mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

Nagy Pál

A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában

A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában

Nagy Pál

A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában

Kaposvár
1998

FSZEK Központi Könyvtár
0 010002 112403

- 198286

43.9

Szerkesztette:
Nagy Pál

Lektorálta:
Jávorszki András
Soós István

Címlap:
Takács Zoltán

A kötet a
Művelődési és Közoktatási Minisztérium
Cigány Oktatási Közművelődési Osztályának
támogatásával készült.

© Nagy Pál, 1998

a 191685

ISBN 963 7172 58 0

Kiadja
a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában
a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója
Felelős szerkesztő: Jávorszki András
Felelős kiadó: Leitner Sándor
Készült a főiskola sokszorosítójában 500 példányban.

KTF.o.: 98/98.

„A' szerencsésebbek hozzanak ítéletet. Én azokat közlöm, a' mikre magam jöttem. Nem egészet, csak töredéket adhatok. Ha botlom egyben és másban, a' barátságos megczáfolást tisztelem; ha némelly észrevételem megmaradhat, de még gyenge, 's bizonyossá és erőssé tétethetik 's tétetik, köszönöm."
Holéczy János, 1830.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Tóth Péternek, a miskolci egyetem és a levéltár munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában* c. kéziratát, s az általa gyűjtött forrásokat. Köszönetemet fejezem ki Iván Orsolyának és T. Papp Zsófiának, a Baranya Megyei Levéltár munkatársainak, hogy a latin és német szövegek fordításában segítségemre voltak. Hajdú Imre sárospataki levéltárosnak köszönöm, hogy használhattam *Cigánd története* c. könyvének kéziratát. Köszönetet kell mondanom a magyarországi területi levéltárak azon munkatársainak, akik nélkül a forrásgyűjtés akadályaival nem tudtam volna megbirkózni. Kérem, nézzék el nekem, hogy nem említem őket névszerint, nem kísérlem meg teljes felsorolásukat, egyikükről sem akarnék elfeledkezni. A kassai Štátny Oblastny Archiv kutatószolgálatának külön megköszönöm rendkívüli szolgálatkészségét, mellyel lehetővé tette Abaúj és Torna vármegye 250 doboz törvényszéki iratának feltárását, megcáfolva azt a téves vélekedést, hogy a felvidéki levéltárakban nem lehet kutatni.

Bevezetés

Az eddigi kutatások

A magyarországi cigánykutatás a múlt század óta jelentős, gyakorta nemzetközi figyelmet felkeltő eredményeket ért el, főként az etnográfia, a szociológia, a zenetudomány és újabban a kulturális antropológia területén. A történettudomány nem tartott lépést velük, s voltak időszakok, amikor egyáltalán nem is beszélhetünk cigánykutatásról egyik tudományterületen sem.

Eltekintve a „cigánykérdésre" tapadó politikai és érzelmi attitűdöktől, a történeti alapkutatások elmaradásának okai nem a források hiányával magyarázhatók, sokkal inkább a történettudomány szakmai orientáltságát és a történetszemlélet lassú változását kell szemügyre vennünk. A cigányok történelmét, mint nem államalkotó népét, sokáig nem is tartották megírásra méltónak. A hegeli történetfilozófián nevelkedett múlt századi német történésznek a besenyőkről írott sorai szólhatnának akár a cigányokról is, hiszen róluk is hasonlóképpen vélekedtek: *E megvásárolható s hitszegő nép, hit és hűség nélkül tulajdonképpeni történelemre se nem érdemes, se nem képes.*[1] Azokat a múltbeli eseményeket, melyeket a cigányokról fennmaradt források megőriztek, a történészek sokáig nem is tekintették történeti tényeknek.[2]

A magyar történettudomány legkiválóbb képviselői nem foglalkoztak a cigányok történetének kutatásával, egyetlen kivétel Wenzel Gusztáv volt, neki szándékában állt megírni a magyarországi cigányok történetét, de vállalkozása befejezetlen maradt. Kéziratos hagyatékát sajnos a cigánykutatók többsége nem ismeri. A múlt század végén, amikor a magyar cigánykutatók nyelvészeti és néprajzi eredményei világszínvonalúak voltak, a történeti kutatás botladozott, történeti adatokat kellő forráskritikai felkészültséggel nem rendelkező szerzők publikáltak. Tévedéseik szinte maradéktalanul átöröklődtek a későbbi publikációkba is, míg a kevés valóban értékes, ma már nehezen elérhető munka elfelejtődött. Schwicker 1883-ban megjelent munkáját[3] pl. alig használják a cigányokról író szerzők.

A XX. század első felének cigánykutatási stagnálása után az elmúlt negyven esztendőben sem szűnt meg a cigánykutatás dichotómiája. A színvonalas néprajzi és szociológiai kutatásokkal párhuzamosan kifejlődött az ún. romológia[4], valamint a Réger Zita és Kovalcsik Katalin által találóan *naiv tudománynak* nevezett jelenség.[5] Nem szándékom a negatív tendenciákat teljes mivoltukban értékelni, már megtette az említett szerzőpáros, de az biztos, hogy a történeti kutatásnak többet ártottak, mint használtak.

A képtelenebbnél képtelenebb „történeti" teóriák áradatát az sem tartóztathatta fel, hogy a társadalomtörténeti szemlélet egyre erősödő elterjedésével, az akadémikus igényesség érvényesülésével, a történészek szemében is megnőtt a cigányok történeti kutatásának presztízse. Ahogy a hazai történettudomány figyelme is egyre élénkebben a hétköznapi élet kutatása felé fordult, a cigányokról fennmaradt források is értékesebbé váltak számára, mert ezek épp olyan dokumentumok (kérelemlevelek, peres iratok, személyleírások stb.), amelyeket a valódi társadalomtörténet egyre nagyobb tömegben von vizsgálatai körébe.

A szervezett alapkutatás és forráskiadás ugyan máig várat magára, de a '80-as évek közepétől határozottan jelentkezett a kutatók új csoportja, melyhez a rendszerváltás után fiatalabbak is csatlakoztak. Meg is születtek az első modern, a forráskritikai tévedéseket és szándékos torzításokat helyükre rakó tanulmányok[6]. A rendszerváltás után is betegen maradt kiválasztódási és finanszírozási mechanizmus, a kulturális életbe is betokozódó paternalizmus meggátolta a továbblépést, és a színvonal emelkedése helyett a naiv tudomány gurujai árasztották el a könyvpiacot, az oktatást, s jelenleg az ő nézeteik vannak legnagyobb hatással a cigányság történeti tudatának alakulására is. A valódi történeti kutatást végző, megfelelő szaktudással és kellő forráskritikai tapasztalattal rendelkező, ám egymástól elszigetelt, pénzhiánnyal és publikálási gondokkal küszködő történészek eredményei ismeretlenek és hatástalanok maradtak.

A naiv tudomány és a történeti kutatás

A naiv tudománynak nevezett jelenséget a jó szándék és az egységesülési vágy hozta létre, de kezdettől fogva utat tévesztett. Alapvető tévedése az volt, hogy a cigányok számára egy idealizált történelmet akart kreálni, valóságos történelmükkel pedig nem akart és a szerzők felkészületlensége miatt nem is tudott szembenézni.[7] Pedig a cigányok valóságos történelmükre éppen úgy, sőt sokkal inkább büszkék lehetnének, mint a mesterségesen létrehozott fiktív múltra. A XVIII. században iskolát kérő szomajomi (Somogy m.) cigányok[8], vagy az Itáliából hazaszökő cigány katonák élete[9] olyan vállalható múltbeli érték, amelynek ismerete valóban segíthetné a cigányok egészséges történeti tudatának kialakulását, szemben az olyan valótlanságokkal, mint pl. az a képzet, hogy IV. Béla seregében cigányok harcoltak.[10]

A cigányokkal foglalkozó szerzők egyetértenek abban, hogy mintegy két évtizede elkezdődött egy ideológiai folyamat, mely arra irányul, hogy a cigány értelmiség egységes identitástudatot teremtsen a magyarországi cigányok számára. Abban viszont már korántsem egységesek a vélemények, hogy ez a folyamat nemzeti fejlődésnek tekinthető-e, beszélhetünk-e ténylegesen egységes cigány „nemzetről",

illetve nemzetiségről és kultúráról, s melyek a kulturális rendszer megteremtésének természetes és mesterséges kísérőjelenségei? A külön tanulmányokba kívánkozó problémák közül maradjunk az utóbbinál.

A cigányok identitáskeresésének ideológiai módszerei nem ismeretlenek, hasonlóak figyelhetők meg pl. a századfordulón az erdélyi örmény értelmiség törekvéseiben.[11] Az önértékelés és az elfogadtatás szándéka, saját sorsuk megértésének vágya, s az a görcsös törekvés, hogy más népekkel való egyenértékségüket magától értetődővé tegyék, a cigány értelmiség egy részében is beteges, néhol hisztérikus reakciókat váltott ki, melynek olyan ideológiai rendszer lett a következménye, amelyben a reális helyzetfelmérést túlkompenzáció és néhol az irracionalitás határát súroló képzetek szorították ki. A teljesség igénye és behatóbb eszmetörténeti elemzés nélkül soroljuk fel a legjellegzetesebb ideológiai motívumokat:

- a cigány nép különösségének és világtörténelmi kivételességének túlhangsúlyozása,
- a cigányság történetének heroikus, glorifikált szenvedéstörténetként való értelmezése,
- a cigányok Magyarország történetében játszott szerepének felnagyítása,
- karakterológia, mint az egyetemes cigány önértékelés módszere, s mint a magyarországi cigányok önbecsülésének eleme.

A naiv tudomány a történettudomány szemszögéből igazán nem is tudomány. Talcott Parsons szerint a tudomány „a valóságra irányuló kognitív orientációk szelektív rendszere". A naiv tudományos szerzők „történeti" írásai nem a valóságra irányulnak, s nem is képesek rendszert teremteni a rendelkezésükre álló adatok alapján. Látszólag pedig nem lenne nehéz, hiszen mindig csekély számú forrást használnak, s azokkal manipulálnak, félretéve mindenfajta forráskritikát. A rendszerezéshez és a szelektáláshoz azonban megfelelő adatbázisra, továbbá a feldolgozást lehetővé tevő szaktudományos eljárások ismeretére van szükség, s mivel mindez hiányzik, szükségképpen egy helyben topognak, vagy ugyanazon körben mozognak. Nem ismerik a kronológiát, mint történeti diszciplínát, figyelmen kívül hagyják a térbeli és időbeli változásokat, a jelenségeket primitív etimologizálással és analógiával kapcsolják össze.

A „naiv történészek" legfélelmetesebb nézete az, hogy a cigányok történelmével csak cigányok foglalkozhatnak, mert a nem-cigány szerzők nem képesek belülről átélni azt a mitikus cigány szellemiséget és hagyományt, amelyet egyébként a cigány származású szerzők sem tudnak fogalmilag definiálni és tudományosan leírni. A kutatás nem származás, hanem szakmai felkészültség, képesség és kitartás kérdése. Aki nem francia, ne foglalkozzon Franciaország történelmével?

„India-komplexusuktól" késztetve lineáris fejlődési vonalakat képzelnek el, s ezek mentén térben és időben össze-vissza ugrándozva minden jelenséget a Gangeszig vezetnek vissza. Erőltetetten keresik a cigány kultúrának, a foglalkozásoknak, a közösségszerveződésnek valamiféle indiai archetípusát, pedig a tudomány egyelőre még azt sem tudja megmondani, hogy a romani nyelv az indoárja nyelvek mely csoportjába sorolható. A forráskritikát a képzelettel helyettesítve olyan képlékeny masszának tekintik a történelmet, amelyből szabadon azt hozhatnak létre, amit csak akarnak. Ideológiai ábrándjaik hajszolása közben a cigányok valóságos történelme nem is érdekli őket, nem arra kíváncsiak, hogy milyenek voltak elődeik a múltban, sokkal inkább fontos számukra, hogy milyennek szeretnék látni őket. A „kívánalomtörténet" létrehozásakor értékdeformációk torlódnak egymásra, s differenciálatlanul együvé kerül minden, amivel naiv tudományos teóriáikat „igazolhatják", a pandzsabi kocsmáktól a Beász folyóig.

A „történelemcsinálást" a nem-cigány kutatók egy része is természetesnek tartja, s vele együtt a tévképzetek kialakulását is. Az egyik szerző szerint nem az a fontos, hogy „mely képzetek igazak vagy hamisak, naivak vagy reálisak, hanem az, hogy a közösen kidolgozott kulturális rendszer mindenki számára hihető és elfogadható elemei-e vagy sem"[12]. A hivatását kicsit is komolyan vevő történésznek mosolyognia kell ezen a véleményen. Ha hétszázezer ember hiszi is azt, hogy ősei Zsigmond királytól kaptak menlevelet, a történésznek akkor is ki kell mondania, ha ez nem igaz. Nem vonom kétségbe az új kulturális rendszer szükségességét, de meggyőződésem, hogy tévképzetek és történelmi hamisítások csak látszólag lehetnek egy egészséges önkép pozitív funkcionális elemei.

A cigányok mai etnikai eszmélése, az érzelmi motivációk és az ideológiai eszközök hasonlósága ellenére, csak részlegesen rokonítható a kelet-európai népek XIX. századi nemzeti ébredésével. A mostani folyamat más nemzetközi viszonyok és más társadalmi rendszer körülményei között zajlik. Kétlem azt is, hogy az egységes kulturális rendszer már megvalósultnak lenne tekinthető, de historizáló visszavetítése egyenesen ellenkezik a valóságosan végbement társadalomtörténeti folyamatokkal. A cigányok magyarországi történelmének éppen az az egyik hosszú távon vizsgálandó kulcskérdése, hogy a befogadó ország történetének strukturális változásai és a csoportok folyamatos, lassú beszivárgása következtében a cigányság hogyan differenciálódott. Annak figyelmen kívül hagyása, hogy az öntörvényű cigány kultúra a befogadó területek sajátosságai által befolyásolt, térben és időben változó kapcsolódási szálakkal érintkező lokális kultúrákból tevődik össze, ugyanúgy elhibázott kutatói alapállás lenne, mint Vekerdi meg nem értésből származó „hagyománytalansági" koncepciója.[13]

Hatása lehet-e a valódi történettudománynak a cigányság történelmi önképének, valamint cigányok és nem-cigányok egymásról alkotott képének alakulására? Ha a történészek szándékai összetalálkozhatnak a cigányság valódi történelmének megismerését ténylegesen segíteni akaró államigazgatási szakemberek és a cigány értelmiség egy részének törekvéseivel, akkor talán igen. Zsigó Jenő mondta a cigány filmfesztiválról, hogy azért fontos, mert igazabbat mondhatnak a többségnek a cigányságról, mint amit a többség tud vagy tudni akar. A valóságos cigány történelmet feltáró, minden szakmai kívánalomnak eleget tevő kutatás pedig azért fontos, hogy igazabbat mondhassunk a cigányságnak és – nem csak a cigányságnak – a múltjáról, mint amit tud vagy tudni akar.

Normatív történetszemlélet és moralizálás

A cigányok történelméről író szerzők többsége előfeltételezések alapján kategorizál, az egy-egy bizonyos cigány csoport körében szerzett szociológiai tapasztalatokat historizálja. Ez általában úgy történik, hogy források ismerete nélkül visszavetítik a jelenbeli sajátosságokat a múltba, vagy néhány felületesen értelmezett, rosszul fordított forrás adatát a mai elméleteknek megfelelően próbálják magyarázni. Ennek következtében a cigányok önmagukról alkotott történeti képe és a nem-cigányok cigányokról alkotott képe ellentétes a történelmi valósággal.

A XX. század kedvező és kedvezőtlen kisebbségpolitikai tapasztalatai normatív elvárásokat alakítottak ki a kisebbségi, illetve az ún. cigánypolitikával szemben. Gyakorta a kellő szakmai felkészültséggel rendelkező szerzők is ezeknek az elvárásoknak a függvényében ítélik meg a múltbeli eseményeket, s nincsenek tekintettel a jelenségek társadalomtörténeti hátterére. Thomas Actonnak a kulturális antropológusokhoz intézett szavait a történetkutatóknak is meg kellene fontolni: „specifikus és ad hominem meggondolások szükségesek".[14]

A normatív történetszemlélet következménye, hogy a szerzők többsége a régi koroktól is az ún. cigánykérdés olyan kezelését várná el, mint ami napjaink igényeként jelentkezik. Napjainkban égetően fontos, a legfelső kormányszervek törődését kívánó politikai és társadalmi problémáról van szó, de a múltban nem mindig így volt. A cigányok története nem azonos a cigánykérdés történetével, s nem azonos a cigányokkal szembeni adminisztratív bánásmód történetével, vagy a róluk kialakult sztereotípiák történetével. A cigányok életének múltbeli eseményeit tárgyaló dolgozatok zöme a rendeletekkel foglalkozik, miközben senki nem tárta még fel pontosan valamennyi központi intézkedést, a végrehajtásukat befolyásoló tényezőkről pedig még alig születtek tanulmányok.

A felületes forrásismeretből származó, a történéseket összefüggéseikből kiragadó leíró szenvedéstörténet általában moralizálással párosul. Némely kutató nem csupán a XX. századi normákat vetíti vissza, hanem a történelmi fejlődést állandó erkölcsi előrehaladásként értelmezi, azt a látszatot keltve, mintha a régi korok emberei kegyetlenebbek, sőt erkölcstelenebbek lettek volna a modern idők embereinél. Azt gondolom, hogy az erkölcsi értékrend történeti változása nem jelenti azt, hogy az újabb és újabb korszakok erkölcsösebbek is az előző koroknál. Jacob Burckhardt a múlt században eképpen bírálta a *moral progresses* történetfilozófiáját: *A szellem már olyan korán teljes volt! És a moral progresses iránti érdeklődést hagyjuk csak Buckle-ra, aki olyan naivul csodálkozik, amikor nem találja, holott az az egyes ember életére és nem egész korszakokra vonatkozik. Ha már a régi időkben is megtörtént, hogy az egyik ember odaadta az életét a másikért, ezt azóta nem haladhattuk meg.*[15]

A történeti kutatás feladatai

Az ismert források újraértékelése

A cigánykutatás vakvágányainak közös forrása a forráskritika hiánya vagy elégtelensége. A magyarországi cigányok történeti kutatásának kardinális kérdése a forrásfeltárás és forráskiadás. Az 1986-ban megjelent dokumentumkötet[16] óriási áttörést jelentett, de nem felel meg a forráskiadási követelményeknek. A dokumentumok nagy része kritika nélküli másodközlésben olvasható, a fogalmak használata pontatlan, az időrend zavaros.[17] Különösen a korai, XV-XVIII. századi források közlésmódja okoz sok gondot, a kötet hemzseg a téves olvasatoktól. A 108. oldalon pl. Mohács mezőváros 1775. évi szabályrendeletében a *Sub Aro* kifejezést olvashatjuk, amiről esetleg egy autómárkára gondolhatunk, az eredeti városi jegyzőkönyvben[18] *Sub Nro* [numero] rövidítés áll.

Kritikai problémák tucatjait kell még a kutatásnak megoldania, különösen a középkori források esetében, s szembe kell néznie egyéb gondokkal is. Az összes eddig kiadott forrást újra közzé kellene tenni az európai forráskiadási normáknak megfelelően, s újra kellene értékelni az ismert forrásokból levont következtetéseket, a szakirodalomban átöröklődött sztereotípiákat, toposzokat, félreértelmezéseket, téves olvasatokat, rossz fordításokat. A gyakran hivatkozott iratok egy része tulajdonképpen nem is tekinthető a magyarországi cigányok történetére érvényes forrásnak, mert a bennük szereplő adatok nem a cigányokra vonatkoznak. Amikor pl. a XVII. századi országgyűlési emlékekben és helyhatósági szabályrendeletek-

ben gonosztevőkről, rablókról és csavargókról esik szó, az nem vonatkozik szükségszeren cigányokra.

A forráskritikai problémák tisztázatlansága főként a cigányok magyarországi megjelenésével és a felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikájával kapcsolatban okozott végzetes tévedéseket. De nem csupán a kritika hiányáról van szó, hanem a forráskezelési technikákról, illetve a források értelmezéséről is. A 200-250 évvel ezelőtti rendelkezések pl. csak úgy érthetők meg, hogyha a kor társadalmi viszonyainak és a felvilágosult abszolutizmus politikai koncepciójának rendszerében vizsgáljuk őket. Figyelembe kell vennünk e politika eszmetörténeti és mentalitástörténeti hátterét is. A Mária Terézia és II. József kori rendeletekről ítéletet alkotó szerzők többsége nincs tekintettel ezekre a szempontokra, s nem veszi tudomásul a felvilágosult uralkodók cigánypolitikájában mutatkozó különbségeket sem.

Az általánosító következtetések többnyire labilisak az egyforrású kutatási módszer miatt. A történeti Magyarország területén levő levéltárakban pl. több száz, cigányok elleni törvényszéki és úriszéki per maradt fenn, de csupán egyetlen egy ismert: az 1782-ben lezajlott kemencei bűnper.[9] A cigányok és nem-cigányok közötti érintkezés formáit, a cigány közösségek belső életét és az előítéletek kialakulását is csak akkor láthatjuk majd reálisan, hogyha ezeket a forrásokat feltárjuk és kiadjuk. A jelenlegi holtpontról úgy mozdulhatunk ki, hogyha új kérdéseket teszünk fel és az ismeretlen irategyüttesek adatainak komplex vizsgálata után próbálunk válaszolni rájuk.

Ismeretlen források. Új kutatási szempontok

A magyarországi cigányok történetére vonatkozó forrásoknak csupán töredékét tették eddig közzé. A kutatók többsége csekély forrásbázissal dolgozott, s általában főként összeírásokat és rendeleteket használt. A tanulmányok nagy része a forráskorlátozottság és a társadalomtörténeti szemlélet hiánya miatt statikus képet nyújt a cigányokról. Milyen források felhasználásával és mely, eddig kevéssé alkalmazott módszerek bevezetésével fordulhat a történeti kutatás új irányokba?

Egy sor, eddig fel nem tett, vagy nem kellően hangsúlyozott kérdésre kell történeti magyarázatot találni: Milyen helyet foglaltak el a cigányok a történeti Magyarország munkaszervezetében és kultúrájában? Mit jelent a „cigánykérdés" fogalma történetileg, hol kereshetjük a probléma gyökerét, mi jellemezte történeti genezisét? Milyen hatást gyakoroltak hosszú távon a cigányságra azok a történeti folyamatok, amelyek jelentősen megváltoztatták a gazdasági és a társadalmi életet? Hogyan kerültek a cigányok a polgárosodás árnyoldalára, s milyen történeti tényezők következtében?

A kérdések megválaszolásához közép-európai kitekintésre, a jelenségek hosszú távon való vizsgálatára van szükség. A cigányok történetének különössége csak akkor érthető meg igazán, hogyha a befogadó területek történelmétől nem választjuk el. A cigányok és környezetük közötti viszony több oldalról történő árnyalt bemutatása akkor lehetséges, hogyha segítségül hívjuk a szociológia és a kulturális antropológia módszereit, s új forrásokat vonunk be vizsgálódásainkba.

Vannak szerzők, akik úgy vélik, hogy a cigányokra vonatkozó iratok értelmezéséhez különleges forráskezelési technikákat kell alkalmazni. Abból indulnak ki, hogy a cigányokról minden forrást a befogadók hoztak létre, s legtöbbjük akkor keletkezett, amikor a cigányság összeütközésbe került a környezetével. Emiatt valamennyi forrásnál számolni kell érdektelenséggel, értetlenséggel, előítélettel.[20] Egyetértek ezzel a nézettel, de nem tartom csak a cigányokra érvényes speciális jelenségnek. A nem cigányokra vonatkozó források keletkezésével kapcsolatban is számítanunk kell hasonló kritikai nehézségekre, a hivatalnokok gondatlanságára, tájékozatlanságára. Cigányok és nem-cigányok között annak a különbségnek van különös jelentősége, hogy a cigányság történetében sokkal tovább tartott az írásbeliség hiánya, s egészen a modern korig nem volt saját értelmisége. Forrástani szempontból ez főleg a XIX. század közepe után keletkezett iratoknál jelent gondot. A rendi társadalom korában e téren nincs jelentős eltérés, mert a paraszti társadalom is jellegzetesen szóbeliségben élt, akárcsak a cigányok.[21] A nem-cigány ember peres ügyekben ugyanúgy pontatlanul emlékezett, ugyanúgy nem tudta saját életkorát, s ugyanúgy a jegyzővel vagy a tanítóval íratta meg az instanciáját, mint a cigány.

A források értelmezésének sajátos, eddig figyelembe nem vett aspektusa a cigányok és környezetük közötti lehetséges kommunikációs zavar. A hétköznapi életben a nyelvi megértés valószínűleg nem okozott gondot egyik félnek sem. A személyleírások tanúsága szerint a cigányok gyorsan megtanulták környezetük nyelvét, s általában a más etnikumokhoz tartozók is beszéltek legalább egy nyelvet anyanyelvükön kívül, hogyha életformájuk, vagy a környezet kényszerítő hatása szükségessé tette ezt. Más volt a helyzet a hivatalokban, a törvényszéken, a szolgabíró előtt. A XVI. századtól vannak arra adatok, hogy a tisztviselők gyakran nem értették a marginális társadalmi csoportok által beszélt tolvajnyelvet, a kommunikációs zavar tehát nem etnospecifikus. A simándi (Arad vármegye) koldusokról pl. Oláh Miklós jegyezte fel, hogy mások számára nem érthető titkos nyelvük van. A XVIII. századból olyan szójegyzékek maradtak fenn, amelyet a törvényszékeken, börtönökben használtak, hogy lefordítsák a tolvajnyelvi kifejezéseket. Az 1781-ben összeállított szójegyzék 74 szót foglal magában, melyeknek nagy része - nem véletlenül - jiddis és cigány eredet.[22]

A további kutatások lehetőségei attól is függnek, hogy vannak-e olyan források, amelyekből nemcsak az vizsgálható, hogy a cigányokat milyennek látta a környezetük, hanem az is, hogy milyennek látták környezetüket és saját magukat a cigányok? Több kutató is felvetette már, hogy e kérdés történeti kutatása pillanatnyilag nem lehetséges. Véleményem szerint igen. Lássuk, milyen forrástípusokat használhatunk:[23]

Peres iratok. A cigánykutatások „kényes" kérdése a cigány bűnözés. E tekintetben is rendkívül homogén a kép, a jelenre érvényes véleményeket gyakran visszavetítik. Megítélésem szerint történetileg nem tekinthetjük a bűnözést a cigányok körében etnospecifikus jelenségnek, de azt is ki kell mondanunk, hogy a cigány társadalom egy részének, - amelynek aránya még csak meg sem becsülhető -, megélhetési forrása olyan tevékenység volt, ami a nem-cigányok szemében bűncselekménynek minősült, maguk a cigányok pedig az életfenntartás magától értetődő módjának tartották. A bűnözés cigány vonatkozásait, mint strukturális tényezőt kell vizsgálnunk. Ebben az értelemben kellene pl. feltárni az ún. megélhetési bűnözés történeti gyökereit, amelyek szerintem a XIX. század első harmadában keresendők, összefüggenek az akkori foglalkozásváltási kényszerrel és nem választhatók el a polgárosodási folyamattól. Az 1810-es évektől egyre gyakrabban fordult elő, hogy cigány és nem-cigány bűnelkövetők közös csapatba verődtek. Somogy megyében pl. néhány betyárbandában is voltak cigányok.[24] A XVIII. századi perekben alig találkozunk ilyesmivel.

Tévedés lenne a peres iratokat csupán a bűnözés történetének forrásaiként értelmezni, sokkal szélesebb társadalomtörténeti lehetőségeket kínálnak. Némelyik irat szó szerint rögzítette a cigány vádlottak vagy tanúk szavait, s ily módon értékrendjük, gondolatviláguk sajátosságait is. Életutak, gyermekkori emlékek, hiedelmek, a hétköznapi élet apró-cseprő dolgai bukkannak elő a vallomásokban. A legtöbb per a megyei törvényszékek (sedria) iratai között maradt fenn, de legalább ennyire fontosak az úriszéki perek is, amelyek még teljesen feltáratlanok. Kalári Kata 1762-ben, vagy Nyifa Kati 1820-ban felvett vallomása a cigány értékrend sajátos szegmentumát és az oly sokat emlegetett különleges, ám történetileg nem kellően dokumentált habitust segít megérteni. Mindkettővel a társadalomtörténeti fejezetben ismerkedünk majd meg.

Szolgabírói vizsgálatok. A levéltárakban több irategyüttesben is megtalálhatók, a megyei közgyűlés iratai között, a szolgabírók után maradt iratokban, de sok helyen önálló tematikus iratcsoportot alkotnak. A perek törvényszéki szakaszának megkezdése előtt készültek, s az is előfordul, hogy valamilyen speciális eset kapcsán születtek. Danika Márton és csapata például 1775-ben Károlyi Antal megbí-

zásából egészen Baranya vármegyéig követett Lugosról (Szatmár m.) szökött jobbágyokat. Útja során csaknem mindegyik vármegyében kiküldték a szolgabírókat, hogy vizsgálják ki a cigány kompánia tevékenységét.[25] Gyakori, hogy a peres iratok nincsenek egy helyen, egy részük a sedriánál, más részük a tisztségviselők hagyatékában, esetleg személyi gondokban keresendő, leggyakrabban éppen a szolgabírói iratokban. A szolgabírói vizsgálatok kutatási jelentősége hasonló a pereknél mondottakhoz, de nem mindig kriminális üggyel kapcsolatosak.

Szolgabírói bíráskodási iratok. A cigányok hétköznapi ügyeinek jelentős része nem került a felsőbb hatóságok elé, az elöljáróság vagy a szolgabíró előtt intéződött el. A szolgabírók sokféle bíráskodási feladatot elláttak. Eljártak vásárbíróként (a vásárbíráskodási iratokból eddig teljesen ismeretlen adatok nyerhetők a cigányok lókereskedéséről és a lovakhoz kapcsolódó érzelmeikről), mezőrendőri ügyekben, házassági konfliktusokban, vagyoni vitákban, stb. Feltűnő, hogy cigányokkal kapcsolatos polgári ügy nagyon ritkán fordul elő ezekben az iratokban. Úgy tűnik, hogy a vagyoni, örökösödési, házassági és egyéb vitákat a cigányok elrendezték saját közösségükön belül. Az is gyakran megesett azonban, hogy a helyi elöljárók beavatkoztak, s a cigányokat a szolgabíró elé utasították. 1845-ben például a gyöngyösmelléki (Somogy m.) bíró jelentette fel a szolgabírónál Babai Györgyöt, aki rendszeresen részegeskedett és verte a feleségét. Babai nem is tagadta a vádat, azt állította, hogy felesége hűtlen hozzá. A szolgabíró előtt kiderült, hogy valójában a férj lépett többször is félre, de az asszony senkinek sem panaszkodott.[26]

Szolgabírói jelentések. Járásonként és szolgabírói kerületenként készültek a vármegyék nemesi közgyűléseinek utasítására. Sokféle információt közölnek az öltözködésről, házépítésről, gyermekekről, a cigány közösségek igazgatásáról, vallásról, migrációról stb. Általában a központi rendeletek végrehajtásával kapcsolatosan, a vármegyei statútumok előkészítése során keletkeztek, vagy olyankor, hogyha valamelyik törvényhatóság területén ismeretlen cigány csapat jelent meg.[27]

Kérelemlevelek. Talán a legérdekesebb és legizgalmasabb, a hétköznapi élet minden dimenziójára kiterjedő forráscsoport. A cigányok és nem-cigányok viszonyának, a cigány közösség belső szerkezetének kutatására egyaránt alkalmas. Többnyire a megyék és városok közgyűlési irataiban lelhetők fel, legkönnyebben ott kutathatók, ahol külön tematikus irategyüttest alkotnak. A Fejér Megyei Levéltárban pl. az 1710-es évektől 1848-ig együtt vannak ezek az iratok.

Személyleírások. Az etnográfiában jól ismert, de társadalomtörténetileg még kiaknázatlan források. Nem csupán a ruházkodás és a rasszjegyek miatt fontosak. Ha nagy mennyiségben, több időmetszetben elemezzük őket, alkalmasak a cigány et-

nikum differenciáltságának, a cigány közösséget kívülről érő hatásoknak, s a cigányok környezethez való hasonulásának kutatására. Különösen becsesek a personalis descriptiók migrációra vonatkozó adatai. A körözőlevelek mellékleteként fordulnak elő, amelyeket a törvényhatóságok a helytartótanácshoz küldtek fel, majd onnan szétküldték a megyékbe és a városokba.

Szökött katonák vallomásai. Formailag és szerkezetükben hasonlítanak a perekben és a szolgabírói vizsgálatokban előforduló, már érintett vallomásokhoz, de speciálisabbak, mert különleges életutakkal ismertetnek meg, olyan emberekkel, akik cigányokhoz és nem cigányokhoz képest is az átlagemberekétől eltérő tapasztalatokat szereztek. Vannak köztük olyanok, akik egész Európát bejárták, harcoltak az angol vagy a francia hadseregben.[28]

Gyermekekre vonatkozó számadások és összeírások. A cigány emberek viselkedésének, gondolkodásának, értékorientációinak alakulásában fontos szerepe volt annak, hogy hol töltötték életük 2-12, illetve 4-10 év közötti szakaszát. Sok adat van arra, hogy a gyermekek hazaszökdöstek, de legalább ugyanannyi, ami arra utal, hogy a cigány gyermekek közül sokan akkor sem tértek (térhettek) vissza eredeti közösségükbe, amikor már nem kellett nevelőszülőknél lenniük. Voltak olyanok, akik országrésznyi távolságra kerültek születési helyüktől. A nevelőszülőkhöz adott gyermekekről a megyei számvevők vagy az adószedők összeírásokat készíttettek, a gyermekek után kifizetett pénzekről pedig számadásokat.

Missilisek. Újabb ismeretlen, cigánytörténeti szempontból a kutatók által ritkán használt források. Két érdekes levelet említek meg. Az egyiket a Tolna megyei nemesi közgyűlés intézte a kalocsai érsek prefektusához 1725. május 16-án, s azt kéri: *a' féle csavargókat, csigányokat, koldusokat és passus nélkül valókat a' réveken semmiképpen által ne vigyék.*[29] A másik levél 1792. augusztus 4-én kelt Ardóban (Torna m.), Jekelfalusy Mária írta Faigel József főszolgabíróhoz a megyébe költözött cigány lakatosok védelmében. Befogadta a cigányokat, akiket az alispán utasítására a főbíró eredeti lakóhelyükre akart visszaküldeni, és saját curialis telkén építtetett számukra házakat.[30] A befogadás lokális feltételeinek kutatásához nélkülözhetetlenek ezek a források, s képet adnak az adminisztratív törekvések ellentmondásairól is.

Céhszabályzatok. Külön feldolgozást igényelne a cigányoknak a történeti Magyarország munkaszervezetében elfoglalt helye, azon belül is az a kérdés, miért szorultak ki a céhekből, annak ellenére, hogy a rendeletek szorgalmazták a felvételüket. Úgy gondolom, hogy ennek ugyanúgy nem etnikai előítélet az oka, mint annak, hogy a cigányok jelentős részét nem juttatták, vagy nem juttathatták jobbágytelekhez. A lokális gazdasági adottságok és a piaci viszonyok kutatásával ösz-

szefüggésben találhatunk megnyugtató megoldást ezekre a problémákra. Első hallásra talán furcsán hangzik, de a települések és a cigányok érdeke közös volt abban, hogy meghatározott területen ne éljen túl sok cigány. A céhszabályzatok többnyire ezt igyekeztek szabályozni. A piaci túltelítettség megakadályozásával az egyensúly megtartásának gazdasági eszközrendszerét teremtették meg. A XV-XVI. században még könnyen fenn lehetett tartani az egyensúlyt, a XVII. században már szabályozásra volt szükség, a XVIII. század elejére pedig a strukturális változások és a fokozódó beköltözés miatt az egyensúly felborult. Ez, a kulturális antropológusok[31] által is leírt jelenség szerintem a magyarországi cigánykérdés történeti genezisének egyik legalapvetőbb momentuma.

Inventáriumok. Az előző forráshoz hasonlóan már a XVII. századtól nagy számban állnak rendelkezésre - főleg az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptiones* nevű irategyüttesében - olyan vagyonleltárak, amelyek fontos adatokat közölnek a cigányokról. Zemplén vármegyében pl. a szerencsi (1635) és a tárkányi (1687) várhoz tartozó cigányokról esik szó.[32] Ha mindegyik megyéből csak két-két hasonló adat kerülne elő, akkor is át kellene értékelnünk a cigányok törökkori történetéről alkotott jelenlegi képünket.

Uradalmi levéltárak. A XVIII. században a „cigánykérdés" megoldhatóságának legfontosabb feltétele a cigányok telekhez juttatása volt. Az extenzív gazdálkodás körülményei között rendkívül nehezen lehetett kivitelezni, s érintette a falvak és mezővárosok egész közösségének életét. Jelenleg még keveset tudunk arról, hogy hol és miért sikerült, illetve nem sikerült megoldani ezt a problémát. Így azt sem látjuk világosan, hogy kivételesnek tekinthetők-e pl. a siklósi cigányokkal kötött úrbéri szerződések az 1760-as, 1770-es években. A siklósi uradalom levéltárában[33] különösen érdekesek azok a források, amelyek arról számolnak be, hogyan érintette a cigányok és az oppidum viszonyát az 1767. évi úrbérrendezés.

Anyakönyvek. A kulturális antropológiában már általánossá vált a cigányok rokonsági - társadalmi rendszerének kutatásában az ún. *genealógiai módszer*, amit W. H. R. Rivers alkalmazott először 1900-ban.[34] A magyarországi történeti kutatás még nem használta ki ennek a lehetőségeit. A néprajzkutatók az anyakönyvek alapján elsősorban lokális névvizsgálatokat végeztek,[35] a társadalomtörténeti megközelítés a kezdeteknél tart.[36]

Összeírások. A leggyakrabban használt, de legproblematikusabb forráscsoport. A hatalmi ágak elválasztatlansága, a modern közigazgatási apparátus hiánya az összeírások végrehajtásában ellentmondásokat okozott. A helytartótanács és a vármegyék közötti levelezésből bizonyítható, hogy a szolgabírók és az esküdtek nagyon sokszor el sem mentek a cigányok lakóhelyére, hanem a bíróktól, jegyzőktől,

vagy más forrásokból gyűjtötték be az adatokat, de még gyakrabban előfordult, hogy változtatás nélkül lemásolták az előző összeírás adatait. A felső hatóság nem tűrte el ezt, s állandóan utasítást adott az összeírások megismétlésére. Az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban található összeírási példányok között e miatt jelentős különbségek vannak. Komparatív eljárással bizonyítható, hogy többnyire a helytartótanácsnak küldött példányok a megbízhatóbbak. Az összehasonlításra azonban ritkán adódik lehetőség, mert a legtöbb évből nem maradt fenn mindkét példány. Hogyha hosszú távú, minél kisebb kronológiai hézagokkal megszakított idősort akarunk elemezni, a megyei levéltárak összeírásait vagyunk kénytelenek használni. A Baranya megyében fennmaradt összeírások pl. egyáltalán nem egyeznek meg a helytartótanácsi példányokkal. Sajnos a helyi tabellákat publikáló szerző nem vette ezt figyelembe.[37]

Többen is statisztikai számításokat végeztek a cigányok területi, életkorok és nemek szerinti megoszlásáról, a családok belső szerkezetéről stb.[38] A számadatok azonban nem mindig alkalmasak statisztikai következtetések levonására, legfeljebb tájékoztató jellegűnek tekinthetők. Teljesen félrevezető pl. keresőkről beszélni a XVIII. században. E kategória rendszeres jövedelmet feltételez, az összeírások megjegyzés rovatai és más források pedig éppen arra utalnak, hogy a cigányok nem rendelkeztek rendszeres jövedelemmel. Sokkal inkább a lokális sajátosságokhoz és az évszakok váltakozásához alkalmazkodó tevékenységi körökről és megélhetési módokról beszélhetünk. A megélhetési stratégiák közös vonása az, amit a kulturális antropológusok a gádzsó környezet kihasználásának neveznek.[39] A történeti forrásokban ez *mendikáció*, magyarul *faluzás* néven jelenik meg (nem azonos a koldulással!).[40]

Az összeírások közül az 1893-as országos felmérés a legismertebb.[41] Ezen kívül (nem tekintve a tervezetteket) minden törvényhatóságban kötelező, s a legtöbb helyen végre is hajtott országos cigányösszeírás történt 1768-ban,[42] 1837-ben,[43] 1873-ban, 1909-ben[44] és 1924-ben.[45] Ezek feltáratlanok, pedig még az 1893. évi adatok is új megvilágításba kerülnének, hogyha az országos felmérések sorába illesztve végeznénk el az elemzésüket.

A népismeret forrásai. A befogadók nyelve és anekdotakincse nem szokványos forrásai a magyarországi cigányok történetének. Önmagukban nem alkalmasak történeti következtetések levonására, de az írott dokumentumokkal összevetve lehetőséget adnak olyan kutatási hézagok betöltésére, ami csupán a szokványos források alapján nem lehetséges. *Kolumbán Samu* és *Dömötör Sándor* óta azonban sokáig nem folytatódott a feltárás ezen a területen.[46] Az utóbbi két évtizedben ismét új eredményeket mutattak fel a néprajzkutatók, főként a mesekutatásban, de

csak kevesen vállalkoztak a szövegek történeti rétegeinek elkülönítésére. Ennek a kutatási vonalnak a továbbvitele új megközelítések bevezetését eredményezhetné, s lehetővé válna a népismeret-történet megírása.

A felsorolt források eltérő információkat közölnek, amelyek önmagukban nem mindig alkalmasak arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőlük. A magyarországi cigányok történeti kutatásában akkor remélhető gyökeres változás, hogyha a különböző forrástípusok adatait egymásra vetítve, komplexen kezeljük, s az arra alkalmasakat a *Theodore Zeldin*[47] által *pointillista technikának* nevezett eljárással próbáljuk megszólaltatni. A kauzalitásról és kronológiáról vallott nézeteivel kevésbé értek egyet, de *a társadalmi, gazdasági és fizikai kényszereknek kiszolgáltatott összetett emberi természet szemléletének hat módozataként* értelmezett vizsgálati dimenzióknak a cigánytörténeti kutatásokba való bevonását nélkülözhetetlennek tartom: *ambíció, szerelem, politika, értelem, ízlés, szorongás* történeti kutatása segítene, hogy megértsük végre a cigány emberek különös viselkedését és értékrendjét.

A források számbavételénél, a kutatási lehetőségek kapcsán már szóba került utalásszeren a kulturális antropológia és a szociológia. E tudományszakok eredményeit és módszereit is be kell építeni a történeti kutatásokba, mert segíthetnek az új kérdésfeltevések megfogalmazásában, s olyan módszerek kidolgozásában, melyekkel a történettudomány is belülről értelmezheti a cigány közösségek életét. Természetesen nincs lehetőség tapasztalati adatgyűjtésre, de a jelenbeli sajátosságok múltbeli előzményeinek vizsgálata új kutatási területek kialakítására adhat módot: pl. a közösségszerveződési faktorok változása, foglalkozásváltási kényszerpályák,[48] a lókupecek vásári viselkedése, a lovakhoz fűződő érzelmek,[49] stb.

A lehetőségek közül a történeti identitáskutatást külön is emeljük ki. A történelmi források alapján is igazolható az a - főként antropológusok[50] által felállított - teória, hogy a cigány identitás fenntartásának eszköze a rugalmasság és az elzárkózás. Az identitás kritériumainak történeti dimenzióit azonban még nem elemezték a kutatók. A természetes odatartozás, a rituális szabályok betartása, a romani nyelv ismerete, a cigány társadalom elvárásainak való megfelelés, a független munka és megélhetés, a fizikai megjelenés, a vizuális jelek rendszere történetileg is vizsgálhatók lennének - bár korlátozottan, térben és időben óriási különbségekkel - az általam felsorolt forrásokból, de csak a már említett új társadalomtörténeti megközelítés módszereivel és komplex forráskezelési technikával.

A szociológia ideáltipikus modelljei és az antropológia sokszor meglehetősen általánosító[51] elméletei nem alkalmazhatók mechanikusan a múltbeli eseményekre, csak hogyha szembesítettük őket a primér forrásokkal. Nem csupán a történeti ku-

tatásnak kell felhasználnia a szociológiai és antropológiai eredményeket, hanem ezeknek a tudományágaknak is történetieknek kell lenniük. Hogyha nem alkalmaznak történeti eljárásokat, s nem vizsgálják a jelenségek történeti mozgását, akkor statikus, a strukturális változásokat figyelmen kívül hagyó elméleteket állítanak fel. Jónéhány módszertani probléma felmerül ezzel kapcsolatban. Történelmi szempontból is igaz pl., hogy a cigány közösségek értékrendjének preferált eleme nem a magántulajdon,[52] de az már egyáltalán nem igazolható, hogy mindig, mindenhol és feltétel nélkül a testvéri jóérzés, a belső szolidaritás áll a helyén. A cigány szökött katonák vallomásai pl. egyaránt tartalmaznak adatot arra, hogy a cigány ember számára mennyire fontos a családhoz való kötődés: majdnem mindegyik a szerettei féltését hozza fel szökése okaként, s arra is, hogy a közösség kitaszítja a védelemre szorulót: a hazaszökött katonákat feljelentik, mert nem tudják eltartani, vagy nem akarják vállalni a rejtegetésükkel járó kockázatot.

A cigánykutatók legfontosabb feladata valamennyi tudományterületen a múltbeli és jelenbeli sajátosságok differenciált körüljárása és alternatív leírása. Ahogy más népeknek, úgy a cigányoknak a történelmében sincsenek lineáris utak és homogén struktúrák. Az ő múltjukban is ciklikus mozgások és kulturális sokféleség érvényesül, mint ahogy Magyarország egész történelmében és az emberiség életében általában.

Miért íródott ez a könyv?

Az új kutatási szempontok alkalmazásáról egyelőre nem tényként, hanem lehetőségként beszélhetünk. A magyarországi cigányok történetének kutatása még nem tart ott, hogy gyors változásban reménykedhessünk. Hiányoznak az esettanulmányok és égetően szükséges lenne hozzákezdeni egy magyarországi cigány okmánytár kiadásához is. Különösen fontosak lennének a lokális kutatások: a legnépesebb és legrégebbi cigány közösségek (Nagyida, Siklós stb.), valamint a speciális intézmények (pl. inspectori hivatalok) történetének megírása. Az uradalmi iratokból feltárhatók lennének a cigányok házhoz és telekhez való juttatásának helyi körülményei. A Departamentum Zingarorum hivataltörténetének megszületése is jelentősen előbbre vihetné a munkát, ugyanígy a Hontból Zalába került cigánygyermekek sorsának kinyomozása. Egy másik lehetséges kutatási út a speciális adatokat tartalmazó források esettanulmányokban való feldolgozása, pl. körözőlevelek és permellékletek alapján egy-egy cigány csapat vándorlási útvonalának nyomon követése. Az el nem végzett feladatok további felsorolásának meddő vál-

lalkozása helyett ki kell mondanunk: mindez még nem áll rendelkezésünkre. Ezek után válaszolnunk kell az olvasóban is bizonyára felmerült kérdésre: miért született meg mégis ez a könyv?

1996. februárjában fejezték be tanulmányaikat a posztgraduális „romológia" szak első - mindezidáig egyben utolsó - hallgatói. Ezt követően e sorok íróját azzal bízta meg a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, hogy főiskolai hallgatók számára jegyzetet írjon *A cigányság története* címmel. Ez a jegyzet összefoglalta volna a cigányság etnogenezisére és vándorlásaira vonatkozó ismereteket és elméleteket, továbbá a magyarországi cigányok történetét a XX. század közepéig. Egy ilyen munkát azonban, még ha segítette volna is a főiskolai képzést, viszonylag rövid időn belül szükségszerűen hézagosan és felületesen lehetett volna megírni. Be kellett látnunk, hogy első lépésben elegendő a magyarországi cigányok történetére, annak is egy részére koncentrálnunk. Terveink megváltoztatására inspirált az is, hogy időközben magyarul is napvilágot látott Sir Angus Fraser könyve.

Az elmúlt másfél évtizedben megszülettek az első modern tanulmányok a magyarországi cigányok történetének néhány kérdéséről, de régóta vártunk olyan munkákra, amelyek a hazai és az európai országokban élő cigányság múltját összefoglalnák. 1996 végén kezünkbe vehettük a várva várt összefoglaló munkát, melynek színvonalasságára garanciát láttunk az Osiris Könyvtár addigi köteteiben. Fraser könyvétől azt reméltük, hogy nem esik bele a prekoncepció, a glorifikált szenvedéstörténet és a moralizálás csapdáiba, nem vesz át semmitmondó kliséket, s a cigányok történetét a befogadó régiók és országok strukturális adottságaival összefüggésben fogja bemutatni.

Gyanítom, hogy jó ideig Fraser munkája lesz Magyarországon a legtöbbet forgatott és hivatkozott cigányokról szóló könyv, ezért fontosnak tartom, hogy néhány kritikai észrevételt tegyek róla:

Az első fejezetnél még optimisták lehetünk. Fraser figyelembe veszi, hogy az etnogenezis kérdésében csak komplex módszerrel lehet jutni valamire, alternatívan fogalmaz, s ki meri mondani, hogy mit nem tudunk. Nem esik bele egyik elmélet csapdájába sem, sőt észreveszi a mögöttük rejlő szubjektivizmust, elfogultságot és manipulációt. Pl. átlát a Kochanowski-féle cigány szerzők erőltetett elgondolásán, amikor mindenáron a ksatriák harcos kasztjából próbálják származtatni a cigányokat. Fraser nem akarja egy csapásra megoldani a cigányok eredetének rejtélyét, s nem tolja kényszeredetten minél korábbra a migráció, illetve a nyelvi szétválás kezdetét.

Némi gyanúnk azonban már ekkor támadhat. Miért nem hivatkozik Fraser olyan munkákra, amelyek nem a cigányokról szólnak ugyan, de segíthetnék megérteni azokat a viszonyokat, amelyek között feltehetően a cigányok is éltek az i.e. IV. sz. és az i.sz. IX. sz. között (ilyen tág időhatárok közé teszik a különböző elméletek a cigányok kimozdulásának kezdetét)? Miért ragaszkodik ahhoz, hogy a cigányok vándorlás után kerültek el Indiából? Nem lenne meglepő az sem, hogyha áttelepítették volna őket.

A második fejezetnél ismét megnyugodhatunk, mert kiderül, hogy a szerző, aki továbbra is kerüli a kizárólagosságot, a nyelvészeti megközelítést nem tekinti az egyedül üdvözítő megoldásnak. Számomra szimpatikus az is, hogy nem válik a legtöbb szerzőre jellemző India-komplexus megszállottjává, s nem akarja a cigányok életmódjának sajátosságait mindenáron valamilyen indiai archetípusra visszavezetni. Sőt, egyértelműen megmondja, hogy a cigányok nem őrizhették meg változatlanul az indiai közösségszerveződési sajátosságaikat, lényegében megszűntek indiainak lenni.

A harmadik fejezet olvasása közben a mérsékeltté vált bizakodást legyűri a szkepszis. Innentől kezdve egyre gyakrabban sántít az adatok kezelése. Az amúgy is kevés megbízható tényt úgy értelmezi, hogy megfeleljenek a későbbi tetszetős elméletnek, a Fraser számára oly kedves „nagy csel" teóriájának. Világos, hogy a XV. század elején a cigányok egyre-másra füllentettek, de nem kellene ennek alárendelni az egész bizánci és balkáni időszakot. A fejezet végi találgatásokat is ki lehetett volna kerülni, s alaposabban elemezni a XIV. századi forrásokat a Földközi-tenger térségének történetével összefüggésben.

A forrásértelmezési gondok is a harmadik fejezetben bukkannak fel: egy nemcigány számára hűbéri jogokat adományozó privilégium nem mosható össze egy feltehetően cigány származású katonai elöljáró adminisztratív visszahelyezésének aktusával. Arra is rá kellene kérdezni, hogy Johannes cinganus valóban katonai vezető volt-e, vagy tényleges funkció nélkül ráragadt a drungarius cím, mint a közösséget vezető személyre. Ettől kezdve újra és újra visszatér ugyanaz a probléma: Fraser egyszerűen nem törődik a források fennmaradási formájával, típusaival, s következetesen nem kérdez rá a források keletkezésének körülményeire. Később tesz ugyan néhány halvány megjegyzést a menlevelekkel kapcsolatban, de mindig csak akkor, hogyha saját előfeltevései úgy kívánják.

Egyre többször kerül önellentmondásba is. Pl. a harmadik fejezetben azt mondja, hogy a cigányok a bizánci birodalomban ismereteket szereztek a kereszténységről, később viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a cigányok mennyire tájékozatlanok voltak a keresztény értékrendben. Nem tud mit kezdeni a cigány migráció magya-

rázatával sem. Szeretné direkt kapcsolatba hozni a török előrenyomulással, de nem sikerülhet, mert nem lehet nem észrevenni, hogy cigány csoportok már akkor megjelentek bizonyos területeken, amikor az elmozdulás nem magyarázható egyértelműen a törökök támadásaival. A második fejezetben felvetette azt az alternatívát, - amelyet az antropológiai kutatások és későbbi források is alátámasztanak -, hogy a vándorlás (csak zárójelben jegyzem meg, külön tanulmányt lehetne írni arról, hogy a cigányokat nevezhetjük-e nomádnak) oka a piaci kereslet követése. Néhány oldallal később úgy tűnik, hogy erre már nem emlékszik.

A problémák úgy lennének megoldhatóak, hogyha konkrétan vizsgálná az egymástól eltérő lokális gazdasági igények és a cigányok piaci alkalmazkodó képességének korrelációját, figyelembe véve a hatalmi váltások és a katonai események hatásait. Ennek elmulasztása csak részben Fraser hibája, hiszen nagyon kevés történeti résztanulmány áll rendelkezésre az irodalomban.

A negyedik fejezet elolvasása után azonban már nem tudok mentségeket találni Fraser számára. Innentől akkora terjedelmű kritikát lehetne írni a feltevéseiről és módszertani hiányosságairól, hogy meghaladná magát a könyvet. Nem kellene összekeverni IV. Sándor pápát IV. Hadriánnal, a Zygan nevű családokról és az Ottokár leveléről szóló megalapozatlan elméleteket pedig alapos kritikával kellene illetni. Fraser beéri néhány félénk megjegyzéssel, ami részben érthető is. Az már viszont érthetetlen, hogy a magyar vonatkozású jegyzeteket miért nem történész írta. A jegyzeteket olvasva, s a hiányzó jegyzetekre gondolva kétség sem férhet hozzá, hogy a jegyzetek összeállítója életében nem látott még cigányokról szóló forrást. Nem tudja például, hogy Ottokár levelét helyes olvasattal közölte Fejér György a *Codex diplomaticus*-ban.

A negyedik fejezetet lezáró összefoglalás érdekes és új felvetései egy pillanatra megint reményt keltenek, de az egészet elrontja, amikor a XV. századi Magyarország középső és déli részeit betagolja az oszmán birodalomba.

Az ötödik fejezettől kezdve óriási tömeg adatot sorakoztat fel Fraser, melyek most kerülnek először a magyar olvasók elé. Csak az a baj, hogy főképp azok az adatok érdeklik, amelyekből szenvedéstörténetet gyúrhat és a cigányokat felmagasztalhatja. Sok esetben jelentéktelen adatokat vesz át, s úgy von le belőlük következtetéseket, hogy nem ismeri az események hátterét.

Az európai országok cigánypolitikája között nem tesz különbséget (pedig erről már Grellmann is szólt a XVIII. század végén), s nem beszél a befogadás feltételeinek regionális eltéréseiről. Különösen fontos lenne, hogy megismerjük az együttélés lehetőségét meghatározó gazdasági adottságokat a cigányok és a gádzsók oldaláról is. A gazdaságtörténeti vonatkozásokról a migráció okainak vizs-

gálatakor is fontos volna szólni. Fraser azonban úgy állítja be a dolgokat, mintha csupán a kormányok és hatóságok politikai szándékainak lett volna szerepe. Az ötödik fejezettől kezdve úgy tűnik, mintha az európai államok mással sem lettek volna elfoglalva, minthogy borzalmakkal nyaggassák a cigányokat. Utalásokat tesz ugyan arra, hogy a központi rendelkezések nem csupán a cigányokra vonatkoztak, de nem törődik azzal, hogy a cigánypolitikának a XVI-XVIII. században napjainkhoz hasonlóan szélesebb összefüggései voltak. Nem csupán a cigányokat, hanem minden olyan sajátos helyzet csoportot, amelyek megélhetésében fontos szerep jutott a környezetükben rejlő lehetőségek kihasználásának és az ezzel együtt járó mozgásnak (zsidók, koldusok, csavargók stb.) integrálni akartak a társadalomba, többnyire akár erőszakkal is.

A könyv második részében sem kerüli el az összemosásokat. Mintha tudomása sem lenne arról, hogy a cigányokkal szembeni bánásmódot nemcsak központi rendeletek, hanem helyi statútumok is szabályozták. A cigányokra vonatkozó általános rendelkezések és az egy bizonyos csoport számára adott egyedi menlevelek között nem tesz különbséget, s az utóbbiakat általános érvénynek tekinti.

Mindenképpen ki akarja kerülni a cigány bűnözés kérdését, s ennek érdekében egyre-másra újabb trükkökhöz folyamodik. Nem tetszetős, de tény, hogy az európai cigányok jelentős része a középkortól kezdve olyan megélhetési stratégiát alakított ki, amelynek a gádzsó környezet ellenszolgáltatás nélküli kihasználása volt a lényege. Az is tény, hogy sok esetben akkor sem akartak felhagyni ezzel az életmóddal, hogyha volt rá lehetőség. A befogadók nem értették meg a cigányokat, de azt helyesen ismerték fel, hogy az együttélés csak úgy lehetséges, ha a cigányságon belül is megindul egy változási folyamat. A modern európai társadalmak kialakulásának útjában álltak a marginális rétegek és igyekeztek tőlük bármilyen áron megszabadulni. Az átalakulásért nem csak a cigányok fizettek nagy árat, hanem a járványok, éhínségek és háborúk áldozatai is, és még sorolhatnám.

Saját koncepciója érdekében Fraser is előszeretettel hozza összefüggésbe a múltbeli eseményeket az előítéletekkel. Itt sem érdekli, hogy egészen más társadalompszihológiai hatások befolyásolták a cigányokról alkotott képet a rendi társadalom korában, mint a modern társadalomban. A cigányokról szóló leírásokat is aszerint szelektálja, hogy megfelelnek-e tendenciózus elképzeléseinek. Még a hetedik fejezetben sem tudja megállni, hogy ne ezt tegye, pedig ez a könyv egyik legjobb része. A muzsikus cigányok jelentőségét végletesen eltúlozza, s talán nem kellene Liszt Ferenc véleményét a magyarországi társadalom identitásával összemosni. Hajdú András francia, valamint Kovalcsik Katalin angol nyelven megjelent írásai fel vannak sorolva a bibliográfiában,[53] de az a határozott érzésem, hogy

Fraser nem olvasta, vagy nem vette figyelembe őket, mert nem voltak összeegyeztethetők romantikus hajlamaival.

Különösen rossz érzéseket válthat ki a magyar olvasókban, hogy Fraser nem ismeri a magyarországi cigányok történetét. A lényegtelen adatokat veszi át esetlegesen a kezébe került irodalomból, s ezeket is tendenciózusan válogatja. A magyarországi cigányok történetének legtöbb kérdésében megmarad a múlt századi romantikus nézeteknél, s a forráskritika hiányából származó kliséket is sorra átveszi. Sárosi Bálint könyvét pl. ismeri, mégis ragaszkodik ahhoz a nem bizonyítható teóriához, hogy a hatvani országgyűlésen cigányok muzsikáltak. Mészáros László tanulmányaiból is olyan adatokat emel ki, amelyek keveset mondanak a hódoltsági cigányokról. Egyáltalán nem érdekli pl., hogy milyen szerepük volt a szultáni városok kereskedelmi életében, s vagyonilag is mennyire differenciálódtak.

Mit sem tud a magyar királyok XV-XVI. századi okleveleiről, az erdélyi városok számadásairól, s arról, hogy a Barcsay család erdélyi birtokain 1455 óta több évtizeden keresztül letelepült cigány jobbágyok éltek. Arról sincs tudomása, hogy a XVI-XVII. században egy sor uradalomban találunk mesterségével adózó, letelepült, környezetükkel békében élő cigányokat, akiket bizony senki nem üldözött, sohasem érte őket a nem-cigányokétól eltérő sérelem vagy megaláztatás.

Nem ismeri jobban a XVIII. századi adatokat sem, egyetlen Burgenlandról szóló tanulmány alapján általánosít. Fogalma sincs azokról a magyarországi cigányokról, akik a XVIII. században földesuraiktól telket kaptak, s életmódjukat gyökeresen megváltoztatva, mentalitásuk és identitásuk is a parasztokéhoz hasonult. A havasalföldi és moldvai cigányok migrációját is másképp látná, hogyha ismerné a magyarországi forrásokat, s tudomása lenne pl. arról, hogy Magyarországon már a XVIII. század derekán gondot okozott az oláh cigányok megjelenése. Nem tud a rendszeres bizottsági munkálatokról és a reformkori erdélyi országgyűlések kivételesen humánus cigányügyi tervezeteiről sem.

Mindezt nem a nemzeti elfogultság, vagy rosszindulat mondatja velem. Nem csodálkozom különösebben azon, hogy Frasernek pontatlanok és hiányosak a magyarországi cigányok történetére vonatkozó ismeretei. Azok a kifogások, amelyeket most előadtam, s amelyeket a későbbiekben még érinteni fogok, a hazai szerzők többségén is számon kérhetők. A bírálat úgy érzem mégis helyénvaló, mert Magyarország kivételes színtere a cigányok egyetemes történetének, ahol több helyen is az együttélés sehol máshol nem jellemző, kölcsönösen elfogadható módjait alakították ki már a XV. század végén, s ez megmaradt a XIX. századig. Magyarországon a rendi társadalom korában senkit nem végeztek ki cigány származása miatt.

A tudományos megfontolások és Fraser könyvének tanulságain kívül a posztgraduális képzés tapasztalatai is arra késztettek, hogy ne „klasszikus" formájú jegyzetet, hanem szakkönyvet írjak. A cigányokra vonatkozó ismeretek esszenciáját nyújtó tankönyv hiányánál sokkal nagyobb nehézségeket okozott, hogy a hallgatók nem tudták a cigányokról olvasott történeti adatokat egyéb történeti ismereteikkel kapcsolatba hozni, s nem tudták, honnan és milyen módszerekkel szerezhetők történeti ismeretek. A források ismeretének hiányában rendkívüli gondot okozott számukra, hogy szelektáljanak és értékpreferenciákat teremtve különbséget tegyenek a történeti tárgyú publikációk között. Mivel a cigányok történetéről eddig szerzett ismerteink több ponton bizonytalanok, sokszor még körültekintő forrásfeltárás után sem lehetünk biztosak következtetéseinkben, „kész" ismeretek összegzése helyett jobbnak láttam egy olyan könyv létrehozását, amely kritikai attitűddel viseltetik az eddigi „eredmények" iránt, a már ismert történeti jelenségeket is megpróbálja több oldalról körüljárni, biztosnak látszó kinyilatkoztatások helyett alternatívákat nyújtva.

Az oktatásban jól használható, a tanulhatóság szempontjai szerint szerkesztett és közérthető nyelvezettel didaktikusan kifejtett jegyzetet akkor lehet írni, hogyha az adott témának már megszülettek az összefoglaló monográfiái és a legfontosabb forrásokat is kiadták. Láttuk, hogy milyen messze vagyunk ettől. A forráskritikai problémák lehetőség szerinti számbavétele, az ismeretlen források megismertetése, s néhány új társadalomtörténeti megközelítési mód alkalmazása fontosabb, mint a meglevő kétes érték ismeretek zanzásítása. Könyvem ily módon nem a gyors és könny ismeretszerzést szolgálja, sőt bizonyos részei „tanulhatatlanok".

Mivel a XX. század első feléről Karsai László és Pomogyi László jóvoltából két kitűnő cigánytörténeti kismonográfia is rendelkezésre áll, a cigányok korai történetére vonatkozó ismereteket pedig megtalálhatjuk Frasernél, úgy döntöttem, a magyarországi cigányok rendi társadalom kori történetének megírására fordítom az erőmet. A XIX. század második felét külön próbálom majd feldolgozni.

A bevezetés utáni öt fejezetből négy a cigányok „hagyományos" történetével foglalkozik, megszokott kérdésekre válaszol, de nem szokványos módon. Azért nem szokványosan, mert eddig biztosnak tartott adatokat kérdőjelez meg és ismeretlen adatokkal ismertet meg a korábbiaknál bőségesebb és a történeti Magyarország nagyobb területéről képet adó forrásbázis alapján. Az elmúlt öt esztendőben több, mint ezer új forrást tártam fel, s ez adott igazán kedvet és bátorságot a munkához. Az utolsó fejezet nem hagyományos, mert nem a cigányokkal történt eseményekkel, hanem társadalomtörténetükkel foglalkozik, azon belül is elsősorban az identitás és a mentalitás kérdéseivel. A társadalomtörténeti rész kronológiai ha-

tárának leszűkítését a forráskorlátozottság okozta. A középkorból nem rendelkezünk elegendő adattal, a koraújkorból pedig még nem tártuk fel a szükséges forrásokat ahhoz, hogy külön fejezetet írhassunk a rendi társadalom korának egészéről, globálisan áttekintve a társadalomtörténeti folyamatokat.

Könyvem még nem a magyarországi cigányok feudalizmuskori története, hanem annak egyik jelenleg lehetséges változata, s az eddig elmondottakból következően szükségszeren hézagos. Az én munkámmal egyidejűleg Tóth Péter tollából is született egy nyomtatásban nem, de CD-ROM-on megjelent összefoglalás,[54] ezért igyekeztem elkerülni az átfedéseket. Szándékos törekvés az is, hogy a szövegben bőségesen legyenek forrásszemelvények, némileg pótolva egy cigánytörténeti chrestomathia hiányát. Tudatosan igyekeztem felhasználni a néprajz, a szociológia és a kulturális antropológia eredményeit, amit nagymértékben megkönnyített Prónai Csaba munkája.[55] A kettőnk írásai közötti kapcsolódási pontokra a jegyzetekben utalok, a tanulhatóságot ez remélhetőleg megkönnyíti.

Mindazonáltal munkámat nem csak a felsőoktatás hallgatóinak szánom, remélem nem kerüli el mások figyelmét sem. Ezt a könyvet nem azért írtam, hogy a „cigánykérdés" megoldásához recepteket adjak. Cigányokról beszélek, mert nem tartom sem sértőnek, sem szégyellnivalónak ezt a szót. Nem a cigányok iránti érzelmi elkötelezettség, nem is ellenszenv, s nem politikai szándék inspirált. Kérem e könyv olvasóit, hogy olyan ember írásművének tekintsék, akit a múlt iránti érdeklődés, a hamis tudattal szembeni kételkedés késztetett a kutatásra, s akinek különleges szakmai kihívást jelentett a cigányság különös történelmének és ezzel együtt a források különös voltának tanulmányozása.

Cigányok a középkori Magyarországon?

A fejezetcím után többszörösen is kérdőjel kívánkozik. Egyrészt azért, mert a közvélekedéssel és a cigányokról publikáló szerzők többségének véleményével szemben szerintem a középkor nagy részében Magyarországon nem éltek cigányok. Másrészt azért kell a kérdőjel, mert így akarom kifejezni, hogy milyen sok forráskritikai probléma megoldatlan még az 1526 előtti kútfők esetében. A középkor végének ezt a hagyományos kronológiai határt tekintem, nem csak azért, mert fordulatot jelent a politikai események történetében, hanem azért is, mert a források jellege is megváltozik ezt követően.

A magyarországi cigányok középkori történetéről rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Az eredeti primér forrásokban véletlenszerűen fordulnak elő, a forrá-

sok egy jelentős része pedig nem állja ki a kritika próbáját, sőt olyan teóriák is születtek, amelyek forrásokkal nem támaszthatók alá. A cigányokra vonatkozó ismeretek túlnyomórészt még mindig azokból a XVIII-XIX. századi publikációkból származnak, amelyek ma már inkább tekinthetők mentalitás-, és tudománytörténeti érdekességnek, mintsem tudományos műnek. Külön tanulmányban kellene feltárni annak okait, hogy miért a kevésbé színvonalas (pl. Lehoczky) vagy elavult (pl. Enessei) szerzők ma már tarthatatlan állításai kerültek be a köztudatba és a tudományos dolgozatok többségébe is, miközben a valóban értékes eredményeket közzétevő tudósok (Pais Dezső, Wertner Mór, Fehértói Katalin stb.) cigányokról írt publikációi ismeretlenek és hatástalanok maradtak.

Annyi sztereotip félreértelmezés, kritika nélküli átvétel, rossz olvasat és fordítás hagyományozódott át a publikációkban a múlt század vége óta, hogy ma már ugyanakkora munkát igényel a tévedések korrigálása, mint a további kutatás. Legjobb lesz valamennyit szépen sorjában aprólékosan szemügyre venni.

Elavult és igazolhatatlan teóriák

1971-ben a Cigány Világkongresszuson egy Slobodan Berberski nevű szerző azzal állt elő, hogy a cigányok a magyarokkal jöttek Európába a X. vagy XI. század (sic!) elején, s a kalandozó hadjáratokban cigány segédcsapatok is részt vettek.[56] Ez contradictio in adiecto. Ha feltételezzük is, hogy a cigányok a magyarokkal érkeztek Európába, az semmiképpen sem lehet a X., még kevésbé a XI. század. A X. században csakis a bizánci birodalom területén csatlakozhattak volna a magyarokhoz, de nem bizonyítható, hogy ekkor már ott lettek volna. Hogyha pedig a XI. század elején érkeztek a Kárpát-medencébe, akkor hogyan vehettek részt a kalandozásokban, amelyek fél évszázaddal azelőtt befejeződtek? Azt sem árt megkérdeznünk, hogy a forrásokban miért nincs egyetlen olyan adat sem, amely mindennek akár csak a feltételezhetőségére is utalna?

Nem létezik olyan honfoglaláskori forrás, amelyből Berberski következtetésére lehetne jutni. Nem is kellene sokat törődnünk vele, de a megmosolyogni való képtelenséget módosult változatban az egyik hazai „romológus" külföldön publikált, az alapvető forráskritikai követelményeket figyelmen kívül hagyó teóriája is elfogadottá tette néhány év múlva a nem történész cigánykutatók között. Azt állította ugyanis, hogy a Közép-Szolnok megyében birtokos Cigány(i) család etnikailag is cigány volt, ősei pedig a honfoglaló magyarokkal jöttek a Kárpát-medencébe.[57] Ebből aztán könnyen megszületett az ezeréves cigány-magyar együttélés mítosza.

A település- és családnevekre még visszatérek, egy általános módszertani kérdést azonban már most fel kell vetnem mielőtt tovább mennék. Gyakran előfordul, hogy a történészeknek források hiányában történeti-logikai úton kell választ keresniük a megoldatlan problémákra. Hogyha következtetéseik logikai szerkezete sziklaszilárd is, ám írott forrásokkal nem erősíthetők meg, a legmegalapozottabb elmélet is hipotézisnek minősül, nem pedig történelmi valóságnak. Az előbb említett és még említendő cigányokra vonatkozó elképzelések esetében még erről sem lehet szó. Egyrészt azért nem, mert nincs olyan stabil premissza, amelyből megbízható szillogisztikus sort lehetne levezetni. Másrészt azért nem, mert az ellentmondó érvek nem zárhatók ki. Minden további feltételezgetés pedig a találgatások fantáziavilágába vezet.

A forrásokat nem említő Bárdossy János[58] és Enessei György[59] munkáiból Csontosi János[60] közvetítésével került az irodalomba az a nézet, hogy a cigányok II. András király keresztes hadjáratból hazatérő csapataival 1219 táján jöttek Magyarországra, s kovácsok voltak. Csontosi Szászky János,[61] Enessei által közvetített munkájára hivatkozva elevenítette fel azt az általa nem elfogadott alternatívát, hogy a cigányok legkorábbi nyomai IV. (Kun) László király korában fedezhetők fel. Enessei alapján már Bartalus István[62] is felvetette a XIII. századi beköltözés lehetőségét, de az ő dolgozatát a későbbi szerzők többsége nem ismerte. E teóriákkal szemben kétségek merülnek fel, hiszen nincs olyan hiteles primér forrás, amely a legcsekélyebb utalást is tenné a cigányok XIII. századi magyarországi megjelenésére.[63] A XIII. századból fennmaradt oklevelekben az akkor Magyarországon élő vagy megforduló valamennyi idegen etnikumról, izmaelitákról, zsidókról, szászokról, örményekről stb. vannak adatok, csak éppen a cigányokra vonatkozók vesztek volna el?

Adriano Colocci[64] könyvéből került a magyarországi szerzők munkáiba,[65] de valójában Francesco Predaritól[66] származik az a tévedés, hogy IV. Béla király seregében cigány segédcsapatok harcoltak II. Ottokár cseh király ellen a morvamezei csatában 1260-ban. Mi is okozta valójában ezt a tévedést? Ottokár király IV. Sándor (és nem IV. Hadrián, ahogy Fraser[67] könyvében áll) pápához írt levelében felsorolja a magyar seregben harcoló népeket is: ... *Cumanorum, Vngarorum et diuersorum Sclauorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenninorum (f. Bessorum, seu Paczinacitarum) et Ismaelitarum, Schismaticorum etiam, vtpote Graecorum, Bulgarorum, Rasiensium (Rascianorum) et Bosnensium haereticorum,* ...[68] Fraser[69] és tőle függetlenül Tomka Miklós,[70] valamint Tóth Péter[71] is úgy véli, hogy a Bulgarorum népnevet Zingarorumnak vagy Cingarorumnak, talán Ciganorumnak, illetve Gingarorumnak olvasták és innen származott a tévedés.[72]

A XIX. században Ottokár levelének téves olvasatai egyik publikációból a másikba vándoroltak. Sokáig azt sem tudták, hogy az irat mikor keletkezett, írójának egy ismeretlen cseh krónikást tartottak, s időről időre összekeverték IV. Bélát II. Bélával.[73] 1844-ben Pott is idézte a levél szóban forgó részét, s ebből kiderül, hogy a többi népnév olvasata is teljesen bizonytalan volt, pl. valachorum helyett vassalorum-ot, schismaticorum helyett seismaticorum-ot olvastak, a bulgarorum helyett pedig **gingarorum**-ot stb.[74]

Egyetértve más szerzőknek a téves olvasatról tett észrevételeivel, néhány apró adalékkal pontosítanám az olaszok tévedésének magyarázatát. A rossz olvasat oka nem csak a betűtévesztés, hanem az *instar Pharaonis* kifejezés félreértése. Predari és Colocci egyetlen más helyen (Bezzeninorum, Bosnensium stb.) sem tévesztették el a „B" betűt csak pont itt, pedig a szövegben elég támpont van a betűk összehasonlítására.

A Zingarus/Cingarus alak használata nem zárható ki, de korainak tűnik, mert ebben az időben a cigányokat a latin nyelvű szövegekben is többnyire a görög atszinganosz, athinganosz stb. névvel illetik.[75] Méginkább így van ez a pharaonis kifejezéssel (a pharao szót csak a XV. századtól használják „cigány" jelentésben[76]), Ottokár király levelében mégis ezt olvashatjuk, de más értelemben. A magyar sereg részeinek felsorolása után a cseh és magyar csapattestek mozgásáról beszél, s arról számol be a pápának, hogy egyik fél sem maradt nyugodtan a helyén, egyikben sem maradt hajlandóság a megbékélésre, a fáraóhoz hasonlóan megkeményedett szívű harcolók között elkerülhetetlenné vált az összecsapás: ... *ipsis vero regibus de die in diem, et de hora in horam suas in diuersas variantibus voluntates, non restaret aliquis pacis locus; haud dubium, instar Pharaonis, corda illorum indurante Domino vlcionum;...*[77]

Szerintem az olasz szerzők helytelenül ítélték meg, hogy mely latin szövegrészek tartoznak össze, s a „fáraó népe" legendától megtévesztve az *instar Pharaonis* kifejezést „cigányokhoz hasonlóan", „mint a cigányok" értelemben fordították, pedig itt fáraót jelent. Ebben a tudatban könnyen hajlottak rá, hogy a bulgarorum-ot gingarorum-nak olvassák. Talán már nem is az érdekelte őket, hogy valójában mi van a levélbe írva, hanem az, hogy mit szeretnének ott látni. Ottokár király hasonlata valójában a Mózes II. könyvében többször megismétlődő toposz felidézése.[78]

Megtéveszthette az olaszokat a *multitudinem inhumanorum hominum* kifejezés is. A XV. századtól gyakran használták a cigányokra ezt a sztereotípiát, Colocci és Predari a felületes hasonlóság alapján azt hitte, hogy a XIII. században is a cigányokkal kapcsolódott össze.

Személynevek, helynevek

A magyarországi cigányok korai, XIII-XIV. századi megjelenésének bizonyítékát látja sok szerző a cigány népnévvel kapcsolatba hozott család- és településnevekben. Nézetem szerint ezeknek az okleveles adatoknak a cigány néphez egyáltalán nincs közük, a cigány szóval nem rokoníthatók, a szóban forgó oklevelek valójában nem is tekinthetők a magyarországi cigányok történetére vonatkozó forrásoknak. Mégis ezek az adatok kerültek be leginkább a cigányokról publikáló szerzők munkáiba, Lehoczki Tivadar és Szalay Béla nyomán,[79] annak ellenére, hogy a nyelvészek[80] már régóta cáfolják a szóbanforgó személy- és helynevek etnikai konnotációját. A kritika nélküli átvételek többszörös félreértelmezésekhez vezettek ebben a kérdéskörben is.

Lehoczky abból indult ki, hogy a Zygan szó nem ejthető másnak csak cigánynak,[81] s a nevet alaptalanul összekapcsolva az etnikai hovatartozással, arra következtetett, „hogy a *Czigány* [kiemelés: Lehoczkitól] nevű nemes és birtokos család a XIV. században már elterjedt és népes lévén, annak kétségtelenül már jóval előbb, legalább egy-két nemzedéket megelőzőleg kellett már itt lennie; tehát bizonyára már a XIII. században megszállott volt s időközben tett érdemeket arra, hogy megnemesíttessék". Lehoczki csupán a leleszi konvent két oklevelét (1373, 1377) ismerte, s nem jött rá, hogy nem egy cigány származású család veszekedésekkel (a birtokokkal kapcsolatos civakodásokat látens népkarakterológiával párosította) tarkított feltörekvésének, hanem a Tomaj nemzetség ágakra bomlásának,[82] és a vele összefüggő birtokmegoszlási folyamatnak néhány forrására bukkant rá.

Lehoczki tévedése az is, hogy Zemplén vármegyében több „Czigány" nevű település volt. Mivel adatait nem a valóságos történeti folyamatba illesztve értelmezte, az is elkerülte a figyelmét, hogy az oklevelekben Zygan és Eghazaszygan ugyanannak a településnek, a mai Cigándnak két része, amelyek a Tomaj nemzetség Heney ágában bekövetkezett birtokosztályokkal párhuzamosan váltak el egymástól. 1347-ben a birtokmegosztás után a két rész neve így szerepel az egri káptalan által kibocsátott oklevélben Zygan birtok eladásának tilalmazása kapcsán: *possessionem ipsorum Zygan vocatam...iuxta fluvium Thyciae...in alia possessione similiter Zygan vocata.*[83] A két település közül az egyikben templomot építettek a XIV. században, ezért került neve elé az Egyházas megkülönböztető jelző.[84] Ez a két településrész fordul elő később a Lehoczky által is említett Kis-, és Nagy-Czigánd neveken.[85] A helynév -d képzős változata a XVII. században jelenik meg a forrásokban.[86]

A tévedések másik szála is Lehoczkitól került a későbbi szerzők publikációiba, de nem tőle származik. A Zigány/Czigány (helyesen **Zygan-i**) családra és a Zygan helynévre vonatkozó elképzeléseit megerősítve látta Fényes Elek Cigándról írott mondatával: „Lakosai hajdan cigányok voltak, s a tárkányi várhoz tartoztak".[87] Lehoczkinak eszébe sem jutott, hogy ez az adat nem a középkorra vonatkozik, az még kevésbé, hogy a cigányok nem Cigándon laktak, ahogy Fényes Eleknek sem, aki nem tett mást, mint némi módosítással átvette Szirmay Antal 1803-as megyeleírásának Cigándról közölt adatát: „mint kézműves mesterséget űzők Tárkány várához tartoztak"[88] [a Cigándon élő cigányok].

Szirmay félreértette a XVII. század végi és XVIII. század eleji adatokat, s tévedését visszavetítette a középkorra. A tárkányi várhoz tényleg tartoztak cigányok, de nem laktak Cigándon. 1687-ben a tárkányi vár középső kapuja melletti házban éltek.[89] A cigándi cigányokról az eddig ismert legkorábbi adat 1700-ból való, Kiscigándon a jobbágyok között említik István vajdát.[90]

Sok félreértést okozott a helyi néveredet-monda is, amelynek viszont van némi valóságtartalma. Eszerint a tutajos cigányok annak idején egy cigánylányt tettek ki azon a helyen, ahol Cigánd van, aki egy gróf szeretője volt.[91] A XIX. században az itteni cigányok egy része valóban vízi szállításra specializálódott.

Két jellegzetes eszmetörténeti momentum találkozik a XIX. századi szerzők elképzeléseiben. Az egyik a historizálás, a jelenre vagy a közelmúltra vonatkozó sajátosságok visszavetítése a régmúltba. A másik a népi emlékezet történeti forrásként való értelmezése. A legtöbb XIX. századi megyeleírásban, helynévgyűjtésben újra és újra találkozhatunk ezzel. A XIX. század elején Cigándon a legöregebb emberek még hallottak szüleiktől a tárkányi várhoz tartozó cigányokról, s az ő adataikat Szirmay a település történetének régebbi időszakára is érvényesnek tartotta.

Ez a különös történetfelfogás jellemzi Pesty Frigyes 1864-es adatközlőjét is, aki Szirmay teóriáját és a néveredet-mondát saját korának állapotával kombinálta össze, s nem tűnt fel neki, hogy Cigándon a cigány népesség a XIX. században lecserélődött, a teknővájó cigányok nem élhettek a középkorban: *a térség nagy erdőség lévén tekenőt vájó Czigányoktól és a Tiszán sót le szállító elszökött Oláhoktól népesítetett, jelenben is az Oláh famíliák az elsőbbek*[92].

Lehoczky téves névértelmezését és Cigánd alapításának mondáját vonta össze a *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely* c. kötet történeti fejezeteinek írója is.[93]

Szalay Béla is a cigányok 1417 előtti megjelenését akarta bebizonyítani. Aventinus később még szóba kerülő adatát tévesen száz esztendővel korábbra helyezte a valóságos időpontnál, s összekapcsolta a Lehoczkinál[94] és Csánkinál olvasott helynevekkel, amelyeket ugyancsak félreértett, eredeti forrásokat pedig egyáltalán

nem használt.[95] Csánki Dezső a Cigánd helynév és a cigány népnév között semmilyen összefüggést nem feltételez, s világosan megmondja, hogy a Zemplén és Szabolcs vármegyénél egyaránt megemlített település egy és ugyanaz, amely hol az egyik, hol a másik megyéhez tartozott.[96] Ennek ellenére Szalay abban a tudatban volt, hogy mindkét megyében több Cigánd nevű helység létezett a középkorban. Átvette Lehoczki Egyházascigánddal kapcsolatos félreértését is, s bátran levonta a következtetést: „Mindez [a családnevek és a helynevek középkori előfordulása] bizonyítja, hogy a XIV. században mindenfelé sok czigány volt már hazánkban és hogy 1417-ben csakis a legnépesebb raj bevonulását, mint feltűnőbb dolgot jegyezte fel a krónikás, mit a régibb kisebb csapatok felbukkanásánál szóra érdemesnek nem talált."

A XIX. századi téves elképzelések könnyen megmagyarázhatók eszmetörténeti és tudománytörténeti okokkal. Azt azonban nem tudom megmagyarázni, hogyan kerülhettek be a Szirmaytól Szalayig öröklődött sztereotípiák változtatás nélkül az 1986-ban megjelent dokumentumkötetbe.[97] A kiadvány összeállítói egyáltalán nem ellenőrizték a régi szerzők adatait, nem nézték meg az eredeti forrásokat és figyelmen kívül hagyták a nyelvészet eredményeit. A bevezetés középkorral foglalkozó részét író szerző egyenesen azt sugalmazza, mintha a magyar történettudomány a múlt század óta elfogadná azt a lehetetlen állítást, hogy Cigándot cigányok alapították: „Erről az Egyházascigányról tartotta a történetírás, hogy alapítói, egykori lakosai mind cigányok voltak".[98] A cigány folklór legkorábbi adatait áttekinteni szándékozó néprajztudós sem volt sokkal körültekintőbb a hely- és személynevek terén, s a dolgozata címével ellentétben elmulasztja a problémák felvetését.[99]

Ugyanilyen gondatlanul járt el a már említett romológus szerző is, aki hosszú időn keresztül a hazai cigánykutatások vezető alakja volt. Nem csak a külföldön, hanem az itthon megjelent tanulmányaiban is többször visszatérnek a család -, és helynevekre vonatkozó adatok.[100]

Mivel Fehértói Katalin[101] kivételével senki nem próbálta még feltárni az eredeti okleveles helyek összességét, vegyük számba a legfontosabbakat az ő és saját kutatásaim alapján, majd szembesítsük őket a modern nyelvészet álláspontjával.[102]

Az oklevél kelte	Családnév	Településnév
1289		Zygan[103]
1315	Dominicum de Scygan[104]	
1326.V.16.	per Dominicum de Scygan[105]	
1327.II.7.	Dominicus filius Nicolai nobilis de Zygan[106]	
1327.V.1.	Dominicus filius Nicolai de Zygan[107]	
1327.V.18.	Dominicus de Scygan[108]	
1327.VI.17.-VIII.1.		Zygan[109]
1327.VIII.1.-15.		Zygan[110]
1327.VIII.15.-IX.22.		Zygan[111]
1327.IX.22.-X.6.		Zygan[112]
1327.X.17.		Zygan[113]
1329	Dominicus filius Stephani de Scygan[114]	
1341. I. 27.	Ladislaus filius Dominici de Zygan	Zygan[115]
1341. XI. 8.	Dominicus de Zygan[116]	
1341. II. 28.		Zygan[117]
1342. V. 25.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[118]	
1342. VI. 5.	Ladislaus filius Dominici de Zegan (sic!)[119]	
1343. X. 6.	Ladislaus filius Corrardi de Zygan	Zygan[120]
1345. V. 1.	Ladislaum filium Corrardi de Zygan	Zygan[121]
1347. I. 8.		Zygan[122]
1347. I. 29.	Ladislaus filius Conrardi de Zygan	Zygan[123]
1347. II. 25.	Ladislao filio Corrardi de Zygan	Zygan[124]
1347. III. 3.	Nicolai filii Samod de Zygan	Zygan[125]
1347. III. 4.	Nicolai filii Samod quondam de Zygan	Zygan[126]
1347. III. 4.	Nicolai filii Samod quondam de Zygan	Zygan[127]
1350. IX. 25.		Zygan[128]
1350. X. 17.		Zygan[129]
1350. X. 17.	Ladislaus filius Corrardi de Zygan	Zygan[130]
1351. VII. 22.		Zygan[131]
1358. XI. 5.	Dominici de Zygan[132]	
1361. XI. 8.	Ladislaum filium Dominici de Zygan[133]	
1362. I. 8.	Ladislaum filium Dominici de Zygan[134]	
1364. X. 9.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[135]	
1365. XI. 4.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[136]	
1368. III. 31.	Ladislaum filium Dominici de Zygan[137]	

Az oklevél kelte	Családnév	Településnév
1368. IV. 29.		Cygan[138]
1368. VI. 21.	Nicolai, Petri et Michaelis filiorum Ladislai de Zigan[139]	
1368. VII. 12.	Ladislaum, Michaelem et Thomam filios Dominici de Zygan; Dyonisium dictis filiis Dominici de Zygan; filiis Dominici de Zygan	Zygan[140]
1369. IX. 10.	Nicolao, Petro et Michaelis filiis Ladislai filii Dominici de Zygan; Nicolao, Petro et Michaelis, Johanne et Ladislao filiis Thomae filiorum Dominici de Zygan	Zygan[141]
1370. V. 11.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[142]	
1370. V. 16.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[143]	
1370. VII. 13.	Ladislaum filium Dominici de Zygan[144]	
1370. VIII. 1.	Ladislaum filium Dominici de Zygan[145]	
1371	Ladislaus de Chygan[146]	
1371	Ladislaus de Zygan[147]	
1372. XII. 17.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[148]	
1372. XII. 30.	Ladislaus de Zygan[149]	
1373. XI. 1.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[150]	
1373. XII. 11.	Ladislao filio Dominici de Zygan[151]	
1376	Michael filius Dominici de Eghaza[s]zygan; Mathias filius Ladislai de alia Zygan[152]	
1377	Thome parui de Zygan; Michael dictus Cantor de alia Zygan	Zygan[153]
1379. IX. 10.	magister Ladislaus filius Dominici de Zygan[154]	
1381. IX. 11.	Ladislaus filius Dominici de Zygan[155]	
1393. XI. 25.	Ladislaus de Czygan[156]	
1393	Michaelem de Zygan[157]	
1396. III. 7.	Ladislaus et Michael filii Dominici de Cygan[158]	
1399. VII. 28.	Ladislaum de Zygan[159]	
1413. IX. 11.	Benedictus filius Blasii de Eghazaszygan[160]	

A táblázatban[161] felsorolt 58 oklevél egytől-egyig mind a Zygan-i család valamilyen, többnyire Zemplén és Szabolcs megyei birtokügyével foglalkozik. A családnevek és Zygan/Cigánd falu (az oklevelekben possessio vagy villa) nevének hangzásbeli hasonlóságán kívül egyik oklevélben sem fordul elő egyetlen olyan szó sem, amely cigány etnikumra utalna, sem latin (zingarus), sem görög (atszinganosz, athinganosz stb.) alakban. Arra Európa egyetlen országában sincs példa, hogy egy cigány származású család a középkorban eredeti közösségéből kiszakadva birtokos nemessé váljon. Hogyha el is játszunk ezzel a lehetőséggel, akkor fel kell tennünk a kérdéseket: Hogyan egyeztethető össze a birtokszerzés feltételezése a cigányokról ismert későbbi adatokkal? Hogyan lehetne cigány ember magister, méltóságok viselője a XIII-XIV. században, amikor a XV. században híre hamva sincs ilyesminek? Hogyha a Zygan-i család tagjai etnikailag is cigányok voltak, miért nincs ennek semmi nyoma a forrásokban? A név önmagában nem elegendő magyarázat. Egy cigány származású család valamilyen szolgálatért birtokadományban részesül, ahogy Lehoczki idézett vélekedése alapján többen is feltételezik, s a birtokaira vonatkozó iratokban még egy halvány utalás sem történik az eredetére?

Karácsonyi János kutatásai alapján egyértelmű, hogy a Zemplén és Szabolcs megyében birtokos Zygan-i család a Tomaj nemzetség családjaival állt rokonságban, pl. a magas méltóságokat viselő Losoncziakkal.162 Mit kezdjünk a nemzetségből származó többi családdal? Talán az egész nemzetséget cigánynak tekintsük?

A Zygan-i család XIV. századi névalakjai jellegzetes nyelvi emlékei annak a hosszú, kb. 250 évig tartó átmeneti korszaknak, amikor az egyelemű névadás kételeművé fejlődött. Az öröklődő családnév kialakulásában a legkorábbi névforma a „filius + apa neve genitivusban", amely az okleveles gyakorlat terméke volt. A másik gyakori névváltozat, amikor a latinos formájú egyéni névhez helynév társul a *de* szócska közbeiktatásával. A Zygan-i család okleveles emlékeiben mindkét variáció előfordul külön-külön és együtt is. A XIV. században a helynevek és ragadványnevek megkülönböztető használata egyre gyakoribbá vált, de a filius-os alak sem ment ki a divatból egyik napról a másikra.[163]

Honnan származik a Zygan-i család megkülönböztető neve? A birtokának a nevéből.[164] A nyelvészek szerint a Cigánd helynév, illetve annak régi magyar *Szigán* formája személynévből keletkezhetett, amelynek egy ótörök szó lehetett a forrása.[165] „Az ómagyar korszakban, a XIV. század közepéig a magyarból hiányzott a c̲ hang, s az idegen nyelvi c-ket cs-vel helyettesítették..."[166] Ennek alapján úgy gondolom, hogy az eredetileg Scygan-nak írt és Szigán-nak hangzó személy- és falunév cigány

etnikummal való kapcsolata végleg kizárható, azzal a feltételezéssel együtt, hogy a cigányok már a XIII-XIV. században Magyarországra érkeztek. Az egymással párhuzamosan fejlődő, legkorábban 1289-ben előforduló Zygan család-, és helynév hangzása a nyelv természetes változásával módosult és a XV-XVI. században összetalálkozott a más nyelvből származó cigány szavunkkal. Az ortográfiai analógia azonban nem jelent történeti összetartozást, sőt még a hasonló hangzású szavak közös származását sem.

A Zemplén megyei Cigándhoz hasonló helynevek a történeti Magyarország más részeiben is voltak, illetve vannak. Ezeknek a nevéből szintén nem lehet cigány etnikumra következtetni. Fehértói Katalin az idevonatkozó okleveles adatok többségét is összegyűjtötte.[167] Kiegészítve megint saját kutatásom eredményeivel, ismerkedjünk meg ezekkel a településnevekkel is, hogy tisztán láthassunk.

Közép-Szolnok, a későbbi Szilágy megyében a legkorábbi okleveles adat 1370-ből való: Cyganuaya.[168] 1387: Cziganvaya.[169] 1388: Chiganvaya, Aranyasvár tartozéka.[170] 1402: Baja(!).[171] 1409: Chygan birtok (possessio), Chyganfalu (villa), Chyganwaya patak (rivulus)![172] 1410: Waya.[173] 1413: Chyganwaya.[174] 1442: Waya, 1465: Czyganwaya, 1468: Walya.[175] Cigányvaja nevét eltérően magyarázzák a nyelvészek, ám abban közös a véleményük, hogy a cigányokhoz ennek sincs köze.[176]

Bihar megye. 1406: Chykanmyklosfalua,[177] Sólyomkő várához tartozó oláh falu. Ugyanez a helység 1435: Chyganfalwa, 1470: Cziganyfalva.[178] A falu birtokosáról és népességéről eltérő vélemények fogalmazódtak meg.[179] A legelfogadhatóbbnak Fehértói Katalin hipotézisét tartom: a falunak ugyanaz a Zygan-i Miklós lehetett a birtokosa, mint a zempléni Cigándnak.

Bihar megyében egy másik Cigányfalvával is találkozunk, de csak a XVI. század végén. A cigányok középkori beköltözésével kapcsolatban tehát nincs jelentősége.[180]

Kolozs megye. 1496: Czyganfalwa,[181] Hunyad, később Sebes várához tartozott. 1507: Czynganfalwa,[182] 1508 és 1519: Chyganfalwa.[183] Ez a település már nem létezik.

Fehértói Katalin felfigyelt rá, hogy az elsorolt falvak mind Magyarország keleti felében találhatók, ahol a Losonczi és a Losonczi Bánffy családnak is több birtoka volt. A magam részéről elfogadom az erre épülő hipotézist: A velük közeli rokonságban álló népes Zygan-i családnak a birtokai lehettek a Közép-Szolnok, Bihar és Kolozs megyei Cigányfalva stb. nevű birtokok, amelyek a birtokos családról nyerték nevüket, vagyis éppen fordítva, mint a zempléni Cigánd esetében. A helynevek közös forrása végeredményben ugyanaz: egy török eredetű személynév.

Fehértói Katalin álláspontját az időrend is alátámasztja. A nem zempléni helységek közül a legkorábbi név 81 évvel Cigánd első ismert említése után fordul elő. Ekkorra a Zygan-i család megerősödött, méltóságokat és újabb birtokokat szerzett, s Egyházascigándon birtokközpontot alakított ki.

Felmerülhet az a hipotézis, hogy a nem zempléni helységekről olyan időszakból vannak adatok, amikor már nagyobb számban lehettek Magyarországon cigányok, a névforma is más, s olyan helynevekkel van dolgunk, amelyek abba a csoportba tartoznak, amikor a népnévből alakult személynév kapcsolódik össze a falva szóval. Lehetetlennek tartom, hogy a cigányok bármikor a XV-XVII. században falut alapítottak volna.[184] Ebből az időszakból a kronológiában előre haladva egyre több a forrás, s egyetlen nyom sem utal cigány falualapításra. A Zygan-i család birtokgyarapításaival párhuzamosan változott a nyelv is. A XIV. századhoz képest megváltozott a helyesírás és a helynévadási szokás is. A család nevének alakja és a települések neve is e szerint módosult.

A részleteket még további genealógiai, birtoklástörténeti és nyelvészeti kutatásoknak kell tisztázni, de a számunkra legfontosabb kérdésre egyértelmű a válasz: a Zygan-i családnak és a helyneveknek semmi köze sincs a cigány néphez.

Újabban van olyan nézet, amelyik a „Cigány" nevű birtokos családok esetében kizárja ugyan a cigány származást, de nevükben a cigány népnevet véli felfedezni, s ebben a népismeret bizonyítékát látja:[185] „egyértelmű bizonyítékai a *népismeretnek* [kiemelés: TP.], vagyis annak, hogy az ország lakosai ekkor már bizonyosan találkozhattak ilyen nevet viselő emberekkel, vagy csoportokkal". Az 1389. és 1398. évi, nem birtokosokra vonatkozó adatokból pedig erre a meglepő következtetésre jut: „mindenképpen azt a benyomást keltik [a nevek - NP.], hogy e személyek már valóban lehettek cigányok, s hogy a legelőször beszivárgó csoportoknak a tagjai közül néhány évtized elteltével már többen minősíthetők megtelepedetteknek".[186]

Az idézett teória szerzője abban a hiszemben fogalmazta meg gondolatait, hogy a legelső cigány csoportok 1339-ben léptek Magyarország területére. Szalay tanulmányából átveszi az Aventinus-féle, miként már említettem, egy évszázaddal elvétett adatot.[187] Ennek ismeretében, valamint a személy- és helynevekről eddig mondottak alapján a birtokos családokra vonatkozó nézet cáfolását nem tartom szükségesnek. Láttuk, hogy a Zygan-i család nevében hiába keressük a cigány népnevet. Foglalkoznunk kell viszont azokkal a Cigány családnevű személyekkel, akik az ország nyugati felében éltek, a XIV. század végétől bukkannak fel oklevelekben, s többségük nem nemes, hanem jobbágy.

Fehértói Katalin 19 Cigány nevű személyre talált okleveles adatokat az 1378 és 1423 közötti időszakból. Ezeket is táblázatba foglaltam, s az eddig követett módszer szerint most is a nyelvészet eredményeit188 hívom segítségül, utána pedig néhány történeti érvvel próbálom bizonyítani, hogy a felsorolt személyek nem lehetnek cigányok.

Időpont	Személynév	Hely	Megjegyzés
1378	Nicolaus Cigan, polgár (mészáros mester)[189]	Zágráb	1402-ig negyvenszer fordul elő oklevelekben, főleg peres ügyekben.
1387	Franciscus Cygan polgár[190]	Zágráb	Gyermekei közötti peres megegyezés.
1389	Johannes Chygan dictus telkes jobbágy[191]	Kerkalia (Zala m.)[192]	Lendva és Nempti várakhoz tartozó birtokok megosztása a Losonczi Bánffy család tagjai között.
1389	Georgius Chigan telkes jobbágy[193]	Ujfalu (Zala m.)[194]	Ua.
1398	„contra cuiusdam conditionalem vulgo Cygan[195]"	Komárom vm.	ellene indított per
1399	Gregorius dictus Chygan[196] telkes jobbágy	Terchech (Körös vm.)[197]	Berschanouch várhoz tartozó birtokok három részre osztása
1400	Petro Chygan, altero Petro filio Mykes, Ioanne Cheh, Petro, Cosma" jobbágy	Hidvég (Hont vm.)	Többed magával hatalmaskodás miatt elítélik.
1401	Chygan Péter (dictus) nemes familiarius[198]	Sáros vm.	hatalmaskodó[199]
1402	Chygan Pál[200] hospes	Hollós (Vas vm.)	hatlamaskodásban részes
1402	Benedictus Cygan[201] jobbágy	Tolna vm.	hatalmaskodásban részes

Időpont	Személynév	Hely	Megjegyzés
1402	Benedictus dictus Chygan[202] nemes	Erdőfalu (Zala)	1410-ben is ugyanott lakik, kúriája van: „in possessione Erdewfalu...curie Benedicti dicti Chygan".
1410	Chygan András[203] nemes	Tompa (Zala)	Kúriája van: „curie Andree filii Johannis dicti Chygan"[204]
1406	Cygan Tamás[205] nemes	Berivojszentiván (Körös)	Kérésére átírnak egy 1393-as, fiúsításról szóló oklevelet[206]
1407	Thomas Chygan[207] nemes	Veszprém	alispán
1407	„Benedictum dictum Tarcha vaivodam, Chiganum filium eiusdem Benedicti"[208] jobbágy	Blina (Zágráb)	hatalmaskodás részese[209]
1418	Georgius Chigan jobbágy	Dunaszeg (Győr)	hatalmaskodás részese
1418	Andreas Chigan jobbágy	Kemecse (Veszprém)	hatalmaskodás részese
1418	Jacobus Chigan jobbágy	Kemecse (Veszprém)	hatalmaskodás részese[210]
1427	Cygan nemes	Vorsány (Pozsega)	birtokot cserélt a Garaiakkal[211]

Ezek a személynevek a családnevek kialakulásához vezető nyelvtörténeti fejlődési folyamat fontos emlékei. Ebből a szempontból azonos kategóriába tartoznak. A nemesi és nem nemesi nevek eredete azonban (a hangzásbeli hasonlóságok ellenére) eltér egymástól, s ez megítélésem szerint a Zsigmond kori társadalmi átrétegződési folyamatokkal is összefügg.

A 19 személyből hat valamelyik nemesi rétegbe sorolható. Valamennyien az ország nyugati felében éltek. Társadalmi helyzetük, vagyoni állapotuk, családi és politikai kapcsolataik ellentétesek minden olyan adattal, ami ebből az időszakból bizonyosan cigányokra vonatkozik. Semmiképpen sem lehetnek cigány származásúak, ezt az alternatívát a havasalföldi és szerbiai korabeli adatok ismeretében meg-

lehetősen kérdésesnek tarthatjuk.[212] A történeti adatok alapján lehetetlen, hogy cigány ember alispán legyen, kúriát építsen, s olyan helyzetbe kerüljön, hogy az ország egyik legvagyonosabb és legrangosabb főúri családjával cseréljen birtokot, vagy akár szegről-végről rokonságba kerüljön az esztergomi érsekkel, Magyarország legfőbb egyházi hatalmasságával.

Reálisabb kérdésfeltevés, hogy ezekben a nevekben a cigány népnevet fedezhetjük-e fel. A nemesi társadalmi kategóriákba sorolható személyek esetében még erről sincs szó. Az 1402 és 1427[213] között feltűnő személyek Fehértói Katalin szerint a legelső birtokait Zemplénben szerző Zygan-i család rokonsági körébe tartoztak. Nagy Iván[214] genealógiai kutatásai megerősítik ezt az alternatívát. A szóban forgó adatok a XIV. század folyamán megerősödött Zygan-i család egymással összefüggő birtokszerzéseinek és ágakra szakadásának folyamatába illeszthetők. Nem véletlen, hogy a rájuk vonatkozó első dunántúli adatok éppen ott bukkannak fel, ahol a Losonczi Bánffy család birtokai is vannak.

A Zygan-i család oldalágai nem csak földrajzi elhelyezkedésben, birtokszerzésben és vagyonban távolodtak el egymástól, hanem társadalmi státuszukban is. Egy részük jelentős méltóságokat és birtokokat szerezve a nemesség felső rétegéhez közelített, más részük pedig szolidabb köznemesi helyzetbe került. Néhányan közülük pedig valószínűleg a kiváltságait egyre jobban elvesztő köztes társadalmi rétegek sorsára jutottak, s egykori kiváltságaikat eltérő mértékben megtartva, vagy elveszítve kisnemesek és jobbágyok lettek.

Külön magyarázatra szorul a *contra cuiusdam conditionalem vulgo Cygan (Chygan)* kifejezés. A Zsigmond kori királyi és bírósági utasítások *cuiusvis status et conditionis hominemnek* („bármily állapotú emberek") nevezik a nemesség és a jobbágyság között levő, kiváltságait egyre inkább elveszítő és lesüllyedő embereket.[215] Ennek a társadalomtörténeti jelenségnek az okleveles emléke a Komárom megyében élt Cygan nevű ember esete, akinek a neve elől az oklevél írója kifelejthette a *dictus* szót.[216]

Nem esett ennyire a társadalmi hierarchia aljára a Sáros megyei Chygan Péter, de a róla fennmaradt adat szintén a társadalmi szerkezet átalakulásának folyamatával kapcsolható össze.

Úgy gondolom, hogy a Komárom és Sáros megyei két személy a Zemplénben őshonos Zygan-i család kevésbé szerencsés sorsú képviselői voltak. Az övékéhez hasonló eset a családnak azokkal a tagjaival eshetett meg, akik kedvezőtlenül jártak a birtokosztályoknál, talán rokoni kapcsolataikat is elveszítve egyedül maradtak, s kiszolgáltatottá váltak.

Azok, akik nem estek áldozatul a társadalmi erőknek, s birtokgyarapodás, előnyös házasságok révén megőrizték stabil köznemesi, vagy valamivel még annál is kedvezőbb állapotukat, karriert csináltak az ország legkülönbözőbb részein.

A nyelvészeknek és a történészeknek is jóval több gondot okoznak a Cigány nevű jobbágyok. A nehézségeket azzal a tudományos közhellyé vált, konkrét véleményt nem tartalmazó Wertner Mórtól és Pais Dezsőtől átöröklődött feltételezéssel hidalták át, hogy egy-két cigány idevetődhetett már a XIV. században is.[217] Pais Dezső még egy lehetőséget felvetett 1936-ban: „a *cigány* szó 'varázsló' értelemben *cigány* népelemek megjelenése előtt már eljuthatott hozzánk, s azt alkalmazták nem-cigány emberekre. Azonban számolnunk kell azzal is, hogy ez esetekben szintén *Szigán* > *Cigán* változás történt"[218] [kiemelés: PD.]. Pais Dezső hipotézisét megrendíti Fehértói Katalin ellenérve: „a 'cigány' szónak a későbbi századokban sem volt 'varázsló' jelentése, másrészt egy zágrábi mészáros, vagy egy Zala megyei telkes jobbágy miért kapott volna megkülönböztetésül 'varázsló' jelentésű nevet?" Ugyancsak anakronizmus a személyneveknek az a magyarázata, hogy „nemzetiségére cigány és jellemére cigány: ravasz, csalárd, alattomos."[219] A cigány szónak ezek a szinonimái csak a XV. század végétől jelennek meg a magyar nyelvben.

Végleges megoldást Fehértói Katalin sem ad, illetve nem adhat, de felvet egy történeti szempontból is megfontolandó hipotézist: mivel van rá máshol is példa (Lengyelország),[220] hogy a cigány szó a cigány nép megjelenése előtt családnévként fordul elő, „ezért az sem lehetetlen, hogy e korai nevekben esetleg egy török vagy szláv eredetű, számunkra eddig ismeretlen személynév van". Álláspontja abban érintkezik Paiséval, hogy szerinte is lehetséges, hogy ez a személynév a Szigan-ra megy vissza. A nyelvészeti okfejtést későbbi adatok is alátámasztják. A XVI-XVII. századból ismerünk olyan családneveket, amelyek változatlanul megőrizték a Szigan alakot, s viselőikről biztosan tudjuk, hogy nem cigányok. Lőcsén 1666-ban például karddal kivégeztek egy *Szigán János* nevű lengyel (!) férfit, mert az egyik kocsmában karóval agyonvert egy postakocsist.[221]

A cigányok csoportos magyarországi megjelenésének első biztos adatát 1416-ra tehetjük. Egy vagy több cigány csoport XIV. századi megjelenésének nyoma lenne a forrásokban, mint ahogy a XV. század elején van is. Magyarországra szerintem még szórványosan sem jöttek cigányok a népcsoport balkáni megjelenése előtt. Szerbiában és Horvátországban (Raguza) ugyanabból az évből, 1362-ből, Bulgáriában 1378-ból, Havasalföldön 1385-ből származnak a cigányokra vonatkozó legkorábbi adatok.[222] Az első Cigány nevű jobbágy Magyarországon 1389-ben bukkan fel az oklevelekben. Tehát 1362 és 1389 között kellett volna észrevétlenül beszivárogni a cigányoknak, pillanatok alatt beilleszkedni egy számukra idegen és

ismeretlen környezetbe, telket és házat szerezni egy olyan munkaszervezetben, amiről nincsenek tapasztalataik. Mindezt úgy, hogy kiszakadnak saját régi közösségükből és a befogadók sem ismerik őket. Azt ugyanis még feltételezni sem lehet, hogy Magyarországon már régebb óta ismernék őket. A közösségből való kiszakadás már sokkal valószínűbbnek tartható a XV. századi adatok ismeretében.

1455-ben négy cigányt telepítettek le jobbágyként a Barcsay család birtokain, róluk azt feltételezhetjük, hogy elszakadtak régi csoportjuktól. Elvileg ehhez hasonló szórvány-telepítés a XIV. század végén is előfordulhatott, de több tényező is ellene szól. 1455-ben a cigányok befogadását jóváhagyó oklevélben határozottan megmondják, hogy a letelepítendők cigányok. A XIV. század végéről egyetlen oklevél sincs, amelyben a cigány népnév előfordulna, s olyan sem, amely a cigányokat valamilyen más szóval jelölné meg.

A személynév azért sem jelenthet egyúttal származást is, mert az említett 1455. évi oklevélben szereplő cigányok közül egyiknek sincs családneve, a XIV. században ez még inkább valószínű. A 1389-ben és később felbukkanó Cigány nevű jobbágyok cigány származásának az is ellene szól, hogy családnevük van. A cigányokra vonatkozó későbbi adatok azt mutatják, hogy a cigányoknak nem voltak családneveik, s erre még a XIX. század elején is találunk példát. Az újkori adatok alapján arra is gondolhatunk, hogy Zalába került cigányoknak éppen környezetük adott nevet megkülönböztetésül. Ennek ismételten ellene szól az, hogy a cigány szó a XIV. században nem található meg népnévként az oklevelekben, vagyis a magyar nyelvben nem fejlődött ki ennek az etnikumnak a megjelölésére szolgáló kifejezés, s ennek leginkább az lehetett az oka, hogy ekkor még nem ismerték Magyarországon a cigányokat.

Magyarországon néhány cigány család észrevétlenül jobbágy lesz anélkül, hogy a forrásokban néhány bizonytalan személynéven kívül bármi nyoma is lenne ennek? Ha esetleg magyarországi birtokokra a XIV. században cigányokat telepítettek jobbágyként, akkor miért nincs a telepítés tényéről egyetlen okleveles adat sem? Forráshiányra ebben az esetben sem hivatkozhatnak a cigányok korai magyarországi megjelenésének hívei, mert azokról a területekről, ahol a Cigány nevű jobbágyok éltek, bőségesen maradtak fenn oklevelek.

Rendkívüli történelmi kivétel lenne cigány emberek telkes jobbággyá válása a XIV. században. Ha kognitív játékként feltesszük ennek elvi lehetőségét, abban azt hiszem mindenki egyetértene, hogy olyan paraszti életmód kialakulása, mint amilyenre az okleveles adatokból következtetni lehet, több nemzedéknyi tartós letelepedettséget, s generációról generációra hagyományozott termelési tapasztalatokat feltételez. Ha Chygan János, Chigan György és a többiek ősei már régóta itt éltek,

akkor Magyarországon hamarabb kellett volna megjelenni a cigányoknak, mint Szerbiában és Havasalföldön. Ennek pedig rendkívül csekély a történeti valószínűsége.

Lehetségesebbnek tartom azt, hogy a népnév kialakulása és a nép tényleges megjelenése nem esik szükségszerűen egybe. Nem zárható ki, hogy a magyar nyelvben hamarabb megvolt a cigány szó, mint ahogy a cigányok beköltöztek Magyarországra, más szóval a magyarországi lakosok ismerhették a cigány népnevet a XIV. század végén anélkül, hogy találkoztak volna cigány emberekkel. Szerbiában a cigány népcsoport tényleges megjelenése előtt másfél évtizeddel, 1348-ban fordul elő a *cingarije* szó, meglepő és eddig meg nem magyarázott értelemben: „cipőkészítő".[223] Az analógiák tehát arra utalnak, hogy talán Magyarországon is a cigányok megjelenése előtt kereshetők az első nyelvi emlékek. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy a „cingarije" szónak a „cigány" népnévvel való, Miklosich által feltételezett azonossága történetileg és nyelvészetileg is bizonytalan.

A nyelvészek válaszai, mint láttuk ellentmondóak. Nem lévén nyelvész, nem merek állást foglalni nyelvtörténeti kérdésekben. Történeti aspektusból szerintem a jobbágyi személyneveknek sincs közük a cigány népnévhez, legalábbis a megfontolások többsége emellett szól. Be kell látnunk, hogy ezeknek a neveknek a XIV. századi megjelenésére nem lehet egyelemű magyarázatot adni. A következő alternatívákat tartom lehetségesnek:

A XIV. századi társadalmi átrendeződés során korábban kiváltságos helyzetű családok tagjai akár jobbágyi sorba is süllyedhettek. A Zygan-i család oldalágainál sem zárható ez ki. Az 1389 és 1418 között oklevelekben szereplő kilenc jobbágy Zala, Körös, Tolna, Zágráb, Veszprém Győr és Hont vármegyében, az egy hospes Vas megyében élt. Valamennyien az ország nyugati felében. Időben a Győr és Veszprém vármegyeiek a legkésőbbiek, azt hiszem nem véletlenül. Közöttük minden bizonnyal rokoni kapcsolat volt, mert a *similiter Chygan* névalak erre utal.[224] Ők feltevésem szerint a Zygan-i családból süllyedtek jobbágyságba. Nevük eredete ennek ellenére ugyanaz, mint a nemességüket megtartó családtagoké, vagyis török személynévre visszamenő helynévből származik.

Maradt hat emberünk a hospest is belevéve, egy kivétellel olyan vármegyékben, amelyek az ország délnyugati területén vannak, s ahol jobban valószínűsíthető a (dél-)szláv eredetű személynév előfordulása, mint máshol. Az itteni személynevek eredetére Fehértói Katalin már említett hipotézise ad magyarázatot. Ezt az alternatívát két momentum is megerősíti. Egyrészt, hogy ebből a időszakból vannak adatok szlavóniai és muraközi telepítési akciókra, másrészt a horvátországi Tarchanak mondott Benedek vajda okleveles említése. A vajda szó szláv eredetű és a kö-

zösségi vezetők bizonyos típusainak gyűjtőneve. A XIV. században még nem vonatkozik a cigányok vezetőire. A cigány nyelvben ismeretlen ez a kifejezés, s később is a befogadók használják, maguk a cigányok még kölcsönszóként sem vették át.[225] A horvátországi jobbágynevek etnikai korrelációjának ellene szól az is, hogy Benedek vajda Chigan nevű fiát néhány év múltán Egyednek nevezik a források.

Mivel nem bizonyíthatom maradéktalanul a feltevésemet, nyitva kell hagynom azt a lehetőséget, hogy néhány Cigány családnév valóban azonos a cigány népnévvel. Népismeretről azonban ekkor sem beszélhetünk. Esetleg arról lehet szó, hogy Horvátországból származó családok ragadványnévként hoztak magukkal olyan nevet, aminek lehet valami kapcsolata a cigány népnévvel. Horvátországból és Szlavóniából többször is telepítettek át szolgáló népeket a délnyugat-dunántúli megyékbe.

Úgy gondolom, népismeretről akkor beszélhetünk, hogyha megjelennek egy nép nyelvében azok a szavak, amelyek a másik nép kinézetéről, viselkedéséről és jellegzetesnek tartott tulajdonságairól szerzett tapasztalatok nyelvi kifejeződései. A magyar nyelvben ezek a kifejezések túlnyomórészt csak a XVI. században alakultak ki. A XV. század elején az első cigány csoportokra az „egyiptomi" megnevezést alkalmazzák a források, a „cigány" népnév négy évtizeddel később jelenik csak meg. A „cigány"[226] szó kétségtelenül cigány etnikumot jelölő használatban legelőször 1455-ben olvasható.

Körmöcbánya 1450. évi adójegyzékében szerepel ugyan egy Czyganin és egy Czigan nevű adózó, de a rendelkezésre álló adatok alapján nem merném azt mondani, hogy cigányok voltak.[227] 1443 után költözhettek a városba, mert az 1442/1443. évi adólajstromban még nincsenek benne. Az 1450 előtti forrásokból nem adómentesség miatt hiányoznak, a jegyzékek azokat is feltüntetik, akik nem fizetnek. Cigány származásuk azért is kevésbé valószínű, mert más felvidéki városok korábbi és egykorú számadásaiban és adójegyzékeiben egyáltalán nincsenek cigányok.[228] Cigány voltuk ellen szól az a körülmény is, hogy nem ugyanabban a városrészben laktak. A későbbi, bizonyosan cigányokra vonatkozó brassói adatok arról tanúskodnak, hogy a cigányok a városnak ugyanazon részében éltek. A cigányok XV. század közepi körmöcbányai megjelenése mégsem tekinthető lezárt kérdésnek, mert az 1464. évi számadáskönyvek, valamint az 1469. és 1499. évi adójegyzékek kiadatlanok, ismereteim szerint több nem maradt ránk. A várostörténeti kutatások talán még hozhatnak új adatokat ezen a területen.

A magyarországi latin nyelvű irodalomban 1499-ben, száz évvel a Cigány nevű jobbágyok felbukkanása után fordul elő első ízben a cigány népnév olyan értelem-

ben, amely megfelel az általam használt, fentebb már definiált népismeret-fogalomnak. Temesvári Pelbárt *Sermones Quadragesimales* c. munkája 1499-ben jelenik meg, éppen abban az időben, amikor a cigányokra vonatkozó adatok meggyarapodnak. A bűnökről szóló *(de vitiis in genere et specie)* második rész 43. beszédében szerepel az *ut cigani in capitis serpentis osse* kifejezés.[229] Az obszerváns barát ebben a beszédben a hazugságról elmélkedve a kígyóval állítja párhuzamba a cigányokat.

Körültekintő filológiai elemzést kell majd végezni annak eldöntésére, hogy itt egy toposz átvételéről van-e szó, vagy saját tapasztalatain alapuló önálló véleményalkotásról. Az utóbbi valószínűbb. A Pelbárt által használt szavak nem jellemzőek a cigányokról szóló elbeszélő forrásokra, s nem is valószínű, hogy olvasta volna őket, főként a skolasztikus filozófusokat kedvelte. Tudjuk, hogy beszédeit tudatosan a hallgatóság társadalmi helyzetét szem előtt tartva szerkesztette meg. A kifejtés módszere, a nyelvtan, a szókincs és a téma megválasztása egyaránt azt szolgálta, hogy gondolatait a legegyszerűbb emberek is megértsék.[230] Joggal feltételezhetjük tehát, hogy példáit is az élet olyan területeiről vette, melyről hallgatóságának pontos ismeretei voltak. Pelbartus az 1480-as évek elejétől közel húsz éven keresztül Budán élt a ferences rendházban, 1494-1497 között pedig Esztergomban volt házfőnök. A *Quadragesimale* 1498-ban készült el. Ebben az időben találkozhatott cigányokkal akár Budán, akár Esztergomban, az Erdélyen kívüli adatok épp ekkor tájt gyarapodnak meg.

Temesvári Pelbárt hasonlata megítélésem szerint részben negatív hétköznapi tapasztalatok általánosítása (az egyházi beszédbe szőtt profán elem a XV. században tömegigényt elégített ki), részben pedig az elvont gondolkodású teológus spekulációja. A mindennapokból veszi a példát, amellyel célja a hazugság, a félrevezető ravaszkodás és a kétszínűség bírálata, nem pedig az akkor még idegennek számító, de már ismert cigányok karakterizálása. A bírált viselkedés okának látens magyarázatát a kimondatlan, de mindenki számára nyilvánvaló bibliai párhuzam adja, amely már a legkevésbé sem profán.[231] A kígyó ugyan egy ellenséges szellemi erő egyetemes szimbóluma, de a cigányokra vonatkoztatva egyúttal az elítélt tulajdonságok megértését is lehetővé teszi. Pelbártnál találkozunk először - bár még konkrét okfejtés nélkül -, azzal a gondolkodásmóddal, amely a cigányok negatív tulajdonságaira nem lát más lehetséges magyarázatot, mint azt, hogy ez a nép valamilyen ősi, gonosz és sötét erő hatása alatt áll. A XVI. századi irodalomban ezt az erőt Sátánnak nevezik majd. Temesvári Pelbártnál nem bizonyítható, legfeljebb feltételezhető, hogy ismerte másfélszáz évvel korábban élt rendtársának, Szümón Szimeonisznak a munkáit és az ő leírásából azt a verziót, hogy a cigányok Káin

(más szerzőknél a XVI. században Kám) leszármazottai, vagyis nem a szövetséget és a kiválasztottságot hordozó ág utódai.[232] A kétféle magyarázat később összetalálkozik majd, s kisebb-nagyobb módosulásokkal egészen a XIX. századig visszaköszön.

A cigányok magyarországi megjelenésének kérdésében nem bizonyító erejű, de a népismeret kérdésében nem mellékes, művelődéstörténeti szempontból pedig kifejezetten említésre méltó az a tény, hogy a korai, magyar nyelvű bejegyzéseket tartalmazó szójegyzékekben és szótárakban nem szerepel a cigányok népneve sem latinos, sem magyaros formában, de még a német szavak között sem.

A XIV. század második felében keletkezett *königsbergi szójegyzékben* nincsenek népnevek.[233]

Az 1380 és 1410 között szerkesztett, ún. *besztercei szószedetben* olvasható népnevek: siculus, saracenus, ysmaelita, aethiops. A cigányt még rokon értelmű vagy magyarázó szóként sem említi. Ez azért érdekes, mert ez a szójegyzék ún. nomenclator, azaz az iskolában a tanulóknak kiadott segédeszköz, amely a legfontosabb latin szavakat fogalomkörök szerinti csoportosításban tartalmazza. Vajon miért pont ezt a néhány népnevet tartotta fontosnak a szószedet összeállítója, s a többit miért nem?[234]

Az 1400 és 1410 között összeállított ún. *schlägli magyar szójegyzék* ismeri a hungarus, grecus, saxo, lumbardus, gallicus, anglicus, bohemus, tewtonicus, ruthenus, ermenus, polonus, siculus, sarachenus, ismaeliticus, crouachia, dalmachia, etiops, sclauus népneveket, de az egyiptomit és a cigányt nem.[235]

A *soproni szójegyzéket* 1430-1440 táján állították össze, a grecus, saxo, lumbardus, galicus, ungarus népneveket tartalmazza. Cigányokról nem tesz említést.[236]

A gyöngyösi latin-magyar szótártöredék, melyet több magyar szerző szerkesztett Janua *Catholicon*-jának, valamint Papias és Calepinus műveinek felhasználásával 1519 és 1556 között, csak a cilones szóig készült el, ezért maradhatott ki belőle a cigány (cingarus, zingarus).[237] Vagy talán nem tartották fontosnak felvenni a szótárba? Ez sem kizárt, hiszen a XV. század végi forrásokban mindig c-vel szerepel a népnév, többnyire ciganus/cyganus alakban.

A *Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék* is akkor készült (1533), amikor a magyarországi lakosok már ismerték a cigányokat. Említi az italus, latinus, graecus, iudeus, germanus, bohemus, hungarus, polonus népneveket, de a cigányt nem.[238]

Még meglepőbb, hogy a XVI. század végén és a XVII. század elején vezetett *brassói latin-magyar szótártöredékben* sincs benne a cigány szó, a zsidó viszont benne van. Pedig ha valahol, akkor Brassóban ismerték a cigányokat, hiszen ez a város fogadta őket legelőször Magyarországon.[239]

Hamis menlevél (1417)

A cigányok középkori történetével foglalkozó szerzők legkedveltebb témái közé tartoznak a Luxemburgi Zsigmondnak tulajdonított különféle menlevelek. Fáy István 1842-ben megjelent írásában azt is tudni véli évszám említése nélkül, hogy Mária királyné, Zsigmond felesége is adott a cigányoknak menlevelet Diósgyőrben. Fáy Grellmannra hivatkozik, de pontos hely megjelölése nélkül.[240] Nem tudtam rájönni, hogy mit érthetett félre, de az biztos, hogy ilyen menlevél ez idáig nem került elő. Mária királyné, aki 1395 május 17-én vesztette életét, négy oklevelet bocsátott ki Diósgyőrben, de egyikben sem esik egyetlen szó sem cigányokról.[241]

A közvéleményben és a szakirodalomban az a legelterjedtebb álláspont, hogy a cigányok 1417-ben jelentek meg Magyarországon. Miután kizártuk a korábbi megjelenés lehetőségét, a kérdéssel foglalkozó tanulmányok és a kiadott források alapján első pillantásra a mondott időpont tűnik kézenfekvőnek. Egyáltalán nem ilyen egyszerű a helyzet, most kerülünk csak igazán a forráskritikai problémák sűrűjébe.

Az a nézet, hogy a cigányok 1417-ben jöttek először nagyobb csapatban Magyarországra, jobbára Fessler 10 kötetes munkájából[242] került a magyarországi szerzők tanulmányaiba, de nem tőle származik, hanem a jezsuita Pray Györgytől.[243] Az 1417-es adatot közli Grellmann[244] és Schwartner[245] is. Fessler valamennyit jól ismerte, továbbá azokat a németországi adatokat is, amelyek arra utalnak, hogy a cigányok több helyen is Luxemburgi Zsigmondtól kapott menlevelet mutattak fel. Csaknem minden későbbi szerző is megemlíti ezt, s egymás adatait ellenőrzés nélkül átvéve elsorolják, hogy a cigányok milyen német és svájci városokban fordultak meg a menlevéllel. Valamennyinek legfontosabb közös forrása *Hermann Cornerus* 1435 körül keletkezett krónikája, amelyet a hazai szerzők körében sokszor emlegetett Colocci is idéz.[246] Számunkra a továbbiakban leginkább ez lesz fontos, mert ebben esik szó Zsigmond állítólagos 1417. évi menleveléről.[247]

Az 1417-es megjelenés annyira elterjedt, hogy pl. az Abaúj megye történetét megíró szerző automatikusan ekkorra tette a cigányok Abaújba való beköltözését, pedig ez semmilyen forrás alapján nem igazolható, sőt olyan támpont sincs, amiből erre lehetne következtetni.[248] Csontosi 1877-ben felemlítette a régi szerzőknek a cigányok XIII. századi beköltözéséről szóló feltételezéseit, ám ő maga Pray Györgyre hivatkozva abban maradt, hogy „határozottan csak Zsigmond király alatt 1417-ben jönnek elő".[249] 1881-es dolgozatában még Lehoczki is az 1417-es beköltözés mellett volt, s a rá jellemző könnyed historizálással erre az esztendőre tette a

cigányok Bereg vármegyei betelepülését. Lassan már nem kell mondanom, hogy itt sincs egyetlen forrás sem, ami erre utalna. Ráadásul még a foglalkozásokat is visszavetítette. A kovácsolás, a lókereskedés és a zenélés még nem lenne olyan nagy baj (bár a XV. századi Bereg megyére ezek sem érvényesek mivel nem éltek ott cigányok), de a vályogvetés, mint a XV. században már meglevő foglalkozás feltételezése teljességgel anakronizmus.[250]

Az 1417-es megjelenés került be több zenetörténeti és néprajzi dolgozatba is, sőt a XIX. század első felében a sajtóban is foglalkoztak vele.[251]

1417-es eredeti menlevél nem létezik, forrás sem maradt ránk, amely másolatát vagy részletét tartalmazná. Csak egyetlenegy olyan krónikás van, aki kifejezetten Zsigmond király által adott menlevélről tesz említést: Hermann Cornerus. Az ő leírása 1417 végének észak-németországi állapotaira vonatkozik, de nem szemtanú. A *Chronica novella* szóban forgó része kétféle, egymástól jócskán elütő magyar fordításban is olvasható, ezért azt látom a legjobbnak, hogyha egymás mellé helyezem őket.[252]

Heiczinger, 1978

Bizonyos, azelőtt soha nem látott, külországi és kóborló emberek sokasága jött keletről német földre, becsavarogván azt a tengerig. Voltak a kikötővárosokban. Lüneburgból jövet egymás után bejárták Hamburg, Lübeck, Wiesmar, Rostock, Strallsund és Greifswald városokat. Csoportosan jelentek meg és a városokon kívül a mezőn éjszakáztak, félvén, hogy ha tolvajlásuk miatt valami hiányzik a városban, befogják őket. Körülbelül háromszázan voltak mindkét nemen, a kisgyermekek és ifjak nélkül, fekete, tatár formájúak. Magukat cigányoknak nevezték, voltak vezéreik: hercegek, grófok, akik igazgatták őket. És akik parancsainak engedelmeskedtek. Nagy tolvajok voltak, főleg az asszonyok és közülük a különböző helyeken sokat elfogtak és megöltek.

Fraser, 1996

Valami furcsa, korábban nem látott emberhorda érkezett Alemanniából (vagyis Svábföldről), bejárva az egész térséget, egészen a tengermelléki tartományokig. Átutaztak a városokon is: Lünebergen kezdve, majd Poroszországba behatolva átvágtak Hamburgon, Lübecken, Wiesmaron, Rostockon, Stralsundon és Greifswaldon. Csapatokban haladtak és éjszakára letáboroztak a városok melletti mezőkön, minthogy a városokban maradni nem mertek, mert tolvajlásaik miatt féltek a városok bosszújától. Körülbelül 300 férfit és nőt számláltak a gyermekeken és a csecsemőkön kívül; ábrázatuk igen rút, a tatárokhoz hasonlatosan fekete volt, és secanusoknak[253] *hívták magukat.*

Zsigmond római király és a fejedelmek útleveleit hordták maguknál, melyeknél fogva a várakban, a városok és mezővárosok vezetőségénél, a püspököknél és a fő papoknál, ahol megállapodtak, bebocsátást és emberséges elbánást nyertek. Egy részük lovagolt, mások gyalog mentek. Ezen kóborlásuk, bolyongásuk okául azt hozták fel, hogy elhagyták a keresztény hitet és visszatértek pogánynak. Emiatt vannak püspökeik által hét évi bujdosásra kárhoztatva.

Elöljárójuknak egy herceget [Ducem][254] *és egy grófot* [Comitem][255] *neveztek meg, akik igazságot szolgáltattak közöttük, s akiknek parancsait követték. Ennek ellenére nagy tolvajok voltak, különösen ami az asszony népet illeti, és sokakat közülük különböző helyeken már el is fogtak és halálra ítéltek. Ezen kívül ajánlólevelek birtokában voltak, amelyeket hercegektől és elsőül is Zsigmondtól, a rómaiak királyától szereztek. Az utóbbi meghagyta, hogy azok az államok, fejedelmek, megerősített helyek, városok, püspökök és prelátusok, akiket és amelyeket a jövevények felkeresnek, segítőleg támogassák őket. Néhányuk lóháton járt, mások gyalogosan. Mondták, azért kényszerülnek külföldi országokban vándorolni és utazni, mert annak utána, hogy pogányságba jutottak, elhagyták a hitet, azaz aposztáziába estek. Vezeklésül püspökeik hét éven át tartó külországi vándorlással sújtották őket.*

Fraser idézi Sebastian Münster 1550-ben, vagyis a Zsigmond-féle vélt menlevél után 133 évvel készült *Cosmographia universalisát* is,[256] amelyből arra következtet, hogy „a cigányok okos számítással, gyorsan több másolatot csináltattak" az 1417-es menlevélből. Fraser fogalmazása azonban megtévesztő, mert azt a látszatot kelti, mintha Münster pontosan ismerte volna az 1417-es menlevél kiállításának körülményeit. Münsternél a saját korára és a múltra vonatkozó adatok összekeverednek. Láthatott ugyan egy menlevelet a cigányoknál, de egyáltalán nem bizonyítható, hogy az a Lindauban Zsigmond által adott menlevél volt. Ez Fraser semmivel sem alátámasztható következtetése. Münster leírása akkor válik igazán gyanússá, amikor azt adja elő, hogy a menlevél beszélte el(!) a kis-egyiptomi származást és a keresztény hit elhagyása miatti vezeklést. Átveszi a korábbi krónikák toposzait és tévesen úgy adja elő, mintha a menlevélből származnának.[257] A men-

levelekről beszélő korábbi auctorok sohasem állítják, hogy a menlevelek elbeszéléseket tartalmaznának a cigányokról.

Fraser másik gyenge lábon álló következtetése, hogy a hildesheimi városi iratokban 1417-ben feltűnő cigányok annak a csoportnak lettek volna a tagjai, akik Zsigmondtól a menlevelet kapták.[258] Néhány oldallal később ő maga is hangot ad a csoportok azonosíthatóságával szembeni kételyeinek, s számolva az esetleges névazonosságokkal, valószínűnek tartja, hogy a cigányok vezetői mindig annak adták ki magukat, akinek a nevére a náluk levő menlevél ki volt állítva.

Úgy gondolom, hogy a cigányok által a nyugat-európai városokban 1417 és 1421 között bemutatott menlevelek többsége hamis volt, köztük az is, amit Zsigmondnak tulajdonítanak. Hamisítványt látott Münster és hamisítvány volt az a „császári" menlevél is, amit 1419. augusztus 22-én mutatott fel egy cigány csapat Szavoja Chatillon-en-Dombes nevű helységében.[259]

Több szerzőnél, köztük Frasernél, Heiczingernél és Tomkánál is összemosódik a német-római császárság és a német királyság fogalma, mint ahogy összemosódott a hamis oklevelek megszerkesztőinél is. Zsigmond még ha sokszor felrúgott is rendi normákat, 1419-ben még nem tekinthette magát császárnak. 1411. július 14-én szerződést kötött testvérével, Vencel cseh királlyal, s annak fejében, hogy bátyja támogatja őt a német királyság(!) elnyerésében, átengedte neki a császári méltóságot, a birodalmi jövedelmek felét és a császári jelvényeket. A szerződés betartásáért kezességet vállalt hat egyházi és tizennégy világi előkelő, valamint Buda, Székesfehérvár, Nagyszombat, Pozsony, Sopron városok. Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy Zsigmond nem vette komolyan ígéretét és Vencel sem bízott benne.[260] Mégis, ha Zsigmond gyakorlatban magát tekintette is császárnak és mindenféle cselvetést kieszelt jövedelmei növelésére, mint oklevél-kibocsátó nem szerepelhet római császárként, akár ott volt személyesen az oklevél kiállításakor, akár nem. Cornerus sem császárnak, hanem a rómaiak királyának mondja. Egy 1419. augusztus 22-én bemutatott, de feltehetően sokkal hamarabb kiállított, Zsigmondnak tulajdonítható oklevél hitelessége felől kétségeink támadnak, hiszen Vencel csupán három napja távozott az élők sorából.

1419. augusztus 24-én a St. Lauren nevű helyen egy András nevű herceg jelent meg 120 fős csapatával, s ő is felmutatta a maga hercegi és „császári" menlevelét. Heiczinger szerint azonosak azokkal, akikkel augusztus 22-én találkoztunk.[261] Igaz, hogy Chatillon és St. Lauren között csak hat mérföld a távolság, mégsem tartom biztosra vehetőnek a két csoport azonosságát. Hogyha pedig mégis azonosak, akkor a menlevél hitelességével szembeni fenntartásaink erősödnek meg.

Az antropológiai kutatások bizonyították, hogy a peripatetikus közösségek *(peripatetic community)* életmódjának sajátos stratégiája, sőt a cigány identitás egyik attribútuma a „környezetben rejlő lehetőségek kiaknázása".[262] Aparna Rao terminológiájával: megélhetésük forrása egy másik emberi közösség.[263] Az, hogy a cigány csapat mennyi ideig tartózkodik egy helyen, a lokális gazdasági adottságoktól függ. Tudjuk, hogy Chatillonban barátságosan fogadták a cigányokat, miért mentek volna ilyen gyorsan tovább. Bármilyen laza is a cigány és nem-cigány közösség közötti kapcsolat, kedvező feltételek esetén nem szakad meg két nap alatt. Ugyanakkor egy kicsiny faluban, vagy annak közelében nem tartózkodnak túl hosszú ideig sem a cigányok, mert megszűnnek a környezet kihasználásának lehetőségei. Minden adatot specifikusan az adott települések életének ismeretében kellene értékelni.

A két csoport azonosságának megítéléséhez tudnunk kellene pl., hogy a XV. századi Chatillon környék utakon nőkkel és gyerekekkel mennyi idő alatt lehetett megtenni hat mérföldet, s ezek a települések milyen lehetőségek kihasználását tették lehetővé, vagy éppenséggel akadályozták meg. Fraser még azt sem tartja kizártnak, hogy ugyanezzel az András herceggel és kompániájával találkozunk három hónap múlva Németalföldön. Ezt az azonosságot illetően is kételyeim támadnak, mert a cigány közösség túlságosan gyors mozgását feltételezi. Fraser a cigányok tartózkodási idejét mindig úgy igazítja, hogy megfeleljen saját előfeltevéseinek, de lépten-nyomon ellentmondásba keveredik. Egyszer úgy tűnik, hogy a cigányok keresztül rohantak fél Európán, máskor viszont érthetetlenül sokáig hagyja őket egy helyben.

Svájcban, Müller *Gesichte der Schweiz* című munkája szerint 1418-ban a Zürichbe érkező cigányok mutatták fel „egyházi és világi hatóságok" menleveleit, de itt Zsigmondról nem esik szó.[264] 1421. október 11-én az arras-i magistratus előtt mutattak fel az odaérkező cigányok egy menlevelet, de a városi iratokból nem derül ki, hogy az honnan származott.[265]

Az említett cigány csapatok különféle menleveleket mutattak fel, melyek közül attól függően, hogy a csoportok azonosíthatóságában miként foglalunk állást, egy vagy kettő hozható kapcsolatba Zsigmonddal (láttuk, hogy valószínűleg nem valódiak), s csak egyről biztos, hogy nem volt hamis.[266] A fáradt zarándokok nem csak származásuk és vándorlásuk magyarázatakor vetették be a „nagy cselt",[267] hanem a menlevelek megszerzésekor és bemutatásakor is. A cigányokról beszámoló kortárs és nem kortárs szerzők utalásaiból arra lehet következtetni, hogy egymástól távol levő cigány csoportok egymáshoz közeli időpontokban „ugyanazt" a menlevelet mutatták be a hatóságoknak.[268]

Fraser másolatokról beszél, de ezzel szemben komoly kételyek merülnek fel. Bármilyen gyakori is volt a XV. század elején a *salvus conductus*[269] kiadása, bármekkora együttérzéssel is viseltetett az európai ember a vezeklők iránt, túlságosan sok körülmény szól az ellen, hogy a hatóságok válogatás nélkül menlevelet adtak volna a cigányoknak. Fraser saját maga is azt mondja, hogy a cigányok ismeretlenek voltak Európa számára, megjelenésük sokkolta az európai népeket. A forrásokból az is nyilvánvaló, hogy a cigányok rövid idő alatt összeütközésbe kerültek a hatóságokkal, viselkedésük, sötét bőrük, ruházatuk idegen, sőt néha visszataszító volt az európaiak számára. Nagyon hamar kételkedni kezdtek a vezeklésről szóló mesében is. Eleget tettek a cigányokkal szemben is a keresztényi könyörületesség követelményeinek, élelmet és pénzt adtak nekik, de menleveleket nem osztogattak irgalmasságból. Különösen azután nem, hogy néhány városi tanácsnoknak, egyházi vagy világi előkelőségnek eltűnt az erszénye. Lehetetlen feltételezni Európa uralkodóiról, egyházi méltóságairól és városi hivatalnokairól, hogy az orruknál fogva hagyták vezetni magukat, s fenntartás nélkül okleveleket állítottak ki sohasem látott emberek számára.

A másolat-teória akkor állna meg szilárdan, ha igazolni lehetne, hogy a menlevelek több példányban készültek. Most már Zsigmondnál és a magyarországi vonatkozásoknál maradva, ezt sem tartom lehetségesnek. Voltak olyan ügyek (főleg egyezségek), amikor a káptalanok, konventek, vagy éppen a királyi kancellária több példányban állított ki egy oklevelet, de a cigányoknak adott menlevél (ha feltételezzük, hogy volt ilyen) nem tartozott ezek közé.

Már az is kétséges, hogy a négy évtizede tartó egyházszakadás megszűntetésének világtörténelmi tettével, diplomáciai tárgyalásokkal és levelezésekkel elfoglalt Zsigmond foglalkozott volna a cigányokkal. Nevetségesnek tartom Frasernek azt az elképzelését, hogy Zsigmond azért fogadta volna a cigányokat, mert hírt akart hallani Magyarországról.[270] 1417-ben többször is járt magyarországi küldöttség Zsigmondnál Konstanzban, pl. két alkalommal is a török fogságba került Szerdahelyi Ders Márton váltságdíja körüli huzavona és hatalmaskodások miatt.[271] Talán nem tévedek ha azt gondolom, hogy a küldöttségektől megbízhatóbb információkat kaphatott a király, mint a cigányoktól, akikkel egyébként szerintem sohasem találkozott.

Hogyha vezeklőknek hitték a cigányokat, akkor sem tulajdonítottak nekik nagy jelentőséget, hiszen nem volt ritka dolog, hogy a már török uralom alá került területekről és a Bizánci birodalomból ilyen csoportok érkezzenek.[272] Hogyha Zsigmond nevében adtak is cigányoknak menlevelet, akkor csak egyetlen csapatnak, s Zsigmond személyes jelenléte nélkül. A kancellária munkatársai nem állították ki

több példányban az iratot, nagyon jól tudták, hogyan lehet visszaélni a menlevelekkel. Az európai városok közjegyzői úgyszintén. Ha volt egy eredeti királyi (és nem császári!) menlevél (bár a körülmények ellene szólnak), akkor sem készülhettek róla másolatok, mert egy pontosan meghatározott személy, illetve csoport számára volt kiállítva, nem véletlenül került be a korabeli hiteles menlevelek contextusának clausulái közé, hogy bemutatás után vissza kell adni tulajdonosának, hiszen ez volt az egyetlen hiteles példány.[273] Ezzel a példánnyal visszaélhettek a cigányok vezetői, néhány esetben talán kölcsönözték egymásnak, de ez nem történhetett meg sokszor, mert egymástól távol levő csapatok ugyanolyan menlevelet mutattak, olyan rövid időn belül, hogy közben nem érintkezhettek egymással. Minden további példányt vagy maguk a cigányok hamisítottak, vagy fizettek a hamisításért. Elfogadhatjuk Tomka Miklós véleményét, hogy „két vagy több, legalább részben hamis menlevéllel utaztak" a cigányok.

A magyarországi cigányok feudalizmuskori történetét feldolgozó egyik szerző feltételezi, hogy a cigányok a Zsigmondtól 1417-ben Magyarországon(!) kapott menlevelet mutatták be Nyugat-Európában.[274] Ez már csak azért sem lehetséges, mert Zsigmond tudomásom szerint 1415 júliusától 1418 tavaszáig nem tartózkodott Magyarországon. Egyetértek azzal, hogy a Magyarországra érkező első cigány csoportok nem állapodtak meg itt, de nem bizonyítható, hogy azonosak azokkal, akik a valószínűleg hamis menlevelet mutogatták.

A Zsigmond állítólagos menlevelével rendelkező cigányok szerintem nem jártak Magyarországon. Az 1417 és 1421 közötti eseményekről beszámoló krónikások egyetlen szóval sem utalnak arra, hogy a cigányok Magyarországról érkeztek volna, nem található ilyen adat a városi levéltárakban sem. Néhány év múlva a Bolognába érkező cigányokról határozottan elmondják, hogy Magyarországról mentek az itáliai városba.[275] Nyugat-Európában talán már 1407-ben és 1414-ben is felbukkantak kisebb cigány csoportok.[276] Elvileg nem zárható ki, hogy érintették Magyarországot, de a forrásokban ennek semmi nyoma. A hazai szerzők a XIX. század első felében kezdtek azzal a gondolattal kacérkodni, hogy a cigányok 1408-1409 után nem sokkal jöttek Magyarországra, amikor a megszaporodó tudományos munkák egyre többször Tamerlán hadjáratával magyarázták a cigányok Ázsiából történt elvándorlását.[277]

Valószínűleg Frasernek igaza van, amikor azt gondolja, hogy a cigányok európai megjelenése nem hirtelen és koncentráltan történt, hasonlóan vélekedik Rüdiger Vossen is. Azt már kevésbé tartom lehetségesnek, hogy elkerülték a hatóságok figyelmét. Magyarországon sem mehettek úgy keresztül, hogy ennek ne maradjon nyoma a forrásokban, s nem feltételezhető az sem, hogy a magyarok némileg több

ismerettel rendelkeztek róluk, mint a nyugat-európaiak, s nem lepődtek meg úgy egy-egy kisebb csapat feltűnésekor. Ha 1407-ben és 1414-ben Hildesheimben és Baselban tényleg cigányok jártak, nem Magyarország felől érkeztek, és az ország belső területein semmiképpen sem haladtak át.

A legkorábbi hiteles adatok (1416-1418)

A Magyarországon megforduló cigányok legkorábbi hiteles forrásemlékének a jelenlegi kutatási eredmények alapján a brassói városi számadáskönyvek feljegyzéseit tekinthetjük. 1416-ban az *Egyiptomi Emaus úrnak és társainak 10 dénárt, 2 dénár áráért szárnyast és 6 dénár értékben a városi magtárból terményeket* adtak.[278] A primér forrás sajnos ebben az esetben sem ellenőrizhető, de a múlt századi iratkiadások alapján az adatokat, melyeket több kutató is megerősített, hitelesnek vehetjük.[279]

Fraser szerint „ha Brassót nyugat felé hagyták el, talán ők lehettek a következő év eseményeinek hírnökei".[280] Azt hiszem, ráhibázott a legvalószínűtlenebb megoldásra. Emauséknak a Brassó és Zürich közötti képzeletbeli csaknem teljesen egyenes K-Ny irányú vonalon kellett volna végigloholni úgy, hogy észre sem veszik őket a magyarországi hatóságok, s átvonulásuknak nem marad nyoma az oklevelekben. A gyors helyváltoztatás elleni többi érvet fentebb már előadtam.

Az egyik erdélyi néprajzkutató Emaus cigányainak három lehetséges útvonalát is tudni véli, de vajon honnan?[281] A pontos útvonal kijelölése nem más, mint geográfiai hazárdírozás, megfelelő források nélkül lehetetlen megállapítani, hogy a cigányok mely városokon mentek keresztül. A csekély számú adat alapján legfeljebb logikai kísérletet tehetünk a lehetséges távozási irány általános meghatározására. Az említett teória még sem haszontalan, mert felhívja a figyelmet egy fontos aspektusra: a cigányok elsősorban a városokat vehették célba.

Legvalószínűbbnek azt tartom, bár ez sem bizonyítható megnyugtatóan, hogy a cigányok Brassóból északnyugati irányba indultak tovább, még 1416-ban Csehországban kötöttek ki, s őróluk emlékeznek meg ebben az évben az ottani krónikák.[282] Ez a variáció szerintem azért is logikusabb, mert a XV-XVI. században - ellentétben a XVII. és főként a XVIII. század tendenciáival - a cigányok elsősorban a városok felé orientálódtak, ott számíthattak a szolgáltatásaik iránti nagyobb keresletre, pl. a felvidéki városokban. Mozgásuk nem egyenes vonalú, hanem többékevésbé a kereskedelmi útvonalakhoz igazodik. Ez az elképzelésem is csak hipotézis marad, hiszen a csoportok azonosíthatósága teljesen bizonytalan, de talán segít valamelyest a jelenségek megértésében.

A másik lehetséges, szintén hipotetikus, de az előzőnél valószínűbb alternatíva, hogy Emausék nem hagyták el Magyarországot, s a rájuk vonatkozó feljegyzést látjuk viszont a szintén erdélyi Horváth András 1417. évi háztartáskönyvében, melynek egyik bejegyzése szerint *40 juhot adtak az Egyiptomból jövő szegény zarándokoknak, hogy majd, Jeruzsálembe visszatérve, lelkeinkért imádkozzanak.*[283]

Talán még 1418-ban is Emaus cigányairól van szó, amikor a nagyszebeni szász gróf *a Szentföldről jövő embereknek 8 dénár értékben élelmet és lovaik számára takarmányt* adatott.[284] Nagyszeben város levéltárában ma már ugyanúgy nincs ebből az időszakból eredeti irat, mint Brassóban,[285] de az adatok itt is hitelesek. Mégsem vehető biztosnak, hogy a zarándokok cigányok. A másik két esetben Egyiptom említéséből lehet erre következtetni, de itt nem.

Feltűnő az említett erdélyi forrásokban, hogy nincsen szó apostasiáról, vezeklésről. Különös a többi forráshoz képest az is, hogy 1417-ben egy hívő magánember keresztényi jócselekedetéről van szó, nem egy nagyobb testület akciójáról annak érdekében, hogy a tolvajlásaikról hírhedt cigányokat távol tartsák a város lakóitól. Horváth András valószínűleg jámbor zarándoknak tartotta az idegeneket, hisz abban a reményben látta el őket, hogy azok imádkozni fognak érte. Meglepő ebben az esetben, hogy a zarándokok majdani Jeruzsálembe történő visszatéréséről esik szó. Egyiptomból jöttek és Jeruzsálembe térnek vissza? Ismereteim szerint a nyugat-európai krónikák nem számolnak be olyan cigány csoportról, amelyik Jeruzsálemet emlegetné. Mivel 1418-ban Egyiptomot már nem is említi a forrás, azt hiszem azzal a lehetőséggel is számot kell vetnünk, hogy igazi zarándokok vetődtek Erdélybe és nem cigányok.

Hogyha ez a három csoport nem cigányokból állt, akkor a cigányok vándorlási útvonalára vonatkozó amúgy is ingatag elméletek még inkább megkérdőjeleződnek, sőt ebben az esetben el kell gondolkodnunk azon is, hogy a Nyugat-Európában hirtelen felbukkanó cigányok bizonyos csoportjai legfeljebb csak a történeti Magyarország peremterületeit érintették, nagy részük pedig nem is járt Magyarországon. Könnyelműség volna a lehetséges egyéb vándorlási útvonalak kijelölésével próbálkozni. Jelenlegi ismereteink alapján nem juthatnánk többre Colocci térképbűvészeténél, legfeljebb máshol lennének és más irányba mutatnának a nyilak. Azt azonban talán bizonytalankodás nélkül mondhatjuk, hogy a további kutatásoknak bőségesebb közép-európai összehasonlító adatbázis és szigorú forráskritika alapján újra kell értékelnie e területen is az eddigi vélelmeket.

Az 1416/18-ban felbukkanó csoportok tagjai, hogyha cigányok voltak, minden bizonnyal Havasalföldről érkeztek. Teljes bizonytalanságban vagyunk afelől, hogy egyetlen csoport tartózkodott Erdélyben hosszabb ideig, vagy több csapat követte

gyorsan egymást. Arra is gondolhatnánk, hogy 1422/23-ban ugyanezek a cigányok kértek Zsigmondtól menlevelet, de ez valószínűtlen, mert 1418 és 1423 között nincsenek további adatok, s 1423-ban a cigányok vezetőjét Lászlónak hívták.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy 1416-1418 között a források nem használják a „cigány" népnevet. Az erdélyi források néhány esztendő eltéréssel egyidejűek a besztercei és schlgli szójegyzékekkel, amelyek szintén nem ismerik a „cigány" szót. Ha cigányok jártak is ezekben az években Erdélyben, befogadóik talán nem tudták, hogy cigányokkal van dolguk, ismeretlen volt számukra ez a nép, s még sem a latin írásbeliségben, sem a hétköznapi magyar nyelvhasználatban nem volt megnevezés a cigányokra. Ha 1416/18-ban cigányok érkeztek Erdélybe, véletlenszerűen kerültek ide, s észak-északnyugati irányban(?) elhagyták az országot.

1418-ból még egy rejtélyes információnk van. Az egyik nem szemtanú zürichi krónikás szerint a cigányok „igritzi" származásúnak mondták magukat.[286] Fraser, maga is elismerve, hogy a svájci krónikák nem mindenben megbízhatóak, rögtön a Miskolc melletti Igrici faluval hozza összefüggésbe ezt az adatot. Teljesen igritzi-nek hangzó településnév valóban ez az egy van a világatlaszokban, de tudományos következtetések levonásához azt hiszem nem elegendő kiindulópont. Ha a népek származási helyét az ilyen hangzásbeli hasonlóságok alapján próbálnánk lokalizálni, mindegyiknek lenne vagy ötven őshazája Svázi-földtől Burundiig. Fraser eljárását alkalmazva gondolhatnánk Zalaigricére is (1251: Igrich).[287] Egy 1429. évi oklevél Zaránd (később Arad) vármegyében Simánd közelében Igricverse nevű földet említ Sámolykeszi (később Somoskeszi) határában.[288] E helyeknek a cigányokkal való XV. század eleji összekapcsolása azonban semmilyen forrás alapján nem igazolható.

Fraser figyelmét elkerülte ugyanannak a krónikának az a beszámolója, hogy a cigányok azt mondták, a törökök űzték el őket otthonukból. 1417/18-ban tudomásom szerint nem állomásoztak török csapatok Igriciben.

Igrici neve a XIII. században fordul először elő az oklevelekben *Hirrich* alakban.[289] Nem akarok, s nem tudok állást foglalni arról, hogy ezt a nevet hogyan ejtették. Az biztos, hogy a mai névforma jóval a XV. század eleje után alakult ki.[290] Azt se felejtsük el, hogy a mai Törökország és Románia területén a középkorban több olyan város és falu volt, s van ma is, amelynek nevét félrehallás révén *Igricinek* érthetjük (pl. Igris).

Néhány további ellenérv: az Igricitől Zürichig vezető lehetséges útvonalakon miért nem említenek a városokban cigányokat? Miért nem mondják a krónikák, hogy a cigányok Magyarországról érkeztek? Az ország nevét ismerniük kellett, de

Igriciről valószínűleg semmit sem tudtak. Ugyanígy a cigányok, miért nem az ország nevét mondták, az egyértelműbb lett volna? Ha a cigányok Igriciből mentek Zürichbe, s ezt a falut tekintették származási helyüknek, akkor legalább két nemzedék óta ott kellett volna élniük. Ilyesminek pedig nincs nyoma az oklevelekben. Peripatetikus közösség nehezen tudna hosszabb időn keresztül megélhetést találni egy kis faluban. Summa summarum: Igriciben sohasem voltak cigányok. Az „igritzi" ugyanolyan rejtélyes, mint a „secanus". Senki nem gondolja, hogy a cigányok Etiópiából származnak, pedig a *Secande* nevű város ott található.

Egy másik hamis menlevél. „A bolognai mese" (1422-1423)

Legközelebb 1422/23-ban találkozunk olyan cigány csapatokkal, akik megfordultak Magyarországon. Ezzel eljutottunk az európai és magyarországi cigányok középkori történetének legkritikusabb kérdéséhez. Az európai emberek 1424 óta úgy gondolják, hogy Luxemburgi Zsigmond Szepesben menlevelet adott a cigányoknak. A hazai szerzők is egytől egyig megemlítik ezt Pray Györgytől egészen máig. Következtetéseket vonnak le a cigányok belső életéről,[291] a csoportok együttműködéséről és vándorlási irányáról,[292] a menlevélnek a pápára gyakorolt hatásáról,[293] stb. Katona István 1423-ra tette a cigányok magyarországi megjelenését.[294]

Az 1417-es vélt menlevélről általában azt gondolják a szerzők,[295] hogy lennie kellett, hiszen van egy 1422 vagy 1423 áprilisra keltezett, Szepesben kiadott menlevél is, melynek fordítása most már négy kiadványban is megtalálható. Ám eredeti 1422. vagy 1423. évi oklevél nem létezik. A *Zsigmondkori oklevéltárban* nincs, a levéltárak diplomatikai gyűjteményeiben nem található, s nem tud róla a korszak kiváló ismerője, Mályusz Elemér és munkájának folytatója, Borsa Iván sem.

Mit adtak akkor ki? Azt a szöveget, amelyet 1424-ben Andreas regensburgi pap jegyzett le, s amit 1763-ban Oefelius[296] adott ki először. Oefeliustól átvéve változtatás nélkül közölte a szöveget Fejér György 1844-ben a *Codex diplomaticus* X/VI. kötetében.[297] A magyarországi szerzők általában innen ismerik. Heiczinger János 1978-ban[298] ezt a szöveget fordította le, s valószínűleg ezt használta Tomka Miklós[299] is, aki tanulmányának egyetlen helyén sem hivatkozik forrásokra és szakirodalomra. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban* c. kötet összeállítói a Heiczinger által közölt fordítási változatot vették át. A Frasernél[300] olvasható fordítás az 1763-as kiadás alapján készült. Mivel Oefelius és Fejér szövegkiadása között nincs különbség, valamennyi szerzőnél ugyanaz a latin szöveg volt a fordítás alapja, mégis jelentősen különböznek egymástól az egyes változatok, melyeket legcélszerűbb lesz most is egymás mellé helyezni.

Heiczinger, 1978

Mi Zsigmond, isten kegyelméből római császár, Magyarország, Csehország, Dalmácia és Horvátország stb. királya, üdvözletünket küldjük minden híveinknek, nemeseknek, katonáknak, várnagyoknak, tisztartóknak, a szabad királyi és mezővárosokban lévő adófizetőknek és azok bíráinak a királyságban és a mi birtokainkon.

Hívünk László, a cigányok vajdája, más közülünkvalóknak tekintendőkkel itt Szepesen azon kérelmüket terjesztették elő, hogy méltóztassunk felőlük bőségesebb kegyelmünkkel gondoskodni. Honnan is, kérelmük elolvasása nélkül, elvégeztük számukra engedélyezni, hogy ha ez a László vajda és népe a mi uradalmunkba, tudniillik városainkba megérkeznék, arra az esetre az ott levő hűségteknek erősen meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy ezen László vajdát és az alája tartozó cigányokat kifogás és bármiféle zavar nélkül befogadjátok és megtartóztassátok, sőt mindenféle bántalmazástól megvédelmezzétek. Ha pedig közöttük támadna bármiféle civódás vagy zavar, abban nem ti, sem pedig közületek bárki, hanem egyedül László vajda tehet ítéletet vagy adhat felmentést. Megparancsoljuk, hogy ezen levelünket elolvasása után a felmutatójának mindig visszaadjátok.

Kelt Szepesen, 1422-ben, Szent György napja előtti vasárnapon. (IV. 19.)

Tomka, 1983

Mi, Zsigmond, Isten kegyelméből római király, a Birodalom mindenkori gyarapítója, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. királya kegyesen köszöntjük a Birodalomban élő vagy uralmunk alatt tartozó minden nemes, katona, parancsnok, hivatalnok, bíró, várbeli és városi hívünket.

Hű emberünk, László, a cigányok vajdája és hozzátartozói messzemenő kegyért fordultak hozzánk. Ezért, engedelmes kérésükbe beleegyezve megadjuk nekik ezt a szabadságot, így ha ez a László vajda és népe uralmunk alá tartozó településre vagy városba érkezik, a ti hűségetekre bízzuk őket, és elrendeljük, hogy László vajdát és cigány alattvalóit minden módon óvjátok, ne akadályozzátok, életüket ne nehezítsétek, hanem ellenkezőleg, minden alkalmatlanságtól és bosszúságtól védjétek.

Ha pedig megtévedt akadna közöttük vagy civakodásra kerülne sor, bárhonnan is eredne, nem a tiétek és nem közületek valóé a büntetés vagy kegyelem joga, hanem ezé a Lászlóé, a vajdáé.

Kiadtuk uralkodói székhelyünkön, az Úr 1423., magyar királyságunk 36., római császárságunk 12., cseh királyságunk 3. évében, Szent György vértanú ünnepén.

Fraser, 1996

Színünk elé jött hűséges Lászlónk, a waynoda Ciganorum *[a cigányok vajdája][401] hozzátartozói kíséretében, és átnyújtották nekünk alázatos kérelmüket, itt Szepesváralján, színünk előtt. Minek folytán meggyőzetvén kérelmükről, helyesnek ítéltük a következő kiváltságot megadni nekik: amikor a nevezett László vajda és a cigányok felségünk területére lépnek, legyen szó akár szabad városokról, akár megerősített településekről, szigorúan meghagyjuk nektek, mint hűbéreseinknek, hogy tartsátok becsben és segítsétek a nevezett László vajdát és a hozzá tartozó cigányokat; és minden eszközzel hárítsatok el előlük minden akadályt és kellemetlenséget. Ha bármilyen viszály vagy megosztottság vagy baj támadna közöttük, nem tinéktek, hanem csak a nevezett László vajdának legyen hatalma ítélkezni és felmentést adni.*

Ezúttal nem elégedhetünk meg a fordításokkal. A fordítások és az állítólagos eredeti menlevél kritikáját csak a latin szöveg alapján végezhetjük el. Teljes terjedelemben közlöm ezt is:[302]

Sigismundus, Dei gratia Romanorum Rex semper Augustus, ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex. Fidelibus nostris universis, Nobilibus in regno et sub dominio nostro constitutis et existentibus salutem cum dilectione. Fideles nostri adierunt in praesentiam, personaliter Ladislaus Voivoda Ciganorum, cum aliis ad ipsum spectatibus, nobis humillimas prexerunt supplicationes huc in Scepus in nostra praesentia supplicationum (supplicum?)[303] *precum cum instantia, ut ipsis gratia nostra uberiori providere dignaremur. Vnde nos illorum supplicatione illecti eisdem hanc libertatem duximus concedendam. Quod quandocunque idem Ladislaus Vaivoda et sua gens ad dicta nostra dominia, vide licet civitates et oppida pervenerint, extunc vestris fidelitatibus, ut eosdem Vladislaum Vaivodam et Ciganos sibi subiectos, omni sine impedimento ac perturbatione aliqui fovere et conservare debeatis; imo ab omnibus impetitionibus seu offensionibus tueri velitis. Si autem inter ipsos aliqua Zizania seu perturbatio evenerit, ex parte quorumcunque extunc non vos, nec aliquis alter vestrum, sed idem Ladislaus Vaivoda iudicandi et liberandi habeat facultatem. Praesentes autem post earum lecturam semper reddi iubemus praesentanti. Datum in Scepus, dominica die ante festum Beati Georgii Martyris. Anno Domini MCCCCXXII. Regnorum nostrorum Anno Hungariae XXXVI., Romanorum vero XII., Bohemiae tertio.*

Ejtsünk újra néhány szót Luxemburgi Zsigmond címeiről, mert további mondandóm szempontjából ez kulcsfontosságú. Zsigmond 1387. március 31-én lett magyar király. 1410. szeptember 20-án nem várva be valamennyi választófejedelem megjelenését, három szavazat birtokában önkényesen német-római királlyá nyilvánította magát (nem császárrá!). A választófejedelmek többsége azonban Jodok morva őrgrófot támogatta és október 1-én őrá is szavazott. Zsigmondnak szerencséje volt, Jodok 1411. január 18-án meghalt. Július 14-én megkötötték Vencellel a már említett szerződést, július 21-én a választófejedelmek most már egységesen királlyá (nem császárrá!) választották Zsigmondot, akit november 8-án megkoronáztak. A szerencse továbbra sem hagyta el Zsigmondot, 1419. augusztus 16-án Vencel meghalt, s 1420. július 28-án cseh királlyá koronázták. Jogilag még mindig nem tekinthette magát császárnak, hiszen nem részesült a császári hatalmat Isten és a rendek előtt legitimmé tevő szentségben, nem koronázta meg a pápa. Zsigmondot azonban ez nem nagyon zavarta. Ami késett nem múlott, 1431. november 28-án itáliai király lett, majd 1433. május 31-én IV. Jenő császárrá koronázta.[304]

Heiczinger csak a *datatio* (keltezés) egyik felét fordította le. Az uralkodási évek szerinti keltezést figyelmen kívül hagyta. Az *intitulatiót* (címfelsorolás) pedig rosszul fordította. A császár latin megfelelője a korabeli oklevelekben *imperator* vagy *caesar*. A *semper Augustus*[305] a *Romanorum rex* tartozéka, a német nyelvű oklevelekben a *Römischer König zu allen Zeiten Mehrer* felel meg ennek, a császár pedig *kayser*. A gyöngyösi latin-magyar szótártöredékben pl. a „cesar" a császár megfelelője.[306]

Tomka Miklós helyesen fordította az intitulatiót, de érthetetlen, hogy miért beszél császárságról a keltezésben. Ő is csak a datatio felét vette figyelembe, hiszen 1423 az eredeti szövegben nincs. Valószínűleg azért, mert a szakirodalomban ez a keltezés gyakoribb. Az viszont már ismét érthetetlen, honnan veszi az „uralkodói székváros" kifejezést, amikor a szövegben nincs olyan latin szó, amit így lehetne fordítani.

Fraser elegánsan kihagyta a fordításból az intitulatiót és a datatiót is, pedig ebben az esetben ezeken múlik, hogy az oklevélben említett esemény egyáltalán megtörténtnek tekinthető-e. Az oklevél kibocsátásának 1423. április 23-ra helyezése mindenképpen tévedés, mert a Szent György nap előtti vasárnap abban az évben április 18-án volt. Hogyha pedig azt hitte, hogy Szent György napján kelt az oklevél, akkor április 24-et kellett volna írnia.[307]

A középkori oklevelekben az *actum* (amikor az oklevélbe foglaltak történtek) és a *datum* (az oklevélkiadás) nem szükségszerűen esnek egybe. Gondolhatnánk arra, hogy a cigányok nem ugyanakkor kapták meg a menlevelet, mint amikor Zsigmond elé járultak, de mindjárt meglátjuk, hogy ez sem lehetséges. Az ellentmondások nem oldhatók fel.

A latin szövegből teljes bizonyossággal az következik, hogy a cigányok Szepesben járultak Zsigmond elé. Heiczinger Andreas Ratisbonensis szövege alapján az actumot és a dátumot is 1422. április 19-re (a Szent György ünnepe előtti vasárnap abban az évben erre a napra esett) teszi, s mindkettő helyszínének Szepest tartja. *1422. április 19-én Luxemburgi Zsigmond már több hónapja Prágában tartózkodott, nem találkozhatott cigányokkal Szepesben!* Az ellentmondás esetleg feloldható ha az actumot és a dátumot is 1423-ra tesszük. 1423 tavaszán Zsigmond valóban Szepesben (de nem Szepesváron, hanem Késmárkon!) tartózkodott az Ulászló lengyel királlyal és Vitold litván nagyfejedelemmel március közepén kezdett tárgyalások miatt. Már az is nehezen hihető, hogy közben a cigányokat fogadta.

Miért van akkor a latin szövegben 1422? Talán Andreas Ratisbonensis tollhibát vétett. Ezt akkor feltételezhetjük, s az 1423-at is akkor fogadhatjuk el, hogyha az uralkodási évek szerinti keltezés kiállja a kritikát. Végezzünk egy kis számítást!

Zsigmond magyar királyságának 36. éve 1422. március 31. és 1423. március 31. közé esett. 1423. áprilisban már a 37. évben volt!

Római királyságának 12. éve, ha 1410. szeptember 20-ához viszonyítunk 1421. szeptember 20. és 1422. szeptember 20. közé esett, az 1423. év most is kiesik. Ha a római királyság kezdőpontjának a második választást vesszük, akkor a 12. év 1422. július 21. és 1423. július 21. közé tehető. Így már elfogadható lenne az 1423, de Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy Zsigmond az első választástól számította uralmát.[308] Azokból az oklevelekből, amelyeknek hitelessége nem vonható kétségbe, megállapítható, hogy a római királyság kezdő időpontjának 1410. szeptember 20-át tartották Zsigmond kancelláriáján.

A cseh királyság 3. éve 1422. július 28. és 1423. július 28. közé tehető, ez tehát jó.

Az oklevél kiállítója olyan hibákat vétett, amit Zsigmond kancelláriáján egy hiteles oklevél kiállításakor nem követhettek el. *Az a menlevél, amelynek a szövegét Andreas Ratisbonensis leírta, hamisítvány volt!* A hamisító egyedül azzal volt tisztában, hogy Zsigmond cseh királyságának harmadik esztendejében jár. A hamisítás 1423-ban történhetett, valószínűleg 1423 áprilisához közeli időpontban, s olyan ember volt a hamisító, aki tudta, hogy Zsigmond Szepesben van, illetve nem régen még ott tartózkodott. Korábban nem történhetett a hamisítás, mert azok, akik tudtak arról, hogy Zsigmond Szepesbe fog menni, nem jöhetnek számításba hamisítóként. Mivel nem maradt fenn a menlevél, amit a cigányok mutogattak, nem tanulmányozható, hogy az írásmód rokonítható-e valamelyik kancelláriai stílussal. Ebből adódóan nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a cigányok maguk hamisítottak, vagy lefizettek valakit. Hajlok arra, hogy az illető nem a kancelláriához tartozott, különben nem vétette volna el az uralkodási éveket. Azt már csak mellékesen teszem hozzá, hogy az uralkodási éveket is egyformán írta volna. Az Andreastól ismert szövegben a német és magyar királyi év számokkal, a cseh királyi év pedig betűvel van írva. Ez persze lehet Andreas műve is, de miért másolt volna következetlenül, az „eredetitől" eltérően?

A kortársak számára nem volt könnyen felismerhető a hamisítás. Ha egy-egy menlevél utólag gyanússá vált is számukra valamilyen friss információ alapján, addigra a cigányok odébb álltak. Egyébként is mozgalmas, sőt zűrzavaros időket éltek akkoriban. A menlevelet ellenőrző katonák, városi vagy egyházi hivatalnokok nemigen bíbelődtek az uralkodási évek számolgatásával, különben is ki tudhatta, hogy egyáltalán mikor is kezdődött például a római királyság, a kancellárián viszont tudták! Ha a menlevél megfelelt a formai követelményeknek, nem akadékoskodtak. Egy-egy ilyen menlevélnek nem volt nagy jelentősége, nem függött tőle politikai esemény, nem játszott szerepet öröklődésben, vagyonok felosztásában.

A menlevél hamisítója valószínűleg ismerte Magyarországot, s az is valószínűnek látszik, hogy a hamisítás Magyarországon történt, Zsigmond ugyanis 1422 április végétől majdnem egy esztendeig Magyarországon tartózkodott. Mindebből az is következik, hogy László vajda cigányai legalább néhány hónapot Magyarországon töltöttek, de Frasernek azt a nézetét, hogy „régi kapcsolatban állhattak Magyarországgal" semmi sem bizonyítja. Ha valóban így lett volna, akkor miért nem hallunk róluk több forrásban, s miért mentek tovább? 1424-ben már Regensburgban voltak. Figyelemre méltóbb Frasernek azon észrevétele, hogy a menlevélben nincs szó kis-egyiptomi eredetről, hitehagyásról, zarándoklatról.[309]

A cigányok vezetőjét feltehetően valóban Lászlónak hívták. Bizonyára a cigányok nem nevezték vajdának, talán a befogadók vagy az oklevél hamisítója ezt az elnevezést vélték alkalmasnak a hazai analógiák alapján. Azt sem tudjuk, hogy az ekkortájt esetleg Magyarországra vetődő más cigány csoportok vezetőit is vajdának nevezték-e, vagy a hamisító egyéni ötletéről van szó. Mindenesetre feltűnő, hogy a nyugati forrásokkal ellentétben szó sincs hercegekről, grófokról, s a cigányok vezetőjét legközelebb II. Ulászló 1496. évi oklevele nevezi majd vajdának.

Azt a vezetőt, akit 1422. július 18-án Bolognában találunk a cigányok élén, hercegnek nevezik az itáliai krónikák. A feljegyzések szerint András herceg és csapata azt állította, hogy Magyarországról érkeztek. Ez ugyan nem valószínűtlen, de a bolognai krónikán kívül semmilyen más forrással nem támasztható alá. Azt is mondták, hogy ötéves vándorlás után jutottak Bolognába. Az nem derül ki, hogy az öt év egészében Magyarországon telt-e el. Valószínűleg nem, mert a magyarországi források 1417/1418-1422/1423 között nem szólnak cigányokról. András cigányairól minden további adat színtiszta valótlanság. Vagy a cigányok lódítottak bődületesen nagyot, vagy a bolognai krónikások értettek félre egy csomó mindent, talán mindkettő szerepet játszott.

A mese így hangzott: András herceg hitehagyott lett, ezért a magyar király(!) elvette a földjeit. Később(?) 4000 (a XV. században ennek jó ha a tizedrésze megfordult Magyarországon) emberével ismét kereszténységre tért, de a király megparancsolta, hogy hét évig vándoroljanak, keressék fel a pápát, s azután térjenek vissza. Eddig a „klasszikus" hitehagyásos és zarándoklásos történet módosított változatával állunk szemben, amelyben a cigányok füllentései összekeverednek a krónikások túlzásaival. Nyilvánvaló, hogy Andrásnak nem lehettek magyarországi birtokai. Nem tudom magamba fojtani a kérdést: csak nem a báróktól kapta? A 4000 ember pedig a valóságban kb. 100 lehetett, ahogy azt néhány krónika is állítja.

András „herceg" szélhámossága akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor azt próbálja elhitetni, hogy a magyar király megengedte nekik, hogy útjuk során, akár-

hol is vannak, *tolvajlással is kielégíthetik szükségleteiket, s emiatt senki nem vonhatja őket felelősségre.*[310] Ha mindezt a cigányok találták ki, legalább akkora bakot lőttek, mint a Szent család cserbenhagyásáról kitalált történettel.[311] Sehogysem tudom elhinni, hogy egy ilyen mese elmondása után a cigányok a pápa elé járulhattak volna, de ha oda is kerültek valami csoda folytán, egy ilyen történet után nem kaphattak a pápától is menlevelet. Az egész világtörténelemben nem találunk példát arra, hogy egy uralkodó lopásra adjon engedélyt. Vagy a cigányok nem ismerték egy szemernyit sem a keresztény értékrendet, vagy a krónikások torzították el a cigányoktól hallottakat.

A cigányok egész középkori történetének megoldhatatlan problémájával kerülünk itt szembe. Egyrészt nem tudjuk, hogy a cigányokról szóló történetet saját maguk találták-e ki, ha igen, akkor sem tudjuk eldönteni, hogy azért adják elő a történetet, mert valóban ebben hisznek, vagy azt gondolják, hogy ezt fogják nekik leginkább elhinni. A XVI. század elejétől a hazai forrásokban is újra és újra találkozunk majd ezzel a kérdéssel.

András herceg és más cigány csapatok hamis információi, valamint a pápai menlevelek hamisítása[312] megerősít abban, amit a Zsigmondnak tulajdonított állítólagos menlevelekről eddig mondtam.

András herceg 1423-ban egyik pillanatról a másikra eltűnik a szemünk elől. László vajdáról sem hallunk többé 1424 után.

Cigányok a végeken (1439)

1914-ben Szalay Béla a „Zigan" személy- és helyneveken kívül Aventinus[313] adataira hivatkozva bizonyítottnak vélte a cigányok 1417 előtti magyarországi megjelenését.[314] Amint már utaltam rá, Szalay száz esztendőt tévedett, s megtévesztette a későbbi szerzőket is, akik jóhiszeműen nem gondoltak arra, hogy egy ilyen adatközlésben kételkedjenek. Van, aki Szalay tévedését átvéve Aventinus nyomán a cigányok XV. század eleji „tömeges megjelenését"[315] látja igazolva. Egy másik szerző a „folyamatos, de szinte teljesen észrevétlen beszivárgás" teóriáját véli megerősíteni Aventinusszal.[316] A kronológiai hiba Philippus Camerariustól[317] származik, Szalay az ő 1644-ben kiadott munkáját használta, s átvette a tévesztést, majd őtőle átkerült más szerzők munkáiba is. Aventinus 1522 körül írt *Annales Baiorumának* VII. könyvében a cigányokról szóló rész nem 1339-re, hanem 1439-re vonatkozik! A helyes adatot Fraser közli az 1554-es kiadásból.[318]

Aventinus *ziganusnak*[319] nevezi a cigányokat, s azt mondja, hogy a török birodalom és Magyarország határán élnek. Zindelo királyuk vezetésével *büntetlenül loptak, csaltak, és a betevő falatot rablással és jövendőmondással keresték meg.*[320] Egy újabb cigány vezető, akinek a nevével csak egyetlenegyszer találkozunk. Az egyetlen olyan forrás, amely a magyarországi cigányokkal kapcsolatban királyról beszél. Valószínűleg nem a cigányok nevezték így saját vezetőjüket, hanem a humanista sajátos szóhasználatával állunk szemben. Először történik említés Magyarországra jött cigányok esetében az egyiptomi származás és a vezeklés legendájáról, ráadásul összekapcsolva a Szent család történetével, amelyről nem tudhatjuk biztosan, hogy a cigányok találták ki, vagy Thurmaier fantáziája lódult meg. Erősen hajlok az utóbbira, mert a bajor évkönyv szerzője más helyeken is gyakran pótolja a hiányzó adatokat saját képzeletével.

Az Aventinus által említett cigányok feltehetően véletlenszerűen fordultak meg Magyarországon, tehát még mindig nem beszélhetünk ténylegesen itt élő cigányokról. Néhány közlésére mégis oda kell figyelnünk. Ez az első forrás, amely megmondja a Magyarországon tartózkodó cigányokról, hogy miből élnek. Aventinus részben saját korának negatív véleményét vetíti vissza, leírása némileg egy rablóbandára emlékeztet. Lehámozva a túlzásait, az általa leírt csoportra a peripatetikus közösségek életmódja jellemző. Szó sincs tehát letelepedettségről, még kevésbé cigány jobbágyokról. Feltételezem, hogy Zindelo csapata a déli végeken, főleg Szendrő térségében egyre gyakoribb hatalmi vákuumot használta ki. A török éppen 1439 nyarán foglalta el közel három hónapi ostrom után Szendrőt.[321]

Ezek a cigányok lehettek az elsők, akik nem Havasalföld, hanem Szerbia felől érkeztek Magyarországra. Semmi sem utal arra, hogy a törökök elől menekültek volna. A XVI-XVII. századi adatok alapján az sem zárható ki - bár nem is bizonyítható -, hogy ez volt az első cigány csoport, amely a törökökkel együtt érkezett Magyarországra.

Egyelőre nem tudunk mit kezdeni Aventinusnak azzal a megjegyzésével, hogy a cigányok a vend nyelvet beszélik. Fraser rögtön Németország keleti részére (vö. szorbok) gondol,[322] de vendek (német Wende, Winde, Windisch) Európa más részein is éltek, Magyarországon pl. Vas és Zala megye területén. További kutatások során kell próbát tenni annak megállapítására, hogy a cigányok hol tartózkodhattak tartósan vend környezetben. Jelenleg nem ismerünk olyan hazai oklevelet, amely a legcsekélyebb támpontot is adná ehhez.

Aventinus leírásából sajnos nem tudjuk meg, hogy a cigányok mennyi ideig tartózkodhattak Magyarország déli határainál, s azt sem, hogy mi lett a sorsuk. 1439 után csaknem két évtizeden keresztül nincs újabb megbízható adatunk.

Az első letelepültek

A legkorábbi, minden kétséget kizáróan letelepített és hosszú időn keresztül Magyarországon élő cigányokról fennmaradt adat 1455-ből maradt ránk. 1455. január 18-án Hunyadi János, mint besztercei ispán engedélyt adott Barcsay Péter és Tamás számára, hogy négy cigányt *(quatuor ciganos)* bármelyik birtokukon jobbágyként tarthatnak és hatalmuk lehet felettük *(pro iobagione tenere possint atque valeant)*. Megparancsolja továbbá „mindeneknek", hogy a cigányok Barcsay Péter és Tamás birtokain bárhol szabadon tartózkodhatnak. A cigányok neve: *Karachon, Mihály, Péter és Micolo*. Nincs családnevük!

Arra, hogy a cigányok pontosan milyen körülmények között kerültek a Barcsay család birtokaira, nem kapunk választ az oklevélből.[323] Az is lehet, hogy ott fogták őket jobbágynak, de az is lehetséges, hogy tervszerű volt a befogadásuk. Úgy tűnik a szövegből, hogy a „telepítésre" valószínűleg nem kellett engedélyt kérniük a Barcsayaknak, Hunyadi János már egy kialakult állapotot hagyott jóvá. Feltehetően azért kértek tőle privilégiumot a Barcsayak, hogy a cigányok felett kizárólag ők rendelkezhessenek (az oklevélből nem derül ki, hogy ki tarthatott még erre igényt), s ne legyen tisztázatlan a befogadottak jogállása.

Nem tudjuk azt sem, hogy a cigányokra miért volt szükség a birtokokon. Nem tudjuk, hogy földműveléssel foglalkoztak-e, vagy mesterségükkel adóztak, ami a XVI-XVII. században majd gyakran előfordul, vagy bármikor, bárhova, bármely munkára kirendelhető munkaerőt jelentettek, ahogy néhány évtized múlva a városokban. Abból, hogy a birtokokon (máshol azonban valószínűleg nem) szabadon mozoghattak, inkább az utóbbira következtethetünk.

Az eredeti 1455. évi oklevél nem maradt fenn, szövegét II. Ulászló 1501. június 13-án Budán kibocsátott okleveléből ismerjük teljes szövegű keltezett átírásban.[324] Ulászló megerősítette Hunyadi János Barcsay Péternek és Tamásnak adott kiváltságlevelét, ezúttal az utódok, Barcsay Ákos és Gáspár számára. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a cigányok fél évszázad óta folyamatosan a Barcsay család birtokain éltek. Az, hogy ilyen hosszú időn keresztül egy helyben maradtak, arra enged következtetni, hogy 1455-ben tervszerű elgondolásból és nem véletlenszerűen, erőszakkal kényszerítve (ebben az esetben valószínűleg megszöktek volna) maradtak a birtokokon. Bárhogyan történt is, kézenfekvőnek látszik, hogy az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételeit sikerülhetett kialakítani.

Azt a kérdést, hogy miért kellett megerősíteni a Barcsay család cigányok feletti joghatóságát, nem tudjuk pontosan megválaszolni. A Barcsay birtokokra vonatkozó teljes okleveles forrásanyag feldolgozása segíthetne ebben. Talán az erdélyi vaj-

dák akarták a cigányokat megadóztatni (bár ezt az 1501. évi oklevél nem mondja és egyéb indoklást sem közöl), legalábbis erre gondolhatunk az 1487-es és 1502-es királyi oklevelek alapján, melyeket rövidesen ismertetni fogok. A Barcsay család birtoklástörténetének teljes feltárása során lehetne talán választ kapni arra a kérdésre is, hogy 1501-ben Karachon, Mihály, Péter és Micolo közvetlen leszármazottai éltek-e a birtokokon, vagy a cigány közösség tagjai időről időre lecserélődtek. Ha az 1455. évi letelepülők családjai, majd azok gyermekei is a birtokon maradtak, akkor a cigányok számának folyamatosan növekedni kellett. Ezekről a közösségszerveződés szempontjából kulcsfontosságú kérdésekről most még sejtelmünk sincs.

Fiktív kovácsok és „bűvös vadászok"

A forráskritikai tévedések és a XVIII-XIX. századi adatok visszavetítése keveredik össze azokban a XX. század eleji cikkekben, amelyek állítólagos XIV. és XV. századi cigány kovácsokról szólnak.[325] Megbízhatatlanságukra Bodgál Ferenc már 1965-ben figyelmeztetett,[326] néhány későbbi szerző azonban nem vette ezt figyelembe, s a téves adatokat éppen Bodgál tanulmányára hivatkozva valóságosnak tüntette fel.[327] A cigány fémművesek szerepét egyébként is eltúlozzák, amikor azt a látszatot keltik, mintha a magyar hadsereg nem tudott volna meglenni nélkülük.

A fémmegmunkálásnak a magyar társadalomban a honfoglalás óta megvoltak a technológiai hagyományai,[328] amelyekhez a cigányoknak semmi köze sincs. Le kell szögeznünk azt is, hogy Hunyadi Mátyás sohasem adott cigány kovácsoknak privilégiumot. Ilyen oklevél nem létezik, s olyan forrás sincs, amelyik említené. Az eddig feltárt legrégibb adat, amely mögött vélhetően cigány kovácsok rejtőznek, 1497-ből való. Nagyszeben számadáskönyvébe 1497. december 16-án a következő kiadást jegyezték fel: *Ciganibus ad fabricandum flor. 0 den. 50.*[329] Az 50 dénárt valószínűleg kovács munkákért fizették ki, a következő évek adataiból és a forrás szóhasználatából leginkább ez valószínűsíthető.

A cigány kovácsokkal kapcsolatban több konferencián[330] felvetették már jogász szerzők Hunyadi Mátyás 1487. évi oklevelére hivatkozva, hogy az ott említett cigányok a király kovácsai lettek volna. Az oklevél egy szóval sem mondja ezt, Szeben város védelme érdekében végzett *bizonyos munkákról* esik szó, ebből pedig nem következik, hogy szükségképpen kovácsokra gondoljunk. Méginkább rossz úton járnánk, hogyha a cigány származást a konkrét történeti szituáció elemzése nélkül a kovácsmesterséggel hoznánk összefüggésbe.

Hasonlóan megbízhatatlanok a Bolyky Miklós által közölt adatok.[331] Szalay Béla 1914-ben[332] felhívta a figyelmet, hogy Bolyky nem létező forrásokra hivatkozik, ennek ellenére a hét évtizeddel később megjelent forráskiadványban történeti valóságnak tekintik Mátyás király cigány vadászainak létezését.[333] A királynak ugyanúgy nem voltak cigány vadászai, mint cigány kovácsai, fegyvermesterei és tüzérei.[334]

Változások a középkor végén

A cigányokra vonatkozó adatok az 1470-es évek második felétől szaporodnak meg. A történeti Magyarország egész népességéhez képest ekkor sem lehetett nagy a számuk, elsősorban Erdély három nagy városában találjuk őket: Nagyszebenben, Brassóban és Kolozsvárott. Mindhárom városban a hosszú távú együttélés mondhatni kivételes lehetősége teremtődött meg a XV-XVI. század fordulóján, s meg is maradt egészen a XIX. századig. Arról, hogy mi tette ezt lehetővé, később fogok beszélni. Most tekintsük át a három városból ismert cigányokról fennmaradt forrásemlékeket, amelyek máig ismeretlenek a cigányokról író kutatók előtt, annak ellenére, hogy mindhárom városról mintaszerű iratkiadások jelentek meg.

Nagyszeben városa 1476-ban cigányokat fogadott fel erődítési munkálatokra.[335] E munkák a törökök moldvai előrenyomulása miatt váltak szükségessé, akik 1476-ban a Szendrő környéki várak elfoglalása után délnyugati irányból Erdélybe is betörtek. A cigányok nem csupán a városfalak erősítésén dolgoztak, hanem a vöröstoronyi szorosban is. A cigányokat nem Hunyadi Mátyás rendelte ki,[336] ő jóváhagyta a város kezdeményezését, s a város számára biztosította a cigányok feletti joghatóságot. Ennek biztosítására védte meg a cigányokat az erdélyi vajdák adóztatási törekvéseitől, s adott a cigányoknak bizonyos szabadságot, ám ez nem általános „cigány-privilégium" volt, hanem csak a Szeben székben élő cigányokra vonatkozott, s csak ennek területén volt érvényes.

A magyarországi forrásokat és szakirodalmat felületesen ismerő és még felületesebben kezelő Fraser a nagyszebeni cigányok példája alapján (indokolatlanul összekapcsolva az 1496-os menlevéllel) megtévesztően úgy véli, hogy a cigányokat „a szolgaság sajátos formájába kényszerítették", s „királyi jobbágyoknak nyilvánították". Nem kellően megalapozott az a véleménye sem, hogy „csak a király engedélyével lehetett magánföldekre [Nagyszeben esetében különben sem magánföldekről, hanem szabad királyi városról kell beszélnünk-NP.] telepíteni őket".[337] A Magyarországra érkező cigányok, mint idegenek a jogi senkiföldjén álltak, s a jogelvek szerint valóban királyi akarattól függött a sorsuk. A XVI. században előfor-

dul majd, hogy a cigányok kincstári birtokra kerülnek, de ez akkor sem jelent olyan alávetettséget és kiszolgáltatottságot, mint a román fejedelemségekben, mert más volt a befogadottak gazdasági állapota. Magyarországon az uralkodók nem tekintettek minden idekerült cigányt kizárólagosan saját jobbágyaiknak. Ha így lett volna, akkor 1455-ben a besztercei ispán nem hagyhatott volna jóvá egy magánföldesúri kezdeményezést.

Nem előzetes engedélyezésről volt szó, hanem éppen az ellenkezőjéről. 1455-ben a Barcsay család, 1476-ban Szeben város saját szabad elhatározásából cselekedett, a jóváhagyás formális volt. Rengeteg példa van a XV. századból arra, hogy a királyi privilégium valamely folyamat következményét szentesíti.

Vegyünk egy semleges példát. Amikor 1468-ban Hunyadi Mátyás a Somogy megyei Igalnak mezővárosi kiváltságokat ad, nem a király szándéka valósul meg, hanem a természetes fejlődés következtében létrejött állapot jogi szentesítése. Igal, a margitszigeti apácák dinamikusan fejlődő birtokközpontja spontán gazdasági fejlődés útján vált mezővárossá, már 23 évvel a privilégium kiadása előtt is oppidumnak nevezték az oklevelekben.

Szegény cigányok szolgaságba taszítása kapcsán pedig nem tudok másra gondolni, minthogy Frasernek fogalma sincs arról mennyire különbözött Magyarország (beleértve Erdélyt is) társadalmi berendezkedése Havasalföldtől. Ha ismerte volna Hunyadi Mátyás 1487. évi oklevelét, valószínűleg más következtetésekre jutott volna.

A befogadók között kezdettől fogva érdekellentét volt a tekintetben, hogy a cigányok kinek legyenek hasznára. A hatalmukat megerősíteni akaró erdélyi vajdák és a városok konfliktusában a király a városok mellé állt. A cigányok jogi helyzete, szabadságának mértéke, s ezzel együtt gazdasági lehetőségei a politikai és gazdasági érdekellentétek összeütközésének kimenetelétől is függtek. 1487-ben Hunyadi Mátyás kénytelen megerősíteni a cigányok szabadságát, s Szeben város felettük gyakorolt joghatóságát. Nem azért tette ezt, mintha a cigányok nélkülözhetetlenek lettek volna a „fegyvergyártásban és a fémmegmunkálásban",[338] hanem azért, hogy a város hatalmát politikai érdekből növelje, s a cigányok munkaerejének kihasználását az általa helyesnek tartott célok érdekében befolyásolja. Az oklevél magyar szövege így hangzik[339]

... híveinknek, nagyságos gróf Báthori István országbíránknak és országunk erdélyi részei vajdájának, valamint az ő alvajdáinak üdvöt és kegyelmet. Mivel a dolog úgy van, hogy a szebeni székben lakozó cigányok, vagyis egyiptomiak - akik tudniillik Szeben városunk védelmének az érdekében bizonyos munkák elvégzésére vannak kötelezve - régtől fogva és mindig, mint tudjuk, a szabadság azon előjogá-

nak örvendtek, hogy senki a mondott részek vajdái vagy alvajdái közül, de az ő familiárisaik közül sem háborgathatta és zaklathatta semmilyen módon ama cigányokat és semmilyen fizetéseket vagy adókat sem csikarhattak ki tőlük: ennélfogva mi azon cigányokat ilyesfajta régi szabadságaikban és előjogaikban sértetlenül megőrizni kívánván és nem akarván, hogy a dolog másképpen legyen, hűségteknek az ezen levelünkben foglaltak által a leghatározottabban elrendeljük és megparancsoljuk, hogy az előbb mondott cigányokat, vagyis egyiptomiakat ezután se merészeljétek soha, semmikor és semmilyen módon sem zaklatni, háborgatni és terhelni, vagy tőlük más adókat vagy behajtásokat kicsikarni vagy kikövetelni és kicsikartatni vagy kikövetteltetni, hanem tartozzatok és legyetek kötelesek megengedni és megengedtetni, hogy békességesen és háborítatlanul megmaradjanak szabadságaikban és szokásaikban. Máskülönben megengedtük és teljes hatalmunkat is adtuk - és a jelen oklevelünk által adjuk is - híveinknek, a mondott Szeben városunk polgármesterének és bírájának, valamint esküdt polgárainak, hogy semmilyen okkal se engedjék meg nektek, hogy háborgassátok és terheljétek az ilyesfajta cigányokat, a reájuk a jelen oklevél által teljességgel átruházott akaratkinyilvánításunknak megfelelően. Mást tehát semmikképpen se merészeljetek cselekedni. A jelen oklevelünket pedig, amelyet - miután nagyobb titkos pecsétünk nincs a kezünk ügyében - titkos gyűrűspecsétünkkel pecsételtettünk meg, azt akarjuk, hogy elolvasása után mindig adjátok vissza azoknak, akik majd bemutatják. Kelt Bécsújhely városának az ostroma alatt, Virágvasárnapon (április 8-án), az Úr 1487. esztendejében.

Hunyadi Mátyás ezt az oklevelet nem kifejezetten csak a cigányok, hanem Nagyszeben város számára állíttatta ki. Az oklevél kiadását sem a cigányok kérték, hanem a város. A szabadságokon elsősorban adómentességet, ezen belül is az erdélyi vajdák adóztatása alóli mentességet kell értenünk. A szabadság fogalmának értelmezése attól is függ, hogy a nagyszebeni adójegyzékekben szereplő Cigány nevű személyek etnikailag is cigányok voltak-e. Nehezebb dolgunk van annak értelmezésével, hogy a cigányok háborítatlanul megmaradhassanak szokásaikban. A nagyszebeni cigányok társadalmi szervezetéről jelenleg még nem sokat tudunk. A számadásokban szó esik a cigányok vajdájáról, de azt sem tudjuk, hogy cigány volt-e, esetleg a cigányok maguk választották, vagy a város által a cigányok fölé rendelt nem cigány származású elöljáróféle. Még bizonytalanabbak vagyunk a felől, hogy milyen feladatokat látott el. A szebeni cigányok történetének részletes megírása után tudhatnánk többet. A rendelkezésre álló forrásokból nem lehet következtetni arra sem, hogy Nagyszebenben a cigányok rendelkeztek e valamiféle bíráskodási önállósággal.

1479 és 1515 között a nagyszebeni adójegyzékekben több Cigány családnevű személlyel is találkozunk, egymástól eltérő kategóriákban és más-más városrészekben. Ha ezek az adófizetők cigány származásúak voltak, akkor a cigányok adómentessége nem volt általános. Az is lehet azonban, hogy nem voltak cigányok, hanem ragadványnévként kapták a Cigány nevet, ahogy erre van is példa egy oláh férfi esetében. Cigány származásuk felől elsősorban az támaszt kételyt, hogy túlságosan beileszkedettek, néhány esetben tetemes adót fizetnek, szász polgárok között sorolják fel őket, s kifejlett családnevük van. Amikor számadásokban említik a cigányokat, akkor soha nem írnak nevet, még a vajdánál sem. Itt sem lehet biztos álláspontot kialakítani, mert nem ismerjük ezeknek az embereknek a pontos társadalmi helyzetét, vagyonát, foglalkozását, lakhelyét stb. Csak alapos helytörténeti kutatás mozdíthatna ki a holtpontról. Az adatokat azért soroljuk fel:

1479: Czygan Simonnak nem kellett adót fizetni, az adójegyzékből (steuerregister) nem derül ki, hogy milyen okból.[340] Cygan Andrásnak (Endris Cygan) 18 oszpora volt az adója.[341] Ugyanebben az évben egy Egyiptomi Simon nevű ember is van az adózók között.[342] Adójának összegét nem lehet megállapítani, mert a jegyzék több személy adójának összegét közli, a fejenkénti tételt nem. Egyiptomi Simonnál arra gyanakszom, hogy Szebenben letelepült keleti kereskedő volt, van rá példa ebben a korszakban más szász városokból is.[343]

1480: Czygan Simon ekkor már 7 oszporával adózik,[344] Cygan András adója pedig 28 oszporára emelkedett,[345] vagyis vagyonosabb lett. A cigányok néhány jövedelmének ismeretében erősen kételkedem ennek az embernek a cigány származásában.

1485: Cygon András adója megint 28 oszpora.[346]

1486: Ugyanő 25 oszpora adót fizetett.[347]

1506-1509: Johannis Czygon/Czygan minden esztendőben 2 lott (a márka váltó egysége) adót fizetett.[348] 1507-ben egy másik Czygan János is van, adója ugyanannyi.[349]

1510-1515: Johannis Czygan adója 2 lott és 28 dénár volt.[350] Ugyanebben az időszakban egy másik Czygan János 2 forint 32 dénárt fizetett.[351] Most még fogalmam sincs arról, hogy ezek a Jánosok, melyik korábbival azonosak.

1513: Czygan Albert (azt hiszem az Albert név nem igazán cigányokra jellemző) adója 2 forint 32 dénár.[352]

1515: Czygan Albert 2 lott adót fizetett.[353]

Érdekesebb és megbízhatóbb adatokat tartalmaznak a különféle szebeni számadáskönyvek 1497-től kezdődően.[354] A cigányok nem csak a város, hanem Szeben szék és a közvetlenül felettük álló szász gróf megbízásából is teljesítettek különfé-

le feladatokat.[355] Mivel a szász comes feladatát hosszú időn keresztül a nagyszebeni polgármester látta el, nem csak a környéken és a szebeni szék területén, hanem valamennyi szász székben Szeben városa rendelkezett a legnagyobb hatalommal a cigányok felett. A számadásokból fontos tényeket ismerünk meg, de csaknem valamennyi olyan jellegű, amelynek a történeti hátterét további regionális kutatással kellene tisztázni.

1497. január 1.: Cigányoknak *(Ciganis)* bizonyos gonosztevők felakasztásáért egy forintot fizettek.

1497. december 16.: Cigányoknak *(Ciganibus)* kovácsolásra, vagy valamilyen fémmunkára *(ad fabricandum)* 50 dénár.

1501. szeptember 13.: A városgazda különböző városi munkák (a feljegyzés szerint pontosan már nem emlékszik rájuk, s azt sem tudja, hogy személy szerint kik dolgoztak) elvégeztetése után egyeseknek 2, másoknak 6 dénárt adott, ahogy a cigány gyermekeknek *(ut pueris dedit Egypciis)* is. Vagyis a munkát elvégzők között cigány gyermekek is voltak. Az összes munkabér 1 forint 50 dénárra rúgott. Ugyanekkor cigányoknak *(Egypcii)*, akik a városházi strázsák *(ad praetorium)* lándzsáira némely vastartozékokat csináltak *(fecerunt aliqua instrumenta ad lanceas)*, ahogy mondják a lándzsák végére vasat *(ut dicitur ferrum in fine lanceae)*, 40 dénár értékben élelmet adtak.[356]

1503. augusztus 29.: A cigány vajdának *(dem Cigane wayda)* 2 kringin, 8 forint értékben (a várostól kapta).

1503. október 8.: A cigányoknak *(Czyganen)* 1 forint annak a három oláhnak *(walachin)* a felakasztásáért, akiket a polgárok hoztak a várból.

1503. október 27.: Az őrtoronynál (a számadások egyéb bejegyzéseiből úgy tűnik, hogy itt a vöröstoronyi szorost kell értenünk) 14 napot dolgozó cigányoknak *(dij Cijganen)*, akik hárman vagy négyen voltak, összesen 4 forintot adott ki a városgazda. Ugyanezen a napon cigányoknak összesen 1 forint, amiért segítettek valamilyen (közelebbről meg nem nevezett) hivatalos ügy elintézésében *(haben geholfinn in lantzgeschefftin)*.[357] Több cigánynak, akiket a toronyhoz (itt lehet szó megint a szorosról, de az sem kizárt, hogy Kolozsvárhoz hasonlóan a városi tömlöcöt nevezték toronynak)[358] küldtek javítási munkák elvégzésére, 32 dénár.[359]

1506. április 5.: Egy György nevű hivatalnokot Gyulafehérvárra küldött a város, hogy átadja a jutalmat azoknak, akik Gyulafehérváron feltartóztatták azokat a cigányokat *(Egipcios)*, akik a Kerszténységetről[360] lopott lovakkal odáig menekültek. E bejegyzésnél két összeg van feltüntetve, valószínűleg 12 forint a cigányok elfogóinak járó jutalom, 2 forint 50 dénár pedig a hivatalnok napidíja.

1507. április 23.: Cigányoknak 3 forint 52 dénár. Bizonyos tolvaj és kétszeres gyújtogató olához megcsonkítottak, majd némelyeket közülük máglyán megégettek, némelyeket pedig karóba húztak. Az összeg a hóhérok díján kívül magában foglalta a kivégzéshez szükséges dolgok költségét is, ezért viszonylag bőbeszédűen írták le az eseményt *(circa extrunciationem certorum Wolachorum furum et in cendariorum duabus vicibus, quorum alii sunt assati alii in palos fixi Egipciis tortoribus et pro lignis atque laqueis simul computatis).*[361]

1507. szeptember 29.: A cigányok vajdájának *(Waivodae Czyganorum)* a szokás szerinti(!) gondoskodásból adnak erre az évre 9 forintot ajándékba, hogy a cigányokat ne akadályozza a provincia (in provincia = Szeben szék) területén. A vajda és a város között valamilyen szerződés lehetett, amely pontosan rögzítette, hogy milyen javadalmakat, s az év mely napján kap. Valószínűleg Szent Mihály napja (szeptember 29.) volt az egyik kijelölt időpont. Másik ilyen nap Szent András lehetett (november 30.), továbbá Mátyás (február 24.). Történt azonban ajándékozás nem jeles napon is. Az ajándék értéke is változó volt. Egyelőre itt sem lehet általános érvényű következtetést levonni. A vajda a javadalomért cserébe biztosította a cigányok számára a szabad mozgást a szék területén. A vajda komoly hatalommal rendelkezhetett, a városnak pedig fontos volt, hogy a cigányokat szabadon kirendelhesse bizonyos munkák elvégzésére. Ez a rendszer valószínűleg 1487 után alakulhatott ki, mert Hunyadi Mátyás oklevelében nem esik erről szó, vajdáról nem is történik említés. Az is lehet, hogy egy hosszabb idő óta működő intézményről van szó, melynek betartását az oklevél kibocsátásakor beleértették a szokások szabadon való megtartásába.

1507. szeptember 29.: A cigányoknak *(Egipciis)* a szigetről (de Insula = Kereszténysziget) származó asszony kivégzésére és eltemetésére 50 dénár.

1507. november 24. A cigányok vajdájának *(vaivodae Cziganorum)* ajándékba egy kamlot és egy kamuka.[362] Ez az ajándék is egy jeles naphoz kötődik és 9 forint értékű. Itt nem említik a szabad mozgás biztosítását.

1508. február 24.: A városi urak parancsára a cigányok vajdájának ajándékba egy egyszerű kamlot és egy egyszerű kamuka *(pro vaivoda Cziganorum Kijssz Hussar unam peciam chamlot simplicem et unam kamoka simplex pro flor...).*[363] Ez a bejegyzés nehezen értelmezhető. Úgy tűnik, mintha a cigányok vajdáját hívták volna Kis Huszárnak, de a későbbi számadásokban a Kis Huszárt is külön feltüntetik a javadalmazottak sorában. A későbbi időből máshonnan származó adatok alapján úgy gondolom, hogy a Kis Huszár feltehetően másodvajda lehetett, s hasonló funkciót tölthetett be, mint a XVIII. században Kecskeméten felbukkanó kis vajda.[364]

1508. november 18.: A vajda úr írnokának (az erdélyi vajdáról van szó) 2, a cigányok vajdáinak(!) 2, a kishuszárnak *(Kijschhwzar)* 1 kamuka, melyek együttes értéke 17 forint 36 dénár. Ez az első forrás, amelyben a vajda szót többes számban használják, de az ajándék nagysága megegyezik a korábbiakkal.

1509. május 4.: Bizonyos oláhoknak, tudniillik Buchának és Stannisornak, miután Burchpergben zsoldosok által megsebesíttettek és talpra álltak, fegyverek vásárlására és a gonosztevők üldözéséhez szükséges kiadásaikra az urak bizottsága 5 forintot utaltat ki. Bucha és Stannisor havasalföldi „fejvadászok" voltak, akiket a város bűnözők üldözésére fogadott fel. Más bejegyzésből feltételezhető, hogy esetleg cigányokkal is kapcsolatba kerültek, ezért említem a rájuk vonatkozó adatokat.

1509. május 11.: Cigányoknak *(Egipciis)* 16 dénár. Hoch Péter és Lwtsch János kíséretében Pókafalvára[365] küldték őket, hogy kézrekerítsenek egy ott tartózkodó gyilkost.

1509. május 19.: A városi bizottság Bucha és Stannisor számára 4 forintot utaltat ki lovak vásárlására.

1509. május 20.: 50 dénár a cigánynak *(Egipcio)*, aki egy bizonyos személyt Pókafalván lefejezett.

1509. május 21.: Valamiyen Cigánynak nevezett oláhnak *(cuidam Walacho, Czijgann vocato)*, Bucha és Stannisor társának 50 dénár. Ez a feltehetően oláh származású férfi ragadványnévként kaphatta a Cigány nevet. Az is lehet, hogy a számadáskönyvben azért nevezik oláhnak, mert havasalföldi, egyébként pedig valóban cigány volt.

1509. május 30.: Két szolgának *(duobus famulis)* és a velük együtt kiküldött néhány cigánynak *(nonnullis Egipciis)* összesen 3 forint. Brazba[366] küldték őket, hogy megbüntessék azokat, akik az ottani vásárokban erőszakoskodásokat követtek el.

1509. július 19.: A cigányok vajdáinak *(vaivodis Ciganorum)* 2 kamlot 8 forint értékben a polgármester úr *(domini magistri civium)* parancsára.

1509. november 27.: A cigányok vajdáinak *(vaivodis Czyganorum)*, nehogy a cigányokat feltartóztassák, 2 kamlot 6 forint értékben.

Brassóban a cigányok a város legszélén levő IV. kerületben laktak (Quartale Petri).[367] Ez volt a városi társadalom perifériáján élő legszegényebb, részben etnikailag, részben foglalkozások szerint elkülönülő csoportok városrésze. Itt éltek a pásztorok, üstfoltozók (ekkor ez még nem volt jellegzetesen cigány mesterség), szénégetők, halászok, molnárok, a posztóőrök, oláhok, bolgárok és cigányok.[368]

Brassóban is a város szerezte meg a cigányok feletti rendelkezés jogát, de a forrásokban nincs nyoma annak, hogy ezt a joghatóságot királyi privilégium hagyta volna jóvá. Arról sem tudunk, hogy az erdélyi vajdák megpróbálták volna megadóztatni, esetleg saját fennhatóságuk alá vonni az itteni cigányokat. Az biztosra vehető, hogy a cigányok itt nem élveztek adómentességet. A városi társadalomban és munkaszervezetben elfoglalt helyük, az általuk végzett feladatok hasonlóak voltak a szebeni cigányokéhoz. A brassói forrásokban következetesen a cigány népnév fordul elő, az egyiptomival nem találkozunk.

A *Quellen zur Gesichte der Stadt Kronstadt* c. monumentális forráskiadvány jóvoltából részletesen ismerjük a XVI. század elejétől a cigányokról szóló számadáskönyvi bejegyzéseket, de ezek nem olyan bőségesek, mint a szebeniek.[369]

1504-ben a Törcsvár mellett tanyázó cigányoktól *(a Czyganis)* fél forint adót(?) szedett be a város.[370] 1508-ban a cigányok adójából *(de censu Czyganorum)* 2 forint 23 oszpora bevételt regisztráltak.[371] 1508-ban említik először a brassói cigányok vajdáját *(Czeganen wayda)*,[372] de róla még a szebeninél is kevesebbet tudunk, lévén eddig ez az egyetlen 1526 előtti adat. 1520-ban a cigányok egy gyújtogató, boszorkánysággal vádolt leányt égettek meg,[373] majd megkínoztak egy tolvaj asszonyt.[374] 1522-ben két oláh tolvajt akasztottak fel.[375]

Az erdélyi városok közül Kolozsvár cigány népességének a története a leginkább feldolgozott, Kiss András szép tanulmányának[376] jóvoltából, bár itt is szükség lenne még az okleveles emlékek további kutatására, mert a városi iratsorozatok csak a XVI. század közepével kezdődnek.[377]

A kolozsvári cigányok letelepülésének körülményeire II. Ulászló király 1502. október 24-én[378] Budán kelt okleveléből vonhatunk le szerény következtetéseket. Az eredeti oklevél nem maradt fenn, szövegét Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák 1554. évi teljes szövegű keltezett átírásából ismerjük.[379] 1502-ben a király Bornemissza János királyi kincstartó jelentése alapján adta ki parancslevelét. Ez véleményem szerint elsősorban nem arra utal, hogy a cigányok eredetileg királyi alattvalók voltak, hanem arra, hogy Bornemissza vizsgálta ki Kolozsvár város panaszát. Az uralkodó Bornemissza jelentéséből meggyőződött, hogy azt a négy sátornyi cigányt *(Chyganos quatuor tentoriorum)*, akiket a kolozsvári bíró, az esküdtek, a többi polgár és az egész városi közösség *(Judici, Juratis, ceterisque ciuibus, et toti communitati ciuitatis nostre coloswariensis)* szolgálatára rendelt, vagy engedett át, bizonyos (az oklevélben meg nem nevezett) személyek el akarják idegeníteni *(ad eorum Seruicia deputauimus ab ipsis nescitur quibus moti racionibus Vellent et niterentur Alienare)*. II. Ulászló megparancsolta Szentgyörgyi Péter erdélyi vajdának, - aki egyidejűleg az országbírói méltóságot is viselte -, hogy ne en-

gedje ezt meg, továbbá azt sem, hogy a cigányokat bármiféle adóra, vagy egyéb fizetések teljesítésére kényszerítsék, hanem védje meg őket azoktól, akik el akarnák venni a cigányokat Kolozsvár városától.

Az oklevél szövegéből az következik, hogy a cigányok 1490 júliusa (Ulászló királlyá választása) és 1502 októbere (a parancslevél kiadása) között érkeztek Kolozsvárra, hogy pontosan milyen körülmények között, azt nem tudjuk. Arról sincs teljesen megbízható adatunk, hogy a városnak, illetve határának mely részén telepítették le őket. Kiss András meggyőzően érvel a mellett, hogy a városfalakon kívül, a keleti hóstát (külváros) délnyugati szögletében éltek, vagy annak közelében.[380]

Fontosabb kérdés, hogy véletlenszerűen, tervszerű városi telepítéssel, vagy királyi adományozás révén kerültek-e a cigányok a városba. Valószínűleg volt egy korábbi királyi oklevél (ugyanez feltételezhető Nagyszebennél) is, amelyben Ulászló király biztosította Kolozsvár város számára a cigányok feletti joghatóságot. Ebből az oklevélből lehetne egyértelmű választ kapni arra, hogy a cigányok korábban közvetlenül a királyi hatalom alá tartoztak-e. Ennek hiányában az 1502-es oklevél latin kifejezéseinek fordításából és értelmezéséből kell kiindulnunk.

Ugyanaz a probléma, mint Szebennél: Kolozsvár városa saját akaratából fogadta be a cigányokat, s a király utólagosan ezt hagyta jóvá (a magam részéről a Szebennél elmondottak alapján jelenleg leginkább erre hajlok), vagy a király engedte át a városnak a cigányokat. Kiss András értelmezése szerint valószínűleg az utóbbi történt. A *deputavimus* szónak csak az egyik lehetséges jelentése, hogy „rendelt/ruházott át", ami nem elegendő támpont ahhoz, hogy a cigányokat kolozsvári letelepülésük előtt közvetlenül királyi rendelkezés alá tartozóknak tekintsük.[381] Kénytelenek vagyunk a kérdést lezáratlanul hagyni.

Néhány év alatt Kolozsváron is bekövetkezett az, ami Nagyszebenben: a város joghatósága alól valakik megpróbálták kivonni (Ulászló oklevelében a kitépni, kihúzni jelentésű *vello* igét használják) a cigányokat, s meg akarták adóztatni. Az 1487-es oklevélből kiderült, hogy maguk az erdélyi vajdák és familiárisaik voltak ezek a személyek, Kolozsvár esetében azonban egyelőre e kérdésben is borítékolhatjuk a választ. A város feltehetően panaszt emelt a királynál, s ekkor került sor vizsgálatra, majd parancslevél kibocsátására.

A kolozsvári cigányok hasonló szabadságokat nyertek, mint a Szeben székben élők. Adómentességük jellegéről nem tudunk képet alkotni, mert Kolozsvárról nincsenek 1526 előtti adójegyzékek és számadások. Utóbbiak hiánya miatt nem tudjuk azt sem, hogy pontosan milyen feladatokat végeztek. Az 1550-es évektől azonban gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, s visszakövetkeztethetünk néhány tevé-

kenységi körre. A cigányok Kolozsváron is elsősorban hóhérok, pecérek voltak, vagyis hasonló volt a helyzetük a brassói és szebeni cigányokéhoz.

Erdélyen kívül Magyarország más területeiről is vannak a XV. század végéről, s a XVI. század elejéről származó, cigányokra vonatkozó adatok. Ezek azonban egyáltalán nem utalnak nagyobb lélekszámú, letelepedett közösségekre. Ennek kapcsán kénytelen vagyok ismét foglalkozni néhány, szerintem téves, illetve források alapján nem igazolható teóriával. A szakirodalomban és a köztudatban is jobbára ezek kerültek be.

Schwartner nagy munkájából[382] ismerték meg a szerzők, hogy 1489-ben Csepel szigetén Beatrix királyné előtt cigány zenészek muzsikáltak. Ez így is van, de ebből az adatból nem lehet messzemenő következtetésekre jutni, ahogy erre Sárosi Bálint is figyelmeztet.[383] Nincs szó arról, hogy a királyi udvarban rendszeresen cigányok zenéltek volna, s arról sem, hogy a cigány zenészek már ekkor olyan kitüntetett helyzetben lettek volna, mint később. A XIX. századi szerzők előszeretettel vetítik vissza saját koruk állapotát a XV. század végére (nem bocsátkozom most annak taglalásába, hogy az ún. cigányzene a XV. században még nem létezett).

Betarix előtt sem csupán cigányok játszottak, hanem néhány cigány is volt a sokféle nemzetiségű zenész között. Azt hiszem, nem tévedek, ha nem tartom Beatrix királynét a cigány muzsika rajongójának, s azt feltételezem, hogy jobban kedvelte az olaszokat és a franciákat, akik valóban szép számmal voltak az udvarban.[384] A zenetudomány és a zenetörténet azt is bizonyította, hogy Mátyás udvarában „az akkori idők szerinti legmagasabb szintű európai zenélés" jól megfért a magyar zenei hagyományokkal, amelyekhez a cigányoknak semmi köze sem volt. Galeotto, Bonfini és Heltai Gáspár leírásaiból jól ismerjük azokat a magyar zenészeket, akik magyarul énekelték meg a vitézi tetteket és az ősök emlékét.[385]

Az 1489-es adat Hyppolit esztergomi érsek (Beatrix testvére) számadáskönyvéből való. Az olasz szöveget Nyáry Albert tette közzé a múlt században[386]: *datto a zingari gnalli sonono di* lanto [kiemelés: NP.] *a lisola dila Maesta di madama duc. 1.* A szöveg szerint cigányok lanton játszottak és 1 dukátot kaptak. Nyáry szerint „czigány-zenészeink Mátyás király idejében nemzeti dalainkat a mostani [1874] szerb tamburások módjára pengették. Beatrix királyné Csepel-szigeti czigány-zenészei kobzokon játszottak". Dömötör Sándor nincs ilyen túlzó véleményen, de a hangszert ő is koboznak gondolja.[387] Fraser megmarad a lantnál.[388] Sárosi Bálint felteszi azt a kérdést is, hogy nem török cigányok játszottak-e Csepelen, akik esetleg nem is tudtak magyarul. A hangszer szerinte lehet tambura vagy cimbalom is.[389]

A magyarországihoz hasonlóan szűkszavú számadáskönyvi adat került elő Regensburgból (1443) és Konstanzból (1460).[390]

1525-ben II. Lajos felesége előtt zenéltek cigányok a királyi lovasversenyen.[391] Ez az adat a királyi kincstárnok által vezetett, 1525. január 12. és július 16. közötti, csak kiadásokat tartalmazó számadáskönyvben maradt ránk. A latin szöveget Fraknói Vilmos közölte:[392] *Eodem die* [május 3.] *pharaonibus, qui coram Regia Maiestate in stadio, ubi equi sue Maiestatis et dominorum currerunt*, cythara [kiemelés: NP.] *tangere habuerunt, iussu sue Maiestatis, pro bibalibus eorum dedi fl. II.* A hangszer még nem lehetett citera, de egyáltalán nem biztos, hogy hegedű volt. A hangszerek nevét következetlenül használták ebben a korban, a cythara szó jelenthet hegedűt, tamburát vagy cimbalmot, de citerát még nem.[393] Az uralkodó utasítására a cigányok 2 ezüstforintot kaptak jutalmul. Erre az adatra támaszkodva ugyanúgy nem lehet a magyar királyi udvart cigány zenészektől hemzsegőnek elképzelni, mint 1489-ben. II. Lajos korából csak nagyon kevés számadáskönyv maradt fenn,[394] annyi azonban kitűnik belőlük, hogy a cigány zenészek szereplése nem volt rendszeres.

Bizonyára a királyi számadáskönyből ismert adat bátorította a szerzőket, hogy úgy gondolják, 1525-ben a rákosi és hatvani országgyűlésen cigányok muzsikáltak. Valóban rendeltek oda cigányokat, de egyetlen forrás sem mondja azt, hogy zenészek lettek volna. Schwartner, Fessler és Engel, akikre a későbbi szerzők támaszkodnak, nem állítják, hogy a cigányok muzsikusok voltak, hanem közlik a tényt: az országgyűlésre „cigányokat is rendeltek" *(hatt mann auch Zygainner peschtelt).*[395] A XVI. századi viszonyokat a XIX. századi konvenciós zenészek mintájára elképzelő szerzők azonban maguk előtt látják a cigány muzsikára mulatozó 14-15 ezer fegyveres köznemest (kb. ennyien vettek részt a hatvani országgyűlésen).[396] Róthkrepf Gábor[397] közvetítésével ez a nézet is tovább hagyományozódott, s miután József főherceg és Wlislocki Henrik is szentesítette a tetszetős elgondolást,[398] mindenki lelki szemei előtt látta, s látja ma is[399] az országgyűlésre hivatalosan felfogadott cigányprímásokat.

Közelebb leszünk a valósághoz, hogyha a cigány romantikával szembe állítjuk Sárosi Bálint realista véleményét: „cigányzenészeink régebbi múltjával, zenénkhez való viszonyával kapcsolatban máig sok tévhit kering a köztudatban; sokan ott is főszerepben képzelik el őket, ahol jelen sem voltak"; „Bár a XVI. század folyamán már többször esik említés zenész cigányokról, a társadalom ízlését és gondolkodását jól ismerő, ágról szakadt mivoltukban is a társadalomban mélyen gyökerező hazai zenészek között nem lehet egyelőre számottevő helyük a cigányzenészeknek."[400]

A magyarországi szerzők többsége a muzsikusokhoz hasonlóan előszeretettel népesíti be a középkorvégi Magyarországot cigány lókupecekkel is. Nem kétséges,

hogy a cigányság történetében különleges fontossága van a lótartásnak, a lókereskedésnek, s a lótolvajlásnak. A magyarországi cigányok életében azonban a korai időkben még nem volt kiemelkedően fontos ez a tevékenységi kör, későbbi társadalmi változások következtében, mint életmódváltási alternatíva lett jelentős.

A lovakhoz való érzelmi kötődés, a lopott, vásárolt vagy cserélt állat továbbadása értéknövelés és pénzforgatás céljából nem csupán a cigányok életében volt jellemző. Ez a megélhetési mód nem etnospecifikus, a periférikus társadalmi csoportok körében általánosan előfordult a középkor végén és később is, egészen a XX. századig. Bőségesen ismerünk e tekintetben nem-cigányokra vonatkozó adatokat is. A XV. század végén pl. Bártfa városa többször akasztatott fel huszita és lengyel lótolvajokat.[401]

Eddig mindössze két olyan forrásadat került elő, amelyek a cigányok lovakhoz való viszonyáról tájékoztatnak. 1490-ben a Kőrös megyében élő Hermanfy László végrendeletében többek között ezt hagyta meg:[402] *Van ezen kívül* négy kisebb hámos-lovam, [kiemelés: Csánki] *melyekből egyet Bornemisza Andrásnak hagyok, azt t. i., amelyet Tekócz Jánostól vettem; a másik lovat, a mely a Hrusiné volt, Janchecz szolgámnak hagyom, a harmadikat pedig,* melyet az egyiptomiaktól vagyis czigányoktól (ab egiptys sive czynganis)[403] vettem, [kiemelés: Csánki] *hagyom Istók szolgámnak, ez a ló szürke színű és a rúd mellé szokták fogni.* A másik adat a Szeben székből Gyulafehérvárig menekült cigány lótolvajokról szól, korábban már találkoztunk vele.

Bármennyire is szeretnénk, azt hiszem nem juthatunk arra az általános következtetésre, hogy a cigányok az ország széltében-hosszában lovakkal kereskedtek. Hermanfy valószínűleg egy vándorló cigány csapattal találkozott, s megvette az egyik kocsit húzó lovat. Mindez lehetett egyszeri eset is. Körös megye XV. századi történetét Csánki Dezsőnek köszönhetően jól ismerjük, egyetlen más nyoma sincs a cigányoknak, de nem csak ebben a megyében, hanem az egész délvidéken. Kőrös megyébe feltehetően Horvátország vagy Szerbia felől érkeztek a cigányok, többet nem hallunk felőlük.

A XV-XVI. század fordulójának időszakában még nem éltek cigányok a történeti Magyarország északi megyéiben sem, legfeljebb szórványosan fordultak meg cigány csapatok ebben az országrészben. Mindössze egyetlenegy(!) cigányról van tudomásunk, aki valószínűleg kiszakadva korábbi közösségéből, egy rablóbanda tagja lett. 1495-ben a bjeczi[404] kapitány Bártfa város tanácsához írt levelében arról számol be, hogy kirabolták a templomot, s a rablók között említ „valami Vasko cigányt" *(quidam Vasko czigan).*[405]

Olyan cigányokkal, akik specializált, nagy szakértelmet igénylő tevékenységet folytattak, 1496-ban találkozunk először. Ebben az évben, vagy kevéssel korábban egy, vagy talán több népes cigány csapat érkezett az országba. II. Ulászló király a cigányok egy részét, akik 25 sátort tettek ki, s Bolgár Tamás[406] (a vajda nevéből úgy tűnik, hogy a cigányok a Balkán felől érkeztek, de nem tudjuk milyen útvonalon) vajda volt a vezetőjük, elválasztotta a többiektől és Zsigmond pécsi püspök szolgálatára rendelte. 1496. június 6-án menlevelet (salvus conductus)[407] adott számukra.[408]

A cigányok nem kaptak semmiféle különleges privilégiumot, a menlevélre azért volt szükség, hogy szabadon eljuthassanak Pécsre. Egy idegen emberekből álló csoportot a magyar hatóságok feltartóztattak volna. Mindez erősen megkérdőjelezi azoknak a szerzőknek a véleményét, akik úgy gondolják, hogy cigányok észrevétlenül jöhettek az országba. Néhány cigány bizonyára beszivároghatott a határon (a XVI. századtól gyakran van rá példa, hogy átszöktek Havasalföldről), de nagyobb csoportoknak nem volt erre módja. Még kevésbé volt lehetséges, hogy észrevétlenül átvonuljanak az országon. Ennek tükrében fenntartásaim támadnak azokkal az elképzelésekkel szemben is, amelyek cigány népvándorlásról beszélnek, s Magyarországot a cigány tömegek gyűjtőterületének tartják.

II. Ulászló király *puskagolyók, valamint egyéb hadi szerszámok gyártására* rendelte Pécsre a cigányokat. Ezenkívül azonban kereskedéssel is foglalkoztak. Az uralkodó ugyanis azt is engedélyezte számukra, hogy a vámhelyeken szabadon tartózkodhassanak és áruikat eladhassák. Sajnos semmit sem tudunk arról, hogy mit árulhattak. A holmik között feltehetően lehettek fémipari termékek is.

Az 1496-os menlevél adataiból több szerző is túlzó következtetéseket vont le. A menlevél nem szabályozta a cigányok társadalmi helyzetét, egyetlen sorából sem gondolhatunk pl. arra, hogy Bolgár Tamás valamiféle „szabad polgárrá" vált volna.[409] Van, aki egyenesen besoroltatja az uralkodóval a cigányokat „a török által fenyegetett ország védelmi szerkezetébe".[410] Azt hiszem, Ulászló király nem a törökök, hanem a belviszályok miatt küldte a pécsi püspökhöz a cigányokat, aki a pártharcokban az uralkodó oldalán állt. A törökhöz annyi köze volt a dolognak, hogy Újlaky Lőrinc valóban a Portával paktált. Újlakot azonban már 1494-ben elfoglalta a királyi sereg Drágffy Bertalan erdélyi vajda vezetésével. 1495-ben sorra foglalták el Újlaky dunántúli várait is (Kaposvár, Rahóca), sőt Németújvárt is megostromolták, Újlaky megadta magát, birtokait elkobozták. 1495 végén Újaky Lőrinc Pécsett (!) kegyelmet kért, s kapott a királytól. 1496-ban nem kellett közvetlen török támadástól tartani, a török el volt foglalva a lengyelekkel Moldvában, (1497-ben éppen az erdélyi vajda fog közöttük békét közvetíteni), annál jobban Frangepán Bernáttól és Corvin Jánostól (rövid ideje Frangepán veje), akik Horvátországban mozgalmat

indítottak II. Ulászló ellen. Újlakyval szövetkezve, I. Miksa császártól támogatva komoly veszélyt jelenthettek volna a király hatalmára. Ha tekintetbe vesszük, hogy Ulászló ellenfeleinek jelentős birtokai (köztük több vár) voltak a Délvidéken, akkor érthető, hogy miért kellett Pécsett hadi előkészületeket végezni.

Heiczinger teóriája ellen szól az is, hogy Pécs ekkor még nem tartozott a védelmi vonal kulcsfontosságú helyeinek sorába. Ha az uralkodó a cigányokkal a török elleni védelmet akarta volna erősíteni, akkor délebben fekvő várba küldi őket, egyébként is hajlok arra a meggyőződésre, hogy Magyarország védelme nem a cigányoktól függött. Annyira „beilleszkedtek" az ország védelmi rendszerébe, hogy öt év múlva már Sándor lengyel király és litván nagyherceg menlevelének birtokában Litvániában védték a kereszténységet a törökök ellen.[411] II. Ulászló király és Corvin János herceg 1498. évi megbékélése után valószínűleg már nem volt rájuk szükség Magyarországon.

Az 1496-os adat az első, amely Magyarországon tartózkodó, vasolvasztással foglalkozó cigányokról szól. Arról azonban, hogy milyen technológiát alkalmaztak nem értesülünk forrásunkból.[412] Ennek ellenére mégis akadtak bátor emberek, akik arra következtettek, hogy a cigányok honosították meg Magyarországon a vasgyártás(!) egyik módját, mely a „bucaművelet egy neme volt". E teóriát Terény János fantáziája szülte, ő még azt is tudni vélte, hogy „az indiai vasgyártást Európa többi országai is a vándorló cigányok révén ismerték meg".[413] Bodgál Ferenc és a téma legkiválóbb hazai szakértője, Heckenast Gusztáv is bírálta Terény elképzeléseit (a század eleji újságcikkekkel együtt),[414] de hiába.

Terény még a magyar vasipar történetének összefoglaló megírására is vállalkozott,[415] pedig sohasem folytatott önálló kutató munkát, s az irodalmat sem tanulmányozta kellően. Wenzel Gusztáv munkáját[416] kivonatolta, egy sor adatot hibásan másolt le, s mondandójának lényegét Kachelmanntól[417] kölcsönözte.

Az indiai „vasgyártás" európai elterjesztésének problémakörébe nem akarok belebonyolódni, a bucaművelet[418] magyarországi elterjesztéséről azonban szólnom kell, Heckenast Gusztáv nagyszerű könyvére támaszkodva. A bucaművelet egy direkt vaskohászati eljárás, egészen a XVI. századig bucakemencék működtek Magyarországon, de még a XVIII. század első felében is ezek voltak többségben az indirekt technológiával dolgozó nagyolvasztókkal szemben. A bucakemence legkorábbi leírása 1695-ből való, de a kohósítási eljárás már 300 évvel korábban ismert volt, vagyis korábban, mint ahogy a cigányok Magyarországra érkeztek. A bucára a XIV. század végéről vannak adatok, a kohó szó legkorábbi előfordulását 1376-ból ismerjük.[419] A XV. század végétől a kohók mellett talán cigány munkásokat is alkalmaztak. Következtetések levonásához nem elegendő támpont, de nem

kerülheti el a figyelmünket Vasko cigány nevének a vaskohó (a korabeli forrásokban *vaskoh, vaschoch, choch stb.*) szóval való hasonlósága. Ha emberünk vaskohó mellett dolgozott, nem futott be dicső pályát.

A fémműves munkának fontos szerepe volt a cigány emberek megélhetési stratégiájában, a később oly jellegzetessé váló foglalkozások közül leginkább erre találunk példát a középkorvégi forrásokban is. A befogadók igényt tartottak a cigányok fémipari szolgáltatásaira, de a XV. század végén és a XVI. század elején a Magyarországon élő és ide vetődő cigányok körében nem ez volt a leginkább elterjedt tevékenység, főként a városokban háttérbe szorult azok mögött a feladatok mögött, amelyeket az irodalomban „köztisztasági" munkák gyűjtőnévvel szoktak jelölni. A városok elfogadták a fémműves munkákat, de a cigány kovácsok, vagy egyéb fémmunkákhoz értő cigányok nem voltak nélkülözhetetlenek számukra.

Magyarország vasellátása és fémipara sem ekkor, sem később nem függött a cigányoktól. Az ország vastermelésének nagy részét a Szepes-Gömöri Érchegység biztosította. A Sajó, a Csetnek, a Murány és a Turóc völgyében koncentrálódott gömöri vaskohászathoz, valamint a Torockó és Vajdahunyad környéki hámorokhoz,[420] s az ezekre épülő fémiparokhoz a cigányoknak nem volt köze. A cigányok kisebb jelentőségű, korlátozott mértékű lokális szolgáltatásokat láttak el.

Már csak egyetlen 1526 előtti adat maradt, amelyről meg kell emlékeznünk. A Dózsa György kivégzése és a Zapolyai János[421] környezetében tartózkodó cigányok. A cigánykutatók kedvelt témája (van, aki mást nem is ismer a XVI. század elejéről), amely szintén óriási lehetőséget biztosít, hogy a szerzők dolgoztassák a fantáziájukat, vonzó, ám nem igazolható következtetésekre jutva.[422] Most maradjunk a tényeknél. A történetet Istvánffy Miklós 1662-ben, vagyis 148 évvel a parasztháború után Kölnben megjelent *Historiájából* ismerjük:[423] *A vajda* [Zapolyai János-NP.] *táborát igen sokan követték azok közül a kóborlók közül, kiket a nép cigányoknak nevez. Ezek hitvány és elvetemült emberek; eredetük ismeretlen. Erdélyben és mindkét Oláhországban - Havasalföldön és Moldvában - a kémek hírhedt mesterségét űzik. A megkínzandó foglyok munkáját és gondját a vajda ezekre bízza.* A cigányok kovácsolták a vastrónt, vaskoronát és a vaskormánypálcát is.

Nem tudjuk, hogy Zapolyai környezetébe honnan és hogyan kerültek cigányok, s azt sem, hogy teljesítettek-e valamilyen más szolgálatot a kovácsoláson kívül.[424] Valószínűleg a román fejedelemségekből származtak (Istvánffy szövegéből is úgy tűnik), Zapolyai János erdélyi vajda volt és Bulgáriába is vezetett hadakat, éppen 1514 májusában, még a parasztháború előtt. Ismereteim szerint ebben az időben a Temesvárról fennmaradt források nem tudnak a városban élő cigányokról, vagyis Zapolyai vándorcigányokat fogadott maga mellé, ahogy Istvánffy látja.

Régebbi és újabb szerzők is szeretnék a cigányok e gyászos emlékezetű szereplését, s az erdélyi vajda melletti tartózkodásukat úgy magyarázni, mintha különösen fontos szerepük lett volna a magyar történelemben. Aki idáig eljutott könyvem olvasásában, bizonyára már ki is találta, hogy az én véleményem sokkal hétköznapibb. A cigányok temesvári működésében nem fedezem fel a glorifikált cigány múlt és az évszázados cigány-magyar kapcsolatok bizonyítékát. A kétes dicsőségű munkát azért végeztették el a cigányokkal, mert más nem szívesen csinálta volna, mint ahogy a karóbahúzást, az akasztást, a csonkítást, a megégetést, vagy a kutyák kiirtását sem. A Taurinus Stephanus *Stauromachia* (Bécs, 1519) című munkájának címlapján látható ábrázoláson[425] cigány zenészek is láthatók, akik fúvós hangszereken játszanak. A jelenet azt a benyomást kelti, hogy a parasztháborút leverő főurak így akarták Dózsa Györgyöt halálában is megalázni és kigúnyolni. Hozzá kell tennem azt is, hogy nem áll szándékomban értékítéletet alkotni, csupán annyit akartam mondani, ami szerintem tényként elfogadható. Úgy gondolom, hogy a cigányok tettéből nem kell érzelmi kérdést csinálni, nem ad okot sem az elmarasztalásra, sem a dicséretre. Arról is meg vagyok győződve, hogyha egy fia cigány nem lett volna Magyarországon, Székely Dózsa György akkor sem végezte volna be másként az életét.

A középkor mérlege

A középkorban a magyarországi lakosok nem rendelkeztek több ismerettel a cigányokról, mint a nyugat-európai népek. Magyarországon mintegy fél évszázaddal később, a XV. század második felében következett el az az időszak, amikor már valóban együttélésről, gyakori érintkezésről beszélhetünk, de akkor sem az ország egész területén. A cigányok eredetileg nem törekedtek Közép-Európa felé. A nyugat-európai városokat vették célba, s útjuk esetlegesen vezetett Magyarországon át. A cigány migráció nem volt tervszerű és összehangolt, befolyásolták a politikai változások, a befogadó területek lokális adottságai, a cigány csoportok belső viszonyai. Amikor az Occidens adóztató társadalmának fejlett munkaszervezetében nem találták (nem találhatták) a helyüket, akkor jöttek nagyobb számban Magyarországra, ennek demográfiai hatása azonban csak lassú ütemben érvényesült. A folyamat kezdete egybeesett azzal, amikor Havasalföldön IV. Vlad Tepes[426] üldözni kezdte őket. Ezzel az egybeeséssel magyarázható, hogy a Magyarországon megjelent cigányok egy része a XV. század derekától itt is maradt.

Azok a csoportok, amelyek megtartották a peripatetikus közösség szervezett létformáját, s valószínűleg nem tartózkodtak hosszabb időt egy helyben, egyre kevés-

bé fordulhattak Nyugat felé, amikor ott már megszülettek az első cigányellenes intézkedések. Bizonyára nem véletlen, hogy Bolgár Tamás csapata nem a német tartományok, hanem Litvánia felé vette az útját. Ennyiben a vándorlás céltudatosnak mondható.

Magyarországon még a középkor végén sem éltek nagy számban cigányok. Számuk a XVI. század elején sem haladta túl a néhány száz főt, s a legmerészebb becsléssel sem tehető többre nézetem szerint két-három ezernél. A cigányok magyarországi beköltözése nem volt olyan gyors és hirtelenjövő, mint Nyugat-Európában. Hosszan tartó, egészen a XVII. századig elhúzódó folyamatról beszélhetünk, melynek során az egyes országrészekbe nem egyszerre kerültek cigányok, s nem egy irányból érkeztek. A folyamat részleteit, a vándorlás útvonalát nem ismerjük pontosan. Legelőször Erdélyben jelentek meg Havasalföld és Moldva felől, s itt váltak legkorábban letelepültté. Ezzel egy időben, vagy csak kevéssel később tűntek fel az ország többi részén is, de sokkal gyérebb számban és csak a XVI. században vált egy részük letelepültté. A déli vármegyékbe feltehetően Szerbia és Horvátország felől érkeztek. Az ország középső területeire pedig részben délről húzódtak fel, részben Erdélyből költöztek át. Legkésőbb az északnyugati és felvidéki országrészekben jelentek meg a cigányok, mindez azonban már a későbbi korszak történetéhez tartozik.

A cigányok eleve kis csoportokban érkeztek Havasalföld, Moldva, Szerbia, és Horvátország területére. A cigány közösségek ezekben az országokban nem tudták megőrizni addigi közösségszerveződési formáikat, a Magyarországon legelőször letelepült/letelepített cigányok főleg Havasalföldről kerültek ide, ahol kiszakadtak korábbi csoportjukból, s elmenekültek az ottani belviszályok és a társadalmi lesüllyedés elől. 1455-ben mindössze négy embert telepítettek le. Ha feltételezzük, hogy családostól érkeztek, akkor sem lehettek többen 25-30 embernél. Ők és a városokba befogadott cigányok is hosszabb ideig élhettek letelepülve Havasalföldön vagy Moldvában, Magyarországon azonban szökevényként, szervezetlen kicsiny csoportokban bukkantak fel. A földesurak és a városok feltehetően tudatos munkaerő-szerzési szándéktól inspirálva fogadták be a váratlan jövevényeket, s igyekeztek a maguk számára megszerezni a felettük való rendelkezést, amit a cigányok elfogadtak, mert jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint amilyenben addig voltak.

A Magyarországra kerülő cigányok csoportszerveződése eltért egymástól, ettől és a lokális szituációtól függően más volt a fogadtatásuk is. A kis létszámú, a menekülés során spontánul összeverődött csoportok, akiknek talán már társadalmi szervezete is megbomlott, kiszolgáltatottabbak voltak, jobban rákényszerültek az itt maradásra és bízniuk kellett a befogadók méltányosságában. Sajnos nem tudjuk,

hogy a Moldvából és Havasalföldről menekülő családokat összefűzték-e rokoni kapcsolatok. Nekik talán még vezetőik sem voltak, s Magyarországon a vajdai intézmény adaptálásával nyertek új szervezeti formát.

A nagyobb, szervezett vezetés alatt álló, vándorlási útvonalát és megélhetési stratégiáját legalább részben tudatosan alakító, hamis vagy hiteles menlevelekkel rendelkező csoportok kedvezőbb helyzetben voltak. Számíthattak anyagi tartalékokra, kereskedési lehetőségekre, uralkodói támogatásra és a családi kötelékek rendszerére. A XV. század első felében ilyen csoportok elvétve fordultak meg Magyarországon és nem maradtak itt. Bolgár Tamás példájából úgy tűnik, hogy később is inkább a továbbvándorlást választották, amiből arra vélek következtetni, hogy a szervezett csoportok el akarták kerülni az életmódváltást, a peripatetikus közösségszerveződést nem akarták letelepültségre cserélni, amely királyi engedmények és jogi garanciák esetén is az alávetettség valamely formájával járt együtt.

A kétféle szerveződési formával jellemezhető cigány csoportok eltérő történelmi utakat jártak be. A Moldvából és Havasalföldről menekülők csak akkor reménykedhettek sorsuk jobbra fordulásában, hogyha hajlandók voltak az életmódváltásra. A szervezett csoportokat nem szorította ilyen kényszer. A csoportszerveződési formáktól függetlenül közös volt a cigányok helyzetében, hogy Magyarországra érkezve jogi vákuumba kerültek, rendezni kellett a jogi státuszukat és a befogadókhoz való viszonyukat. A XV. század közepén magánföldesúri befogadásukhoz elegendő volt egy tekintélyes főméltóság utólagos jóváhagyása, a század vége felé azonban a jogi szabályozásban már az uralkodónak is szerepe volt. A rendezés módozatainak helyi sajátosságait még nem látjuk teljesen tisztán, az viszont megállapítható, hogy a szervezett és szervezetlen csoportok esetében eltért egymástól. Közös volt a cigányok helyzetében az is, hogy a középkorban ezt a rendezést még különösebb társadalmi megrázkódtatások nélkül el lehetett végezni, a cigányok integrálódása nem okozott általános társadalmi problémát.

Attól függően, hogy milyen közösségekről intézkednek, a királyi oklevelek is két típusba sorolhatók. A menlevelek (melyekből Magyarországon csupán egyetlen 1526 előtti eredeti és hiteles példány maradt ránk 1496-ból) a cigány csoportok szabad mozgását tették lehetővé, s egyúttal ellenőrizhetőségüket is biztosították. A menlevél által az is könnyebben elérhető volt, hogy jogilag egyértelmű helyzetet teremtve az országon áthaladó, vagy bizonyos ideig itt tartózkodó cigányok és a magyarországi lakosok között ne támadjanak konfliktusok. Arra Magyarországon nincs példa, hogy cigányok idegen ország uralkodójának, vagy főméltóságának menlevelét mutatták volna fel. Az 1496. évi Ulászló-féle oklevél azt mutatja, hogy abban az időszakban nem adtak a cigányoknak feltétel nélkül menlevelet.

A többi oklevél (1487, 1501, 1502) a privilégiumok, illetve parancslevelek csoportjába tartozik. A menlevelekkel ellentétben ezek a cigányok társadalmi helyzetének szabályozását, sőt a gazdasági érdekeket is mélyebben befolyásolták, beleszólva lokális joghatósági és igazgatási vitákba is. Ezekből az oklevelekből - egybevetve egyéb egykorú adatokkal -, az is kiderül, hogy a városokban és magánföldesúri birtokon letelepültté vált cigányok egyénileg és csoportként is közvetlen kontaktusba kerültek környezetükkel, részt vettek nagyobb közösségük (város, falu) életében, míg a menlevéllel rendelkező szervezett csoportok felületesebb kapcsolatokat alakítottak ki, s jobban elkülönültek befogadóiktól. Sajnos azt nem tudjuk, hogy az életmód és a szokások terén hogyan nyilvánult meg ez a kettősség.

A királyi oklevelek szentesítették a kétféle érintkezési formát, és ez kétféle függőségi rendszert is jelentett. A peripatetikus csoportok tagjainak mozgásterét elsősorban saját közösségük normái alakították ki, a városban élőkére nagyobb hatással voltak a nem-cigány társadalom által támasztott feltételek. A menlevelet nyert csoportokban a közösségen belüli tradicionális szabályok voltak elsődlegesek, a hatóságoktól csak közvetett módon függtek. A városok joghatósága alatt élő cigányok is megőrizhették egy pontosan meg nem húzható körön belül szokásaikat, a királyi oklevelek is biztosították ezt, de sokkal szorosabban függtek a városok, illetve a székek közigazgatási apparátusától, akikkel a szebeni adatok szerint gyakran kapcsolatba is kerültek.

A dichotómia a cigányok és nem-cigányok között gazdasági tevékenységek révén létrejött kapcsolatokban is érvényesült. A peripatetikus közösségek alkalomszerűen kerültek kapcsolatba a nem-cigányokkal, főként kereskedés és jelentős eseti megbízások révén. Megélhetésük csak ideiglenesen függött a befogadóktól, a feltételeket - legalább részben - maguk is befolyásolhatták. Hogyha megélhetési lehetőségeik egy adott térségben beszűkültek, akkor továbbvándoroltak. A falvakban és suburbiumokban (külvárosokban) élő cigányok jövedelemszerzési módjai erősen függtek a magisztrátusoktól. A szebeni, brassói, kolozsvári cigányok egy része a városok alkalmazásában állt. A peripatetikus csoportok gazdasági stratégiájában egy nagyobb térben, több ember által közösen végzett viszonylag kevés, de hagyományos és speciális ismereteket igénylő tevékenységi körök (vasolvasztás, golyóöntés, kovácsolás, kereskedés) gyakorlása volt a meghatározó, a letelepülteknek kisebb térben kellett mozogni, s a környezetük által megkövetelt aktuális feladatot ellátni (pecérkedés, hóhérkodás, fejvadászat, erődítés, különféle segédmunkák, idényjellegű és alkalmi fémmunkák). A gazdasági érintkezés alapszabálya csoportszerveződéstől és jogi helyzettől függetlenül ugyanaz volt: a cigányoknak nem tűrték el, hogy a nem-cigányokat megkárosítva tartsák el magukat.

A XV. század végén a városok és a cigányok között kölcsönösen előnyös, a lokális specifikumok által meghatározott egyensúly alakult ki, melyet az uralkodók is igyekeztek garantálni (1487-es és 1502-es oklevelek), s ez az egyensúly a XVI. században is megmaradt. A városok, illetve székek alkalmazásában álló cigányok ellátták a nélkülözhetetlen, de mások által nem szívesen vállalt feladatokat, a városok pedig szabályozni tudták, hogy a cigányok ne a környezetük rovására éljenek meg, hanem lehetőség szerint annak hasznára legyenek. Ezt úgy érték el, hogy saját maguk rendelkezhettek a cigányok munkaerejének felhasználásáról, így nem következett be az azonos tevékenységi kört választó cigányok relatív túlnépesedése.

A cigányok által űzött foglalkozások és a megélhetési módok csak részben egyeznek meg azokkal, amelyekkel később találkozunk, s teljesen eltérő a munkaszervezetben elfoglalt funkciójuk. Az együttélés feltételeit túlnyomó részben a befogadók igényei, kisebb részben a cigányok szolgáltatási kínálata alakította ki. Mindkét fél, a városok és a cigányok is kölcsönösen érdekelve voltak abban, hogy a cigányok száma ne haladja meg a gazdaságossági határt, azaz csak annyian legyenek, amennyire a városoknak szüksége van. Ilymódon a cigányok nem kényszerültek olyan létfenntartási kényszerpályákra, amelyek a befogadók gazdasági érdekeit és keresztény értékrendjét sértette volna. A hétköznapi élet természetesen nem járt konfliktusok nélkül, a szebeni számadásokban találunk erre példát, de az összeütközések nem voltak etnospecifikusak, elintézésük módja pedig nem különbözött azoktól az ügyekétől, amelyekben nem-cigányok voltak az érintettek.

Semmit sem tudunk arról, hogy a cigányok mennyire alkalmazkodtak a befogadók értékrendjéhez és kulturális rendszeréhez, volt-e valamiféle kettős identitásuk. A befogadók nem tűrtek el az övéktől eltérő normákat az egymással való érintkezésben, de a XVI. századi források alapján úgy tűnik, hogy nem avatkoztak bele a cigányok belső ügyeibe, hanem a vajdára bízták azok intézését. Az országos törvényt és a helyi statútumot sértő ügyekre azonban a vajda hatásköre nem terjedt ki.[427] Mivel nincsenek olyan 1526 előtti adatok, amelyekből a vajdai intézmény működési mechanizmusát, esetleges közvetítő funkcióját pontosan lehetne rekonstruálni, a cigányok társadalmi szervezetének problémájával a XVI-XVII. századról szóló fejezetben fogok foglalkozni, amikor már kedvezőbbek a forrásadottságok.

Az egyensúly kezdettől fogva sérülékeny volt. Befogadók és cigányok is megosztottak voltak. A befogadók nem értettek egyet abban, hogy a cigányokkal való együttélés gazdasági lehetőségeit kik aknázhassák ki, a cigányok pedig a városi társadalmak közötti strukturális eltérések függvényében különböztek a perifériikus helyzet fokában, a befogadókhoz való viszonyukban. Ez utóbbit a központi hatalom beavatkozása is befolyásolta, pl. az adómentesség tekintetében. Azt nem tud-

juk, hogy az erdélyi városokba és falvakba befogadott cigányok különböztek-e egymástól a magukkal hozott hagyományokban, nyelvükben és identitásuk egyéb attribútumaiban. Mindez azonban a stabilitást a középkor végén nem veszélyeztette, a gazdasági és jogi technikák jól működtek. Az egyensúly a következő, nagy változásokat hozó korszak folyamatai következtében bomlik majd meg, s ezek vezetnek két évszázad elmúltával a „cigánykérdés" kialakulásához.

Az egyensúly lassú felbomlása

A magyarországi cigányok rendi társadalom kori történetének egyik legizgalmasabb korszaka a XVI. század elejétől a XVIII. század elejéig tartó időszak. A forrásadottságok a dokumentumok mennyiségét és típusait tekintve kedvezőek, de a kútfők nehezen összegyűjthetők. Többféle irategyüttes aprólékos átforgatásával lehet cigányokra vonatkozó adatokat találni. A XVI-XVII. századból ismert legtöbb forrás véletlenszerűen került elő a múlt századi iratrendezések során. A szisztematikus feltárás még nem történt meg.[428] Ennek következtében nagyon óvatosan kell bánnunk következtetéseink általánosításával. Amikor kérdéseket teszünk fel, hogy a jelenleg rendelkezésre álló forrásainkat megszólaltassuk, mindig marad megválaszolatlan probléma, amelyet csak további kutatásokkal lehet majd tisztázni. Többnyire nem tudjuk, hogy egy-egy jelenség általánosan jellemző-e, vagy csak azon az adott helyen érvényes, amelyről a konkrét forrás szól.

A XVI-XVII. századi magyarországi adatok véleményem szerint teljes mértékben alátámasztják Judith Okley nézetét: a cigányok világképének, viselkedésének eredetét a helyi társadalomban kell keresni.[429] A lokális adottságok és igények, valamint a cigányok által nyújtható szolgáltatások jellege együttesen szabta meg a befogadás lehetőségét, de a kettő találkozásában mindig a befogadók érdekei a dominánsak, legyen az érintkezés színtere akár város, falu, vagy váruradalom. Az együttélés alapkérdése a gazdasági racionalitási határ fenntartása vagy eltolódása, másképpen: kialakulnak-e az együttélésnek olyan feltételei, hogy a befogadók számára a cigányok ne váljanak társadalmi ballaszttá. Hogyha sikerül fenntartani olyan helyzetet, amelyben a cigányok nem lesznek a társadalom ellenszolgáltatást nem nyújtó élősdijeivé, akkor megőrizhető az egyensúly, ami mindkét félnek érdeke.

A XVIII-XIX. századdal ellentétben a XVI-XVII. században a kölcsönösen elfogadható helyzet kialakításának fő kérdése még nem az, hogy a peripatetikus közösség identitásváltással alakuljon át letelepült élelemtermelő közösséggé. Az erővonalak nem letelepültség és vándorlás mentén húzódtak. A befogadók eltűrték a

cigányok mozgását, s nem az állandó helyben maradást várták el tőlük, hanem azt, hogy megélhetésüket ne a nem-cigányok kárára biztosítsák. Vagyis a hangsúly a tevékenységi körök megválasztásán volt, ahogy Piasere mondja.[430]

A XVI-XVII. században sokféle módja alakult ki annak, hogy a cigányok a gádzsók termelési és kereskedelmi érdekeivel ne kerüljenek összeütközésbe. Jó darabig azt is sikerült elérni, hogy a cigányok hatékony szerepet vállalhassanak a termelő munka folyamatosságának biztosításában. A XVII. században azonban az egyensúly megbomlott, s a felszabadító háborúk utáni társadalmi krízisben végleg felborult. Az odáig vezető folyamatok néhány oldalát igyekszem bemutatni ebben a fejezetben.

Forráskritikai problémák

Mielőtt az egyensúly fenntartásának változatos eszközrendszerét és a mérleg nyelvét kibillentő XVII. századi változásokat számba venném, szólnom kell azokról a tévedésekről, romantikus álomképekről és átöröklődött klisékről, amelyek részben a forráskritika hiányából származnak, részben pedig néhány dilettáns szerző képzelgései.

A XVI-XVII. században is több megyében előfordulnak Czigány(i) vezetéknevű birtokos családok[431], de egyikről sem lehet még feltételezni sem, hogy cigány lett volna. Tomka Miklósnak a XVI. századi viszonyokra vonatkozó véleménye egyáltalán nem igazolható: „...egy-egy személy akár nemesi címet is nyerhetett..."[432] A cigányok foglalkozásáról, társadalmi helyzetéről, a munkaszervezetben elfoglalt helyéről szóló források alapján kizártnak is tarható ez a lehetőség ugyanúgy, mint a korábbi évszázadokban.[433] Tudomásom szerint senki nem publikált még olyan armálist, amely cigány embernek szólna. A téves következtetéseket egyrészt a Lippai Balázs karriertörténetéből levont túlzó elképzelések, másrészt a vajdák származásával és kinevezésével kapcsolatos fogalomzavar magyarázzák.

A XVI-XVII. században Czigány(i) nevet viselő személyek vagy olyan családokból származtak, amelyek eredeti nevének nincs köze sem a cigány néphez, sem a népnévhez, vagy ragadványnévként kapták vezetéknevüket. A családnevek és az etnikai hovatartozás összekapcsolásával szembeni fenntartásaimat a nyelvészeknek az ún. „nem hízelgő jelentésű" nevekről kialakított koncepciója is megerősíti. Az ilyen nevek éppen a nemesi névadásra voltak leginkább jellemzőek.[434] A XVI. század végi udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben pl. többször felbukkan egy Cigány Tamás nevű prédikátor, remélhetőleg senki nem jut majd ebből arra a következtetésre, hogy cigányok terjesztették a reformáció tanait.

A legtöbb tévedés e korszaknál is a cigány, illetve cigánynak vélt muzsikusokról alakult ki. A magyarországi cigány zenészekről kialakított képet sokáig Liszt Ferenc romantikus, tetszetős, de téves elképzelései befolyásolták[435]. Utólag elismerte, hogy bakot lőtt, de erről a szentimentális epigonok előszeretettel elfeledkeznek gyakran még ma is.[436] A későbbi zenetudósok bizonyították, hogy a szórakoztató hangszeres zenélésnek volt és van „a cigány zenészektől független hagyománya".[437] Sárosi Bálintnak az előző fejezetben idézett kritikai véleménye most tárgyalt korszakunkra is érvényes. Az, hogy valaki muzsikus a XVI-XVII. században, egyáltalán nem jelenti szükségszerűen azt, hogy cigány származású. A zenélésre utaló foglalkozásnévből alakult családnevek már akkor előfordulnak a magyarországi forrásokban, amikor a cigányoknak híre-hamva sincs. A Kürtös, Sipos, Dobos, Kobzos, Cimbalmos családnevek mögött ok nélkül gyanítanak bizonyos szerzők cigányokat.[438]

Az egyik legelterjedtebb, Fessler és Kazy[439] munkáiból, illetve azok félreértéséből származó sztereotípia, hogy 1618-ban Bicsén Thurzó Imre lakodalmán egy álló hónapig cigányok húzták a talpalávalót[440]. A zenetörténészek bizonyították, hogy ez a feltételezés alaptalan[441].

A Tinódi Lantos Sebestyén 1553-ban megjelent Erdélyi históriájában megénekelt Kármán Demeter sorsát még gyalázatosabban eltorzították, hála Liszt Ferencnek. Még Márki Sándor is elhitte, hogy Kármán Demeter volt az első cigány hegedűs. A valótlan, de szép gondolat jól illett az Arad megyei cigányokról kialakított teóriájához[442]. Tinódi sorai így szólnak:

Sok hegedős vagyon itt Magyarországba
Kármán Demeternél nincs jobb az rác módba
Sokat csél-csap béknek az Lippa várába
Azt alitja érte esnék nagy gazdagságba

Az ő hegedőjét főhajtván rángatja
Az Uluman neki csufságba fogadja
Minden ajándékval őt meggazdagitja
Az fogadás hozá őtet nagy koldusságba.

Ebből a szövegből sok mindenre lehet következtetni, de cigányokra nem. Lisztnek azonban elegendő volt az első sor, hogy cigány zenészekkel népesítse be Magyarországot: „a kitűnő cigány virtuózok azon időben igen gyakoriak valának".[443] A reális kép leírását idézzük ismét Sárosi Bálinttól: „A tény viszont az, hogy a 16. és 17. században csak szórványosan történik róluk említés, és sohasem olyan érte-

lemben, mintha széltében-hosszában elterjedt jelentős zenészei lettek volna az akkori Magyarországnak. Tinódi után még jó két évszázadot kell várniok, ... míg jelentőségben odáig jutnak, hogy 'név szerint' is emlegetni kezdik őket."[444]

Kármán Demeterből a romantikus vágyak kreáltak cigányt, még a nevét is eltorzítva Kármán Dömére[445], sőt az egyik külföldi enciklopédiában Karmann-ra[446]. Hiába bizonyították a legkiválóbb magyar szerzők Szabolcsi Bencétől Sárosi Bálintig, hogy Kármán Demeter Hegedüs Mátéval együtt olyan magyar muzsikus volt, aki törököknek játszott sajátos stílusban, amit a kortársak rác módnak neveztek[447], a romantikus sarlatánok mindenáron képzeletük Prokrusztész-ágyába szorították a tényeket itthon és külföldön egyaránt, ragaszkodva ahhoz, hogy Kármán Demeter a „név szerint ismert első cigányzenész".[448]

Hegedüs Mátéról tudjuk, hogy Gyulaffy László darabontja volt. A forrásokból pontosan ismerjük sorsának néhány mozzanatát, egy szóval sem említik, hogy cigány lett volna. Ormányi Józsa 1561. július 25-én Sümegből Csányi Ákoshoz írt levelében így számol be róla: *Értettem vala, hogy az terekekbe még mast is hol egy, hol kettő budosnék az erdőn, kikültem vala egy nehán legént, im az Ur Isten ugy akarta, hogy egy kalauz akadott kezembe, kit ez estve hoztak be, Hegedüs Máté neve, uram jobbágya vala, de Gyulaffy uram drabantja volt mikor elfogták vala, de akkor is ugyan ön maga ment volt eleikbe az terekeknek és kalauzzá let vala. Egy nehán helre ő volt kalauz, az bék igen szerette és mindenkor előte hegedelt, mert jó hegedös.* Sem a hegedülésből, sem a törököknek tett szolgálatokból nem következik feltétlenül, hogy cigány emberrel lenne dolgunk.

Ormányinak egy másik, egy hónappal korábbi leveléből azt is megtudjuk, hogy Gyulaffy darabontjai között síposok is voltak, akiket Hamza bég a budai pasa elé vitt. Nem sokkal később pedig arról tesz említést, hogy az egyik török Hegyesden egy lantos, egy hegedűs és énekesek társaságában mulatozik. Még utalás sincs arra, hogy a zenészek cigányok. Ugyancsak az ő egyik, 1561. május 21-én Nádasdy Tamás nádorhoz küldött leveléből kapunk magyarázatot arra, hogyha valaki kémkedik, vagy egyéb szolgálatot tesz a törököknek, nem feltétlenül cigány: *Amint én régtül fogva eszembe vettem kegyelmes uram, az tereket közenséggel Magyarországban az hódolt népek tartják és étetik mindennel, mert valamit tud gondolni és kérni az terek, mindent beviszen az hódolt nép neki, annak fölette az holdolt nép annyira az terekhöz atta magát, hogy az önmaga vérét az keresztyént az tereknek beárullya, és minden kémséggel tartja az tereket.*[449]

Nehéz lenne ma már megállapítani, hogy a romantikus vágyaknak vagy a kimondatlan, sokszor öntudatlanul is előítéletes népkarakterológiának volt-e nagyobb szerepe abban, hogy a Hegedüs Mátéra vonatkozó, s az ehhez hasonló ada-

tokat mindenáron cigányokkal akarták, s szeretnék néha még most is összetársítani. Akár a zenélés, akár a törököknek tett önkéntes szolgálat miatt nézzük Hegedüs Mátét cigánynak, így is úgy is eltérünk a valóságtól, s az emberi cselekedeteket kikényszerítő hétköznapi tényektől, amelyek többnyire egyszerűek, de gyakorta alig-alig kideríthetők.

A téves következtetések atyamestere, Lehoczky Tivadar is sokat tett azért, hogy a cigány muzsikusokról torz kép alakuljon ki a köztudatban. Képzelete annyira magával ragadta, hogy észre sem vette, amikor önmagával is ellentmondásba keveredett. Romantikus mámorában mindenáron maga előtt akarta látni a Thököly Imre és Zrínyi Ilona előtt bélelt dolmányban bazseváló cigány bandát. Ha valamelyik inventáriumban, urbáriumban vagy számadásban hegedűsökről, síposokról és dobosokról olvasott, mindjárt cigányoknak tartotta őket, pl. a munkácsi uradalom 1679. évi urbáriumában említett 3 dobost és 1 hegedűst is[450]. Az, hogy a forrás egy szóval sem mondja őket cigánynak, s a cigányokat egyébként is mindig külön szokták említeni, egy szemernyit sem zavarta.

Legbátrabb következtetéseire Thököly munkácsi udvarának 1683. évi számadásaiból jutott, amelyben felsorolják a 29 főből álló udvari zenekart: 15 trombitás, 6 sípos, 4 hegedűs, 1 virginás, 1 dudás, 2 dobos[451]. A forrás egyikről sem mondja, hogy cigány lenne, a trombitások és síposok egy része német, a többség pedig magyar. Lehoczky szerint a síposok között szereplő Márton András, Pribék Ferenc és Horváth János „kétségtelenül czigányok". Fogalmam sincs, hogy miért gondolja ezt, hiszen egyikőjük sem szerepel az 1682. évi munkácsi urbáriumban, melyből Lehoczky is közli a cigányok neveit[452]. A négy hegedűst is egytől-egyig cigánynak tartja, pedig csupán Czigány Hegedüs Györgyről feltételezhető, hogy esetleg cigány volt.

1905-ben megjelent dolgozatában Lehoczky az 1683-ból ismert Czigány Hegedüs Györgyöt azonosítja azzal a Czigány Hegedüs Györggyel, akinek a XVII. század elején Bethlen Gábor Munkácson telket adományozott. Teszi ezt annak ellenére, hogy a Bereg vármegyei nemesi közgyűlés jegyzőkönyvei alapján saját maga közli Czigány Hegedüs György családjának az 1660-as években történt férfiági kihalását[453].

A Bethlen Gábor által megadományozott személy valóban cigány lehetett, mert feltehetően azonos az 1645-ben összeírt György Czigánygazdával.[454] Mégis érdemes elidőznünk ennél a névnél. Az 1683-as számadásban levő Czigány Hegedüs György cigány származásában szerintem nem lehetünk biztosak. Minden attól függ, hogyan értelmezzük a nevet. Ha egy Hegedüs György nevű cigány származású zenészről van szó, nyilvánvaló az etnikai hovatartozás. Miért nem olvashat-

juk akkor Czigány Hegedüs György nevét a már említett 1682-es urbáriumban? Talán azért, mert mégsem volt cigány származású, neve a foglalkozására és annak speciális eszközére, a cigányhegedűre utal. Zrínyi György sokszor idézett, 1596. évi leveléből tudjuk, hogy a cigány hegedűsök olyan hangszeren játszottak, amely Magyarországon addig ismeretlen volt[455]. Ilyen cigányhegedűn játszott szerintem Thököly udvari zenekarában Czigány Hegedüs György, akinek neve mai helyesírással Cigányhegedűs[456], s talán nem is volt cigány.

Lehoczky fantasztikus családi kapcsolatokat is kreált a vélt és valós cigány zenészek között, s összetársította őket Rákóczival és a kuruc mozgalommal. Képzelgéseiből egyetlen szó sem igaz, mégis ismertetem, mint mentalitástörténeti kuriózumot, s a hamis tudat kialakulásának jellegzetes példáját. Az 1683-as számadásban szerepel egy Barna nevű hegedűs, aki nem is volt cigány. Teljesen biztos, hogy nem azonosítható a Barna Mihály[457] nevű Szepes megyei cigány zenésszel. Lehoczky azonosítja a két személyt és „a hagyomány szerint" neki tulajdonítja az ún. Rákóczi-nóta szerzőségét, mondanom sem kell, alaptalanul. Ez még nem elég neki, kinevezi Barna Mihályt II. Rákóczi Ferenc udvari cigányzenészévé, aki még a száműzetésbe is követte urát. Máris magunk elé képzelhetjük a magányos fejedelmet, aki édesbús cigányzenével vigasztalódik. Azt gondolnánk, hogy ezzel vége van, de szerzőnk képzelete határtalan. Czinka Pannát[458] megteszi Barna Mihály unokájának, pedig semmi közük sem vot egymáshoz, sőt az 1682-es urbáriumban összeírt Czina Ferenc lányának is, bár sohasem látták és nem is láthatták egymást. Végül is sikerült minden későbbi cigányzenészt Munkácsról származtatni és a kuruc hazafiság lelkesítőinek a cigányokat feltüntetni.

II. Rákóczi Ferenc udvarában a zenészek között tényleg volt egy Balogh Jancsi nevű „udvari tréfás"[459], de egyetlen forrás sem bizonyítja, hogy cigány lett volna. A modern kutatás ezzel kapcsolatban is kiderítette, hogy II. Rákóczi Ferenc udvarában egyetlen cigány muzsikus sem volt, a bálokon nem cigányzenére táncoltak, hanem nyugat-európai muzsikát játszottak.[460] Nem voltak cigányok azok a zenészek sem, akik 1708. és 1709. január 1-jén reggel zenés újévi köszöntőt adtak Munkácson. Lehoczky tévesen értelmezte Beniczky Gáspárnak, Rákóczi titkárának erre vonatkozó feljegyzéseit, sőt még a lengyel, orosz és egyéb vendégek tiszteletére rendezett bálokon is cigányokat szeretett volna látni. Ebből sem igaz egy szó sem.

A romantikus elképzeléseket Evva Lajos és Richard Starkie[461] koronázták meg, felvéve a versenyt Lehoczkyval is. Evva kikiáltja Czinka Pannát a legszebb cigányasszonynak, s megrajzolja a felékszerezett, Amati-hegedűn játszó rejtélyes démon képét. A valóság: Czinka Panna jelentéktelen külsejű volt, sötét arcbőrét himlőhelyek, nyakát pedig golyva csúfították el. Starkie a II. Rákóczi Ferencbe re-

ménytelenül szerelmes egzotikus szépség szomorú történetével tarkítja a legendákat. A valóság: II. Rákóczi Ferenc és Czinka Panna nem is voltak kortársak.[462]

A XVI-XVII. századból több olyan forrást ismerünk, amelyek nem cigányokról szólnak, de fontos adatokat közölnek a zenészek társadalmi helyzetéről, megélhetési módjáról. Thököly udvari zenekaráról Lipóci Keczer Ambrus naplójában is fennmaradt néhány feljegyzés, de egy szóval sem utal arra, hogy cigányok lettek volna közöttük. Figyelemre méltó viszont az a közlése, hogy a zenészek küldönci feladatokat is elláttak. Hasonló adatok máshonnan is ismertek, s nem a cigány zenészek nagy számáról tanúskodnak, hanem arról, hogy a XVII. században még egyáltalán nem volt olyan fontos szerepük, mint később.

1626-ban Balási Ferenc erdélyi főlovászmester hegedőse udvari bolond is volt. Egy 1633-ból származó forrás szerint Esterházy Miklós zenészeinek postai szolgálatokat is teljesíteni kellett, az udvari hegedűs pedig *tartozik bennünket híven szolgálni borbély mesterségekkel is ha kívántatik*. Ritter György soproni polgár egy trombitás követségéről emlékezik meg.[463] A felsorolt adatokat említő forrásokban nyoma sincs annak, hogy a zenészek cigányok lettek volna, de közvetve igazolják, hogyha egy-egy főúri udvari zenekarba bekerültek is cigányok, nem élhettek meg csupán muzsikálásból, egyéb szolgáltatásokat is elvártak tőlük.

Az eddig csokorba szedett forráskritikai problémákon kívül egy sor forrásértelmezési nehézség is felmerül még, pl. lehetnek-e cigányok a kereszténypénzt fizetők, „koncepciós" per zajlott-e 1534-ben Lőcsén, s ebben a korban is gyakran okoznak fejtörést a személynevek. Ezekkel külön-külön foglalkozom majd a konkrét történeti problémák kapcsán, most csupán a személynevekről ejtenék még néhány szót.

Kétféle módon fordul elő, amikor a személynevek értelmezése zavarba hozza a kutatókat. Az egyik a Cigány családnevű emberek etnikai hovatartozásának meghatározása, a másik a foglalkozásnévből képzett családnév és a származás összefüggésének kérdése. A név ebben a korszakban sem jelent szükségszerűen etnikumot, de az is előfordul, török forrásoknál, hogy éppen egy-egy név felbukkanása hívja fel a figyelmünket arra, hogy a forrásban szereplő személyek között cigányok vannak, vagy lehetnek. Minden eset egyedi megítélést tesz szükségessé. Tekintettel kell lennünk az adott forrás típusára, keletkezésének körülményeire, s annak a helynek a lokális specifikumaira, ahol a Cigány nevű személlyel találkozunk. Utóbbi pontos ismeretének hiányában többnyire be kell érnünk a bizonytalansággal, s a sokszor ismételt „további kutatások dönthetik el" válasszal.

A nemesekhez hasonlóan a nem nemesi származásúak között is gyakorta előfordult a Cigány/Czigan stb. ragadványnévként. Trencsén megye törvényszéke példá-

ul 1576-ban Janar György nedeczei kocsmáros meggyilkolása ügyében ítélkezett, akit másképpen Czigan Györgynek is hívtak.[464]

A Szabolcs megyei Prügy faluban 1574-ben a gabonadézsma-jegyzék szerint egy Gyngar Balázs nevű jobbágy élt[465]. Azt gondolom, ebből és a hasonló adatokból sem juthatunk különösebb következtetésekre. A nyelvészeknek kellene tisztázni, hogy ennek a névnek egyáltalán lehet-e valami köze a cigány szóhoz. Ha van is, cigány származásában akkor is kételkedhetünk, mert lehet ragadványnév, s forrásunk nem mondja őt cigánynak, s nem utal semmi arra, hogy cigányok éltek volna ekkoriban a településen.

Könnyebb dolgunk van a foglalkozásnévből képzett nevekkel. Sokan feltételeznek a Lakatos, Kovács, Rézműves stb. nevek alapján azokon a településeken is cigány népességet, ahol a forrásokban egyébként hosszú időn keresztül nem is említenek cigányokat. Különösen az urbáriumok, inventáriumok és adóösszeírások értelmezése okoz fejtörést. Saját tapasztalataim alapján azt mondhatom, hogy olyankor, amikor a forrás nem mondja, hogy egy várban, uradalomban, városban, vagy faluban cigányok élnek, akkor a foglalkozásnévből képzett személynevek mögött nem lehet cigányokat gyanítani. Ha valahol cigányok laknak, azt az említett forrástípusok mindig megmondják, külön említve őket.

A hódoltsági tahrir- és dzsizje- defterekben helyileg változó gyakorisággal előfordulnak Cigán, Csigán, Csikán, Sikán, Szikán, Cingane, Csingane nevű adózók, amiben több kutató is a cigányok elterjedtségének bizonyítékát látja.[466] A cigányok elterjedtségét nem vonom kétségbe, de óvatosabban bánnék a szavakkal, a személynevekből való következtetéssel szemben pedig ismét kétségeim támadnak, melyeket a turkológusok nyelvészeti megállapításai megerősítenek.

A Cigány nevű személyek szerintem csak akkor tekinthetők cigány származásúnak, hogyha a puszta személynéven kívül egyéb körülmények is erre engednek következtetni. Azokról a személyekről, akik a budai és váci vámnaplókban bukkannak fel a XVI. században, kétségek nélkül kimondhatjuk, hogy etnikailag is cigányok, mert róluk megállapítható, hogy olyan helyen éltek, ahol más forrásokból is tudunk a cigányokról. Az ő esetük azért is egyértelmű, mert a török vagy délszláv név mellett álló Csigán, Csingane stb. tulajdonképpen nem családnév, hanem etnikumra utaló megkülönböztető jelző.

Egészen más a helyzet azokkal a Cigány nevű emberekkel, akik a török defterekben a magyar adózók között vannak összeírva. Jászberényben például 1550-ben Csigán Alberd (sic!) és Csigán Amburs (sic!) nevű adózók laktak. Fekete Lajos szerint ez a családnév nem sorolható sem a magyar, sem a török nevek csoportjába, hanem azok közé tartozik, amelyek a jász nyelv XVI. századi emlékei. A csi-

gán szó tehát abból a nyelvből származhat, amelyből a magyarországi jászok kiszakadtak. E nyelvről Németh Gyula bizonyította, hogy nem más, mint az alán, s a Kaukázusba vezet bennünket[467]. A cigányoknak mindehhez semmi köze sincs, hacsak nem akarja őket valaki a Kaukázusból eredeztetni. A Csigán név ismeretlen szóból származik, Fekete Lajos megfigyelései alátámasztják Fehértói Katalin ezzel kapcsolatos, korábban már megismert álláspontját.

A cigány népesség

A demográfia súlya

Cigányok és nem-cigányok együttélésének kulcskérdése valamennyi történelmi korszakban, hogy az össznépességen belül mekkora a cigányok aránya, s az ugyanazon foglalkozást űző cigányok területileg hogyan helyezkednek el. Hogyha a cigányok száma meghaladja azt a szintet, mint amire az adott társadalom munkaszervezetében szükség van, akkor konfliktus keletkezik. Labilissá válik a cigányok helyzete, felborulhatnak az egyensúly fenntartásának addigi technikái, s létrejönnek a „cigányügy" rendezését szogáló erőszakos intézkedések. A cigányság népesedéstörténeti sajátosságainak feltárása nélkül az ún. „cigánykérdés" történeti genezisét sem érthetjük meg.

A magyarországi cigányok 1893. előtti történetének demográfiai mérlege a kutatások jelenlegi állása mellett nem vonható meg. Még a bőségesen ránk maradt XVIII. századi összeírások is feldolgozatlanok. Szeretnék a cigány népesség számának, összetételének, területi elhelyezkedésének sajátosságairól írni, a cigányok történetének kutatásában azonban még nem járunk itt. A források annyira feltáratlanok, illetve alkalmatlanok történeti statisztikai következtetések levonására, hogy egyelőre őszintén ki kell mondanunk a sajnálatos, de valóságos tényt: fogalmunk sincs, hogy a XVI-XVII. században a történeti Magyarország területén mennyi lehetett a cigány népesség száma.

A magyarországi cigányok XVI-XVII. századi történetéről ez idáig mindössze két modern tanulmány született, de ezekből is csak a hódoltsági területeken élő cigányokról alkothatunk hozzávetőleges képet[468]. Mészáros László szóban forgó dolgozatai mellett Vanek Siftár, Kiss András, Szomszéd András és Hőgye István is közöltek XVI-XVII. századi adatokat, de ők nem foglalkoztak a cigányok számának meghatározásával.[469] Nem azért, mert nem voltak tisztában a demográfiai folyamatok fontosságával, hanem azért, mert nem rendelkeztek kellő támpontokkal a számításokhoz, a felelőtlen találgatást pedig el akarták kerülni.

Nem tehetek mást, minthogy a szakirodalomban közölt csekély számú adatból és saját kutatásaim eddigi eredményeiből megpróbálok néhány óvatos következtetést levonni a fő tendenciákról.

A XVI. század demográfiai rejtélye

A forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy az ország minden vármegyéjében megfordultak már ebben a korszakban cigányok, de egyáltalán nem biztos, hogy tartósan ott is maradtak egy-egy helyen, a területi szórtságból egyébként sem következik feltétlenül a nagy létszám, főként egy sokat mozgó népcsoport esetében. Az is megállapítható, hogy a cigányok egy részére a peripatetikus közösségek létfenntartási stratégiája volt jellemző, ezeknek a csoportoknak a számáról azonban nem rendelkezünk statisztikailag értékelhető adatokkal.

Feltűnően kevés XVI. századi adattal rendelkezünk a királyi Magyarország területéről. A középkor végén is itt élt, illetve tartózkodott a legkevesebb cigány. Az 1530-as évektől kezdve mintegy hat évtizedig nem találjuk a cigányokat az északnyugat-magyarországi és felvidéki forrásokban. Lőcsén például 1542-ben egyetlen cigány sem élt, s nem is lehet erre semmilyen körülményből következtetni. Az akkori vagyonösszeírásba pedig mindenkit felvettek[470]. Úgy gondolom, hogyha éltek volna a városban, vagy a város határában cigányok, akkor a török elleni háború költségeinek fedezésére behajtandó adót rájuk is kivetették volna. Gondolhatnánk adómentességre is, de a királyi Magyarország területén nem maradt fenn olyan forrás, ami erre utalna.

A források feltáratlansága rendkívüli gond ebben az esetben, de nem ad kielégítő magyarázatot. Részleges magyarázatot jelent az a feltevés, hogy a cigányok azért nem kerültek be az északi országrészekből származó adóösszeírásokba, mert nem rendelkeztek jobbágytelekkel és terményekkel, melyek alapján a magyar földesurak és a királyi kamara kivetették az adót. Ezzel szemben a törökök a mindenkire kötelező fejadót szedték, s a cigányok is bekerültek a defterekbe.[471] Ez a szellemes megfigyelés részleges magyarázatot ad a két országrész adóztatási gyakorlatának eltéréseire, de nem indokolja kellően a cigányok „eltűnését", s hozzá kell tennünk azt is, hogy a török defterek fajtái között is különbséget kell tenni.

A török kanunámék adóztatási előírásai - főként a hódoltság korai időszakában - megfeleltek az 1547. évi magyar országgyűlés rendelkezésének, még a vagyonhatárt is ugyanúgy állapították meg. Az állami fejadót (harács, császár adója, forint adó stb.) éppenhogy nem kellett mindenkinek fizetni, csak azoknak, akik rendelkeztek 300 akcsének, azaz 6 magyar forintnak megfelelő ingóvagyonnal, s az er-

ről készült dzsizje defterekbe nem is vettek fel mindig minden családfőt, csak az adóképeseket[472]. A mindenkire kötelező török adó a tized volt, ennek fizetőit az ún. tahrir defterekben vették számba.

Az adóztatás önmagában többnyire nem alkalmas annak eldöntésére, hogy a cigányok miért kerültek be a forrásokba, vagy éppen miért maradtak ki. A fejadó és a kapuadó kivetésében valóban nem volt szerepe a terményeknek, de a magyar jobbágyok a töröknek is a föld, illetve a termények után adták a tizedet, csak némiképpen másképpen és nem minden időben azonos módon.[473] Az összeírásokba való bekerülés a cigányok esetében ott sem a földtől függött, ahol bizonyosan éltek már a XVI-XVII. században és jobbágyok voltak. Rákóczi György birtokain például majdnem mindenütt mesterségükkel adóztak. Ha valahol cigányok éltek, akkor az úrbéri összeírásokban és a vagyonleltárakban megtalálhatjuk őket, a királyi Magyarország területén a XVI. században ezekben sem. A XVII. századból viszont sok forrást ismerünk, amely telekkel rendelkező, cenzust fizető cigányokról szól, akik nem szokványos szolgáltatásokat teljesítenek, s nincsenek ott a portalis összeírásokban és a dézsmajegyzékekben.

Az adóösszeírásoknál kell kitérnünk egy újabban felvetett kérdésre. A kereszténypénzt fizetők között lehetnek-e cigányok? A kérdés megfogalmazója nem volt tisztában a kereszténypénz fogalmával és a XVI-XVII. századi társadalmi viszonyokkal, amikor azt gondolta, hogy a cigányokat a kereszténypénzt fizetők között kerehetjük.[474] A földnélküli zsellérektől a tized megváltása fejében az ún. kereszténypénzt (pecunia christianitatis) szedték, az 1493: 52. tc. értelmében. A kereszténypénz összegét helyi szokások határozták meg a XVI-XVII. században.[475] Azok, akik részes aratást vállaltak, keresményükből az ún. sarlópénzt fizették, amit a források pecunia messoralis-nak vagy pecunia falcis-nak neveznek. Ha valaki valamilyen oknál fogva nem tudott vetni, vagy rossz lett a termése, s nem tudta teljesíteni szolgáltatási kötelezettségét, akkor ugyancsak a kereszténypénzt kellett megfizetnie. Arra is találunk rengeteg példát, hogy az állattartásra berendezkedő jobbágyok és zsellérek nem vetnek gabonát, s ők is kereszténypénzt adnak, de egyébként jómódúak. A kereszténypénzt fizetők tehát nem szükségszerűen szegények, miként azt a fentebbi teória megalkotója gondolta. Ezt kombinálta össze azzal a gondolattal, hogy a cigányok is szegények, s levonta a következtetést, hogy akkor a kereszténypénzt fizetők között kell lenniük. A cigányok többsége valóban szegény volt, de a mondottak alapján nem feltétlenül fizet kereszténypénzt. Végezetül: a dézsmajgyzékekben el lehet olvasni azoknak a nevét, akik kereszténypénz fizettek, a magam részéről még soha nem találtam közöttük cigányokat.

A Dunántúl és a Felvidék területéről maradtak fenn olyan források, amelyek az adóösszeírásoknál sokkal részletesebben tájékoztatnak egy-egy település népességéről és belső viszonyairól. Cigányokról egyik sem szól. Lőcse 1542-es összeírását már említettem, hasonlóan értékes források állnak rendelkezésünkre például Szigetvárról az 1550-es évekből[476]. A mezőváros 1551. évi connumeratiójában és a többi török uralom előtti összeírásában halvány utalás sincs cigányokra. A lakosság 1551-es számbavételére egy esetleges török ostrom miatt került sor, tisztában akartak lenni azzal, hogy a védelemben hány emberre és mekkora készletekre számíthatnak, s kiket kell megóvni. Még a csecsemőket sem hagyták ki. Hogyha cigányok éltek volna a falakon belül, vagy a város határában, biztosan nem hagyták volna ki őket az összeírásból, hiszen ostrom esetén számítottak volna fémműves, golyóöntő, hírvivő stb. jártasságukra.

Erdélyben országgyűlési törvény rendelkezett a cigányok által évente fizetendő adóról, tudomásom szerint mégsem készültek olyan összeírások, amelyek ezt regisztrálták. Erre magyarázatot ad az adóbehajtás cseppet sem szokványos módja. Annak ellenére, hogy az erdélyi cigányokról nem maradtak fenn adóösszeírások, nem tűnnek el a szemünk elől, beszámolnak róluk másfajta források, jegyzőkönyvek, számadások, főként pedig az urbáriumok és a különféle inventáriumok.

Számba kell vennünk még egy alternatívát. A királyi Magyarország területén élő cigányok vándorlók voltak, s ezért nem szólnak róluk a források. A mondat első fele bizonyára igaz, de a második kétséges. Miért nincs nyoma sem a gádzsók és a cigányok közötti érintkezésnek az országnak ezen a területén? E kérdés feltevésére késztet bennünket az a tény is, hogy a XVII. század elejétől megszaporodnak az itteni megyékben és városokban a cigányokra vonatkozó adatok és egyre másra hozzák róluk a statútumokat, észrevehetően megemelkedik a számuk, 1637-ben pedig már cigányok egymással pereskednek Csepreg mezővárosi bírósága előtt.[477]

Azt hiszem már csak egy logikus érv maradt: a királyi Magyarország területén a XVI. században meglehetősen csekély számban éltek, illetve fordultak meg cigányok.

A növekedés forrása: migráció

A XVI. század végétől bekövetkezett változásra egyelőre hipotetikus magyarázatot tudok adni. Feltevésem szerint a tizenöt éves háború és az erdélyi fejedelmek harcainak hatására azok a peripatetikus csoportok, amelyek Erdélyben és a hódoltság területén nem tudtak bekapcsolódni sem a termelő munkába, sem a kereskedelembe és nem volt rájuk szükség a kincstári birtokokon és a török hadsereg irregu-

láris alakulataiban sem, vagy egész egyszerűen nem voltak hajlandók semmilyen függés alá sem adni magukat, áthúzódtak a királyi Magyarország területére.

A kelet-nyugati irányú mozgás következtében emelkedhetett meg a cigányok száma a királyi Magyarország keleti végében. Feltehetően Erdélyből ide érkezett cigányokról tudósít J. Bongars útleírása, aki 1585. május 2-án Encsről Tokajba tartva *mindenfelé igen sok cigányt* látott, valamennyien *kocsikon laknak*.[478] Ez a beszámoló is arra a megfontolásra int, hogy számolni kell az utak mellett itt-ott tanyázó, senki joghatósága alá sem tartozó, megbecsülhetetlen számú cigány népességgel. Fel kell azonban tennünk a kérdést, hogy sokáig megmaradhattak-e a cigány csoportok a kóborlók út menti szabadságában. Más, később tárgyalandó források arra utalnak, hogy nem. Nem szabad tehát túlbecsülni ezeknek a csapatoknak a számát. Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy Bongars tudósítása egy meghatározott helyre, s egy meghatározott időpontra érvényes. Sehol egyebütt nem tesz említést cigányokról.

A XVII. század elején Erdélyben kivételes helyzet alakult ki: 1603-1604-ben a háborús károk és Basta katonáinak garázdaságai miatt katasztrofális hatású rövidhullámú éhség sújtotta a lakosságot. Ismét feltételesen fogalmazom meg, hogy hatása lehetett a cigány migrációra. E hipotézisnek ellene szólhat, hogy az 1648-1652 közötti nagy európai éhséghullám Nyugat-Magyarország néhány uradalmát is elérte, mégis növekedett a cigányok száma a XVII. század derekán[479]. Ennek a súlyos, de területi kiterjedésében korlátozott éhségnek a cigányokra gyakorolt lokális hatása azonban az erdélyinél és a nyugat-európainál is gyengébb lehetett. Pontos népességi adatok hiányában ezt a kérdést is függőben kell hagynunk.

A belső migráció irányaira és ütemének változására a hódoltság területén bekövetkezett változások is hatással lehettek. Semmit sem tudunk erről, de az megfigyelhető, hogy a királyi Magyarországon ugyanakkor kezdődik a cigány népesség gyarapodásának folyamata, amikor a törökök nagyobb mértékben kezdenek balkáni népcsoportokat betelepíteni bizonyos hódoltsági városokba.

Az északnyugati és felvidéki vármegyék cigány népessége XVII. századi duzzadásának másik forrását az ún. német cigányok jelentették. Nyugat-Európa országaiban a cigányok megjelenése után hamar meghozták az első diszkriminatív rendelkezéseket, de ennek nem lett tömeges visszahúzódás a következménye480. A XVII. századig nem is találunk egyetlen olyan körülményt sem, amelyből ilyesmire következtethetnénk. Az üldözések a XV. század végétől fokozatosan egyre rosszabbá tették az ottani cigányok helyzetét.[481] Lengyelországban, valamint Csehés Morvaországban is kiűzésüket, illetve kiirtásukat rendelték el. Konkrét forrásadatokkal nem igazolható, de nem zárható ki, hogy onnan is érkeztek cigány cso-

portok. Szepes és Nyitra vármegye, valamint Szentgyörgy szabad királyi város statútumai részben talán ellenük is irányultak.

Számunkra azonban fontosabbak azok a cigányok, akik a német tartományokban éltek. A XVII. század válságjelenségei olyan változásokat idéztek elő Nyugat-Európa társadalmaiban, melyek következtében az addiginál is kedvezőtlenebbre fordult a cigányok sorsa. A harmincéves háború, az élelemhiány, a helyi piacok megrendülése több csoportot is arra késztethetett, hogy Magyarországon próbáljon ezentúl boldogulni, ahol nem üldözték a cigányokat és bármilyen furcsán is hangzik ez ma, életszínvonalának javulásában is reménykedhetett. Magyarországon a mindennapi létfenntartáshoz nélkülözhetetlen javak, az élelmiszerek és a ruházati cikkek nem voltak olyan drágák, mint Nyugat-Európában és sokkal ritkábban következett be ínséges periódus[482]. Eddigi kutatásaim szerint a *germani zingari* kifejezést először Sopron vármegye 1717. évi statútumában használják. A cigányokra vonatkozó adatok azonban az 1650-es évektől annyira hasonlóak, hogy valószínűleg már korábban megjelent a megye területén ez a csoport.

Létező és hiányzó számok

Ideje, hogy számba vegyük a rendelkezésünkre álló számszerű adatokat, először a XVI. századiakat. Néhány szórványadatot közölnek a privilégiumok és a különböző menlevelek is.[483] Báthory Zsigmond cigányok adományozásáról szóló okleveleiben fel van sorolva a cigányok neve. 1583. július 6-án három, 1585. február 3-án hét, 1585. március 7-én tizennégy személyt említenek. Az adatok értelmezése nem könnyű, mert a cigányok fiainál bizonytalanok maradunk arról, hogy felnőtt vagy kiskorú gyerekekről van-e szó. Tegyük fel, hogy minden felsorolt cigány felnőtt, akinek családja van. Nem tehetünk mást, a férfiak számát azonosnak vesszük a családok számával. A bizonytalan lábakon álló számolgatás itt még ingatagabb lesz. Hány főből állhatott egy cigány család?

„A családra, háztartásra használatos átlagos szorzószám meghatározása a történeti statisztika legsarkalatosabb pontjai közé tartozik. Mivel általában családszámokból kell következtetnünk a reális népességszámra, lényegében e szorzószám helyes vagy helytelen megválasztása dönti el, hogy helyesen vagy helytelenül következtetünk-e a társadalom életének egyik alapvető fontosságú mutatójára, a népesség számára."[484] Sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nem találunk általánosan alkalmazható szorzószámot. A kutatók közötti látens konszenzus eredményeként szokás lett a XVI-XVII. századi családmodellt is a XVIII. századi összeírásokból megállapított öt fővel számítani. Többen is rámutattak, hogy a

XVI-XVII. századi adatoknál tekintetbe kell vennünk a településtípusok közötti különbségeket, a termelési struktúrát, a váraktól való távolságot, a katonai mozgásokat stb. Paulinyi Oszkár felvidéki bányavárosokra vonatkozó számításai 2-3,2-es szorzószámhoz, Szakály Ferencnek a mezővárosok speciális csoportjára érvényes, szigetvári adatok alapján végzett számításai pedig 3,6-os szorzószámhoz vezettek. A várak körüli harcoktól kevésbé érintett mezőgazdasági településeken ez a szám valamivel nagyobb lehetett[485].

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az említett számításokat letelepült, házakban lakó, alapvetően élelemtermelő közösségek adatai alapján számolták. A cigányok esetében a családnagyság megállapításánál egészen más körülményeket kell figyelembe venni, de statisztikai számításokra alkalmas adatokat sehogyan sem nyerhetünk. A számokat különféle viszonyítások alapján úgy kell szinte kitalálni. A XVI-XVII. századból vannak olyan urbáriumok és inventáriumok, amelyek felsorolják a cigány családfőket. Olyan források azonban - legalábbis eddig - még nem kerültek elő, amelyekből ki lehetne számolni egy cigány család átlagos lélekszámát. Jobb híján a XVIII. századi összeírásokhoz kell nyúlnunk.

A három dél-dunántúli megye, Baranya, Tolna és Somogy 1761 és 1785 között készült cigányösszeírásaiban 3,6 és 4,9 fő között van a családnagyság, ennek átlagértékét véve 4,31 fővel számolhatunk. Bár a rendelkezésre álló XVI-XVII. századi adatok igazából nem alkalmasak történeti statisztikai és demográfiai következtetések levonására, azért, hogy legalább vázlatos képünk legyen a cigány népességről, néhány esetben megpróbálom a 4,5-es szorzószám alkalmazását. Az így nyert számok tájékoztató jellegűek, amelyeket a további kutatások megerősíthetnek, módosíthatnak, esetleg elvethetnek.

A Báthory Zsigmond által eladományozott cigány csoportok eszerint 13-14, 31-32 és 63 főből álltak. Hogyha a kétszeresét vagy háromszorosát veszem, akkor is csak kevés emberről van szó.

Speciális problémát jelent, hogy a források meglehetősen gyakran a sátrak számával jellemzik a cigány csoportok nagyságát. A dési sókamarához például 10 sátornyi cigány tartozott, egybehangzóan ezt mondják I. Ferdinánd 1552., Petrovics Péter 1556. és Izabella 1557. évi oklevelei. János Zsigmond 1564-ben 25 sátoralja cigányt adományozott az Apaffyaknak. Az erről szóló oklevélből az is kiderül, hogy a cigányok Moldvából menekültek Erdélybe, s ennél többen lehettek, mert csak egy részüket adományozta el a fejedelem. A többiek sorsáról forrásunk nem szól, talán a kincstár joghatósága alá kerültek.[486]

Vajon egy sátor egy családot jelent e? Az ónodi várhoz tartozó cigányok 1676. évi összeírása szerint nem.[487] Ott akkor 20 családfőt írtak össze 16 sátorral. A csa-

ládfők száma 1,25-ször nagyobb a sátrakénál és be kell számítani azt is, hogy néhány család létszámát a velük lakó rokon(?) árva gyermekek száma is növelhette 2-3 fővel. Ennek alapján nem tudunk mást tenni, mint a 10 sátornyi cigányt 12-13 családnak venni, ami körülbelül 56-57 fő. Az 1564-ben eladományozott cigány családok száma pedig 31-32, ez 140-145 ember. Ha minden családra rászámolunk még három fő árvát, testvért stb. akkor körülbelül 94-95 főre tehető a dési sóaknánál levő cigányok összes száma, a János Zsigmond oklevelében említett cigányoké 230-240 főre.

„Török" cigányok

A hazai köztudatban az a legelterjedtebb klisé a cigányok történetéről, hogy a törökökkel jöttek Magyarországra. Ez a vélekedés nem alaptalan. Az előző fejezetben már szóltam róla, hogy a XVI. század elején csak Erdélyben éltek számottevő arányban cigányok, az ország többi részén alig. A királyi Magyarország területére a XVI. század végétől költöztek be jelentékenyebb számban. Az ország középső területeire, főként a Duna-Tisza közére valóban a törökökkel érkeztek a cigányok és a Dunántúl török uralom alá került területének egy részére is. Ez többnyire nem szó szerint értendő, hanem azt jelenti, hogy a cigányok a török megszállás után jelentek meg. Sok esetben azonban a szó szoros értelmében a törökökkel jöttek, az irreguláris csapattestekben, például Szegedre is.

Szegeden az 1570-es évek előtt nem éltek cigányok. Az 1522. évi dézsmajegyzékben említenek ugyan néhány Faraho nevű családfőt. Ha e név egyáltalán cigánynak érthető, akkor is maradéktalanul osztozom Kulcsár Péter fenntartásában: „A Faraho is inkább külső hasonlóságot jelölhet, hiszen cigányok aligha voltak a tizedfizető civisek között."[488] Az 1548. évi török adóösszeírás szerint sem éltek cigányok a városban, sőt a szegedi és csongrádi náhije egész területén nem találunk ekkor még cigányokat.[489] Ugyanebből az évből és 1560-ból ismerjük az ugyancsak a szegedi szandzsákhoz tartozó kalocsai náhie török adóösszeírásait is, cigányok azon a területen sem éltek.[490] Szegeden először 1578-ban hallunk cigányokról az akkori török defterben, amely felsorol 77 olyan személyt, akik valamelyik Szegeden állomásozó irreguláris csapattestben szolgáltak:

- a cigányok első dzseámetje, azaz testülete, vezetőjük Bálint cigány, 12 személy részben délszláv, részben magyar nevekkel
- a cigányok második dzseámetje, vezetőjük Jován cigány, 6 személy, valamennyien délszláv nevűek

- a koptok dzseámetje, vezetőjük Dervis Veli, 12 személy, mindnek török neve van, ők olyan „török" cigányok, akik ortodoxok és még nem tértek át a mohamedán hitre

Arról sajnos nem értesít a forrásunk, hogy családjaikkal tartózkodtak-e itt. Más török források alapján feltételezhető, hogy igen, ebben az esetben számuk mintegy 130-140 fő volt Szegeden. Szeged lakossága 1522-ben 7500-8000 fő volt. 1578-ban ennél jóval kevesebb, de a cigányok aránya a megcsappant össznépességhez viszonyítva sem volt magasabb 2,8-3%-nál.[491]

Szeged arra is példa, milyen gyökeresen megváltozhatott a hódoltság alatt egy település népessége, s milyen fontos szerepe volt a lokális adottságoknak. A XVII. századi forrásokból már nem értesülünk cigányokról, a város társadalma is gyökeresen átalakult.[492] Nem tudjuk mi lett a cigányokkal. Talán áthelyezték őket, talán csak a török adminisztrációban bekövetkezett változások miatt kimaradtak a XVII. századi forrásokból. Budán például ez történt.

A török uralom alatt jelentek meg a cigányok Kecskeméten is, de nem a török csapatokkal, hanem belső migráció vagy telepítés révén kerültek ide. A kecskeméti náhije a budai szandzsákhoz tartozott, az 1559. évi török adóösszeírás szerint területén nem éltek cigányok[493]. A XVI. század végétől találunk róluk adatokat a kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyv-töredékeiben, lélekszámukról azonban semmilyen információval nem rendelkezünk[494].

Viszonylag jól ismerjük a kiadott török forrásokból a szultáni városok XVI. századi cigány népességének számát. A legtöbb adat Tolna, Ráckeve, Pécs, Esztergom és Buda cigányságáról maradt fenn[495]. 1976-ban e tényből az addig közzétett török források alapján Mészáros László okkal jutott arra a következtetésre, hogy a hódoltsági területeken[496] elsősorban a népes hászvárosokban éltek nagyobb számban cigányok. Ezt a véleményt, a számadatokkal együtt azóta is sorban veszik át a szerzők[497], de nincsenek tekintettel az azóta megjelentetett forrásokra. Ezek megerősítik Mészáros László általános következtetését, ám némileg kiegészítik és módosítják is a képet és a defterek történeti statisztikai értékelésének lehetőségeit is új megvilágításba helyezik.

A török források megszólaltatásánál rendkívül körültekintően kell eljárni, sohasem hagyható figyelmen kívül, hogy a vizsgált kútfők hol és milyen célból keletkeztek, s arra is tekintettel kell lenni, hogy az oszmán adminisztráció a magyartól eltérő kategóriákat használ, vagy ugyanazon a fogalmon mást ért. A defterek demográfiai hasznosíthatósága is eltérő számítási módokkal lehetséges, mint a magyar adóösszeírásoknál.

E források esetében a család-rekonstrukciós módszer bevált eljárásai nem alkalmazhatók. Káldy-Nagy Gyula és Vass Előd kutatásai is azt igazolják, hogy a török adóösszeírások adózóinak számából nem lehet a szorzószám szokásos alkalmazásával népességszámítást végezni, főleg a fejadó fizetésére kötelezetteket számbavevő dzsizje defterek esetében[198]. Szerencsésebb eljárásnak ígérkezik, hogyha a cigány és nem-cigány adózók, illetve az összeírtak számának egybevetése alapján próbáljuk - még ha felületesen is - megállapítani a cigányok arányát. A török defterek nem mindig a családfők tényleges számát tartalmazzák, hanem az adófizetésre képes háztartások számát, másképpen szólva adóegységeket. Utólag be kell számítani az adóösszeírásokból vagyontalanság vagy mentesség miatt kimaradtakat, akiknek az aránya területenként eltérő, 25-40% is lehet.

A cigányokról fennmaradt defteréknél szerencsések vagyunk, mert többségük olyan típusú, amelyben az adómenteseket is felsorolják. A hászvárosok cigányai különálló testületeket, dzseámeteket alkottak, s többnyire átalányadót fizettek. A cigány családok szerkezetéről azonban semmit sem tudunk, s még megközelítőleg sem határozhatjuk meg, hogy a hozzászámítási aránynak mekkorának kell lenni, sőt az sem biztos, hogy a magyar adózók összeírásaiból levont következtetések minden tekintetben érvényesek a cigányokra is. Külön gondot jelent, hogy az összeírásokba nem vették fel az özvegyasszonyokat. Az ónodi várhoz tartozó cigányok már említett összeírása szerint pedig tetemes volt a számuk egy-egy közösségben. Persze megint vigyáznunk kell az általánosítással, mert nem tudjuk, hogy a cigány özvegyasszonyok jelentős száma minden csoportra jellemző volt-e, vagy csupán az adott helyen és időben, azaz Ónodon 1676 és 1681 között, valamely még ismeretlen ok miatt özvegyültek meg hirtelen a nők.

A hódoltsági cigányok egy része éppen azért került be a jegyzékekbe, mert kincstári szolgálatokat teljesített és mindenféle adó alól teljesen fel volt mentve. Dél-Magyarországon, Harám várában például már 1540-ben említenek cigányokat, 15 zenészt és 6 kovácsot[199]. Róluk sem tudjuk, hogy volt-e családjuk.

Pécsett 1554-ben az akkori dzsizje defter szerint 11 mahalle volt: Kis utca mahalle, Szent László mahalle, Kőhíd utca mahalle, Szent Tamás mahalle, Nagy utca mahalle, Német utca mahalle, Fazokas utca mahalle, Piac utca mahalle, ...város mahalle, Szent Mária utca mahalle, Szent Ferenc utca mahalle. A legtöbben éppen abban a városrészben laktak, amelynek a nevét nem tudjuk pontosan. A mohamedán cigányok dzseámetjét ezektől külön írták össze, s nem tudjuk, hogy a város mely részében élhettek. Az adóösszeírásban név szerint szerepel: Haszan bin Juszuf, Pervane Abdullah, Hudaverd Abdullah, testvére Ali, másik Pervane Abdullah, Orudzs Ali, Malkocs Abdullah, Erdogdu Ali, Hüszein Abdullah, Ali Dzsafar,

Kilidzs binn Abdullah, Ali bin Abdullah. Összesen 12 adózó[500]. Velük együtt Pécsett 275 adózót írtak össze, a cigányok aránya 4,36%. Ez elég magasnak tűnik, de nem tudjuk, hogy a népesség egészét tekintve is hasonló volt-e az arány. Az összeírás nem tartalmaz minden családfőt, arról pedig nem rendelkezünk kellő adatokkal, hogy a cigányok és nem-cigányok között mennyi lehetett a kimaradtak száma, s ezek aránya hasonló volt-e. A felnőtt fiúk és a cigány kethüda (vajda) például biztosan kimaradtak ebből az összeírásból.

A cigányok arányát árnyaltabban ítélhetjük meg, hogyha figyelembe vesszük a pécsi és siklósi liva egészét. Ezen a Somogy és Tolna megye egy részére is kiterjedő területen Pécsen kívül máshol nem éltek cigányok. Az 1023 falu 10 446 adózója[501] között a pécsi cigányok csak 0,11%-ot jelentenek. Bármily magasra is becsüljük az esetlegesen senki joghatósága alá sem tartozó, határban sátorozó cigányok számát, pécsi adatunk mindenképpen a cigány népesség alacsony arányát, s az erőteljes városi koncentrációt támasztja alá.[502]

Pécshez hasonló volt az Esztergomban élő, ugyancsak önálló testületet alkotó cigányok helyzete is. Az ő összeírásukat egy 1570. évi tahrir defterből ismerjük, amely az adómentes családfőket és a felnőtt fiúkat[503] is tartalmazza, összesen 22 személyt: Ibrahim kethüdá, fia Kabád(?), Ibrahim a volt kethüdá, Kara Musztafa, fia Cseberkó(?), fia Ridván, Kücsük Musztafa, Perváne cigány, fia Kuru Gavga, fia Semsz, Kara Haszan, Nikola cigány, veje Musztafa, Rincse(?) cigány, Radoszav Jovan, testvére Kara dág, Dobrovi cigány, másik Perváne cigány, Iszmail cigány, Ali Abdullah, Hüszein Abdullah, Bajramlu Abdullah.[504] Az összeírtakból hat főről bizonyosra vehetjük, hogy nőtlen volt. A cigány családok pontos számát és a cigányok Esztergom lakosságához viszonyított arányát így sem lehet megállapítani, de jellemző, hogy az esztergomi szandzsák területén a székhelyen kívül nem éltek máshol cigányok. Néhány faluban (Kisbény, Alsó- és Felsőcsornok, Bátorkeszi, Gyarak) találunk ugyan Csigán nevű személyeket a magyar adózók között[505], de az ő cigány származásukban a már kifejtett okok miatt kételkedem. Ha esetleg cigányok voltak is, gyér számuk nem változtat azon a tényen, hogy a cigányok össznépességen belüli aránya az országnak ebben a részében is alacsony volt.

Demográfiai változások megállapításához leginkább a budai szandzsák összeírásai alkalmasak, amelyek 1546-ban, 1559-ben, 1562-ben, 1570-ben, 1580-ban, 1590-ben és 1613-ban készültek. Az utolsót azonban már nem új adatfelvételek alapján állították össze, hanem az 1590. évi másolata. A XVII. században általánossá vált, hogy nem állítottak össze új kimutatásokat, hanem a régieket használták. Például 1676/77-ben is az 1590-est vették újból elő.[506]

A budai szandzsákhoz tartozó budai, pesti, kecskeméti, váci, visegrádi és kuvini (kevei, azaz ráckevei) náhijék 665 települése közül a XVI. század végéig csak Budán és Ráckevén jött létre számottevő cigány közösség, vagyis itt is a városi koncentrálódás jellemző.[507]

Ráckevén 1562-ben a tahrir defterbe 22 személy neve került be[508]. A nevek és a vallás alapján úgy tűnik, hogy meglehetősen heterogén közösséget alkottak. 1546-ban feltehetően még nem laktak itt. Bizonyítható viszont, hogy 1558-ban már éltek cigányok Ráckevén, az 1559. évi összeírásban ismeretlen okból mégsem szerepelnek[509]. Összeírtak ugyan egy Cigán Mihál és egy Lakatjártó Petre nevű személyt, de ők feltehetően nem cigányok. Különállóan szerepelnek, nevük feltűnően különbözik az 1562-ből ismert cigányok délszláv és török neveitől. Cigány származásuk ellen szól az is, hogy 1562-ben nincs ott a nevük a cigányok csoportjában.

Budán a vizsgált fél évszázad alatt a következő városrészek léteztek: Olasz utca mahalle, Szent György utca mahalle, Mindszent utca mahalle, Szombathely utca mahalle, Péter Pál utca mahalle, Ötvös utca mahalle, Szent Péter mártír mahalle[510], a zsidók mahalléja a váron belül és a koptok mahalléja a Duna közelében.[511] Utóbbit nevezték az egyiptomiak, azaz a cigányok mahalléjának is, az 1546. évi összeírás is használja ezt a kifejezést: *Mahalle-i kibtiyan der nezd-i Tuna.*[512]

Az eltérő felekezetekbe tartozó lakosokat különálló közösségként vették számba. A koptok „délszláv nevű, ortodox hitű cigányok voltak". Sokan felvették közülük a mohamedán hitet, ezt fejezte ki új Abdullah (= Allah szolgája) nevük, mely az apai nevük helyébe lépett. Az újonnan mohamedánná lett koptok továbbra is a kopt mahallében laktak, s együtt írták össze őket azokkal a cigányokkal, akik nem tértek át.[513]

A budai szandzsák összeírásai közül eddig az első négyet adták ki, de csak egyet, az 1559-est magyar nyelven.[514] Az 1559. évi szandzsák-összeírásból azonban az 1546. évi állapot is rekonstruálható, s felmérhetők a 13 év alatt bekövetkezett változások. Az új összeíráskor az összeírók megkapták az előző összeírás másolatát. 1559-ben az összeíró az 1546. évi összeírást vette alapul és az ahhoz képest történt változások figyelembe vételével tulajdonképpen korrekciót hajtott végre. Amikor a névsor végére ért, felírta az újonnan beköltözöttek nevét. Ha észrevette, hogy valakit kétszer jegyzett be, annak ráírta a nevére, hogy *megismételt*. Az 1559. évben számbavett személyeket Káldy-Nagy Gyula forráspublikációja alapján sorolom fel:[515]

Tódor kenéz csoportja: *Kenéz Tódor nős, fia Barabán Ali nőtlen, fia Ibrahim nőtlen, Radics Bódizsár nős, meghalt, fia Radoszláv nőtlen, meghalt, Nedelko Pet-*

ri nős, Isztepán Dimitri nős, meghalt, Marko Gudity nős, meghalt, fia Musztafa nőtlen, Isztepán Jovan nős, meghalt, fia Jovan nőtlen, Nedelko Dimitre nős, testvére Memi nős, fia Sabán nőtlen, Jovan Nikola nős, meghalt, fia Andreja nőtlen, meghalt, Musztafa Abdullah nős, másik Musztafa Abdullah nős, Nikola Gubovit nős, Radics Dimitri nős, meghalt, Juszuf Abdullah nős, Petri Jako nős, meghalt, Jovan Isztepan nős, meghalt, Jako Petre nős, Lina özvegyasszony, meghalt, egy másik Musztafa Abdullah nős, Kurd Abdullah nős, Kurd Abdullah nős, Szefer Abdullah nős.

Lepotke kenéz csoportja *az egész csoportjával megszökött*: Lepotke Dobrovics nős, Nikola Jalit nős, Dragovity fia Sahin nős, Novak Isztepan nős, fia Isztojan nőtlen, Baraban Radoszlav nős, Marko Sarko nős, Isztojan Radoszlav nős, Jovan Isztepan nős, Margita özvegyasszony[516].

Hüszejn bin Abdullah mohamedán csoportja: *Juszuf Abdullah nős, meghalt, Musztafa Abdullah nős, meghalt, Szinán Abdullah nős, meghalt, Perváne Abdullah nős, Hurrem Abdullah nős, másik Perváne nős, Hüszejn Abdullah nős, Haszán Abdullah nős, Sáhin Abdullah nős, Kilidzs Abdullah nős, Karagöz Abdullah nős, Hüszrev Abdullah nős, Ferhád Abdullah nős, Kurd Abdullah nős, Musztafa Abdullah nős, Hüszejn Abdullah nős, Haszán Abdullah nős.*

Posik kenéz csoportja: Posik Jovan nős, fia Karagöz nőtlen, testvére Vaszil nős, testvére Nikola nős, testvére Sarka nős, Bratyan Novity nős, Johanna özvegyasszony.

Togan csoportja: *Togan Ardaracs nős, Posik Marko nős, apja Marko nős, fia Dora nőtlen, Bogdan Ardaracs nős, Radics Patyonity nős, Radics nős, Vuk nős, Milos nős, Korda tüzér nős.*

Haszán Juszuf mohamedán csoportja: Hüszejn Abdullah nős, Karagöz Abdullah nős, Pervéne Abdullah nős, Kilidzs Abdullah nős, Sáhin Abdullah nős, Rahman Abdullah nős, Ferhád Abdullah nős, Kilidzs Abdullah nős.[517]

A nevezett [Haszán Juszuf] *nős küldönc a mohácsi livában, Perváne Abdullah* nős, Hudaverdi Abdullah* nős, Perváne Abdullah* nős, Hüszejn Abdullah* nős, Malkocs Abdullah* nős, Erdogdu Ali* nős, Hüszejn Abdullah nős, Ali Dzsafer* nős, Ali Abdullah* nős, Juszuf Abdullah nős, Kurd Abdullah nős, Ali Abdullah nős, Kurd Abdullah nős, Abdi Abdullah nős, Perváne Abdullah nős, Durszun Abdullah nős, Kurd Abdullah* nős, Musztafa fia Ali nős, Ahmed fia Musztafa nős, másik Hüszejn Abdullah nős, másik Ali Abdullah nős, Haszán Abdullah nős, Memi Abdullah nős, Kaja Abdullah nős, Szefer Abdullah nős, Milos Marko nős, testvére Icsvetko nős, Marton Isztepan nős, Radics Marko nős, Isztepan nős...Baran Marko nős.*[518]

A cigányok hat dzseámetet alkottak, négy görögkeleti volt, kettő pedig mohamedán. Az 1546-ban összeírt 56 cigány közül 1559-re meghalt 15 (12 családfő, 2 nőtlen fiú, 1 özvegyasszony), megszökött 27 (24 családfő, 1 nőtlen fiú, 2 özvegyasszony). Helyben maradt 13 családfő (az 1546-ban összeírt 49 családfő 26,5%-a) és 1 nőtlen fiú. 1559-ben ezek mellett számbavettek még 9 fiút, akik közül 6 már nős volt, valamint 40 beköltözött családfőt.[519] Feltűnően nagy a „meghaltak" száma, ezt azonban kritikusan kell kezelnünk. Hosszú idő telt el 1546 óta, s nem mindig tudták pontosan, hogy valaki meghalt, vagy elszökött. Több példa is van rá, hogy 1559-ben halottnak hitt, vagy annak mondott személyek 1662-ben ismét felbukkannak az összeírásban.[520] Gyanítom, hogy ez a jelenség az adó alól való kibújás szándékával függ össze, de ennek bizonyítására még alapos összehasonlító névvizsgálatokat kell végezni.

A budai összeírások lehetőséget adnak némi statisztikai összehasonlításra a cigányok, valamint a keresztény gyaurok és a zsidók között. A három csoportról rendelkezésre álló számadatokat az alábbi táblázatba foglaltam:[521]

	keresztény gyaurok				zsidók				koptok			
	1546	**1547**	**1559**	**1580**	**1546**	**1547**	**1559**	**1580**	**1546**	**1547**	**1559**	**1580**
I.	269	238	223	190	72	73	49	66	49	51	59	86
II.	56	*	100	33	19	19	5	17	4	4	4	4
III.	25	*	5	-	10	8	1	3	-	-	-	-
IV.	16	*	1	-	-	-	3	-	3	5	-	-
V.	366	238	329	233	101	100	58	86	56	60	63	90
VI.	136	123	160	190	50	33	40	64	30	*	34	82

I=családfők száma, II=nőtlen fiaik száma, III=a családfők nőtlen testvéreinek száma, IV=egyedülálló nőtlenek száma, V=összeírtak száma, VI=dzsizjefizetők száma, *=nincs adat

A három csoportban összeírtak együttes száma 1546: 523, 1547: 398, 1559: 450, 1580: 399 fő. A cigány összeírtak aránya 1546: 10,7%, 1547: 15, 07%, 1559: 14%, 1580: 22,55%. Ha a családfők számát vetjük össze, akkor a cigányok aránya 1546-ban, 1559-ben és 1580-ban 2-3%-kal magasabb, 1547-ben 1%-kal alacsonyabb. Ezekről az összeírásokról biztosan tudjuk, hogy 1546-ban és 1547-ben az egyedülálló nőtlen kategóriába felvett 3, illetve 5 személy özvegyasszony volt. Ennek ismeretében 1546-ban a teljes családok száma 49, a töredék családoké 3, összesen

52 család. 1547-ben 51 teljes család, 5 töredék család, összesen 56 család. Ezeket 4,5-el szorozzuk, akkor 1546-ban 220-235 főre, 1547-ben 230-250 főre tehetjük a budai cigányok számát. Az 1546 és 1547 közötti növekedés ennek alapján 4,5-6%. Ha az összeírtak számával számolunk, akkor 7,14%-os az emelkedés, ha a családfők számát vesszük alapul, akkor 4,08%. Káldy-Nagy Gyula az 1546 és 1559 közötti növekedést határozta meg az összeírtak számából, ez 12,5%. Az 1546 és 1580 közötti változást a családfők számából fejezte ki, s 75%-os emelkedést kapott.[522]

Valamelyest finomíthatunk a számításokon. A 15 éven(?) aluli fiúk és a nők teljesen kimaradtak az összeírásokból, kiszámolható viszont a feleségek száma. Az összeírtak számához minden évben hozzáadhatunk annyit, amennyi a családfők száma. Így a következő számokat kapjuk: 1546: 105, 1547: 111, 1559: 122, 1580: 176. Az özvegyasszonyokat is beszámolva biztosan tudunk 1546-ban 108, 1547-ben 116 emberről. Úgy tűnik, hogy férfi testvérekkel nem kell számolnunk a családokban. Az esetleges nő testvérekről sajnos semmit nem tudunk, kénytelenek vagyunk úgy tekinteni, hogy nincsenek. Most már az a legfontosabb kérdés, hogy hány gyermeket vehetünk hozzá a fentebb meghatározott számokhoz. Ha a 4,5-es szorzószám helyesnek bizonyulna, akkor 1546-ban 112-127, 1547-ben pedig 114-134 gyermeket számolhatunk. Ha a gyermekek így lehetséges legnagyobb számát, a 127-et és a 134-et elosztjuk a teljes családok számával (49 és 51), akkor az egy családra jutó gyermekek átlaga 2,59-2,62 főre jön ki. Az összeírásokban minden évben alacsony a nőtlen fiúk száma, ami arra enged következtetni, hogy a cigány családokban nem volt sok gyermek.

Mindez jelenleg matematikai bűvészmutatványnak tűnik, néhány mértéktartó következtetés azonban levonható. Budán 1546 és 1580 között folyamatosan növekedett a cigányok száma és a népesség egészén belüli aránya. Ez megítélésem szerint elsősorban nem a cigány közösség belső stabilitásával és dinamikájával magyarázható. Rendkívül nagy volt a cigányok körében a fluktuáció és a keresztény gyaurok is tömegesen költöztek el. A cigányokkal ellentétben utóbbiak száma 1546-tól 1590-ig nem növekedett, hanem majdnem felére csökkent[523]. Ennek következtében a zsidók és a cigányok aránya természetszerűen megemelkedett. Az 1580. évi 22,55%-os arány magasnak mondható ugyan, de számolnunk kell azzal, hogy ez esetben a kivétellel állunk szemben. Országrésznyi területen a budai cigányokon kívül alig találunk másokat, ha számukat a szandzsák egész területére vetítjük, akkor itt is arra a megállapításra jutunk, hogy az össznépességen belüli arányuk csekély volt.

A népesedéstörténeti folyamatok és a településtörténeti sajátosságok megítélését nehezíti, hogy Budán 1562-ben és 1590-ben nem írtak össze cigányokat. Ennek oka

felől meglehetősen bizonytalanok vagyunk. Az biztos, hogy a budai cigány mahalle nem szűnt meg. Egy 1598. évi latin nyelvű forrás a budai külvárosban lakó cigányokról tesz említést (zingarorum civitas exterior)[524]. A XVII. századból nem rendelkezünk adatokkal, mindössze annyit tudunk, hogy 1686-ban a császáriak elfogtak 30 cigány nőt[525], Jacob Tollius németalföldi utazó *Epistolae itinerariae* c. munkájából pedig úgy tűnik, hogy ekkor is itt volt a hódoltság legnépesebb cigány közössége. Ő 1687-ben járt a töröktől visszafoglalt Budán és Pesten, „igen sok" cigányról beszél.[526] Leírása azonban Pestre vonatkozik és arra enged következtetni, hogy olyan cigányokat látott, akik életmódjukban különböztek a XVI. századból ismert cigányoktól. A XVI. századi adatokból arra következtethetünk, hogy a cigány mahallében élő cigányok házakban laktak, Tollius viszont sátrakról ír.

A váci és budai vámnaplók bejegyzéseiből biztosra vehetjük, hogy 1562 és 1580 között éltek Budán cigányok, teljes elköltözésüket nem feltételezhetjük. A jobb módú családoknak, főleg akik a kethüdai méltóságot is megszerezték, nem volt okuk az elköltözésre. Az 1580-as összeírásból az is kitűnik, hogy elsősorban a mohamedán cigányok maradtak helyben, bizonyára számukra kedvezőbb érvényesülési lehetőségek kínálkoztak. 1546 és 1559 között is a görögkeleti kenézek csoportjai szöktek el.

Mészáros László azzal magyarázza a cigányok kimaradását az 1562. évi összeírásból, hogy elkísérték a budai pasát dunántúli és tiszántúli portyázásaira, s katonai szolgálataikért adómentességet kaptak. Nem tartom kizártnak ezt a lehetőséget, a törökök igényt tarthattak a budai cigányok szolgáltatásaira, akiknek a többsége kovács volt. Figyelembe kell azonban vennünk egy tágabb társadalomtörténeti folyamatot is, melynek következtében a XVII. századra Buda társadalma gyökeresen átalakult.

Az átalakulási folyamat kezdete éppen két összeírás, az 1562. és 1580. évi közé tehető. Ebben az időben más helyeken is jelentős változások figyelhetők meg, s ekkor változott meg fokozatosan a török adóztatás is. Egyrészt felemelték a dzsizjeadó összegét, másrészt igyekeztek minél több emberre kivetni. A budai cigányok nagy hányada már 1562 előtt is időről-időre lecserélődött. Talán az adóztatás elől szöktek el, s az elszököttek többsége nem mohamedán cigány volt. A jelenlegi adatok alapján nem bizonyítható direkt módon, de nem is zárható ki az a lehetőség, hogy 1560-1561-ben esetleg meg akarták szigorítani a cigányok adóztatását, miként tették azt máshol másokkal is. Ormányi Józsa 1561. augusztus 16-án Sümegen kelt, Nádasdy Tamás nádorhoz szóló levelében így summázza az egyik emberétől erről kapott híreket: *Ezt is mongya, hogy az császár deákját Fejérvárra külte az passa, két sereggel késérték ki Budáról és azért külte Fejérvárra az passa, hogy*

ott is nagy kemén ravást aggyon ki az hódolt népnek, mert az Dunántúl oly ravást vetett az föld népére az császár deákja, hogy ha húsz lélek egy háznál volt is mind kicsin mind nagy, mindent egy egy forinton rótt. Annak felette minden embernek ajtóját, ablakát házaiba, ágyát, kertét mindent megrótt, és mást szedik, ki miatt az föld népe igen megkeseredett...[527]

1559-ig csak szerény mértékben nőtt a cigány összeírtak száma Budán (1546-1547 között 7,14%; 1547-1559 között 5%), 1580-ra következett be kiugró emelkedés (1559-1580 között 42,85%). Ugyanekkor hirtelen nagyobb lett a cigány népességen belül a mohamedán vallásúak aránya (Mészáros László számítása szerint 1546-ban 29%, 1580-ban 96,67%) és átalakult közösségi szervezetük is. 1580-ban három bölüköt (katonai szakaszt) és egy dzseámetet alkottak.[528]

Megítélésem szerint 1559. után további szökések történtek. 1562-ben feltehetően csak nagyon kevés cigány volt a városban, akik pontosan nem ismert okból adómentességet kaptak. Erre valóban csak valamilyen katonai vagy kincstári szolgálat ad magyarázatot. Az 1562-es összeírás ugyanis szandzsák-összeírás volt, amelybe azok is bekerültek, akik a dzsizje-adó alól mentességet kaptak. Az 1561-1562. évi katonai eseményekről fennmaradt forrásokból nem igazolható közvetlenül a cigányoknak a portyázásokban való részvétele, különösen az nem, hogy csoportosan folyamatosan követték volna a hadakat. Hallunk a tolnai gyalogokról és puskásokról, a ráckevei szerbekről, a budai janicsárokról, de cigányokról nem.[529] Tudjuk viszont, hogy a törökök milyen előkészületeket tettek, 1562 áprilisában például Ráckevéről török szolgáló népeket, árusokat és kézműveseket rendeltek Érdre. Mindezt Török Imre mondja el Nádasdy Tamáshoz 1562. április 15-én kelt levelében, ő sem saját tapasztalatai, hanem egyik emberének jelentése alapján. Igaz, Budáról nem tesz említést, de talán mégsem vethető el az a lehetőség, hogy onnan is rendeltek ki embereket, köztük a csekély számú helyben maradt cigányt is.

Az 1560-as és '70-es években valószínűleg új, szervezettebb, megbízhatóbb, komolyabb feladatok ellátására is alkalmas, mohamedánná és „törökké" lett cigányokat telepítettek Budára. Szolgálataik fejében kollektív adómentességet nyertek, ezért maradtak ki az 1590-es szandzsák-összeírásból. Ezt a hipotézist jelenleg indirekt módon, analógia segítségével tudom bizonyítani mohácsi forrásokból, amelyek megerősítik azt a korábbi megállapítást, hogy a XVI. században bizonyos országrészekbe a török uralom következtében kerültek cigányok. Kifejezetten cigányok törökök általi telepítésére vonatkozó adatokat tudomásom szerint jelenleg csak Mohácsról ismerünk, de talán nem tévedek ha azt gondolom, hogy máshová is hasonlóan kerülhettek cigányok.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ahol iflákokat, albánokat és más balkániakat telepítettek a török helyőrségekbe, feltétlenül cigányokkal is számolhatunk. Koppányban például már az 1550-es években voltak iflákok, de cigányokról nem szólnak a források.[530] Megint csak azt kell mondanom, hogy e kérdés megoldása további kutatásokra vár. Mindenesetre nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a hódoltság több városában is ugyanabban az időben zajlanak le változások és igazolható, hogy a cigányok közel egyidejűleg jelennek meg más-más területeken, pl. Szegeden, Mohácson és Kecskeméten.

Közismert, hogy Mohácsnak milyen fontos szerepe volt a török hadjáratokban, az Eszék-Buda útvonalon levő településen állandó állomáshelyet hoztak létre. A város történetének forrásait jól ismerjük és történetét is feldolgozták.[531] A cigányok és a szerbek mahalléi feltehetően az 1570-es évek elején jöttek létre, amikorra befejeződött a város török átszervezése, de számuk az 1580 -as években növekedett meg.[532] 1591-ig ugyanis nincsenek ott a defterekben, pedig 1577-ben és 1580-ban is készültek összeírások. Utána ismét eltűnnek és csak 1613-ban bukkannak fel újra. Mivel katonai alakulatba szervezett mohamedán cigányokról van szó, feltehető, hogy a tizenöt éves háború időszakában, s egy ideig még azt követően is adómentességet élveztek.

Az 1591. évi tahrir defterben a városi adózókon kívül külön összeírták a vlachok, törökül iflákok mahalléját (szerbekről van szó!), a cigányok dzseámetjét, valamint Gyuraszin dzseámetjét. Az 1613. évi összeírásban ugyanígy szerepelnek.[533] A cigányok neveit egymás mellé helyezve soroljuk fel. A személyek azonosításához a neveken kívül semmilyen más támpontunk nincs. Néhány emberről a névazonosság alapján feltételezhetjük, hogy mindkét évben ott van a defterekben, néhány esetben pedig bizonytalanok maradunk, mert nem tudjuk eldönteni, hogy az összeírók következetlensége miatt nem egyforma egynémely hasonló hangzású név, vagy a személyek mások, pl. Kohan/Kuhan, Berenik/Berenki, Olah/Ulam, Kublin/Kumlat.

1591	1613	1591	1613
Musztafa Abdullah	Musztafa Abdullah	Olah Szuzdar	Viras Szuzdar
Dirani Szuzdar	Viras Szuzdar	Benesz Szuzdar	Memi Szuzdar
Berenik Szuzdár	Vuk Szuzdar	Kurd Szuzdar	Ulam Szuzdar
Ahmed Abdullah	Berenki Szuzdar	Bikone Szuzdar	Risz Szuzdar
Kublin Szuzdar	Bitola Szuzdar	Kuhan Szuzdar	Kurd Szuzdar
Dirani Szuzdar	Ahmed Abdullah		Nikola Szuzdar
Memi Szuzdar	Kumlat Szuzdar		Kohan fia

1591-ben a cigányok testületében 12, Gyuraszin testületében 13, a szerb mahalléban 32 személyt írtak össze.

Az iflákok között főként szerb és magyar neveket találunk, az ő azonosításuk nem is okoz különösebb gondot, annál inkább Gyuraszin dzseámetjének tagjai. Vass Előd ezt a csoportot szerbnek tartja és a dunai török sajkások egységével véli azonosíthatónak534. Többségüknek mohamedán neve van, amely sokkal inkább hasonlít a cigányok neveihez, mint a szerbekéhez. Néhányuknak a neve pedig ugyanolyan, mint amilyenekkel a cigányok között találkozunk. Itt egy jelenleg nem megoldható forrásértelmezési nehézségbe ütközünk. A nevek hasonlóságából nem következik szükségszerűen a cigány származás, Gyuraszin dzseámetjében lehettek törökök, vagy törökké lett délszlávok, albánok, sőt magyarok is, akik ugyanolyan neveket vettek fel, mint a cigányok[535]. Ha Gyuraszin testületében cigányok voltak, akkor miért nem írták össze őket a cigányok dzseámetjével együtt? A válasz nem egyértelmű, hiszen 1578-ban Szegeden sem együtt írták össze az egyiptomiakat és a koptokat. Ott magyarázatot ad a vallási különbözőség, Mohácson viszont nem.

Hajlok arra, hogy valamilyen speciális feladatokat ellátó alakulatról van szó, amelyben szerbek (iflákok) és cigányok is voltak. A szerbek mahalléjától és a cigányok testületétől a foglalkozási különbözőség miatt választották külön őket, s eltérően is adóztak. A foglalkozási különbözőségre utalhat az is, hogy a cigányok testületében a legtöbb személy a szuzdar = hóhér nevet viselte, míg a Gyuraszin csapatában vélhető cigányok között nem fordul ez elő. Az összehasonlíthatóság érdekében a Gyuraszin testületében összeírtak neveit is soroljuk fel az 1591. évi összeírásból: Gyurasin (almezbur), Iflak Gyurasin, Radul testvére, Musztafa Abdullah, Adaga(?) fia, Adan testvére, Ramazan Pervane, Uradzs fia, Kurd testvére, Ali Abdullah, Petrén testvére, Vuk fia, Behram Abdullah.[536]

Vass Előd kutatásaiból tudjuk, hogy Mohácsra a török hatóságok telepítettek szerbeket és cigányokat azzal a céllal, hogy erősítsék a török helyőrséget.[537] Az új csoportok tagjai ugyanúgy mohamedánná lett, eltörökösödött, katonai vagy félkatonai feladatokat ellátó személyek voltak, mint Budán. Mindkét településen fokozatosan növekedett a nem magyar népcsoportok aránya az 1570-es évektől. Mohácson 1591 és 1641 között a kétszeresére, 15%-ról 30%-ra.[538] Az átalakulási folyamat abban különbözött, hogy Mohácsról a magyarok nem költöztek el, s nem bosnyákok, hanem szerbek telepedtek meg. Az egyre súlyosabb adóterhek elől a mohácsi magyarok a szigetbe menekültek, ahova a törökök - Evlia Cselebi leírása szerint - nem mertek bemenni, mert féltek a szabad hajdúktól.[539]

A szerbek és a cigányok a Felmohács nevű városrészben hozták létre mahalléikat. Az 1547. évi tahrir defterből kiderül, hogy a településnek ez a része „a Duna túlsó partján" volt. Itt azonban nem a mai folyóra, hanem a már betemetett nyugati ágára kell gondolnunk.[540]

A XV. század végén, XVI. század elején Mohács lakossága Vass Elődnek az 1591. és 1613. évi összeírások alapján végzett számításai szerint 1800 fő volt. A magyarok száma kb. 1500, a szerbeké 180, a cigányoké 120.[541] A cigányok a város összes népességének 6,66%-át tették ki, hogyha helyesek a Gyuraszin dzseámetjéről tett észrevételeim, akkor valamivel többet. Itt a magyarok helyben maradása miatt nem következett be akkora emelkedés, mint Budán. Más településekhez (Szeged, Pécs stb.) képest mégis azt mondhatjuk, hogy Mohácson „sok" cigány élt, ám ez rögtön „kevés" lesz, mihelyt a szekcsői-mohácsi szandzsák egész területére vetjük a szemünket. A szerbekkel ellentétben a 162 település közül 1591-ben csak Mohácson éltek cigányok[542]. A településeken belüli arányokról meg kell jegyeznem, hogy a számítási módszerek esetlegességei és eltérései miatt rendkívül nagy a tévedés veszélye, ezért ezeket a viszonyításokat a kutatás jelenlegi állapotában semmiképpen sem tekintem véglegesnek.

Nem tudjuk, hogy a törökök mekkora cigány népességet találtak az elfoglalt területeken, s azt sem tudjuk mennyi cigány érkezett velük Magyarországra. Utóbbiak esetében izgalmas kérdés, hogy mekkora hányad sodródott velük a délszláv területekről és mennyi volt közöttük a „török" cigány, ám ezt sem tudjuk még megbecsülni sem. A számba vett adatok azonban elárulják, hogy a hódoltság területén a XVI. században a cigányok össznépességen belüli aránya csekély volt, véleményem szerint semmiképpen sem haladta meg az 1%-ot.

Az is karakterisztikusan kirajzolódik, hogy a hász-birtokokon éltek cigányok, azon belül is a városokban, de azok közül sem mindegyikben, hanem főként a szandzsák-székhelyeken, kevesebb esetben a náhie-székhelyeken. E jelenségnek feltehetően két oka van: egyrészt, hogy a törökök a városokban tartottak igényt a helyőrségekhez hol szorosabban, hol lazábban kötődő cigányok szolgálataira; másrészt a cigányok, akik kereskedelemmel is foglalkoztak, igyekeztek olyan helyen megtelepülni, ahol gyakrabban voltak vásárok.

Feltűnő az eddig ismertetett török defterekben, hogy mindig olyan cigányokról szólnak, akik többé vagy kevésbé szervezett félkatonai-katonai testületeket alkottak. Ez a jelenség késztet arra, hogy feltegyek két megkerülhetetlen forráskritikai-forrásértelmezési kérdést:

1. Lehetséges-e, hogy a török defterek csak a cigányok testületeit írták össze külön, az itt talált cigányokat pedig az adózók nevei között kell keresnünk? A válasz

igen, azzal az elengedhetetlen kiegészítéssel, hogy kevés helyen és kis számban. Összesen három faluban bukkantam olyan cigányokra, akiket a török összeírók a magyar adózók között vettek számba. 1579-ben a nógrádi szandzsák összeírása szerint Hont faluban élt egy Gács nevű cigány[543]. A gyulai szandzsák területén levő Jászpél faluban 1567-ben Petar Moncsin nős cigányt írták össze István nevű nőtlen fiával, valamint a szintén nős György cigányt[544]. 1579-ben már nem laktak Jászpélen. A gyulai szandzsákban volt Majmat falu is, ahol 1567-ben a Petre Cigan nevű nős cigányt találjuk Pavel és Petko nevű fiaival, s az ugyancsak nős Ilijasz Kugatovity nevű cigányt, akinek nőtlen fiát Pava névvel írták be a defterbe. Petre Cigan 1579-ben is a faluban élt, ekkor Jakal és Petko nevű nőtlen fiúkat írtak össze vele.545 Jakal talán azonos Pavellal, vagy Pavel időközben meghalt, s Jakal olyan korba került (15 év?), amikor már felvették az összeírtak közé. Azt, hogy Jakal 1567 után született volna, kizárhatjuk, mert 12 évesen nem lenne ott a defterben.

Ezekről a cigányokról jelenleg semmi egyebet nem tudok. Mivel a falusi adózók között vannak, talán feltételezhető, hogy őket a törökök itt találták, de az is lehet, hogy a török hódítókkal közel egyidőben jelentek meg. A róluk szóló adatok is arról győznek meg, hogy a hódoltság területén kevés cigány volt. Ha rajtuk kívül éltek már itt más cigányok is a törökök előtt, akkor feltehetően ugyanúgy nem képeztek önálló közösséget, mint a Hontban, Jászpélen és Majmaton élt cigányok. Azt is bizonyítja ez a néhány kevés, de fontos információ, hogyha valahol cigányok vannak, akkor a források egyértelműen megmondják róluk, hogy cigányok. Különösen jó példája ennek Petre Cigan, akiről neve ellenére külön is feljegyezték etnikai hovatartozását. Ismét egy adalék annak megerősítésére, hogy a Cigány családnév önmagában nem elegendő a származás meghatározásához. Ennél fogva a Békésen, Csabán, Egyházaskereken és Tamászban lakó Cigán és Csingán nevű adózókat ezúttal sem tartom cigánynak.[546]

2. A hódoltság területén élő mohamedánok között lehettek-e eredeti identitásukat talán már teljesen elvesztett cigányok? Erre a kérdésre nem tudok kielégítő választ adni, mert a bizonytalan névvizsgálaton kívül nincs egyéb támpontunk. A mohamedánok nyelvileg különböztek egymástól, lehettek közöttük törökök, bosnyákok, albánok, magyarok, s talán cigányok is.[547] A mohácsi forrásoknál már szóltam arról, hogy Gyuraszin csapatában milyen nevek fordulnak elő, az ottani megállapítások azonban nem általánosíthatók.

Ugyanilyen neveket más forrásokban is találhatunk, kiváltképpen a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásában.[548] A szandzsák-összeírások elején a mohamedán, illetve török lakosok szoktak szerepelni, de gyakran előfordult, hogy kima-

radtak, a budai szandzsákban például egyáltalán nem írták össze őket[549]. Gyulán ott vannak az összeírás elején, sok közöttük az Abdullah, Kurd, Orudzs, Perváne nevet viselő személy, de egyikről sem mondja forrásunk, hogy cigány[550]. Különösen gyakoriak e nevek a tüzérek között. Önálló dzseámetet alkotó cigányok Gyulán és a szandzsák többi településén nem éltek, még Aradon és Simándon sem[551]. Nem találunk cigányokat a gyulai uradalomhoz tartozó helységek magyar nyelvű forrásaiban sem.[552]

Azt hiszem semmiképpen sem vethetjük el azt a lehetőséget, hogy a törökök és a balkániak között esetleg voltak cigányok, akik olyannyira mohamedánná váltak életmódjukban, szokásaikban, vallásukban, hogy etnikai sajátosságaikat nem lehetett felismerni, vagy nem tartották fontosnak közölni a források készítői. Túlzásokra azonban ne ragadtassuk magunkat. A zsoldjegyzékek, a timár-defterek, pénzügyi elszámolások tucatjával sorolnak fel Abdullah nevű személyeket. A cigányok körében gyakori személynevek olyan tömegnevek voltak, amelyeknek az előfordulásából nem lehet biztos következtetésekre jutni. A topcsik (tüzérek), azábok (nőtlen zsoldosok), kumbaradzsik (pajzskovácsok), janicsárok és martalócok között talán lehetett egy-két cigány is, de a timár -, és ziámet-birtokosok között valószínűleg nem. A székesfehérvári helyőrség 1543. évi zsoldlajstromában feltüntették a katonai és félkatonai alakulatok tagjainak származási helyét és nemzetiségét, cigányokat nem soroltak fel. Újabb, kényszerűen megoldatlanul maradó probléma, amelyet további kutatások dönthetnek talán el.

Sok vagy kevés? Avagy az útleírások forrásértéke

A cigányok XVI-XVII. századi tetemes számának bizonyítására a legtöbb szerző a Magyarországon járt külföldi követek és utazók, Pietro Busto, Eduard Brown és Jacob Tollius leírásait szokta idézni. Ezek a források szerintem azt a koncepciót támasztják alá, hogy a cigányok száma a XVI. század végétől növekedett meg számottevően, arra azonban nem nyújtanak elég bizonyítékot, hogy a cigányok arányát Magyarország és Erdély össznépességén belül különösebben magasra tegyük. Az itinerániumok adatai nem általánosíthatók egy egész korszakra, térben és időben korlátozott érvényűek, ahogy azt már Bongars kapcsán is említettem.

A Báthory Zsigmond udvarában tartózkodó itáliai követ Pietro Busto beszámolója a XVI. század végi Erdélyre vonatkozik: „A várak és falvak mellett sok cigány tanyázik..."[553] A cigányok össznépességen belüli arányának megállapításához egyetlen lépéssel sem jutottunk közelebb, de oda kell figyelnünk Busto közlésére, amely alátámasztja azt a feltételezést, hogy a cigányok egy része a lakott helyeken

kívül élt, s talán sokszor emiatt nem találjuk őket az iratokban. Révay Péter turóci főispán 1608. évi oklevelében is arról olvashatunk, hogy a cigányok a szuburbiumokban, s a települések határában verték fel sátraikat.[554] Ezt az adatot sem lehet tértől és időtől függetlenítve általánosítani. A Gáspár vajda vezette cigányok számára adott menlevél akkor keletkezett, amikor már elkezdődött az a gyors változás, melyről korábban szóltam. Közvetve ez a forrás is azt erősíti meg, hogy Erdély és a Királyi Magyarország cigányokkal való benépesülésében mekkora fáziskülönbség volt.

A felsorolt utazók közül csupán az angol Brown 1669. évi leírása érvényes a történeti Magyarország egész területére. Szerinte a cigány nép *igen el van terjedve Magyarországon, Szerbiában, Bolgárországban, Maczedóniában*, Görögország területén is látott néhányat, *csaknem minden városban találhatók*, legtöbben pedig a román fejedelemségekben vannak.[555] Ha ennél tovább is idézzük a szöveget, akkor ismét feltámad az a gyanúnk, hogy a „sok" mennyire relatív.

Brown azt mondja, hogy mielőtt Lipótvárba érkezett, Galgóc (Nyitra vm.) környékén *igen sok cigányt* látott, *a nép azzal gyanúsította őket, hogy a budai vezér, a hely erődítésének és állapotának kikémlelésére küldötte*. Talán itt van a magyarázat, hogy a cigányok miért tűnnek el időnként a defterekből? Erre a kérdésre megint csak nincs válasz, de vajon mit érthetünk azon, hogy „igen sok"? Mihez képest és mennyire sok? A leírás ismét csak egy konkrét helyre és időpontra érvényes, nem következtethetünk arra, hogy mindenütt hemzsegtek a cigányok. Ha valóban a törökök szolgálatában álltak, akkor egyik pillanatról a másikra odébb állhattak, s rövid időn belül egy másik helyen tűnhetett úgy, hogy sok cigány van. Az „igen sok" lehet akár kevés is, különösen ha számításba vesszük, hogy egy XVII. századi angol szemével kell látnunk. A szigetországban feltehetően gyorsan szétszóródtak a cigányok, s az 1520-as évektől a számuk is növekedett[556], de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utazás időpontjában még csak fél évszázada tartózkodtak ott, Havasalföldön pedig majdnem kétszáz éve. Angliához képest a Balkánon és Magyarországon is „sok" cigány élt.

Számadatok a XVII. századból

A XVII. századból jóval több forrás áll rendelkezésünkre, mint a XVI. századból. Az adatok megszaporodott számából és jellegéből is határozottan látszik, hogy a cigányok többen lettek valamennyi országrészben, de pontos számuk és arányuk meghatározása továbbra sem lehetséges, még megközelítően sem. Több nyoma is van annak, hogy a XVII. század második felében már készültek kifejezetten a ci-

gányokat számbavevő összeírások, de eddig csupán a már említett ónodi jelent meg[557]. 1679-1691 között, nem tudni pontosan melyik esztendőben, Nógrád vármegye elrendelte a cigányok összeírását, de az vagy nem készült el, vagy nem maradt fenn, vagy lappang valamelyik levéltári irategyüttesben.[558]

Azoknak az iratoknak a feltárása, amelyekből megállapítható, hogy a XVII. században hol és mekkora számban éltek cigányok, a hazai levéltárak jelenlegi állapotában olyan reménytelen vállalkozás, melyben a befektetett energia és a várható eredmény cseppet sem lenne arányban. E kérdésben egy kutatócsoport összehangolt tevékenysége hozhatna előrelépést. Mivel nem áll rendelkezésemre történeti statisztikai és demográfiai szempontból értékelhető megfelelő forrásbázis, Magyarország legnagyobb birtokkomplexumának kiadott irataiból próbálok valamelyes eredményre jutni, saját kutatásaimból származó adalékokkal kiegészítve.

I. Rákóczi György Trencséntől Fogarasig terjedő birtokain 1648 körül kb. 27000 jobbágyháztartás volt, ebből Magyarországon kb. 15000, Erdélyben kb. 12000. A taksás nemesekkel, katonákkal és hajdúkkal együtt összesen kb. 30000. Ehhez képest a birtokok kiadott irataiban elenyésző számban találunk cigányokat.[559] Számításba kell azonban vennünk, hogy a közzétett gazdasági iratok nem adnak teljes képet a cigányokról, a kivonatokból gyakran hiányoznak a cigányokra vonatkozó adatok. A cigányok története szempontjából teljesen feltáratlanok még az úriszéki jegyzőkönyvek, a dési sókamara prefektusának diariumai, a szegődményjegyzékek stb.

A Makkai László által közre adott iratok alapján 13 település cigányairól szerezhetünk információkat.

A szerencsi várhoz 1635-ben 16 sátor cigány tartozott, de nem tartózkodtak az uradalmi központban, szétszóródtak a környező falvakban. Számuk a korábban már alkalmazott számítási módszerrel kb. 90 főre tehető.[560] Ha helyes az a számítási mód, amellyel a 16 sátort 20 családban határoztam meg, akkor a cigányok az összes összeírt család 31,74%-át tették ki. Ha a négy sátornyi „megszökött" cigányt leszámítjuk, akkor 25,86%-át.

Sárospatakon, a magyarországi birtokok elsődleges központjában 1648-ban csak a negyed telekkel és házzal rendelkező Miklós vajdát vették fel az összeírásba a jobbágyok között, megjegyzésben közölve, hogy a cigányok vajdája. Más forrásokból megállapítható, hogy a cigányok az uradalmi központokban koncentrálódtak, így feltehető, hogy Sárospatakon is „sokan" voltak, Tokaj, Szerencs és Munkács példája alapján számuk az uradalom egészében a 150-200 főt is elérhette, figyelembe véve, hogy errefelé számolni kell a szekereiken lakó vándorcigányokkal is. A cigányok száma nagy mértékben a helyi ipar fejlettségétől is függött. A város

belterületén feltehetően kevés cigány volt, mert a sárospataki uradalomhoz tartozó településeken nagy számban éltek nem-cigány kovácsok és lakatosok.[561]

A fogarasi uradalomhoz tartozó Illyén faluban 1640-ben 1 cigány család élt, Vojla faluban pedig 8, akik a 6 ottani boér (román kisnemes) jobbágyai voltak.[562] A 4,5-es szorzószámmal a két falu cigány lakossága 40-41 fő. Illyénben a cigány család az összes családok 0,85%-át jelentette, Vojlában 10,25%-át. Ha a jobbágyok sorába belevesszük az elszökötteket is, akkor 0,76 és 7,92%-ra módosulnak az arányok. Újabb példa a bizonytalansági tényezőkre: a szökések gyakorisága. És újabb példa arra, hogy a számítások mennyire viszonylagosak. A látszatra sok vagy kevés a helyi társadalomban bekövetkező változások hatására az ellenkezőjévé alakulhat.

Az ugyancsak Fogaras megyében levő Alsóporumbák uradalmi központban 1648-ban 3 vasműves cigány lakott, feltehetően családostól.[563]

Székelyhídon, amely szintén uradalmi központ volt, 1635-1637 között valamikor az udvarbíró cigányokkal végeztetett vasalási munkákat. Az erről fennmaradt gazdasági iratokból sajnos nem tudjuk meg, hogy a cigányok hányan voltak, sőt még azt sem, hogy helyben laktak-e.[564]

Az udvarhelyi uradalom Rikmány nevű falujában 1644-ben hallunk 7 cigány családfőről, akiknek 12 fia volt.[565] Ha feltesszük, hogy mindegyik felnőtt férfinek volt felesége, a lányok számát pedig azonosnak vesszük a fiúkéval, akkor az itteni cigányok száma 38 főre jön ki. A családnagyság 5,42 fő. Ez a szám bizonytalanná teszi a 4,5-es szorzószámot. A XVIII. századi családnagyságot azonban sokkal nagyobb mennyiségű adatból, s nem a családfők, hanem a teljes cigány népesség számából fejeztem ki.

Egy 1647. évi inventárium szerint Uzdiszentpéteren két cigány család élt, az összes család 4,34%-a.[566]

A balázsfalvi uradalom területén három településen éltek cigányok 1647-ben. Az uradalom központjában és Turon 2-2, a Holdvilág nevű helységben pedig 4 család.[567] Attól függően, hogy melyik szorzószámmal dolgozunk, a három helyen együttesen 36-44 cigánnyal számolhatunk. A családok száma alapján számított arány Balázsfalván 8,33, Turon 6,66, Holdvilágon 14,81%.

A Rákóczi-birtokok egyik legnépesebb falusi cigány közössége élhetett Vécs uradalmi központban, ahol az 1648-as urbáriumban és inventáriumban 22 családot mutattak ki, kb. 100-120 embert.[568] A cigány családok aránya 35,48%, ha a szökevény jobbágyokat is figyelembe vesszük, akkor 32,83%.[569]

Az ecsedi uradalomhoz tartozó Nyírbátor mezőváros cigány népességéről 1648-ból vannak adataink. Az akkor készült inventárium szerint összesen 227 család élt a városban. Az 5 cigány család házakban lakott öt telken, arányuk 2,2% volt.[570]

Az I. Rákóczi György korából származó adatokat kiegészíthetjük néhány, ugyancsak a Rákócziak birtokairól fennmaradt későbbi forrással.

Az ónodi várhoz tartozó cigányok többször is segítségül hívott összeírásának demográfiai adatait[571] táblázatba foglalva közlöm, kiegészítve az árvákról 1681. június 17-én készített lajstrommal, melyet utólag csatoltak az 1676. évi urbáriumhoz.

Az 1676. évi összeírás[572]

Nomina colonorum cingarorum	**sátor**	**fia**
Bándi Mihály fővajda	1	2
Kopasz György	1	3
ifj. Kopasz György	1	-
ifj. János vajda	1	3
Dani vajda	1	1
Murcsa Adok	1	-
Murcsa árvái	-	4
Daza Gyurka	1	1
Szama Mihók	1	2
Dávid vajda	1	4
Tonkos Mihók	1	-
Tonkos Peti	-	1
Murcsa Gyurka	1	-
Sitai árvája	-	1
Ferencz vajda	-	-
Benedek vajda	1	3
Nagyfejü Mátyásné	1	1
Campo vajda	1	1
Tatár János	1	2
Kani András árvái	-	4
László vajda árvája	-	1
János vajda	1	-
Albok vajda	-	1
Jónás vajda	-	-
Cingari in summa 24	**16**	**34**[573]

Az árvák 1681. évi összeírása[574]:

Murczai (sic!) *árvái:* Adék, Mikó, Balás; *Szitai árvája:* Szitai Balás; *Benedek vajda árvái:* Mihácz, Miklós, a harmadik neve „nem tudatik"; *Nagyfejü Mátyásné árvája:* Tálas Jónás; *Tatár János árvája:* Tatár Balás, Szitai Balás fia volt Tatár Jánosnak(!); *Kani András árvái:* Kani Peti, Kani Mihók; *Szama Ferenc árvája:* Szama Ferenc; *ezeken kívül:* Roskoványi Miklós, Dávid Gyurka[575], Török Mihók.

19 felnőtt férfi családfőt és egy özvegyasszonyt vettek fel az összeírásba, továbbá számba vették azt is, hogy kik után maradtak árvák, ez további 4 „holt lélek" családfőt jelent. Eredetileg tehát 24 család élt Ónodon. Ez 4,5-ös szorzószámmal 108 fős, 5,42-al pedig 131 fős cigány közösség. 15 férfi családfő és az özvegyasszony esetében van szó sátorról, további négynél és a meghalt családfőknél nincs. Az a 8 (ha a meghaltak árváit nem számolom, akkor 4) család, amely mellett nincs feltüntetve sátor, bizonyára másokkal lakott együtt, ha házuk lett volna, annak nyoma lenne az urbáriumban, ahogy máshol volt is erre példa. Ferenc vajda, Albok vajda és Jónás vajda idős emberek lehettek, de nem állapítható meg, hogy a többi összeírt családfő valamelyikével rokonságban álltak-e. Tonkos Petiről ellenben feltételezhetjük, hogy Tonkos Mihóknak fia vagy testvére volt, s vele lakott közös sátorban.

Az árvák feltehetően mindkét szülőjüket elvesztették, erre lehet következtetni abból, hogy elhunyt édesapjuk neve alatt írták őket össze (Murcsa árvái stb.), s nem özvegy édesanyjukat írták be a családfők rovatába, mint ahogy azt Nagyfejű Mátyásné esetében tették. Erre enged következtetni az is, hogy ez az özvegyasszony önállóan élt sátrában a gyermekével. A többi árvát feltehetően mások vették magukhoz, a Sitai árvája melletti bejegyzés alapján legalábbis ez vélelmezhető: *Murcsa Gyurka tartja gyermekségétől fogva.*

Kíséreljük meg kiszámolni, hogy 1676-ban hány személyből állhatott az ónodi cigányok csoportja. A 19 családfő, az özvegyasszony és a 35 fiúgyermek együttesen 55 főt jelent. Ha feltesszük, hogy mindegyik összeírt felnőtt férfinak volt felesége, s a leánygyermekek számát azonosnak vesszük a fiúkéval, akkor az összlétszám 109 emberre jön ki. A cigányok száma ezzel a számítással majdnem ugyanannyi, mint a 24 családra 4,5-es családnagysággal számolt létszám. 1676-ban azonban csak 20 családdal számolhatunk, s az sem mindegyik teljes család. Az egy családra eső lelkek száma 5,45. Hogyha Nagyfejü Mátyásnét és gyermekét kihagyom, s 107 fős népességet veszek alapul 19 családban, akkor 5,73. E számot 24-el szorozva 138 főre tehető az ónodi cigány népesség. Számolhatunk más módszerrel is. Ha a 109-hez az árvák elhunyt szüleit, azaz 9 embert számolunk hozzá, ak-

kor 118 fő az eredmény. Jócskán van ismét bizonytalansági tényező a számításokban, ennek ellenére talán mégsem volt felesleges a számolgatás. Főleg nem, hogyha következtetéseink mérlegelésébe a számokkal nem kifejezhető hétköznapi struktúrákat is bevonjuk.

Bármily ingatagok is a számok, az megállapítható, hogy az ónodi cigány közösséget 1676 előtt kisebb-nagyobb demográfiai veszteség érte. Ezzel is összefügghet, hogy a cigányok teljes adómentességet élveztek. Mivel nem tudjuk, hogy a cigányok mióta tartózkodtak Ónodon[576], milyen útvonalon kerülhettek oda és hányan lehettek korábban, megint csak hipotetikusan fogalmazhatom meg, hogy a veszteség 1676-ban felfedezhető nyomai az előző másfél évtized járványainak következménye. 1662-ben Felső-Magyarországon és Erdélyben pestis, 1663-1665-ben Felső-Magyarországon ismét pestis, 1666-ban pedig országos vörhenyjárvány szedte áldozatait. A '70-es évek derekán már kezdték kiheverni a járványok kedvezőtlen hatásait, de még nem regenerálódott tökéletesen a közösség. Mire ez megtörténhetett volna, újabb csapás rendítette meg Felső-Magyarország és Erdély népességét: az 1679. évi nagy pestisjárvány.

A cigányok között a pandémia okozta veszteség közvetve az 1681. évi lajstromból határozható meg. 1676-ban 11 árva fiút, 1681-ben már 16-ot írtak össze (arra nem találtam magyarázatot, hogy miért csak a fiúkat vették számba), további 3 családban árvultak el a gyermekek, s megjelenik 3 olyan családnév is, melyekkel az 1676-os összeírásban nem találkozhatunk[577]. Van olyan szerző, aki az árvák megnövekedett számából arra következtet, hogy a cigányokat ugyanúgy sújtották a hadi események, mint a társadalom többi tagját[578]. Ez nyilván így van - bár a megállapítás nem érvényes egyformán minden cigányra -, de nem magyarázza meg a konkrét problémát, mert Ónod környékén ebben az időben még nem történtek komoly harci cselekmények. Thököly hadai 1680-ban elfoglalták ugyan Késmárkot és sikertelenül ostromolták Lőcsét, de Morvaországból érkeztek oda, a hadak mozgása Ónodot nem érintette.[579] Az árvák 1681-es lajstromából első pillantásra úgy tűnik, hogy a felnőtt férfiak pusztultak el, de az 1676-os összeírással összevetve az is megállapítható, hogy gyermekek is meghaltak, pl. Murczai és Kani András árvái közül.

A munkácsi uradalomban 1682-ben 53 (24 városi és 29 majorsági cigány), 1699-ben 36 cigány férfit írtak össze.[580] A háztartások szerkezetéről azonban csak részleges képet adnak az urbáriumok, így a cigány népesség számának kiszámítása itt is esetleges. A mintegy 200-250 főnyi(?) cigányság Szerencshez hasonlóan kiemelkedő arányú lehetett az össznépességen belül, de létszámuk megváltozásának nem tudjuk okát adni, mert nem határozható meg, hogy a csökkenés mikor követ-

kezett be. Vagy elmenekültek a sorozatos katonai események miatt, vagy maguk is részt vettek Munkács védelmében és sokan elpusztultak, továbbá számolnunk kell az 1690/91. évi pestisjárvány hatásaival is.

A rendelkezésre álló források tanúsága szerint a XVII. század második felében nagyobb létszámú cigány közösség élhetett Kassán és Debrecenben is, de számadatok nincsenek. A debreceni cigányokra a váradi pasa által 1683-ban kivetett 400 ft különadó és a patkókészítésre szóló szolgáltatási kötelezettség nagy létszámra enged következtetni.[581] 1000 lóra való patkó és hozzá a szögek előteremtéséhez sok kovácsra lehetett szükség. Kassáról nem rendelkezünk még ennyi adattal sem, de a vajdák 1686. évi kötelezettségvállalásából és Caraffának a cigányok munkaerejére támasztott 1687. évi igényéből úgy tűnik, hogy itt is tekintélyes számban éltek cigányok.[582]

Relatív túlnépesedés

Nyugat-Európa fejlett városi munkamegosztással rendelkező országai számára kezdettől fogva terhes volt a cigányok jelenléte, akiknek nem lehetett helye a munkaszervezetben. A cigányok szemszögéből tekintve a szituációt azt mondhatjuk, hogy sikertelen volt törekvésük a nyugat-európai társadalmak kihasználására. Azokban az országokban, ahol már a XV. században magas volt a marginális rétegek aránya, majd a városi élet fejlődésével még tovább növekedett, akkor sem volt szükség a cigányokra, hogyha abszolút számban kevesen voltak is. Másképpen szólva Nyugat-Európában a cigányok megjelenésük pillanatától relatíve többen voltak, mint amennyit a gazdaság adott színvonalán az ottani társadalmak tolerálhattak. Ebből adódóan a periférikus helyzetű rétegeket gyarapító cigányok és befogadóik között rövid időn belül konfliktusok keletkeztek. Az összeütközés nem volt egyedülálló, a rendkívüli intézkedések nem csak a cigányokat, hanem a társadalom valamennyi kívül rekedtjét érintették. Az ún. cigányügy kezdettől fogva egy szélesebb körű probléma része volt: hogyan illesszék be a társadalomba a periférikus rétegeket, illetve miként szabaduljanak meg tőlük. A megoldásnak időnként a legdrasztikusabb módjai vetődtek fel és realizálódtak is. A cigányok helyzete két szempontból is specifikus volt a többi marginális réteghez képest: egyrészt a gazdasági rendszerrel kialakult függőség, másrészt a világkép rendkívülisége miatt.

A XX. századi ember - bár saját korának viszonyai semmilyen erkölcsi alapot nem adnak számára - néhol megvetően, néhol szégyenkezve és sajnálkozva, többnyire pedig megbotránkozva tekint vissza a cigányok üldözéséről hozott rendelkezésekre. Bármilyen kegyetlenül is hangzik, a cigányok, csavargók, koldusok, go-

nosztevők és a társadalom más perifériára szorult rétegei ellen hozott törvények és rendeletek az emberek és a létfenntartási eszközök közötti egyensúly megtartását biztosító homoeosztatikus rendszer funkcionális elemei voltak.583 A gazdaság és a társadalom belső mozgásából származó könyörtelen törvények hatásai felhatványozódtak azoknál a csoportoknál, akiket másságuk miatt előítéletek is sújtottak.

Magyarországon a Moldvából és Havasalföldről gyakran szökés útján betelepülő cigány csoportok befogadása könnyebb volt, mint Nyugat-Európában. Magyarország területén még nem volt egészségtelenül magas a marginális rétegek aránya, a cigányok helyet kaphattak a munkaszervezetben. Az egyensúly a XVII. században a strukturális változások és a cigányok számának gyarapodása következtében lassan, fokozatosan megbomlott. Az egyensúlyi helyzet mindkét oldalát kezdettől fogva jellemző differenciáltság egyre erősebb lett. A cigányok száma egyik országrészben sem volt kiemelkedően magas, de egyre több helyen haladta meg azt a pontot, amelyen túl az adott struktúrában már nem volt elviselhető, a XVII. században Magyarországon is bekövetkezett a cigányság relatív túlnépesedése. Az ebből származó társadalmi probléma ugyanúgy a marginalitás esélyeinek gordiuszi csomójával tekeredett össze, mint Nyugat-Európában, de sohasem jöttek létre olyan negatív visszacsatolási mechanizmusok, mint az ottani országokban. A relatív túlnépesedés nem azonos mértékben és nem ugyanabban az időpontban következett be az egyes országrészekben. Nem voltak egyformák az ebből származó konfliktusok, miként a periférikus helyzetű társadalmi rétegek felduzzadása miatt keletkezett kihívásra adott válaszok sem.

Az egyensúly fenntartásának technikái

Privilégiumok és menlevelek

A történeti Magyarország területén a cigányoknak nem alakultak ki önálló, összefüggő településtömbjeik, nem hoztak létre saját városokat, sohasem kaptak kollektív kiváltságokat. Magyarországon még uralkodó sem adott olyan privilégiumot, amely minden cigányra érvényes lett volna, nem ismerünk ilyet az önállóvá vált erdélyi fejedelemségből sem. Az uralkodók és a főméltóságok által kibocsátott különféle jogbiztosító oklevelek minden esetben egy bizonyos cigány csoport számára szólnak, illetve valamely terület, ritkább esetben település cigány népességének életét kívánják szabályozni. A legtöbb oklevélből az is kiderül, hogy a privilégiumot, vagy a menlevelet gondosan körülhatárolt szolgálatokért kaphatták a cigányok, néhány esetben csak halvány utalásból és az oklevélben leírt körülmé-

nyekből következtethetünk erre. Külön csoportot alkotnak azok az oklevelek, amelyek vajdák kinevezéséről szólnak, s elsősorban a befogadók számára elfgadható adóztatási és szervezeti kereteket akarták szavatolni.[584]

Három oklevelet ismerünk, amelyben a dési sókamarához tartozó cigányokról rendelkeznek. Jelenleg nem tudjuk, mikor és hogyan kerültek cigányok Désre, analógiák alapján valószínűnek látszik, hogy Moldvából vagy Havasalföldről menekültek. I. Ferdinánd 1552. április 10-én Bécsben kibocsátott oklevele[585] szerint régtől fogva mindig *(semper ab antiquo)* a kamarának szolgáltak, de Dés város fennhatósága alá voltak rendelve.[586] A cigányok feletti joghatóságot Nagyszebenhez hasonlóan korábban királyi oklevélben biztosíthatták. Egyebekben is hasonló lehetett a helyzet, a kamara és a város is felhasználhatta a cigányok munkaerejét, s ebből mindkettőnek jövedelmei származtak. A cigányok speciális szolgálatukért szabad mozgást és adómentességet kaptak.

A jól működő szisztémát Fráter György rendelkezései borították fel, aki a dési cigányokat Szamosújvárra rendelte, adókat és közelebbről meg nem nevezett szolgáltatásokat vetve ki rájuk. Erre 1551 utolsó hónapjaiban kerülhetett sor, amikor Fráter György (kinevezését I. Ferdinándtól kapta) az erdélyi vajda méltóságát viselte. Fráter György a szamosújvári várnál akarta felhasználni a cigányokat, feltehetően erődítési munkákra, a szolgálatokra való kötelezettségen ezt érthetjük. Áttelepítésre igazából nem került sor, Ferdinánd oklevelének jelenleg rendelkezésre álló magyar fordítása némileg megtévesztő. Az oklevélben szereplő eredeti kifejezés *(arci Uywar applicasset)* sokkal inkább értelmezhető a várhoz való alkalmaztatásként, s nem áttelepítésként. Lukinich Imre szavaival élve, a cigányokat Szamosújvárra kölcsönözték.

Dés város elöljárósága mindenesetre panaszt tett Ferdinándnál és kérte a cigányok visszahelyezését, ami meg is történt, elsősorban azért, mert a cigányok távozása jövedelemkiesést okozott a kincstárnak. A cigányok addig élvezett jogaik helyreállításával visszatértek a bányákba, a város visszakapta a szabadon felhasználható munkaerőt. Néhány év múlva azonban Petrovics Péter helytartónak meg kellett erősíteni I. Ferdinánd rendelkezését, s biztosítani kellett a cigányok adómentességét. 1556. május 26-án kelt parancslevelében csaknem szó szerint átírta Ferdinánd oklevelét. Arról, hogy pontosan kik akarták adózásra kényszeríteni a cigányokat, nem szól.[587] Hasonlóképpen nem tartalmaz új momentumot Izabella királyné 1557. szeptember 30-án Kolozsváron kelt oklevele sem, melyben az előző két oklevél tartalmi átírását adja, megerősítve az adómentességet.[588]

A cigányok megadóztatására való törekvés nem egyedülálló jelenség, a XVI. század derekán egyre többször előfordult, s feltehetően összefüggött a fővajdai intéz-

mény megszületésével. Az adóztatási szándék biztosan nem az erdélyi vajdáktól és fejedelmektől indult ki, mert ők erősítették meg a már régebb óta adómentességet, vagy egyéb jogokat élvező cigány közösségek helyzetét, s a városok felettük gyakorolt joghatóságát. 1554-ben Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák átírták és megerősítették II. Ulászló 1502-es oklevelét, 1583-ban pedig Báthory Zsigmond Hunyadi Mátyás 1487-es oklevelét. Sajnos egyik esetben sem szólnak arról, hogy miért volt erre szükség. Mindkétszer maguk a városok, azaz Kolozsvár és Nagyszeben kérték a privilégiumok teljes, szó szerinti átírását és jogaik mgerősítését. Valószínűleg az erdélyi nemesek közül valakik (talán éppen a fővajdák?) megkérdőjelezték a cigányok feletti joghatóságukat, s a cigányoknak adott szabadságokat, bizonyára zért, hogy a cigányokat saját fennhatóságuk alá vonhassák és megadóztathassák. Sőt, kétségbe vonhatták a korábbi királyi oklevelek hitelességét is, mert Dobó és Kendy, valamint Báthozy Zsigmond oklevelében is körülményesen ecsetelik az 1487. és 1502. évi privilégium hitelességét: nincsenek levakarva, mentesek minden hibától és gyanútól, megfelelően vannak hitelesítve.[589]

A megerősítő oklevelekhez hasonlóan csak Erdélyből ismerünk olyan okleveleket, amelyek cigányok „adományozásáról" szólnak. 1564-ben János Zsigmond fejedelem az Apaffyaknak „az éppen akkor Moldvából Erdélybe menekülő" cigányok (pharaók) közül, akik eddig még szabadok voltak, s jobbágyokul még senkihez nem álltak, 25 sátoralja népet adományozott.[590] Két évtizeddel később Báthory Zsigmond is tett hasonló adományokat, az általa kibocsátott három oklevélből kiderül, hogy miért került sor eféle gesztusra.[591] Mindháromszor a megadományozottak már birtokolták a cigányokat, de nem rendelkeztek a szükséges oklevelekkel. Mindegyik megadományozott szolgálatokat tett a fejedelemnek, ezért új adományként kapták meg a spontánul befogadott cigányok feletti „bírás, birtoklás és rendelkezés" örök jogú és visszavonhatatlan jóváhagyását. Ezzel biztosítva volt számukra a feudális tulajdonhoz fűződő minden jogosítvány: uti, habere, possidere, disponere. Azt, hogy kikkel szemben kellett megszilárdítani e jogokat, ismételten rejtve marad előttünk, csupán gyaníthatjuk, hogy a cigányok munkaerejével való rendelkezés, s az ettől elválaszthatatlan adóztatási-szolgáltatási jog rendezetlensége állt a háttérben. Feltehetően már ekkor viták támadtak a fővajdaság intézménye körül, de ezt ebben az időszakban még nem tudjuk dokumentálni.

1583. július 6-án az Ombozy melléknevet viselő Giuda János, valamint Mihály és Márk cigányokat adományozta Báthozy Zsigmond malomfalvai Berényi Lászlónak, illetve ismerte el őket az ő tulajdonaként családjaikkal, javaikkal, haszonvételeikkel és sátraikkal együtt. 1585. február 3-án Pistaky Lukács a Flórián és fiai: Miklós, János, a másképpen Pompónak nevezett Dávid, továbbá Benedek és fiai:

András és Jakab cigányok, valamint örököseik és mindkét nembeli összes uódaik feletti jogot nyerte el. 1585. március 7-én Kendy Sándor Külsőszolnok vármegye főispánja részesült új adományban, az ő cigányai: Mihály fia János, Márton, Mátyás, István, Miklós és Bongó Tamás, aztán Mihalykó, Márton, idősebb János kovács, Miklós a nős fiaival: Bancho-val és Péterrel, végül Kristóf és István. A felsorolt cigányok a Doboka megyei Lóna és Kecset, illetve a Küküllő megyei Bonyha helységben levő házakhoz és kúriákhoz tartoztak.

Erdélyben a cigányok fontosak voltak a földesurak számára, s cigányokat adományul nyerni jelentős javadalom lehetett, erre utal, hogy a tulajdonjogot a fejedelem a megadományozottak mindkét nembeli örököseinek és utódainak is biztosította, s az is, hogy tanácsosok is közbenjártak az érdekükben a fejedelemnél. Valószínűleg ezek a cigányok nem a fejedelmi udvarhoz tartozó fővajdáknak fizették az adót, hanem földesuraiknak.[592] Az is lehetséges, hogy nem kellett szokványos adókötelezettséget vállalniuk, hanem speciális szolgáltatásokat teljesítettek, az egyik oklevél véletlenszerű utalásából arra gondolhatunk, hogy elsősorban kovács mesterségükkel adóztak. Más adatokból tudjuk, hogy egyazon mesterség egész éven át való űzése ugyanazon a helyen nehezen képzelhető el, így okkal tehetjük fel, hogy a cigányoknak egyéb munkákat is el kellett végezni hogyha a földesúr kirendelte őket.

A XVI. századi privilégiumoknak a betelepülési feltételek szabályozásában volt fontos szerepük. Azt a folyamatot zárták le, amely a XV. század végén kezdődött és amelyben eldőltek a tulajdonjog, az adóztatás, a munkaerő-felhasználás vitás kérdései. A korábbi eredményeket megerősítve, a fővajdai intézmény és az állami adóztatás országgyűlési rendezésével csaknem egyidejűleg az is tisztázódott, hogy a törvényekkel szentesített új rendszerben a cigányok közül kik kerülnek kivételes helyzetbe.

A XVII. században az iratok fajtája és tartalma megváltozik, megjelennek a főrangú személyek által kibocsátott menlevelek. Szembetűnő változás, hogy az okleveleknek ezen új fajtái nagyobb számban már nem Erdélyből, hanem Magyarországról maradtak fenn. Voltak főméltóságok (pl. Nádasdy Ferenc)[593], akik a cigányok kiutasításának útját választották, de többen voltak azok, akik az egyensúlyt az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételeinek megteremtésével és szavatolásával próbálták elérni. Viselkedésük nem csupán saját habitusuktól, emberségességüktől és érdekeiktől függtek, hanem attól is, hogy a birtokaikon megjelenő cigányok milyen jellegű közösséget alkottak, mennyire voltak hajlandók alkalmazkodni, s megélhetési stratégiáikat a befogadók igényihez igazítani. A menlevelek egyöntetűen arról szólnak, hogy a befogadók a cigányok kovács mesterségére számítottak.

Menleveleket főként olyan nagybirtokos főrangúak adtak cigány csoportoknak, akik nem tudták teljes számban befogadni és munkával ellátni a megnövekedett számú cigányokat, de hatalmukban állt egyéb módon biztosítani a cigányok megélhetését. A menlevelek a cigányok munkaszervezetbe való beillesztésének sajátos eszközei voltak, amelyek egyszerre jelentettek garanciát a befogadók és a cigányok számára. A XV. századból ismert menlevelekkel ellentétben nem pusztán a független munkát és megélhetést lehetővé tevő szabad mozgás biztosításáról van szó, hanem arról is, hogy a cigányok sajátos módon váljanak az őket protezsáló földesúr jobbágyaivá, akinek szolgálatokkal és adókkal tartoznak, de nem szokványos paraszti módon, hanem az általuk értett mesterségek gyakorlása révén. A menelevelek tanúsága szerint mindkét félnek kellőképpen rugalmasnak kellett lennie.

A XVII. században egyre gyakoribb volt, hogy a befogadók olyan foglalkozási kényszerpályákra próbálták szorítani a cigányokat, amelyeket azok nem akartak elfogadni, mert megszokott életmódjuknak a számukra elfogadhatónál nagyobb mértékű feladásával járt volna. A nagyobb szabadsággal járó független munka megőrzésének, s egyúttal az alkalmazkodásnak is egyik módja az volt, hogyha uralkodótól (erdélyi fejedelem) vagy főméltóságtól (nádor, főispán stb.) garanciát kapnak „szokott mesterségek" gyakorlására és az ettől elválaszthatatlan szabad mozgásra. Sikerült ezt elérniük, de nem feltétel nélkül. Nem csak adókat és más szolgáltatási kötelezettségeket kellett vállalniuk, hanem bele kellett egyezniük abba is, hogy protectoraik beavatkoznak társadalmi szervezetükbe. A XVII. századi menlevelekben a jogbiztosítás mindig összekapcsolódik a vajda személyének kiválasztásával és azzal a megszorítással, hogy a cigányok kötelesek elfogadni ezt a személyt. A menlevelek kibocsátói így akarták garantálni, hogy a cigányok ne károsítsák meg környezetüket.

A megoldás mindkét fél számára elfogadható volt. A főurak úgy „szabadultak meg" a cigányoktól, hogy hasznot háztak belőlük és megőrizték földesúri jogaikat, elkerülték a letelepítéssel járó konfliktusokat, s hatékonyabban kihasználhatták a cigányok munkaerejét, mintha általuk nem értett és nem szeretett munkákra kényszerítették volna őket birtokaikon. Cselekedetüket keresztényi lelkiismeretükkel is összegyeztethették, a cigányok támogatását esetleg ellenzők felé a hatékony ideológiát is megtalálták Máté evangeliumában. A cigányok elérték identitásuk megtartásának korlátozott lehetőségét, megőrizhették szokásaikat és belső törvényeiket, de úgy, hogy valamelyest fel is adták azokat. Megmaradt számukra a független munka és a szabadság, nem rendelték őket napról napra más feladatokra, megélhetési stratégiájukat kiszámítható rendszerhez alkalmazták.

A menlevelek területi hatálya nem volt egyforma, attól függött, hogy kibocsátójuk mekkora hatalommal rendelkezett. Thurzó György menlevele pl. nádori hatáskörénél fogva az egész Királyi Magyarországra kiterjedt, I. Rákóczi Györgyé az erdélyi fejedelemségre, a kisebb méltóságot viselőké pedig csak a saját fenngatóságuk alá tartozó területre, vagy birtokaikra. Révay Péter turóci főispán a saját birtokaira rendelhette el kötelező érvénnyel, hogy a cigányoknak engedjék meg a tartózkodást és a kovács mesterség gyakorlását, másokat csak kérhetett rá.

A szakirodalomban leggyakrabban idézett menlevél a Thurzó György nádor által 1616. február 20-án kiadott, mely Ferenc vajda cigányai számára biztosítja a szabad mozgást és kér oltalmat.[594] Thurzó oklevele csaknem szóról szóra megegyezik azzal a menlevéllel, amit 1608. szeptember 9-én Révay Péter turóci főispán adott Gáspár vajda cigányainak.[595] Nem csupán a bibliai toposz egyezik, hanem a nevek és a címek kivételével a szöveg egyéb részei is hasonlók, valószínűnek látszik, hogy Thurzó menlevelét az 1608-as menlevél ismeretében, vagy annak mintaként való felahasználásával állították ki.

A két szöveg egyező részeit idézzük egymás mellett:[596]

1608

Az ég madarrainak saját fészkük van, a rókáknak is saját vermük, a farkasoknak is búvóhelyük, és minden egyes állatfajta jól tudja, hol van otthona, csakis ama szegény egyiptomi nemzet, melyet köznyelven cigányságnak neveznek - nem lehet bizonyosan tudni azt, hogy miért, ámbár széltében hosszában beszélnek róla -, talán ama kegyetlen fáraó zsarnoksága miatt, avagy talán azért, mert az istenek így rendelték, ősi hagyománya szerint a szántóföldeken, a mezőkön, a városokon kívül, csakis rongyosra kopott sátrai alá húzódva éli már megszokott keserves életét; és ugyanennek a nemzetségnek öregje, fiatalja, gyereke és csecsemője ezzel együtt megtanulta azt is, hogy a házfalakon kívül viselje el a záporesőt, a fagyos hideget és a rekkenő forróságot egyaránt, nemkülönben azt is, hogy ne legyen e földön semmiféle öröksége, ne kívánkozzék városokba, várakba, mezővárosokba, ne húzódjék királyi oltalom alá, hanem mindig bizonytalan településeiről ide-oda elbolyongva, mit sem tudva a gazdagságról, semmiféle célratörő igyekezetet nem is ismerve, csak egyik napról a másikra, egyik óráról a másikra élve, csak úgy az Isten szabad ege alatt keresse meg kétkezi munkájával élelmét s ruházatát.

1616

Midőn az ég madarainak megvannak fészkeik, a rókáknak lyukaik, a farkasoknak rejtekeik, az oroszlánoknak és medvéknek barlangjaik és minden állat rátalál vackára, a nyomorult egyiptomi nép azonban - akiket cigányoknak nevezünk - nyomorult bizonyára, mert akár annak a kegyetlen Fáraónak zsarnoksága miatt, akár a végzetnél fogva, régi szokása szerint a községeken kívül földeken és réteken rongyos sátrak alatt töltik keserves életüket és öregek és ifjak, fiuk és csecsemők záport, fagyot s a legnagyobb hőséget a szabadban kénytelenek elviselni, semmi földbirtokuk, városaik, váraik, községeik, hajlékaik nincsenek, de vagyont nem ösmerve, bizonyos lakóhely nélkül bolyongva, minden nemesebb cél nélkül a szabad ég alatt, az üllőt, harapófogót, kalapácsot forgatva keze munkájával keresi napokra és órákra élelmét, ruházatát.

Arra, hogy a cigányok védelmezését mennyire fontos volt elfogadtatni még a nádornak is, példa Esterházy Miklós 1630. évi oklevele:[597]

Hogy noha, az Czigán Nemzetségnek ellene, ennehany rendbéli Országunk vegezésy vannak, az kire nézve, meltán büntetéssel köllene inkább hozzátok lennünk, mint vallami gondvisléssel és oltalommal. Mindazonaltal, mivel hogy mind eddigh, az Nemes Országhban szenvette hazankban őköt, látván az eő nyomoruságos és falukon 's házakon kivöl valo sanyaru es gyalazatos életeket, 's lakásokat; köniörülvén annakokáért mys raitok, hogy annival mégis iob és bizonyosb rendben lehessenek es ala 's föl iártokban 's buidosásokban, legyen kitől fögyenek.

A jelenleg ismertek közül az I. Rákóczi György által Stephán vajda cigányainak 1643. augusztus 1-én adott menlevélben írják le, hogy miért volt szükség a cigányok védelmezésére:[598]

Ez levelünk prasesentáló Stephán nevő czigány vajda, vajdasága alatt lévő czigányokkal együtt tanálnának meg minket, alázatosan jelentvén, mivel ős is az szokott és tanult mesterségek után keresnék naponként életeket és az minekünk tartozó censust annuatim ugy kereshetnék 's administrálhatnák, birodalmunkban való városokon, falukon, sokadalmas és vásáros helyeken kelvén, járván és forogván. De ez eránt való járásokban, kelésekben birodalmunkban lévő némely emberek interturbálnák, háborgatnák 's bántanál, holmi praetensiót 's okot keresvén ellenek, őköt summa fizetésre s adózásra kénszeritenék, erőltetnék sőt még lovaikat is alólok gyakran elvonván postálkodásra vinnék, kik miatt szokott és tanult mesterségeknek exerceálásában igy meg bántódván az minekünk tartozó summa fizetésre sem érkezhetnek el. Mely hogy ennek utánna közzülök tolláltassék és szokott mesterségeknek exerceálására 's az után való életek keresésére mindenütt szabados járások kelések engedtessék, senkinek adózással sem egy sem másféle szolgálattal, munkával ingyen ne tartozzanak, lovok is postálkodásra ne adassanak kegyelmesen annueáltunk. Minden rendeket azért ebbeli kegyelmes annuentiánkhoz akarván alkalmaztatni, parancsoljuk serio, hogy ennek utánna successivis semper temporibus mind városokon, falukon, sokadalmakban, harminczadokon, vámokon (ha nem kereskednek és megtiltott marhákat ki 's behozni nem tanáltatnak) őköt szabadosan és békével bocsátván engedgye, életek táplálására való munkájokat, mesterségeket exerceálják, adózásra vagy somma fizetésre, ingyen való munkára őköt kénszeriteni, törvéntelen valami praetensióra nézve háborgatni, megfogatni, detineálni, kárositani, lovokat postálkodásra elvonni alólok 's vinni senki sub gravi animadversionis nostrae poena ne attentállya.

A cigányok „szokott és tanult mesterségén" - miként arra már Komáromy András is felfigyelt - feltehetően a kovács mesterséget érthetjük. A fejedelem ugyanis

nem sokkal e menlevél kibocsátása előtt hagyta jóvá a marosvásárhelyi kovácscéh szabályzatát, feltehetően ezzel összehangban volt az a törekvése, hogy a cigányok tevékenységét ellenőrzött keretek között tartsa, biztosítva természetesen a saját érdekeinek megfelelő munkavégzést.

Ugyanez volt a célja Homonnay Drugeth György Ung vármegyei főispánnak is, aki 1661. december 7-én Ungváron Márton vajdának adott privilégiumot.[599] Ungban a cigányok új szervezeti formáinak kiépülése még csak éppen elkezdődött, gyakoriak voltak a szökések, a lopások és az egymás közötti viszálykodások. A cigányokra mégis szükség volt, mert ezen a területen kevés volt a mesterember. Homonnay jó érzékkel nem törekedett a cigányok helyhezkötésére, hanem engedélyezte számukra a vándoriparosságot. Az oklevél erre vonatkozó része szokványos, de egy dologban alapvetően különbözik más iratoktól: nagyon körültekintően meghatározza a cigányok által elkövetendő kártételek rendezésének módját. Számítani kellett tehát arra, hogy az „életit mestersége által" fenntartó cigányok nem szakítanak megélhetési startégiájuknak azokkal a módszereivel, amelyeket a befogadók nem tartottak tolerálhatónak.

Meglepő, a kutatások mostani állása mellett nehezen megmagyarázható információkat közöl Bánffy György erdélyi kormányzó 1701. július 27-én Radnóton Refully cigány vajda számára adott menlevele. Egyrészt nem tudjuk, hogy milyen szolgálatokért kaphatott „speciális protekciót" ez a különös nevű személy, másrészt nem értjük, hogy miért engedi meg számára a gubernátor a varázslást és a szerencsemondást, ami a legtöbb alkalmat kínálta a cigányoknak a lopásokra, s a gádzsók is ellenszenvvel viseltettek iránta, mert egy-egy jövendőmondást követően hiába kerestek néhány tárgyat, pénzt stb. Az oklevél szövegének egy része így hangzik:[600]

Levelünk exhibeáló Refully Vajda czigányunkat, minthogy specialis protectionk alá vettük, megengeedtük eygszersmind neki, hogy szerencsemondással és varázslással mindenütt ez hazában, a mint eddig is azt szabadosan practikálta, igy ennek utána is mindennapi kenyerét azzal keresvén, magát napról napra táplálhassa. Parancsoljuk azért praespecifikált erdélyi Birodalomban levo minden embereknek, ismervén tőlünk protegáltatott czigánynak lenni, mindenütt bocsássák s bocsáttassák szabadosan és békével, és sehol senki is ezen keresetiben impediálni ne attentálja.

Thaly Kálmán kutatásainak köszönhetően lehetőségünk van arra, hogy hosszabb távon vizsgáljuk ugyanannak a főrangú családnak a cigányok számára adott menleveleit. Az Esterházy grófok az ismert források szerint a XVII. század elején kerülhettek kapcsolatba cigányokkal, saját birtokaikon az 1670-es évektől éltek nagyobb számban cigányok, ekkortól szaporodik meg a cigányoknak adott diplomák

száma. A cseszneki, galántai, beckói, surányi uradalmakhoz tartozó cigányokkal való együttélés alapjait Esterházy Dániel teremtette meg, aki új vajdát fogadtatott el a cigányokkal, s kialaktította azt a kölcsönösen előnyös rendszert, amelyben a cigányok hasznára lehettek a családnak, s szabad mozgásukat is megtarthatták.

A cigányok hűségesküt tettek, utódaikkal együtt az Esterházy család oltalmába ajánlották magukat, s az ő jobbágyaik lettek. Ezt többször is megismételték, s ilyenkor új menleveleket kaptak. Esterházy Dániel közvetlen leszármazottai, fia János és unokája Ferenc 1675 és 1740 között nyolc alkalommal adtak új oklevelet a földesuraságuk alá tartozó cigányoknak. Ismerünk egy diplomát a család egy másik tagjától, Pétertől is.[601] A cigányok manipulálhattak a menlevelekkel, mert többször is azzal az indokkal kértek újat, hogy a régiek *azok eltéveledtek az háborúságos és zúrzavar-üdőkben*. Ennek ellenére rejtélyes módon mégis visszakerültek az Esterházy család grófi ágának levéltárába.

Esterházy János és Ferenc a jogi protekció mellé mesterségük szabad gyakorlását engedélyezték a cigányoknak, s a menlevelekkel biztosították, hogy a cigányok szabadon eljuthassanak egyik Esterházy birtokról a másikra, a polgári és katonai hatóságok ne tartóztassák fel őket, szabadon átjuthassanak a harmincados és egyéb vámhelyeken, hídakon, réveken. János és Ferenc okleveleiben minden esetben kovácsolást és cserélést értenek a cigányok szokott mesterségén, 1723-ban megtoldva azzal: *egyéb életek táplálására való mesterségeket*. Az Esterházyak elgondolásának az volt a lényege, hogy a szabad mozgás révén a cigányok ellátják a birtokaikhoz tartozó falvakban a kézműves szolgáltatások egy részét és meg is tudnak élni.

Esterházy János és Ferenc okleveleiben sohasem részletezik a cigányok által nyújtandó szolgáltatásokat, de az utalásokból megállapítható, hogy a mesterséggel való szolgálást, mint jobbágyi kötelezettséget értelmezték. Az 1711. évi oklevélben ez áll: *örökösen kötelezvén ... magokat, hogy mindenütt istenessen és jámborúl munkájok és cserélések után fognak élni, igaz jobbágyi kötelességeket mindenkben megmutatván.*

A János és Ferenc földesurasága alá tartozott cigányokról nem lehet kideríteni, hogy mivel kereskedhettek, s azt sem, hogy uraiknak ebből milyen haszna származott. Csupán az 1719. évi menlevélben van egy halovány utalás: *A cserélés állapotját a mi nézi, az ő módjok szerint: négy forint bírság alatt visszaadni ne tartozzanak*. Eddigi kutatásaim során ez az egyetlen magyarországi példa, amikor cigányoknak megengedik, hogy egy bizonyos határig a befogadók által nem törvényesnek tekintett szerzés megélhetésük beépített eleme legyen.

A cseszneki uradalomhoz tartozó cigányok helyzetétől különbözött valamelyest a beckói és surányi uradalomhoz tartozó cigányok helyzete, akiknek Esterházy Péter

volt a földesura. A szisztéma itt is ugyanaz volt, mint János, illetve Ferenc birtokain, de az oltalmazás és a szabad mesterségűzés fejében járó szolgáltatások szigorúbbak voltak. Esterházy Péter 1717. évi oklevelében arra is fény derül, hogy az ő cigányai mivel is kereskedhettek. A cigányok kötelezettségei között megjelennek olyanok, amelyek a hagyományos paraszti termelő munkához tartoztak, de ezt kifizetődőbb volt idényjelegűvé tenni, a munka-, és pénzjáradékhoz társuló kereskedésből nagyobb hasznot remélhettek, mint a folytonos termelő munkára szorítástól, a cigányok is jobban meg tudtak így élni. A várakban és váruradalmakban nem tudták volna egész éven át ilyen gazdaságosan felhasználni a cigányok munkaerejét.

Esterházy Péternek a cigányok kötelezettségeire vonatkozó részét idézzük szószerint, mert egyedülálló ez a forrás:[602]

...hogy ők magok [a cigányok] *hűségekről, tartozó kötelességekről el nem feledkezvén, minden tergiversatió és vonyogatás nélkül magok datáját, adaját és szokott munkájokat végben vigyék, úgymint: akárminémő szükségemre való kovácsolást; szénatakarásnak idején, a mennyire limitáltatik: annyi gyűjtőt adni; ha pedig gyűjtőköt nem kívánnék: tartoznak tizenkét Rhénes forintokot in paratis praestálni. id est fl. 12. és kocsival s lovakkal is szükségnek idején oda hová kívántatik, elmenni; nemkólömben minden sátortúl Szent-György martír és katona napjára egy Rh. frtot, id est fl. 1. úgy Szent-Mihály Archangyal napjára is egy Rh. frtot, id est fl. 1. censusúl vagy adóúl megadni, és hasonlóképpen minden sátortól egy font borsot.*

Országgyűlési rendelkezések

A Királyi Magyarország területén a XVI-XVII. században egyik országgyűlés sem foglalkozott a cigányokkal. A *Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban* c. kötetben közzétett, 1618-1625 közötti, gonosztevőkről, rablókról, csavargókról, tolvajokról szóló rendelkezések nem a cigányokra vonatkoznak,[603] hanem általánosságban a társadalom perifériáján élő, megszaporodott számú bűnözőkre mindenféle etnikai, vagy más megkülönböztetés nélkül. Hangsúlyozandó, hogy az 1622: 64. törvénycikk szavai a rablók és gonosztevők kiírtásáról nem értelmezhetők úgy, mintha a cigányok fizikai megsemmisítéséről szólnának! A rendelkezésnek, s a benne hivatkozott korábbiaknak, semmi köze sincs az etnikai előítéletekhez. A törvények meghozatalát a társadalomnak azok a mozgástörvényei kényszerítették ki, melyek oda vezettek, hogy Magyarországon is elviselhetetlenné vált az öntörvényű módon élő, gyakran valóban a létbiztonságot veszélyeztető, adót nem fizető, senki joghatósága alá sem tartozó kívülállók léte. .

Erdélyben, ahol a hódoltsági területekhez hasonlóan több cigány élt, mint a Királyi Magyarországon, az országgyűlési rendelkezések az adóztatás és a vajdai szer-

vezet szabályozását szolgálták. A csavargókról, útonállókról, bujdosókrók alkotott törvények itt sem speciálisan a cigányokra vonatkoznak, hanem a periférikus rétegek általános regulázása, a bűncselekmények visszaszorítása volt a céljuk.[604]

Erdélyben éltek a legrégebben és a legtöbb településen cigányok, itt érintkeztek a legszorosabban a befogadókkal, s ide érkezett a legtöbb új migráns is Havasalföld és Moldva felől. Itt alakultak ki a legkorábban az adaptálódás működőképes mechanizmusai és itt jelentkezett legelőször a központi szabályozás igénye is. A habsburg uralkodók nem törődtek a cigányokkal, egyrészt mert kisebb gondjuk is nagyobb volt, másrészt pedig hatalmi körük korlátozottsága miatt. Ezzel szemben Erdélyben a fejedelmek és a központi kormányszervek is figyeltek a cigányokra. A történeti Magyarország területén az erdélyi társadalom „viselte el" a legtöbb cigányt, de a XVII. század végén itt is kényszerhelyzet jött létre a relatív túlnépesedés következtében.

Statútumok

A törvényhatósági szabályozás igényével a XVII. század elejétől találkozunk, elsősorban Nyugat-, és Felső- Magyarországon. E tény önmagában is azt mutatja, hogy ekkor emelkedett meg az ország bizonyos részeiben az itt élő és itt tartózkodó cigányok száma. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt tartózkodó. A vármegyék és szabad királyi városok ugyanis sokszor nem „saját" cigányaikkal, hanem máshonnan érkezettekkel szemben hoztak intézkedéseket, akik hosszabb-rövidebb idő után továbbálltak. A saját területükön élő és idegen cigányok között határozott megkülönböztetést tettek, s a szabályrendeletek is karakterisztikusan két csoportba sorolhatók: egy részük kifejezetten a cigányok kitiltásáról, illetve befogadásuk megelőzéséről szól, más részük pedig a már ott élőknek az adott tér gazdasági életében elfoglalt helyét igyekszik meghatározni. A statútumok különbözőségei visszatükrözik a cigányok csoportszerveződésének eltérő útjait, a munkaszervezetben elfoglalt más-más helyüket és a befogadók helyi igényeinek függvényében kialkult sokféle társadalmi helyzetet.

A Királyi Magyarország vármegyéinek és városainak egy része nem rendelkezett kellő tapasztalatokkal, amikor a XVI. század vége felé egyre több cigány jelent meg. Ráadásul ez akkor következett be, amikor az egész országban megemelkedett a periférikus társadalmi rétegek aránya, s további növekedés után a XVII. század végére egész tömegek marginalizálódtak. A nyugati vármegyékben nem jutott idő arra, hogy a cigányokkal kialakuljanak az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételei. Az ide érkezett cigány csoportok többsége a peripatetikus közösségekre jellemző, környezetet kihasználó életmódot folytatott, a nem-cigányokkal

csupán felületes kapcsolatokat tartott fenn, Patrick Williams szavaival élve: viselkedésmódjukra a „láthatatlansági startégia volt jellemző".[605]

A gádzsó környezet ellenszolgáltatás nélküli kihasználását sem a vármegyék, sem a városok nem tűrték, és egyre másra hozták szigorú statútumaikat a cigányok ellen. A legszigorúbb helyhatósági szabályrendeletek többsége ott született, ahol az átlagosnál fejlettebbek voltak az uradalmak és a korporatív szervezetek, korszerűbb volt az ipar és kiforrotabb a polgári mentalitás. A Királyi Magyarország városainak polgársága a legtöbb helyen kezdettől fogva nem tartott igényt a cigányok munkaerejére.

A szigorú intézkedések a XVII. században nem irányultak specifikusan a cigányok ellen és ténylegesen a közbiztonság javítását szolgálták. Több cigány csoport is részévé vált annak a „rejtett" társadalomnak, amelyet a korabeli hatóságok nehezen, vagy egyáltalán nem tudtak ellenőrizni, s amelytől valamennyi törvényhatóság minden eszközzel szabadulni igyekezett. A cigányokról hozott intézkedések sokkal érthetőbbek, hogyha figyelembe vesszük ezt a törekvést. Szepes vármegye pl. 1604-ben és 1613-ban, Abaúj pedig 1670-ben hozott általános rendeletet a malefactorok, latrok, csavargók és egyéb periférikus csoportok felszámolása érdekében.[606] A hazai történetírás már régen felfigyelt arra, hogy a XVII. században a lakóhelyüket, egzisztenciájukat, sokszor közvetlen és távolabbi hozzátartozóikat is elvesztő emberek az országúti kóborlók, a szegény legények, a rablók sorait gyarapították, de a probléma modern társadalomtörténeti feldolgozása még nem született meg.

Annak példájaként, hogy a törvényhatóságok válogatás nélkül felléptek a bűnözés megakadályozására, idézzük Abaúj mondott statútumának első négy pontját:

Primo. Az nemes vármegye oly reménséggel vagyon az kapitánságnak tisztére választott s abban állatott atyánkfiai felől, hogy ő kegyelmek mindeneknek előtte az mi sz. Istenünknek kiváltképpen való tisztességére, vármegyénknek becsületire és az mellett akármely rendbeli útálló s dúló, fosztó, praedáló, kóborló, szegénységet rontó s pusztító, fogyató, minden névvel nevezhetendő gonosztevőkre, malefactorokra, latrokra illendő és serény vigyázások lévén, reájok bizattatott tiszteknek minden személyválogatás nélkül s mindennemű tekintettel hátravetvén, hiven s igazán megfelelnek, a minthogy arra köteleztetnek is.

Secundo. Valamely úr, fő ember és asszony és akármely egyéb rendbeli nemes és paraszt ember, ha maga avagy mások által, akárminemű emberekkel gonoszságot, latorságot és maleficiumot patrálna s patráltatna; azok, ha in flagranti crimine találtatnának, megfogattassanak és viceispán avagy szolgabiró kezéhez küldettetvén s vitetvén érdemek szerint juxta regni leges et signanter art. 2. anni 1608. post co-

ronationem editum megbüntettessenek, ugy mindazáltal, hogyha azok, az kiknek jószágiban találtatnak az malefactorok, avagy azoknak tisztviselői meg nem fognák, s fogatnák és meg nem büntetnék, avagy megbüntetni nem akarnák.

Tertio. Ha kik in flagranti nem találtatnának és jószágos nemes emberek volnának, tehát a viceispán az nemes vármegye törvényszékire, avagy gyülésére citáltatván, hozzá feleltessen; ha penig uratlan paraszt emberek volnának azok az malefactorok, azt akármely ember is megfogja, fogassa és a vármegye viceispánja kezében vigye fogságra, ad mentem art. praecitati 2. anni. 1608. post coronationem editi.

Quarto. Azféle csavargó publicus malefactor nemes személy latrokat, kiknek bizonyos lakóhelyek nincsen, az honnan valamely patrált latorságokért citálhassák őket, viceispán, szolgabiró, esküdt és kapitányok; sőt az paraszt emberek is juxta art. 13. anni 1625. szabadosan megfoghassák, viceispán avagy szolgabiró kezéhez vihessék és ex dictamine art. 36. anni 1599. érdemes büntetésekkel megbüntethessék, nihil eidem hac in parte nobilitari praerogativa suffragante. Eo etiam annexo, hogy az mely residentia nélkül való nemes személyek, avagy parasztok, urok avagy asszonyok neve alatt lappangván, ha elmennének is de loco deicti, mindazáltal megfoghassák, és ha valamely latorsága, inquisitióban, avagy más látható jelekben és bizonyságokban világosodik meg, ad puniendam viceispán avagy szolgabiró kezéhez küldjék.

Amikor a statútumok a cigányok kiűzéséről, bárki által szabadon való elfogásukról beszélnek, akkor tucatjával találhatunk párhuzamokat a nem-cigányokkal kapcsolatban is. Az 1610-es évektől a megyei és városi hatóságok intézkedéseiben - de nem mindegyikben - az az új momentum, hogy a bűncselekményeket elkövető cigány bandák, s egyszersmind a periférikus rétegek elszaporodásának megakadályozása érdekében néhány törvényhatóság válogatás nélkül kitilt a területéről minden cigányt, néhány esetben országos főméltóság utasítására. Úgy tűnik, a cigányok okozta gond megoldására nem láttak más lehetőséget. A megoldásnak ez a drasztikus módja arra enged következtetni, hogy azokban a törvényhatóságokban, ahol ezt választották, a cigányok nem voltak fontosak. Demográfiai adatok híján arra a kérdésre, hogy a kiűzésnek mekkora számban estek áldozatul olyan cigányok, akik békés viszonyban éltek a gádzsókkal, nem tudunk válaszolni.

A hasonló tárgyú szabályrendeletek ismétlődéséből úgy tűnik, hogy a törvényhatóságok szándékát nem mindig sikerült maradéktalanul megoldani, aminek az újabb és újabb csoportok érkezése (vagy az elűzöttek visszaszállingózása?) lehetett az oka. Ebben az időszakban a cigányok többségének nem volt családneve, sem a személyazonosságot igazoló okmányai, rendkívül nehéz lehetett a hatóságok

számára a figyelemmel kísérésük. Ennek érdekében születtek a XVII. század második felében az első összeírást és útlevélkényszert elrendelő statútumok.

A jelenleg ismert legkorábbi statútumot (eltekintve az erdélyi városok néhány XVI. századi kisebb ügyeket érintő határozataitól) 1612-ben hozta Zala vármegye nemesi közgyűlése, de nem saját kezdeményezéséből, hanem a nádor javaslatára:[607]

A méltóságos nádorispán úr megkereste a vármegyét azoknak a cigányoknak az innét való kiűzésével kapcsolatban, akik orozásból és tolvajlásokból szoktak élni, sok kártételt és kárvallást okoznak, s a szomszédos országokba is beütéseket visznek végbez. Erre tekintettel elrendeltetett, hogy az előbb mondott cigányok számára ebben a vármegyében senki se nyújtson semmiféle, az előbbi, megszokott életmódjuknak megfelelő tartózkodási helyet vagy lakhelyet, hanem űzzék el őket, olyanképpen, hogy többé ebben a vármegyében egyetlen helységben se találtassanak meg, hogy az ellenük támadt eddig való panaszkodások oka és alkalma tökéletesen megszűnjék és a panaszkodók lelkéből gyökeresen kitöröltessék.

A cigányok kiűzésének társadalmi hátterét a legkörültekintőbben Szepes vármegye 1624. évi statútumában fogalmazták meg:[608]

Mivel ezekben a vészterhes s mindenféle veszélyes háborgástól forrongó időkben, mikor minden a vesztébe rohanni s fokról fokra fülfordulni látszik, s bármerre nézel, biztos helyet nem látsz, még a cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége is, mely egyébként szánalomra méltó lenne nyomorúságos kóbor élete miatt, fölvévén a csavargók szokását [s nevét is], hajdúk módjára fölfegyverkezve a megye birtokát támadja, a szegény népet fizetésre kényszeríti, s mi megvetésre méltó, a szegény nép lovait ellopja, s a szomszédos Lengyelországba hajtja, úgyhogy a háború viharaitól amúgy is épp eléggé meggyötört és kimerített nyomorúságos nép alig tengeti magát. Ezért hát egyhangúlag elhatároztatott, hogy az összes cigány minden késedelem nélkül s azonnal a megye falvaiból s városaiból egyaránt kiűzessék s kivettessék, s soha többé a megyébe be ne fogadtassék. És ha bárki, nemes vagy polgár, közülük némelyeket befogadván, őket bármi módon őrizni vagy védeni törekednék, úgy az effajta védelmezőt a járási szolgabíró azonnal a megyegyűlés elé idézi, ahol ezekről ő maga vagy védője révén számot fog adni.

A cigány rablóbandák a magyarországi főméltóságokat is foglalkoztatták. Az országutak biztonságának és a jobbágyok adóképességének veszélyeztetése a központi kormányzat és a vármegyék vezetői számára is fontos probléma volt. Szembetűnő, hogy a legszigorúbb intézkedések Sopron és Moson vármegyéből származnak. A kutatások jelenlegi eredményei alapján nem igazolható, de hipotézisként megfogalmazható, hogy a nádor, illetve a főispán személyes kezdeményezésének Bécs tágabb környékének „megtisztítása" volt a célja. Az 1612-es statútum-

ban szomszédos országokon talán Ausztriai tartományokat érthetünk. Zalához hasonlóan 1638-ban Sopron vármegye sem önállóan, hanem a főispán hivatalos uasítására határozta el a cigányok kiutasítását. Nyolc napot adtak nekik, hogy javaikkal együtt elhagyják a vármegyét. Akit a nyolc napon túl itt találtak, annak elvették a holmijait és bebörtönözték. Ugyanekkor, szintén főispáni utasításra általános rendelkezést hoztak minden gonosztevő ellen.[609]

Két évtized múlva, 1658-ban Sopron város kényszerült fellépni cigány rablók ellen, akik nyugtalanították a város környékét, főként az országos vásárok idején. A közbiztonság megszilárdítása, a vásárokra érkezők védelmére lovas őröket állítottak. A rendelkezésben azt is kimondták, hogy mivel a vásárok a helyi kereskedőknek és iparosoknak, valamint a mészárosoknak és kocsmárosoknak hajtanak hasznot, előbbiek 6, utóbbiak 4 lovast kötelesek kiállítani. A város földesurasága alá tartozó falvak erdejének vadászai, akiknek volt fegyvere, az erdők szélén álltak őrt.[610]

Nyitra vármegye nemesi közgyűlése 1660-ban rendelkezett a cigányok kiutasításáról:[611]

Mivel pedig a megye, s kiváltképp a szegény nép tűrhetetlen kihágásokat s jogtalanságokat szenved a cigányoktól, ezek elhárítása elrendeltetik, amit a szolgabírák közzétesznek, hogy egy héten belül a megyét hagyják el, egyébként bárhol találtatnak, elfogassanak, s méltó büntetésben részesüljenek.

A Dunántúlon a XVII. században folyamatosan növekedhetett a cigányok száma, különösen a kóborlóké. A hódoltság alá került területeken azonban nagyon kevés nemes maradt, a vármegyei közgyűlések hellyel-közzel működtek, több vármegyét egyesítették (pl. Somogyot Zalával, Baranyát Tolnával stb.). A megmaradt birtokosoknak meggyűlhetett a baja a cigányokkal, bizonyára birtokaik védelmében igyekeztek szabadulni tőlük. Nádasdy Ferenc, Zala, Somogy és Vas vármegye főispánja, egyszersmind Magyarország királyi helytartója 1670. évi mandatumából tudjuk, hogy ebben a három vármegyében a cigányokat közönséges bűnözőkké nyilvánították, s kiűzték őket. Ebben az országrészben nem volt esély az együttélés hatékony formáinak létrehozására, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy egyrészt az uradalmak itt nem küzdöttek olyan munkaerő-gondokkal, mint az ország keleti felében és Erdélyben (de ez csak azokra a területekre érvényes, amelyek nem kerültek török uralom alá), másrészt azok a cigányok, akik ide érkeztek, nem tudtak olyat nyújtani, amire a befogadóknak szüksége lett volna. Olyan vándorcigányok lehettek, akik már hosszabb idő óta, korábbi tartózkodási helyeiken is a környezet élésének erőszakos formáit választották, ami közönséges bűncselekmény volt, s ezt a cigányoknak is tudni kellett.

A cigányok kiűzéséről szóló legismertebb és legtöbbet idézett rendelkezés nem helyhatósági szabályrendeletben, hanem főispáni parancslevélben található. Nádasdy Ferenc említett parancslevele megismertet bennünket a dunántúli problémák egy szeletével. Ebből a forrásból világosan kiderül, hogy őt saját uradalmainak védelme késztette leginkább utasítások megtételére:[612]

Mi Gróf Nádasdy Ferencz Fogaras földinek örökös ura, országbirája római szentelt vitéz, Szala, Somogy és Vas vármegyéknek főispánja, császár és koronás király urunk ő fölsége belső és titkos tanácsa és Magyarország locumtenense. Adjuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik, alattunk valóknak pedig, kiváltképpen magunk jószágában minden renden levő tisztviselőinknek, szolgáinknak, városi és falusi biráinknak, szabadosinknak, vitézinknek, jobbágyinknak parancsoljuk mivel a mi főispánságunk alatt levő nemes Szala, Somogy és Vas vármegyék közönségesen a czigányokat mint publicus malefactorokat proscribálták, ahoz képpest mi is se vármegyéinkben, se jószáginkban, szóval egyáltalában szenvedni nem akarjuk. E mai napságtól fogvást sehul se falukban, se városokban a czigányokat, akárki czigány legyenek, által menni, annyival inkább befogadni 24 ft. birság terhe alatt ne engedjék és ne merészeljék, hanem valahol kit találnak közülök, mindeniktől zsákmányt hányván, magát mint nyilván való latrót feleségestől szabadon megfogják és rabságra vegyék. Egyéb aránt patens levelünk által, kit faluról falura, városokról városokra hordoztatni s mindenütt mely nap olvassák meg, fölyül reá iratni és azután magunk kezéhez in specie vissza hozatni kívánunk, publicaljuk, valamely helyben, városban, vagy faluban czigányok találtatnak az után a helységbelieken vétetjük meg a 24 ft. birságot irremissibiliter, kire tisztviselőink sulyos animadversiónk alatt vigyázni tartozzanak. Datum Keresztur die 5. Junii Millesimo sexcentesimo septuagesimo. Gróf N. Ferencz m. p. (P. H.).

Június 7. és 11. között 11 faluban olvasták fel Nádasdy parancslevelét (Hegykő, Homok, Hidegi, Pereszteg, Szécsény, Nagycenk, Dávidcenk, Németkövesd, Németlőven, Ujkér, Iván), de csak egy faluban vetettek cigányokat áristomba. A többi helységben vagy nem éltek cigányok, vagy megneszelték a parancslevél hírét és gyorsan odébb álltak.

Néhány nappal azután, hogy mindez megtörtént, 1670. június 16-án Sopron vármegye is újabb statútumban mondta ki a cigányok kiűzését.[613]

1673-ban megint egy Bécshez közeli törvényhatóság, Szentgyörgy város alkotott cigányellenes statutuumot. A magisztrátus úgy döntött, hogy cigányokat semmiképpen ne engedjenek be a városba, mert a polgárok panaszkodtak tolvajlásaik miatt.[614]

Nyugat-Magyarországtól távolabb eső tövényhatóságban - eddigi ismereteink alapján - 1679-ben hoztak diszkriminatív rendelkezést a cigányokról. Nógrád vármegye statútuma:[615]

A cigányok istentelen népét - amint az megye nemes és mágnás urainak egyhangú állásfoglalása alapján elrendeltetik - bárki a megye területén szabadon, minden könyörület nélkül elfoghatja, holmijától megfoszthatja és üldözheti.

Nógrád vármegyében a következő két évtizedben enyhébb lett a cigányokkal szembeni bánásmód. Valószínűleg a korábbiaktól eltérő szerveződésű cigány csoportok érkezhettek ide, s néhány birtokon a földesurak igényt tarthattak szolgáltatásaikra. A beilleszkedés nem lehetett konfliktusok nélküli, ezért a megyehatóság igyekezett kezében tartani a letelepülési folyamat ellenőrzését. 1691-ben a korábbi szabályrendeleteket „bizonyos okokra való tekintettel" módosítják és új rendelkezéseket hoznak.[616] A cigányoknak a vármegyében való tartózkodását arra az időtartamra engedélyezik, amíg a megyehatóság teljesítettnek látja az általa szabott feltételeket:

- cigányok csak engedéllyel tartózkodhatnak vagy településhetnek le valamely birtokon, s azt nem hagyhatják el; egyik településről a másikba csak útlevéllel mehetnek
- a vajdának alávetetteket a vajda köteles név szerint jelenteni a szolgabírónak vagy az alispánnak, akiknek pedig nincs vajdájuk, egyénileg kötelesek összeíratni magukat
- ha egyénileg vagy csapatosan kárt okoznak, a kártevőket a megye alispánja bárki birtokán felkeresheti, s a földesúri jogok tiszteletben tartásával kártérítésre kötelezheti

A XVII. században gyakorta megtörtént, hogy gonosztevők valamelyik nemesi kúriába menekültek, s az ott lakó nemesnek adták meg magukat. A földesurak az érvényben levő törvényekkel ellentétesen eljárva nem vitték őket törvényszék elé, hanem lefizetve az ún. fejváltságot, védelmük alá vették és saját szolgálatukba állították őket. A vármegyék igyekeztek elejét venni ennek az országos törvényekkel ellenkező gyakorlatnak, ám ebből gyakran feszültségek adódtak. A cigányok természetesen nem voltak feltétlenül gonosztevők, de a korábbi megatív tapasztalatok alapján potenciális károkozónak tartották őket, s működésbe léptek a félelmi reflexek. Nógrád statútumában felfedezhető annak a jellegzetes konfliktusnak a csírája, amely a XVIII. században állandóan előbukkan majd vármegye és földesúr között.

A nógrádi közgyűlés szándékának megvilágítására idézzük ismét Abaúj 1670. évi általános statútumának néhány pontját:

Quinto. Hogy ha penig elszaladnának az ilyen malefactorok, akár nemes, akár paraszt személyek, és valamely úr avagy asszony s tisztviselő háta megé adnák magokat, azok az vármegye tisztei requisitiójára avagy kézhez adják, avagy megfogják és az vármegye törvényszékiben avagy gyülésében pro recipiendo judicio statuálják juxta art. 19. anni 1495. Melyet ha ki meg nem cselekedne, az kit megcselekedhetne, mint latroknak pártfogója büntettessék meg, secundum art. 15. anni 1659. et 38. anni 1486. item 80. anni 1492.

Az északnyugat-magyarországi területeken nem történt olyan változás, mint Nógrádban. A XVII. század végi statútumok tartalmukban és modorukban is a korábbiakkal csengenek össze. 1684. október 2-án Moson vármegye közgyűlése Sopron vármegye 1638-as statútumára emlékeztető rendelkezést hozott.[617] A cigányokat a vármegye gonosztevő dögvészének *(faicinorosa comitatus pestis)* nevezik és elrendelik kiűzésüket. A szolgabíróknak meghagyják, ügyeljenek, hogy a cigányok 8 napon belül eltávozzanak mindkét járás területéről. Akit 8 napon túl a vármegyében találnak, megfosztják a vagyonától.

A felszabadító háborúkat követő migráció azonban keresztülhúzta a mosoni nemesek szándékait. 1705. június 25-én Moson vármegye ismét kénytelen volt foglalkozni a „cigányüggyel".[618] Az ekkor hozott statútum: Jóllehet a cigányokat kiűzték, de mégis mostanáig egyes helyeken időzni nem félnek. A szolgabírók figyelmeztessék őket, hogy a megyéből távozzanak el.

A szomszédos Sopron vármegyéből nem ismerünk ugyanebből az időszakból szabályrendeletet, de Sopron városból igen. A városnak több gondja volt a cigányokkal, mint a vármegyének, mert a cigányok továbbra is a soproni vásárokat igyekeztek kihasználni. Az újabb lopásokat és országúti bűncselekményeket 1691-ben a magaisztrátus megelégelte, és ismét a cigányok kiűzését rendelte el.[619]

A törvényhatósági szabályrendeleteknek a másik típusát, amely a cigányoknak a gazdasági élethez való kapcsolódását szabályozza, főként Debrecenből ismerjük. A városi magisztrátus intézkedései a cigányok fémművességével és lókereskedésével foglalkoztak. A cigányok e két jellegzetes tevékenységi körének a körülhatárolásában a városban való tartózkodás idejének meghatározása a közös nevező.[620] Hasonló intézkedést ismerünk Kassáról 1703-ból, de ott a tevékenységi körök határának kijelölése nélkül csupán annyit írtak elő, hogy *A czigányok vasárnapon 12 óráig bé nem bocsáttassanak a városban.*[621]

A cigányok több szálon is próbáltak kapcsolódni a nagyállattartáshoz, de lovakkal való kereskedésüket a város nem nézte jó szemmel, mert gyakran elválaszthatatlanul összekapcsolódott a lólopással, a vásárokban pedig felborították az árviszonyokat a lócserélésben kialakult rendkívüli szakértelmük révén. A nagy állattar-

tó térségekben akkor fogadták el a cigányoknak a lovak kezelésében szerzett tapasztalatait, hogyha szakértelmüket a lótartás és lótenyésztés érdekében hasznosíthatták, azaz beilleszthették a termelés rendszerébe. Kecskeméten pl. sikerült ezt elérni.[622] Ellenkező esetben a cigányokat megpróbálták a lókereskedésből kiszorítani és másfajta tevékenységre fogni, miként Debrecenben is.

Debrecen 1667 évi statútuma: *Az czigányok vásárok felől végeztetett, hogy hétfőn napestig, kedden tizenkét óráig, ne legyen szabad az czigányoknak lovakat árulni, lovuknak elvétele poenája alatt; sem venni és másoknak elejekben kimenni.*

Az 1689. évi rendelkezés: *Az czigányoknak törvénytételre való authoritásuk és lóval való kereskedések a modo in posterum penitus tolláltatik [mostantól a jövőben teljességgel eltöröltetik], hogy a város határán, sem belöl, sem kívöl lovakat vehessenek és azt árulhassák, meg nem engedtetik, az nálok található lónak elvétele alatt. Ha az városon akarnak lakni, a kóh [kohó] mellett dolgozzanak. Az aránt reájok való vigyázás és ezen végezésnek executiója committáltatik az vásár inspectorinak [végrehajtásra a vásár felügyelőire bízatik].*

Az eddig feltárt helyhatósági források sorában egyedülállónak mondható Heves és Külső-Szolnok vármegye 1659. évi statútuma, amely a cigányok történetének kutatásában egy eddig járatlan ut követését kínálja.[623] A cigányoknak a végvári élettel való kapcsolatáról van szó, amelyről még semmit sem tudunk. A XVII. században a vármegyék egymás után hozták a szervezetlen katonaelemek, végváriak temérdek kihágását megakadályozni szándékozó rendelkezéseket.[624] A hatalmaskodásokban, sarcolásokban, útonállásokban gyakran felbukkannak különféle kóborlók, hol a bűntett elkövető résztvevőjeként, hol sértettként. 1659. március 12-én Heves vármegye egy cigányokat ért sérelem apropóján hozott szigorító rendelkezéseket a végvári katonák ellen.

A statútumban pontosan nem részletezett helyen és időben, nem tisztázható körülmények között cigányoktól katonák elvették a javaikat. A statútum nem nyújtott ugyan különös védelmet a cigányoknak, azaz nem mondta ki, hogy cigányokat tilos megfosztani javaiktól, de általános intézkedéseket hoztak a hasonló erőszakoskodádok ellen, s a megvédendők körébe a cigányokat is beleértették. A cigányokat érintő konkrét rendelkezés: a megyében senki a lovas vagy gyalogos katonák közül az elfogott cigányoktól vagy más gyanús emberektől elvett jószágot, ökröt, lovat, tehenet, bárányt, vagy köpenyt, vagy ezekhez hasonló holmikat semmilyen módon és ürüggyel ne merje megvenni. Csak a szervezett őrség körén belül (intra circulum praesidii) lehetséges ez, s számukra is csak a hivatalos kótyavetyék idején, vagy a kapitányok előzetes engedélyével.

Nem volt tehát garantálva, hogy a cigányokat a jövőben nem érhetik jogtalan vagyonelkobzások - az adott társadalmi viszonyok között ez semmilyen társadalmi csoporttal szemben sem lett volna lehetséges -, de megpróbálták legalább azt elérni, hogy a cigányoktól, vagy bárki mástól, csak a megyehatóság által jogszerűnek tartott módon vehessék el a javait.

Adóztatás és a társadalmi szervezet befolyásolása

Zavaros, többszörösen félreértelmezett, kellőképpen nem dokumentált, forráskritikailag mindmáig tisztázatlan, önálló feldolgozásra kívánkozó kérdésköre a magyarországi cigányok történetének a társadalmi szervezet változása, különösképpen a vajdai intézmény.

A cigányok Európába érkezése előtti társadalmi szervezetéről semmit sem tudunk, így lehetetlen az összehasonlítás a XV. századból ismert és a korábbi állapot között. A görög területeken velencei fennhatóság alatt élő cigányokról fennmaradt XV. századi adatok és a nyugati források közötti eltérések adnak némi támpontot a különféle elnevezésekkel felbukkanó vezetők funkcióinak vizsgálatához, de sok a bizonytalanság. A drungariusokról nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy cigányok voltak-e? Ha cigányok voltak, akkor valamelyes hasonlóságot fedezhetünk fel köztük és a nyugat-európai források hercegei és egyéb cigány vezetői között, azzal a különbséggel, hogy a nauplioni cigányok vezetőinek katonai feladatai is voltak, ami arra enged következtetni, hogy alkalmazkodniuk kellett Velence kívánalmaihoz.[625] Nem lehetünk azonban biztosak benne, hogy a közösségi vezetők egyforma elnevezése valóban azonos funkciókat jelent. A drungarius értelme katonai vezető, de a cigányoknál is ugyanazt jelenti-e, vagy a magyarországi forrásokhoz hasonlóan egymástól jelentősen különböző pozíciókat ugyanúgy neveznek meg? A probléma mindenütt ugyanaz. A cigányok megőrizték eredeti szervezetüket és csupán a közösség élén elfoglalt helyek elnevezése változott meg, vagy teljesen új szervezeti formák jöttek létre, esetleg a korábbiak éltek tovább módosult változatban. Külön nehézség annak mérlegelése, hogy a cigányok körében létrejöhetett-e kettős társadalmi szerveződés.

A kutatók némelyike - most már a probléma magyarországi vonatkozásaira koncentrálva- határozottan kijelenti, hogy a cigányok elfogadtak ugyan egy kívülről rájuk kényszerített szervezeti formát, de a közösség irányítása ténylegesen az öregek kezében volt.[626] Ezzel a teóriával csak az a baj, hogy megfogalmazóik, akik nem történészek, nem ismerték a forrásokat és a XX. század közepén oláh cigányok között szerzett tapasztalataikat vetítették vissza a XVI-XVII. századra. Véleményem szerint a vajdai intézmény nem volt jelentéktelen, a magyar hatóságok és a földesurak

nagyobb mértékben beavatkoztak a cigányok társadalmi szervezetébe, mint ahogy azt eddig az etnográfiai és jogtörténeti megközelítésű publikációk szerzői gondolták. A XVI-XVII. századi forrásokban nyoma sincs annak, hogy a cigányoknak lett volna valamiféle látens szervezete. A kortársak előtt sok minden rejtve maradhatott, de azt észrevették volna, ha a cigányok saját törvényhozás alapján szeervezik meg az életüket. Félreértések elkerülése végett hozzá kell még tennem, hogy a XVI-XVII. századi magyarországi forrásokban egyetlen egyszer sem nevezik a cigányok közösségi vezetőit hercegnek, grófnak, bárónak vagy királynak.

Néhány további félreértést is el kell oszlatnom. Fraser könyvében ezt olvashatjuk:[627] „A 16. századra kialakult szokás szerint Magyarországon (miként Lengyelországban és Litvániában is) a cigányok vezetőjét a hatóságok választották ki a cigányok közül, és az illetőt az *egregius* [kiemelés: Fraser] ('dicső') címmel ruházták fel. Minden vármegyében alacsonyabb rangú elöljárók működtek, akik bíróként jártak el a cigányok ügyeiben. Megtévesztő módon ezeknek is a 'vajda' megszólítás járt, ezért nem árt világosan elválasztanunk őket a magyarországi és az erdélyi nemesség soraiból kikerülő vajdáktól, akiknek az volt a dolguk, hogy beszedjék a cigányoktól az adókat."

Fraser nagy igyekezetében nem csak tisztázza, hanem össze is keveri a dolgokat. Nem veszi figyelembe a vajdai intézményben bekövetkezett változásokat, a regionális eltéréseket, összemossa a kronológiát, valamint a törvénybíró és a vajda szerepkörét. A cigányok sorából kikerült vajdákat (a közösség elöljáróit) sohasem nevezték egregius-nak, ez a jelző pontosan azoknak az országos vajdáknak járt, akik a nemesek közül kerültek ki és sohasem voltak cigány származásúak. Az egregius korabeli értelme *nemzetes*, ami a nemes és a nemzetség szavak összeolvadásából keletkezett és meghatározott társadalmi helyzethez kötődött. Fraser ebben a kérdésben sem ismeri a forrásokat és a szakirodalmat sem tanulmányozta kellően, egy Fáy Istvántól áthagyományozódott téves klisét vesz át.[628] Fáy István az általa látott vagy hallomásból ismert vajdakinevezésekben nem tudott különbséget tenni a személyek között, s a cigányvajda, cigányok vajdája kifejezéseket minden esetben egyformán értelmezve félreértette a vajdai szerepkört. Úgy tűnt, mintha cigányok a társadalmi emelkedés különleges útját járták volna be, s a nem-cigány vajdák státuszát is alaptalanul cigányokra vetítették rá.

Zavar mutatkozik a források típusainak megjelölésében is. Többen összekeverik a menleveleket a vajdakinevezésekkel, illetve a birtokadományozást a vajdakinevezéssel. A menlevél országos főméltóságtól (uralkodó, nádor, erdélyi vajda, főispán stb.) származó oklevél egy cigány csoport számára, amelyben a már tárgyalt feltételek szerint a kibocsátó biztosítja a szabad mozgást, valamely tevékenység

szabad űzését és további, pontosan megnevezett, vagy általánosságban megfogalmazott jogosítványokat engedélyez. A vajdakinevezés kétféle lehet. Vagy egy nagyobb terület (országrész, vármegye) cigánysága fölé rendel nemesi származású nem-cigány vajdákat, vagy a cigány közösség élére nevez ki cigány származású, szintén vajdának nevezett cigány személyeket. Ismerünk olyan oklevelet, amelyben a kibocsátó a cigányok nem-cigány fővajdáinak birtokot adományoz. Ilyen Báthory István erdélyi vajda 1553. február 6-án kelt adománylevele, melyet tévesen tartanak vajdakinevezésnek.[629] Ebben az oklevélben Báthory András hűséges szolgálatokért nemzetes(!) Sebessy Pálnak és Zeleméry Miklósnak, a cigányok vajdáinak *(attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis egregiorum Pauli Sebessy, Nicolai zelemery vayvodarum czyganorum)*, továbbá Zekefalvi Polyák Ferencnek birtokokat adományoz Kolozs és Torda megyében. Zeleméry és Sebessy már viselték a vajdaságot, nem most nevezték ki őket.[630]

A vajda, miként az előző korszakban, a XVI-XVII. században is sokféle közösségi funkció és méltóság megnevezéseként fordul elő. Szatmár megyei falvakban pl. a falusi vezetőt, azaz a bírót is vajdának nevezték.[631] Ez feltehetően a települések nem szokványos jogálásával és kialakulásával függött össze, mint a kenézek és soltészek esetében. Az ecsedi uradalom 1648. évi urbáriuma Majtény faluban az officiolatusok (tisztségviselők) és szabadosok között sorol fel nyolc bérest, akiknek a vezetőjét vajdának nevezik.[632] Róluk biztosan tudjuk, hogy nem cigányok, de azt nem, hogy vezetőjüket az uradalom jelölte ki, vagy maguk választották. A törökök között is voltak olyanok, akiket vajdának, illetve vojvodának neveztek. A koppányi szandzsákban a vajvoda a bég saját javadalom-birtokainak intézője volt. Arra is van példa, hogy a szandzsákbég helyettesét (gyakoribb neve kajmakám) ugyanúgy kethüdának mondták, mint a cigányok vezetőjét, pedig rangban és funkcióban meglehetősen különböztek egymástól.[633] A kecskeméti náhijében Szentlőrinc falu 1559-ben Tujgun pasa emberének, Murád vajvodának volt a tímárbirtoka.[634]

A jelenleg rendelkezésre álló források és kutatási eredmények alapján úgy gondolom, hogy a vajdai intézmény a XVI-XVII. században a történeti Magyarország területén élt kárpáti cigányok körében, mint alkalmazkodási mechanizmus terjedt el szerves összefüggésben az adóztatás megszervezésével. A három országrészben az új berendezkedés nem írható le egyetlen közös modellel, s létrejöttek további változatok is a befogadás lehetőségeitől függően. Kölönbözött a vezetők elnevezése (vajda, vicevajda, kishuszár, kethüda, hadnagy, kis vajda, bíró), hatáskörük kiterjedése, az adózáshoz való kapcsolódás, a közösség élére kerülés módja, s az is, hogy a cigány származású elöljárók és a hatóságok közé beiktatódott-e egy nem-cigány, szintén vajdának nevezett vezető.

Brassóban a cigányoktól 1545-ben egy Drávay Miklós nevű cigányvajdának a város 6 forint értékű szövetet, egy vég vásznat és két pár csizmát utalt ki. Drávay nem volt cigány, egy tetehetős, köztiszteletben álló brassói családból származott, amelynek egyik János nevű tagja 1549-ben követséget vezetett a török szultánhoz. Feltehetően a város így látta biztosítva az adó beszedését. A cigányoknak volt saját közösségi vezetője is, akiről létezésén kívül semmit sem tudunk. A cigányok külön adóztak, 1642-ben 4 forint 28 oszporát, ami arra enged következtetni, hogy igencsak szegények lehettek. A vajda javadalmazásának költségeit a cigányokra vetették ki, de itt nem látunk még világosan, hogy mikor van szó a cigány és nemcigány vajdáról. Arról nincs tudomásunk, hogy a nem-cigány vajda javadalma mellett, az országos vajdákhoz hasonlóan részesült volna az adóból. A brassói adatok azt a kérdést is felvetik, hogy a nagyszebeni névszerint nem ismert vajdák cigányok-e?

Kolozsváron ugyanez a kettősség figyelhető meg.[635] A cigányvajda, aki a cigányok közül került ki, közvetítő volt a cigány közösség és a város között, a falibíróhoz hasonló jogkörben ítélkezett kisebb jelentőségű ügyekben és elátta az igazgatási teendőket. A városi polgárok és cigányok közötti, valamint ország törvényét sértő ügyek a városi törvényszék elé kerültek. Maradt tehát egy meghatározott kör, amelyen belül a városi hatóság nem vatkozott a cigányok életébe, de még véletlenszerű utalás sincs arra, hogy az öregek tartották volna kezükben a cigány közösség vezetését. A vajdát nem a cigányok választották, hanem a város bízta meg, sőt azt mondhatjuk, hogy rövid idő alatt fizetett városi alkalmazott lett és a magisztrátus minden cigányokkal kapcsolatos ügyben az ő közreműködésével intézkedett. Sokféle megközelítés kínálkozik a vajda funkciójának értékelésére, de azt semmiképpen sem mondhatjuk, hogy a vajdák hatalmi jogköre ne létezett volna.[636] A konfliktusokról szóló fejezetben hozunk majd olyan példákat, - nem csak Erdélyből - amelyek azt bizonyítják, hogy kisebb jelentőségű ügy is városi törvényszék elé került, a helyi hatóság a kolozsvárinál is jobban vevatkozott a cigányok dolgaiba.

A kolozsvári sáfárpolgár számadásaiból a XVI. század derekától nyomon követhető a cigányvajda javadalma, ami általában karazsia posztó volt. János vajda 1582-ben 4 forint 55 dénár értékű karasziát kapott. 1590-ben az akkori vajdának (továbbra is János?) 5 forint 20 dénár értékű karazsia.

Kiss Andás kutatásai szerint a cigányvajda körül a familiritási viszonyokra emlékeztető kapcsolatrendszer szerveződött. Ebben a rendszerben a vajda állt a láncolat kitüntetett pontján és alatta egymással mellérendelő helyzetben állt a cigányhóhér és a büdöskirály. A még alsóbb szinten azok helyezkedtek el, akik őket segítették. Ez a szisztéma abban is kifejeződött, hogy a több ember által végzett fel-

adatokért a fizetséget a hierarchia első három emberének valamelyike vette fel. A jövedelmek két forrásból származtak: a rendszeres, meghatározott értékű természetbeni javadalmakból és az eseti feladatokért kapott pénzekből. A spontán folyamatok és a külső minták is a cigányok társadalmi szervezetének a magyarországi viszonyokhoz való adaptálódása irányába hatottak tehát.

A cigány származású cigány vezetőt a kolozsvári források *itt való cigányvajdának* nevezték. Mellette feltűnnek más cigányvajdának nevezett személyek is, akik nem azonosíthatók az országos vajdával, de a hierarchiában felette álltak a helyi vajdának. 1582-től rendszeresen feljegyezték a számukra a város által juttatott természetbeni javadalmakat, de sohasem említik őket névszerint. A javadalom konstans része volt az évenkénti egy pár csizma, 1582-ben ez 1 forint 60 dénár értékű volt, s járt hozzá egy 10 dénár értékű bárány, 6 dénár értékű bor és fél köböl zab. Ezeknek a vajdáknak a funkciója még nem tisztázott, abban sem lehetünk biztosak, hogy cigányok voltak-e. Valamelyest hasonlítani látszik a szerepük ahhoz, amit Brassóban a nem-cigány vajda betöltött, de mivel nem mondják meg a nevüket, valószínűbb, hogy cigányok voltak. Ha így van, akkor talán olyan vezetők lehettek, akik több cigánycsoport felett álltak. Mindez nem egyéb hipotézisnél, de valamelyest megengedi azt a további, elkövetkező kutatások számára használható munkahipotézist, hogy a cigányok társadalmi szerveződése nem csak mikro-, hanem makroszinten is a magyarországi igazgatás mintáit követte.

A bizonytalan kilétű cigányvajdák különleges kapcsolatban lehettek a helyi cigányokkal. 1585-ben, amikor egy ilyen vajda a városban járt, a kolozsvári cigányok maguk vitték el neki a javadalmát, amit a város pénztárából fedeztek, azaz Brassóval ellentétben itt nem a cigányokra terhelték rá. 1588-ban a helyi vajda 1 forintot kapott a várostól, hogy megvendégelje a nem helyi vajda szolgáit. Gondolhatjuk-e vajon ebből, hogy egymás közötti viszonyukban olyan távol álltak egymással, hogy a kolozsvári vajda a másiknak a szolgáival állt egy helyen a hierarchiában? A városnak fontos volt a nem helyi vajda, gondosan ügyelt, hogy megfelelően el legyen látva, s javadalmai ne maradjanak el. De vajon miért?

I. Ferdinánd 1552. évi oklevelének inscriptiójában országos méltóságok sorában a cigányvajdák *(vaivodis gentium Egyptiacarum)* is fel vannak sorolva[637], s ezen feltehetően olyan vajdákat érthetünk, akik nem voltak cigányok, hanem valószínűleg ún. országos vajdák. Ismereteim szerint jelenleg ez a legkorábbi ismert adat erről az intézményről. Ennek alapján nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Brassóban és Kolozsváron mégiscsak országos vajdák azok, akik felette álltak a helyi vajdáknak. Az országos vajdaság intézményének kialakulásáról azonban nem tudunk többet. Lehet, hogy már 1552-ben Zeleméri Miklós és Sebessy Pál voltak az

országos vajdák. Legközelebbi adatunk 1557-ből van, Izabella szeptember 14-én, nem sokkal azelőtt, hogy a dési sókamarához tartozó cigányok ügyét is megpróbálta rendezni, az erdélyi cigányok vajdájává Nagy Gáspárt és Balásfi Ferencet nevezte ki, mindketten az udvarhoz tartoztak. Ez az oklevél a „szokásos fejadó" beszedésének és bírságok behajtásának feladatáról beszél. Előzőleg Balázsfi egy másik adománylevelet is nyert, amelyben János Zsigmondnak tett szolgálataiért megkapta a cigányvajdaság felét, s az „ősi szokás" szerint járó „fejadó behajtásának felét". Az országos vajdai intézmény és az adóztatás is a XVI. század közepén tehát réginek számított. Feltehetően jelentős adománynak és jelentős bevételnek sz-mított, de az adóztatást nem nézhették jó szenmel Erdélyben, Izabella mindkét oklevele hangsúlyozza, hogy az adóbehajtást az alispánok, tisztviselők, nemesek, tisztartók, várnagyok, városi és falusi elöljáróságok ne akadályozzák.[638] Ez az ellenállás működhetett akkor is, amikor 1553-ban több személy ellentmondott Zeleméry és Sebessy birtokbaiktatásának.

1558-ban és 1560-ban az erdélyi országgyűlés 1 forintban állapította meg a cigányok évi fejadóját, amit két részletben kellett fizetni, április 24-én és szeptember 29-én. Ebben is a magyar társadalomban élő szokásokhoz igazodtak. Ugyanekkor már a cigányok védelméről is intézkedni kellett, az országgyűlési határozat szövege szerint „vajdáik által szokatlan terhekkel ne zsaroltassanak".[639]

Az országos vajdaság feltehetően a XV. század vége óta a helyi vajdák közösségi funkciójával párhuzamosan fejlődhetett, a cigányok belső igazgatása és a külső ellenőrzés nem volt független egymástól. A fejadón kívül az országos vajdák egyéb javadalmakat is követelhettek. Brassóban, Kolozsváron és Nagyszeben időnként nekik juttathattak rendszeres javadalmakat. A városok némely helyen maguk állták ezt, némely helyen pedig a cigányokkal fizettethették meg. Az utóbbi lehetett gyakoribb, s talán ezt értették az országgyűlésen szokatlan terhen. Mindezt azonban még majdani kutatások során kell hipotézisből tudományos ténnyé tenni, vagy pontosabb adatok birtokában elvetni.

A cigányok túlterhelése napirenden maradt, a földesurak érdekeit amúgy is sértette az országos vajdák adóztatási joga, egyrészt a hatalmi prsztízs miatt, másrészt azért, mert cigány jobbábgyaik adóképességét gyengítette. Néhány cigány csoportnak sikerült különleges jogállásra szerttennie menlevél elnyerésével, de ez nem volt gyakori. A cigányok többségének teljesítenie kellett a több felől rájuk háruló terheket. A cigányok adóképességének védelme, s ezzel együtt saját hasznukra való kihasználása érdekében az erdélyi rendek a XVII. század közepén megszavazták az országos cigányvajdaság megszűntetéséről szóló törvényt. I. Rákóczi György külön kívánságára az akkori fővajdának, Vallon Péternek megengedték, hogy tisztét és a

vele járó jövedelmet élete végéig megtartsa, *de rajta kívül, soha in perpetuum többé azon czigányok vajdaságának tiszti fel ne vétettessék.* Ezentúl a földesurak maguk dönthetik el, hogy akarnak-e a cigány jobbágyokra adót kivetni, vagy nem, s az ő joguk saját cigányaik *eleibe vajdát vagy egyéb szolgákat rendelni.*[640]

A hódoltsági cigány közösségek cigány vezetőit *kethüdának* nevezik a források. Néhány adatból úgy tűnik, hogy a kethüdai méltóság apáról fiúra szállt, pl. Esztergomban a kethüdák neve hosszú időn keresztül Ibrahim, Budán pedig Szinán. A források nem adnak képet a kethüdák funkciójáról. Nem tudjuk, hogy a török hatóságok neveték-e ki őket, vagy a cigányok választották. Csak sejtjük, hogy valószínűleg résztvettek az adóbehajtásban, s ők is elláthattak közvetítő, igazgatási és bíráskodási feladatokat. Az adóösszeírásokból kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kethüdák adómentesek voltak. Gyakran a közösség egésze, vagy több tagja is, ha katonai szolgáltatásokat vállaltak. Egyébként átalány összegben adóztak. Pécsett 1554-ben a 12 adóköteles 250 adót fizetett összesen. 1559-ben a budai cigány adófizető családfőkre fejenként 25 akcsét vetettek ki, 1591-ben Mohácson a 12 cigány összeírt átalányban 1310 akcséval tartozott. A legmagasabb adót Mohácson rótták a cigányokra.[641] Most még nem tudunk képet alkotni arról, hogy az adók mennyire terhelték meg a cigányokat, mert nem ismerjük kellőképpen a jövedelmi viszonyokat, s a háztartások szerkezetét. Az viszont megállapítható, hogy a vajdák nem csak hatalmi jogkörben, hanem vagyonilag is kiemelkedtek, erről az életmódról szóló fejezetben lesz majd szó.

A XVII. század végi debreceni forrásokban megjelenik az erdélyi és magyarországi fővajdákéhoz hasonló török funkció. A nagyváradai pasa a debreceni cigányok fölé egy nem-cigány török eköljárót rendelt, akit a magyar forrásokban a *cigányok urának* neveznek. Ő ügyelt rá, hogy a cigányok teljesítsék a rendkívüli adókat, de nem csak gazdaságilag, hanem személyileg is szinte korlátlan hatalommal rendelezett a cigányok felett. A debreceni diariumba 1682. április 18-án ezt jegyezték fel:

Interim az czigányok ura is az Basa emberével itt benn lévén, Czigány András (uj hóhér) feleségét megkapván, fogságban tészi, kinek is kiszerzésében sokat fáradoznak az uraimék; kér az czigányok ura rajta fl. 300 id est háromszáz forintokat; végre sok érette tött fáradozások után ez esztendőbeli dolga, adaja eligazéttatván, in fl. 13. elbocsátják, igérvén, hogy ennek utánna csak az rendes és személy szerént való adót fizesse.

A cigányok ura egyébként is sok gondot okozott a városnak. A városban való megjelenése nem csekély riadalmat keltett és még nagyobb anyagi károkat okozhatott. 1683. január 20-án Szücs György és Nagyházi János debreceni polgárokat

küldte a magisztrátus Nagyváradra *az benn lévő czigányok urának itt való quartélyozását megpanaszolni.*[642]

A Királyi Magyarország területéről nincsenek XVI. századi adatok a cigányok vajdáiról, s az adózásról sem tudunk semmi egyebet azon kívül, amit más helyen már említettem. A vajdákra vonatkozó adatok a XVII. század második felében szaporodnak meg. Itt is külön kell választanunk a cigány származású közösségi vezetőkre és az országos vajdákra vonatkozó adatokat, annál is inkább, mert a kettő fejlődése nem kapcsolódott úgy össze, mint Erdélyben és országgyűlési törvény sem intézkedett a vajdákról.

A Királyi Magyarországon is kialakult a fővajdai intézmény, de létrejöttéről szinte semmit sem tudunk, csak a XVII. században látszik megjelenni az intézmény. A fővajdaság nem szólt az egész Királyi Magyarországra, hanem egy-egy vármegyére, vagy több vármegyéből álló országrészre. A forrásokból nem mutatható ki szabályos területiség, s az sem, hogy a nemesek közül kinevezett vajdáknak meghatározott helyen lett volna központja.

1630-ban Esterházy Miklós nádor Ung, Zemplén, Abaúj, Borsod, Bereg, Szatmár, Szabolcs és Ugocsa vármegye cigányságának vajdájává nevezte ki Gáll Istvánt és Zakadaty Pétert.[643] A kinevezést azzal indokolja, hogy *bizonyosb rendben lehessenek es ala 's föl iartokban s' buidosásokban, legyen kitől függyenek.* A cigányok ugyanis sátorok alatt élve kóborolnak, *egyeb emberek társaságán kivöl lakoznak.* Büntetés terhe alatt kötelezi a cigányok vajdáit, azaz a cigány származású vajdákat és a hozzájuk tartozó cigányokat, hogy a két fővajdának engedelmeskedjenek és fogadják őket gondviselőjüknek. Az országnak ezen a részén tehát ekkor még csak az első lépést tették meg a cigányok ellenőrzésének megteremtésére. Valószínűleg az a migrációs folyamat tette szükségessé az intézkedést, amelyről a népesség kapcsán már beszéltem.

A XVII. század végén az udvari kamara is nevezett ki fővajdákat. 1694. áprilisában Pest vármegye közgyűlésén Kolmár János cigányvajda Bécsben kiadott privilégiumát olvasták fel. Kolmár a Pest-Pilis-Solt, Heves, Nógrád megyei, valamint a Duna és Tisza közén élő cigányoknak lett a fővajdája. A térségben jelentékeny birtokokkal rendelkező Koháry család földesúri jogait látta megsértve, s a nevében több nemes tiltakozott a kinevezés ellen.[644] A jövendő kutatás feladata lesz kideríteni, hogy a kamara szisztematikusan törekedett e a töröktől visszafoglalt területeken a cigányokat szervezett keretekbe vonni.

Ha így is volt, nem járhatott sikerrel, a Rákóczi-szabadságharc idején a cigányok helyzete - nem egyedülálló módon - továbbra is rendezetlen volt. II. Rákóczi Ferenc 1704. január 1-jén Tokajban kibocsátott pátensében a Dunán inneni (a Duná-

tól keletre) valamennyi cigány fővajdájának nemzetes(!) Ilosvai Ábrahám palotáskapitányt nevezte ki, fenntartva egyszersmind a földesurak saját cigányaik feletti jogait.[645] Rákóczi igyekezett tekintettel lenni a cigányok és nem-cigányok érdekeire is, a fővajdának kiegyensúlyozó szerepet szánt, aki csökkenti a cigányok kiszolgáltatottságát, de az általuk elkövetett bűneseteket is. A pátens indoklása szerint a cigányokat több oldalról zaklatják, sérelmeikkel nincs hova fordulniuk. Ugyanakkor a cigányság *természeti inclinatioja* [hajlama] *szerint alattomban gyakorlani szokott csalárdságaival* nem hagy fel. Az adóztatási funkció helyébe itt a képviselet lép és a fővajda, mint jogi fórum működik, a cigányok és nem-cigányok közötti vitákban és viszályokban bíróként jár el. A pátens végén szigorú büntetést helyeznek kilátásba azoknak a cigányoknak, akik *természeti csalárdságok szerint elkövetett szokott rosz cselekedetekért vétkeseknek találtatnak*. Az ilyen cigányokat a fővajda szabadon elfogathatja és érdeme szerint megbüntetheti. Enlékezzünk Nógrád statútumára, mielőtt kegyetlenségnek értelmeznénk ezt a kitételt. A cigányok ezzel törvényes védelmet és jogorvoslati lehetőséget nyertek.

A cigány csoportok cigány származású elöljáróinak története ebben az országrészben a XVII. század közepétől követhető, legfőképpen a vajdakinevezésekből. A földesurak a saját érdekeiknek megfelelő személyeket neveztek ki, ami nem egyedi jelenség, mert uradalmi tisztjeik révén a községbírók kandidálásába is beavatkoztak, bár nem olyan direkt módon, mint a cigányoknál. A cigányvajda funkcióját a községbírói szervezet mintájára igyekeztek működtetni, ugyanilyen törekvés figyelhető meg a városokban is. Lokális különbségek vannak a tekintetben, hogy az igazgatási és bíráskodási feladatokat egyetlen személy látja-e el, vagy pedig külön válnak. Általában az a tendencia figyelhető meg, hogy azokat a cigány közösségeket, amelyek megkapják a szabad helyváltoztatás jogát, egyetlen vajda irányítja, aki ugyanolyan hármas feladatkört teljesít, mint a kolozsvári cigányvajda: közvetítés és kapcsolattartás, igazgatás, bíráskodás. A letelepült cigány közösségeket a magyar falvak főbírói és törvénybírói funkciójának megfelelően vajda és törvénybíró irányította. A vajda szerepköre a földesúrral vagy a helyi hatósággal való kapcsolattartás és az általános igazgatás ellátása, a törvénybíróé a közösség belső ügyeiben történő bíráskodás. A bíráskodási jogkör nem mindenütt azonos, a változatok feltárását további kutatások során kell elvégezni. Arra is van példa, hogy a közösség irányítása - szintén a községbírói szsisztéma helyi változatának analóg változataként - három személy között oszlik meg.

Ung vármegye cigányai két egymástól elkülönülő csoportra oszlottak. Az egyikbe azok tartoztak, akiknek Márton cigány volt a vajdája, a másikba azok, akik az ő vajdaságán kívül estek. Utóbbiak irányítására 1661. december 7-én Homonnay

Drugeth György főispán egy György nevű cigányt nevezett ki, aki ungvári uradalmához tartozott és közelebbről meg nem nevezett szolgálatokat tett Homonnai apjának. Gyanítom, hogy a nevét is tőle kaphatta. Nem tudjuk, hogy a két cigány csoport hogyan viszonyult egymáshoz. A cigányok egy részét azért kellett külön igazgatás alá helyezni, mert Márton csapata nem fogadta be őket, vagy ők nem voltak hajlandók elismerni Mártont? Vagy egyszerűen az igazgatás hatékonyabbá tétele kívánta az elválasztást? György vajda feladata a következő volt:[646]

Később az ő vajdasága alatt levő czigányokat törvényekben és szokásokban megtartsa, ha valakik ez ideig alóla elidegenettek és elmentek, azokat visszahozza. Másodszor. Lopásra és kártételre őket ne bocsássa, semmi mód nélkül való dolgot, boszút, háborúságot és kártételt közöttök ne indítson, hogy ehez képest meg ne kevesedjenek, hanem szaporodjanak és sokasúljanak, az alatta levő czigányok penig mindenekben hozzája engedelmesek legyenek s tűle függjenek, alóla más vajdaság alá ne menjenek.

Esterházy Miklós rendelkezései óta nem sokat változott a helyzet, feltehetően újabb csoportok is érkeztek időközben. Homonnai intézkedése olyan szituációban született, amikor a cigányok maguk dilemma elé kerültek, s választaniuk kellett, hogy elfogadják-e addigi szokásaik részleges feladását. Ezekre a szokásokra az oklevélben csak halvány utalás történik. Csak nagyon óvatosan merem leírni, hogy a vérbosszú és a javak megszerzésének sajátos technikái éltek a cigányok között, ami hozzátartozott a közösség archaikus értékrendjéhez, s azt maguk a korábbi közösségi vezetők is igyekeztek fenntartani. A földesurak olyan vezetőket próbáltak kinevezni, akik hajlandók voltak a cigány szokásjog megváltoztatására, legalább annyira, hogy az ne ütközzön a gádzsók törvényeivel és szokásaival. A váltás nem lehetett könnyű, s meghasonlásokat okozott a cigány közösségekben.

Az együttélés befogadók által kialakított szabályai és intézményei nem működtek fennakadások nélkül, a XVIII. századi források azt bizonyítják, hogy a mentalitás változásának üteme nem követte a szervezeti és gazdasági változások ütemét. Összességében azonban az új formák sikeresek voltak, a vajdai és fővajdai intézmény létrehozásának fontos szerepe volt abban, hogy a történeti Magyarország területén csak kivételesen hoztak cigányok üldözését elrendelő intézkedéseket, azokat is korlátozott területi érvénnyel.

A földesurak által kinevezett vajdáknak az is feladata lett, hogy elsimítsák a konfliktusokat, s ha ezt hatalmi erejük vagy jogkörük korlátozottsága már nem engedte meg, akkor még mindig ott volt a fővajda. Homonnay erről is intézkedett:

...ha kinek mi kárt tennének [a cigányok], *vagy vétenének akármi módon, az káros ember keresse meg az vajdát, elsőben szokás szerint igazságát neki megadván, úgy-*

mint egy pint bort, ő is azontúl tartozzék igazát az káros embernek szolgáltatni, történet szerint penig, ha az kár annyira való volna, kirűl megnevezett György vajda igazat nem tehetne, az káros fél azontúl az magyar fővajdákat találja meg felőle, az kik tartozzanak mindenekben törvény szerint igazat az káros félnek szolgáltatni.

I. Rákóczi Ferenc 1676-ban az ónodi várhoz tartozó cigányok vajdaságáról rendelkezett, ugyanakkor amikor össze is írták őket.[647] Az itteni cigányok vajdája *már jó üdőtől fogva* Mihály volt, akit a fejedelem megerősít pozíciójában. Mihály a Rákóczi birtokok uradalmi tisztjeinek rendeléséből lett vajda, a hivatalszerzés módja itt is hasonló a községbírókéhoz. Az oklevélben nem esik szó a vajda feladatairól, ez ekkor már egyértelmű lehetett, fontosabb Mihály személyének elfogadtatása és a birtokigazgatási hierarchiához való viszonyának kijelölése. Rákóczi elrendelte, hogy a cigányok kötelesek elfogadni Mihályt, de elsődlegesen nem tőle függnek, hanem az uradalmi tisztektől.

Ugyanebben az időben már az Esterházy grófok cigányai között is stabilizálódott a vajdai intézmény. 1675-ben Esterházy János Vörös Mihályt nevezte ki vajdává, akivel együtt fiai, György, István, és öccse, Rigó György is lettete a hűségesküt.[648] Utóbbi feltehetően az unokaöccse lehetett. A kinevezés szerint a vajda hatásköre minden cigányra kiterjedt, aki Esterházy János birtokain élt. Egyelőre nem látjuk tisztán, hogy lehettek-e alatta még kisebb vajdák is. Esterházy Ferenc 1697. szeptember 9-én Győrben kelt oklevele is arról szól, hogy a cigányok vajdájává Vörös Mihályt tette, fiai Mihók, Ferenc, s a hűségesküt letevők között volt még Kovács Márton, Sipos Ferenc és Hováth Ferenc. Egy év múlva, amikor az állítólag elveszett előző oklevél pótlására egy másikat kapnak a cigányok, az eskütevők között találjuk még az előbb említetteken kívül Vörös Jánost (Mihály fia), Horváth Ferencet, Sárközi Jánost, Sárközi Mihókot, Horváth Jánost, Váczy Mártont. Következő adatunk 1711-ből való, Esterházy Ferenc ekkor Pápai Mihályt tette meg vajdává, másokról már nem tesznek említést az oklevélben. 1717-ben és 1719-ben is csak a vajda nevét tudjuk meg: Barják Ferenc, majd Kováts Gyurka.

Az Esterházy grófok cigányainak vajdasága láthatóan egy rokonsági rendszerre épült. Vörös Mihály több, mint húsz évig viselte a vajdai méltóságot, földesuarinak támogatása elengdhetetlen volt számára, de fiai és a rokon családok támogatása nélkü nem őrizhette volna meg a közösségben elfoglalt helyét. Majdani kutatások fontos szempontja lesz azt vizsgálni, hogy a rokonsági rendszer miként működött. Klánszerű képződményről van-e szó, s ez a szervezet mennyeire hasonult a familiaritáshoz. A vagyonilag és hatalmi pozíciójában erős vajda családja mellett a közel ugyanolyan erős, vele rokon és nem rokon családok közötti rivalizálás határozhatta meg a közösség belső viszonyait. Az 1698. évi oklevélből kiderül, hogy

ekkor már többen is megkérdőjelezhették a Vörös-klán és „familiáris" családjaik (Rigó, Sipos, Kovács, Sárközi, Horváth, Váczy) hatalmát. Esterházy Ferencnek hathatós intézkedést kellett hozni, hogy a cigányok elfogadják Vörös Mihályt, korábban nem volt erre szükség. Az oklevél ide vonatkozó része:

...ne más vajdát, hanem Vörös Mihált ösmerjék és tartsák vajdájoknak. Holott pedig valamely czigány nem akarná szavát fogadni és ellene támadna: tehát hagyom és parancsolom minden rendbeli Tisztviselőimnek, hogy azon szófogadatlan czigányokat az megnevezett Tisztek fogják és érdeme szerént büntessék...

Itt már nem régi és új összeütközéséről, mégkevésbé a vajdaság és a romani kris összeütközéséről volt szó, hanem a klánszerűvé vált legtekintélyesebb családok harcáról. Izgalmas, de pontosan nem megválaszolható kérdés, hogy a harc milyen körülmények között dőlt el. Az 1698 és 1711 közötti időből nincsenek adataink. Mindenesetre 1711-ben egy addig ismeretlen személy kezében van a vajdaság. Az újabb vajdáknak nem sikerült olyan tartósan a vajdaságban maradni, mint Vörös Mihálynak, s elfogadtatásuk is nehéz volt. Az újabb oklevelek mindig szigorú kitételt tartalmaznak arról, hogy a cigányok kötelesek elfogadni az éppen kinevezett vajdát. Az Esterházyak maguk is bizonytalanok voltak, hogy kit nevezzenek ki. Az 1717. évi oklevélbe először Oláh István nevét írták be, Esterházy Péter sajátkezűleg javította át utólag Barják Ferencre. A XVIII. század elejének bizonytalan állapotai és a belső viszálykodás instabillá tették a cigány közösséget, sokan megszöktek, nem tartották be a földesúr és a vajda utasításait, s nem fogadták el a másoktól való függést. Esterházy Péter 1717-ben a vajda hatalmának növelésével próálkozott, olyan jogosítványokat is átruházott Barják Ferencre, amelyekkel addig csak az uradalmi tisztek rendelkeztek:

Engedtem tovább is említett Barják Ferencz vajdának olly erőt és hatalmat, hogy ezen levelemnek ereivel akárhol találja és tapasztalja afféle protectióm alá tartozandó szökevény Czigányokat, szabadon megfoghassa és birodalmam alá hajthassa. Parancsolom is kemény büntetés alatt reája bízott Czigánságnak, hogy ki-ki mint általam rendeltetett és eleikben állíttatott Vajdának és Főbb-Bírájoknak mindenekben szavát fogadják és obtemperáljanak [engedelmeskedjenek]; másként a kire a szófogadatlanságért helyes panasz tétetik, érdemlett büntetését pálczával, tömlöczczel és vassal is elvészi.

A vajdai intézmény történeti értékelésének fontos kérdése, hogy a hatalmi pozícióhoz jutás és a vagyonosság között milyen összefüggés van. Ugyanez a probléma a másik két országrészben is jelentkezik. A vajda azért juthat hatalomhoz, mert rendelkezik elegendő vagyonnal és ebből származó kellő tekintéllyel, vagy pedig a vagyontól függetlenül személyi alkalmassága a döntő, s éppen a vajdaság az,

amit kihasználhat vagyona gyarapítására? A kérdés megválaszolása nélkül be kell érnünk szórványadatokkal. 1631-ben a debreceni cigányok István nevű vajdájának hagyatéka: 79 forint és 65 dénár értékű 3 darab ezüst pohár, a 24 forint és 82 dénárt érő szekér és ló, egy másik szekér és 3 ló 34 forint értékben, valamint 4 tallér és 46 dénár.[649] Thurzó György 11 mázsa ezüstjéhez, vagy egy 200-300 mázsa gabonát termelő csallóközi paraszthoz viszonyítva semmiség, de a cigány közösségen belül kiemelkedő vagyon. A leltár akkor készült, amikor István vajda adósságait már rendezték (vajon kinek tartozhatott?), s azt is fontos megjegyeznünk, hogy a vajdáné és a gyermekek öröklésébe egyáltalán nem szóltak bele cigányok, a kirendelt városi tisztviselő osztotta el a hagyatékot a magyar törvényeknek megfelelően.

Szijártó Gergely győri polgár, városi esküdt 1651. évi végrendeletében a 17. tétel: *Az czigányok vajdáinak vagyon nálam egy ezüst pohara két forintban zálogban.*

Egyedülálló forrása a cigányvajdák történetének Dániel szendrői vajda 1659. augusztus 29-én kelt kezeslevele.[650] Dániel a szendrői sátoros cigány vajdák vajdájának mondja magát. Szendrőben tehát valószínűleg éltek olyan cigányok, akik nem sátrakban laktak és szervezetileg elkülönültek, egyébként szükségtelen lenne külön hangsúlyozni a sátorosságot. A másik fontos adalék ebben a forrásban, hogy vajdák vajdája, vagyis itt a konkrét példa arra, hogy a vajdák vezette kisebb cigány közösségek felett állt még egy magasabb méltóságban levő cigány vezető is. Azt nem tudjuk, hogy pontosan hány kisebb közösség volt a vajdák vajdájának irányítása alatt, a kezeslevélből arra lehet következtetni, hogy legalább kettő.

A vajdának egy olyan funkcióját is megismerjük ebből a forrásból, amire ezen kívül csak egyetlen helyről van adatunk. A kezességvállalás erős pozíciót, a kisebb vajdák és a gádzsók általi elismertséget és elfogadottságot feltételez, továbbá bizonyos vagyont is, hiszen Dániel 40 forint esetleges kifizetésére kötelezte magát. A kezeslevél képet ad a jobbággyá válás egyik útjáról is. A Horvát János nevű vajda *esett volt olyan vétekben, melyért megvallom hogy halált érdemlett volna*, de Dániel közbenjárására kegyelmet kapott, azzal a feltétellel, hogy meglévő és születendő gyermekeivel Szendrei főkapitány örökös jobbágya lesz. A főkapitány tartott Horvát János szökésétől, ezért Dánieltől kért biztosítékot, aki vállalta, hogy szökés esetén 40 forintot fizet kátpótlásként, amit a szendrői vásárbírák hajthatnak be rajta.

A XVII. század második feléből több olyan forrást ismerünk, amelyekben minden felnőtt férfi családfőt vajdának neveznek. Lehoczky szerint így különböztették meg őket a „lóti-futi" „kanczigány"-októl, de ez badarság.[651] A „kanczigány" nem egyéb, mint téves olvasat. A vajdaság ebben az esetben bizonyosan nem vezető pozíciót jelent, mert a munkácsi uradalom 1699. évi urbáriumában külön felsorolják

a cigányok három vezetőjét. Ádám volt a vajda, András a vicevajda (alvajda, a vajda helyettese) és István a bíró. A tárkányi várhoz tartozó cigányokat is vajdának nevezik 1700-ban: Disznóhajtó István vajda, Mátyás vajda, András vajda.

Munkácson például karakterisztikusan megkülönböztették a város és az uradalom joghatósága alá tartozó cigányokat, ám mindkét csoportban vannak olyanok, akiket vajdának neveztek és olyanok is, akiket nem. A vajda titulus a már nős felnőtt fiúknak is dukált, akik külön kenyéren éltek. Nem nevezik viszont vajdának a kohós cigányokat, a zenészeket, s másokat sem, akik valamilyen uradalmi alkalmazásban álltak. A vajda tehát a közösségben elfoglalt helyet látszik jelölni, amely kifejezi a cigány férfi önállóságát is. Vajda az, aki önállóan tartja el családját, rendelkezik a független munka lehetőségével, megélhetése nem függ közvetlenül másoktól, s talán a közösség ügyeiben is nagyobb szava van, mint azoknak, akik másoktól kapnak fizetést és életrendjüket alaklmazójuk igényei szerint szervezik meg. Az, hogy a közösség egésze a város vagy az urdalom joghatósága alatt van, a belső hierarchia szempontjából mellékes. Úgy vélem - bár ez egyelőre megint csak hipotézis -, hogy a különbségtétel a cigány közöség tradicionális szerkezetének felbomlásával áll kapcsolatban és nem véletlen, hogy éppen a XVII. század végén jelenik meg. Ekkor kezd kialakulni egy addig ismeretlen választóvonal. Vannak, akik szervesen beletartoznak a cigány csoportba, s vannak, akik fél lábbal, vagy majdnem egészen kiszakadtak. A probléma megértését nehezíti, hogy nem tudjuk, a megkülönböztetés a cigányok számára is fontos volt, vagy csak a gádzsók számára, akik a forrásokat létrehozták?

1686. március 23-án a kassa cigányok kötelező levelét aláíró nyolc cigány is egyaránt vajdának nevezi magát. Úgy tűnik, hogy a megkülönböztetésnek a cigányok számára is van jelentősége, de figyelembe kell vennünk, hogy a kötelezettségvállalást feltehetően nem ők maguk foglalták írásba, hanem valamelyik városi hivatalnokkal készíttethették el. Bizonyos, hogy ebben az esetben sem a közösség tényleges vezetőiről van szó, hanem a külvárosban élő családfőkről. Véleményem szerint a közös aláírás ténye és a vajda titulus megléte nem értelmezhető úgy, mintha itt egy cigány „vének tanácsának" bukkantunk volna a nyomára. A megkülönböztetés értelme itt is hasonló az előbbiekhez. A kassai cigányok történetének feldolgozása segíthetné a probléma árnyaltabb leírását. Ezt más vonatkozásban később még előkerülő, kevéssé ismert forrást teljes szövegében közlöm:[652]

Mi czigány vajdák, Mátyás, János, András, Csinas, Hornyak, Csemenda, Rajkó és Örögh Ferencz adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik s valljuk e levelünk rendi szerint, hogy minekutána bennünket az nemes, szabad és királyi Kassa városa hostátjában mostani commendant úr ő nagysága szenvedni nem akarván, innen

elüzettetni hagyott volna, a mely miá bujdosóvá kellett volna lennünk, hanem sokszori supplicatiónkra és egynéhány rendbéli emberek által tött oblatiónkra való nézve mostani nemzetes bíró urunk és a nemes tanács commendant uramnál ő nagyságánál interpolálván magát megmaradásunkat annyiban kinyerték, hogy ő nagysága bennünket itten szenvedvén tovább háborgatni nem fogja, sőt ezen nemes, szabad és királyi Kassa várossa mostan nemzetes főbírája és nemes magistratussa és consequenter az egész város jurisdictiója alá bocsátotta bennünket, és mivel csak megirt nyolcz személyünknek való megmaradást kikérhették ő kegyelmek commendant uramtul ő nagyságától ezen alább megirt conditiók alatt: legelsőben is, hogy mert azok, az kik alá adtuk volt ezelőtt való esztendők alatt magunkat, ebben minekünk semmit sem segítettek és segíteni megmaradásunkat nem akarták, többé azokat nem uraljuk, se más valaki jurisdictiója alá nem adjuk magunkat, hanem mind az mostani nemes, szabad és királyi Kassa várossa nemzetes bírája és nemes magistratusa, mind penig jövendőben is leendő nemzetes bírái és nemes magistratussi jurisdictiója alatt in perpetuum megmaradjunk. Másodszor, hogy mi nyolczunkon kivül az mi hírünkkel semmiféle más rendbeli czigánt magunk közé se sátrunkban, se azon kívül ne fogadhassunk, sőt ha valaha afféle történetképpen hozzánk jönne is, annak mindjárt mindene confiscáltassék, ha pedig valamelyikünknél vagy sátorunkban avvagy munkánk között afféle találtatnék, az olyan avval együtt, a kinél találtatott, elüzettessék. Harmadszor, hogy életünk s fejünk alatt senki közzülünk, se feleségünk, gyermekünk, se successorunk is legkisebb lopást ezen nemes, szabad és királyi Kassa várossa határán el ne kövesse, mert valaki affélében comperiáltatik, törvényes büntetés szerint felakasztatik. Mi is ennek okáért az felül említett nemzetes bíró urunk és nemes tanács commendant uramnál ő nagyságánál érettünk való interposotiója iránt, valamint ennek előtte, előbbeni urainknak tartoztunk ajándékozni dolgozni és kedveskedni, hasonlóképpen most is mind az nemzetes bíró urunk és a nemes tanács, mind pedig successive is ez nemes, szabad és királyi Kassa várossa leendő főbírái és magistratussi parancsolatjára dolgozni fogunk és az szokott mód szerint sokadalmaknak alkalmatosságival ajándékokat is adni tartozzunk, melyekre fiúról-fiúra és nemezetségről-nemzetségre kötjük a obligáljuk magunkat és maradékainkat. Azt hozzá tévén, hogy mivel én, Hornyák vajda mostani főbíró Demeczky Mihály úrnak az török fogságából váltott örökös czigánnya vagyok, ha az ő kegyelme mostani bírósága változna is, nem mást, hanem ő kegyelméhez tartom hűségemet és kötelességemet. Melyre adtuk ezen keresztvonásunkkal megerősített reversalis levelünket. Actum Cassoviae die 23. mensis Martii 1686.

Figyelemre méltó az irat végén a Hornyák vajdára vonatkozó adat. A függőség kialakulásának és a jobbággyá válásnak olyan útja, amely valószínűleg gyakori lehetett, ennek ellenére a kényszerpályás integrálódás hasonló módjára máshonnan nincsen adatunk. Egy év múlva a katonai hatóságokkal ismét vitába keveredett a város, erről később esik majd szó, s akkor azt is megtudjuk, hogy miért voltak fontosak Kassa városnak a cigányok.

Diplomácia

Az egyensúlyra törekvés az erdélyi fejedelmek politikájában is megfigyelhető, pl. Havasalfölddel többször tárgyaltak szökött cigányok átadásáról. Erre vonatkozólag néhány adalékot ismerünk a két Rákóczi Györgynek a brassói bírókhoz írott leveleiből.[653]

1639. március 13.: I. Rákóczi György a havasalföldi követ panaszára utasítja a brassói tanácsot, hogy a követ által a hosszúmezei klastromhoz rendelt és onnan megszökött, a Barcaságban kóborló cigányokat küldjék vissza.

1645. február 27.: ifjabb Rákóczi György tudatja a brassói bíróval, helyesen tette, hogy a cigányokat, akik már hosszú ideje itt laknak, nem adta ki egy havasalföldi boérnak (román kisnemes). 1645. március 14.: a havaselvi vajda személyesen fordult Rákóczihoz, hogy egy Raduly nevű boértól megszöktek a cigányok, a Barcaságban bújkálnak, adják ki őket; az ifjabb Rákóczi utasítása a brassói bíró számára: *Minek okáért kegyelmesen parancsolljuk hűségednek, ha nem azok, az kik felől az minapában irt vala, ha ott az Barcza vidékén találtatnak lenni az megirt Raduly aga czigányi s hűséged nem akarja őket meg tartani, s azoknak is kedvök leszen az bemenetelre[!], adgya kezébe emberének, vitesse be őket.* Ifjabb Rákóczi 1645. május 2-án kelt leveléből kiderül, hogy Brassó nem adta át a cigányokat, Raduly megfenyegette őket, s ellopatta a város juhait. Úgy vélte, hogy az üggyel nem kell az apját, azaz „Öreg" Rákóczi György fejedelmet háborgatni, s Raduly *illetlen arestálásait* túlzottnak ítélve eképpen írt a brassóiaknak: *Im azért az vajdának ő kegyelmének irattunk, hogy megirt Radul agát megintse és ha hír nélkül cselekette az mód nélkül való arestalást és illetlen fenyegetőzését, ... megbüntesse ezért és az arestált juhokat is felszabadítsa.*

1645. május 20.: ifjabb Rákóczi tudatja Brassó városával, rájuk bízza, hogy kiadják-e a cigányokat a vajdának, vagy sem; szerinte jó volna ebben a dologban a vajdának kedvében járni. A következő év derekán, 1646. június 1-én viszont az idősebb Rákóczi György arról ír a brassói bírónak, ne sértsék meg azt a szerződést, amit a havasalföldi vajdával kötött a szökött jobbágyok és cigányok kölcsönös kiadatásáról. Arra utasítja a brassói bírót, hogy saját székében írja össze a muntyá-

nokat (a havasalföldi szökött jobbágyokat), vegyék számba, hogy kinek a joghatósága alá kerültek és arról is tájékozódjon, hogy miért nem akarják őket visszaadni eredeti uraiknak.

A cigányok havasalföldi uraiktól megszökve kerültek Erdélybe még a XVII. században is, de a mozgás már nem volt egyirányú, Erdélyből is szöktek cigányok és jobbágyok Havasalföldre. Valószínűleg oda-vissza szökdöstek, s így próbálták meg elérni, hogy senkinek ne legyen felettük joghatósága. A kettős irányú mozgás nagyságrendje meghatározhatatlan, azaz nem tudjuk, hogy melyik irányba szöktek többen. A cigányok esetében feltehetően az Erdély felé irányuló szökések száma volt nagyobb, mert a havasalföldi és moldvai vajdák szigorú intézkedései és a rabszolgakereskedelem miatt igyekeztek elmenekülni.[654]

A helyi hatóságok nem tudták megfelelően kezelni a senkihez sem tartozók okozta problémát, illetve pillanatnyi érdekeik szerint jártak el, s gyakran születtek ellentmondásos intézkedések. A kiadatás kérdésében másképpen foglaltak állást egy román kisnemessel szemben, s megint másképp egy havasalföldi főrangú személlyel, vagy éppen a fejedelemmel szemben. A kölcsönös kiadatás elvét a legmagasabb szintű diplomáciai szerződésben fogadták el, de betartására nem voltak garanciák. A szerződés betartása vagy megszegése, s ezzel együtt a cigányok sorsa - attól is függött, hogy miképpen alakult a fejedelemségek aktuális viszonya.

A cigányokkal szembeni engedékenységet és szigorúságot motiváló tényezőket további forrásfeltárás után esettanulmányokban kell majd feldolgozni, különösen fontos lenne a havasalföldi és moldvai vajdák magyarnyelvű leveleinek feldolgozása. A most számba vett néhány adatból szebetűnő, hogy esetenként milyen rugalmasan és humánusan viszonyultak Erdélyben a cigányokhoz. Egyetlen más országból sem ismerünk ebből a korból példát arra, hogy egy intézkedéssel figyelembe vennék a cigányok szándékait is.

Munkaerő-gazdálkodás

A pillanatnyi diplomáciai érdekeknél a cigányok nagyobb tömegét érintették az uradalmak munkaerő-szabályozási intézkedései. Nem dönthető el, hogy cigányokra vonatkozik-e, de a cigányokra is általánosíthatók az olyan intézkedések, amelyeket I. Rákóczi György tett 1632-ben.[655] A sárospataki uradalomban 6 kovácsot és 9 lakatost írtak össze, a fejedelem arra utasította a tiszttartót, hogy elég 2 kovács és 3 lakatos, a többit fogják más szolgálatra. A lokális gazdasági érdek lehetett ezzel teljesen ellentétes is. 1661. évi, Ungváron kibácsátott oklevelében Homonnai Drugeth György arra utasítja a cigányok vajdáját, hogy segítse elő a mesterséget gyakorló cigányok gyarapodását.[656] Az ungvári uradalomban az adott gazdasági

színvonal mellett inkább volt szükség cigányokra, mint Sárospatakon, ahol több volt a nem-cigány mesterember.

Az uradalom és a város munkaerő-igénye befolyásolta a cigány népesség számát Munkácson is. Viszonylag nagy számukat elsősorban az biztosította, hogy szükség volt rájuk a vaskohók mellett. Lehoczky Tivadar kapitális iratolvasási baklövése miatt belőlük lett a szakirodalomban „kanczigány". Az urbáriumban ténylegesen *koh-czigányként* szerepelnek, azaz kohós, vagyis kohó mellett dolgozó cigányok voltak.[657]

Ugyanebben az időben (1687) a tárkányi váruradalomban mindössze két cigány család élt, itt kevésbé volt rájuk szükség.[658] Ugyanebben az uradalomban 1700-ban még mindig csak három család volt, egy család pedig elhagyta a telkét.[659]

Feltehetően igényt tartottak a cigányok munkaerejére a kisvárdai várban is. 1699-ben Bercsényi Miklós a cigányokkal együtt adta zálogba a várat. Dömötör Sándor feltételezte, hogy fegyverjavításokat, golyóöntést és egyéb katonailag hasznos munkákat végeztek, de ezt eddig még nem tárta fel kellően a történeti kutatás. E tekintetben is az eljövendő lokális kutatásra vagyunk utalva.[660]

A XVI-XVII. században gyakran találkozunk cigányokkal a várakban és az uradalmi központokban, de csupán egy biztos adatunk van arra, hogy cigányok várvédelemben vettek részt, 1556-ban Nagyidán.[661] Most még nem tudjuk, hogy mekkora cigány népesség élt itt, s feltáratlan az is, hogy békeidőben milyen szolgálatokra fogták őket. Hasonlóképpen bizonytalan ismereteink vannak a huszti várhoz tartozó cigányokról is, ahol 1704-ben a vár leltárában említik, hogy naponta egy cipót kapnak, amikor a várban dolgoznak, akárcsak a faragók, fazekasok, üvegesek, de arról nem szól a forrás, hogy pontosan mit végeztettek velük.[662]

A máshonnan eddig megismert adatok arról tanúskodnak, hogy a legkedvezőbben alkalmi megbízásokban és kohók melletti segédmunkákban lehetett foglalkoztatni a cigányokat. Ennek oka nem valamifajta különös megkülönböztetés volt, hanem az, hogy a cigányok nagy része az ilyen munkákhoz értett. A vashámorokban egyetlen, szakértelmet igénylő tevékenységi körben sem találunk cigányokat. A gyulafehérvári, csernabányai, alvinci, szamosújvári, kővári uradalmakban (valamennyi erdélyi fejedelmi uradalom) pl. a cigányok szegődményes segédmunkások voltak. Az ún. koh-cigányok egy napi járandósága 6-8 liba volt, a bányában szolgáló cigány kővágónak egy esztendőre 2 köböl búzát adtak. A csernabányai kohómester, amikor a hámor nem működött, minden hétre kapott 1 mérő búzát, amikor a hámor működött, minden hétre 1 mázsa vasat és 8 darab 8 fontos rúdvasat.[663] Ez a különbség kifejezte az adott viszonyok közötti munkaerőérték-különbséget is.

A miskolci városgazda 1690. március 4-én a miskolci városgazda ezt jegyezte fel a számadáskönyvbe: *Az város kerekét vasazván erogáltam az Czigányoknak 28 dénárt.*" 1702. szeptember 30-án: *Az boronához csináltattam 6 fogat, adtam a cigánynak 1 kenyeret.*" 1704. július 11-én: *Czigány Palkónak patkószög verésért 6 d.*(énár).[664]

A városi magisztrátusok és maguk a cigányok is törekedtek arra, hogy saját területükről kizárják az újonnan megjelenő cigányokat. A Kolozsvár alá érkező újabb csoportot 1585-ben pl. a magisztrátus utasítására maguk, a már régebb óta ott élő cigányok zavarták el, hogy ne veszélyeztessék megélhetésüket. A városi tanács a következő rendelkezést hozta ebben az évben: *Ertettek eo kgmek hogj Idegen Cziganok telepettenek volna meg, es Immar egnehanynok gondwiseletlenseg miat hazok meg Egett volna, Azert vegeztek eo kgmek hogj az Idegen Cziganoknak kalibayat, hazokat Az Czigan Vaidawall elharittassa Biro Vram, es ne engeggien Idegen Czigannak hazat epitteny.*[665]

Tűzeseteket nem csak a cigányok okoztak, nem sokkal később újabb statutum született Kolozsváron: *Lattiak eo kgmek melj giakorta tamad az Thwz az Varosban, es az hyrtetelbenis Minemeo gondwiseletlen az Trombitas, kinek miatta veszedelem hogy ne legien, ket leghenyt fogaggion Biro Vram, kik zwntelen ot fen vigiazzanak, az hyw vigiazasra megh eskwttessek eoket. Az eorizeo egyik zasz, masik Magiar legien.*[666]

A cigányok lakhelyének lerombolása nem volt valamiféle speciálisan cigányellenes intézkedés, a kolozsvári magisztrátus a városrészek tizedeseinek is kötelességévé tette, hogy járják be a hozzájuk tartozó területet és válogatás nélkül romboljanak le minden veszélyes tüzelő helyet.[667]

A klozsvári intézkedésnek tűzvédelmi megfontolás volt a közvetlen indoka, de szándékosan vagy szándékolatlanul a demográfiai egyensúlyt is biztosította. Száz évvel később, 1686-ban a kassai cigányok vajdái kötelezettséget vállaltak, hogy *semmiféle más rendbeli czigánt* maguk közé nem fogadnak.[668] Kolozsváron már a XVI. században, Kassán pedig - a későbbi beköltözésből és az eltérő strukturális feltételekből adódóan - csak a XVII. század második felében következett be az a szituáció, amikor a városi munkaszervezet már nem bírt el több cigányt az ott élőknél. A munkerő-szabályozás mechanizmusaként értelmezhetjük azt a pert is (Csepreg, 1637), amely azonos megélhetési módot választó cigányok egymás közötti hatalmaskodása miatt zajlott. A mezővárosi munkaszervezetben olyannyira korlátozott mértékben kaphattak helyet a cigányok, hogy hajlandók voltak érte erőszakkal is küzdeni.

Céhszabályzatok

A céhek, leginkább a városokban, a piaci túltelítettséget igyekeztek megakadályozni. Meg akartak szabadulni a konkurenciától, de ez a szándék nem volt mindenhol egyforma, s általában határozott különbséget tettek a saját településükön élő és a máshonnan érkező cigányok között. A kolozsvári lakatosok és sarkantyúkészítők 1620-ban így rendelkeztek céhszabályzatuk 33. pontjában: *Mindazonaltal az it valo Cehbeli Szigiarto Mesterek az Cziganioktol, az kik itt laknak, kantár zabolakat, cziattokat es horgokat bator vehessenek. De ezeken semmi Lakatgiarto miwet, se mas varasoktol ne hozzanak, se az Cziganioktol ne ueigenek, se oh miwet ne foldoztassanak, se ne onoztassanak, hanem mindeneket mi töllwnk Lakatgiartoktol vegienek, es welwnk miweltessenek. Ha pedig a szygiartok e Vegzest felbontanak es altal haghnak, Biro Uram es Tanaczi erejevel az meghengettetett dolgoktol is el tiltassanak.*[669]

Kolozsváron más, ugyancsak céhes iparágak ugyanebben az időben keletkezett céhszabályzataiban nem esik szó cigányokról (ötvösök: 1627, kovácsok: 1640), számukra tehát nem jelentettek versenytársakat a cigányok.

Marosvásárhelyen ezzel szemben a kovácscéh az I. Rákóczi György által 1642. június 20-án jóváhagyott szabályzatában három articulusban is a cigányokkal foglalkozott:[670]

IX. Articulus. Mivel penig az czigányok is efféle ujmivben vagy mivelésben igen gyakorta bele elegyitik magokat vad tudnak hozzá vagy nem[!] (noha ők az város közzé semmi szedő-vedőt nem igen praestálnak) azért ennek utánna azoktul is efféle uj miv, ugy mint szekér, kerék és tengely vasazás, ásó, kapa, patkó csinálás tilalmas leszen, de az foldozás s' szerszám vasazás, ásó, kapa, szántó vas nádlás, fejsze aczélozás nekiek is szabados leszen, mert attul meg sem tilthattyuk őket is.

X. Articulus. Senkinek penig ennek utánna afféle czigányokat, kik ezen ellen cselekedni igyekeiznek az maga udvarára bevinni és ott velek miveltetni nem leszen szabad, hanem ha kik velek valamit akar csináltatni, avagy foldoztatni, azoknak bizonyos és elrendült helyek lévén, ott miveltessenek velek.

XI. Articulus. Az kiknek penig afféle mivelő czigány jobbágyi volnának és lennének, ámbár miveltessen velek, de az mint ekkediglen szoktak, udvarokra be ne vigyék, hogy ott miveltessen velek, sőt az meg irt uj mivet ugyan ne is miveltesse az szekér foldozás és az vasazáson kivül és az nádaláson kivül, mert valaki ez ellen cselekednék és efféle czigány fel találtatnék, az akkori biránk erejével minden müszerétől megfosztathassék.

Debrecenben nem a céhek, hanem a városi magisztrátus rendelkezett a cigányok iparűzéséről.[671] 1668-ban a városi tanács rendelkezése: ... *nem lehet az kovacz mes-*

tereknek ellenek az czigányoknak az ekkoráig két kezi munkájok által végbe ment munkájok és dolgok, az mit az előt nem műveltek ez után is ne műveljék. Két évvel később gondosan meghatározták a cigányok által folytatható fémműves tevékenységi köröket: *az czigányoknak műve: vas villa, békó, ó ásó, rostély, kolomp, doromb, fúró, fogó, nyárs, iszkába, lécz szeg, ó kapa-ásó, sindely-szeg, zabola, ó munkát meg nyúthattya, szántó vasat is céh mester hírével meg csinálhattya.* 1671-ben tovább szűkítették a lehetőségeket: *Az czigányoknak meg nem engedtetik, hogy az szántó vashoz nyúljanak és lakatoshoz, kovácshoz illendő új munkát végbe vigyenek, el vétele alatt.*

A XVI. században, vagyis abban az időszakban amikor a cigányok száma még csekély volt, nem szólnak a céhszabályzatok cigányokról. A XVII. században létrejövő szabályozási igényt a cigányok számának megszaporodása és a fémműves iparágak átalakulása váltotta ki. A XVII. században az iparágak specializálódásával több új fémipari ágazat (kardverés, kaszaverés, kapaverés) is céhes keretekbe szerveződött[672], s ezek számára a céhen kívüli házaló iparosok konkurenciát jelentett. Megpórbálták őket - köztük a cigányokat is - kiszorítani addigi pozícióikból. A korábban céhekbe szerveződött lakatosok tették meg az első lépéseket, majd nyomukban a többiek is, a még fejlettebb puskaművességhez pedig sohasem tudtak közel kerülni a cigányok. A cigányok számára hátrányosak voltak a változások, mert beszűkítették ipari tevékenységük körét, s ezzel együtt megélhetési lehetőségeiket is. Ez a folyamat is egyik összetevője lett annak a krízishelyzetnek, amely a XVII. század végén a cigányokat is életmódváltási kényszerpályára terelte. E tekintetben azonban éles regionális különbségek fedezhetők fel.

Sok településen pl. régóta a cigányok végezték az aratási és őszi betakarítási időszakban a mezőgazdasági eszközök javítását, a XVII. század második felében egyre kisebb volt erre a lehetőség. Az ilyen jellegű munkák elvesztésével a cigányok elvesztették azt a megbecsülést is, amit a termelő munkához való kapcsolódás jelenthetett. Ott ahol sikerült megmaradniuk a mezőgazdasági munkák folyamatosságát biztosító pozícióban, vagy egyéb tevékenységi körökben hasznosak lehettek, az együttélés kivételes modelljei alakultak ki, melyek fennálltak egészen a modern időkig, mint pl. Kolozsváron.[673] Kassán még a XVII. század végén is megmaradt a cigányok temeléshez kötődő funkciója, ennek köszönhették, hogy a város hajlandó volt őket saját jurisdictiója alatt megtartani, sőt még a katonai hatóságoknál is közbenjárni az érdekükben.[674] 1687-ben az Eperjesre induló kassai követeknek utasításba adták, hogy tisztázzák Caraffával a cigányok feletti rendelkezést, aki szintén igényt tartott a cigányokra. A követeknek elő kellett adni, hogy a város cigányai nem azonosak a generálissághoz tartozókkal, valamint azt is, hogy a cigá-

nyokra szükség van *kiváltképpen a mostani minualandó szántások idején conservváltatnak.*[675] A városnak tehát fontosak voltak a cigányok, de miként azt korábban is mondtuk, korlátozott számban és meghatározott termelő munkák kiszolgálóiként. Amikor a helyi munkavégzés lehetőségei beszűkültek, a cigányoknak egyéb megélhetési módokat kellett keresni. Arra, hogy egész éven át ugyanazon a településen megoldották a foglalkoztatásukat, csupán Erdély néhány városában találunk példákat.

A cigányok fémműves szolgáltatásaira elsősorban azért tartottak igényt a befogadók, mert olcsóbban dolgoztak, sok munkát helyben elvégeztek, azokon a helyeken pedig, ahol fejletlen volt a kézművesség, ellátták azokat a feladatokat, amelyeket a parasztok saját maguk nem tudtak megcsinálni. A céhes szerveződés széleskörűvé válása előtt az általuk nyújtott előnyök miatt sok munkát meg is tudtak szerezni. Olcsóságukat az tette lehetővé, hogy olyan munkákat is elvégeztek, ami a céhes iparosok számára kevésbé volt kifizetődő. A cigányok az általuk folytatott tevékenységeket egy meghatározott körön belül valóban kivételes ügyességgel végezték, de hosszú távon nem vehették fel a versenyt a céhes iparosokkal, s nem tudták kielégíteni azokat a minőségi követelményeket sem, amelyeket azok támasztottak. A különleges remekeket is előállítani képes, nagyobb vagyonnal és szervezeti védettséggel rendelkező céhesek szemében a cigányok nem is számítottak igazi iparosnak, de kétségtelenül rugalmasabbak voltak.

A XVII. században még nem dőlt el a céhes iparosok és a cigányok piacokért folytatott küzdelme, hanem elkezdődött egy hosszan tartó folyamat. A városokból hamar kiszorultak a cigányok, de azokon a területeken, amelyeket a céhesedés csak a XVII. vagy XVIII. században, esetleg még később ért el, szükség volt rájuk. A céhekhez képest primitívebb eszközökkel és archaikusabb technológiával dolgoztak, de ennek a modern tömegtermelés megjelenése előtt számos előnye is volt, többek között az, hogy a falusi életben nélkülözhetetlen apróbb fémtárgyakat jobban tudták készíteni, mint más iparosok. Pl. a fúrók hegyét senki nem tudta úgy megedzeni, mint a cigányok, s nem is tudták eltanulni tőlük még a XX. században sem.[676]

Cigány identitás

Valamennyi cigányokkal foglalkozó kutatónak - bármely tudományszak területén dolgozzék is -, fel kell tennie azokat a kérdéseket, amelyek arra vonatkoznak, hogy a cigányok mennyire hasonlítanak és mennyire különböznek a gádzsóktól.

Látszólag könnyű a felelet: a cigányok mások, másként szervezik meg az életüket, másképpen viszonyulnak a világ dolgaihoz, számukra más értelme van azoknak az értékeknek, amelyeket befogadóik annyira fontosnak tartanak. A továbblépés már nem ilyen egyszerű. A cigány ember életének legbensőbb sajátosságaihoz történetileg sokszor lehetetlen közel kerülni és ez gyakran még az empirikus kutatásokat végző etnográfusoknak és antropológusoknak sem sikerül. Az egymás közötti kapcsolatok, a közösségben elfoglalt hely a társadalmi, nemi és életkori szerepek szerint, a nyelv, táplálkozás, fizikai megjelenés, öltözködés, időbeosztás mind olyan probléma, amelyeknek a megismerése nélkül nem lehet meghatározni a cigányok különösségét leírhatóvá tevő *differentia specificat*. Még problematikusabb az érzelem- és gondolatvilág vizsgálata. A kutatók többsége egyetért abban, hogy létezik valamiféle sajátos cigány mentalitás, különleges életstílus, illetve kulturális stílus, ami „egységesen fennmaradt a cigányság története során", annak ellenére, hogy egységes cigány kultúra nincsen.[677]

A szociológia, az antropológia és a néprajz területén több kísérlet történt már a rejtélyes „cigány ethosz", „cigány habitus" stb. definiálására, sokszor egymástól élesen eltérő alapminták segítségével és más-más terminológia használatával. A történettudomány a cigánykutatás terén még nem dolgozott ki megfelelő módszereket arra, hogy hozzájárulhasson „a társadalomban élő emberről alkotott elméleti tudás megszerzéséért nemzedékről nemzedékre folytatódó kísérletekhez".[678] A hazai cigánytörténeti irodalomban eddig egyetlen szerző kísérelte meg a cigányok társadalomtörténeti sajátosságainak összefoglalását, hangsúlyozva vállalkozása többszörösen korlátozott voltát, amit legfőképpen - egyéb tényezők mellett - a források feltáratlansága okoz.[679]

A cigány társadalom belső életének történeti vizsgálata annál nehezebb, minél távolabb vagyunk időben saját korunktól. A XVIII-XIX. századból nagy mennyiségben maradtak fenn olyan források, amelyek megfelelő módszerek alkalmazásával, a kutatás szevezettebbé válása esetén elvezethetnek majd egy modern cigány társadalomtörténet megszületéséhez. Az utolsó fejezetben magam is megpróbálok valamelyest hozzájárulni ehhez. A XVI-XVII. századnál nehezebb helyzetben vagyunk, be kell érnünk szórványadatokkal.

Ki a cigány?

Többször hangsúlyoztam már, hogy a történetkutatók azokat tarthatják cigányoknak, akiket a források annak neveznek, vagy a körülményekből kétségek nélkül arra lehet következtetni, hogy cigányokról van szó. Most azonban nem a forrásértelmezési problémákhoz akarok visszatérni, hanem a XVI. század óta tartó vitához: beszélhetünk-e „igazi" és „nem igazi" cigányokról.

A XVI. században a svájci krónikák saját koruk cigányait, akiket közönséges banditáknak és tolvajoknak tartottak, élesen elválaszották azoktól, akik a XV. század elején érkeztek Európába.[680] Ez a szemléletváltozás a magyarországi elbeszélő forrásokban a XVII. században fedezhető fel. Szentiványi Márton jezsuita tudós 1691-ben így írt a cigányokról:[681]

Végezetül, hogy a cigányoknak az igen hitvány és kóborló, tisztán csak a tolvajlásokhoz szokott népe mely alkalommal jutott el Németországba és Magyarországra, ebben a kérdésben különbözőképpen vélekednek a történetírók. Annyi azonban bizonyos, hogy Ferdinánd, Spanyolország egykori királya hatvan napot rendelt a számukra, amely időn belül teljesen eltávozni parancsoltattak az országból -, és ilyen módon ki is zárta őket Spanyolországból. Azon időtől kezdve ide-oda kóborolnak Németországban és Magyarországon, s másutt is, sokaknak veszedelmével és kárvallásával. Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze. Így ír róluk Maiolus a Dies Caniculares című munkája 3. kötetének a 2. beszélgetésében. Grantzius azt állítja, hogy az 1417. esztendőben jelent meg először az embereknek ez a söpredéke a Németországgal határos részeken. Ők pedig azt mondják magukról, hogy egyiptomi származásúak, s hogy reájuk kirótt büntetésből járják körül kóborolva a világot. Ámde mindez csak mese.

Szentiványi egyrészt átveszi az európai egyházi gondolkodás jellegzetes sztereotípiáját, másrészt megfogalmaz egy olyan új teóriát, ami ellentétes a magyarországi értelmiség és a művelt főurak körében addig tudományosnak számító elképzeléssel, nevezetesen azzal, hogy a cigányok a fáraó népének leszármazottai. Révay Péter és Thurzó György menleveleiben, továbbá Istvánffy Miklós Szamosközy István történeti munkáiban is található egy érdekes megjegyzés arról, hogy a cigányokat a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, ők maguk viszont az egyiptomi nemzetség elnevezést tartják helyesnek. Ugyanakkor a forrásokból az is megállapítható, hogy a gyakrabban használt zingarus/cyganus/cigány stb. név azonos értelmű volt a ritkábban előforduló egyptius, gens aegyptiaca és fharaones ne-

vekkel. A népnevek kronológiájából úgy tűnik, hogy az elnevezések egy ideig párhuzamosan éltek, de a XVI. század derekától a cigány vált uralkodóvá, a gens aegyptiaca ezután a művelt emberek tudós terminusaként élt tovább.

Amikor a nyugat-európai krónikákban megjelenik a XVI. század elején a cigányok egyiptomi származásában való kételkedés, s ez maga is visszatérő toposszá lesz akárcsak korábban az egyiptomi eredet, Magyarországon továbbra is a „fáraó fiai" teória volt elterjedt. Valószínűleg örökre megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy a cigányok valóban hittek-e saját egyiptomi eredetükben, vagy befogadóik találták ezt ki, így adva magyarázatot az érthetetlenre, s így helyezve el a cigányokat a népeknek a bibliai ősökhöz kötött hierarchiájában. A magyarországi adatok alapján az látszik biztosnak, hogy a XVI. század közepe táján változás történt a cigányok identifikálásában. Azok a csoportok, amelyek a korai időben még távolabbról érkezhettek Magyarországra, talán valóban egyiptominak mondták magukat, ezért nevezik őket egyptiusnak, pharaonesnek. Ha magukat esetleg nem is hitték egyiptominak, Magyarországon kétségkívül annak tartották őket. Azok a cigányok, akik már nem a korai migránsokhoz tartoztak, hanem hosszabb havasalföldi és moldvai tartózkodás után vándoroltak és szöktek Magyarországra, talán már nem mondták magukat egyiptominak és nem is nevezték őket annak, hanem cigánynak. A „fáraó fiai" legenda azonban már beleivódott a közgondolkodásba, két XVII. századi, Zemplén megyéből ismert esküformula is ezt igazolja.

Zemplén vármegye törvényszéke előtt 1630 körül a cigányoknak az alábbi szövegű esküt kellett letenni:[682]

Valamint Faraó királyt az Isten a Veres tenger mélységében elsillyesztette, ugy engemet is a föld gyomrában elsillyesszen és ha igazat nem mondanék, átkozott legyek, soha se lopásban, se cserélésben és semmi dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első cserélésemben az lovam csudává váljon és szamárrá légyen, akasztófán száradjak dühös hóhér keze által.

A másik esküről biztosan tudjuk, hogy 1680-ból származik, ezt is a törvényszéken kellett elmondani. Alapmotívumai megegyeznek az előzővel, de kiegészül a keresztény értékrend jellemző elemével, a minden szentekre való esküvéssel.[683]

Én esküszöm az Atya fiu Szent Lélek egy bizony Ur Isten tellyes Szent Háromság, Boldogságos Szüz Mária és Istennek miinden szenteire, hogy én az jelen való dologban, amire kérdendő leszek, vagy mit tudok, láttam, avagy hallottam, mindeneket igazan meg mondom és meg vallom és ha valami leg kisebbet is eltagadnék vagy hozzá tennék, aki igaz nem volna, tehát valamint régente Faraó Királyt az Isten az Veres Tenger méllységében el sillyesztette, ugy engemet is mindjárt a Föld gyomrában sillyesszen el és ha igazat nem vallanék átkozott legyek mind jártam-

ban, keltemben, nyugtomban, mentemben egész harmadiziglen soha se lopásban, se tserélésben és semmi némü dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első tserélésemben az lovam csudává vállyon, és szamárrá legyen és illyen száraz földé tétessen, mint az kinn állok és azzal nyilatkozzon ki, ha nem igazán esküszöm az akasztófán szaradgyak meg és a Dühös hóhér keze által mullyak ki ez világból és ha még igazat nem vallanék, vagy valamit el tagadnék, mind ezek rajtam és nemzetségemen harmadiziglen ugy történnyenek.

Az etnográfusok a cigányok eredetéről és tulajdonságairól fennmaradt szövegeket és népi elbeszéléseket ellentmondásosan ítélik meg. Egyrészt feltételezik, hogy az alapmotívumok részben a cigányoktól származnak. Másrészt „a terepgyakorlattal rendelkező kutatók tapasztalata szerint a cigányok úgy tekintenek ezekre az etiológiai szövegekre, mint a gadzsok... alkotásaira".[684] A néprajzi vagy antropológiai vizsgálat tehát tipikus jegyeket árulhat el a felmérés időpontjában a megkérdezett cigányok gondolkodásáról, de nem alkalmas annak eldöntésére, hogy háromszáz évvel korábban mit gondolhattak magukról. Az etnográfusok által elemzett szövegek és a két XVII. századi esküformulák között mégis van egy találkozási pont: egyaránt a kettős hovatartozást fejezik ki.

XVII. századi esküszövegeinkről biztosan állíthatjuk, hogy nem cigányok, hanem vármegyei hivatalnokok fogalmazták meg őket. Az értékmotívumok egy része - leginkább a második szöveg első soraiban - tipikusan a gádzsó értékrend kifejezői. Vannak azonban jellegzetesen cigánynak tekinthető értékek is a szövegekben: szerencse, cserélés és a ló. Mindkét értékrendre jellemző a hamis esküvés következményeinek harmadizig való kiterjesztése. A hóhér-motívum nehezen értelmezhető, mert nem tudjuk megítélni szituáció-függőségét, tudnunk kellene, hogy Zemplénben a cigányok elláttak-e hóhéri feladatokat. A törvényszék előtt persze a cigány embereknek sem lehetett közömbös, mégis inkább hajlok arra, hogy a nemcigányok értékrendjében fontosabb volt, mint a cigányokéban. Az örök nyugtalanságtól, otthontalanságtól, mint a hamis vallomás következményétől való félelem jellegzetesen a nem-cigányok mentalitásának diabolikus modelljeihez köthetők. Az európai népek nem értették meg a cigányok vándorlásának okait, számukra a letelepültségből és a termelő munkából való kirekesztődés tragédia. A magyarázatot abban lelték meg, hogy a cigányokat Káintól vagy Kámtól származtatták.[685] Magyarországon nem volt általános ez a nézet, a menleveleknél láttuk, hogy sok főúr nagyon is világosan látta a vándorlás gazdasági funkcióját.

Mit kezdjünk a Fáraó király motívummal? Csak a gádzsók hittek benne, vagy a cigányok is? Úgy gondolom, hogy a XV. század elején a cigányok valóban egyiptominak tarthatták magukat, amit befogadóik is elfogadtak, mert könnyen össze-

egyeztethető volt a Bibliával.[686] A XVI-XVII. században Magyarországra érkezett cigányok már nem tudták, hogy honnan származnak, identitásuk jelentősen megváltozhatott. Amikor Szentiványi azt mondja, hogy a cigányok egyiptomi származásúnak mondják magukat, akkor nem saját korának tapasztalatát tolmácsolja, hanem nyugati egyházi szerzők korábbi időszakra vonatkozó elméletét veszi át. A XVII. században itt élt cigányok a „fáraó fiai" legendát nem magukkal hozták, hanem átvették, s ez egyfajta kulturális adaptálódási alternatíva is volt, de sohasem hittek benne annyira, mint a nem-cigányok. A nyugati elbeszélő forrásoknak a cigányok megbízhatóságát kétségbe vonó nézeteiből elsősorban nem az eredetre, hanem az éltmódra és a karakterre vonatkozó nézetei hatottak erősebben a magyarországi szerzőkre, s az egyiptomi származás teóriája egészen a XIX. századig megmaradt.

Térjünk vissza Szentiványihoz és az „igazi" cigányok kérdéséhez. Az a Maiolustól átvett gondolata, hogy a cigányok a társadalom söpredékéből összeverődött nép, szerepet játszott a negatív karakterjegyek kialakulásában, de Magyarországon nem születtek további olyan elképzelések, amelyek arról szóltak volna, hogy a cigánynak nevezett csoportok igazából már nem is cigányok. Erre a megfigyelésére mégis oda kell figyelnünk. Szembetűnő ugyanis, hogy a történeti Magyarország bizonyos részeiben mennyire eltérő a cigányokkal szembeni bánásmód, mint másutt, s ennek az lehet az oka, hogy az egyes csoportok összetétele, életmódja merőben különbözött. A statutumok és a menlevelek annyira ellentétesek, mintha nem is ugyanarról a népről szólnának, csupán az elnevezés lenne egyforma. Lehetségesnek tartom, hogy azok a csapatok, amelyek ellen Zala, Szepes, Sopron, Moson, Nyitra vármegyében szigorú rendelkezéseket hoztak a XVII. században, nem csupán cigányokból álltak, hanem a korabeli társadalom különböző, etnikai és szociális szempontból eltérő rétegeiből verbuválódott emberekből is. Társadalmi állásukat, természetes hovatartozásukat vesztett, a törvénytelen megélhetés kényszerpályáira sodródott emberekből, akik a hatóságok szemében válogatás nélkül a gonosztevő fogalmába tartoztak. Cigányok és egyéb periférikus helyzetben lévő rétegek keveredésére más országokban is találunk példát, Magyarországon később következett ez be és nem volt olyan erőteljes, mint Angliában és a német területeken.[687] Mindez hipotézis marad, bizonyítása akkor válna lehetővé, hogyha legalább egy olyan irat előkerülne, amelyből megismerhetnénk ezeknek a hibrid csoportoknak a tagjait.

A társadalom kitaszítottjainak története ma még szűz területe a hazai társadalomtörténetnek. A szerencsétlen sorsra jutás útjainak megértése segíthet majd tisztázni egy máig megoldatlan problémát is: cigányokra vonatkozik-e Oláh Miklós 1536. évi leírása, ami eként szól:[688]

Van egy másik falu a Maros és a fehér Körös között Erdélyen kívül, amelynek a neve az ilyen nevű és vele szomszédos mezővárosról Symand és amelynek majdnem minden lakója sánta, vak vagy hibás lábú vagy kezű ember, vagy más testi rútsággal bélyegzett. Ide ép embert nem engednek be, s úgy látszik, hogy erre, és arra, hogy testi csúfságban szembeötlőek, különösen büszkék, bár ezt nem a természet adta, hanem az, hogy hír szerint az újszülötteket a szülők megvakítják, vagy csontjaikat és ízületeiket kicsavarják, hogy testi csúfságban velük teljesen egyenlőek legyenek. Ettől kezdve főleg azért, hogy miként testalkatban, éppen úgy nyelvükben is különbözzenek másoktól, maguknak az egymás közti beszéd céljára saját, csak saját falujukbéli által érthető nyelvet alakítottak ki, amelyet a mieink a vakok nyelvének neveznek. Az a kiváltságuk, hogy a többi magyarok más tehetviselésétől mentesek, és az ország minden részében kolduló énekléssel biztosítanak maguknak és övéiknek megélhetést. Csúf, rossz hírű és kínszenvedésre méltó emberfajta, amely az emberi természet szépségét bűnös cselekedetével ékteleníti el. Ettől őket a mi uralkodóink nem tiltották el vagy azért, mert más fontosabb dolgokkal foglalkoznak, vagy azért, mert e terjedelmes országban ezt nem veszik észre, egyébként sem fogják az emberi nemre a rossz hírnév és csúfság bélyegét rásütni.

1833-ban Fábián Gábor vetette fel, hogy ez a leírás cigányokról szól, két év múlva részletesebben is kifejtette ebbéli álláspontját. Hat évtized múltán a történészek körében is tekintéllyel rendelkező Márki Sándor szentesítette a teóriát, s attól kezdve a tudományos köztudatban is standard véleményként tér vissza, hogy Simándon sátoros cigányok éltek.[689] A *Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban* c. kiadványba is úgy került be, mint ténylegesen cigányokról szóló forrás.

Már Fábián Gábornak is eszébe jutott, hogy Oláh Miklós leírásában olyan valószínűtlen dolgok szerepelnek, amelyeket semmilyen más forrásban sem lehet fellelni. Úgy vélte azonban, hogy mindennek lennie kellett valamilyen forrásának, ami talán a korabeli túlzó közvélekedés. Fábián azt is tisztázta, hogy a leírás nem Simánd mezővárosra vonatkozik, mint addig hitték, hanem egy mellette levő helyre. Ezek után érthetetlen Fábián figyelmetlensége, hogy nem veszi észre: Oláh Miklós egyszer sem írja le a cigányokra használt egyik korabeli elnevezést sem, sőt magyarnak tartja ezeket az embereket, hiszen a *többi magyarokkal* szembeállítva beszél róluk. Ehelyett kijelenti, hogy a leírásban szereplő szerencsétlenek „nem lehettek mások, mint Simánd alatt megtelepedett sátoros Czigányok". Érvei a következők: Magyarországon a XV. század elején jelentek meg a cigányok, Oláh Miklós korában még nem voltak olyan ismertek, hogy ne keringtek volna róluk mindenféle csodálatos történetek, hiszen „még nem olly régen is magunk sok borzasztó 's undorító dolgokat hallottunk és hittünk". A mendemondákban azonban

nem kételkedik, őt is az előítéletek vezetik, s kijelenti, hogy olyan szörnyűségek, amilyenekről Oláh Miklós ír, csak a cigányokról feltételezhetők. Ha eltávolítjuk a leírásról a túlzásokat, akkor minden rá is illik a cigányokra-állítja Fábián Gábor.

Mi az, ami szerinte a cigányokra jellemző?

- a falu végén lakás, csalás, koldulás
- elképzelhető, hogy szánalomkeltésből megvakítsák a gyermekeket
- bénákká biztos nem tették magukat, de azt a látszatot keltették, erre ma is [1835] sok példa van
- a senki más által nem értett nyelv a cigány volt
- privilégiummal is rendelkeztek, méghozzá nem mással, mint a Zsigmond által adott 1423. évivel.

Márki Sándor több kritikai észrevételt is tett a szövegnek a cigányokkal való összekapcsolhatóságáról, de a kívánalomtörténet őt is annyira hatalmába kerítette, hogy saját racionális megfontolásai ellenére végül mégis úgy foglalt állást, hogy Oláh Miklós kétségtelenül cigányokról ír. Márki felvetette azt az alternatívát, hogy az Oláh Miklós által említett hely talán azonosítható Igricverse faluval, s a sok szerencsétlen az ottani regösök elkorcsosult utóda volt. Ezt a lehetőséget túlságosan dehonesztálónak tartotta a középkori énekmondókra, s nem találva magyarázatot arra, hogy miért nyomorították volna meg gyermekeiket, elvetette. Svájci analógiák alapján jutott eszébe az a lehetőség, hogy Simánd közelében az ország tolvajai, csavargói, koldusai gyűltek össze valamifajta „országgyűlésre", ugyanúgy, mint néhány elbeszélő forrás szerint a svájci Gersauba. Ez a variáció azonban Simánd múltját piszkította volna be, így hát ezt is félretette és elfogadta Fábián Gábor álláspontját, annál is inkább, mert megerősítve látta azzal, hogy az első cigány hegedűs Kármán Döme és Lippai Balázs is Arad vármegyében születtek. Ez a bizonyítás akkor sem lenne kielégítő hogyha Kármán Demeter tényleg cigány lett volna, de láttuk, hogy ez csupán romantikus álom.

Túl azon, hogy a forrásban a cigány szó nem olvasható, egyetlen körülményből sem következik teljes bizonyossággal, hogy cigányokról lenne szó. Fábián Gábor hipotézise sokkal inkább az előítéletesség és az indokolatlan visszavetítés kombinációjának terméke, mintsem a történeti tényeké. Úgy gondolom, hogy Simánd mellett nem jött létre valóságos falu, hanem a korabeli társadalom szerencsétlen, megnyomorodott, megvakult, senki által nem segített „quasimodo"-inak alkalmi telepe. Oláh Miklós leírásában összekeverednek a valóságos tények a környékbeliek hiedelmeivel, akik igyekeztek távol tartani magukat a nyomorteleptől. Hasonlóan működhetett ez az ad hoc település, mint egy középkori lepratelep, s az ott

élőkről a legkülönfélébb mendemondák keringtek, esetleg valamilyen ártást tulajdonítottak nekik, s képtelen történeteket meséltek róluk, pl. azt, hogy megvakítják és megnyomorítják a gyermekeket. A Simándra vonatkozó XVI. századi forrásokban nincs nyoma, hogy a mezővárosnak kapcsolata lett volna a teleppel, ha csak nem értették bele őket a szegénység miatt adómentesek kategóriájába. A kiváltságosság félig lehet igaz. Bizonyára valóban adómentességet és koldulási engedélyt kaptak, de az énekmondás összemosás következménye. Azt hiszem, hogy az ugyancsak Simánd közelében levő Igricverse énekmondóinak középkori kiváltságait vetítették rá a XVI. század eleji koldusokra. A titkos nyelvre Szilágyi Ferenc bevezetőben már említett magyarázata látszik kézenfekvőnek: Oláh Miklós a korabeli tolvajnyelvről írt.

A cigány kultúra szórványemlékei

Amikor Magyarországon nagyobb számban megjelentek a cigányok, már nem létezett egységes romani nyelv. Egy írásbeliséggel és saját értelmiséggel évszázadokon keresztül nem rendelkező népcsoportnál szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy ránk maradt XVII. századból származó cigány nyelvemlék.[690] A Kájoni Kódex[691] XVII. század derekán lejegyzett darabjai között található két cigány nyelvű dal. A cigány folklórnak az eredeti forrás 75. fólióján található emlékeit először Seprődi János közölte 1909-ben, de maga sem volt biztos az átírásban.[692] A *Tikha vgordonoczka* c. dal bizonytalan olvasatú szövegének értelmezésére 1955-ben Hajdú András tett kísérletet, akkoriban nem lehetett hozzáférni a hányatott sorsú kódexhez.[693] Hajdú háromféle variációt dolgozott ki, s ennél tovább azóta sem jutott a kutatás. A Tikha vgordonoczka-t szekeres (kocsis) dalnak fordította, a másik *Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica*, tehát nem cigány, hanem latin címet viselő dal szövegét nem tudta megfejteni, annyit állapított meg, hogy talán mondóka lehet. 1994-ben a Kájoni Kódex kritikai kiadásában 143-144. szám alatt ismét megjelent a két dal, de a kötet összeállítói igazából nem tudtak velük mit kezdeni. A többi darabról alapos elemzéseket olvashatunk, de erről a két dalról csupán annyit, hogy ismeretlen kéz jegyezte le őket, s a cigány folklór emlékei.[694]

A Tikha vgordonoczka szövege:
Fel labu mange mandre Czore Czore
Tikkanalya tukhe mandro Czorolyesz.

Az Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica szövege:
Czeterno Penczoczke Okhe Okhe la szenate
Deta pro fako Daskom Daskom Lomonai daskom Dan.

Hajdú András saját gyűjtéséből közölt egy Sárospatakon 1954-ben gyűjtött, a Tikha vgordonoczka-hoz hasonló dallamú cigány dalt, s megállapította, hogy ez nem jelenti feltétlenül a XVII. századi dallam cigány eredetét. A szöveg értelme az általa adott variációk alapján egy feleselésre enged következtetni: fel már lopjál nekem kenyeret / te miért nem loptál magadnak kenyeret.

Jelenlegi ismereteink alapján ezeket a dalokat tekinthetjük a legkorábbi magyarországi cigány szövegeknek, de feltehetően vannak ennél korábbról származó cigány szavak. Újabban Tóth Péter vetette fel, hogy Báthory Zsigmond egyik 1585. évi oklevelében említett *Bongó* név lehet az első Magyarországi forrásból ismert cigány szó. A kárpáti cigány *bangó* (= görbe, sánta) szóból származhat.[695] Bizonytalanul vetem fel a Báthory Zsigmond 1583. évi oklevelében szereplő *Guida* név cigány eredetének lehetőségét, amely talán az ugyancsak kárpáti cigány *gulo dad* (= édesapa) félrehallásából származhat. Az oklevélírók valószínűleg nem értették pontosan a cigányok neveit. Ez lehet az oka annak is, hogy a Bongó névvel azonos értelműnek tűnő *Bancho* nevet másképpen írták.

A XVI-XVII. századból ismert rendkívül kevés cigány személynév elemzésével még adós a hazai nyelvtudomány, különösen fontos lenne a török nevek vizsgálata.[696] Az általam tanulmányozott forrásokban a XVI. században a cigányok többnyire magyar keresztnevekkel fordulnak elő (István, Gáspár, János, György, Márton, Mihály, Ferenc, Bálint), a vezetéknév kivételnek számít. Ilyen a Bongó és a Guida, amelyek cigány ragadványnevekből váltak családnévvé, feltehetően magyar névadással. A XVII. században a vajdák egytől-egyig vezetéknevekkel tűnnek fel a forrásokban, de a cigányok körében a családnév még egyáltalán nem mondható elterjedtnek. A családnév kialakulása általában attól függhetett, hogy mióta éltek már Magyarországon, s mennyire adaptálódtak a befogadókhoz. A XVII. századból ismert családnevek nagyrészt magyar eredetűek (Veres, Lázár, Kovács, Sipos, Horváth, Sárközi, Váczi, Tatár, Dávid, Kani, Vajda, Kiss, Pápai, Kúti stb.), néhány szlovák (Hornyak, Csemenda), cigánynak csak egy tartható bizonyosan (Rajkó). A nevek egy részének eredetéről nem tudok állást foglalni (Mucsa, Daza, Szama, Tonkos, Sitai, Sónai, Barják, Ombozy, Refully), s arról sem, hogy bizonyos esetekben a személynév a származási helyre utal-e (Polják), illetve ténylegesen kifejezi-e azt a foglalkozást, amit viselője űzött (Bacsó, Disznóhajtó).

Néhány véletlenszerű adatot közöl a magyarországi cigányok XVII. századi kultúrájáról Eduard Brown angol és Jakob Tollius németalföldi utazó útleírása. Brown (1669):[697] *Ezek* [a cigányok-NP] *lábukat és kezöket az alkanna nevű növénnyel vörösre festik, mivel a hideg és zord időjárás ellen hatásosnak képzelik. Az asszonyok némelyike még a haját is befesti.* Tollius leírását érdemes hosszabban idézni, ő

1687-ben a töröktől visszafoglalt Pesten látott cigányokat:[698] *Itt igen sok olyan embert láttam, akiket a németek cigányoknak (Zigenner) neveznek, a franciák egyiptomiaknak (egiptiens) vagy cseheknek (bohemiens), a batávusok és az alnémetek pedig Neidensnek. Ez a népség, amely Erdélyországban és Szerbiában, valamint az ezekkel szomszédos tartományokban él szétszóródva, különleges szokásokkal, erkölcsökkel és nyelvvel rendelkezik. A cigányok sátrakban laknak és a kézműves mesterségeket gyakorolják, s ezekből tartják fenn magukat, valamint olyan árucikkek összeszedéséből és eladásából, amelyeket orozva szereznek meg. Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények urralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy - ahogyan mondani szokták - vallás nélkülick: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szokás szerint.*

Életmód, anyagi kultúra, mentalitás

A cigányok múltjával foglalkozó szerzők többsége, amikor le akarja írni életmódjuk és anyagi kultúrájuk sajátosságait, homogén struktúrákat keres. Ennek az eljárásnak különösen két aspektusa problematikus. Egyrészt az, hogy a cigány csoportokat úgy tekinti - Patrick Williams terminológiájával szólva - mintha zárt térben és mozdulatlan időben évszázadokon keresztül mindig ugyanúgy élnének. Másrészt a gádzsókkal szembeállítva identifikált közösség életéről levont általános következtetések nem mindig és nem mindenhol jellemzőek valamennyi cigányra.

Ahhoz a kardinális problémához jutottunk el, amelyről a kulturális antropológiában már több. mint két évtizede vitatkoznak.[699] A történettudomány még nem szembesült azzal a nehézséggel, ami a kutatói attitűdök különbözőségéből adódik és nem dolgozta ki azokat a módszertani eljárásokat, amelyekkel a cigányok életének térben és időben állandó és változatlan jelenségei elválaszthatók. Rendkívül nehéz kérdés pl. annak eldöntése, hogy a cigányok ugyanúgy éltek-e Magyarországon a XVI-XVII. században, mint a XVIII-XIX. században. Ha erre a kérdésre igennel válaszolunk, akkor azt a látszatot keltjük, mintha a cigányok életmódja négyszáz év alatt semmit sem változott volna, s ez nem igaz. Ha nemmel válaszolunk, akkor elmossuk azt a határvonalat, amit a cigányok mindig igyekeztek fenntartani függetlenségük - legalább részleges megőrzése - érdekében.

A megélhetési technikák egy része és a cigányok által űzött mesterségek technológiája évszázadokon keresztül változatlan maradhat, de a cigányság egészéről nem beszélhetünk homogén tömegként egy-egy történelmi korszakban.[700] Azért nem, mert a megélhetés lehetőségei sohasem függetlenek a többségi társadalom gazdasági rendszerétől és a cigányok elzárkózása ezen a téren nem lehet olyan erős, hogy a gádzsók ne befolyásolnák az életüket. Rövid távon az adott strruktú-

ra regionális és lokális eltérései, hosszú távon pedig a strukturális átalakulások befolyásolják a lehetőségeket. A többségi társadalom változásai arra kényszerítik a cigányokat, hogy újfajta válaszokat adjanak az új feltételekre. Az új válaszokban megőriznek archaikus módszereket, de a munkaszervezetben elfoglalt helyük már nem ugyanaz, mint korábban. A cigányok kultúrájának kétségtelenül vannak izolált értékei, de az életmód gazdasági meghatározottságú szegmentumai nem tartoznak közéjük.

A XVI-XVII. századi forrásokból az életmódra és az anyagi kultúrára levonható következtetések általános érvénye korlátozott. A források adatai elsősorban akkor és ott érvényesek, amikor és ahol a forrás keletkezett, s azokra a cigányokra vonatkoznak leginkább, akikkel a források létrehozói találkoztak. Pietro Busto leírása szerint a XVI. század végén Erdélyben a cigányok *télen vályogkunyhókban, nyáron pedig a szabad ég alatt laknak*. Ugyanakkor azok a cigányok, akiket Bongars 1585-ben Tokaj környékén látott kocsijaikon laktak. Csupán két forrás, de feltűnő életmódbeli különbség ugyanabban az időben a történeti Magyarország egymástól távollevő pontjain. A szultáni városokban a cigányok házakban laknak, kereskednek, némelyiknek komoly vagyona van. A XVII. század elejéről származó menlevelek (Révay Péter, Thurzó György, Esterházy Miklós) a Királyi Magyarország területén szerzett tapasztalatok alapján a cigányok életmódjának attribútumait csupa negatívumban látják:

- szegények, nyomorúságos, „sanyarú és gyalázatos" életük van
- nincsenek településeik, házaik, állandó otthantalanság a sorsuk
- rogyos sátrakban húzzák meg magukat a településeken kívül vagy azok szélén
- el kell tűrniük esőt, hideget, fagyot
- alá és fel ide-oda bolyongva járnak bizonytalanul
- nincsenek célratörő terveik és igyekvéseik, egyik napról a másikra, egyik óráról a másikra élnek.

Mindez igaz és talán azt is mondhatjuk, hogy a cigányság nagyobb részére igaz, mégsem beszélhetünk az életmódnak egyetlen alapmintájáról, hanem variációkról és azok kombinációiról. A XVII. században pl. ugyanazon országrészen belül is legalább háromféle modellt figyelhetünk meg. Szerencsen (1635), Szendrőben (1659), Ónodon (1676/1681) és Kassán (1686) a cigányok sátrakban laknak, a tárkányi váruradalomban házakban (1687). Az utóbbihoz tartozó Kiscigándon (1700) az ott élő cigány jobbágytelekkel rendelkezett és házban lakott. Ugyanezt feltételezhetjük a sárospataki cigányokról, a már említett 1648. évi adat alapján. Az ecsedi uradalomhoz tartozó Nyírbátorban ugyanebben az évben biztosan házakban laktak a cigányok. Debrecen, Kassa, Munkács és más települések cigány népességé-

ről nincsenek ilyen jellegű adataink. Kolozsvár példája azt mutatja, hogy a variációk hosszú távon egymás mellett létezhetnek egyazon településen belül. A XVI. század elején itt sátrakban laktak a cigányok, 1585-ben már kalyibákról szólnak a források, a XVII. századból több adat is van a cigányhurubákról, azaz földkunyhókról. A későbbi forrásokban a sátor kivételével - lévén a kolozsvári cigányok letelepedettek - a házszerű építményekről és a földbe ásott lakásról is hallunk. A hurubára még 1851-ből is van adat.[701]

Az életmód variációinak árnyalt leírására nincs lehetőségünk, mert kutatási szempontjainkból szükségszerűen nélkülöznünk kell a táplálkozást, az öltözködést, a lakberendezést, a használati tárgyakat.[702] Ilymódon képtelenség válaszolni arra az alapvető kérdésre, hogy a cigányok közül pontosan mennyien, hol és milyen módon váltak letelepültté. A letelepültség kritériumait eleve nehéz megállapítani, mert a helyhezkötöttség nem feltétlenül jelent a szó szoros értelmében vett letelepült életmódot, egyszersmind a sátorban vagy szabad ég alatt lakás sem jelent szükségszerűen állandó kóborlást. Forrásainkból úgy tűnik, hogy a XVI-XVII. században csaknem minden cigány közösség életében jellemző volt a mozgás valamilyen formája, de erről majd később.

Az életmódról szólva feltétlenül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy éltek-e Magyarországon a XVI-XVII. században olyan cigányok, akik letelepült, szántóföldi műveléssel és állattartással foglalkozó parasztokká váltak? A rendkívül kevés, véletlenszerűen előkerült forrásadat alapján is azt kell mondanunk, hogy nem. Az integrálódásnak ez az útja a XVI-XVII. században nem volt elzárva a cigányok elől, de sem számukra, sem a befogadóknak nem volt ez fontos. A cigányoknak a gádzsók értékrendje szerinti mezei gazdálkodóvá és iparossá válása a XVII. század végén felmerült már, de csak a következő korszakban lett neuralgikus probléma. Az Esterházyak menleveleiből láthattuk - s egyéb példákat is említettem -, hogy nem az állandó egy helyben lakás és a cigány életforma kényszerű megváltoztatása volt lényeges, hanem az, hogy a cigányok „szokott mesterségek" gyakorlása során ne kerüljenek konfliktusba a környezetükkel, ne lopjanak és ne okozzanak egyéb módon sem károkat.

Amikor a XVI-XVII. századi források cigány jobbágyokról szólnak, akkor ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy ezek a cigányok agrártevékenységet folytató, hagyományos módon termény-, munka-, és pénzjáradékkal adózó letelepültekké váltak. Jobbágyságuk azt jelenti, hogy kialakult a kötelezettségek és a szabadságok jól körülhatárolt rendszerén alapuló jogi, gazdasági és személyi függőségük. Ezentúl nem voltak ellenőrizhetetlenek, de nem voltak kiszolgáltatottak sem, hanem betagolódtak a feudális társadalomba. Azt, hogy egy adott pillanatban mennyi

lehetett az ilyen módon integrálódott és a senkihez sem tartozó cigányok aránya, nem lehet megmondani. Stabil rendszerről nem beszélhetünk, mert egyrészt időről időre felbukkannak új csoportok, a XVII. században már nem is csak egy irányból, másrészt a korabeli társadalom normái és törvényei gyakorta nem voltak összehangban a hétköznapi élettel.

A XVII. századból ismerünk példákat arra, hogy cigányok telket kaptak földesuraiktól, de a szóhasználatban körültekintőnek kell lennünk. Különbséget kell tennünk a között, hogy valaki jobbágytelket vagy házhelyet kap. Esettanulmányok hiányában ezt a problémát jelenleg nem lehet megnyugtatóan megoldani, csupán felhívjuk rá a figyelmet, hogy a szakirodalomban terminológiai zavar van. Az általam ezidáig tanulmányozott források azt mutatják, ritkán fordult elő, hogy a cigányok teljes jobbágytelket, tehát házhelyet a rajta álló házzal és a hozzátartozó kertekkel, szántóföldet, kaszálót bírtak volna. A XVII. században a tartósan egy helyben élő cigányok között már jelentős lehetett a vagyoni differenciálódás, előfordul, hogy a közösségi vezetők rendelkeznek jobbágytelekkel, mások viszont nem. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy a vajdai intézményt sok helyen igyekeztek a községbírói szervezet mintájára megszervezni. A töredéktelekkel rendelkező cigányok szolgáltatásairól még nincs pontos képünk, az biztos, hogy elsősorban ipari szolgáltatásokkal tartoztak, ahogy akkor mondták, mesterségekkel adóztak, ami kovácsmunkát jelent. Azokon a településeken sincsenek ott az adóösszeírásokban még a XVII. században sem, amelyekről biztosan tudjuk, hogy éltek ott cigányok.

Gyakoribb, hogy cigányok - elsősorban a kovács mesterséget űzők - házhelyet kapnak a helyileg változó nagyságú kerttel és cserébe ipari szolgáltatásokkal tartoznak. Nyírbátorban találunk erre példát a már említett 1648. évi urbáriumban, ahol cigány kovácsok éltek. Arra vonatkozólag, hogy a házhelyek a település mely részén álltak és a cigányok a házat is vele kapták, vagy nekik kellett felépíteni saját erőből vagy a földesúr segítségével, egyelőre nem találtam adatokat. Az iparosok külön adózása nem specifikusan cigányokra jellemző. Nyírbátorban pl. így szabályozták a mesteremberek adózását:

Az mester emberek penig semminemű vetésekből dézmát nem adnak, hanem dézmálásnak idején minden mester ember a ki kovács, egy fejszét ád mindenik, avagy azért den.[dénár] *50., az szűcs egy keztyüt, avagy den.18., a varga mindenik egy-egy czepellyűst, avagy azért den. 39., az csizmadia egy kapczát, avagy azért den. 39.*

Nem tudjuk, hogy a földesuraiknak ipari szolgáltatással tartozó telekkel, illetve házhellyel és házzal rendelkező, mindenképpen a letelepültség valamely fokán élő cigányok egész évben egy helyben tartózkodtak-e, vagy megélhetési kényszerek

hatására bizonyos évszakokban elhagyták lakóhelyüket, miként látunk majd rá példát más cigányoknál. További kutatások során kell vizsgálni azt is, hogy a cigányok kihasználták-e azt a lehetőséget, amit a kert és a szántó nyújthatott a létbiztonság javítására, vagy műveletlenül hagyták a földet, amire a XVIII. században lesz majd példa.

Hogyha ma cigányokról beszélünk, rendszerint - eltekintve most a sztereotípiáktól, amelyek sokkal inkább a gádzsók észjárását és nem a cigányok életmódját jellemzik - foglalkozási sajátosságok alapján próbálunk képet alkotni róluk, ritkább esetben figyelembe vesszük a nyelvjárásokat is. A XVI-XVII. században nem mutathatók ki tiszta megélhetési képletek. Szándékosan nem beszélek foglalkozási ágakról, mert a cigány emberek nagyobb hányada számára nagyon ritkán adódtak stabil, rendszeres keresményt biztosító munkalehetőségek, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy az a letelepült társadalmak értékrendjébe beleivódott. Némileg kivételt jelentenek ez alól a városi alkalmazásba, vagy a török katonai alakulatokba került cigányok, akik javadalmat, illetve zsoldot kaptak. A cigányok kétségtelenül a hódoltság területén illeszkedtek be legerősebben és legkönnyebben a munkaszervezetbe, itt fordulnak elő közöttük olyan foglalkozások is, amelyek elütnek a hagyományos megélhetési módoktól és nem az alantasnak számító munkák sorába tartoznak. Csak a török cigányok körében van példa arra, hogy seborvosok, vásári felügyelők lettek. Az Egerben élő mohamedánná lett, magyar neveket viselő cigányok házat, szőlőt szereztek, amit a vár visszafoglalása után is megtartottak.[703] Itt idézőjel nélkül írhatjuk le a török szót, mert a hódoltsági cigányok tömegesen tértek át a mohamedán vallásra, hogy érvényesülhessenek. A délszláv martalócok ezzel szemben nem tértek át, feltehetően azért, mert számukra a megélhetés fontosabb volt, mint az érvényesülés. Amilyen könnyen felvették a cigányok a mohamedán hitet, olyan könnyen le is tértek róla a felszabadító háborúk befejeztével, de nem viselkedtek egyformán. A ténylegesen mohamedán identitású, a hadseregben vagy másutt pozíciókhoz jutott cigányok közül többen hagyták el az országot a felszabadító háborúk befejeztével, mint a könnyebb boldogulás reményében „törökké" lett cigányok közül, akiket 1686 után az ún. újkeresztények sorában találunk.[704]

A cigányok megélhetése Erdélyben és a Királyi Magyarországon többnyire valóban olyan ad hoc jellegű volt, ahogy a menlevelek mondják. Ez nem csak a munkaszerzési lehetőségek bizonytalanságát jelenti, hanem a munkevégzésnek a gádzsókétól eltérő módjait is. Az életmód és életvitel megértésének két alapkérdéséről van szó.

1./ A cigányok sokféle életmódját, megélhetési módját mi köti össze, van-e valamilyen közös nevező?

2./ Melyek azok az alapvető különbségek, amelyek a cigányok életmódját megkülönböztetik a gádzsókétól?

Az első kérdésre hasztalan keresünk elméleti modellt, mert nem találunk olyan választ, ami bárhol, bármikor egyformán érvényes lenne minden cigányra. Hogyha végiggondoljuk a problémát, nem tudjuk különválasztani a második kérdéstől. Azok a kulturális szálak, amelyek összekapcsolják a cigányokat, elsődlegesen nem a tárgyi világban, hanem a cselekvések mögöttes szándékában és céljában, a cigányok világképében lennének keresendők. Azok az értékek azonban, amelyeket a polarizálódott kárpáti cigányok életében azonosnak vélhetünk, történetileg vagy nem írhatók le, vagy csak a gádzsókkal való szembeállításban értelmezhetők.

A cigányok tevékenysége nem tervszerű termelő tevékenység, alapeleme nem a felhalmozás, hanem a javak közvetlen úton történő megszerzése és szükség esetén más javakra váltása. Nagyon sokszor a cigány ember a munkaerejét, az általa előállított terméket közvetlenül cseréli el kenyérre, libára, hogy a lehető leggyorsabban megszerezze a minimálisan szükséges élelmet. A cigány család nem folytat szisztematikus gazdálkodást, és másképpen szervezi meg a munkát és másképpen osztja be az időt. A cigány emberek egy napja nem a ház körüli és mezei gazdálkodás megszabta ütemben telik el, hanem az éppen aktuális élelemszerzési lehetőségekhez igazodva.

A cigány csoportok foglalkozási elkülönülését a kutatók általában az indiai kasztrendszer monoprefesszionalizmusával hozzák összefüggésbe, s ezzel magyarázzák a helyváltoztatás kényszerét is, mondván, hogy követniük kell a keresletet. Legalább annyian vannak azok is, akik szerint a cigányoknak már nem volt köze Indiához. Kereshetünk valamilyen „ősi"-nek mondható jelenséget, amivel erőltetetten összefüggésbe hozzuk a cigányokat, de ez nem sokkal lesz meggyőzőbb, mint a „puli" szó alapján hírdetni a sumer-magyar rokonságot. A monoprofesszionalizmus lehetősége már régen megszűnt, mert Perzsiában, Örményországban és Bizáncban nem voltak meg ugyanazok a feltételek, mint Indiában. Az egyszakmájú szerveződés csak akkor lehetséges, hogyha a egy foglalkozási ágat tömörítő alkasztok (dzsátik) egymásra épülhetnek.[705] Attól fogva, hogy a cigányok szétváltak, ennek már csekély volt a lehetősége, az Európai országokban pedig nem lehetett működőképes. Ha a cigányok talpon akartak maradni, alkalmazkodniuk kellett a tartózkodási helyük munkaszervezetéhez. A XVI-XVII. században a magukkal hozott tudásnak kisebb szerepe volt a megélhetési stratégiák megszervezésében, mint a többségi társadalom által kínált funkciók elfoglalásának. Ezért hangsúlyozom

oly sokszor a lokális adottságok jelentőségét, mert ezektől függött, hogy a cigányok eredeti mesterségeik maradékát hogyan építhetik rá a gazdasági rendszer üres csatornáira. Ebben a szituációban a cigányok körében korábban nem ismert megélhetési módok is kialakultak, amelyeket a kutatói attitűdöktől és az érzelmi beállítottságtól függően sokan igyekeznek Indiából származó „ősi" mesterségnek feltüntetni.

A XVI-XVII. századi források alapján azt kell mondanom, hogy a magyarországi cigányokra nem volt jellemző az egyforrású megélhetés. A cigányok minden eszközzel igyekeztek megőrizni tradicionális tevékenységeiket, láttuk, hogy részben a befogadók is segítették ezt, de a monoprofesszionalizmus lehetősége egyre jobban beszűkült. A keresletkövetés folyamatossága nem volt fenntartható, mert a legkisebb mezővárosban is voltak kovácsok, illetve egy idő után bármerre mentek beleütköztek más cigányokba. A megélhetés lehetőségeit nem a cigány csoportok belső szerveződése, hanem az őket körülvevő társadalom gazdasági rendszere jelölte ki.

A cigányok egy ideig választhatták az elvándorlást, az egy bizonyos térben lehetséges keresletkövetést, de a XVII. században egyre élesebben vetődött fel a kényszerpályákhoz való alkalmazkodás alternatívája. A megélhetési lehetőségek beszűkülése a történeti Magyarország egyes területein nem egyidejűleg és nem egyforma erősséggel jelentkezett. Nagyon kevés kivétellel a legtöbb cigány csoportot éppen az jellemezte, hogy „szokott mesterségekhez" kiegészítő tevékenységeket építsenek be megélhetési stratégiájukba. Ha ezeket a kiegészítő tevékenységekben készek voltak a gádzsók igényeihez alkalmazkodni - több példát is említettünk már -, akkor könnyebben megtalálták helyüket a társadalomban. Az uradalmi források gyakran csak annyit mondanak erről, hogy az *udvarházhoz szolgálnak szükség szerint*. A balázsfalvi uradalom 1647. évi urbáriuma szerint a többi lakoshoz hasonlóan télen a cigányoknak is szőlőkarókat kellett csinálni, minden családban 100 szálat.[706]

A cigány családok megélhetése egy összetett tevékenységre épült, amelyben a család tagjai meghatározott szerepet foglaltak el nemük és életkoruk szerint. A megélhetési stratégiában egyes tevékenységek váltakozva kerültek domináns pozícióba a lokális kereslet és az évszakok váltakozásától determinálva. A domináns tevékenységet a családfő folytatta, de ő sem csupán egyféle munkát végzett egy esztendőben, hanem öröklött mesterségén (ez főként valamilyen fémmunka) kívül mást is cinálnia kellett. A kiegészítő tevékenységekben a gyermekeknek és az asszonyoknak jutott a főszerep. A család létfenntartásában fontos munkafajtáik a XVIII. századdal ellentétben a XVI-XVII. századi forrásokban sokszor éppen csak

felsejlenek, jelezve a kutatók számára, hogy mennyi mindent kell még elvégezniük. Kolozsváron pl. már 1567-ben felbukkan a prostitúció[707], a gyermekek munkájáról pedig már középkori adatokat is említettünk.

Hogyha a kiegészítő tevékenységeket saját értékrendjükben természetesnek és elfogadottnak számító módon alakították ki, akkor konfliktusba kerültek a gádzsók törvényeivel és szokásaival. Az általuk választott alternatívák neuralgikus pontja a gádzsók szemszögéből a lopás, a cigányok szemszögéből szerzés, a leggyakoribb konfliktusforrás, ezzel később még foglalkozunk.

A forrásokban leggyakrabban említett tevékenységeket külön-külön tárgyaljuk a dominancia-elv figyelembe vételével.

Kovácsolás, fémművesség

A történeti Magyarország területén élt cigányok körében leggyakoribb, a gádzsók által legelfogadottabb, s valóban „ősinek" tekinthető mesterség. A szakirodalomban Bodgál Ferenc nyomán sokáig az 1659. évi szendrői adatot tekintették a cigány kovácsok legkorábbi emlékének, de ez a vélemény ma már nem tartható, azt hiszem nem igényel külön bizonyítást, hogy miért nem.[708]

A cigányok fémművessége sokféle funkcióban jelenik meg a forrásokban. A hódoltsági területeken elsősorban a hadsereg számára dolgoztak, 1560-ban pl. 15 cigány kovács több, mint két héten át napi 3 akcse fejenkénti fizetésért sajkákat és hajókat javított Budán.[709] A különféle tüzérségi és tüzérséget kiszolgáló funkciók ellátása is a hódoltsági cigányok között figyelhető meg leginkább, de voltak közöttük ötvös-rézművesek is.

Erdélyben és a Királyi Magyarországon a hadsereg ellátásában sokkal kisebb szerepük volt, fontosabbak az uradalmak és a városok igényeihez alkalmazott kiszolgáló funkciók. Kisebb vagy nagyobb fontosságú alkalmi vállalások, az ipar peremterületén végzett segédmunka, a mezőgazdasági munka folyamatosságának biztosítása. A gyerekek apróbb munkái néha apjuk, illetve a felnőtt férfiak domináns tevékenységének előkészítésére szolgálnak. 1582-ben Kolozsváron szétbontott épületeknél cigány gyerekek húzgálták ki a szegeket a zsindelyekből, majd a cigány kovácsok csináltak ezekből újakat. Ugyanebben az évben az egyik bástya javításakor készítettek szegeket. A vasat a város adta, a szén árát pedig pénzben térítette meg. 1629-ben a zsombori fürdőhöz küldött Kolozsvár két cigányt, feltehetően kovácsok voltak, bár forrásunk ezt nem mondja. Abból azonban, hogy más nem-cigány mesteremberekkel együtt küldik őket, erre következtethetünk.[710]

Az uradalmak és a cigány kovácsok kapcsolatoknak négy formáját ismerjük a forrásokból. Legritkábban az fordul elő, hogy az állandó alkalmazásra felfogadott

kovácsok cigányok, mint például Nyírbátorban. Gyakoribb a kohók melleti alkalmazás, valamint a menlevelekkel biztosított vándorló, de ellenőrzött munkavégzés. A kapcsolat leggyakoribb módja az alkalmi megbízás. Az eddig feltár forrásokból úgy tűnik, hogy az anyagot minden esetben az uradalom adta. Az alakalmi megbízás során végzett munka részletes leírását ismerjük I. Rákóczi György birtokairól.[711] A székelyhídi udvarbíró az 1635-37. évi számadásaival szemben felmerült kifogásokra írja:

Az egyik fa cziganak [facsiga!] *vasaztatására erogaltatott ferri librae 195, hogy az kovacz gazdatol valo fide mediante irt testimonialis pruductiot kevan, az nem lehet, mert nem kovaczok dolgoztanak az czigan, hanem amaz fejer fogu fekete ciganiok. Mivel azoktul testimonialist nem extraháltam, acceptaltathatik*, mert lehet anny hitele az udvarbironak, mint egy cigannak [kiemelés: NP.] *akarmikoris*.

Ugyanekkor még egy esetről beszámol: cigányokkal bástyákhoz való nagy szögeket, lapátokat csináltatott 339 font vasból, amiről azért nem vett elismervényt, mert annyi hitele neki is kell, hogy legyen, mint egy cigánynak. Cigányok csinálták a külső istállók ajtóinak foltozását 15 font vasból, valamint a szárazmalomhoz való eszközöket is 110 font vasból.

I. Rákóczi György birtokain letelepedett „vasműves" cigányok éltek még Alsóporumbákon is, de az általuk végzett munkákról nincsenek részletes adataink.

A hódoltság alá került, vagy a török által adófizetésre kényszerített településeken a cigány kovácsok a rendkívüli szolgáltatások teljesítésében vettek részt. A nagykőrösi cigányok hidakhoz való szegeket készítettek, s ezt Budára szállították, a debreceni cigányok pedig patkókat csináltak a váradi töröknek.[712] A nagykőrösi adatok értelmezése nem problémamentes. Van olyan szerző, aki a Szilády Áron és Szilágyi Sándor által közétett városi iratokban felbukkanó minden szegkovácsot cigánynak tart.[713] Véleményem szerint ez a feltételezés nem bizonyítható, Tamás kovács, György kovács, István kovács, Baranyai István, és Sárközi György nem voltak cigányok. János kovácsról az egyik városi feljegyzés el is árulja, hogy Varga János nagykőrösi gazda veje. Az egyetlen biztosan cigányokra vonatkozó adat az 1630. évi regestrumban található: *Czigányoknak attunk az szögektül 8 d*(énár). Itt az említett, névszerint felsorolt kovácsoktól határozottan különválasztva említik a cigányokat. A nagykőrösi iratokból tehát nem lehet arra következtetni, hogy a szögverést mindig és csak cigányok csinálták volna, pusztán alkalmi megbízásról volt szó.

A tartósan letelepedett cigányok közül azok, akik kedvezőbb anyagi helyzetbe jutottak, tartósan fedezni tudták az anyagköltséget, az önálló vállalkozással is megpróbálkoztak. 1585-ben, amikor a Házsongárdi temetőt létrehozták, Kolozsvár vá-

rosa 800 darab lécszeget vásárolt a helyi cigányok vajdájától 1 forintért. Ugyanekkor egy gyalui cigánytól is vettek szeget. Ezek a cigányok már nem közvetlenül a munkaerejüket cserélték el, hanem az általuk előállítot terméket. Sajnos azt nem tudjuk, hogy megőrizték -e a tradicionális technológiát, vagy szakítva azzal, esetleg műhelyeket hoztak létre.

A cigány kovácsok hagyományos, egészen a XX. századig megőrzött munkamódszerét legrészletesebben Arnold Harf 1497. évi leírásából ismerjük, aki Modonban és környékén személyesen látott cigányokat:[714]

Mindenféle mesterségben jártasak: így a cipőkészítésben és -foltozásban, sőt a kovácsmesterségben is. Roppant különösnek hatott például, ahogy az üllőt a földre tették, az ember pedig - a szabókhoz hasonlóan - mellé telepedett. A közelében ugyancsak a földön, a felesége font, úgy, hogy a tűz éppen kettejük közé került. Mellettük két kisebb didaszerű bőrzsák, felerészt a földbe temetve. Miközben az asszony font, néha fölemelte valamelyik zsákot a földről, majd újra leszorította; ezzel földet fújt a tűzbe, hogy az ember dolgozni tudjon.

Azon az 1686-ból származó rézmetszeten, amely a Csicsva vára alatt tanyázó cigány családot ábrázol, ezt a technológiát látjuk megelevenedni, s ugyanígy dolgoztak a tiszaigari kovácsok még a XX. század derekán is.[715]

Szórványadataink vannak a cigány kovácsok munkadíjáról. Nem említ cigányokat, de némi összehasonlítási lehetőséget kínál Alsólendva 1558. évi rendtartása, amely limitálja a kovácsok termékeinek árait, attól függően, hogy saját anyagból dolgoznak-e vagy sem.[716] Egy új patkó pl. 4 dénár, a kapák ára 12-13 krajcár, fejsze 12 krajcár, szekerce 8 krajcár. Az egykorú kolozsvári adatokkal egybevetve: 800 darab lécszeg kb. 25 patkóval egynértékű. Az összehasonlítás esetleges, pontosan tudnunk kellene a felhasznált anyag mennyiségét, s a majdani kutatások során bővebb forrásbázis alapján, a helyi árakat és a pénznemek különbségeit figyelembe véve kell majd számításokat végezni.

Borsod megyéből 1706-ból maradt fenn a cigány kovácsok munkájának és termékeinek limitációja. Hasonló források feltárása egy újabb iránya lehet a kutatásnak.[717] Ebben az országrészben úgy tűnik, hogy nagyon gyakran közvetlenül cserélték el a cigányok mesterségbeli tudásukat élelemre. A limitáció ugyanis nem szorosan vett árakat rögzít, hanem azt határozza meg, hogy az egyes munkafajtákért mekkora értékben jár élelem. A cigányok ekevasat, csoroszlyát, eketartozékokat (címervas stb.), tengelyvéget, küllőket, fogókat, csizmapatkolást, hevedereket, béklyókat csináltak, illetve javítottak, vagyis a falusi szükségleteket elégítették ki. Az anyagot a megrendelők adták, sokszor pedig *dirib darab vasbul* dolgoztak a cigány kovácsok. A cigányok legspeciálisabb fémmunkája a limitáció szerint a fúró-

készítés, összesen ötféle fúrót sorolnak fel: *cöregh kerek agy furu* (45 dénár), *bokázó furu* (24 dénár), *derek szegh furu* (12 dénár), *csapzo furu* (9 dénár), *küllöző furu* (9 dénár). A legdrágább 45 dénár, a legolcsóbb 9 dénár volt. Ezeket az árakat csak a lapos vasból készített új szántóvas (75 dénár) és *egy jó békó* (60 dénár) ellenértéke múlta felül. A csoroszlya nádlásáért és toldásáért 12 dénár vagy ennek megfelelő értékű élelem járt.

Már utaltam rá, most külön is szólok róla, hogy Erdélyben, főként pedig a Királyi Magyarországon a cigányok nem váltak a hadiipar fontos részévé. A szakirodalomban többször felbukkan az általánosságban felsorakoztatott foglalkozások között, hogy a cigányok ebben a két országrészben is fegyverkovácsok, puskaművesek voltak. A források ellene szólnak ennek a feltevésnek. A többfelé ágazó problémához még egy adalék: a puskaművesség kérdése. A puskaművesek egyetlen szabályzatában sem esik szó cigányokról, márpedig nehezen képzelhető el, hogy megtűrték volna a cigány konkurenciát, s a téma legavatottabb magyarországi kutatója sem tud róla, hogy a puskagyártás bármelyik munkafázisában résztvettek volna cigányok. A puskacsövet a vashámorokban készítették el, ahol a cigányok legfeljebb segédmunkások voltak. A következő lépcső, amikor a kész puskacsöveket átadják a lakatosoknak, akik kidolgozzák a többi részt és összeszerelik a csővel. Például a Mecenzéfen (Torna megye) vert puskacsöveket a besztercei, selmeci, körmöci, kassai, debreceni, rozsnyói, rimaszombati, miskolci, hegyaljai, mecenzéfi és szepsi lakatosok dolgozták fel. A források egyáltalán nem utalnak arra, hogy cigányok lettek volna közöttük.[718] Úgy tűnik tehát, hogy a fémművességnek ez a területe elzárva maradt a cigányok elől, akik nem rendelkeztek azokkal a szakismeretekkel, amelyek a puskagyártáshoz nélkülözhetetlenek voltak.

Külön kell foglalkoznunk a XVI. századi pénzhamisítás problematikájával is. Egy kevéssé ismert, rövid ideig létezett, nehezen hozzáférhető kiadványban jelent meg Kahler Frigyes dolgozata,[719] aki a Rudolf-tallér XVI. századból származó utánzatai és dénárhamisítványok kapcsán azt feltételezte, hogy a hamisítás cigányok műve volt. A hamis veretek Tunyogmatolcson és a Szalajka folyó forrásvidékén kerültek elő. A pénzek gyatra minősége, a sokszor értelmetlen, kusza körirat, az arckép kidolgozatlansága alapján kézenfekvő Kahler azon megállapítása, hogy a hamisítványok nem főúri hamisító műelyekben készültek, és az ötvösművészetben járatlan emberektől származnak. A tunyogmatolcsi lelet vélt készítőinek azonosítására tett kísérlet azonban igen gyenge lábakon áll:

A vizsgált tallér készítőire ma is élő szájhagyomány enged következtetni. Az 1956-ban 94 éves Barna József volt fehérgyarmati lakos elmondta, hogy a Szamos partját - most a holtág - úgy tartották számon 'emberemlékezet óta', mint vándor-

cigányok telephelyét. A cigányok teknőkészítéssel és kovácsmesterséggel is foglalkoztak. A cigánykovácsok a part menti fákból készítették a faszenet. Patkón és szegen kívül az ügyesebbek ezüst dolmánygombot is csináltak. 'Köztudott volt a régiek között', mondta Barna József, ezek a vándorkovácsok pénzt is hamisítottak.

Távol álljon tőlem Barna József szavahihetőségének kétségbevonása, még azt sem feltételezem, hogy talán nem mindenre emlékezett pontosan. A szájhagyományból azonban nem következik a XVI. századi cigány pénzhamisítás. Valamelyest meggyőzőbb Kahler okfejtése a Szalajka mellől előkerült hamis tallérok és dénárok kapcsán. A kidolgozás sajátosságai, a körirat betűinek hasonlóságai alapján valóban megalapozott az a feltételezés, hogy a matolcsi és a Szalajka melletti pénzek ugyanazoktól a hamisítóktól származnak. A leletek előfordulásának hasonló körülményei mindezt megerősítik, mindkét lelőhelyen táborhelyre emlékeztető nyomok voltak, s mindkét helyen előkerültek a pénzek mellett szegek és patkók. Mindez csaknem teljesen bizonyossá teszi, hogy a hamis pénzeket ugyanazok a személyek készítették, de vajon valóban cigányok voltak-e?

A XVI-XVII. századból egyetlen írásos adat sem került még elő, amely alátámasztaná annak lehetőségét, hogy „a főúri pénzhamisitás mellett a XVI. században jelentős volt a más jellegű - elsősorban a kovácscigányok körében elterjedt - pénzhamisítás is". A pénzhamisítás valóban elterjedt volt, de az már egyáltalán nem biztos, hogy többségüket cigánynak tarthatjuk. Ha a pénzhamisítás gyakori lett volna a cigányok között, akkor ez nem maradt volna nyom nélkül a törvénykezési iratokban.

Zenélés

A legtöbbet vitatott, forráskritikai szempontból legproblematikusabb cigány megélhetési mód. A problémák áttekintését már elvégeztük, most vegyük számba, hogy hol és mikor, milyen szituációkban említenek a források zenélő cigányokat a XVI-XVII. században.

1539-ben Bakyth Pál huszár főkapitány Nádasdy Tamástól cigány muzsikusokat *(cytharedos chyganos)* kért Nádasdy Tamástól.[720] Sárosi Bálint szerint ez a cigány hegedűs, lantos, vagy énekmondó lehetett. Fraser szerint a hangszer lehet lant vagy koboz. Ő azt is hozzáteszi, hogy a „kithara" szó értelme meghaladta eredeti jelentését, a név átment újabb hangszerekre is.

1543-ban Izabella királyné udvarának egyik tagja Erdélyből Bécsbe küldött levelében arról számol be, hogy *A legkiválóbb egyiptomi hegedősök, a fáraók ivadékai játszanak itt.* A forrást elsőként közlő Takáts Sándor hegedősökről beszélt, de az újabb irodalomban már inkább zenészt mondanak a szerzők.[721] A levél írójának

feltűnt, hogy a cigányok nem ujjaikkal pengetik a húrokat, hanem faverővel verik és tele torokkal énekelnek hozzá. Ez a faverővel vert hangszer nem lehet más, mint cimbalom, ahogy Fraser is gondolja.

Rudolf császár Lichtenstein nevű követe 1584-ben Budán, Szinán pasa által rendeztetett díszfelvonuláson látott cigányokat. A menet élén három cigány zenész haladt, akik pontosan meg nem nevezett hangszereik kísérete mellett *kellemetlen nyers ordító hangon énekelve magasztalják a szultánok hadi tetteit.*[722]

Zrínyi György már említett 1596. évi Batthyány Boldizsárhoz írott levelében két foglyul ejtett cigányról szól, akik török szolgálatban álltak. Neki éppen az ellenkezője tűnt fel, mint az 1543-as levél írójának.

Az egyiknek olyan hegedője vagyon, hogy bizony sem én, sem kegyelmed olyant nem láttunk, kinek csak két húrja vagyon, de a formája csoda, mely szép. A másiknak czimbalionja vagyon, olyan szabású, mint akivel a deákok a misét éneklik, de nem fával veri, hanem mint hárfát, az ujjaival kapdozza. Ez két czigány muzsikusok Pápán voltak Igricz basánál. Onnét Pécsre akartak menni, és úgy jértak fel s alá basákról-basákra és bégekről-bégekre.[723]

Amikor Mihály havasalföldi vajda Báthory András legyőzése után 1599. október 31-én diadalmasan bevonult Gyulafehérvárra, a török síposokon és a rézdobosokon kívül cigány zenészek is voltak a menetben. Szamosközy István így írja le őket:[724]

...Ezek mögött síposok és furulyások tették még ünnepélyesebbé a zsarnok bevonulását. Tíz citerás követte őket, abból a népségből, amelyet bolyongó egyiptomiaknak - köznyelven cigányoknak - neveznek; közvetlenül a vajda előtt ezek haladtak, a csupa barbársághoz képest nem is visszatetsző csoport: piszkosan, fedetlen fővel, úgy, hogy egész testi megjelésükön és viselkedésükön látszott a szolgai meghunyászkodás és önérzet nélküli félénkség...

A XVII. században megnövekedett a cigány zenészek száma, de a források csak a század végén gyarapodnak. Az erdélyi fejedelmek és a magyarországi főurak zenekarait továbbra is idegenből hozták, főleg olaszok, franciák, németek, lengyelek muzsikáltak.[725] A cigány zenészek, akik közül némelyek nem szokványos hangszereken nem szokványos modorban játszottak, a kulrális kölcsönhatások útján jelentek meg egyre több helyen. A török és magyar főurak kölcsönadták egymásnak, s tudunk arról is, hogy maguk között cseréltek zenészeket. 1639-ben Bessenyei István kiskomáromi kapitány a pécsi olajbéggel levelezett és muzsikusokat kért tőle, a bég pedig aranyos puskákat kívánt cserébe.[726] Az 1639-ben szereplő zenészekről nem tudjuk, hogy tényleg cigányok voltak-e, de feltételezhetjük, hogy ilyen módon cigányok is kerülhettek magyar környezetbe.

A cigány zenészek között bizonyára akadtak olyanok is, akik nemcsak a hódoltság területén, hanem a másik két országrészben is vándoroltak „gazdát" és megélhetést keresve. Esterházy Miklós más zenészek mellett együtt említ cigány hegedűst és török énekest Nyugat-Magyarországon feleségéhez, Nyáry Krisztinához Tarcsán 1627. június 17-én kelt levelében:[727]

Mi ide csak szintén ma ebéd tájban érkeztünk, mert a minemű útra jöttünk, nagy sokat kerültünk. És tegnap Rohonczról nem is akara elbocsátani Bottyániné asszonyom, a hol elvesztém a babicsát, minthogy nekem látja Isten eszembe sem jutott, és egyébaránt is csufos vendégségben valánk nagy sok dob trombita között, és tomburás, török énekes, czigány hegedős, korcsomára való czinbolimbosok is bőven voltanak. Ugy annyira, hogy ha a tilalom nem leszen vala édes fiam tőlem, eljöttemkor, nehezen állhattam volna meg, hogy táncznak és nagy erős szökésnek ne ereszkedtem volna. De még az egyszer megállám. Nem tudom, ha több vendégségekkel kezdenek érni bennünköt, mint maradhatunk meg.

Két évtized múlva Esterházy Pál valóban táncra perdült, az uralkodó előtt karddal járta el a hajdútáncot, de a zenészek között nem voltak cigányok. Önéletírásában is visszaemlékezett erre: *kinek* [a táncnak] *nagy mestere voltam akkor ... voltak pedig muzsikások Forgách Ádám uramé, a hegedűst Hanslinak hívták.*[728]

A cigány zenészeknek az a sajátos szerepe, amit ma is annyit emlegetünk és ami a romantikusok oly kedvelt témája volt, csak a XVII. század végén jelenik meg, s nem jelentette a cigányok nagy tömegeinek főúri környezetbe kerülését. A cigány zenészek egy részének ez a sajátos szerepe nem csupán Magyarországon jellemző, hanem a román fejedelmségekben, a törököknél és a délszlávoknál is. A román fejedelemségekben is a fejedelmek és a bojárok környezetében bukkannak fel először. Az 1683-ban kelezkezett Ungarischer Simplicissimus-ban ezt olvashatjuk: *...természetüktől fogva hajlamosak a zenére* [a cigányok]*; majdnem minden magyar nemes embernek van egy hegedűs vagy lakatos cigánya.*[729] Ezt úgy érthetjük, hogy ugyanaz a cigány a muzsikálshoz és a fémművességhez is értett. Foglalkoztatása így lehetett gazdaságos és egész éven át folyamatos.

Ugyanez a forrás említi azt a két trombitás cigányt, akik Barcsay Ákos erdélyi fejedelem kíséretében kaptak helyet. Ez az egyetlen adat, amely olyan cigányokra vonatkozik, akik fúvós hangszeren játszottak *tele tüdővel, de ami a német és lengyel darabokat illeti, nagyon gyalázatosan.*[730]

A magyar zenetörténeti irodalom már régóta észrevette, hogy a XVI-XVII. századi források sohasem említik a zenélést a cigányok sajátos foglalkozásaként. A cigány muzsikusokról egyre többször hallunk, de „sohasem a cigányok között, hanem a cigányság zömétől elkülönülve, törökök, magyarok stb. között szerepelnek".[731]

Mivel magyarázható a cigányok XVII. századi zenei előretörése? Részben az egyéni ambícióval, a felemelkedés vágyával. A legtehetségesebb cigány zenészek, főleg azok, akik még máshoz is értettek, biztos megélhetést találhattak a nemesi udvarházaknál. Ezt a lehetőséget csak kevesen használhatták ki, s elkerülhetetlenül együtt járt a cigány közösségből való kiszakadással. Thököly zenekara veres posztóból készült dolmányának, vagy az Estreházyak zenekara kék gránátos egyenruhájának felöltése mérföldekre taszította viselőjét a többi cigánytól.[732] Láttuk, hogy milyen keveseknek volt része ekkora szerencsében. A XVII. század vége még nem a híres prímások és a neves cigánybandák ideje. A cigány hegedűsök világa még nem jött el, a XVII. században zenéléssel foglalkozó cigányok többsége ismeretlen volt és másfajta munkát is végzett.

Hosszú távon a muzsikálás kifizetődő volt a cigányok számára. Sárosi Bálint szavait idézzük:

Ami a társadalom kereteibe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette. A 18. század végére, a cigánybandák első sikeres megszólalásával eljutottak odáig, hogy a cigány foglalkozások között (az addigi kovácsmesterséggel szemben) a zenélés lett a legrangosabb, a cigányok számára is legvonzóbb foglalkozás. Előre utalva későbbi mondandómra tegyük hozzá, hogy ez a kárpáti cigányokra értendő.

A betöltetlen zenei pályák elfoglalásának folyamata elválaszthatatlan a reformációtól, s a korabeli erkölcsökre gyakorolt hatásától. A prédikátorok az ország romlásának egyik okát a *bujálkodó tánc* elterjedésében látták. Gyulai Mihály 1681-ben így vélekedett erről:

Addig táncoltok, ugráltok ti táncos magyarok, dicsőségét országtoknak Jaj! elhullatátok! ...Isten haragjának tüze ma is lobog ellenünk, mert a tánc, ez a sok bűnökkel ocsmány vétek, uralkodott, uralkodik is mai napig köztetek... Valamennyi hegedű találtatnék városonkint, falunkint, kétfelé vágván, fűzfákra kellene függeszteni, a táncot vonó hegedűsöket pedig lábuknál fogva felakasztani melléje.

A zenélést, főleg mások szórakoztatását a városi polgárok nem tartották rendes foglalkozásnak. A szórakoztatás iránti ellenszenv szólal meg Marosvásárhely 1649. évi városi statutumában is:[733]

A penig, ki hegedül, cimbalmol, kobzol, lantol, sípol vagy háznál vagy korcsmán vasárnap, és ha rajtakapják, tőle az hegedűt elveszik és a földhöz verik, és magát is az kalickában [kaloda] *teszik.*

Borsod megye 1683-ban hozott puritán szellemű szabályrendeletet:

Akár lakodalmakban, akár privátim az hegedülésektől s táncolásoktól az emberek magukat megtartóztassák; mert az ki az hegedűst húzatja s az szerint az hegedűs is erősen pálcákkal verettetnek meg.[734]

Debrecenben 1719-ben megbüntettek egy Hatházi István nevű hegedűst, *...hogy tilalom ellenére hegedült, s másokat gonoszságra ingerelt, verettessék ki az városból. Hegedűje furatossal az farán törettessék össze. Többször pedig ne cselekedje.*[735]

A protestantizmus rigorózussága kedvező volt a cigányoknak, egyszersmind azonban kényszerpályákat is jelentett. Kedvező volt, mert elfoglalhatták a szórakoztatási pozíciókat, s kényszerpálya, mert ott ahol nem csupán méltatlannak tartották, hanem meg is büntették a táncolókat és a zenélőket, nem lehetett kihasználni ezt a megélhetési lehetőséget. A protetánsok szigorúsága a további kutatásokhoz is irányt ad, s több dolgot is megmagyaráz. A cigány muzsikusokat elsősorban katolikus és mohamedán közegben kereshetjük, s valószínűleg nem véletlen, hogy a cigányoknak elsősorban katolikus és nem potestáns főurak zenekarába sikerült bejutniok, miként az sem, hogy a zenélés, mint foglalkozás a XVIII. században, az ellenreformáció idején terjedt el szélesebb körben a cigányok között. A történelem paradoxona, hogy ugyanakkor ismét létrejött egy zenélést ellenző törekvés, de már más indíttatásból. A XVIII. században azok a vármegyék javasolják majd a cigányok hangszereinek összetörését, ahol a nemesség körében a potestáns felekeztek voltak dominánsak. Elképzeléseik pedig nem valamiféle faji előítéletben, hanem a potestáns etikában gyökereztek.

A cigány zenészek története több fontos művelődéstörténeti problémába fut bele, kettőt külön is emeljünk ki. Az egyik kérdés az, hogy a cigányok zenélésének keleti elemei honnan származtak és volt-e közvetítő szerepük a keleti mitívumoknak a magyarság zenéjébe jutásában? Részben érintettük már ezt a forráskritikai problémáknál, most ismét Sárosi Bálintot idézzük: *Amit zenélésükben* [a cigányokéban-NP.] *keletiesnek minősítettünk, annak gyökeréért nem kell az arabokig vagy perzsákig - még kevésbé Indiáig - mennünk; idehozták a törökök Magyarországra. Ha pedig itt volt, nemcsak a cigányok számára volt hozzáférhető, hanem az egész magyarság számára is. A mintegy két évszázad alatt beérett török zenei hatás az egész magyarságot érte, s ezen belül az itt élő zenészek összességét, akik között éppen e zenei hatás átvételének idején még nem jutottak túlsúlyba a cigányzenészek. Igaz, hogy leginkább (és később) az ő vonójukon váltak e keleti elemek magyar stílusjeggyé - de ez azért ment könnyen, mert a magyar fülekben befogadásukra a hajlamosság már előzőleg kifejlődött.*

A másik kérdés: Magyarországon a cigányok betöltöttek-e énekmondó funkciót? A válasz határozott nem. A Balkánnal ellentétben Magyarországon a cigányok-

nak sohasem volt ilyen szerepük. A történelmi adatok és a zenetudományi vizsgálatok is ellene szólnak annak a lehetőségnek, hogy a cigányok „valamit is átvettek volna a régi magyar énekmondó hagyományból".[736]

A XV-XVII. században agyarországon még éltek az autochton énekmondó hagyományok. 1573-ban egy Sidney nevű angol költő Magyarországon járva ezt írta:[737]

Magyarországon minden lakomán és hasonló összejövetelen azt a szokást láttam, hogy énekeik vannak őseik vitézségéről, melyeket az a nagyon katonás nép a nagyszerű bátorság legfőbb serkentőjének tart.

A XVII. század végén Magyarországon még lehetett hallani olyan énekeket, amelyek ősi kulturális örökséget hordoztak, s amelyhez a cigányoknak semmi köze sem volt. 1684-ben pl. a török elleni csatára készülődő magyarok *félóráig zenéltek, s kivált magyar víg dalokat mondtak Szent László tiszteletére, akinek ünnepe éppen aznap volt.*[738]

Az énekmondó tradíciók még a XVIII. században is élő szokás részei voltak. Apor Péter 1739-ben megörökítette verses művében az éneklés szokását, s a zenetörténészek bizonyították, hogy nem cigány énkesekről írt.[739]

Régi magyar dolgok versekben foglalták
Aztat nagy kedvesen minnyájan hallgatták.

A cigány és a ló

Szándékosan nem használtam ennek a résznek az alcímében a lótartás, lókereskedés kifejezéseket, sőt még a lócserélést sem. A cigány embereknek a lovakhoz fűződő kapcsolata sokkal több, de egyszersmind sokkal kevesebb is, mint amit ezek a fogalmak kifejeznek. Sokkal több, mert a későbbi források, valamint a modern etnográfiai és antropológiai vizsgálatok is azt mutatják, hogy a lovaknak szimbolikus jelentősége van a cigányok életében. Sokkal kevesebb, mert a lovakhoz kapcsolódó tevékenységek korántsem tűnnek olyan „ősi" és széles körű foglalkozásnak, mint ahogy az a szakirodalomban és a köztudatban újra és újra felbukkan. A XVI-XVIII. században az a legendássá vált szakértelem, amit elsősorban a lovári cigányok között végzett megfigyelésekből ismerünk, nem volt jellemző minden olyan cigányra, aki lovak lopásával és értékesítésével próbálkozott.

A történeti kutatások még nem tisztázták, s ha nem kerülnek elő a cigányok etnogenezisét és vándorlásait új megvilagításba helyező források, akkor nem is fogja tisztázni, hogy a cigányok életében mikor váltak fontossá a lovak. Abban tudományágtól függetlenül egyetértenek a kutatók, hogy a vándorlások mindenképp szerepet játszottak ebben. Arra azonban még nem született magyarázat, hogy hol

gyökereznek a lovakhoz fűződő speciális, csak a cigányokra jellemző tevékenységek és morális megfontolások. A cigányok európai megjelenésétől kezdve újra és újra emlegetik az elbeszélő források a cigány férfiak mesteri lókupeckedését,[740] de arra nem adnak választ, hogy a családok megélhetésében, illetve a megélhetést biztosító szerzési módok hierarchiájában a lovak értékesítése milyen helyet foglalt el. Másképpen szólva, nem tudjuk, hogy a lóból szerzett pénz a korai időkben is különvált-e a napi szükségleteket biztosító, más módokon megszerzett javaktól és jövedelmektől.[741]

A lóeladásnak, lócserélésnek a szerencse fogalmával való szerves összekapcsolódása már a XVI-XVII. században is felfedezhető, a zempléni esküformulákban. A cigányokat olyas valamire esküdtetik, ami fontos az életükben. Szembetűnő azonban - s ez egybevág az antropológusok megfigyeléseivel -, hogy nem a lóval szerzett hasznon, hanem a mögöttes érzelmen van a hangsúly. A ló minőségének romlása, s az ebből fakadó szégyen, a lóval való büszkélkedés lehetőségének megszűnése az egyik legrosszabb dolog, ami cigányt érhet.

Amikor a lónak akár a gádzsók, akár a cigányok életében elfoglalt helyéről és fontosságáról beszélünk, külön kell választanunk a lótenyésztést, a lótartást, a ló haszonnal való eladását, a ló elcserélését másik lóra és a lótolvajlást. A cigányok mind az ötféle szituációban kapcsolatba kerültek lovakkal. A lovakhoz kötődő szerepek többféle kombinációban jelennek meg, a mögöttük húzódó szakértelem is más-más. A kombinációk alapvetően kétféleképpen határolódnak el: A lovakkal való kapcsolatba kerülésben az egyik differenciáló tényező, hogy vannak olyan lovakra épülő megélhetési módok, amelyek a társadalom periférikus rétegeire általánosságban jellemzőek, nem csak a cigányokra. A másik: a lóval való foglalkozás lehet produktív és lehet inproduktív.

Az egyik út az, amikor a cigány ember periférikus társadalmi helyzetéből adódóan, többé vagy kevésbé kényszerpályán jut el oda, hogy lovat lop és azt távolabbi helyen minden közbeeső mozzanat nélkül pénzért továbbadja. Ezzel a pénszerzési móddal akkor is meg lehet próbálkozni, hogyha valaki nem rendelkezik a lovak viselkedésének és biológiájának kellő ismeretével. Ez a tevékenységi forma a korabeli Európa csaknem minden országában megfigyelhető, fennmaradása pedig attól függ, hogy a társadalom hogyan alakul át, s a periférikus rétegek helyzete mennyire válik egyre tarthatatlanabbá. Magyarországon a periférikus helyzetű csoportok lótolvajlása egészen a XIX. századig megfigyelhető, különösen a határterületeken. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen Szepes vármegyében találkoztunk lótolvaj cigányokkal. A lólopás szinte mindennapos dolog volt, főleg a XVII. században, amikor megemelkedett a társadalom bizonytalan helyzetű, biztos megélhetést

nem találó tagjainak aránya. A törvénykezési jegyzőkönyvekben hemzsegnek a lótolvajokra vonatkozó bejegyzések.

A másik út, amikor cigányok lovakkal foglalkoznak, a speciális szakértelemre épülő eladás és csere. A lovak adásvevése és cseréje is megfigyelhető nem-cigányok és cigányok között is, de óriási különbség van a tevékenység céljában és lobonyolításának módszerében. Ez az a dimenzió, ahol a cigányokat egyedi tulajdonságok jellemzik. A forrásokból levonható következtések és az etnográfiai, antropológiai terepmunkában szerzett tapasztalatok több vonatkozásban is összecsengenek:[742]

- a cigányoknak nem azért vannak lovaik, hogy az állat munkaerejét hasznosítsák, hanem azért, hogy eladják őket
- a gádzsók attól függően ítélik meg a lovakat, hogy mire akarják használni őket (szántás, fuvarozás, katonáskodás stb.), a cigányok viszont azt nézik, hogy a ló később újra eladható legyen
- a cigányok különleges, senki másra nem jellemző szakértelemmel rendelkeznek a gádzsók manipulálásában és a számukra megfelelő állat kiválasztásában

A csere és a pénzért való eladás összekapcsolódik, s itt az állat hosszabb-rövidebb ideig való tartásának is szerepe van. A lovat feljavított állapotban kell továbbadni. A folyamat első fázisa a ló elcserélése egy olyan lóra, amely értékesebb, ez többször ismétlődhet, végül eladással fejeződik be, melynek eredményeként a cigány lókupec az első állat értékét meghaladó pénzösszeghez jut. Ilyen lókupecek ellen hozta már ismertetett statutumait Debrecen város. Feltehetőleg ilyen lókupecek voltak a Kecskeméten 1597-ben és 1599-ben felbukkanó Mihály és Miklós cigányok, akikről semmi egyebet nem tudunk.[743]

A ló cserélése és pénzért való adás-vevése már ekkor ugyanolyan különleges érzéket kívánt, mint amilyeneket Michael Stewart írt le oláh cigányok között szerzett tapasztalatai alapján.[744] A megfelelő állat kiválasztásához jó szemre volt szükség, ebben a tevékenységi formában nélkülözhetetlen a ló legalább minimális biológiai ismerete, de háttérbe szorul az alkuszi tehetség, a tárgyaló készség és a pszichológiai ráhatás mögött. A cigány ember valóban művésze, de ez ugyanúgy nem volt sajátja valamennyi cigánynak, mint a zenei virtuózitás.

A lókereskedésnek az a professzionális módja, amelyet a lovári cigányok ma is képviselnek, ugyanúgy egy hosszabb folyamat következményeként alakult ki, mint a zenei tehetségek feltűnése a XVIII. és XIX. században, s mindkét foglalkozásnál csak keveseknek adatott meg, hogy a csúcsra jussanak. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy a zenész cigányok elsősorban egyénileg, a rokonsági rendszerek és a hagyományok erősebb feladásával, a gádzsókhoz erősen hasonulva emelked-

tek fel, a lókereskedők ezzel szemben megőrizték a közösségszerveződés és a közösségen belüli szerepek archaikusabb formáit, s a gádzsókkal szembeni elhatárolódást.

Másik fontos különbség, hogy a romungróvá lett zenészek a már régebb óta Magyarországon élő kárpáti cigányok utódai voltak, különleges képességeik kibontakozása a hazai társadalomfejlődéshez kapcsolódva bontakozott ki, a lókereskedő oláh cigányok, vagyis a lovárik a XVIII. században máshonnan érkeztek, lókereskedő tudományok a magyar viszonyoktól függetlenül máshol alakult ki, a kárpáti cigányokat kiszorítva foglalták el a cigányok számára a lókereskedelem terén adódó pozíciókat.

Tehát történeti megfigyeléseinknek az etnográfiai és antropológiai eredményekkel való összevetése során tekintetbe kell vennünk az ebből adódó különbségeket. Sok hasonlóság fedezhető fel, de az összehasonlításra felhasznált adatok egymástól térben és időben távoli cigány csiportoktól származnak, akikről nem állíthatjuk, hogy kulturájuk teljesen egyforma lenne. A lónak a cigányok életében jóstzott szerepéről levont következtetéseink erősen hipotetikusak, az egymáshoz hasonló jelenségek funkciója nem feltétlenül azonos a XVI-XVII. század és XX. század munkaszervezetében. Stewart kutatásaiból tudjuk, hogy az általa megfigyelt cigányok számára a lókereskedés a domináns tevékenység, a bérmunka a kiegészítés.[745] A XVI-XVII. században itt élt, lovakkal valamilyen módon kapcsolatba kerülő cigányokról fennmaradt forrásokból nem állapítható meg, hogy milyen más tevékenységet játszottak még szerepet családjaik létfenntartásában.

A lócserélés metódusának részleges leírását őrizte meg egy 1599. évi udvarhelyszéki per töredéke. János cigány ügyében hallgatott meg tanúkat:[746]

Miklossy János jenlaki agilis vallomása:[747] *Tudom, hogy az mi papunktol cherelt wolt, az papnak egy nagy kek lowat adot wolt, az pap esmegh egy kisded porozka zabasu paripat. Egy kewes ideo mulwa ieö wolt egy ember egylowu zanon, zememmel lattam, hogy azt az paptol cherelt paripat az czigany neki ada, eö esmegh az czigannak ezt a pey lowat, wakot. Az ember wasarhelinek mondotta magat.*

Szász János jenlaki libertinus valomása:[748] *Tudom, hogy az Czigan Janos cherelt lowat egy wasarheli emberrel, de en azt nem tudom ha ez az a lo, wagy nem.*

Valljuk meg őszintén, hogy zavarba hoz bennünket ez a forrás, mert nem tudjuk, hogy ezekkel a cserékkel János cigány valóban jobban eladható lóhoz jutott-e az első állatnál. Megint inkább csak inkább kérdezem, mint állítom: úgy tűnik, hogy a cigány férfiak számára a csere lebonyolításából adódó öröm legalább olyan fontos volt, mint a remélhető haszon.

Szombathely magisztrátusa 1607-ben olyan ügyben ítélkezett, ahol cigányok és gádzsók közötti lóeladás miatt keletkezett vitáról kellett dönteni.[749]

Cigány Pál, mint felperes (!) Kis Miklós szombathalyi lakos ellen kért ítéletet. Rugalmasságára és alkalmazkodásának mértékére jellemző, hogy őt ügyvéd képviselte az ügyben, akit Mátéfalvinak hívtak. Mátéfalvi Cigány Pál nevében azt adta elő a mezővárosi bíróságnak, hogy néhány nappal korábban[750] Porpác nevű település közelében „katona módon" rajta ütöttek, és erőszakkal elvették egy lovát. Ezt az állatot később Kis Miklósnál megismerte, s most kéri, hogy adják neki vissza. Kis Miklós nevében Szekeres nevű ügyvéd azt válaszolta, hogy a cigányok keressék a lovat azokon, akik elvették, ő (Kis Miklós) a lovat pénzért vette. Mátéfalvi azzal vágott vissza, hogy a károsult fél azon keresheti pénzét, akinél a jószágát találja. Az ügy folytatása nem ismert, nem tudjuk, hogy végül miként rendeződött el a vita. A következő két évszázadban száz számra találunk ilyen típusú ügyeket, amikor nem lehet eldönteni, hogy mindkét fél igazat mond-e, mindkettő hazudik, vagy csak az egyik.

Ugyancsak Vas vármegyében, Muraszombatban 1617-ben vagy 1621-ben egy Horvát Pál nevű cigány rátámadt egy Tamás nevű cigányra és elvette a lovait. Erről az esetről nem maradtak fenn egykorú itatok, az 1637-es csepregi mezővárosi perből van róla tudomásunk, mellyel rövidesen részletesen megismerkedünk.

Pest megyében 1703-ból maardt fenn egy adat lovak miatt támadt vitáról. A dömsödi elöljáróság megengedte Kis Andrásnak, hogy a cigányoktól elvegye a lovaikat. A vármegye felülbírálta a döntést és elrendelte, hogy a cigányoknak adják vissza a lovakat.[751]

A kárpáti cigányok lovakhoz kötődő tevékenysége és a Magyarországon később megjelenő lovári cigányok lókereskedése között a legfontosabb különbség, hogy a kárpátiak nem csak az eddig tárgyalt lopás, eladás, csere útjain, vagyis a produktív folyamatokon kívül kerültek kapcsolatba lovakkal, hanem a termelő munkához sorolható területeken is. Feltehetően a török hadsereg kiszolgálójaként is folytattak olyan tevékenységet, ahol a lovak viselkedésének és biológiájának ismerete fontosabb a ló továbbadásának tudományától: idomítást, betörést, gyógyítást, de erről nincsenek konkrét adataink. Most tárgyalt korszakunkból eddig csupán egyetlen olyan forrást ismerünk, amelyből arra következtethetünk, hogy a nagyállattartó térségekben a városoknak és a földesuraknak is végezhettek ilyen munkát cigányok fizetség ellenében, néhány uradalomban talán szegődményesként is. 1685-ben Kecskemét váro adószedője 2 garast adott egy Kore nevű cigánynak *ló tanításáért.*[752]

Kereskedelem

A kereskedelem, mint a megélhetési stratégia domináns eleme a hódoltsági cigányok életében volt a legfontosabb. Erdélyben és a Királyi Magyarországon leginkább a fémművességhez kapcsolódó kiegészítő tevékenység volt, ez lehet az oka, hogy ezekből az országrészekből Kolozsváron kívül nincsenek pontos adataink. Az Esterházy grófok menleveleiben folyton felbukkanó „cserélés" feltehetően fémműves termékek értékesítését és házaló kereskedést jelenthet. A XVIII. század első feléből származó forrásokból visszakövetkeztetve az is valószínűnek látszik, hogy különféle használt holmikkal is házaltak. A kassai cigányok az 1686. évi obligatio szerint ott voltak a vásárokban, feltehetően fémtárgyakat árultak, egyéb tevékenységre nem utalnak az iratok.

Budán a cigányváros lakói rendszeresen kereskedtek borral. 1551 és 1572 között nyolc cigány bukkan fel a budai török vámnaplókban:[753]

1551. ápr. 13. Martina cigány 1 hordó bor után 12,5 akcse vámot fizetett.

1561. márc. 16. a cigányok kethüdája 3 hordó bor után 37,5 akcse.

1571. márc. 7. Csingane Naszuh 4 hordó bor után 50 akcse, Csingane cigány hasonlóképpen.

1571. márc. 24. Janja cigány 4 hordó bor után 50 akcse.

1571. máj. 2. Vukasin cigány 7 hordó bor után 62,5 akcse.

1571. júl. 22. Ali cigány 1 hordó bor után 12,5 akcse. Szinán cigány hasonlóképpen.

1571. okt. 5. Milos cigány 5 hordó bor után 62,5 akcse, Szinán cigány 7 hordó bor után 87,5 akcse.

1572. márc. 18. Szinán cigány 5 hordó bor után 62,5 akcse.

A váci vámnaplókból egy esetet ismerünk. 1560. november 30-án Cingane Marqo (Cigány Marko) 2 hordó bor után 25 akcse vámot fizetett. Ez a cigány valószínűleg nem Vácon lakott, mert az 1570-es évekből származó török házösszeírásban nincsenek cigányok.ebben az időben.[754]

Mészáros László számításai szerint 1551 és 1572 között a cigányváros szükségleteit kielégítő nyolc budai cigány összesen 2112 liter bort szállított át a vámon 12125 akcse (257,5 forint) értékben, s 550 akcse (11 forint) illetéket fizetett utána. A kolozsvári cigányok vajdájának 257,5 forintért 206000 db lécszeget kellett volna eladni. A borforgalom 45,4%-át Szinán bonyolította le. Ebben az időben ő lehetett a budai cigány mahalle egyik leggazdagabb embere, egy malma is volt.[755] Vagyoni tekintélyének köszönhette, hogy hosszú ideig ő volt a cigány mahalle első embere. A vagyoni differenciálódásban a hadsereg ellátásában való részvétel fokának, a mohamedán hitre térésnek és a borkereskedelmnek együttesen lehetett szerepe. A vagyonosabbak feltehetőleg más áruval is kereskedhettek.

Ezt gondolhatjuk például Kászim bin Abdullah ráckevei cigányról is, aki az 1558-as zsoldlajstromban (mevajib defter) a budai vár dobosaként szerepel.[756] 1559. júliusában elfogták, magyar fogságba esett, ráckevei házát 8000 akcséért árvereztette el a török kincstár Mímár Gyorgye nevű adószedője. Amikor egy év múltán Kászim kiszabadult, visszakapta vagyonát, de a hadseregben már nem vállalt szolgálatot. A „hadifogság keservei" bizonyára fontos szerepet játszottak ebben a döntésben, de talán olyan megfontolás is vezérelhette, hogy a hadseregen kívül is bodogulhat. A 8000 akcsét (160 forint) érő ingatlant valószínűleg nem a 7 akcse napi zsoldból vásárolta annak idején. Ehhez 1143 napi (több, mint 3 év) zsoldját kellett volna félretennie. Tekintetbe véve, hogy napi szükségleteit is fedeznie kellett, talán nem oktalanság arra gondolnunk, hogy megélhetésének a dobolás mellett egyéb forrásai is lehettek. A 8000 akcse a budai cigányok 1551-1572 közötti borforgalma értékének 66%-a, 128000 darab lécszeg ára.

A Tolna hászvárosban élő cigányokról az 1550-es évek török számadásaiban maradtak fenn adatok.[757] Név szerint ismerjük innen a Gucsora família tagjait és három Abdullah nevet viselő cigányt: Gucsora cigány, Gucsora Dorka, Gucsora Ilona, Gucsora Margit, Gucsora Ágota, Gucsora Orsolya, Perváne Abdullah, Durák Abdullah, s egy harmadik Abdullah. A Gucsora család nőtagjai gyümölccsel és búzával kereskedtek, s nemcsak helyben, hanem távolabbi helységekben is. 1558-ban Gucsora Ilona és Katalin Szolnokon gyümölcsöt és búzát szállított át a vámon. Valószínűleg az egyik helységben megvásárolt árut egy másik helyen drágábban eladták. A Gucsorák megélhetésében a nők kereskedése kiegészítő tevékenység lehetett, a férfiak űzték a domináns foglalkozást, de nem tudjuk pontosan, hogy mivel foglalkoztak, talán kovácsolással, de az sem zárható ki, hogy a létfenntartás kevésbé törvényes módjait választották, mert a török hatóságok többször is megbüntették őket nagyobb összegekre (50-150 akcse) „lopásért", „tilalom áthágásáért". A „rosszakaratú rágalmazásért" kirótt büntetések arra engednek következtetni, hogy a cigányok esetleg egymással is konfliktusokba keveredtek.

A tolnai cigányoknak keményen meg kellett küzdeniük családjaik eltartásáért. Nem csak a konfliktusok, hanem a hagyatéki leltárak is erre utalnak. Talán valamilyen járvány vagy viszálykodás lehetett az oka, hogy 1553 augusztusában ugyanazon a napon halt meg Gucsora Ágota és Orsolya. Ágota hagyatéka: egy 7 akcsét érő viseltes ruha és egy 56 akcse értékű turkomán szoknya. Orsolya hagyatéka: egy rossz állapotú régi ház 60 akcse értékben, egy 14 akcséval egyenértékű használt ruha és egy 4 akcsét érő olló. Ezekből az adatokból szegénységre következtethetünk, de figyelembe kell vennünk, hogy a férfiak vagyonát nem ismerjük.

Varázslás, jövendőmondás, gyógyítás, hiedelmek

A befogadók szemüvegén keresztül úgy tűnik, hogy a cigányok számára a keresztény értelemben felfogott vallásnak nem volt jelentősége. De vajon milyen istenséget tiszteltek és hogyan folyhatott a Tollius által említett pogány szertartás? Más források megszólaltatásától remélnénk választ, de az ő leírásán kívül egyetlen további adatunk sincs. Arra sem tudunk válaszolni, hogy a cigányokról fennmaradt pertöredékekből kihámozható információknak van-e köze valóságosan a cigány néphithez, vagy csupán a környezet kihasználásának sajátos módját lássuk a boszorkányosság, ördöngösség mögött? Volt-e a cigányok hitvilágának magukkal hozott autochton vonása, vagy e tekintetben a paraszti értékekhez adaptálódtak?

A XVIII. századi források, valamint az újabb antropológiai és néprajzii kutatások azt bizonyítják, hogy a cigányasszonyok varázslása, főképpen pedig jövendőmondása legalább annyira tervszerű megélhetési mód, mint amennyire a hiedelmek visszatükrözője, ezért nem a kulturális emlékeknél, hanem az életmódnál tárgyaljuk ezt a kérdéskört. A XVIII. századból sok olyan peres iratot ismerünk, amelyekből rekonstruálni tudjuk, hogy a cigányasszonyok miként szervezték meg a javak megszerzésének a jósláshoz, kártyavetéshez kötődő formáit, a korábbi időből eddig nem kerültek elő hasonlók.

A XVI-XVII. századból ismert cigányok elleni perekben felbukkanó babonák és hiedelmek nem különböznek a nem-cigányokétól. Ebből azonban nem vonhatunk le különösebb következtetéseket. A XVIII. századi források alapján kifejezetten úgy tűnik, hogy a gádzsók nem tudtak közel férkőzni a cigányok belső szellemi életéhez, s igazából nem is nagyon törekedtek erre, csak akkor igyekeztek beavatkozni, amikor önmaguk értékrendjéhez akarták a cigányokat hasonítani, a kunyhók és a sátrak mélyére azonban nem láthattak. A cigányok magyarországi identitását alapvetően a rugalmassági technikák határozták meg, de intim dolgaikba nem engedtek beavatkozást, e tekintetben egyöntetűen elzárkózás jellemzett csaknem minden csoportot. Öntörvényű szokásaikat és erkölcseiket szigorúan védték, a kívülállók nem is tudtak többet megállapítani kultúrájukról, minthogy különleges.

Óvakodnék azonban ezeket a megállapításokat valamennyi cigányra általánosítani. Ha igaz amit Krantzius 1530-ban *Saxonia* c. munkájában ír,[758] s van alapja a periférikus rétegek és a cigányok közötti érintkezésről felállított hipotézisemnek, akkor már a XVII. században számolnunk kell olyan cigányokkal, akik csaknem teljesen elveszítették magábanvaló cigány identitásukat. Az „igazi" cigányok, azaz a tisztán cigányokból álló csoportok azonban megőrizték eredetiségüket, melynek szerves részét alkothatták a gyógyításban szerzett népi tapasztalatok.

A *természettel való bánásmód technikájának* cigányok és nem-cigányok közötti különbsége nem csupán az életmódban, hanem a hiedelem-világban és a vallási képzetekben is megmutatkozhatott, de források hiányában nem tudjuk leírni ennek mibenlétét. Az ilyen kérdésfeltevéseknél mindig beleütközünk abba az áthághatatlan akadályba, amit a cigányság írásbeliségének hiánya jelent. Ugyanakkor van ennek a problémának egy másik oldala is. A népi képzeletvilág az érintkezés kétirányú csatornája is, ahol oda-vissza ható csere zajlik, főként azokon a helyeken, ahol gádzsók és cigányok tartós együttélése figyelhető meg. Az eddig ismert adatok többsége olyan területekről származnak, ahol bizonyíthatóan hosszabb ideje éltek együtt cigányok és nem-cigányok. Az adatok kronológiájából úgy tűnik, hogy ezeken a helyeken a XVII. század vége felé kezdődött el a szellemi közeledés.

A varázslás, ördöngösség, boszorkányosság fogalmába egyaránt beletartoztak a befogadók által elfogadott és nem elfogadott tevékenységek. A gádzsók hiszékenységének kihasználásán alapuló racionálisan kitervelt csalást, szélhámosságot nem lehetett egykönnyen elválasztani a kor felfogása szerinti ártástól és a hasznos gyógyító tevékenységtől. Ugyanazt a tevékenységet az egyik országrészben speciális protekcióval honorálják, a másikban törvényszék elé lehet kerülni miatta. Emlékezzünk Refully vajdára! A varázslás megítélése a helyi joggyakorlattól is függött. A XVII-XVIII. század fordulóján pl. Erdélyben még nem alkalmazták a Praxis Criminalis -t.[759]

A cigányoknak a varázslás fogalma alá sorolható tevékenységeiről a XVI-XVII. századból ezidáig rendkívül kevés adatunk van. A cigányokra vonatkozó peres iratok összegyűjtése még nem történt meg, a néprajzi feldolgozásról nem is beszélve. A cigányok elzárkózási stratégiája sikeres lehetett, az *Úriszék* c. kötetben közzétett 580 perben pl. egyetlen esetben sem szerepelnek cigányok. Ez akkor is szembetűnő, hogyha a cigányok többsége nem volt olyan módon földesúri függésben, mint a parasztok. A történeti Magyarországról ismert boszorkányperekben is feltűnően kevés cigánnyal találkozhatunk. A két legnagyobb okmánytárban elenyésző számban fordulnak elő cigányok.[760] Annak ellenére, hogy közel ezer per vált már ismertté, a kutatás nem tekinthető lezártnak. Sugár István munkája bizonyította, hogy ténylegesen teljes körű forrásfeltárással egyetlen törvényhatóság területéről közel ötször annyi per kerülhet elő, mint amennyit eddig ismertünk és a kronológiai határok is kiterjeszthetők.[761] A kárpát-medencei kutatások Voigt Vilmos javasolta egyesítése is várat magára.[762] Hozzá kell tennünk mindehhez, hogy Schram Ferenc nagy munkájának mutatói nem teljesek, illetve a tárgyszavakból nem mindig állapítható meg, hogy egy adat cigányokra vonatkozik. Több per is van, amelyben cigányokat hallgattak meg tanúként, vagy cigányasszonyokra tesznek utalásokat, de ez csak akkor derül ki teljes bizonyossággal, ha tanulmányozzuk a szövegeket.

A két nagy okmánytárban és egyéb kiadványokban eddig hat olyan boszorkánypert találtam, amely 1720 előtti és cigányasszonyok a vádlottak, beleértve az 1699-ben Zágrábban Kata Tinodi Zvana Vajdovka ellen lefolyt pert is.[763] További két perről vélelmezhetjük, hogy cigányok szerepelnek bennük, de nem lehetünk ebben biztosak. Lássuk először az utóbbiakat.

1650. február 17-én Sopron vármegyében a csepregi úriszéken Czigány Balázs felesége, Ágota és más aszonyok perében ítélkeztek. A pernek csak töredéke maradt fenn, a szövegből az sem bizonyos, hogy itt boszorkányságról van szó. Ágota ellene mondott a vádaknak, az úriszék határozata: ha igazát bizonyítani tudja, akkor felmentik, ha nem, akkor egy esztendei rabságot kell szenvednie.[764] Mivel Csepregről ismerünk egy 1637. évi mezővárosi bíróság előtt zajlott cigányok közötti pert, tehát kétséget kizáróan éltek itt cigányok, valószínűnek tartjuk, hogy Ágota asszony cigány volt. Ebben az esetben ez a jelenleg ismert legkorábbi cigány boszorkányper.

Vas vármegye törvényszéke 1676. január 27-én Sáváron Czigo Bálint felesége, Dorottya és Tóth Péterné Barbalicz Orsolya perében hozott ítéletet. Dorottyát a forrás - a férje nevén kívül - nem mondja cigánynak, egyéb támpontunk sincs azonosításához. Lokális kutatások során talán előbb-utóbb fény derül etnikai hovatartozására. Az ő ügyében 10 tanút hallgatott meg a sedria, sajnos a vallomások nem maradtak meg, csak a deliberatum. A tanúvallomások alapján bizonyítottnak látták a *bű bajos ördögi Mestersegit*, sőt *egi Giermeknek hasonlo ördögi Mestersigel valo megh öliset is maga nielve vallasa utan.*[765]

Más perek alapján feltételezhető, hogy itt sikertelenül végződött - valamilyen babonasággal összefüggő - gyógyítási kísérlettel próbálkoztak a vádlottak, akiket mint ördöggel cimborálókat megégettetésre ítéltek.

Kecskeméten 1686-ban Czigány János nénjének, a boszorkányos varázslással vádolt János Vajdánénak az ügyében végzett vizsgálatot a városi bíróság. A tanúkhoz intézett kérdések: tudja-e valamely boszorkányos varázslását János Vajdánénak; miképpen látta vagy hallotta.

Az egyik tanú, Balog János vallomását a kihallgatási jegyzőkönyv töredékéből ismerjük: *Hallotta Mezei Petitől, hogy eleitől fogva varáslásával élt oda fel is, hallotta Mezei Miklóstól, hogy a békát elevenen megtöltötte kölessel az fazékban megfőzte...*

János Vajdáné egy károsult asszonynak is javasolta ezt az eljárást, azzal bíztatva, hogy megtérül a kára.[766]

Schram Ferenc ugyanerről a cigányasszonyról egy teljes, keltezetlen deutrumot is közöl Kecskemét város levéltárából, a *Régi oklevelek 1691-1696* című különál-

ló irategyüttesből.[767] Az előző töredékről bizonyos, hogy 1686-ból származik. A Schram által közzétett szöveg datálása vagy téves, s a két szöveg összetartozik, vagy - erre is van példa máshonnan - a magisztrátus kétszer indított eljárást János Vajdáné ellen.

A második szövegben 9 tanú vallomása olvasható, mindegyik más-más esetet mesél el.

Az első tanú Hegyes Györgyné, 30 éves.[768]

Az Ura Török Országra levén hivatta Czigány János Nennyét és Varásoltatta az Férje felől ha nem öltik e meg eszköze az Volt: egyszer Csiga volt másszor az Tyukmonyat [tojás] a tenyerére tötte karját egyenesen ki nyujtotta, addig sugott bugott egyszer az tenyerétől az ujjai közzül meg indult az tyukmony és az karja hajlására ment fel ebből azt hozta ki hogy az Ura fatensnek egességben vagyon.

A második tanú Vida Mihályné, Erzsébet, 40 éves.

Többször felkereste Czigány János nénnyét, mert nem lehetett gyermeke, adományt is adott neki eleget. A „varázslási" eljárást nem mondja el.

Harmadik tanú Tot [?], 56 éves.

Hallotta a feleségétől hogy hallotta Kecskésnétül hogy a tehene kezdvén száradni, ment a Czigány János Nénnyéhez valami kenő orvosságért adott is nekie a Czigány Aszszony meg parancsolván nekie hogy majd oda Valami megyen, eö meg ne ijedgyen tőle, Kecskésné az kenést vighez vitte repül erössen hozzájuk egy Lud mondgya a Fia imhol a jő már az ördög és ütközött ezen fatensnek a házában, megyen oda Kecskésné lehet e valamit kérni? Gyollyai János mondgya hogy Eő látta hogy meg ütközött s az után csak el veszett de nem tudgya micsoda.

Negyedik tanú Szappanos Mihályné, 35 éves.

Hogy a pinzek el veszett tudakozásnak okáért megh az Ura eleteben hivatták Czigány Janos Nennyet, hogy ha valamit ollyat cselekedhetnek ezen Károk felöl. Mellyben Czigány Janos Nennye eszt cseleködte, hogy Tálban vizet töltvén 4 öregh gaarst fellyül tevén a tál szélire keresztül, addigh varásolt az eo modgya szerint, hogy a kettei garas a talbul ki ugrott, a kettei a vizbe esett, mellybül jövendölte aszt hogy meg talalkozik ismét azon penz. Ismet szemivel látta ezen fatens, hogy az viaszbul poh[ar] formatt csinált es aszt egy Csuporban vizbe tevén fell Keszkenővel buritotta s addig varáslotta, s sugott bu[gott] egyszer a Keszkenőtt rola el vette ki vevén ezen viaszbul csinált pohárt, az ollyanná vált mint a ki nyilt gyönyörüséges viragos fa.

Ezt is latta ezen fa[tens] magátul Czigány Jónostul, hogy egy öregh Varsa tünni onnat [a kezi] ben vett es azt a kik ott voltanak mind megh mutogatta, aszt mondotta hogy egyik szemin be tollya aszt az onnat es ha a másikon ki jön bizonyos-

san megh találkozik a Pinz, a mellyet meghis cseleködött mert az egyik szemin be tolta az onnat a masokon huztá ki.

Ötödik tanú Szél Márton, 45 éves.

Vallya, hogy látta mikor egy legény Pénzt nézetett véle s azon legény meg is fizetett néki érette, a babot látta hogy a kezében hánta vetette s az altal varásolt.

A hatodikként meghallgatott 25 éves Bodor Mihály, majd az utána következő 40 éves Kovács Pálné Somodi Panna a harmadik tanúval egyezően a Kecskésnétől hallottakról tudott.

Nyolcadik tanú Gyollyai János, 57 éves.

Vallya hogy az udvaron lévén látott csak hirtelen le esni mellette egy Ludat, eo nem tudta mire való legyen egy szerint el veszett, hova lött nem tudgya.

Kilencedik tanú Domonkos Gergyely, 35 éves.

Vallya hogy meg házasottam mondotta nekem Czigany János Nennye te ha azt akarod hogy fiu magzatod lenne most tehetnék én róla de ezel én nem gondolván el mentem előle.

A vallomásokat olvasva nem tudunk szabadulni attól a kérdéstől, hogy a cigányok maguk hittek-e az ilyen „trükkökben", amelyeket mai fogalmaink szerint bűvészkedésnek és illuzionizmusnak neveznénk. Egyelőre elhamarkodottság lenne direkt választ adni a látszólag triviális kérdésre. A néprajzi és antropológiai eredmények felhasználásával, a nem-cigányokra vonatkozó perekkel összehasonlítva, s nem csak magyarországi példákat elemezve válhat majd világossá, hogy mely szituációkban hittek a varázslás sikerében maguk a cigányok is, s melyekben használták ki környezetük babonásságát.

1699-ben a derecskei (Bihar m.) magisztrátus elfogatott, majd bebörtönöztetett három *suspecta personat* (gyanús személyt). Közöttük Czigány Miklós Vajdánét is. Meg akarván bizonyosodni arról, hogy máshol is követtek-e el a gyanúsítottak varázslást, levélben kérték más helységek elöljáróságait vizsgálat lefolytatására. Azt a deutrumot ismerjük, amit Balmazújvárosban vettek fel helyi tanúk kihallgatása során.[769] A tanúknak ugyanazt a kérdést tették fel, mint Derecskén (onnan nincs meg a jegyzőkönyv):

Tanu Tudod Lattad Hallottad-e Virágos Márthonnenak, Czigány Miklos Vajdánenak es Nag' Takácsneneak nyilván valo Boszorkánságátt, hog' odott, kötött vesztet, varáslott volna ezekben ha mitt tud a fatens tartozik meg mondani, es ha valamely tanutt tudna ezek ellen valott is valaholott tartozik hittel meg mondani.

Ez az eset jellemző példa arra, hogy mennyire fontos lenne a perek hátterének más forrásokból való megismerése. Tudnunk kellene, hogy az asszonyok hogyan kerültek Derecskére, együtt mentek-e oda, ugyanott laktak-e korábban, s még so-

rolhatnánk. A balmazújvárosi tanúvallomásokból úgy tűnik, hogy a három asszony között nem volt kapcsolat, mert csak Virágos Mártonnéról beszélnek, a másik kettőről nem tudunk meg semmit.

Az utolsó hét tanú semmit nem válaszolt a deutrális kérdésre. Nevük alapján úgy tűnik, hogy cigányok voltak:[770] Sánta Tamás (kb. 45 éves), György Vajda (50), Márton Vajda (45), Jonás Vajda (46), György Vajdáné (40), Joni Vajda (35), István Vajda (57). Hallgatásuk azt a fetételezést látszik megerősíteni, hogy valóban működött az elzárkózási mechanizmus.

A balmazújvárosi jegyzőkönyvvel együtt maradt fenn egy másik, Tavasz Máté felesége boszorkányságáról folytatott vizsgálat jegyzőkönyve is.[771] Ebből az iratból azonban nem állapítható meg sem a tanúk kihallgatásának dátuma, sem helye. A tanúk egyike, a 36 év körüli Nyizi Kis Anna, Tali János felesége emleget egy cigányasszonyt, de nem lehet tudni, hogy Czigány Miklós Vajdánéról van-e szó, vagy másvalakiről? Valószínűnek tűnik az azonosság, mert ebben a deutrumban Virágos Mártonnét és Takácsnét együtt is említik, s a *Varas szajabul* utalás szintén arra enged következtetni, hogy Balmazújvárosban készült ez a jegyzőkönyv is. Arra azonban nem kaptunk választ, hogy miért és hogyan kerültek mindhárman Derecskére. Nyizi Kis Anna az alábbi vallomást tette:

Hallottam Tavasz Máthenetul sok izben hog' küldötte a viragosne fiátt hog' menyen el Szabo Andrásnetul s kérjen sirt ha meg kenekedem velle meg g'og'ulok s hincsenek be porral, aszt is hallottam Tavasz Máthenetul es Szilag'i Gáspánetul, hog' mondották szabad nyelvekkel szájokkal senki kinszerítésébül nem volt, ládde ug' mond a szeginyt meg fogják, hiszem Szabó Andrásne szintin ördög mint szintin mi s őtet meg nem fogják, hiszen mikor a menyecsket kinzottuk hajigáltuk eő is ott volt meg lova is vag'on neki de senki nem tudg'a aszt eg' hasitott fülü fekete macskán jár. Aszt is hallottam Szilág'i Gáspárnetul, hog' meg fogták Czigány Aszszonyt, mondotta Czigány Aszszony Szilag'inenak mért vallottál reám, amaz mondotta azért hiszem a Csanak g'ermekit is te etted meg, engemet is el hitál te be mentel, en kin a pitvarban maradtam, s ug' etted meg, viragosnerul is aszt vallotta hog' ördög a Biro g'ermekit is eő ette meg, virágosné maga beszéllette neki a Varga István kemenczéjénel, hog' haragudtam a Biroekra de nem jartak ug' a mint járnak.

1701-ben Heves és Külső Szolnok egyesített megyék törvényszékén Czigány alias Balog Borbála ellen emeltek vádat, akit paráznasággal, főképpen pedig boszorkánysággal vádoltak. Csak a levata (perfelvétel) ismert, a kihallgatási jegyzőkönyvek, a tortúra - jegyzőkönyv (a kínvallatásról felvett jegyzőkönyv) és a deliberatum (ítélet) nem.[772]

Az ügyész által előadott vád:[773]

Mely szerint mind az isteni, mind az emberi törvényeket megsértve törvényes férjét elhagyni, a hitvesi ágyat megsérteni és több alkalommmal különböző személyekkel paráználkodni, valamint gonosz bűbájosságot elkövetni és általa több személyt testében megrontani és javaiban megkárosítani nem riadt vissza. Ezért kéri a Hármaskönyv I. része 15. cikkelyének ereje és az ország törvényei szerint a boszorkányság és az ördöngősség ellen a peres eljárásokban megtartani szokott és használt törvény és ítélettétel használatát.

A személyesen előállított vádlott tagadta a paráznaság és az ördöngősség vádját, s azt állította, hogy nem ő hagyta el a férjét, hanem az hagyta el őt.

A törvényszék határozata: *Mivel a tanúk vallomásaiból kiderül, hogy beteg és megrontott személyeket meggyógyított, ha csak a nagyobb boszorkányok azt nem akadályozták meg, a maga szájából volt hallható; úgy ezért, mint más körülmények vizsgálata és hihetősége miatt a vádlott mérsékelt kínvallatás alá veendő.*

Rendkívül fontos lenne tudnunk, hogy Balog Borbálát ki jelentette fel. XVIII. századi analógiák alapján megerősítettnek tűnik a szűkszavú forrás állítása, Borbála prostituált lehetett, aki ügyfeleit pénzüktől és holmijaiktól is megszabadította. Talán valamelyik póruljárt férfi mártotta be? A gádzsók szemében Balog Borbála paráználkodó, férjét hűtlenül elhagyó asszony volt, s az ő számukra nem volt kérdéses ez az eset. Oda kell azonban figyelnünk a vádlottnak arra a közlésére, hogy a férje hagyta el őt, a cigányok értékrendjében más megítélés alá eshetett mindez. De vajon milyen logika szerint értelmezték a cigányok a férj és a feleség kapcsolatát? Inkább kérdezem, mint állítom: a cigány férfi viselkedését nem önmagában a hűtlenség, talán nem is a más férfiakkal teremtett szexuális kapcsolat gádzsó észjárás szerinti elítélése motiválta, hanem valami más? Szerepe lehetett-e itt valamilyen rituális szabálynak?

Kecskeméten zajlott 1707-ben Czigány Panna pere, ebből is csak egy vallomástöredéket ismerünk. Papp Sámuelné vallomása: *éjfélkor CzigányPanna... ment az ő ágyához egy tizenötöd napi polyabéli leánygyermekét mellőle edgy teknőcskéből kiben fekütt fel emelvén megforgatta.*[774] (Iványosi-Szabó, 1996. 206. p.)

1711-ben Eger város bírósága előtt tanúkihallgatás Czigány Istvánné perében:[775]

Szűcs Istvánné hiti Után Vallya, hogy Czigány Istvánné hideglelés ellen atta Szűcs Istvánnénak az Nyálas fonalat, Nem egyebért. De Sem Solymot, Sem babot, hogy Czigány Istvánné fogatott volna, vagy más afféle bűbájos Mesterségekre tanította volna, tagatta, és Sem Nem Látta, Sem nem tudgya kire? Tanácsa Sincs benne.

A nő férjét a korabeli egri források nevezték Kovácsnak és Lakatosnak is. Sugár István szerint azon cigányok közé tartoztak, akik 1687 után is Egerben maradtak és mohamedán hitről katolikus vallásra tértek.[776]

Szűcs Istvánnét nem sokkal azelőtt ugyancsak perbe fogták[777]. Az ő perében is említik a „nyálas fonalat", amivel megmosta egy hidegleléstől szenvedő beteg szemét és száját. A tanúvallomások szerint az érintettek attól tartottak, hogy nem hidegelés ellen való, hanem *más ártalmas dolog*. A sulyom alkalmazása is az ő perében jön elő, az egyik tanú szerint Szűcsné *babot, Szart és Solymot fogatott. Mi végre, nem tudgya.*[778]

„Hírhedt mesterségek"

Istvánffy Miklós mondja a cigányokról, hogy Havasalföldön és Moldvában a kémek hírhedt mesterségét űzik. Egyike azon ritka sztereotípiáknak, amelyeknek lehet igazságtartalma. Persze nem minden cigányra, s nem mindig ott és akkor érvényes, ahol és amikor cigányokat kémeknek tartanak, de feltehetően ténynek fogadhatjuk el, hogy voltak olyan cigányok, akik kémkedéssel szolgáltak vagy a törököknek, vagy másoknak. Eduard Brown leírása azonban arra int, hogy megfontoltak legyünk. Ő ugyanis nem azt mondja, hogy a cigányok kémek, hanem azt, hogy sokan azt hiszik róluk. A bizonytalan utalásokon kívül nincs olyan forrás, amelyből bizonyosan azt mondhatnánk valamely cigányról, hogy kémszolgálatot teljesített. Ha cigányokat kémkedésre alkalmaztak, akkor az ott történt meg, ahol nem éltek velük szemben a XVII. században már meglehetősen széles körben elterjedt előítéletek, másképpen szólva nem tartották őket megbízhatatlannak. Leginkább arra gondolhatunk, hogy valóban a törököknek kémkedtek. A feltételezgetésen azonban itt sem lehet túl lépni.

Biztosak lehetünk viszont abban, hogy a XVI-XVII. században mindhárom országrészben éltek olyan cigányok, akik a hóhér mesterség fogalmába sorolt tevékenységi köröket láttak el. Pietro Busto már idézett útleírásáában ezt olvashatjuk: *Mindenféle piszkos mesterséget űznek, a hóhérok is többnyire közülük kerülnek ki.* A városi cigányok számára ezeknek a feladatoknak az elvállalása ezdettől fogva az integrálódás egyik útját jelentette. Ha valamely cigány nem értett fémműves mesterséghez, akkor hóhérként vagy pecérként kaphatott helyet a városi munkaszervezetben. Ezen kívül - a különböző feladatköröket általában egyidejűleg ellátva - cigányok végezték a levélhordást, fogók és szegek készítését, a szénahordást. A kivégzéseket, a kínvallatást, a rossz asszonyok kivesszőzését, a kutyák kiírtását elsősorban az erdélyi városokban bízták a cigányokra, s a hódoltsági településeken is találunk cigány hóhérokat. Mohácson pl. az 1591-1613. évi török adóösszeírásokban a cigányok családneve többnyire török szóval jelölt foglalkozásnév, leggyakoribb a szuzdár (= hóhér).[779] A XVII. század második felében Debrecenben is cigányok voltak a hóhérok.[780] Feltehetőleg Nagybányán is, egy 1669. évi ottani statutumból tudjuk, hogy a kutyák kiírtását cigányokra bízták.[781]

A legtöbb adat Kolozsvárról és Brassóból maradt fenn. Kolozsváron hengernek nevezték a hóhérokat, 1550-től rendszeresen vannak róluk feljegyzések a városi számadásokban és a törvénykezési jegyzőkönyvekben.[782] 1550-ben Hughios György felakasztásáért 1 ft 50 dénárt kaptak a cigányok. 1593-ban egy Kis Tivadar nevű férfit két borjú lopásáért akasztották fel. 1638-ban egy istenkáromlásért elítélt vádlottat megköveztek, egy gyermekgyilkos anyát pedig elevenen elvermeltek. Gyermekgyilkosságért lehetett az ítélet vízbefojtás is. 1647-ben egy cigányt, aki éjnek idején egy másik cigány sátrára rontott és megölte őt, a kolozsvári főbíró és a királybíró (együtt ítélkeztek) halálra ítélt, előbb lófarkon vonszolták, majd karóba húzták. Az ítéletet cigányok hajtották végre.

A hóhér nemcsak halálos ítéleteket hajtott végre, ő végezte a testi büntetéseket, s a kínvallatást is, ezekért külön díjazás járt. A kivégzésekért általában 1 ft, a tortúráért és a különféle testi büntetésekért (vesszőzés, pellengérezés, kalodázás stb.) 60 dénár volt a fizetség. Ezeken kívül egyéb javadalmazást is kapott a hóhér, valószínűleg megállapodás szerint. 1582-ben a kolozsvári cigányhóhér 20 dénár értékű condrát, 18 dénár értékű inget és 60 dénárt érő abanadrágot kapott. A hóhér segédjeit külön díjazták, gyakran ők is cigányok voltak. A számadáskönyvek tanúsága szerint a hóhérkodás óriási lelki terhet jelentett, több bejegyzést is olvashatunk arról, hogy a hóhérnak ítéletvégrehajtás előtt *bátorságra való italt* vettek.

Kolozsváron (és máshol is Erdélyben) a XVI-XVII. században a hóhér fogalmába tartoztak a kutyapecérek, sintérek és mindazok, akik a korabeli köztisztasági munkák elvégzésében vettek részt. 1585-ben 59 kutya elpusztításáért 1 forintot fizetett ki a város a cigány kutyapecéreknek, mindjárt a következő napon 60 dénárt 34 kutyáért. A XVII. század eleji számadáskönyvekből azt is megtudjuk, hogy a kutyákat hálóval fogdosták össze a cigányok. Ők takarították el a dögöt és a szemetet is. A XVIII. század elején ezeket a cigányokat már nem hóhérnak nevezték, hanem büdöskirálynak, aki az 1730-as évekre fizetett városi alkalmazott lett.

Brassóban ugyanolyan feladatokat láttak el a cigányok, mint Kolozsváron. A város monumentális forráskiadványának köszönhetően minden cigányokról szóló számadáskönyvi adat tanulmányozható.[783] A latin nyelvű iratokban esetenként lictornak nevezik a cigányokat, ami azt bizonyítja, hogy Kolozsvárhoz hasonlóan nem alkalomszerűen, hanem a város alkalmazottjaként hóhérkodtak.

1532-ben 32 kutya leöléséért, illetve a városból való kiűzéséért 33 és 1/2 oszporát fizettek a cigányoknak. Ugyanebben az évben egy tolvaj megbélyegzéséért és felakasztásáért 12 oszporát kaptak. Három év múlva 63 kutyát öltek le, 1 forint 13 oszporát kaptak érte. 1536-ban két tolvajt akasztottak fel, a szokásos salariumot kapták, 24 oszporát. Ezzel egyidejűleg egész éjszakán át tartó kínvallatásért 6 és

1/2 oszporát utaltak ki nekik, az összeg magában foglalta a gyertyák és az ecet költségeit is.[784] Szintén 1536-ban 50 kutyát vertek agyon. 1 forintot adtak nekik. 1538-ban tolvajokat akasztottak, 1541-ben 47 kutyát vertek agyon. Ekkor kereken 1 oszporát kaptak kutyánként, vagyis csökkent a fizetség. Ugyancsak 1541-ből maradt fenn számadáskönyvi bejegyzés egy morbid feladatról. Szentpéteri lakosok megöltek három tolvajt a hegyekben, levágták a fejüket és bizonyságképpen bevitték Brassóba. Jutalmul 2 forintot kaptak italra. A cigányok szerepe ezután kezdősött. A levágott fejeket a cigány lictorok kifüggesztették a bitófára. A következő évben 24 kutyát részben agyonütöttek, részben kiűztek a városból, továbbra is 1 oszpora járt minden kutyáért, függetlenül attól, hogy megölték vagy kizavarták. A kivégzésekért járó összeg sem változott, egy oláh felakasztásáért 1549-ben 12 oszporát fizetett a város a cigányoknak. 1550-ben a cigányhóhér bizonyára kényelmetlenül érezte magát, amikor cigány embert kellett bitóra húznia, a szokásos összegért. Ugyanebben az évben két székely gonosztevőt karóba húztak. Ennek a büntetésfajtának a végrehajtásért nagyobb összeg járt, a két ember után összesen 1 forint. Szintén 1550-ben egy tolvaj akasztásáért és egy másik ember megvesszőzéséért összesen 28 oszporát fizettek a cigányoknak. Nem sokkal ezután ismét cigányokkal szembeni büntetést kellett végrahajtani, ezúttal azonban nem halálos ítéletet. A Brassó földesurasága alá tartozó Tatrang faluból egy cigány férfit és egy cigány nőt vesszőztek ki, nem tudni, hogy házastársak voltak-e.

Kiss András kutatásaiból tudjuk, hogy az ítéleteket végrehajtó hóhér funkciójának ellátása tapasztalatokat igényelt, a mesterséget meg kellett tanulni. 1691-ben ezt jegyezték fel a kolozsvári számadáskönyvbe: *Hadnagy uram ökegyelme parancsolatjából attunk a hóhér szolgájának, el akarván szökni, hogy inkább megmaradjon* 1 forint 30 dénárt. Nehezen tudtak volna valakit a helyére állítani, kevés ember szánta rá magát, hogy hóhérnak állva egyfajta társadalmi számkivetettséget vegyen magára. Ezzel kapcsolatban ismét fel kell tennünk egy olyan kérdést, amire nem tudunk válaszolni. A hóhéri mesterséget vállaló cigányok a többi cigánnyal laktak-e egy helyen, vagy pedig még tőlük is különváltan, valamelyik külváros elhagyatott helyén éltek? Problematikus a cigányok elleni ítéletek cigányok általi végrehajtása is. Nincsenek olyan adataink, amelyek arra utalnának, hogy ez összeütközéseket váltott volna ki a cigányok között, de lehet, hogy a konfliktusok nem jutottak el a városig, hanem elintéződtek a vajda hatáskörében, amiről nem készültek feljegyzések.

Vándorlás, helyváltoztatás

A cigány népesség helyváltoztató mozgása a népsűrűség, illetve a területi eloszlás és a rendelkezésre álló erőforrások (megélhetési lehetőségek) közötti egyensúly létrehozását szolgálta, amelyet nem valamiféle mítikus szabadságvágy inspirált, hanem racionális gazdasági megfontolások és a szerencse. A cigányok igyekeztek megkeresni azt a helyet, ahol számukra a legkedvezőbbek voltak a létfenntartási esélyek, s ebben összekeveredett a tervszerűség a spontaneitással.

A helyváltoztatás nem csupán a vándor, nomád, kóborló, csavargó s egyéb jelzőkkel illetett, peripatetikusnak nevezhető közösségeket jellemezte, hanem azokat is, akik rendelkeztek állandó lakóhellyel és házzal. A mozgás irányai és formái azonban nem voltak egyformák. A vándorcigányok, akik kocsijaikkal családostól változtatták a helyüket, többet és nagyobb térségben mozogtak, akár egyik országból a másikba. Ám őket sem úgy kell elképzelnünk, mint szűntelenül úton levőket. Időnként megálltak egy-egy helyen, s ha lehetett, ott maradtak, amíg lehetséges volt a környezetben rejlő lehetőségek kihasználása.[785]

A városokban, várakban, uradalmakban tartósan letelepedett cigányok is elhagyták lakóhelyüket, mozgásukat az évszakok váltakozásához, illetőleg a megélhetési lehetőségek ebből adódó időszakos váltakozásához, valamint a piaci viszonyokhoz igazítva. Több forrást is ismerünk, amelyek arról számolnak be, hogy kisebb-nagyobb cigány csoport ideiglenesen elhagyta lakhelyét, s a környéken szóródott szét. 1635-ben a szerencsi vár 16 sátornyi cigány népességéről jegyezték fel, hogy *most kiszéledtek a falukra.*[786] A munkácsi uradalom 1682. évi urbáriumában négy cigány férfiról modják, hogy „bujdosásban" élnek, Péter vajdáról pedig külön is megjegyzik, hogy nyaranta mindig eltávozik és csak télen tér vissza a családjához.787 Feltehetően hasonló okból távozhatott el 1700-ban Kiscigándról István vajda, akinek a jobbágytelkét az urbárium összeállításakor üresen találták.[788]

A ciklikus helyváltoztatás ezen módjait a kortársak és később a cigányokról író szerzők is félreértették és a szökés, menekülés sajátos formájának tartották. Valójában a XVIII. században majd *mendikáció* (faluzás) néven megjelenő megélhetési stratégia korai változatairól van szó. Ez a jelenség is szorosan összefüggött a relatív túlnépesedéssel. Szerencsen és Munkácson is akkor találkozunk ezzel a ciklikus mozgási rendszerrel, amikor a városnak, illetőleg a majorságoknak a cigányok iránti munkaerő-igénye tetőzött. Az egymás megélhetését is veszélyeztető cigányok egy rugalmas alkalmazkodási mechanizmust alakítottak ki, amit környezetük mindaddig tolerált, amíg nem járt együtt a gádzsók megkárosítására irányuló praktikákkal.

Az országhatárokon túli sátoros vándorlás és a mendikáció is többféle tevékenységi kör kombinációjára épült abban a rendszerben, amelyben már beszéltem az életmódról szóló fejezet elején. A kettő között az a fő különbség, hogy a nagy térben vándorló cigányok nem térnek vissza az év bizonyos időszakára ugyanarra a helyre. A valamely földesúrhoz tartozó, kvázi letelepült cigányok a téli hónapokra visszatértek „állandó" lakhelyükre. Voltak köztük olyanok, akik váltakozva laktak sátorban és házban, s voltak olyanok is, akik folyamatosan sátorban laktak, még akkor is, amikor téli szállásra tértek. Kolozsváron arra is van példa, hogy a tartósan letelepedetté vált, munkáját helyben végző, legfeljebb a város megbízásából eltávozó cigányok a letelepülés kezdeti szakaszán hosszabb ideig lakhatnak sátorban a külvárosban. Lehetségesnek tarthatjuk, hogy az erdélyi városokban élő, fémművességgel foglalkozó cigányok a nyári hónapokban ugyancsak vándoroltak a környező falvakban munkaerejüket, termékeiket, vagy inproduktív szolgáltatásokat kínálva, de erről szóló forrásokat a XVI-XVII. századból még nem találtam.

A mozgás harmadik, ideiglenes formája a lokális piaci árkövetés, amire a tolnai Gucsorák szolgáltatták a példát, ám ennek mechanizmusát még alaposabban meg kellene ismernünk. Végül a helyváltoztatás negyedik, speciális formája a lopott állatoknak - főként lovaknak - az egyik országrészből a másikba, vagy az országhatárokon túlra hajtása, illetve csempészése, amiről szintén nem tudunk még eleget.

Az előítéletek kialakulása, konfliktusok

Az előítéletek, a gádzsók által a cigányokról alkotott kép és a cigányokkal szembeni bánásmód története az a terület, ahol a kutatói attitűdök a legélesebben konfrontálódnak. Ugyanazokat a jelenségeket vizsgálva a kutatók egymásnak homlokegyenest ellentmondó következtetésekre jutnak. Az egyik szerző azt állítja, hogy a népi képzeletvilág - az egyházi nézetekkel kölcsönhatásban - „kezdettől fogva a másság negatív értékítéletét hordozta", egy másik folklórkutató a XVII-XVIII. századi kéziratos közköltészet tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a cigányok mássága meghökkentette a nem-cigányokat, de sokkal inkább fogadták derültséggel, mint megvetéssel.[789]

Amikor az előítéletekről és a konfliktusokról beszélünk, álláspontunk attól is függ, hogy elválasztjuk-e egymástól azt, hogy milyen szterotípiák alakultak ki a cigányokról és azt, hogy miért következett be a cigányokkal szembeni drasztikus, helyenként valóban népirtásnak nevezhető bánásmód már egy generációnyi idő elmúltával.

*A felszínes megközelítések a cigányságot az üldözés állandó tárgyaként mutatják be (másrészt ha a felvilágosultság megengedi, az asszimiláció tárgyaként).*mondja Thomas Acton.[790] Szerinte a cigányok a kezdeti időszakban *a társadalom akkori rendjébe beilleszkedve éltek.* Úgy gondolja, hogy a XVI. század közepétől vett a törvényhozás olyan irányt, amelyben „a cigányok szisztematikus gyilkolása az európai nemzeti államok felnövekedése útjának meghatározó rítusa" lett. A népirtás akkor következett be, amikor a kiutasítás csődöt mondott, hiszen más országok is kiutasítási rendeleteket hoztak. A cigányok tragédiája az európai társadalmi rendszer átalakulásának részeként értelmezhető. Angliában pl. az átrendeződés során nem csak a cigányok, hanem valamennyi olyan csoport nagy árat fizetett, amelyet a koldusok és csavargók kategóriájába soroltak.[791]

Hangsúlyoznom kell, hogy Acton ezt a modellt nem általános érvénnyel, hanem csupán Észak-Nyugat Európára fogalmazta meg, példáit pedig kivétel nélkül Angliából vette. Egyetértek azzal, hogy a genocídiumot a munkaerőpiaci helyzet átalakulásával hozza összefüggésbe, s azzal is, hogy a cigányok és más periférikus rétegek között hasonlóságot lát. Azzal azonban nem, hogy a cigányok korai európai történetében már ne rejlett volna benne a konfliktus. A cigányok nem simultak bele Nyugat-Európa munkaszervezetébe, ezt még az sem tette lehetővé, hogy értettek a kovácsoláshoz, és még éltek az ún. kereskedelmi nomadizálás középkori formái. A cigányok valóban versenyképes kielégítői voltak a falusiak fémeszközökkel és különféle szolgáltatásokkal való ellátásának, de már korán összeütközésbe kerültek a városokkal. Láttuk, hogy Magyarországon ez nem következett be csak a XVII. században, akkor is enyhén. Ebben látom az egyik legfontosabb régiók közötti különbséget, természetesen most a cigányok oldaláról nézve ezt a problémát.

Magam is folyton hangsúlyozom, hogy nem lehet minden olyan történeti szituációt, amelyben cigányok megjelennek, az előítéletességből levezetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne vegyük észre a szokások, a gondolkodás, a munkakultúra, az ízlés, a beszédmód, az érzelmi reakciók, a gesztusok, a bőrszín, a ruházkodás, az interperszonális kapcsolatok másságában rejlő potenciális konfliktusforrást. Actonnak természetesen igaza van, amikor a cigányok helyzetében bekövetkezett változást nem valamiféle par excellence üldözési szándéknak, hanem a társadalmi rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdonítja. A társadalom változása mögött azonban ott húzódnak apró beidegződések, amelyek önmagukban nem lennének ártalmasak, - legalábbis annyira semmiképpen sem, hogy népirtáshoz vezessenek - de a krízishelyzetben felerősödhetnek, s negatív energiákat termelhetnek, különösen hogyha a központi törvényhozás deklarálja, hogy „cigánynak lenni már önmagában is főbenjáró bűn".

A néprajztudomány már összegyűjtötte és tipizálta az európai népi gondolkodásban a cigányokról kialakult etnikai sztereotípiákat, amelyeket részben írásos, részben szóbeli hagyomány őrzött meg. A népismeret forrásai három csoportba sorolhatók:

- a XIX. század vége óta lejegyzett népi szövegek, amelyek a XVI-XVII. századra visszanyúló történeti rétegeket is megőriztek; Görög Veronika két nagy csoportba sorolja ezeket: eredetmítoszok, valamint a javak és tulajdonságok elosztására vonatkozó elbeszélések;[792]
- a XVI-XVII. században keletkezett írott források, amelyek szintén további, keletkezésük körülményeit tekintve egymástól jelentősen különböző csoportokba sorolhatók: a közigazgatási és törvénykezési, illetve egyéb világi iratok szórványadatai; világi szerzőktől származó elbeszélő források; világi szépirodalom; egyházi irodalom, beleértve a vitairatokat, teológiai műveket és egyházi szerzők történeti munkáit; kéziratos közköltészet; stb.
- nyelvi emlékek, közmondások, szólások;

Ezek a forráscsoportok egyaránt tartalmaznak sztereotípiákat, feldolgozásuk külön kismonográfiát igényelne. Nem is célom teljes áttekintésük, csupán néhány problematikus kérdés tárgyalására, valamint saját kutatási tapasztalataim közlésére szorítkozom.

A népi gondolkodás sztereotípiáinak értékelése két szempontból is problematikus. Egyrészt kérdéses, hogy a népi elbeszélések és az egyházi irodalmi hagyomány differenciálatlanul összemosható-e. Kétségtelen, hogy a népismereti források között kölcsönhatások vannak, s valamennyinek közös forrása a Biblia, de keletkezésük körülményei és társadalmi funkciójuk korántsem azonosak. Másrészt úgy vélem, nem tartható az a teória, amelynek végkicsengése az, hogy a cigányokról fennmaradt sztereotípiák egyházi indíttatásra eleve azért keletkeztek, hogy mindenáron negatív identitással lehessen őket felruházni.[793]

Az európai egyházi irodalomban a cigányok XV. század eleji megjelenésekor már éltek sztereotípiák a cigányokról, elsősorban az a Szümón Szimeonisztól származó elképzelés, hogy a cigányok Chaym leszármazottai. Ő 1323-ban Kréta szigetén személyesen látott cigányokat és nem azért hozta őket kapcsolatba a Bibliával, hogy be lehessen őket feketíteni, hanem azért, hogy a kor szokásos eljárásával tudományos magyarázatot adjon eredetükre és szokásaikra. A következő két évszázadban Szümeónisz teóriája sztereotipizálódott, hozzárendelődött a cigányokról szerzett tapasztalatokhoz, majd kiegészült olyan általánosításokkal, amelyeket differenciálatlanul minden cigánnyal kapcsolatba hoztak. Ezzel szemben a népi elbeszélésekben, amelyek az első cigányokról szerzett tapasztalatok megszerzése után

születtek, nem egyetemes eredetmodellt akartak megfogalmazni, hanem közérthetővé akarták tenni a cigányok és befogadóik közötti feltűnő különbségeket. Ehhez a szándékhoz - ellentétben az egyházi elméletekkel - szórakoztató funkció is társult. A cigányadomákat a nép szórakoztatónak találta, s a cigányok másságában a befogadók szemében szokatlan, balgaságnak és esetlenségnek tűnő momentumokat kifigurázta.

Toposzok és tapasztalatok

Magyarországon a cigányokat nem fogadták „előregyártott" karakterológiával. A sztereotípiák a cigányok specifikusnak tartott tulajdonságainak általánosításából születtek meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a befogadók által a cigányokról alkotott képbe nem csak negatív, hanem pozitív jegyek is beépültek. A korai magyarországi sztereotípiák sajátossága, hogy nem prekognitív úton, vagyis nem a karakterizált népről szerzett tapasztalatok függetlenül keletkeztek.[794] A magyarországi lakosok a XVI. század közepére szereztek annyi tapasztalatot a cigányokról, hogy megszülessenek az első általánosítások. A legkorábbi nyelvi forrásokban nem fedezhetők fel az egyházi és világirodalom jellegzetes toposzai, hétköznapi tapasztalatokat fejeznek ki, olyan tulajdonságokat, amelyeket nagyobb gyakorisággal lehetett felfedezni a cigányok viselkedésében.

1578-ban fordul elő a *cigankodnac* szó,[795] s nem sokkal később, 1585-ben jelent meg Ambrosius Calepinus szótárának a kifejezések magyar megfelelőjét is tartalmazó kiadása, ahol a cigány többféle jelentésével is találkozunk. A cigány egyik szinonímája nála az *álnok ember,*[796] másik pedig a *csalárd.* A csalárdságon valamilyen különösen furfangos, ravasz, okosságot feltételező tulajdonságot érthet, mert a *stropha* (csel, cselfogás) kifejezés magyar értelmét is így adja vissza: *okos cigányság.*[797] 1588-ból ismerjük a *cziganozod* szót.[798]

A XVI. századi szóhasználat egyszerre elmarasztaló és elismerő. A cigányok okosságát, talpraesettségét, leleményességét, különleges észjárását, mint általános emberi tulajdonságot kedvezően fogadták, de elítélték ha a pozitív képességek és készségek negatív cselekvésekhez vezettek, különösen ha becstelen, mások becsapására irányuló szándék rejlett mögötte. A sztereotípiák a cigányok és gádzsók között húzódó, szituációktól függően keskenyebb vagy szélesebb megnemértési szakadékot voltak hivatva áthidalni. Annak ellenére, hogy a XVI. században a befogadók és a cigányok értitkezése egyre gyakoribbá vált, a mentalitásban és a viselkedésben maradt egy olyan sáv, amit kölcsönösen nem értettek meg egymásban. Fel-

tehetően a cigányok is kalakították a maguk sztereotípiáit a gádzsókról, de ezket sohasem jegyezték le, nem lévén írásbeliségük. Számukra saját értékeik ugyanúgy jobbak és szebbek, mint a gádzsók számára. A nem-cigányok számára bizonyos tulajdonságok és viselkedésmódok, amelyek a cigány értékrendben teljesen helyénvalónak számítottak, elfogadhatatlanok voltak. A cigány ember lényének ezt a másságát nehéz volt nyelvileg meghatározni, egyetlen szóban kifejezni. Nem is találtak megfelelő kifejezést, hanem új szót alkottak a cigányok népnevéből: cigánykodik, azaz cigány módjára tesz vagy gondol valamit. A XVI. század második felében a szó jelentésrétegei kibővültek, majd fokozatosan elváltak a konkrét tapasztalatszerzéstől, s általánosultak.

A XVI. század végétől ismerünk arra példákat, hogy a cigány, illetve valamely belőle képzett kifejezés szitokszóvá válik, s nem-cigányok becsmérlő, szidalmazó szándékból, a másikat cigánynak mondják. 1598. januárjában egy udvarhelyszéki per során adják elő, hogy az előző év szeptember 14-én veszekedés közben Fuló Miklósné ebnek, cigánynak nevezte Fulo Lőrincnét.[799] 1607-ben a szombathelyi magisztrátus adóssági ügy kapcsán olyan perben ítélkezett, ahol a felperes azt sérelmezte, hogy az alperesek a következő szitokkal illették őt: *nem jámbor vagy, cigány vagy, nem igazmondó vagy.*[800] Pécsett 1729-ben egy Szijjártó Gyurka nevű legényt áristomba zártak, mert cigánynak csúfolta Hochschar János polgárt.[801]

A XVI. századi irodalmi források részben a cigányokról szerzett kellemetlen tapasztalataikat általánosítják, részben a sztereotipizálódó differenciálatlan értékítéleteket veszik át egymástól. A század végétől megjelennek a közmondások is. A cigány fogalmához az álnokságot, a tolvajlást, a csalárdságot társítják.

Tinódi az udvarbírókat és kulcsárokat hasonlította a cigányokhoz: *Ők atyafiságosok az cigánokval, Orczájok temérdök nagy álnokságával.*[802]

Szkhárosi Horváth András: *Miért hisztek magyari urak az csalárdoknak. Az czigányoknak lám békét hagytok, hogy mindenkor lopnak, az törökökvel pártolkodtok, kik rajtonk rabolnak.*[803]

Bornemissza Péter 1578-ban megjelent *Ördögi kisértetek* c. művében ezt írja: *Az cigány először nézegeti az másét, azután tapogatja, végre el is lopja...; ...az Sátán... némelly nemzetet annyi setétségbe tart, hogy bűnnek ne ismerje a parázna-ságot. Némelly az lopást, mint az cigány...*[804]

Baranyai Decsi János Bártfán 1598-ban kiadott *Adagia* c. munkájában ír cigányokról. Úgy véli, hogyha a nagyurak nem is tudják, a köznép előtt mindenütt ismert, hogy *nem kell czigánt lopásra tanítani*, de azt is hozzáteszi, hogy van olyan magyar ember, aki *czigánnál is czigánb.*

A XVII. századi egyházi vitairodalomban a cigányság, cigánykodás leginkább a hazugság, hamisság, megtévesztés, szándékos félrevezetés szinonímájaként fordul elő. Pázmány Péter csaknem valamennyi unkájában használja a cigánykodás, cigánykodik stb. szavakat, de megtaláljuk másoknál is és nem csak az egyházi tárgyú, hanem egyéb minkákban is.[805]

Matkó István 1668-ban Sárospatakon kiadott *Bányászcsákány* c. munkájában írja: *Hazugul, czigányul irál.*

Czeglédi István *Malach doktornak ... szóbeszéde* c. műve 1659-ben ugyancsak Sárospatakon jelent meg, ebben ezt olvashatjuk: *Nem hiszek efféle czigány remeknek.* Ugyanő tíz esztendővel később a Kassán megjelent *Redivivus Japethke* c. munkájában: *czigány módon s nem igazán citállyák a paterec irásait.*

Comenius *Janua linguae Latinae* c. grammatikai munkájának 1673-as kolozsvári kiadásában többször példálózik cigányokkal: *ne légy olyan mint a cigány; ne niargalliatok a ciganok louan, a szerencze kereken, mert el dueltoek.*

A XVI. század közepétől van a szövegeknek egy olyan vonulata is, amelyben a cigányokról sajnálattal és szánalommal szólnak. Ez a hang jelenik meg a már említett menlevelek némelyikében (Révay Péter, Thurzó György), sőt még Szepes vármegye 1624-es statutumában is azt mondják, hogy a kóbor életmód szánalomra méltó. Dézsi András *Moyses és Jósua haáról ...* c. verses művében már 1550-ben így írt:[806]

Poklól járának a szegény cigánok -
Nem tudom, ha Egyiptom volt országok?
Tudom, hogy otthon voltak hatalmasok -
Isten veszté, csak marada sátorok.

A cigányok negatív megítélése akkor lett erősebb, amikor megnövekedett a számuk, differenciáltabbak lettek a csoportjaik, s egyre több helyen kerültek kisebb-nagyobb konfliktusokba. A XVI. századhoz képest jóval több volt azoknak a cigányoknak a száma, akik nem találtak olyan rést a munkaszervezetben, amelyet törvényesen használhattak volna ki. A XVII. században jelennek meg a magyar forrásokban a cigányok, mint istentelen, kártékony, a munka alól magát kihúzó, tolvaj, gonosz erő hatása alatt álló nép, amely másnak hazudja magát, mint ami valójában. A valóságos tapasztalatok elegyedtek az egyházi gondolkodásban átöröklődő toposzokkal és a XVII. század végére kialakult a cigányokról az a kép, amelyet Szentiványi 1691-es munkájából már idéztem. Mindez éppen akkor következett be, amikor először vetődött fel a cigányok beillszekedésének kérdése, mint össztáradalmi probléma.

A cigányok megbízhatatlanságának, hiteltelenségének képzete a XVII. században a hétköznapi értinkezésben is megjelent. Jó példa erre a székelyhídi udvarbíró már idézett számadása. További adalék a nagykőrösi városi iratokból: 1660-ban a büntetésekből befolyt városi jövedelmek sorában olvasható: *Kompáti Miklóstul vöttem tábori sorra való nem szolgálásért és czigánságért 6 t(imon).*

A közvélemény nem nézte jó szemmel hogyha valamelyik főúr pártfogásába vett cigányokat, s azt sem, hogyha valamely cigány ember magasra emelkedett. A XVII. században alakult ki az a máig élő sztereotípia is, hogy a cigány körmönfont hazugságokkal, önsajnáltatással, alattomossággal eléri azt a kedvező, kivételezett helyzetet, ami a nem-cigányoknak kemény, kitartó, becsületes munkával, áldozatvállalással és lemondással sem sikerül. Természetesen mint minden ilyen általánosító előítélet ez sem állja meg a helyét, de az sem tagadható, hogy a cigányok között voltak olyanok, akik tisztességtelenül szereztek hatalmat és vagyont. A felkapaszkodottak kétes karrierjét befutó Lippai Balázs esete pl. alaposan felszíthatta a kedélyeket. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ő mindenképpen a cigány életutak kivételes és nem átlagos példáját képviselte.

Lippai Balázs életéről keveset tudunk, elsősorban életének utolsó szakasza ismert. A császári zsoldban álló szabad hajdúk egyik kapitánya volt, 1604-ben ő az egyike az öt hajdúkapitánynak, akik október 4-én elkötelezik magukat Bocskainak.[807] Résztvett az álmosdi csatában, amikor tönkreverték Belgiojoso alvezérének, Pezzen ezredesnek a seregét. 1604. október 28-án már Bocskai hadainak főkapitánya és kiáltványt intézett a felső-magyarországi vármegyékhez, városokhoz és a nagyaurakhoz. Október 30-án Németi Balázzsal bevonult Kassára, másnap, mint a *nagyságos Bocskai István, a szent és igaz hit legfőbb oltalmazója katonáinak kapitányai* kiáltványban fordultak a bányavárosokhoz, hogy álljanak mellékük, ami meg is történt. 1604. novemberében sikeresen megúszta az osgyáni csatát, ahol Basta serege súlyos vereséget mért a hajdúkra. Ma már nemigen lehet eldönteni, hogy Lippai távolmaradása véletlen, katonai megfontoltság, vagy „okos cigányság" műve volt-e. Bocskai a Kassa felé nyomuló Basta kikémlelésére és apróbb hadmozdulatokkal történő nyugtalanítására küldte Lippait Németi Balázzsal és Bornemissza Jánossal. Utóbbiak különváltak Lippaitól és önfeláldozó, ám egynlőtlen csatát vállaltak. Amikor Basta felhagyva Kassa háromnapos ostromával Eperjesre vonult téli szállásra, Lippai a kifárasztás taktikáját alkalmazva, elkerülve a nyílt ütközetet, folyamatosan nyugtalanította, majd mintegy négyezer hajdújával 1604. december 30-ra virradóra megrohanta a Sebes és Kellemes falvakban beszállásolt császáriakat. Amikor Basta segítséget küldött a hajdúk által bőszen kaszabolt katonáinak, Lippai négyszáz levágott ellenséget hátrahagyva elvonult. Ő csak 25 embert vesztett, s foglyokat is ejtettek.

Lippai karrierje ezután példátlan gyorsasággal haladt a szakadék felé. Bocskai leváltotta a főkapitányságról, de ez nem cigány fajtájának szólt, hanem gesztus és racionális átszervezés. Bocskai tisztában volt vele, hogy a nemesek félnek a hajdúktól, ezért igyekezett nyugalmasabb viszonyokat teremteni és olyan emberekre bízni a vezetést, akik ebben érdekeltek. Az átszervezés konfliktusokat váltott ki, Lippai maga is tiltakozott, s azt követelte, hogy a hajdúkapitányoknak több beleszólása legyen a kinevezésekbe. Nem volt szerencsés taktika, 1605. január 6-án Káthay Mihály kassai kvártélyán Nagy Albert és Sennyey Miklós Bocskai tudtával és beleegyezésével megölte Lippait. Azzal vádolták, hogy titokban Bastával levelezett, amit a történetírás eddig nem tudott sem megcáfolni, sem megerősíteni.[808]

Lippai emléke nem múlt el nyomtalanul, halála után többen is kifakadtak ellene, köztük a korszak kiemelkedő alakja Pázmány Péter is. 1613-ban megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauz* c. munkájának egyik helyén arról ír, hogy a római egyház örökségének elbitorlására és a szentírás magyarázatára nincsen jussa jöttmenteknek, miként ősi jószágok bitorlására sem, amire volt már példa Dózsa György és Lippai Balázs idején, akikre jól emlékeznek a magyar nemesek.

Még élesebb 1622-ben Istvánffy Miklós hangja, a már idézett Historia de rebus ungaricis libri XXXIV. c. Kölnben megjelent művében:[809]

...Lippai Balázs Lippán, az emberek egy nemtelen és mocskos fajtájából született, melyet cigánynak neveznek. Hírhedt volt sok rablásáról, esküszegéseiről, lopásairól és árulásairól, s ezért a halálnak ezt a nemét mindenképpen megérdemelte volna, ha más valaki ölte volna meg, és nem Bocskai, akinek, ha gonosz is, de mégiscsak hasznos szolgálatokat tett utolsó árulásával és az adorjáni csatával. Felesége, miután a férjétől kegyetlenséggel felhalmozott zsákmánytól s azoktól az aranyláncoktól, melyeket szemérmetlenül, mert nem oly nyakra illettek, a nyakában hordott, megfosztották, előbbi szegény és szolgasorsú életre kényszerült visszatérni. Utóbb galád bűnéül rótták fel Lippainak, hogy Bastával és a németekkel titkos tárgyalásokat folytatott arról, hogy nekik Kassát átadja.

Egészen más, mondhatni a cigányok megítélésének humoros oldalait tárják elénk a kéziratos közköltészet XVII. század második feléből ránkmaradt darabjai, melyeket Küllős Imola fogott vallatóra kiváló tanulmányában, közölve a szövegeket is.[810] A verses históriákban, iskoladrámákban megjlenő sztereotípiák nem a cigány fajtájának, hanem társadalmi helyzetének szólnak, a cigányok különös szituációkban, de mégis a társadalom részeként és nem abból kitaszítva jelennek meg. A cigányokkal szembeni érzelmekben nincsen nemzetiségi-faji ellenérzés, a normatív erkölcstől való eltérés, a másság, nem megvetés, hanem mulatság tárgya.[811]

Az 1670 k. lejegyzett Vásárhelyi daloskönyvből és a Petrovay énekeskönyvből származik egy-egy szórakoztató vers, amelyeket énekelve adtak elő. Mindkét versnek több variációja ismert a magyar folklórból,[812] s mindkettő a cigányok naivságát csúfolja ki jóindulatúan.

Az első darab arról szól, hogy a cigányok csak akkor készek kereszténnyé lenni, hogyha egy különleges templomot kapnak:[813]

Az fundámentuma és az két oldala bátor csak kenyér volna,
Folyó gerendája és padló deszkája szalonnából állana,
Gerendáján alól a mennyezet helye szép pánkóból állana.
Héjjazatja penig égett cserép helyett mind vajas béles volna,
Közte a mész helyett sajt, túró, káposzta kaporral egy légyen,
Ha azt akarjátok, hogy egész cigányság mind kereszténnyé légyen.

A másik történet hőse a cigányok vajdája, aki félreértette a prédikációt, meztelenre vetkőzött és nekiindult a menyországnak. Útközben egy katonával találkozott, aki elnáspángolta a baltájával. Amikor hazaér, elmeséli a gyerekeinek, hogy most már nem vágyakozik a mennyek országába:[814]

Kuvaanyátokban voltam,
És csak alig szaladtam,
Jobb volt itthon lakásom,

A menyországban voltam
Rossz helyre kívánkoztam.
Jobb az én sátorom.

Mert engem megcsalt volt
Mennyégbe küldött volt,
Hogy odamutatott volt,

Egy pap elámított volt,
Ebül cselekedett volt,
Bezzeg megtréfált volt.

Az Uristen atyánknak
Semmi rokonyinknak,
Mennyégbe jussanak

Ne engedje anyánknak,
Hogy ilye herre jussanak,
Inkább meghaljanak.

Valószínűleg erdélyi szerzőtől maradt ránk az az 1678-ból származó verses história, amely a cigányok eredetével foglalkozik.[815] A történet szerint az egyiptomi fáraó hadnagyának, Kancsikának az özvegye és Cerberus fia, az emberi formájú ördög a cigányok ősei.

A XVII. század végéről való Miskolczi Zsigmond két iskoladrámája, ahol fagyoskodó és éhező cigányok Jupiter (= Jó Péter) segedelmével a tél ellen küzdenek és lelkes vágyálmokat szőnek „a Tél elpusztításáról és gondtalan nyári életükről", kívánságuk azonban nem valósul meg. Ebben a darabban a cigányokat kifejezetten békésnek, majdhogynem szeretetreméltónak rajzolta meg a szerző, mindamellet, hogy naivak, selypítő beszédük pedig megmosolyogtató.[816]

„Minemő nagy kárban ejtettek ... az nagyidai cigányok"

A források esetlegessége, hiánya, feltáratlansága, részleges fedolgozottsága folyton aránytalanságokat okoz e munka szerkezetében. Sokszor csekély horderejű dolgok tág teret kapnak, máskor pedig nagyon fontosakról csak néhány szó eshet. Így áll a helyzet a konfliktusokkal is. Forrásainkból gyakran csak következtethetünk a lehetséges konfliktus-szituációkra, ám arról nincs tudomásunk, hogy ténylegesen sor került-e összeütközésre. A vajda személye körüli viták bizonyára többször is éles ellentéteket váltottak ki, a menlevelek tanúsága szerint voltak belső viszályok, de konkrét eseteket nem ismerünk. A cigányhóhérok cigányok elleni eljárásai is megoszthatták a cigány közösséget. Ung megyében az 1661. évi vajdakinevezés szerint a kártételek és tolvajlások miatt is sűrűn támadt összeütközés, de az itteni törvénykezési iratokból még senki nem tárt fel cigányok elleni pert. Az egyik Esterházy-féle 1719. évi menlevél egyértelműen elárulja, hogy az értékrendi különbségek is okozhattak nézeteltéréseket, félreértéseket. A cigányok egészen másként értették a csere és a szerzés fogalmát, mint a gádzsók. I. Rákóczi György menlevele 1643. évi menlevele utal arra, hogy a cigányokat adóztatásra, ingyen munkára, különféle szolgáltatásokra akarták kötelezni, de vajon kik és hol, nem ismerünk ezidáig ilyen esetről beszámoló iratot. A Barcaságban és más határterületeken is sor kerülhetett összetűzésekre, de ez is feltárásra vár. A statutumok egy részéből is nyilvánvalóan arra lehet következtetni, hogy néhány helyen még a vármegyei katonákat is a cigányokra küldhették, de további adataink nincsenek.

A források egy másik csoportjából tudomást szerzünk a konfliktusok tényéről, de vagy az marad rejtve előlünk, hogy mi történt, vagy az, hogy miért történt. Az eddigiekben több ilyen szórványadat előjött már: a tolnai Gucsorák, a cigányokat megtámadó végváriak, a debreceni cigányhóhér, a halált érdemlő szendrői vajda, a lovak körüli tisztázatlan ügyek, az éjnek idején a másikra törő kolozsvári cigány. Ismerünk további adatokat is, de teljes, befejezett pert alig.

1589 decemberében az udvarhelyszéki törvényszéken kadicsfalvi Benedekfi Péter pert indított a Betlenfalván lakó Osvát Jakabo, Péter, Imre, valamint Kónya János és Mihály Ambrus ellen. Bogartfalvi Mihály ügyvéd a következőket adta elő a nevében: December 9-én Osvát Péter és Imre rátörtek Benedekfi Péter házára és meggyilkolták Bálint nevű cigány jobbágyát. Már önmagában az is főbenjáró bűn, hogyha valakinek a jószágára rontanak, gyilkossággal súlyosbítva pedig fő- és jószágvesztés jár érte, ennek kiszabását kéri Osvát Péterre és Imrére, akikről kész bebuzonyítani, hogy ők a fő gyilkosok. Osvát Jakab, Kónya János és Mihály Ambrus (az ő nevét utólag kihúzták) felbújtók és tettestársak, az ő bűnösségüket is kész

bebizonyítani. Büntetésül mindegyiknek a fél karja és fél lába levágását kéri. A törvényszéken bíráskodó Püspöki János provizor és Fosztó Imre alkirálybíró nem hozták meg a kívánt szigorú ítéleteket, mert az alperesek nem voltak jelen, sem jogi képviselőjük. A per folytatását még nem ismerjük.

A tetemrehívás eredeti szövege:[817]

Legelszeoszeor szollok Osuartt Peterhez es Osuat Imrehez. Azert hiuattam az feliel megh newezet zemelieket az en megh holt cziganiomnak, Blintnak teteme felj, hogj ez elmult napokban, vgjmint zent Lucza azonj nap eleot valo kedden 1589. ez-tendeoben ez Ousuartt Peter es Imre jeottek az en hazamra az az mo[l]nom melle, ezt az en megh holt czigyniomot vertek, vagdostak az en tulajdon jozagomon, kiben megh is holt, kinek halalaert feiekhez es joszagokhoz zollok ez ket szemeljnek, mertt ez az ött casusnak eggik, ha cziak hazamra azaz mo[l]nomra jeottek volna is, azert is feieken, joszagokon kellett volna maardniok, de miert hogj vgian megh eoltek, fejeken, joszagokon vadnak, kibol az kegielmetek teorwenieteol deliberatiot varok. Mert ha jelen volnanak, mind bizonsagommal es orzagh teorweniewel is kez volnek reaiok raknj, hogj azok az feo gilkosok. Az Oswatt Jacabot perelem, Konia Janost [és Mihail Ambrust] ezert hiuattam az tetem felj, hogj ezek az en megh holt cziganionnak, Balintnak, halalaban reszesek es tanacziosok, kiertt mind az harmat gilkos felnek mondom, es mindeneknek fel kezehez es fel labahoz zollok erette kuleon-kuleon, kireol az kegielmetek szjkiteol deliberatiot varok. Mertt, ha jelen volnanak, ezek ellen is kez volnek bizonitanom es reaiok raknom orszagh teorweniuel is.

Deliberatum. Miertt hogj az ket szemelt Oswatt Petert es Osuatt Imrehet feo gilkosnak monta az A., es sem eo magok, sem procatorok jelen nem leottek, az teorwenj mind ket szemeljt kileon-kwleon feieken, jozagokon hatta. Osuath Jacobot, Konia Janost kezeken s fel labokon hatta az teorwnj, vgj mint gilkos feleket. Az teorwennek penigh ezek voltanak az harom teorwenj kiuel Bendekfj Peter vram ez eotz szemelt az tetem felj hiuatta tiz orara: Thibold Gergelj, Fabian Benedek, Miklos Leorinczj nemes emberek, kadiczjfaliak Vduarheljszekben, ezeket penigh hitek zerint megh eskettetwk, hgj ra hittak tiz orara. Judices in prescripta causa Pwspeokj Janos provisor arcis Vuduarhelj, Emericus Fozto vicejudex regius ceterique juratis assessores etc.

Udvarhelyszék törvényszéke előtt 1598 április 25-én is zajlott egy hasonló típusú per.[818] Betlenfalvai Ghereb Ferenc a szentegyházas-oláhfalvi Tamás Györgyöt perelte, mert megverte az ő Demeter nevű cigány jobbágyát. Ghereb Ferencet Berze Mihály procurator képviselte és jelen volt a bántalmazott cigány is. A felperes 100 forint fájdalomdíjat követelt. Tamás György nevében bikafalvi Gergely Mi-

hály ügyvéd szólalt fel és védekezésül előadta, hogy az események nem pontosan úgy zajlottak, ahogy a felperes állítja, Tamás György ugyanis egy kirabolt özvegyasszony és önmaga védelmében cselekedett. Demeter cigány is a rablók között volt, a rablott javakban is részesült, alperes kész ezt bizonyítani.

...mikor az a' dologh volth, ugj uvgion, hogj eö maga otalmaba chelekedett, az mi eö teölle esett, de nem zinte annjra, mint az A. exponallia, hanem futott volt tolvai kialtasra oda. Egj eözuegj aszonnak loptak volt nemj marhait el; hogj az zegenj aszonj kialt volt, ugj futott oda, es az chiganoknak utannok menuen, el vehettek volna mind az el lopott marhat, de az A. chigana Demeter elejkbe allott, hoszok vert, ugj esett, az mj esett, magha otalmaba. Ez lett volna pedigh eggik ugjan, s meg is adatott ez Demeter az teöb chiganokkal az el lopott marhaban, kez megh bizonitani.

A felperes ügyvédje erre teátrális jelenettel válaszolt. Letérdeltette a cigányt és azt mondta, hogy kész törvény alá hajtani a fejét, de az alperesnek be kell bizonyítania, hogy a cigány valóban or, azaz tolvaj. Ha nem tud bizonyítékkal szolgálni, akkor jár a fájdalomdíj. Az alperes megint visszavág: a felperes idéztette őt törvénybe a cigány megverése miatt, amit ő elismert, de kénytelen volt a cigány tolvajságát felhozni, mert így értelmezhető pontosan, hogy mi és miért történt. Berze Mihály szerint a két dolgot akkor is külön kell választani, mert az orzás nincs bizonyítva, a 100 forint pedig jár a fájdalomért. Végül is megítélik a 100 forintot, de alperes apellál (fellebbez).

Tamás György május 18-án visszahívta Gergely Mihályt és új védőjének sükői Kovácsi Pétert választotta. Ugyanekkor Tamás György visszavonta azt az állítását, hogy Demeter tolvaj, a korabeli peres eljárásban ezt nevezték *revocationak. Az teöb actio ellen pedigh az I. menti magat, hogj eö az mit chelekedett, magha otalmaba chelekette; az dij feleöll pedigh megh zabadult volna.* A felperes vitatja, hogy ez ténylegesen revocatio lenne, de a törvényszék elutasítja mondván, hogy a felperes kezdett pert. Az alperest absolválják (felmentik) a fájdalomdíj alól, s mindkét félnek előírják, hogy bizonyítson a *meritumban*, az érdemi kérdésben. A felperes bizonyítsa be, hogy az alperes valóban megverte a cigányt. Az alperes pedig bizonyítsa be, hogy valóban önvédelemből cselekedett, hogy a cigány tényleg útját állta és „hozzá vert".

1598. június 23-án a per folytatásakor már négy tanút is meghallgattak, a kirabolt Miklós Balázsnét és két rokonát, akik feltehetőleg a sógorai, vagy a férje unokaöccsei. A negyedik tanú minden bizonnyal egy szomszéd. Kápolnás-oláhfalvi Miklós György vallomása:

Thudom, hogy az ciganok megh loptak volth Miklos Balasneneak hazat, s egjmas marhajat vizik el. Miklos Tamas utanna megien, Demeter cigant eri, s hogj semmi ninch nalla, azt el hadgia, az teöbbi utan megien, azokot el ere, s megh adgiak nekj az marhanak job reszet. Azonba tahagh az alperes [Tamás György-NP.] *is utan futh hogj olljan nagj jaigatas, kialtas volt feleolle, s ugj talallja le ütnj az I., Geogj Tamas Demeter cigant menteben.*

Kápolnás-Oláhfalvi Miklós Tamás vallomása:

Mikor megh loptak volth az ciganok az zegenj aszonj hazat es megh mondak, en utanok futek, s mondam az kikkel valank, hogj ha kj[---] vtannok iotin [jöttén-NP.] *latna, en el menek, el erem Demeter cigant. Mondam nekj, hogj nem kellett volna azt chelekednjk, s monda, hogj eö nem chelekedet, merth eö kenjeret keresett az falun. Latam is, hogj semmi ninch nalla, hanem kenjer vala tariznjajaba, en hatra hagiam, az teobbi utan futek. Azokot is igen feddem, hogj az zegeni aszonnak az marhajat el hoztak, s megh adnak marhajaban. Azonba Demeter cigan ele juta, s vert kezde jelentenj. Az keze latam, hogj veres. Monda, hogj Georgj Tamas ytte, ha en ne chendesittem volna, tahagh teöb dolog is esek vala, mjnth annj iffiusagh keozt, merth sokan valank.*

Harmadikként Kápolnás-Oláhfalvi Miklós Balázs özvegyét, Erzsébetet hallgatták meg:

Az en marhamot loptak vala el az ciganok. Miklos Tamas hozott vala megh benne, de megh oda is vagion benne, de azt en nem tudom, melj ciganok voltak. Hallam, hogj Demeter volth eggik.

Kápolnás-Oláhfalvi Máté György özvegye, Anna asszony tett utolsóként vallomást:

Nallunk valanak az legenjek, kik az ciganok utan mentek vala, de en nem tudom, allotta-e megh vtath Demeter cigan az I-nek, auagj nem.

A kép nagyjából összeállt. Demeter faluzó cigány volt, aki Betlenfalváról Kápolnás-Oláhfalvára jött „kenyerét keresni" és véletlenül került a rablás színhelyére, amit ismeretlen cigány rablóbanda követett el. A kiáltozásra elősietö Tamás György őt is rablónak vélte és bántalmazta, a kelleténél azonban vehemensebben. A 100 forint fájdalomdíj megfizetéséhez nem füllött a foga, ezért ragaszkodott Demeter tolvajságának verziójához, de azt nem tudta bizonyítani és május 18-án visza is vonta. A tanúvallomások után az sem volt tartható, hogy Demeter útját állta, mégkevésbé, hogy megütötte volna Tamás Györgyöt. A cigány Miklós Tamásnak is az útjába került, de amikor meggyőződött róla, hogy nincs nála semmi, otthagyta. Június 23-án a törvényszék nem hozott új ítéletet, az ügy feltehetően még ekkor sem fejeződött be, de a folytatásról nem tudunk.

1596-ban Kecskeméten megbírságoltak egy cigányasszonyt rágalmazásért. Azt állította az egyik rokonáról, hogy egy Fülöp nevű emberrel bezárkózott a kamrába.[819] Ez is egy adalék annak bizonyítására, hogy a cigányok egymás közötti ügyekkel is a magisztrátus elé kerülhettek. Fülöpről sajnos nem tudjuk, hogy cigány volt-e? 1599-ben ugyancsak Kecskeméten verekedésért ítéltek pnzbüntetésre cigányokat, ám azt sem tudjuk, hogy kivel verekedtek, s azt sem, hogy mi váltotta ki az összetűzést.[820] Nagykőrösön 1640-ben részletesen leírták, hogy egy cigány felakasztatása milyen költségekkel járt, de a körülményes beszámoló egy szóval sem utal arra, hogy mi történhetett. Ez a feljegyzés így hangzik:[821]

Az czigány halála felöl Csöker Mátyás uram alkutt meg. Az Vajdának, kadiának, inassinak, czédula váltsággal együtt 23 t(imon) 25 d(énár). Csöker Mátyás uram költsége 25 d(énár). Katona Benedek uram, hogy Szonakban volt az czigány halála felöl akkori költség 20 d(énár). Az ki az czigányt felakasztotta annak az töröknek attunk 11 t(imont). Hogy kihozta az czigányt Katona Benedek költsége 50 d(énár). Hogy a pénzt felküldöttük az czigány halála felöl Kelemen Balázstúl, akkori költsége 1 f(orin)t. Hogy az czigányt felakasztották, ugyanakkor attunk itt szappant Amhát iszpajának 13 1/2 fontot 1 f(orin)t 21 1/2 d(énár). Hogy kihozta az czigányt Katona Benedek, az fogott emböröknek cipot 12 d(énár). Tölt az czigany halála fizetéssel 57 f(orin)t 68 d(énár).

Nem csupán a kofliktusok egyik gyakori típusáról, hanem a helyváltoztatás egyik formájáról is beszámol Ungvári Eötvös Pál szatmári lakos Abaúj vármegye jegyzőjéhez intézett, keltezetlen panaszlevele, melyben az őt megkárosító cigányokról szól. A külzetről megállapítható, hogy a levelet 1640-ben írta. Újabb péda arra, hogy mennyire fontos lenne egy-egy eset résztanulmányokban való feldolgozása. E forrás megszólaltatásánál is megválaszolatlanul kell hagynunk kérdéseinket. A nagyidai cigányok feltehetően azért mentek el lakóhelyükről, mert annak térségében nem tudtak megélni. Szerepe lehetett-e a relatív túlnépesedésnek? Vajon milyen körülmények között károsították meg Eötvös Pált? Cigány rablókkal van dolgunk, vagy faluzókkal, akik szolgáltatásaik felkínálásán túl a javak megszerzésének gyorsabb és s miért nem akarták őket törvény elé állítani?

A forrás ezidáig nyomtatásban nem jelent meg, ezért teljes terjedelemben közlöm:[822]

Istentől kívánok nagyságtoknak és kegyelmeteknek minden lelki és testi jókat megadatni. Nemzetes, nemes, vitézlő vármegye! Nagyságtok és kegyelmetek előtt nyilván vagyon, minemő nagy kárban ejtettek légyen az nagyidai czigányok. Mely marhámat nálok megtalálván pénzemmel együtt, melyet tőlem elloptanak, mely marháimat árestálván bizonyos ideig, mellyet [---]atot[823] *bizonytatnom igaz mar-*

háimnak lenni nagyságtok és kegyelmetek előtt, mellyet meg is bizonytattam igaz marháimnak lenni az nagyságtok és kegyelmetek deliberatiója szerint. De ezen túl is sok kárommal vagyok, készpénzben és marháim több ötven forintnál, melyet kezemhez nem adtak, és ez mellett való sok fáradságomat, költségemet az Isten az, ki tudja, nem ötven forintot, hanem többet tészen. Szolgabíró uramat esküdtivel együtt ispán uram comissiójával háromszor is vittem ki Berseny uramhoz, hogy azokat az nyilván való orv czigányokat adja törvény alá, de nem adta; mely felől az minapiban is nagyságtok és kegyelmetek előtt protetáltam és mostan is protestálok nagyságtok és kegyelmetek előtt. Én oka semminek nem vagyok, ha mi alkalmatossággal én az enyémet kereshetem, mivel ez ideig az ország törvénye szerint kívántam az latrokat törvény alá Besrseny uramtul, szolgabíró uram tegyen tanúbizonyságot nagyságtok és kegyelmetek előtt. Másik ez: én Berseny uram sallárium át is letöttem, az negyven pénzt, hogy az latrokat megtartsa és törvény alá adja, de sem egy úton, sem másikon nem cselekedte, melyért én protestáltam és mostan is protestálok nagyságtok és kegyelmetek előtt. Tovább én nem költök, mert ez ideig is igen nagy költségemben és fáradságomban áll, hanem kegyelmedtől, nemzetes notarius uram ezen protetatiómban párt kívánok az nemes Abaúj vármegye pecséti alatt.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek alázatos szolgája
ungvári Eötvös Pál, Szakmárt lakozó

Pest vármegye jegyzőkönyvéből egy adóssági ügyet ismerünk.[824] 1688 augusztusában Kamarás Ambrus özvegyétől Szivós Annától egy kecskeméti cigány már kifizetett tartozást követelt. Buda Péter megyei esküdt, valamint Sárközi Pál és Király István kecskeméti lakosok igazolása szerint nem volt jogos, s erről Szivós Annának bizonyságlevelet adott a vármegye. Véleményem szerint ennek az ügynek a szereplői megítélésem szerint csak a tartozást követelő volt személy volt cigány. A legkorábbról ismert kecskeméti cigányösszeírásban Kamarás, Szivós, Sárközi és Király nevű személyeket nem találunk.[825] Vagyis egy nem-cigány és cigány között zajlott valamilyen ügylet, amiből a cigány kétszer akart hasznot húzni.

Nagyon keveset tudunk arról, hogy a törvényhatóságok kivetettek-e speciálisan cigányok elleni büntetéseket. Az eddig ismert esetek többségében a cigányokkal szembeni büntetések olyanok, amilyeneket nem-cigányok is alkalmaztak. Kolozsváron 1661-ben fordul elő olyan szankció, amit speciálisan cigányokra alkalmaztak a gyümölcsösökben és a kertekben okozott károk miatt. A törvénykezési jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk:[826]

...ha csak egy éretik tetten, hogy kertekben, majorokban élő fát vágott ki, félkeze elvágassék.

Utolsóként külön kell szólnunk talán az egyik legfontosabb, a külföldi szakirodalomban gyakran hivatkozott, de a hazai kutatók által kevéssé ismert perről. 1534-ben Lőcsén zajlott, s jelenlegi tudásunk szerint ez a legkorábbi cigányper, amit a történeti Magyarország területéről ismerünk, illetve ismernénk, hogyha az 1550. évi tűzvészben a források nem pusztultak volna el. A kutatók balszerencséjére a törvénykezési iratok 1535-től kezdődnek, a Malefizbuch pedig 1550-től.[827] Az eredeti iratok nem maradtak ránk, sem perfelvétel, sem kihallgatási jegyzőkönyvek, sem tortúra-jegyzőkönyv, sem deliberatum. Az eseményekről a korabeli naplókból és memoárokból van tudomásunk, a részletek nem rekonstruálhatók.

Mi történt Lőcsén? Sperfogel Konrád lőcsei bíró diariuma szerint gyújtogató cigányokat fogadtak fel a város ellen. A magaisztrátus az iglói huszárokkal összefogatta a környéken kóborló cigányokat, akik a tortúra alatt bevallották, hogy Zapolyai János bízta meg őket Lőcse, Libetbánya, Kassa, Eperjes és Bártfa felgyújtásával. Később azonban visszavonták a kínvallatás alatt tett vallomásukat[828] A Colocci munkáját bibliaként tisztelő Heiczinger azt is tudni véli, hogy a cigányok Zapolyai menlevelével voltak ellátva, de ez nem bizonyítható.[829] A Szepesség történetét jól ismerő történészek elfogadták a gyújtogatás tényét, de nem foglaltak egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy valóban Zapolyai megbízásából cselekedtek-e a cigányok, inkább csak sejtetni engedték azon véleményüket, hogy a cigányokat inkább valamelyik zsoldosvezér bérelhette fel.[830] Különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak az ügynek, egyrészt mert nem maradtak fenn az eredeti iratok, másrészt mert akkoriban mindennaposak voltak a rablások, gyújtogatások. Meg kell jegyeznem, hogy a per dokumentumainak hiánya ellenére további kutatásokat kellene végezni, hogy legalább részlegesen pontosítsuk az 1534-ben történteket. A kiadatlan lőcsei iratokat még senki nem vizsgálta, s nem történt meg a kéziratos naplók és évkönyvek filológiai igényességű összehasonlító elemzése sem.[831]

A korszak viszonyainak megértéséhez tudnunk kell, hogy a Zapolyai család birtokainak központja a Szepességben volt, Hunyadi Mátyás uralkodása óta ők viselték a szepesi grófi rangot, temetkező helyük is a szepeshelyi kápolnában volt. Zapolyai János a szepesi várat speciális lakóhelyének mondja egyik adománylevelében *(locus domicillii specialis ac haereditarii)*. Néhány krónikában, sőt Ferdinánd udvarában is egyszerűen Szepesi-nek nevezték őt. A királyságért folytatott harcban a Szepesség 1528-ig Zapolyai pártján állt, amikor Katzianer sorra foglalta el a felvidéki várakat, akkor kezdtek Ferdinándhoz pártolni.[832]

A következő évek általános visszaesést hoztak Lőcse életében, a kereskedelem megbénulása, az egyház kifosztása, a Késmárkkal folytatott gazdasági és politikai csatározás mellett a cigányok ügye jelentéktelen volt. A zűrzavaros időkben nem lehetett tudni ki kinek az embere, kinek a megbízásából cselekszik és ki megbízható, ki nem. A lőcseiek elfogultak voltak Zapolyaival szemben és elhitték, amit a cigányok állítottak. Ez az elfogultság az említett elbeszélő forrásokban is visszaköszön.

Ez az elfogultság, valamint a Zapolyaira főként a mohácsi csatával kapcsolatban rakódott előítélet indította a szerzőket arra, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítva Zapolyai és a cigányok kapcsolatának, a cigányok 1534. évi elítélését valamiféle „koncepciós" pernek minősítse. Winstedt 1941-es tanulmánya óta a nyugati szakirodalomban toposszá formálódott ez a teória. Fraser is elfogadja és arra következtet, hogy a cigányokat Zapolyai ellenségei mártották be.[833]

A kutatások jelenlegi helyzetében nem bizonyítható, hogy Zapolyai megbízta volna a cigányokat. Nagyon valószínűtlen - bármilyen ellenségesen is viselkedtek vele -, hogy megbízást adjon több város felgyújtására, ráadásul olyan országrészben, ahol (részben elvesztett) birtokai vannak, s amelyhez erős a családi és érzelmi kötődése. Ugyancsak bizonytalan annak megítélése, hogy a cigányok elkövettek-e valamit. Úgy tűnik, hogy csupán a tortúrától való félelem, vagy a ténylegesen elszenvedett kínok késztették őket egy olyan történet kitalálására, ami a lőcseiek számára hihetően hangzott, különösen ha tekintetbe vesszük a Zapolyaival szembeni elfogultságukat is. A per tragikus végkimenetele azonban nem prekoncepciónak, hanem a cigányok tudatlanságának és a szász jog szigorúságának tudható be. Meg kell jegyeznem, hogy a kínvallatás hatására tett vallomás sem értelmezhető faji előítéletként, a kor joggyakorlatának része volt. 1517-ben pl. egy lőcsei asszony a tortúrától való félelmében felakasztotta magát.[834]

A cigányok végzetes hibát követtek el, amikor előálltak meséjükkel. Hiába nem követték el a gyújtogatás bűnét, a szándék alól nem tudták tisztázni magukat, s ezen már a visszavonás sem segíthetett. A *Zipser Willkür* (szász jog) nem csak a bebizonyosodott gyújtogatást, hanem a gyújtogatás szándékát is halállal büntette.[835] Halálos bűnnek számított a gyújtogatás Werbőczinél is (Hármaskönyv Lib. III. tit. 23.). Ha valakit tetten értek, akkor ott helyben a tűzbe dobták, ha a gyújtogatás peres eljárásban beigazolódott, akkor az elkövetőt általában máglyahalálra ítélték, de előfordultak másfajta büntetések. Lőcse város gazdag történeti irodalmában arra is találunk példát, hogy a gyújtogatással fenyegetőzőt száműzik a városból, sőt Selmecbányán még halálra is ítélték.[836]

„Lettenek tőrveniek..."

Találkoztunk már néhány olyan kofliktushelyzettel, amelynek mindkét oldalán cigányok álltak, de teljesnek mondható pert csupán egyet ismerünk.[837]

1637. augusztus 19-én Csepreg mezővárosi bírósága előtt Tamás cigány a meghalt Horvát Pál feleségét perelte, egy 16 év előtt vagy még régebben kezdődött viszálykodás miatt. Mindkét fél mezővárosi lakosok módjára érvel, mindkét félnek ügyvédje van. Önmagáért beszélő cáfolata ez a per annak a megalapozatlan véleménynek, hogy a cigányoknak nem lett volna érdemes bírósághoz fordulni, úgysem álltak volna szóba velük, mert a bíróságot csak a cigányok és nem-cigányok közötti ügyek érdekelték. Cáfolata ez a per annak a feltevésnek is, hogy a cigányokban olyan erős az összetartozás, hogy nem akarják a másik felelősségrevonását, még akkor sem ha az megkárosította őket.[838] A cigányok felesleges mentegetésére alkotott értelmetlen szterotípiák ugyanúgy elbuknak az élet hétköznapi valóságával szembesítve, mint a cigányokat negytív tulakdonságait általánosítók.

A per éppen egy esztendővel azelőtt folyt, hogy Sopron vármegye először alkotott statutumot a cigányok kiutasításáról.

Ez a per sok tekintetben inkább a nyelv- és jogtörténeti érdekessége miatt érdekes, de azt hiszem mégsem haszontalan teljes közlése, ezzel is gyarapítva a gyér számban feltárt forrásokat. A második deliberatum (ítélet) már a mezővárosi per következményeinek summázata, Tamás cigány nincs érintve, Horváth Pál özvegyét Katarinát és második férjét vonják felelősségre, amiért nem tartották be a szokásos jogi utat. Ebből az következik, hogy Katarina megpróbált módot találni rá, hogy a csepregi tanács által megítélt 40 forintot ne kelljen megfizetnie.

Anno 1637. 19 die Aug:

Lettenek tőrveniek it Csepregben, Garas Janos polgar mestersegeben es Radanics Mihalj fő birosagaban jelen leven mind az egesz Tanacs:

Az Tamas Cziganij föl pörös leven, az megh holt Horvat Pal Cziganij felesege Kata Al pörös leven, azon megh nevezet Tamas Cziganij kepeben, Peter deak eszt mongia: Mivel hogi ennek előttő valo üdőkben, melinek most tizenhat esztendeje, Kis Aszonij nap taiban, mikoron ez Tamas Cziganij Murai Szombatban vas varmegieben bekesegesen leven, senkinek semmit nem vetven, sőt panasz reaia sohonnand nem jőven, ez megh nevezet es megh holt Pal nevő Cziganij nem tudatik honnand indultatot, magaban el rondult gonosz szanszandekbol, holot ez Anak sem biraia, sem vaidaia nem leven, söt pediglen az ki legh nagiob szegenij niavaljast senki egi penzel sem adosetvan, az megh irt üdőben es ugian azon helben rea rohant

ellensegeskeppen es ket lovait melljek megh ertnek volna negiven forentot hatalmasol el vonta es az hova ő maga akarta kivansaga szerent oda teretette es maga hasznara fordetotta, ez Anak sok karaval es megh mondhatatlan sok fogiatkozasaval, annak okaert, ez I aszontol mint annak özvegietöl a kire az megh nevezet Pal Czigannak az minemő javai voltanak akar mi nevel neveztesenek azok ez I Aszonra mint felesegere szallottanak azok, azert kivannja az megh nevezet lonak arat tölö megh iteltetni, az meliröl törvent var.

Pro I Catharina Cziganij Joannis Kothai Cum nostris dicit, hogi ennek ne lattasek az I engedni az Actionak, de inkab orszagunk Decretoma szerent ellene disputalni, mivel hogi azt irja ez A : hogi tizenhat esztendeje volna ennek az factomnak dato sed non concesso vagion husz is, exijs rationibus petit Corrui Caussa.

A protestatur de confessátis ipsius I. Mivel hogi maga vilagosan vallja hogi ez An tet niomorusagh es lovai el voniasa, nem tizenhat esztendővel az előt, hanem huszal az ő Uratol eset legien ez meli illjen vallasara az Atol semmi bizonittas nem kivantatik söt a ki legh nagiob az Anak keresetit illjen nilvan valo vallas tetelinel le nem szallethattia, mert nem illjen vallas tetellel szoktak az keresetet le szalletani, hanem az Alpörös hivatallja az es tiszti, hogi tagadion, es azt mikor történt legien az raita tet kereset hogi ugian azkor történt legien kivanhattia meg bizoniettani, de mint hogi ez I eszt nem cselekette hanem vilagosan vallja hogi husz esztendővel történt kivanom simpliciter keresetemet megh iteltetni az meliröl törvent varok.

I protestatur az elöbbeni feleletihez ragazkodik s azt mongia hogi nem tartozik az I esztendöt sem űdőt sem hölt specificalni, hanem az Orszagh Decretoma azt tartia hogi harom ok kivantatik mivel hogi az esztendőt az A megh nem talalta vilagosan mondani az okbol kivanta az I le szalletani es nem nyilvan valo cselekedetet mondot azt hozza teven ha ugi volna is, ut supra petit [---].[839]

Az A ragazkodik az ő elöbbi feleletihez es azt mongia hogi mind az űdő az hel a varmegie es az szemeljek Anak keresetiben megh vannak irattatva, es az is hogi az Alpörös nijlvan vallja az Anak keresetit hogi nem tizenhattal hanem husz esztendővel tőrtent.

I In heret(?) priioribus allogatis petit Judicium.

Deliberatum est:

Polgar mester Uram tanacsival eggietemben szorgalmatosan megh visgalvan procurator Uraimnak feleletjeket talaltunk illjen tőrvent mivel hogi az I procatora nijlvan vallja hogi nem tizenhat esztendeje hanem husz is vagyon az factomnak, ez vilagos vallas szerent az Anak keresetit ugi mint az negiven forentot az mi tőrviiünk megh itelte, ez az Uraim megh ismert igaz tőrvenie.

I Apellat.

A protestatur de postulatione, Aszt mongia hogi nem apellalhattja, mivel hogi a cselekedetet maga szabad akarattja szerent szaiaval vallja, senki rea nem keszeretven, azert az orszagh tőrvenie szerent, volenti nem eset iniuria kivanom hogi az birak apellaltioba ne bocsassak, hanem az Anak keresertiről elegseges tetelt tegienek tőrvenij szerent, ugi mint negiven forentrol ez igij megh elegetven az föl pőröst extra dominium el bocsattathatik es nem külőmben a meliröl elegh tetelt var.

I Ultimo dicit, mivel hogi minden tőrvenij akarminemő varasokban avagi falukban szolgaltatnak az orszagunk tőrvenie es szokas is hogi köteles tőrvent nem szoktak tennj hanem ez Magistratus szekire kivantatik bocsatani, ugi mint probara.

Deliberatum est

Transmittitur Concordarunt partes [---][840] Caussa Egregij Stephanij Vegh officialis oppidi Csepregh tan qua in persona Illustrissimae Dominae Comotissae Iudit de [---][841] Illustrissimi quonda Dominus Domini Comitis Pauli de Nadasd relicta vidua. Ut Actoris, Contra Michaelem Beregh aliter Cziganij, nec non Mulierem Catharina relicta Paulis Horvat Cziganij, veluti In caussa attractos:

In persona praefati A Petrus Meszlenij proponit, Mivel hogi az elmult szent Lőrincz nap taiban, ez ielen valo 1637 esztendőben, mikoron egi Tamas nevő Czigannak Vittniedi Janos preafectus Uram eleiben panaszra ment volna, egienlő ertelemből es akaratbol a fölliől megh nevezet Ik a fölliől megh nevezet praefectus Uramat megh Uralvan es biralvan, hogi az Czigan Tamas ellen valahol ő kegielme parancsolna azon birak eleiben compareálnanak es tőrven szerent magokat igazettanak, ez ilj kötest az Ik szemek elöt nem viselven hanem magokban föl fuvalkodvan hatra hagivan ez illjen tőrvenij szerent valo foljast, holot magokat megh kötöttek arrol megh nem emlekezven, hanem foljamottanak a Nemzetes es Vitezlő

Kigiosi Ferencz Uram ő kegielme eleiben, azzal sem elegettenek, hanem hasonlokeppen a Nemzetes es vitezlő Eőrsi Sidmond vice Ispan Uram eleibe mentek, mit panaszoltanak legien magok tudgiak, annak okaert mint hogi ezen kegielmes Aszniomat es Vramat mint kiknek ez dologban Magistratusagat es szabadsagat hatra rekesztettek, mas Urakhoz foljamottanak, oltalmat onnand kerven, mint ha it nekik az igasagh nem szolgaltatot volna, azert kivannja hogi ez tőrvenij effele cslekedetiekert megh bűntesse mint ki Urat es Magistratusat hatra hagivan mashoz foljamodik, kiröl tőrvent var.

Be hivatvan Berek Mihailt es Pal Cziganij feleseget Catharinat, az Tőrvenij szek eleiben, vakmerősegre vetven magokat semmit nem akartanak felelni,

Annak okaert az mi tőrveniűnk marasztotta Aszoniunk eő Nagysaga kegielmen valamint eő Nagysagha akaria bűntetni az eő Nagysaga kegielmessege.

A „cigánykérdés" történeti fogalma

Az ún. cigánykérdés fogalmát a szakirodalomban általában szociológiai dimenziók alapján definiálják, a hangsúlyt a többszörösen hátrányos helyzetre téve, s a problémák történeti gyökerét a XVIII. századi rendeleti politikában keresik. Megítélésem szerint a cigánykérdés története - melyen elsősorban a cigányokkal való bánásmód történetét szokták érteni - nem azonos a cigány társadalom történetével, történeti genezise pedig a XVII. századra tehető. A cigányügy keletkezésének okait a XVII. századi történeti folyamatokban kell keresni, jelentős részben azon jelenségben, amit relatív túlnépesedésnek neveztem. A XVIII. században már ennek következményével, az általános életmódváltási kényszerrel és annak alternatíváival kellett szembenézni. Történetileg a cigánykérdés elsősorban nem a cigányok hátrányos helyzetét jelenti, mert az későbbi történelmi folyamatok következménye, hanem az egyensúly felborulását és a helyreállítására való törekvést. A cigányság társadalomban elfoglalt helyének kérdése Magyarországon sem egyedülállóan keletkezett, elválaszthatatlan volt a periférikus rétegek általános problémakomplexumától. Az alapvető probléma ugyanaz volt, mint Európa más országaiban, de a rendi társadalom valamennyi korszakában jóval kedvezőbb rendezési alternatívák merültek fel és valósultak meg, mint máshol. *Magyarország kivételes színtere volt a cigányok egyetemes történetének, ahol sohasem végeztek ki cigány embert pusztán származása miatt.*

A vármegyei statútumokkal, céhszabályzatokkal stb. sokáig korrigálni lehetett a meg-megbillenő egyensúlyt, de a török kiűzése után vákuum keletkezett, a cigányok lába alól kicsúszott a talaj, szükségessé vált az állami szintű szabályozás, amire azonban csak a vármegyei igazgatás helyreállása és az abszolutista állam hatalmi körének megnövekedése után kerülhetett sor. A szociális helyzet hátrányossága önmagában nem fejezi ki azt a probléma-komplexumot, ami akkor keletkezett, s nem csak a cigányokat érintette. A XVII-XVIII. század fordulóján a magyarországi társadalom óriási tömegei kerültek kényszerhelyzetbe, új utakat, új megélhetési módokat kellett keresniük, s nem lehettek benne biztosak, hogy kedvező pozíciót sikerül kiharcolniuk.

A XVII. század végi krízis kényszerűen vetette fel az együttélés új formáinak létrehozását, de nem döntötte el fatalisztikusan a cigányok sorsát. Ahogy Thomas Acton mondja, a szimbiózis új modelljei addig élnek, amíg a társadalom változásai alá nem ássák őket, s egy újabb válsághelyzet ismét új kihívásokat teremt, amelyekre új válaszokat kell adni.[842s]

Az átrendeződés évei

A törökök elleni felszabadító háborúk és a központi kormányzat szisztematikus cigánypolitikájának kezdete közötti időszak sorsdöntő fontosságú volt a magyarországi cigányság történetében. A tervszerű cigánypolitika kezdetét III. (VI.) Károly 1724. évi rendeletének kibocsátásához köthetjük, ezt megelőzően elsősorban nem központi elképzelések, hanem a lokális adottságok, a hatóságok és a földesurak szándékai határozták meg a cigányok társadalomba való integrálódásának esélyeit. Az együttélés új formáinak kialakításában a cigányok vezetőinek is fontos szerepe volt. A közösségben elfoglalt helyük stabilitása, tárgyalókészségük, rugalmasságuk, a hatóságoknak és a földesuraknak tett kisebb-nagyobb szivességeik jelentősen befolyásolták, hogy sikerül-e megteremteni egy-egy területen a békességes, mindkét fél számára elfogadható szituációt.

Azok a csoportok, amelyekben a vajdai intézmény megszilárdult, esetleg ugyanazon családon belül hosszabb időn át öröklődött, igyekeztek jó kapcsolatokat teremteni a vármegyei hatóságokkal és a földesurakkal. 1715. augusztus 28-án pl. Tolna vármegyében maga az alispán tárgyalt a cigányok vezetőjével Sallai Jónással, s adott nekik a megye területére érvényes menlevelet:[843]

Én alább meg irt nemes Tolna vármegye vice ispánnya adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy Sallaj Jónás csigányok vajdája több társaival hozzám jövén, kértek azon, hogy ezen nemes Tolna vármegyében bizvást cserélnének, kovácsolhatnának és munkálódhatnának, nem külömben hol itt, hol másutt lakhatnának másoknak kára nélkül. Mivel pedig másutt is, más nemes vármegyékben a csigány sereg mások kára nélkül meg szevettetnék, én is az ő instantiájokat admittálván meg engettem, hogy ebben a nemes vármegyében bízvást cserélhessenek, kovácsolhassanak és munkálóthassanak, nem különben hol itt, hol másutt lakhassanak másoknak kára nélkül, nem különben mikor nemes Fejér vármegyébűl más vajdaság alatt levő csigányok ide jőnek ebben a nemes vármegyében, akkor azok, úgy maga vajdasága alatt levő csigányok is említett Sallaj Jónást vajdájoknak ösmervén lenni, tőle függjenek, és ha mi olly állapot köztük következvén, azt mint bírájok el igazítsa igasságosan, és ha valamely csigány az igasságbúl ki vonnya magát, azt meg büntethesse érdeme szerént. Azért senkitűl bántása és bántások ne legyen. Praesentibus perlectis exhibentibus restitutis. Datum Simontornya, die 28. Augusti, 1715.

Ajánlom kész szolgálatomat
kegyelmednek. Isten mindnyájokkal.

Az Esterházy grófok fennhatósága alá tartozó cigányok helyzetéhez hasonló, az előző fejezetben már megismert megoldás: ellenőrzött és garantált fél-letelepedettség, a helyváltoztatás elfogadásával. Feltétel, hogy a nem-cigányokat ne károsítsák meg, az újonnan érkezők pedig fogadják el azt a vajdát, akiben a vármegye megbízik, s aki a részleges autonómiával rendelkező közösség érdekeit képviseli, illetve a szabályok betartását garantálja. Ez a szisztéma addig maradhatott működőképes, amíg a központi kormányzat nem akarta mindenáron megakadályozni a vándorlást, illetve nem kezdték meg a vajdai intézmény felszámolását. Az Esterházy grófok is egészen az 1740-es évekig ezt a már jól bevált rendszert tartották meg.[844]

A cigányok vezetői annak érdekében, hogy valamely törvényhatóság területén megszilárdítsák közösségeik helyzetét, egymással is együttműködtek. Felismerték, hogy a cigány közösségen belül még élő, a keresztény erkölccsel és országos törvénnyel ellenkező, esetleg helyi íratlan normákat sértő tradicionális viselkedésüket és jogszokásaikat saját maguknak kell kordába szorítani, ha nem akarnak folytonfolyvást konflliktusba kerülni. A cigány vajdák és törvénybírók belátták, hogy a cigányok körében elfogadott, a befogadók értékrendjével és törvényeivel azonban ellenkező magatartásformák már akkor sem követhetők, hogyha következményeik nem terjednek túl saját csoportjuk határán. Érdekes példája ennek a mentalitásnak a Fejér és Veszprém megyei cigányok vezetőinek kezességvállalása Plucz/Pullucz alias Sipos György vajdáért, aki 1715-ben bigámia vádjával került Somogy vármegye törvényszéke elé. A kezeslevelet a nagyobb hitelesség végett két vármegyei hivatalnok is ellenjegyezte aláírásával és pecsétjével. A kezeslevél szövege:[845]

Mi alább megírattak, úgy mint nemes Fejér és Veszprím vármegyékben lévő czigán seregek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy mivel a' mi Pullucz névű vajdánk ebben vádoltatván, mintha két élő felesége lett volna, széntég úgy a' fiát is és más czigánokat is a' feleségektül elválasztott, és más feleségeket nekik adott volna, a' ki is már sok üdőtül fogvást kemény rabságot szenvedett, tekintvén azért aztat, vettünk ki tekintetes nemes, vitézlő Madarász László vice ispány uramtul illyen okkal kezességen, a' mint is kicsintül fogvást nagyig mind közönségesen több czigány társainkkal együtt lettünk az megemlétett vajdánkért kezesek. Valamikor tekintetes nemes Somogy vármegyének akar mostani, akar jövendőbeli magistratusa az megírt Pallucz [!] névű vajdánkat fogja előkévánni, mindenkor tartozzuk nemes vármegye kezéhez adni és statuálni, melyet ha nem cselekedenénk, vagy nem cselekedhetnénk, vagy cselekedni nem akarnánk, tehát a' nemes vármegye mindenkor, valahányszor fog kévántatni és elő nem állíthatjuk, akkor a' nemes vármegyének mostani és jövendőbeli magistratusa mi rajtunk ötszáz forintot desumálhassa. Obligálván arra is magunkat, hogy tekintetes, nemes, vitézlő Sankó Miklós

előbbenyi vice ispán uram által tett Farkas vajdán, se valamelyik azon vajda alatt való czigányon, se pedig azokon, kik őtet a' föllyebb írt vétkekért vádolták és ez eránt ellene bizonságot tettek, nevezett Palucz [!] vagyis Sipos vajda se maga semminemű bosszút nem áll, se mások által bossúállást, annyival is kárt nem tétet. Ha pedig valami ollyas történnék, hogy vagy említett Farkas vajdán vagy maga, vagy másik által, akarmellyiken a' föllyebb megnevezetteken bosszút vagy kárt tétetne, toties quoties rajta, úgymint Palucz vajdán, vagy ha őtet nem lehetne kapni, vagyis annyi értéke nem találtatnék, mi rajtunk közönségessen, vagy akarmellyikünken, avagy is akarmellyiken az említett seregünkbélieken száz forintot vehessen vagy vetethessen föllyebb írt vice ispán uram, avagy őkegyelme más leendő nemes Somogy vármegyének magistratussa. Mellyrül adtuk ezen kezes levelünket, írást pedig nem tudván, köröszt vonyásunkkal megerősítjük. Sziget, 21. Octobris, 1715.

Hegedős Márton vajda X
Babai Jancsi biró X
Mező Mártony X
Várongi Gyurka X

Coram me Georgio Kovacz incliti comitatus Simegiensis jurassore m(anu).p(röpria).

Coram me Martino Igmándi suae maiestatis sacratissimae nationalis militiae presidii Szigethiensis pedestris ordinis vexilifero m(anu). p(ropria).

A XVII. századhoz hasonlóan a XVIII. század elején is jelentős regionális különbségek figyelhetők meg a cigányok helyzetében. A törvényhatóságok területén már ott élő cigányok és az újonnan érkezők nem egyforma feltételek között indultak el az integrálódás útján, és voltak olyan területek is, ahol nem számíthattak jóindulatra. A cigányok munkaerejére leginkább ott tartottak igényt, ahol a törökök kiűzése után kevés volt a népesség, sem a földek műveléséhez, sem az ipari szükségletek kielégítéséhez nem volt elegendő munkás kéz. Somogy megye még 1725-ben is azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy kész befogadni akár 500 külföldi kézművest. A kovácsok és egyéb fémművesek hiányát mindig hangsúlyozták a toborzó levelekben.[846]

A felszabadult területeken a cigányok fémműves szolgáltatásait sem nélkülözhették, és maguk a cigányok is bíztak benne, hogy az újjászerveződő megyékben megélhetési lehetőséget találnak, sőt esetleg adómentességet is kapnak. A karlócai béke (1699. január 26.) után a cigányok tömegesen megindultak az újranépesülő térségek felé, elsősorban Erdélyből, amely 1691-ben osztrák uralom alá került. A megújult migrációval létrejött az ottani fölös cigány népesség levezetésének csatornája. A pi-

ackereső elvándorlás a pozsareváci béke (1718. július 21.) után felerősödött, azt azonban a kutatások jelenlegi állásában nem tudjuk pontosan megítélni, hogy az újabb területek visszafoglalása a cigányok számára előny volt-e vagy inkább hátrány, s azt sem tudjuk, hogy a török hadsereget mennyi cigány követte. Másképpen fogalmazva: a török birodalom gazdasági modellje a XVIII. század elején még mindig kedvezőbb lehetőségeket kínált-e a cigányoknak, mint a helyébe lépő új berendezkedés, azaz az európai feudalizmus kései magyarországi változata.

A kérdés ismét elválaszthatatlan a demográfiai problémától. Tudnunk kellene, hogy a török hadsereg több cigánynak tudott-e munkát biztosítani, mint az uradalmak, illetve az újjánépesülő települések, s azt is, hogy az egykori hódoltság területén mennyi cigány maradt. A szakirodalomban gyakran hangsúlyozzák a lassacskán közhellyé váló véleményt, hogy a török birodalomban általában kedvezőbb volt a cigányok helyzete, eltűrték vándorló életmódjukat, vallásnélküliségüket és sohasem hoztak cigányüldöző törvényeket.[847] A kutatók többsége azon az álláspon-ton van, hogy a XIX. századig az európai kontinens cigányságának mintegy fele az oszmán birodalom területén élt. A népesség becslése azonban ugyanolyan bizonytalan, mint maguk a török összeírások. A hazai szakirodalomban megfogalmazódott az a feltevés, hogy a karlócai béke évében a török uralom alatt maradt temesi bánságban tízezer cigány maradt, de ebben a kérdésben Jókai Mórra hivatkozni, úgy vélem, nem elég megnyugtató.[848] Az viszont biztos, hogy a cigányok már akkor elindultak Magyarország belseje felé, amikor még jelentős területek török kézen voltak. Még feltűnőbb, hogy 1718. után éppen az újonnan felszabadult területekről indulnak cigányok észak felé, számukra tehát nem a török birodalom jelentette a kedvezőbb alternatívát.

A cigányok telepesként történő befogadása nem volt lehetséges olyan módon, mint a magyar vagy külföldi parasztoké. A cigányok egyrészt nem értettek kellőképpen a földműveléshez és az állattartáshoz, másrészt életmódjuk és szokásaik sem feleltek meg a letelepedett közösségek elvárásainak. Olyan együttélési modellt kellett kilalakítani, amelyben a cigányok úgy tudnak megélni, hogy kiegészítő tevékenységeikkel ne okozzanak károkat a gádzsóknak, azaz ne kényszerüljenek lopásra, vagy a nem-cigányok pénzének fondorlatos kicsalására. Ez vagy olymódon volt lehetséges, hogy szabadon mozoghattak fémműves szolgáltatásokból és kereskedelemből tartva fenn magukat, vagy úgy, hogy egy-egy település vagy uradalom szolgálatába álltak és letelepültté váltak. Mindkét esetben szembe kellett nézniük az életmód- és mentalitásváltási kényszerrel, valamint azzal, hogy egy meghatározott területen csak akkor élhetnek meg, hogyha létszámuk arányos marad mozgásterük gazdasági fejlettségével.

Ott, ahol szükség volt a cigány kovácsokra, korlátozott számban fogadhatták be őket. Egy-egy településen vagy uradalomban csak annyian maradhattak, ahányan a helyi igényeket kiszolgálhatták. Somogy megye falvaiban pl. a XVIII. század eleji megyei adóösszeírások szerint pl. majdnem minden településen cigányok voltak a falusi kovácsok, adómentességet is élveztek, de erre a funkcióra többnyire elegendő volt egy-két ember. Más vármegyékben is elsősorban fémműves mesterségeiknek köszönhették a cigányok, hogy befogadták őket. Kraszna vármegye pl. 1718-ban 12 forint büntetés terhe alatt előírta a vasműves cigányoknak, hogy a leggyakrabban végzett javítási munkáért mekkora díjat kérhetnek: *egy Szántó vas Nádlásától csoroszjástól többet ne vegyenek 50 Pénznél*, vagyis 50 dénárnál.[849] Nógrád vármegye köznemesei is feltehetően cigány kovácsokat fogadtak be birtokaikra, de nem többet két-három családnál.[850]

Nagyobb létszámú csoportok letelepítésére akkor kerülhetett sor, hogyha a cigányok vállalták, hogy megtanulnak gazdálkodni, s az uradalmak is hajlandók voltak telket és földet adni számukra. Ez a megoldás mindkét fél számára nagy kockázattal járt, s az eddig feltárt források szerint a XVIII. század elején kevés helyen választották. Gyakoribb volt a cigány iparosok szegődményes alkalmazása.

A gróf Caprara tulajdonába jutott siklósi uradalomban az 1710-es évek végén megoldották a cigányok földhöz juttatását, de pontosan nem tudjuk, milyen körülmények között. A későbbi adatokból valószínűnek látszik, hogy külön úrbéri szerződést kötöttek velük. Földhöz juttatásukat az tette lehetővé, hogy Siklós több elpusztult falu határát saját határába olvasztotta, s Baranya megyében kivételesen nagy határa volt. A cigányoknak az egykori Poroszló falu helyén adtak szántót, s ezt a határrészt Cigány Poroszlónak nevezték. A magyarokhoz, horvátokhoz és szerbekhez hasonlóan a cigányok a mezővároson belül is elkülönültek, az általuk lakott városrészt Cigány Városnak nevezték. A cigányokat 1721-től találjuk ott a megyei adóösszeírásokban, ebben az évben 16 adózót írtak össze. Valamennyien jobbágyok, rendelkeztek szántóföldde, s a lovakon kívül voltak teheneik és tinóik, néhányan szőlőt is szereztek.[851] A siklósihoz hasonló megoldást Baranya megyében a XVIII. század elején csupán még Majs és Virágos településeken fedezhetünk fel.

Hasonlóan rendezettnek tűnik a XVIII. század elején a kecskeméti cigányok helyzete is. A magisztrátus már 1689. február 10-én a cigányok adóztatásáról rendelkezett: *Mivelhogy a cigányok is a városunkban házat tartanak, azért ők is szintén valamint a magyarok portioznak, mindenekben a limitatio szerint fizessenek.*[852] 1704-ben 26 cigány családfőt a rácokkal, oláhokkal, zsellérekkel, görögökkel és puskásokkal külön vettek fel az adókönyvbe, sajnos csak az adó összegét tüntetve fel, a foglalkozást és a vagyont nem.[853] Kecskeméten a cigányok a város földesu-

rának, a Koháry családnak lettek örökös jobbágyai, de a mezőváros számára is végeztek kovács munkákat. Koháry István megvakult, legyengült lovainak értékesítésével is megbízta őket. A hasznavehetetlenné vált állatok helyett a cigányok *jó járású ötödfű vagy hatodfű tanult jó lovat* vettek földesuruknak, aki a vételárat beszámította az adójukba.[854]

Azokon a helyeken, amelyeket ostrommal vettek vissza a töröktől, a cigányok sorsa a kapitulációs szerződéstől is függött. Eger (1687), Székesfehérvár (1688), Szigetvár (1689), Kanizsa (1690) és Nagyvárad (1692) megadási szerződéseit többen is tárgyalták már, de a probléma cigány vonatkozásai csupán Eger esetében tekinthetők megoldottnak.[855] Egerben a rendkívül rugalmas és az összes többinél nagyvonalúbb szerződésnek köszönhetően a cigányok beilleszkedése a többi újkeresztényhez hasonlóan problémamentesen ment végbe. Újkereszténynek azokat nevezték, akik korábban mohamedán hitre tértek, majd a blokád után ismét keresztények lettek. Házaikat és minden egyéb javaikat megtarthatták, s szabadon dönthették el, hogy helyben maradnak vagy eltávoznak. Egerben az újkeresztények számára előnyösebb volt az ottmaradás, olyannyira, hogy máshonnan is ide jöttek az egykori muszlim alattvalók.[856]

Székesfehérváron is maradtak cigányok, 1688-ban a csíkvári kapu közelében említik őket a források, de nem tudjuk, hogy házakban laktak-e, s azt sem, hogy újkeresztények voltak-e. Két esztendő múlva a városi tanács már szabadulni igyekezett tőlük.[857] 1703-ban I. Lipót rendeletben biztosította a szabad királyi városok számára azt a jogot, hogy saját maguk döntsenek a cigányok kiűzéséről vagy megtűréséről.[858] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Magyarországon a cigányokkal szemben általánosan „még mindig [!] az augsburgi birodalmi gyűlések kegyetlen határozatai érvényesültek" volna, miként a székesfehérvári példa alapján többen is állítják.[859] A magyarországi joggyakorlat, valamint a német és osztrák joggyakorlat között kimutathatók párhuzamok, de szó sincs arról, hogy a történeti Magyarország területén a birodalmi törvények kötelező érvényűek lettek volna. Ne felejtsük el azt az egyszerű tényt, hogy Magyarország nem volt a német-római birodalom része, sőt a Habsburg birodalom ún. örökös tartományaihoz viszonyítva is megőrizte alkotmányos jogait. A Praxis Criminalis csak 1687 után terjedt el, akkor sem mindenütt egyformán, az 1532-ben összeállított Constitutio Criminalis Carolina hatása sem volt egyöntetű.[860] Elhamarkodott általánosítások helyett meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy a városi jognak, s ezen keresztül a német birodalmi jognak a cigányok beilleszkedési lehetőségeivel való összefüggéseit további kutatások során kell feltárni. Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy többféle alternatívával számolhatunk.

Az egykori Királyi Magyarország gazdaságilag fejlettebb térségeiben és szabad királyi városainak többségében nem volt szükség a cigányokra, nem voltak a cigányok által elfoglalható szabad kézműves pályák, s a polgárok védték saját kereskedelmi érdekeiket minden vándorló kézművestől és kereskedőtől. Esztergom város 1713. augusztus 23-án alkotott statútumában megszigorította az idegenek beengedésének feltételeit. Elrendelték, hogy a régebbi útlevelekkel rendelkező koldusokat, cigányokat, zsidókat, rácokat, ismeretleneket és más vármegyéből jövőket, továbbá mindenféle gyanús embert a kapuknak még a közeléből is el kell távolítani. A városi őrségnek gondosan őrizni kellett a kapukat, járőrözni az utcákon. A városba bejönni szándékozókról jelentést tettek a bírónak. A város lakosainak megtiltották, hogy az idegeneknek, messziről érkezetteknek szállást adjanak.[861]

Kőszeg városa nem volt ennyire szigorú, nem tiltotta ki a cigányokat és a zsidókat, hanem 1716-ban megadóztatta a dohányzókat.[862] A cigányok körében kedvelt élvezet volt a pipázás, a XVIII. század derekáról ismerünk pl. olyan Csongrád megyei összeírásokat, amikor a cigányokat és a pipásokat együtt írták össze. A dohányzási adó nem volt ritkaság, a hatóságok így fizettették meg a tűzveszély kockázatát.

Ugyanebben az évben, 1716-ban Ugocsa vármegye is rendelkezett a cigányokról. Ez a statutum sem különösebben nagy horderejű, de jellemző példa arra, hogy a téves fordítás és szövegértelmezés milyen tévképzeteket alakíthat ki a cigányok történetéről. A nehezen értelmezhető latin szöveg fordítója, nem ismerve kellően a korszak latinságának szóhasználatát, a valósággossal teljesen ellentétes értelmet adott ennek a statutumnak, mert a szenvedéstörténeti sztereotípia szorításában csak arra tudott gondolni, hogy a cigányokat üldözték.[863] Nézetem szerint a szabályrendeletben nincsen szó a cigányok eltávolításáról. A szolgabírókat megbízzák a következő határozat végrehajtásával: valamennyi, bármily állapotú falusi lakos, - beleértve a szervitorokat, nem különben a taxásokat -, aki dohányzik, így a cigányok is havonta 6 krajcár taxát fizessen a nyomorúságos *(miser)* nép érdekében, amelynek közösségében találtatnak. Az elengedéseket, vagyis azokat (cigányokat és nem cigányokat is!), akik a taxa alól mentesek, falvanként írják össze és a következő vármegyei közgyűlésen erről (a szolgabírók) számoljanak be. Ugyanolyan speciális adóról van szó, mint Kőszegen, itt arra is utalnak, hogy a taxát feltehetően az elszegényedett helyi lakosok (pl. tűzkárosultak) megsegítésére használták fel.

A letelepítéses alternatívák korlátozottsága, a városi munkaszervezet zártsága és a regionális gazdasági eltérésekből eredően a kereslet egyenetlensége együttesen oda vezetett, hogy a foglalkozás nélkül maradt katonaelemekhez, szegénylegényekhez, s a társadalom egyéb periférikus rétegeihez hasonlóan a cigányok tetemes része is az országútra szorultak megélhetési lehetőség nélkül kóborló tömegeit gyara-

pította. A cigány és nem-cigány emberek vegyes csapatokba verődtek, s a rablóvá válás kényszerpályáján sorozatosan konfliktusokba keveredtek, félelmet ébresztve a hatóságokban és környezetükben. Ennek a rejtett társadalomnak az élete ellenőrizhetetlen volt, rejtélyes kapcsolatokat alakítottak ki az erdőkben és egyéb nehezen megközelíthető helyeken élő molnárokkal, kocsmárosokkal. Sokszor azt sem lehetett tudni, kik azok, akik valóban rablók, s kik azok, akik kényszerhelyzetük miatt ide-oda csavarogva mások veszélyeztetése nélkül tengetik életüket.

A hatalma kiterjesztésével, az ország ellenőrzésének megszervezésével, új hivatalok létrehozásával, bevételeinek fokozásával elfoglalt abszolútista állam 1724-ig nem tudott mit kezdeni ezzel a társadalmi problémával. 1710-ben I. József hozott egy ad hoc rendeletet, de gyakorlati eredmény nélkül. Elrendelte, hogy a kóbor cigányoknak szállást adó kocsmárosokat és fogadósokat fél esztendei sáncmunkára kell ítélni.[864] A vármegyei adminisztráció újjászervezésével, adóbehajtással, birtokjogi és nemességi igazolásokkal, a jus armorum előteremtésével foglalatoskodó nemeseket is nyugtalanították a gyakori útonállások, az átkelőhelyek ellenőrizetlensége, a „fekete gazdaság" miatti jövedelemveszteség, ám a gondok okát megszüntető hatékony intézkedéseket ők sem hoztak és nem is hozhattak addig, míg a közigazgatási apparátus és a birtokstruktúra nem szilárdult meg, s nem késztette őket következetes felsőbb akarat sem.

A Budavár visszavétele (1686) és a pozsareváci béke (1718) között eltelt három évtized alatt a német területeken egyre szigorúbb rendelkezéseket hoztak a cigányokkal szemben, s ez felerősítette a nem piackövető migrációt. A cigányok Magyarország felé vándoroltak, főleg amikor 1714-ben a mainzi érsekség a társadalmon kívülállóktól való megszabadulás legdrasztikusabb módját választotta.[865] A korabeli Európa országai közül Magyarországon számíthattak a legtoleránsabb bánásmódra, s ez még akkor is így van, hogyha 1717-ben Sopron vármegye katonaságot állított fel annak érdekében, hogy a német cigányok *(Germanici Zingari)* beáramlását megakadályozza.[866] A preventív céllal felszerelt 20 lovas és 100 gyalogos kiállítása ártatlan intézkedés volt ahhoz a kegyetlenséghez képest, amely akkoriban a többi európai ország cigánypolitikáját jellemezte.[867]

A XVIII. századi rendeleti politika

Rendeletek III. Károly korában

A spanyol trónról 1711-ben német-római császárrá és magyar királlyá avanzsált Károly számára nem volt ismeretlen a perifériikus társadalmi rétegek, köztük a ci-

gányok társadalmi problémája. A spanyol örökösödési háború lezárása, az öröklési rend és Magyarország közjogi helyzetének rendezése után a *cigányügyben* minden korábbinál erősebben érvényesítette a központi hatalom akaratát. Ugyanez történt ebben az időben Spanyolországban is.[868] Az 1723-ban felállított Magyar Királyi Helytartótanács[869] hivatalnokai a német területeken hozott rendelkezések részleges adaptációjával, csekély mértékben a spanyol tapasztalatokat felhasználva dolgozták ki az 1724-ben kiadott rendeletet.[870]

III. Károly birodalma belső nyugalmának mielőbbi megteremtésére törekedett, s az I. Lipót-féle abszolutizmushoz képest kifejezetten mérsékelten és a magyarországi viszonyokat szem előtt tartva kormányzott.[871] A cigányok helyzetének rendezését célzó rendelkezés is a konszolidálási szándékhoz igazodott, s ez volt Magyarországon az első, amely az ország egészére érvényes hatállyal birodalmi jogelveket alkalmazott a cigányokkal szemben. A közbiztonság érdekében kemény kézzel nyúlt a gordiuszi csomóhoz, de mégsem tekinthető valamiféle általános, „a nyugatot uraló abolicionista szellem" emlékének.[872] Az 1724-es rendelet szigorú volt, de a német fejedelemségekhez és Poroszországhoz képest differenciáltabb, s XIV. Lajos 1682. évi rendeletéhez, valamint V. Fülöp 1717. évi pragmaticájához viszonyítva is haladó szelleműnek mondható.[873]

A több irányú migráció és a fentebb már említett egyéb tényezők következtében az 1720-as évekre a magyar társadalomban egészségtelen mértékben megnövekedett az othhontalanok aránya cigányok és nem-cigányok között egyaránt. A társadalomból való kirekedtség, illetve törvényen kívüliség etnikumtól függetlenül egymáshoz közelítette ezeket a csoportokat. Csapatokba verődve az osztrák főhercegség és Stájerország határvidékén is erőszakoskodásokat, rablásokat követtek el. Ezeknek az embereknek már nem volt visszaút, a nyugodt és békés egzisztenciateremtés minden útja bezárult előttük, nem maradt más választásuk a bűnözésen kívül. A gonosztevők ellen érvényben levő legszigorúbb törvények sem riasztották már őket, s közömbösek voltak a társadalmi normák iránt is. A hatóságok tehetetlenek voltak velük szemben, mert a korabeli közigazgatásban nem volt nyomuk (nem szerepeltek semmiféle összeírásban), ha elmenkültek többé nem lehetett fellelni őket. Az 1720-as években valóban nyugtalanították a lakosságot, s mivel mindenfajta adózás és földesúri joghatóság alól is kivonták magukat, a vármegyéket és városokat ugyanúgy idegesítették, mint a központi kormányzatot, amely legalább az osztrák területektől szeretett volna távol tartani minden olyan perifériku csoportot, amely a kirekesztettséget, üldözöttséget, nyomorúságot, otthontalanságot, éhezést és a létbizonytalanság egyéb módjait testesítette meg, azaz minden olyan életformát, amelyre a letelepült társadalom még gondolni sem szeretett.

A rendeletben említett cigány és nem-cigány gonosztevők nem mindegyike lehetett elvetemült bűnöző, feltehetően inkább népi banditizmusnak nevezhető a tevékenységük, s elszegényedés vagy egyéb ok miatt igyekeztek kihasználni a rendezetlen állapotokat. A szabadságharcra még emlékező, a katonai beszállásolás, forspont, sarcolás, túladóztatás miatt elégedetlen falusiak szimpatizáltak velük, sőt hírekkel, táplálékkal, ruhával, időnként még puskaporral, fegyverrel és ólommal is segítették őket. A rendelet valószínűleg azért említi külön a molnárokat, mert a rablóknak ők voltak az orgazdái.

A perifériikus helyzetű emberek csoportjai között nehezen lehetett különbséget tenni, s a tolvajlás, rablás elkövetése után az egyén már nem találhatott mentséget és magyarázatot, s azt is nehezen bizonyíthatta be, hogy sanyarú sorsa miatt kényszeredett bűnelkövetésre. III. Károly rendeletét az európai analógiák alapján azért mondtam haladó szelleműnek, mert a cigányok ellen nem válogatás nélkül hozott szankciókat, miként azt pl. 1714-ben a mainzi püspökség vagy 1725-ben a porosz király. Az 1724-es rendelet kettős célt akart megvalósítani. Az uralkodó és a helytartótanács egyrészt lehetőleg gyorsan meg akart szabadulni azoktól, akikről úgy vélte, hogy nem integrálhatók a magyarországi társadalomba, másrészt megfogalmazta azokat az elveket, melyekkel immár az ország egészére érvényes módon megoldhatónak vélte a többi cigány helyzetét.

A tényleges gonosztevők ellen statáriális intézkedéseket hoztak, s a cigányok ellenőrizhetőségének érdekében a törvényhatóságokat is gyors és határozott fellépésre inspirálták. Az 1724-es rendelet hosszú távra szólóan megalkotta a cigánypolitika néhány alapelvét: a földesúri befogadás, a személyleírással kiegészített összeírási nyilvántartás, a munkára kényszerítés, az orgazdákkal való kapcsolatok felszámolása, a szomszédos vármegyékbe való kitoloncolás, a lakosság bejelentési kötelezettsége egészen a XX. századig vissza-visszatér a forrásokban. A központi kormányszervek helyesen ismerték fel a cigányügy rendezésének alapproblémáját: a cigány társadalmon belüli változás nélkül nem lehetséges hatékony megoldás. Az életmódváltozás módjainak részletes szabályozása azonban csak Mária Terézia uralkodása alatt került napirendre. Ez a rendelet mondta ki azt is, hogy a cigányok társadalmi integrációjának nem lehet más módja, csak a letelepedésre való áttérés, melynek eszközrendszerét a törvényhatóságoknak és az uradalmaknak kell megteremteni. A helyi közigazgatás feladatvállalásának szorgalmazása nélkülözhetetlen feltétel volt, de az egyalternatívájú rendezés deklarálásával disszonancia keletkezett a központi akarat és a már működőképesnek mutatkozó spontán metódusok között.

III. Károly korában nem született több átfogó rendelet. Az 1724 utáni intézkedések nem az általános regulációt szolgálták, hanem valamilyen konkrét ügy miatt születtek, 1738 és 1742 között pl. a pestis miatt többször is tilalmazták a cigányok, zsidók, örmények, rácok, csavargók, koldusok és mások számára is a kóborlást. Egy-egy rendeletben mindig valamely országrész lezárásáról intézkedtek, a járvány kiterjedésével párhuzamosan. Igyekeztek megakadályozni, hogy a peremvidékekre vándorlók érkezzenek, méginkább, hogy onnan az ország belseje felé menjenek. Az 1738. október 24-én kelt rendelkezés kimondott célja az osztrák tartományok védelme volt. Az 1725. április 18-án kiadott helytartótanácsi intimátum utalást tesz a cigányokról és koldusokról szóló 1724. szeptember 16-án és 28-án kelt rendelkezésekre, de ezeket még nem találtam meg. Az ötvösökkel kapcsolatos intézkedésekben látensen megbúvik az önálló megélhetéssel rendelkező iparosokkal szembeni differenciált bánásmód gondolata, de Károly uralkodása idején még nem születtek konkrét rendelkezések. A helytartótanácsot az 1730-as években elsősorban nem a zsidó és cigány ötvösök gazdasági hasznossága, hanem megbízhatósága és a nemesfém beszerzésének és felhasználásának módja érdekelte.

Közben újabb és újabb cigány csoportok érkeztek az országba déli irányból. A központi hatalmat 1711 után mindenfajta ellenőrizetlen mozgás nyugtalanított. Különösen érzékenyen reagáltak, amikor 1735-ben a Szegedinac Pero vezette parasztfelkelés idején Pétervárad körül ismeretlen cigány csapat jelent meg. 1735 májusában, éppen abban az időben, amikor a szerb határőrök az erdőhegyi (Arad vm) csatában levágták a békési felkelt parasztokat, a maradékukat pedig a Körösbe fullasztották, a pétervároradi katonai ezredtől jelentették a helytartótanácsnak, hogy cigány kinézetű *(pro Zingaros habiti)* emberek 60 főnyi csoportja jelent meg Baján és más helységekben. Miután a reguláris katonaság és a szerb határőrök sikertelenül üldözték őket, az érintett vármegyék (Szerém, Bács) védelmébe ajánlották magukat. A vármegyék protekciójukba is fogadták, de a közbiztonság érdekében szemmel tartották őket. 1735. június 17-én a helytartótanács ennek kapcsán jelentéstételre utasította az illetékes vármegyéket, hogy pontosan milyen védelem alá is helyezték a cigányokat. Megparancsolták, hogy gondosan ügyeljenek a cigányokra, nehogy gonosztetteket, kártételeket kövessenek el. Egyébként is, ha cigányokat védelmükbe vesznek, arról tegyenek részletes jelentést, azaz a helytartótanácsnak ne a katonai hatóságoktól kelljen megtudni.[874]

A felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikája

Fények és árnyak

Nem kétséges, hogy a mai ember szemében szigorúaknak, néhány esetben pedig kegyetlennek tűnnek a cigányokról szóló XVIII. századi rendeletek. Ám XX. századi erkölcsi normák alkalmazása a rendi társadalom korára, félrevezető anakronizmus. Figyelembe kell vennünk a felvilágosult uralkodók politikájának eszmetörténeti és mentalitástörténeti hátterét is. A Mária Terézia és II. József kori rendeletekről ítéletet alkotó szerzők többsége nincs tekintettel ezekre a szempontokra, s nem veszi tudomásul a felvilágosult uralkodók cigánypolitikájában mutatkozó különbségeket sem.

Dömötör Sándor szerint a rendeletek jószándékúak, de alkotóik nem voltak tisztában a tényleges viszonyokkal.[875] Szabó László az iratok keltezését félreolvasva vonja le az elmarasztaló következtetést: az államigazgatás és a törvényhatóságok képtelenek voltak együttműködni.[876] Tomka Miklós[877] úgy véli, hogy a rendeletek következetlenségeik ellenére is arról tanúskodnak, hogy létrehozóik tisztában voltak a cigányokkal szembeni erkölcsi és politikai felelősséggel. E megfogalmazás még csak a kommunista barokk semmitmondó terminológiájának visszacsengése, ám az említett szerző nem áll meg itt. Véleményének további része már arról tanúskodik, hogy a XVIII. század történelmét sem ismeri: szerinte a rendelkezéseket túlzott társadalmi és politikai optimizmus jellemezte, merevek és naivak voltak. Nem szűkölködik utólagos ötletekben sem, s olyasmit is számon kér a XVIII. századi politikusoktól, amit a XX. században sem sikerült megvalósítani (hogyan kellett volna a cigányokat házhoz juttatni stb.) Bodó Béla[878] is a humanizmust tartja a rendeletek legfőbb pozitívumának, ám a megoldási kísérleteket idealisztikusnak.[879]

A felsoroltaknál kevésbé szűklátókörű képet fest a XVIII. századi rendeletekről a Mezey Barna-Tauber István szerzőpáros.[880] Egyedül ők tesznek összehasonlítást más európai országokkal, de a moralizálást és a normatív szemléletmód csapdáit nem tudják elkerülni. A XX. századi politikai és erkölcsi normák szemüvegén keresztül több kérdést is leegyszerűsítve, néha tévesen értékelnek, s olyasmit tartanak barbárnak, ami a korabeli emberek számára nem volt megrendítő. Igaz, hogy a cigánygyermekeket elszakították szüleiktől, több adat is van arra, hogy a gyermekek hazaszökdöstek, de nem tartom szerencsésnek a túlzó általánosítást, hogy „sok esetben valóságos vadászat keretében" kerültek a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz. Legalább ugyanannyi példát találunk az ellenkezőjére is. Azt pedig végképp nem értem, honnan veszik, hogy az 1773-as rendelet „kötelezte őket [a cigányokat - NP.] a *magyar népviselet* [kiemelés: NP.] hordására". Először az 1763.

február 28-án kiadott rendeletben[881] írta elő a Helytartótanács, hogy *ut Gens haec antea Zingara in ipso etiam vestitu aliis Locorum Incolis conformetur.* 1767. december 10- én, majd 1773. február 22-én a 877. számú helytartótanácsi rendelet 2. pontjában ezt ismételték meg más szavakkal: *Zingari vestitum suum, loci, in quo habitant, Incolarum vestitui conforment.* A „magyar" szó nem is szerepel, s talán nem tévedek, ha a „népviselet" fogalmának alkalmazását anakronizmusnak tartom a cigányokkal kapcsolatban. A rendelet arról beszél, hogy a korábban cigánynak nevezett népesség öltözetében is alkalmazkodjon a környezetéhez, ami a személyleírások tanúsága szerint sok helyen spontán módon is bekövetkezett. A cigányokat befogadó XVIII. századi környezet sokféleségéről pedig szükségtelen részletesen beszélni. Sokan talán szőrszálhasogatásnak tekintik a fogalmak és a forráskritikai tévedések ennyire aprólékos tisztázását, de az ilyen szakmai gondatlanságok is szerepet játszottak abban, hogy a magyarországi cigánykutatások néhány vonalon vakvágányra futottak.

A XVIII. századi rendeletekkel szemben a leggyakoribb kifogás, hogy nem a megfelelő eszközöket választottak céljuk elérésére, s nem sikerült őket megvalósítani. Mezey Barna[882] szerint: „A Habsburg-uralkodók valóban humánusabban jártak el nyugat-európai szomszédaiknál, de a cigányság adottságaihoz és lehetőségeihez képest nem humánusan. A XVIII. századi nagy *kísérletek nézetünk szerint e kérdésben hibát hibára halmoztak* [kiemelés: Mezey Barnától]." Megpróbálja a XVIII. századi cigánypolitikát több oldalról körüljárni, ám ugyanazokba a klisékbe megy bele, mint a Tauberrel közösen írt korábbi tanulmányban, s nem mondja meg milyen konkrét adottságai és lehetőségei is voltak a cigányoknak. A humanitás fogalmát megint XX. századi értelemben kéri számon II. József korán, s a politikai eszközrendszert is a XX. századi jogi normák szerint ítéli meg. Elismeri, hogy a rendeleteket alaposan előkészítették, s a megoldási alternatívát is helyesen mérték fel az adott kor lehetőségeihez képest, amikor a cigányság életmódjának megváltoztatását tekintették a rendezés alapjának. Azt is belátja, hogy a sikertelenség oka „a társadalmi-politikai fejlődésben keresendő". Végső ítélete azonban elmarasztaló, mondván, hogy az adminisztratív módszerek nem voltak hatékonyak, felbomlasztották a cigány közösségek belső szervezetét, s „amennyiben ezek az intézkedések sikerre vezetnek, az egyenlő lett volna a cigányság teljes fölszámolásával, a cigány kultúra megszűnésével is".

Érdemleges kutatási előzmények nélkül, Esztergom város és Esztergom vármegye levéltárából feltárt források alapján reális képet rajzolt a rendeleti politikáról Vissi Zsuzsanna.[883] Sajnos az általa felvetett szempontokat a későbbi kutatás nem vette figyelembe. Ő vette észre először, hogy a helytartótanács és a törvényhatósá-

gok között volt együttműködés, mégha a vármegyei tervezetek sokszor csupán tájékoztató jellegűek voltak is, valamint azt, hogy a rendeletek „nem maradtak hatástalanok". Figyelemre méltó azon észrevétele is, hogy a felvilágosult abszolutista kormányzat a cigánykérdést nem tartotta faji problémának, a végrehajtás alapvetően a helyi szervektől függött, némelyik intézkedés pedig a korszak gazdasági-társadalmi struktúrájában nem volt keresztülvihető. A rendeletek sikerességének prolémájával igen fontos az a felvetés, hogy a már elért eredményeket az újabb és újabb archaikus szerveződésű és életmódú csoportok megjelenése rendre tönkretehette.

Új megvilágításba helyezi Mária Terézia és II. József korának rendelkezéseit Tóth Péter, amikor elsőként a hazai szakirodalomban, a cigányügyi rendeleteket a felvilágosodás állameszményével és lineáris történetszemléletével összefüggésben értékeli, felhasználva az abszolutizmus kutatásának legújabb szakirodalmi eredményeit is, hangsúlyozva továbbá a felvilágosodás értékrendjében a nevelés hatékonyságába vetett bizalom fontosságát.[884] A rendeletek egy részének megalkotásánál abból indultak ki, hogy ha a gyermekek szüleik életmódját szokják meg, akkor nem lehetnek a társadalom megbecsült tagjai, nem lehetnek hasznosak, ebből pedig szegénység származik, az pedig kolduláshoz, kényszerű lopáshoz vezet.

A XVIII. század nem ismerte a magánélet mai értelemben vett fogalmát, az embereknek egészen más lelkialkatuk volt, s másképpen reagáltak az élet dolgaira, mint a XX. században. A történések okait és következményeit sem ugyanolyan logikával értékelték, mint a modern korszak embere. Ami számunkra az egyén legdurvább megsértésének, a jogok semmibevételének tűnik, az a XVIII. században „természetes" volt. Amikor a központi kormányzat az egyén és a közösség életének csaknem minden szférájára kiterjedően (s ez nem csupán a cigányok esetében történt meg!) beleavatkozott alattvalói sorsába, senki nem gondolt kegyetlenségre és barbárságra. A felvilágosult abszolutista uralkodók szentül meg voltak győződve arról, hogy az emberek élete nevelés útján jobbra fordítható, társadalmi hasznosságuk növelhető. Az emberi értékesség fogalma szorosan összekapcsolódott a civilizáltsággal, melynek preferált értéke a letelepedettség és a rendszeres iparos vagy földművelő munka volt.

A XVII. század óta az abszolutista állam hatalmi körének kiterjesztésére törekedett. A felszabadító háborúk után még erőteljesebb lett ez a folyamat, s az újonnan szervezett helytartótanács igyekezett ellenőrzése alá vonni a marginális társadalmi rétegeket. Nem csupán a cigányokat, hanem minden olyan sajátos helyzetű csoportot, amelyek megélhetésében fontos szerep jutott a környezetben rejlő lehetőségek kihasználásának és az ezzel együttjáró mozgásnak (zsidók, koldusok, csavargók stb.). Különös, de a XVIII. század közepén minden európai uralkodó és kormány-

zat lendületesen dolgozik népe jólétének javításán, a társadalom intellektualizálásán, s e törekvésben élvezi az értelmiség támogatását, sőt együttműködését.[885] Bármennyire is diszkriminatívnak tűnnek az erre szolgáló intézkedések, nem felejthetjük el, hogy a XVIII. században kezdődött el egy emancipálódási folyamat, amely a XIX. század '20-as éveiben gyorsult fel, s az érintett társadalmi csoportoknál más-más irányban és eltérő ütemben haladt tovább. A XVIII. században jöttek létre a társadalmi gondoskodás első modern formái, s ez összefüggött a Gyimesi Sándor[886] által *városodásnak* nevezett folyamattal, amely Magyarországon is együttjárt a tömegesedéssel és a marginális társadalmi rétegek arányának növekedésével, akiket el kellett tartani.

Mária Terézia és II. József korában szisztematikusan megpróbálták a társadalmon kívül rekedtek helyzetét megjavítani. A XVIII. század közepétől a kormányzati szervek egyre többet foglalkoztak az otthontalanokkal, koldusokkal, pásztorokkal, csavargókkal, prostituáltakkal, fogyatékosokkal. A „cigánykérdés", mint szociális probléma nem volt egyedülálló a rendi társadalom korában, egy szélesebb társadalmi gondoskodási folyamatba illeszkedett, amelyben II. József korától a vármegyék is egyre aktívabb szerepet vállaltak. Mária Terézia és II. József társadalomjavító szándékai nem múltak el nyom nélkül, s javarészt csak a XVIII. század végére értek be. Az 1790/91. évi országgyűlésen reális célkitűzésként fogalmazódott meg a „szisztematikus" társadalomátalakítás és a konkrét cselekvési lehetőségek számbavétele.

A rendeleteket valóban nem sikerült maradéktalanul keresztülvinni, s nem oldották meg a „cigánykérdést". Ennek oka azonban nem az, hogy a „cigányságot lehetetlenre kényszerítették", nem is az, hogy a központi és helyi igazgatási szervek között ellentétek voltak, a kormányszervek pedig nem ismerték a tényleges viszonyokat, s nem ellenőrizték kellő gondossággal a végrehajtást. A rendeletek számos célkitűzése nem volt irreális, bizonyítja ezt az a tény, hogy a XVIII. században a cigányok nagy része - ha ellentmondásosan is - letelepedett lett és beilleszkedett környezetébe. A felvilágosodás kora úgy tekintett a cigányokra, mint civilizálandó egzotikus „vademberekre". A felvilágosult uralkodók Macchiavelli szellemében úgy gondolták, hogy a „helyesen alkalmazott erőszak" elve szerint akkor is meg kell jobbítaniuk alattvalóik sorsát, hogyha életük megváltozása ellenükre van. E törekvésükben nem csupán adóztatási szándék motiválta őket, hanem filantróp érzelmek is. Valóban azt akarták, hogy a cigánygyermekek ne járjanak télen-nyáron, hóban és fagyban meztelenül, a cigány emberek ne legyenek kitéve az időjárás viszontagságainak, legyen elegendő és rendes táplálékuk, ruházatuk, s ők is részesülhessenek a kultúrának azokból az értékeiből, amelyek az írásbeliség és az iskola-

rendszer fejlesztésével egyre több ember számára váltak elérhetővé. Hittek abban, hogy hosszú távon össztársadalmi érdeket szolgálnak rendelkezéseikkel. A módszer a cigányok és nem cigányok közötti másság megszüntetése volt, a rendi társadalomban ez egyáltalán nem meglepő. A rendelkezések hatására a kárpáti cigányok nagy tömegei vesztették el autochton identitásukat, ám az, hogy hosszú távon nem váltak a többségi társadalom tökéletesen elfogadott, szerves részévé, nem a XVIII. századi rendeletek, hanem a XIX-XX. századi felemás polgárosodási folyamat következménye. A veszteség az adott társadalom viszonyai között nem volt nagyobb a nyereségnél. A korabeli európai alternatíváknak a teljes letelepedés és a teljes kiírtás között ingadozó skáláján a magyar cigányok legközelebb voltak a pozitív pólushoz. Az identitásvesztéses megoldással a cigányok tekintélyes hányada jutott a korabeli paraszti társadalom alsó szintjének megfelelő egzisztenciához, ami jóval kedvezőbb alternatíva volt, mintha kiűzték vagy kiírtották volna őket.

Ma már tudjuk, hogy a népeket nem lehet akaratuk ellenére boldogítani, de XX. századi szemmel sem marasztalhatjuk el a XVIII. századot, amiért hiányzott belőle az a fajta tolerancia, amiről csak a modern polgári társadalommal kapcsolatban van értelme beszélni. Éppen a XX. századnak a XVIII. századénál sokkal kegyetlenebb tapasztalatai intenek megfontoltságra. Az e tapasztalatok alapján kialakult etnikai tolerancia iránti igény normatív visszavetítése szerintem nem járható út.

A rendeletek végrahajtását jónéhány olyan tényező befolyásolta, amelyekről még nem születtek tanulmányok. A cigányok telekhez juttatásának helyi lehetőségeiről, a cigánygyermekek sorsáról szóló források feltárása a rendeletek értékelését is új aspektusba helyezhetné. Nem tárták még fel a kutatók a cigánykérdés és az igazgatási technikák közötti összefüggéseket sem. A hatalmi ágazatok szétválatlansága pl. gátolta a rendeletek végrehajtását, a szolgabírók a vállukra nehezedő törvénykezési, végrehajtási és bíráskodási feladatok miatt gyakorta egész egyszerűen nem tudtak időt szakítani arra, hogy a cigányokkal foglalkozzanak. A központi kormányzat és a vármegyék is tisztában voltak az ellentmondásokkal és a cigányság kényszerhelyzetével. Éppen ezért speciális intézmények szervezésével próbálták a „cigányügy" kezelését hatékonyabbá tenni. A vármegyékben már Mária Terézia korában megszervezték az inspectori hivatalokat, amelyeknek a cigány gyermekekkel kapcsolatos ügyeket kellett intézniük. Az új intézmény azonban csak azokban a törvényhatóságokban lehetett hatékony, ahol az inspectori tisztséget nem a szolgabírók nyakába akasztották, hanem olyan személyekre bízták, akiknek kizárólag ez volt a feladatuk. Sok vármegye nem volt hajlandó pénzt áldozni arra, hogy az inspectorok külön javadalmat kapjanak, s egyébként is sokadrendű feladatnak tekintette a cigányügyet, annak ellenére, hogy a probléma fontosságát

felismerte. 1783-ban a helytartótanácsban is létrejött a specializált *Departamentum Zingarorum*. Három évi fennállás utáni megszüntetésének okait és körülményeit még nem tárták fel a kutatók, mint ahogy egyetlen inspectori hivatal történetét sem dolgozták még fel.

A reguláció virágkora

Mária Terézia uralkodásának első két évtizedében nem születtek a cigányok helyzetének átfogó rendezésére irányuló speciális rendeletek. 1758-ig a cigányokról ritkán esett külön szó, a csavargókról, koldusokról, gyanús személyekről hozott rendelkezések vonatkoztak rájuk. Legfontosabb ezek közül az 1743. július 30-án és 1753. május 4-én kiadott, az idegenekkel, csavargókkal és veszélyes elemekkel szembeni bánásmódot szabályozó rendelet. Az osztrák örökösödési háború (1740-1748) és a hétéves háború (1756-1763) idején a Habsburgok uralma alá tartozó országokban azoknál a népeknél, amelyeknek életében fontos szerepe volt a helyváltoztatásnak vagy a gyakori utazásnak, megélénkült a migráció. A hatalmi szervek amúgy is riadtan fogadták a hatóságok által is nehezen követhető mozgásokat, méginkább háború idején. A vándorlást korlátozni hivatott rendeletek a cigányokat is szigorúan érintették. 1749. december 1-jén, majd 1754. augusztus 15-én halálbüntetés terhe alatt a koldusokkal és csavargókkal együtt megtiltották számukra az örökös tartományokba bármilyen okból is történő beutazást. A szakirodalomban sajnos többször is pontatlanul említik ezeket a rendeleteket és nem veszik figyelembe, hogy Magyarország közjogi helyzete nem volt azonos a Habsburgok uralma alá tartozó más országokéval és tartományokéval.[887]

A cigányok Magyarországra szivárgása III. Károly uralkodása után is folyamatos volt, az európai hatalmi átrendeződések és helyi politikai változások hatására pedig időnként fel is erősödött. Az újabb csoportok felbukkanása gyakran járt konfliktusokkal, sőt voltak olyan - talán csak férfiakból álló - csoportok, amelyek visszavonhatatlanul rablóbandává váltak.

Az osztrák örökösödési háború hatására az 1740-es években a német területekről Magyarországra vándorló ún. német cigányok (később őket nevezték szintonak) megjelenésére a helytartótanács is figyelmeztette a törvényhatóságokat 1743-ban. A vármegyék már korábban is hoztak ellenük statútumokat, de az eddig ismert központi intézkedések közül ez az első, amely velük foglalkozik.[888]

1747 szeptemberében Lepsényben (akkor Veszprém vm.) őrszolgálatban levő katonák és a helyi cigányok között verekedés támadt, s a cigányok agyonütöttek egy katonát. Az eset részleteit nem ismerjük, s nem tudjuk azt sem, hogy a kato-

nák pontosan milyen céllal mentek a cigányokhoz. Más források alapján gyanítható, hogy a járőrözésen kívül talán a cigány asszonyok körül is megpróbáltak alaposan körülnézni. A gyilkosságot elkövető cigányok megszöktek, a helytartótanács december 5-én adta ki ellenük a körözést.[889]

Egy 100 főnyi, kardokkal *(sclopis)* és tőrökkel *(framaeis)* felfegyverzett cigány csapat 1764-ben Lengyelországból Bars vármegyébe érkezett és útját a Duna felé vette. A Helytartótanács most is értesítette a törvényhatóságokat és az esetleges konkrét intézkedésekre is utasításokat adott.[890] Egy évvel vagyunk túl a hétéves háborút lezáró hubertusburgi békeszerződésen, az idegeneket gyanakvással fogadják, különösen hogyha az feltételezhető, hogy útjuk Szilézián át vezetett. Azt hiszem, hasonló okkal magyarázható az is, hogy a helytartótanács néhány év múlva az átlagosnál még mindig jobban odafigyelt egy Sziléziába utazó cigány csoportra. A lengyelországi cigányok magyarországi megjelenése ugyanúgy nem volt véletlen és egyszeri, mint a német cigányoké. Lengyelország első felosztása (1772) és a bajor örökösödési háború (1778/79) alatt és után folyamatosan érkeztek újabb csoportok, de ennek története még nincs feltárva. A lengyelországi kutatásokból tudjuk, hogy oda Moldvából és Németországból is érkeztek cigányok, amiből azt feltételezhetjük, hogy a Lengyelországból Magyarországra jövő cigányok előzőleg ezekben az országokban tartózkodtak.[891]

A magyarországi szakirodalom már ismeri a Morvaországban 1768-ban bajba került cigányok históriáját, de az esetet említő szerző az erről szóló forrást is részlegesen és pontatlanul fordította le, ráadásul a német nyelvű mellékleteket figyelmen kívül hagyta, így nem rekonstruálhatta pontosan az eseményeket. Az 1769. január 26-án kiadott helytartótanácsi intimátumból[892] a következők derülnek ki: Három, összesen tizenegy személyből álló, kegyes okból *(devotionis causa)* utazó cigány családot Morvaországban a katonai hatóságok feltartóztattak. Szabályos törvényszéki vizsgálatot folytattak ellenük, majd végzést hoztak a Morvaországból való kiutasításukról nyilvános tilalom megszegése miatt (áthágták azokat a rendeletet, amely halálbüntetés terhe alatt megtiltotta bármi módon való beutazásukat). Mivel rendelkeztek útlevéllel, egyéb büntetés nélkül születési és lakóhelyükre, Szakolcára (szabad királyi város Nyitra vármegyében) utasították vissza őket.

Az esetet említő szerző úgy fordította a *devotionis causa* kifejezést, hogy a cigányok „fogadalomból" mentek Morvaországba. Lehetséges ez a fordítás, de a cigányok számára 1768. július 15-én Szakolcán adott útlevél, valamint a morva hatóságok 1768. december 1-én Brünnben kelt, a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához címzett hivatalos értesítése alapján szükséges néhány pontosítás. Az útlevél négy felnőtt férfit nevez meg névszerint: Csermák Pál, Kosvar Kristóf, Dániel

Márton, Kovar (sic!) Mihály.[893] Az utazás magyarázatára az útlevélben is a devotionis causa kifejezést használják, de megmondják, hogy az úti cél a Sziléziában (!) levő szent hegy, melynek neve szláv nyelven *(slavonico idiomatae)* Nasvatu Horu do Czech. A másik melléklet is megerősíti, hogy a cigányok egy búcsújáró helyet akartak felkeresni. Az iratokból nem derül ki, hogy a cigányok tisztában voltak-e a beutazási tilalommal.

A katonai kerületek, a német tartományok és a Lengyelország felől a felvidéki vármegyékbe irányuló migráció mellett a vándorlás negyedik útvonala az, amelyen Szatmár vármegyén át kelet és délkelet felől érkeztek újabb és újabb cigány csoportok leginkább Erdélyből. 1780-ban Szatmár vármegye azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy Erdélyből nyaranta tömegesen jönnek Magyarországra a mindkét nembeli cigányok gyermekeikkel együtt. A törvényhatóságokhoz ennek kapcsán intézett helytartótanácsi intimátum[894] szerint egyes csoportjaik egészen Pozsony vármegyéig elmentek. Szatmár vármegyén át Galíciából és Bukovinából is érkeztek cigányok, főleg azután, hogy 1772-ben a lengyelektől Galícia, majd 1774-ben a Kücsük-Kajnardzsiban kötött orosz-török békét követően a törököktől Bukovina is osztrák uralom alá került.

Különlegesen ritka és értékes adatokat közöl a migrációról a jászkun kerület 1768. évi cigányösszeírása.[895] A nagykun és a jász kerületben a cigány családtagok születési helyét (locus nativitatis) is feltüntették. A nagykun kerületben élő cigányok gyermekei kivétel nélkül helyben születtek, a szülők viszont csaknem mindnyájan máshonnan származtak: Szabolcs, Zemplén, Bihar, Heves, Borsod, Közép-Szolnok, Bereg, Abaúj, Békés, Szatmár, Csongrád, Pest vármegyékből, valamint Debrecenből és a Hajdú kerületből. A jász kerületben a felnőttek többsége is helyben született, de a nagykun kerülettel ellentétben volt néhány család, ahol a gyermekek is máshol születtek. A nem helyi származásúak Heves, Békés, Pest, Nógrád, Borsod vármegyékből kerültek ide.[896]

A cigányok történetének izgalmas, mindezidáig megoldatlan kérdése, mikor, miért és milyen okból érkeztek Magyarországra az oláh cigányok. A szakirodalomban általában azt a magyarázatot olvashatjuk, hogy az „oláh" megkülönböztetés egy olyan cigány nyelvjárást jelöl, amelyet erős román hatás ért. A XIX. század második felében Nyugat-Európában és Amerikában is megjelent oláh cigányok magyar jövevényszavai alapján a kutatók ma úgy gondolják, hogy ez a csoport nem a moldvai és havasalföldi rabszolgafelszabadítás miatt rajzott szét, hanem már korábban hosszabb ideig tartózkodott Moldván és havasalföldi magyar és román környezetben: Erdélyben, a Bánságban, Szerbiában, Besszarábiában.[897] Ezt a nyelvészeti hipotézist a magyarországi források is alátámasztják, arról azonban nem

tud az európai szakirodalom, sőt a legtöbb hazai szerző sem, hogy oláh cigányok Magyarországra már a XVIII. század első felében is érkeztek.

Erdélyben és Magyarországon ezt a csoportot eredetileg nem román kölcsönszavai miatt, hanem származási helyéről nevezték el oláh cigánynak. Feltételezésem szerint az oláh cigányok (Valachi Zingari) Havasalföldről Erdélybe való áthúzódása már a XVII. század végén megkezdődhetett, de legkésőbb a XVIII. század elején, vagyis ugyanakkor, amikor Moldvából is nagyobb tömegben vándoroltak el cigányok Lengyelországba és Oroszországba. Arról, hogy ennek a migrációnak volte összefüggése Constantin Brncoveanu havasalföldi és Dimitrie Cantemir moldvai vajda I. Péterrel kötött törökellenes szövetségével (1711) és harcaival, megoszlanak a vélemények, és ez a probléma sincs tisztázva. A magyarországi beköltözés esetében egyelőre az bizonyítható, hogy 1750-ben az oláh cigányok már Szabolcs megyében voltak. Ebben az évben két oláh cigány klán gyilkossággal végződő véres összeütközésbe keveredett egymással.[898] Ezek a cigányok feltehetően Erdélyen keresztül Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok vármegyék felől érkeztek Szabolcs vármegyébe. Az 1760-as évek elején az oláh cigányok beáramlása már olyan gondot okozott, hogy a helytartótanács figyelmét sem kerülhette el.[899] Bizonyára nem véletlen, hogy éppen abban az évben foglalkoztak a cigányokkal, amikor az 1759-ben indult erdélyi román parasztmozgalmat leverték. Ekkor már a Dunántúlon is voltak oláh cigányok, ők a déli migrációs vonalon, a krajovai bánság felől (1718-1739 között osztrák katonai kormányzás, 1739-től ismét török uralom) Krassó, Torontál, Szerém, Bács vármegyéken keresztül jöhettek. Az oláh cigányok két irányú bevándorlása a Mária Terézia kori személyleírásokból rekonstruálható. A helytartótanács 1779. szeptember 2-án kelt 3754. sz. intimátuma pl. egy olyan, a Csanád megyei Tornya helységből megszökött oláh cigány família tagjainak személyleírását közli, akik románul, szerbül és cigányul beszéltek, azaz a Havasalföldről való távozás után ők vagy őseik szerb nyelvi környezetben is tartózkodtak.[900]

Az 1760-as évek elejétől Mária Terézia és a központi kormányszervek több figyelmet fordíthattak a már-már idültté vált magyarországi gazdasági és társadalmi problémák megoldására. Mária Terézia uralkodásának második évtizedében szinte évről évre adták ki a modernizálódást szolgáló nagy rendeleteket. Az úrbérrendezés (1767), az új büntetőjogi kódex kiadása (1768), a járványügyi vesztegzár rendelet és az általános egészségügyi szabályzat (1770), a kincstári dologház megszervezése (1773), a szegényügyi rendelet (1775), a kínvallatás eltörlése (1776), a tankerületek felállítása (1776), a Ratio Educationis (1777) a legfontosabb állomásai az egységes társadalomjavító koncepció megvalósításának. A cigányügyi rendeletek e koncepció szerves részeként értelmezhetők.

A cigányügy rendezésére az első nagyobb lépést 1758-ban tették meg, de ekkor még csak az 1724-es rendeletet ismételték meg. Az 1760-as években azonban halaszthatatlanná vált a reguláció általános elveinek pontosítása és az egyéb átfogó rendeletekkel való összeegyeztetése: 1761. december 10., 1767. december 10. és 1773. február 22. a nagy rendeletek kiadásának dátuma. A közbeeső években a cigányok integrálásának részletkérdéseit szabályozták, s megpróbálták elérni, hogy a leglényegesebb problémákat a törvényhatóságok lehetőleg egységesen kezeljék. Ebből egyszerre származott előny és hátrány is. Egy-egy helytartótanácsi rendelkezés sokszor a vármegyék túlzott szigorúságát és nem elég körültekintő statútum alkotását volt hivatva kompenzálni (pl. 1769. július 14.), de voltak olyan vármegyék is, amelyek a helytartótanácsnál egy-két lépéssel előrébb jártak a rendezésben.

Mária Terézia és a helytartótanács cigányügyi elképzelései két, egymással szorosan összekapcsolódó cél elérésére irányultak: egyrészt a cigányok és nem-cigányok viszonyának rendezésével el akarták érni a cigányok integrálódását, másrészt a cigányok belső életének szabályozásával el akarták érni a cigányok asszimilációját. E törekvéseket nem faji gyűlölet, mégkevésbé a cigányok fizikai megsemmisítésének elve fűzte össze, hanem egy erőteljes és direkt eszközökkel szorgalmazott egyenjogúsítási politika. E politikában racionális gazdasági megfontolások és emberbaráti attitűd egyaránt szerepet játszott, s elég nehéz megítélni, hogy egy-egy rendelkezés meghozatalakor melyik volt domináns. A XVIII. században a cigányok egyenjogúsításának azt az útját tartották járhatónak, amely az asszimiláción és nem a közösség korlátozott autonómiáján keresztül valósul meg. Az állandó letelepedettséghez ragaszkodva a cigányok megélhetésének biztosítása érdekében ez látszott célravezetőnek. Az autonómiás megoldásnak valóban nem volt reális esélye. Gondoljuk csak el micsoda feszültségekhez vezetett volna, hogyha a cigányokat valamely országrészben együvé telepítik. Egy ilyen megoldást teljesen kizárt a cigány csoportok között meglevő erős különbség is. 1760-ban maga Mária Terézia királynő is kísérletet tett a cigányok Bánátban való letelepítésére, sikertelenül.[901]

Mária Terézia számára annyira fontos volt, hogy a cigányokat a társadalom többi tagjával egyformává tegye, hogy még a „cigány" népnév eltörlését is elrendelte. A hazai szakirodalomban gyakran úgy értelmezik ezt a rendelkezést, mint a cigányság felszámolásának szándékát. Az 1772. február 22-én a cigány nyelv használatának betiltásával kapcsolatban valóban használják az „ezen nép emlékezetének kiírtása végett" kifejezést, de még ez sem a fizikai megsemmisítésre, hanem a beolvasztásra vonatkozik. 1761-ben a cigány népnév eltörlésekor az egyenjogúsítás volt a rendelet motiválója. A „cigány" szó használatát azért tiltották meg, mert rengeteg negatív képzettársítás társult hozzá, s az uralkodónő le akarta hámozni a

cigányokról a rájuk rakódott előítéleteket. Az 1761-es rendeletet a kortársak is így értelmezték.[902] Hasonló volt ez a szándék ahhoz, mint amikor manapság romát mondunk cigány helyett, pedig ettől valóságos helyzetük nem változik meg. A „cigány" szó helyett a neo-colonus használatát írták elő, a magyar nyelvhasználatban az „újlakos", „újparaszt", „újmagyar" kifejezések terjedtek el.[903]

A központi kormányszervek pontosan akartak tudni a cigányokról minden fontos információt, s ennek érdekében ellentmondtak annak az elvnek, hogy a cigányokkal úgy bánjanak, mint bárki mással: elrendelték félévenkénti külön összeírásukat és erre 1773-ban 12 pontos formulát vezettek be,[904] amit 1780 januárban, tehát még Mária Terézia életében egy új 37 pontos összeírási ívvel váltottak fel, amit szintén félévente kellett felterjeszteni a helytartótanácshoz.[905] A bővítés azt szolgálta, hogy még több és még pontosabb adatokat nyerjenek a cigánygyermekekről, az ő nemcigány módon történő neveltetésüket tekintették az egész problémakomplexum sarkkövének. Mária Terézia uralkodása idején, 1768-ban került sor az első, minden törvényhatóságban végrehajtott országos cigányösszeírásra, de a szakirodalomban többször hangoztatott vélekedéssel ellentétben nem ezek a legkorábbi összeírások a történeti Magyarországon, miként azt néhány eddigi példából már láthattuk.

Azoknak a jelenségeknek egy része, amelyeket a regulációs intézkedések a cigányokkal kapcsolatban hangsúlyoznak és amelyek felől az összeírásokból tudakozódtak, nem csupán a cigányokra voltak jellemzőek. Nem csak cigányok laktak pl. földbeásott kunyhókban *(subterranea gazula)*. Ez az erdélyi hurubákhoz hasonló lakhely sokfelé megtalálható volt a korabeli Magyarországon.[906] 1756-ban egy somogyi inquisitióban (szolgabírói vizsgálat) az egyik tanú arra emlékezett, hogy a törökök és tatárok által elpusztított Ságvár faluban *az utolsó kurucz világ előtt* a szőlőhegyek között kezdett néhány ember lakni *föld likakban*.[907]

Másik, a szakirodalomban gyakran említett, de igazán nem ismert és félreértelmezett probléma a döghúsevés, amit a helytartótanács közegészségügyi megfontolásból tilalmazott olyan szigorúan. Ehhez hasonló kényszermechaniumusok gyakran kialakultak olyan közösségekben, ahol folyamtosan vagy időről-időre élelemhiány mutatkozott. A cigányokon kívül a pásztorok is fogyasztották az elhullott állatok húsát, de más módszerrel tették erre alkalmassá, mint a cigányok. Az a tartósítási eljárás, amit a cigányok alkalmaztak, a néprajzkutatók szerint Magyarországon ismeretlen volt.[908] Schwicker úgy tudta, hogy a cigányok azt gondolták, az Isten által elpusztított állat húsa jobb, mint a levágott, ember által elpusutított állaté.[909] Talán valóban hittek ebben, de legalább ilyen fontosak lehettek a racionális momentumok is, a szegénység és az élelemhiány, valamint a javak minél gazdaságosabb, széleskörű felhasználásának szándéka. A cigányoknak nem csupán táplál-

kozási célból volt szüksége az elhullott állatokra, a bőrből pl. hordozható fújtatót készítettek. Ha több lett volna az élelmük, biztosan nem hittek volna olyan erősen az isteni beavatkozásban, amely egyébként más vonatkozásban igencsak közömbös volt számukra.

Az útlevélkényszert is gyakran olyan értelmezésben említik a cigányokról szóló tudományos és féltudományos publikációkban, mint speciálisan ellenük irányuló intézkedést. Az útlevélkényszer egyik eszköze volt a cigány népesség helyben tartásának és ellenőrzésének, de egyáltalán nem tekinthetjük a cigányság üldözése eszközének. A központi kormányzat ebben a kérdésben is a többséggel azonos helyzetbe akarta hozni a cigányokat: kerüljenek földesúri vagy egyéb függésbe, és a mozgásukat az 1715: 101. tc. szabályozza, amelyben kimondták, hogy a jobbágyok egyik megyéből a másikba csak földesuruk útlevelével utazhatnak.

Önmagában még a helyváltoztatás sem mondható csak a cigányokra jellemzőnek, nem véletlen, hogy a vándorlás kérdése nagyon gyakran más perifériikus csoportokkal együtt került terítékre a helytartótanácsi tanácskozásokon. Nem tartom megalapozottnak azt a véleményt sem, amely a perifériikus helyzetet, a kívülállást a XVIII. században cigány specifikumnak tartja.[910] A gádzsók számára leginkább szemet szúró és a cigányokat más, ugyancsak különleges helyzetű és sorsú csoportoktól megkülönböztető specifikum ebben a korszakban is a létfenntartás sajátos stratégiája. A környezet törvényekbe ütköző kihasználására épülő megélhetési módok leginkább a cigányok körében jellemzőek és olyan metódusokra épülnek, amelyeket a társadalom egyetlen más, bár szintén törvénytelen módon élő csoportja sem alkalmaz. A tolvajlások különféle fortélyos módjai, a lókereskedés és lócserélés csak cigányokra jellemző technikái kifejezetten idegesítették környezetüket. Lépten-nyomon összeötközést okozott például a cigányoknak a nem-cigányokétól gyökeresen különböző felfogása a természet használatáról. A befogadók számára tűrhetetlen volt az állatok bárhol való szabad legeltetése, amit a cigányok gyakran megtettek, károkat okozva a vetésekben. Tóth Péter szóhasználatával élve a cigányok számára a megélhetés szempontjából a társadalmi és a természeti környezet egyenrangú volt.[911] Ezt a hosszú évszázadokon keresztül módosult formákban létező szisztémát, amely valóságos konfliktusban volt a környezettel, a XVIII. században mindenképpen meg akarták szüntetni, még a cigány identitás sérülése sem volt túl nagy ár érte.

Látni fogjuk, hogy a törvényhatóságok nem mindig egyformán fogadták a központi kormányzat cigányügyi elveit és nem egyformán értelmezték a végrehajtás eszközrendszerét befolyásoló intézkedéseket sem. Attól függően, hogy az egyes országrészekbe milyen ütemben érkeztek újabb cigány csoportok, milyen együtt-

élési módok jöttek létre a szisztematikus rendeletek előtt, s hogyan értelmezték a helytartótanácsnak az uralkodó által inspirált szándékait, a rendeletek végrehajtásának többféle variációja alakult ki a XVIII. század folyamán. Ezeknek a helyi modelleknek a részletes vizsgálata még nem történt meg, néhány aspektust a törvényhatóságokkal kapcsolatban később még érinteni fogok.

Az integráció és az asszimiláció a lokális modellektől függően számottevő regionális eltéréseket mutatva részleges eredményekkel valósult meg, s mindkettőnek voltak akadályai, amelyeket az adott történeti szituációban nem lehetett átlépni. Az integráció, azaz a cigányoknak a munkaszervezetbe való beillesztése, teherbíró és közössége számára hasznos adózó jobbággyá vagy iparossá tétele lehetségesebb volt, mint a beolvasztás. Az integráció legfőbb gátja a gádzsók részéről a földhiány volt, a cigányokat nem lehetett mindenhol egyik pillanatról a másikra telki állományhoz juttatni, főleg hogyha már az 1767. évi úrbérrendezés után érkeztek valamely településre. A földesurak a cigányok esetében nem szívesen választották a jobbággyá és zsellérré válás megszokott útjait. Egyrészt mert az 1760-as évektől majorságaik növelésére törekedtek, s a kialakult birtokstruktúrát legfeljebb saját javukra voltak hajlandók megbontani. Másrészt a cigányok nem tudtak gazdálkodni, és az ebből származó kockázatot igazából csak ott vállalták a XVIII. század közepe után, ahol még mindig nem volt elegendő munkaerő. Az asszimiláció kritikus küszöbe a gádzsók szemszögéből az volt, hogy alapvetően nem akartak biológiailag keveredni a cigányokkal, de ez nem jelenti azt, hogy ne ismernénk példákat a vegyes házasságra, illetve a cigányok és nem-cigányok közötti szoros kapcsolatokra.

Az integrációnak és az asszimilációnak nem csak a gádzsók, hanem a cigányok oldaláról is voltak akadályai. A Magyarországon élt valamennyi cigányról egységesen azt mondhatjuk, hogy közösségeik tradícionális értékeihez való ragaszkodásuk erősebb volt a befogadók logikája szerinti gazdasági racionalitásnál, másképpen fogalmazva a cigány közösségek változási képessége nem volt szimmetrikus azzal az ütemmel, amit a központi kormányszervek és a törvényhatóságok a regulációban követni akartak. Ezzel magyarázható az a csak cigányokkal szemben jellemző specifikum, hogy a kormányzat és a törvényhatóságok minden más perifériukus státuszú csoportnál erősebben avatkoztak belső életükbe. Nyelvük használatának betiltása és gyermekeik elvétele pl. példa nélkül álló volt. A cigányok nehezen vagy egyáltalán nem akarták feladni identitásukat, értékrendjüket és életmódjukat - főleg az újonnan érkezőkét - sok olyan archaikus vonás jellemezte, amely potenciális konfliktus forrás volt a gádzsókkal való értintkezésben, de ezek felszámolása újfajta konfliktusokat váltott ki.

A régebb óta Magyarországon élő kárpáti cigányok másképpen viselkedtek a nem-cigányokkal, mint az újonnan érkező csoportok, főleg az oláh és német cigányok. Utóbbiakat sem a XVIII. században, sem a XIX. század első felében nem sikerült sehol letelepíteni és közel sem alkalmazkodtak úgy a magyarországi társadalomhoz, mint a cigányság nagyobb hányadát kitevő kárpátiak. Azokban a vármegyékben, ahol a cigányok regulációjáť a XVIII. században sikeresnek tartották, s ténylegesen letelepedetté váltak, mindig kárpáti cigányokról van szó.

Az archaikusabb szerveződésű, zártabb, szigorúbb szabályok szerint élő, belső integrációjukat erősebben őrző német és oláh cigányok elsősorban a befogadók gazdasági rendszerével kerültek kapcsolatba, de nem váltak annak részévé, még kevésbé alakítottak ki saját közösségükön kívüli kontaktust a gádzsókkal. Ezzel szemben a kárpáti cigányok elindultak azon az úton, ami később sajátos identitásuk kialakulásához vezetett: a körözőlevelekben és személyleírásokban a XVIII. század végén megjelennek olyan cigányok, akik csak környezetük nyelvét beszélik, cigányul nem tudnak. 1791-ben pl. a Horvátországból származó Magitti István vagy Jakab csak szerbül tud, ugyanekkor Esztergom megyei cigányokról azt mondják a források, hogy kizárólag magyarul beszélnek.[912] A kárpáti cigányok spontán és kényszerű utakon több tekintetben is alkalmazkodtak a letelepedett társadalom elvárásaihoz, felhagytak a társadalmi és természeti környezet közvetlen élésével, sőt mentalitásuk is megváltozott, de nem szűntek meg cigánynak lenni. A XVIII. században a cigányul nem tudó cigányokról is első pillantásra felismerte a környezetük, hogy melyik népcsoportból származnak.

A kárpáti cigányok és a gádzsók érintkezésében nemcsak a cigányok és nem-cigányok közötti szembetűnő sokrétű másságból adódó távolságtartás, hanem a hasonló társadalmi helyzetből adódó közeledés is megfigyelhető. E tekintetben a rendeletek hatása kiteljesítette azt a spontán folyamatot, amely már jóval korábban elkezdődött. Bihar megyei boszorkányperben már 1722-ben szó esik egy boszorkánysággal és paráznasággal vádolt diószegi nem-cigány asszony és egy cigány hegedűs intim kapcsolatáról. Az egyik tanú a következőket vallotta:[913]

Vallya az Fatens Tudom nyilván az szemeimmel láttam az előtt csak három esztendővel az maga házánál livő vak avagy fel szemü quartilyos Nemet Katona az maga házában az maga ágyán meg paráznitotta Páczai Ferencnét azt szemeimmel láttam, masodszor is szemeimmel láttam ugyan azon esztendőben az czigán hegedüs Börvei meg paraznitotta Páczainet az maga házában mint az kutya hátul paráznitotta meg világosan láttam ezeket.

Hasonló alkalmi, többnyire valamilyen egyéni konfliktust feloldó értinkezésre az egész XVIII. századból találhatunk példákat a peres iratokban. A fellazult közössé-

gükhöz már csak laza szálakkal kötődő kárpáti cigány konvenciósok, pásztorok között a század vége felé, méginkább majd a XIX. század elején egyre gyakrabban van példa arra is, hogy cigány asszony az övéhez hasonló szociális helyzetű nem-cigány férfival szökik el, illetve cigány férfi nem-cigány asszonyt szöktet meg. A XVIII. század értékrendjében azonban férfi és nő minden olyan kapcsolata, amelyet nem csupán a fajfenntartási ösztön motivált és nem az egyház által megáldott formában jött létre, elfogadhatatlan volt.[914] Az 1750-es évektől az anyakönyvekben előfordulnak a keresztény erkölcs és a büntető jog szempontjából is elfogadható vegyes házasságok és a XVIII. században alakult ki az a szokás is, hogy cigány házaspárok nem-cigány házaspárokat kérnek meg gyermekeik keresztelésére.[915]

A cigánypolitika új irányai

Az az ellentmondásosság és félreértettség, ami II. József alakjára mindezidáig a magyar történelmi köztudatban rárakódott, cigányügyi politikájának értékelésében is lépten-nyomon felbukkan. Általában sommásan megállapítják róla, hogy pusztán anyja rendelkezéseit ismételte meg, vagy olyan intézkedéseket is az ő nevéhez kapcsolnak, amelyeket sohasem tett. A szakirodalom túlnyomó része és a köztudat is neki tulajdonítja a cigányok hangszerei összetöretésének elrendelését. II. József sohaem hozott ilyen rendelkezést, a tévedés oka az 1783. október 9-én kibocsátott 9817. számú resolutio (rendelkezés) felületes értelmezése és a rendeletalkotás hátterének nem-ismerése. A szóban forgó resolutio 28. pontja[916] éppen arról szól, hogy több vármegye is azt javasolta, hogy a hangszerek elkobzásával és összetörésével a zenélést általánosan tiltsák meg a cigányok számára, ezzel szemben a király azt akarja, hogy tegyenek különbséget, s a muzsikálást engedjék meg a letelepedett cigány jobbágyoknak és mesteremberekeknek. Ezeknek a vegyes megélhetésű cigány embereknek a gyermekeiből és unokáiból lettek a XIX. század híres, kivételes karriert befutó cigány zenészei.

A másik tipikus - főként a néprajzi irodalomban elterjedt - sztereotípia a kalapos királyról: ő rendelte el anyja nyomdokain haladva, hogy a cigányokat a falvak végén kell letelepíteni, ezért találhatók ma a cigánytelepek a települések szélén.[917] A mai cigánytelepek elhelyezkedése és a XVIII. századi rendeletek között nincs közvetlen összefüggés, a felvilágosult uralkodók egyébként sem hoztak ilyen rendelkezést. Éppenhogy a cigányoknak a településeken belüli házépítését szorgalmazták, abban bízva, hogy a pozitív minták hatására a cigányság letelepültté válása könnyebb lesz. A 12 és 37 pontos összeírási ívek egyik pontjában arra kellett válaszolni, hogy a cigányok a többi lakos között, vagy tőlük elkülönülve élnek-e.

Mindkettőre találunk példát a XVIII. századi forrásokban. 1773-ban a Somogy megyei Szabás faluban vita támadt két birtokos nemes, Oszterhuber János és Melczerné asszonyság között, egy pusztatelek tulajdonlása miatt. Az ügyben 1773. október 3-án végzett szolgabírói vizsgálat[918] során a tanúk egybehangzóan azt vallották, hogy 12 évvel azelőtt, tehát még az úrbérendezés előtt, Vasdinnyei János engedelmével cigányok építettek házat a szóban forgó telken. Háborítás nélkül ott is laktak néhány évig, de egyre több panasz volt rájuk *sok rossz cselekedeteik miatt*, s akkor ifj. Vasdinnyei János leromboltatta a házaikat. A cigányok elmentek, a telek attól fogva üresen állt. A forrásból az is kiderül, hogy a telek a falu *felső szélin* volt, de nem az uralkodó, hanem a helyi földesúr akaratából. Ugyanebben az időben az összeírások tanúsága szerint Somogy, valamint a szomszédos Baranya és Tolna megyében is a cigányok többsége a falvak belsejében a házak sorában *(in iuxta seriem)* lakott, s ugyanez volt jellemző a jászkun kerületben is.[919] Baranyában azt is megjegyezték az összeírók már 1775-ben (a házak kötelező számozását II. József teszi majd kötelezővé), hogy a cigányok a számozott házakban laknak *(in domo numerisata)*, sőt az is előfordult, hogy cigány család nem-cigány jobbágynál lakott ház nélküli zsellérként. Ugyanazon a járáson belül többféle változat azonos időben is előfordul. Baranya megye hegyháti járásában pl. a cigányok nagy része a falvak belsejében a házak sorában lakott, de voltak olyanok is, akik a településen kívüli házacskákban *(extra pagum in domuncula)*, kalyibákban *(tugurio)*, kunyhókban *(in gasula)*. Erdélyben 1782 után hoztak egy guberniumi rendeletet, melyben előírták, hogy a cigányok csak a településeken kívül verhetik fel sátraikat, de az uralkodónak ehhez csupán annyi köze volt, hogy 1782-ben utasította az erdélyi főkormányszéket, hogy ott is hozzák meg az általános regulációs rendeleteket.[920] A sátrak felveréséről szóló rendelkezés csak a vándorcigányokra vonatkozott, egyébként itt is a helyi lehetőségektől és a földesurak szándékától függött a cigányok elhelyezkedése.

II. József uralkodása elején nem hozott különösebben jelentős cigányügyi rendeleteket, az volt a véleménye, hogy a cigányokra a kelleténél több pénzt és energiát fordítanak, s a zsidókhoz hasonlóan a cigányok helyzetét is hosszú távra rendezni akarta, az összmonarchia eszméjéhez igazítva. József a zsidók és a cigányok egyenjogúsítását is rövid idő alatt elérhetőnek tartotta. A cigányok helyzetét a Hont megyei emberevési per hatására gondolta át, s elhatározta a probléma egyszer s mindenkorra történő megoldását. Elege lett a cigányokból, méginkább a vármegyei áldatlan állapotokból. A pert félbeszakította, a főispánt leváltotta, több cigányt szabadon bocsátottak,[921] de II. József nem lett ciganofil. A Hont megyei cigányokat áttelepítették a Bácskába,[922] gyermekeiket elvették és 1784 elején Zala megyei

parasztoknál helyezték el őket.[923] Pontosan két hónappal a honti halálos ítéletek végrehajtása után, 1782. október 21-én II. József a helytartótanácson keresztül utasította a törvényhatóságokat, hogy foglalják össze a cigányügy helyi rendezéséről az elképzeléseiket. A törvényhatóságoktól beérkezett tervezeteket az újonnan létrehozott helytartótanácsi osztály, a Departamentum Zingarorum hivatalnokai dolgozták fel és ezekre reagálva II. József személyes közreműködésével kidolgozták az 1783. október 9-én kiadott 59 pontos resolutiot.

A rendelkezés összeállítása idején már több törvényhatóságban rendezett volt a cigányok helyzete, előrehaladt a kárpáti cigányok életmódváltása. A legtöbb helyen azonban az újabb csoportok miatt az elért eredmények rendre felborultak, s ugyanazon a területen rendszerint egymástól eltérő kulturális szinten levő cigány csoportok éltek. A hatékony megoldást az is nehezítette, hogy a vármegyék nem értelmezték egyformán az érvényben levő rendelkezésket, illetve nem is mindig azok szerint, hanem az egymásnak továbbadott helyi statútumok alapján intézkedtek. II. József felismerte ezeket a problémákat és azt akarta, hogy a törvényhatóságok vegyék figyelembe a cigányok közötti különbségeket. Olyan általános cigányügyi rendelkezést akart a kezükbe adni, melynek segítségével a regulációt azonos elvek szerint, de a speciális helyi viszonyokhoz alkalmazva hajtják végre. A Mária Terézia kori rendeletekhez hasonlóan a központi akaratnak most is kompenzatív funkciója volt. A vármegyék javaslatai több kérdésben is rendkívül szigorúak voltak, hozzájuk képest a korábbi rendeletek felújítása enyhe megoldásnak számított.

A kalapos király számos kérdésben a korábbi alapelveket vette figyelembe, de van egy nagyon fontos különbség anyja elképzeléseihez képest. Mária Terézia a rendeletek végrehajtásából adódó gondokat a törvényhatóságokra és a földesurakra akarta hárítani, fia viszont felismerte, hogy szükséges az államhatalom közvetlen közreműködése is. II. Józsefnek kedvenc teóriája volt a cigányok bérmunkásként való alkalmazása a királyi bányákban, a rokkant katonákkal betelepített pusztákon, a gyárakban (fabrica), valamint a nagy közmunkákon (csatornaépítés, lecsapolás, hídépítés, útépítés, erődítés). Ennek megvalósítása új utakon indíthatta volna el a cigányság egy részét, a törvényhatóságok is tettek erre általános javaslatokat (vö. 1783: 12., 35., 39., 41., 58. pont), de a gyakorlati lépések megtétele az eddigi kutatási tapasztalatok szerint nem történt meg. Az 1783-as rendelkezés 12. pontja szerint az uralkodó a vándorcigányok áttelepítésére vonatkozó javaslatokat azzal hárította el, hogy előbb pontosan fel kell mérni a cigányok alkalmazásának lehetőségeit. Külön feladata lesz a további kutatásoknak a cigányok közmunkájára vonatkozó források feltárása. Mindezidáig csak annyit tudunk, hogy a kostélyi gát építésénél alkalmazták őket. II. József odafigyelt arra, hogy rendes napszámbért kapjanak.

Az 1783. évi resolutioban megfogalmazott intézkedések továbbra is azt a kettős célt igyekeztek elérni, amiről Mária Terézia korával kapcsolatban már szóltam. Az 59 pont a régebbiekhez hasonlóan aszerint csoportosítható, hogy a cigányok és nem-cigányok viszonyát vagy a cigány közösségek belső életét szabályozzák-e. Most is vannak olyan intézkedések, amelyekről a kortársak továbbra sem tudták, hogy igazából milyen mélyen érintik a cigányok életét és milyen meghasonlásokat okozhatnak. A lótartásról, lókereskedésről pl. felismerték, hogy különleges módszerei vannak, s azt is, hogy a cigányok észrevétlenül meg tudják károsítani a gádzsókat, azt azonban nem értették, hogy miért folyamadonak a különféle csalafintaságokhoz, s azt sem, hogy a lovaknak milyen szimbolikus jelentősége van. A lótartást tilalmazó statútumokkal pl. a törvényhatóságok tudtukon kívül nem csak a cigányok és gádzsók gazdasági kapcsolatát befolyásolták, hanem a cigány közösségeken belüli életkori és nemi szerepeket is. Mindezen azonban nem csodálkozhatunk különösebben, az lett volna furcsa hogyha nem így történik, s azt hiszem nem is marasztalhatjuk el a XVIII. századi embereket azért, mert nem értették meg a cigányok kultúráját.

Az 59 pont java része a cigányok letelepítésével foglalkozik, ami még mindig a civilizálódás alapkérdése. Új momentum a szóhasználatban, hogy a regulálás, megzabolázás stb. helyett civilizálódásról beszélnek. A letelepedettség legfontosabb feltételének a házakban lakást, a munkavégzést és a földesúri befogadást tekintették és visszautaltak a korábbi rendeletekhez (vö. 1758. ápr. 6., 1761. dec. 10., 1766. febr. 17., 1767. dec. 10., 1769. jún. 12., 1772. febr. 22., 1772. nov. 23., 1773. febr. 22.). A vármegyék némelyike azt javasolta, hogy mindkét nembeli cigányokat egységesen kényszerítsék földművelésre, ezzel szemben az uralkodó arra utasított, vegyék figyelembe, hogy a cigányoknak földműves vagy iparos munkához van-e hajlama, s szabad választásuk legyen azt művelni, amelyikhez jobban értenek és nagyobb hasznot jelentenek (4. pont.). A törvényhatóságokat kötelezték, hogy a hegyes vidékeken, erdőkben meghúzódott cigányokat mozdítsák el a helyükről, semmi esetre se hagyják őket sátrakban vagy kunyhókban lakni, hanem kötelezzék házépítésre (6. pont). A házépítéssel kapcsolatban úgy rendelkeztek, hogy a cigányok ne lakjanak „egy csomóban egy szobában", házaikat új mód szerint kell falazni, azaz több helyiséget kialakítani, s a házakat a parasztok házai között (!) kell felhúzni (31. pont).

A letelepedettség elősegítésére új munkalehetőségek kialakítását (l. fentebb) és a cigányok különféle kényszertelepítését javasolták a törvényhatóságok. Felmerült pl. az a kísérlet, hogy a cigányok számára a tengerparton vagy másutt hozzanak létre telepeket, esetleg telepítsék őket Bukovina vagy a Bánát elhagyott részeibe (38.

és 54. pont). Erről az uralkodó úgy vélte, hogy nem lenne elég hely, a cigányok egy helyre telepítését egyébként is veszélyesnek ítélte, mivel „ezen népség együttesen elhelyezve alig helyrehozható kihágásokat követne el". A kényszertelepítés másik formája lett volna néhány vármegye elképzelése szerint a cigányok összetelepítése egy vármegyén belül néhány földesúr védnöksége alatt. Azok a törvényhatóságok, melyek ezt javasolták, azon a véleményen voltak, hogy a cigányok a kiadott rendeleteknek megfelelően nem megrendszabályozhatók, s hagyni kell, éljenek egymás között ahogy akarnak „a maguk erkölcsei, nyelvük és természetük szerint". Ebből az együttélésből olyan tapasztalatok származnak majd, hogy a földesurak, ha akarják, letelepíthetik a cigányokat, de már egymástól elkülönítve (52. pont). Ezzel kapcsolatban az uralkodó azt a javaslatot fogadta el, hogy valamennyi földesúr működjön közre a rendeletek megvalósításában, azokat pedig, akik akadályozzák a regulációt, büntessék meg. II. József ezt még azzal is megtetézte, hogy az ilyen földesurakat a megyehatóságok név szerint is jelentsék (44. pont).

Azt is elvetették néhány törvényhatóság tervezetében, hogy a 22 éven felüli cigány férfiakat kényszerítsék élethossziglani kényszermunkára. Ezzel szemben az uralkodó azzal érvelt, hogy ilyen szankció csak a legsúlyosabb bűncselekményeket elkövetők ellen alkalmazható, a javaslatnak nem lehet helyt adni. Az úrbéri vizsgálatok viszont arról számolnak be, hogy a falvakban sok az üres jobbágytelek, telepítsenek ezekre cigányokat és adjanak nekik három évi adómentességet. Mivel nem értenek a gazdálkodáshoz, a szerszámok és a jószágok beszerzésére a vármegyék házi pénztárából előlegezzék meg számukra a szükséges összeget, amit részeletekben fizetnének vissza. Hogyha valamely cigány megszökne, nem fizetné vissza a tartozását, akkor el kell fogni, visszavinni, s adósságát robottal ledolgoztatni (57. pont). Magyarországon sokfelé voltak cigány telkes jobbágyok, de az eddigi kutatások során nem találtam rá példát, hogy II. Józsefnek ezt a javasatát bárhol is megpróbálták volna realizálni. A gádzsók cigányokkal szembeni bizalmatlansága, s a cigányok törekvése a független munka lehetőségének megőrzésére együtesen irreálissá tették az uralkodó elképzelését.

A vármegyei jelentések arról számoltak be, hogy a jobbágyi kötelmeket vállalt, telket szerzett cigányok ténylegesen nem lettek gazdálkodóvá. Földjüket, s a telek egyéb tartozékait bérbe adták és helységről helységre, házról házra járva keresték kenyerüket megszokott tevékenységeikkel. Az uralkodó ezt úgy gondolta megakadályozhatónak, hogy a cigány családokat kötelezzék a telki állomány gondozására, és tiltsák meg a bérbeadást 24 pálca büntetés és összes javaik elvesztése terhe alatt (29. pont). A tartós letelepedettség feltételének tekintették a cigányok kolduslásának és egyik helyről másikra való vándorlásának tiltását a törvényhatóságok és

a központi kormányzat is. Azokat, akik nem tartoztak földesurak fennhatósága alá, vagy nem vállaltak valamilyen szolgálatot, továbbra is be kellett jegyezni valamelyik falu lakosainak iparosai sorába és kötelezni kellett, hogy ott építsenek maguknak házat, „így a többi lakosokkal egy sorban élve kénytelenek lesznek magukat munka végzésével fenntartani" (3. pont).

A rendelkezésnek most is kimondott célja volt az osztrák örökös tartományok védelme. Ennek biztosítására továbbra is az útlevelekkel foglalkozó intézkedések szolgáltak, melyeket egyúttal úgyis értelmeztek, mint a letelepedettségre kényszerítés egyik eszközét. A korábbi rendeletek értelmében tilos földesuruk vagy hivatalos személy (szolgabíró, vármegyei tisztviselő) által kiadott útlevél nélkül eltávozniuk lakóhelyükről, még a közvetlen szomszédba sem mehetnek állatot vásárolni. Ha a helységben nincsenek sem hivatalos személyek, sem uradalmi tisztek, akkor a falusi bírók az esküdtekkel együttesen adhatnak a cigányoknak útlevelet (10. pont). A rendelkezés egy másik helyén azt mondják, hogy a jövőben az uradalmi tisztek és a falusi bírók önállóan nem adhatnak útleveleket és igazolásokat - arra csak a vármegyei tisztviselőknek van joga -, az esküdtekkel együtt lehetnek csupán felhatalmazva erre (34. pont). Ha valamely cigány elhagyja lakóhelyét, a másik helységben köteles az ottani bíró előtt útlevele bemutatásával igazolni magát. Ha ezt nem teszi meg, akkor kóborlónak minősül és meg kell csapatni (47. pont). Az idegeneket vissza kell utasítani eredeti helyükre olyan útlevéllel, amely csak a hazatérésre jogosít. Ha ismét visszatérnek oda, ahol ezt az útlevelet kapták, akkor gonosztevőként fogják és büntessék meg őket. Ezt kellett tenni az Erdélyből és Havasalföldről érkezettekkel is, de azokat, akik az örökös tartományokból jöttek Magyarországrra, nem lehetett visszaküldeni (14. pont és 50. pont, vö. 1768. jan. 26.).

A rendelkezés megismételte a cigány katonákra vonatkozó addigi előírásokat (vö. 1760. febr. 2., 1762. febr. 15., 1775. júl. 10.) és megkísérelhetőnek azt a törvényhatósági javaslatot, hogy a katonai szolgálatra alkalmas cigányokat adják a hadsereghez gyalogosnak, síposnak, dobosnak (26. és 39. pont).

A rendelkezés 59 pontjából majdnem ugyanannyi foglalkozik a cigányok és gádzsók kapcsolatának, valamint a cigányok belső életének szabályozásával, mint a letelepedés problémájával. A törvényhatóságok és a rendeletalkotók egyaránt meg voltak győződve arról, hogy a cigányok egymás közötti érintkezése túlságosan szabados, ezért arra törekedtek, hogy a cigányok kiscsaládokban egymástól elkülönülten éljenek. A házépítésre vonatkozó mondott intézkedésen kívül ezt szolgálta az az előírás is, hogy egyik cigány a másiknál nem lakhat zsellérként, illetve cigány jobbágynak nem lehet cigány szolgája (21. pont). Külön rendelkeztek azokról, „akik koruknál vagy törődöttségüknél fogva a jobbágyi szolgálat felvételére nem

alkalmasak". Őket a „zsellérségben kell megtűrni" és egy nem-cigánnyal egy telekre tenni, abból a meggondolásból, hogy a nem-cigány jobbágy majd ügyel a cigány zsellérre.

Az egyik megyéből másikba való átjárás tiltásának is az volt az egyik funkciója, hogy megszakítsák „a gonosz érintkezés fonalát" a cigányok között. Ugyanebből a célból az uradalmi tisztek ezentúl nem engedhették őket lovaikkal vásárra menni. A rokonok találkozásának akkor is a vásár volt az egyik fontos színtere. Ezzel együtt hangsúlyozták, hogy a cigányokat „ne jelöljék bírónak, hogy külön községet alkothassanak" (24. pont). Ez az előírás annak a korábban kezdődött törekvésnek a folytatása, hogy a cigány közösségek autonóm szerveződési formáit megszüntessék, ami nem egyedülálló jelenség a XVIII. században. A korabeli magyarországi társadalomban sok rétegnek kellett tartania kiváltságai elvesztésétől, és az autonóm területek jogait is megnyírbálták, vagy hatalmas összegek fejében hagyták meg.

Az uralkodó azt is megparancsolta, hogy a cigány családokat egyenként osszák szét az uradalmak között, hogy ne legyen köztük „társulás", egyébként is igyekezzenek a törvényhatóságokban megakadályozni a cigányok közötti „veszedelmes kereskedést". Nem mondják meg pontosan, hogy ezen mit értenek, feltehetően arról lehet szó, hogy ne lehessenek egymás orgazdái (25. pont). Erre enged következtetni, hogy a rablók és orgazdák megsegítéséről szóló 1782. július 19-én kiadott rendeletet újból ki kellett hirdetni (37. pont). A már említett kényszertelepítésekkel szemben is egyik ellenérv volt, hogy megfelelőbb eszköz a cigányok egymástól való elválasztása. Ez az álláspont már összekapcsolódott azzal a teóriával, hogy „ha eltiltják őket életmódjuktól és nyelvük használatától, jobbágyokká és mesterekké formálódnak, és ezen a módon fokozatosan eltűnik a neve is ezen népnek az örökös tartományokban" (38. pont). A magyaországi vármegyék nem mindenütt fogadták szívesen a cigányok és nem-cigányok összeolvasztásának gondolatát. Itt a fogalmazás módja is elég átlátszó, mert arra lehet következtetni, hogy az asszimiláció elsődleges színterének Magyarországnak kellene lenni, tehát az örökös tartományok népességét meg akarják „kímélni" a cigányokkal való összeolvadástól.

A cigány identitást közvetlenül vagy közvetve befolyásoló korábbi rendeletek alapelveivel II. József egyetértett. A cigány nyelvről és a cigány népnévről kiadott rendeleteket maradéktalanul megismételte és elrendelte ismételt kihirdetésüket (vö. 1761. dec. 10., 1762. febr. 15., 1772. nov. 23., 1773. febr. 22.). Új intézkedés, hogy a cigányok ne merészeljék megváltoztatni családnevüket, a felvett neveket tartsák meg és gyermekeik is a szüleik nevét viseljék (23. pont). A cigány nyelv használatát ezentúl 24 pálcával büntették, hasonlóképpen az egymástól távol élő vagy szomszéd utcákban lakó cigányok gyülekezését, közös lakomázását, mulato-

zását (30. pont). Az öltözködésről érvényben levő rendeletek is változtatás nélkül továbbéltek (15-16. pont, vö. 1763. febr. 28., 1767. dec. 10., 1772. febr. 22.), miként a döghús fogyasztására vonatkozók is (18. és 51. pont, vö. 1773. febr. 22.). Az egységes bánásmód elve alapján II. József azt is elrendelte, hogy a 24 pálca, illetve egy hónap börtön büntetést a nem-cigány pásztorokra és csordásokra is alkalmazni kell dögevés esetén.

A cigányok szokásait érintő törvényhatósági javaslatok legrészletesebben a házasságkötéssel foglalkoztak. Rögtön a reguláció 1. pontja arra a véleményre reagál, hogy a cigányok egymás közötti házasodását *(zingaris ex propria gente)* általában véve tiltsák meg. II. József elfogadhatóbbnak tartotta az 1775. február 20-án, március 9-én és július 10-én kiadott rendeleteket. Egyrészt azért, mert ez csak a jövőbeni nemzedékek helyzetétnek javítására szolgálhatna, másrészt valószínűleg tisztán látta, hogy a házasodási tilalom a törvényhatóságok többségéből ellenállást váltana ki. Az egymás közötti házasodás tilalma ugyanis azt rejti magában, hogy a cigányok csak gádzsókkal házasodhatnak, a túlzott asszimilációt sérelmező vármegyék pedig ezt nem fogadták volna el. A cigányok többsége keresztény felfogás szerint törvénytelen házassgában élt és bűnös módon nemzett gyermekeket. A cigány házaspárok viszont azt állították, hogy össze vannak házasodva. A cigányok és gádzsók értékrendje kibékíthetetlenül ütközött össze ebben a kérdésben. II. József a megoldás módját abban látta, hogy írják elő a plébánosoktól kapott házasságlevelek bemutatását, s utasította a törvényhatóságokat a probléma részletes vizsgálatára (11. pont).

Azt a törvényhatósági javaslatot, hogy csak azok házasodhasanak, akik saját maguk által művelt jobbágytelekkel rendelkeznek, vagy belépnek egy céhbe, továbbá tilos legyen az endogám házasság, II. József is megfontolta. Az egzisztenciális feltételek tekintetében kitartott a már mondott régebbi rendeletek mellett, de a vérrokonok közötti házasság megakadályozását kötelezővé tette (32. pont). Az eredeti latin szöveg fordítója az ide vonatkozó szövegrészt *(ne zingari ex zingarica stirpe puellas ducere)* cigány „törzsek" közötti házasságként értelmezte, ami véleményem szerint megévesztő. Az a közösségszerveződési és rokonsági rendszer, amit a modern tudomány az oláh cigányok körében szerzett tapasztalatok alapján ír le a törzs, a nemzetség és a család rendkívül kontextusfüggő fogalmaival,[924] nem használható általános kategóriaként a XVIII. századra. A *stirps - is* latin szó kapcsán nem olyan fogalomra kell gondolnunk, amit a cigányok használnak, hanem olyanra, melynek jelentése megfelel a korabeli felfogásnak. A XVIII. századi latinság korabeli magyar értelmezését leghívebben visszaadó Páriz-Pápai szótára szerint a szó jelentése törzsök, nemzetség eredete. Ennek alapján a *stirps* szót egy ágról származó vérrokonok csoportjaként értelmezem. Esetünkben a rokonsági fok ak-

kora kiterjedéséről van szó, amelyen belül keresztény felfogás szerint nem lehet házasodni, vagyis a fogalom nem felel meg a törzs vagy nemzetség fogalmának.

Volt olyan vármegye, amely a vegyes házasságok elősgítése érdekében azt javasolta, hogy azoknak a nem-cigány leányoknak, akik cigány férfihoz mennek feleségül, illetve azoknak a cigány férfiaknak, akik nem-cigány leányt vesznek el, a házi pénztárból adjanak 24 forint mátkapénzt. II. József is úgy vélte, hogy ilymódon tényleg több lenne a vegyes házasság, de a vármegyei pénztárat nem lehet ezzel megterhelni (a katonait pedig nem akarta), elvetette a javaslatot (56. pont).

Részben a házasságkötéssel összefüggésben, részben attól függetlenül vetődött fel a cigányok vallásgyakorlásának kérdése (vö. 1773. febr. 22., 1774. jún. 30.). A megélhetési módok mellett a cigányok vallási közömbössége volt az, ami a gádzsók szemében a legelítélendőbb volt, s II. József korában a korábbi évtizedeknél erősebb hangsúllyal szerepelt a törvényhatóságok és a helytartótanács politikájában is. Érdemes idéznünk az 1783-as resolutio ide vonatkozó 48. pontját:

„Mivel kétségtelen, hogy ezen kóborló, veszélyes és az emberiség ellen mindent merészelő és mindenre kapható népség megnevelésének az alapja a zsenge kortól az anyatejjel beszívott istenfélelem, evégből úgy a zsenge gyermekeket mint a felnőtteket és az öregeket, tehát magukat a szülőket is felmenthetetlenül, minden hathatós eszközzel kényszerítsék a községi bírák úgy vasárnapokon, mint az ünnepeken az istentiszteletekre maradandó figyelmeztetéssel az illetőknél. A helységek plébánosai főképpen arra figyeljenek, hogy az említett napokon vele az isten hátában megjelenjenek, ott mindenekelőtt az isten igéjét meghallgassák, gyakran kötelezze őket a hitvallás meegtételére, a hitoktatáson ne csak a gyermekeket, hanem az idős apákat is, akik szabály szerint alig tartoznak valamelyik valláshoz, oktassák és vizsgáztassák, hogy ezekről a kisebb ünnepeken a nép és a gyülekezet előtt a gyülekezet lelkipásztora által megvizsgálni, dorgálni és lelkesíteni lehessen őket. Miként a tapasztalat mutatja, ennek a népnek alig valami, vagy talán semmi vallása nincs, akinek valami volna a helyben uralkodó vallásból, csak látszólag követi azt. Ezért a kezdet kezdetén meg kell vizsgálni azt, hogy az idősebbek és a szülők miféle közömbös valláson volnának, hogy netalán idővel a katolikus igaz hitre vezérelhetők lennének arról, amit őseik követtek és amin maguk is tévelygenek. Ezt magát határozzák meg, hogy majd a plébánosok, illetőleg a lelkészek átitathassák őket azon vallás alaptörvényeivel. Mivel pedig ezen népség vallásossága és erkölcsössége tekintetében a kívánatos eredmények ellenére van az egyházi adó, orvoslásul ő szent királyi felsége elrendelte, hogy a hivatalbéliek az évenkénti úrbéri vizsgálatok alkalmából mutassák ki a plébánosok, prédikátorok és pópáknak a vallás és erkölcsi oktatás körüli dolgait is."

A házasság, a vallásgyakorlás kérdésétől, s általában az asszimiláció és a cigány közösségek szokásrendjének megváltoztatásától, vaalmint az átnevelés alternatíváitól elválaszthatatlanok a gyermekek sorsába beavatkozó intézkedések. A törvényhatósági tervek általában azt javasolták, hogy a cigányoktól elvett gyermekek ne találkozhassanak szüleikkel, távoli vármegyékbe adják őket nevelésre, a vármegyék cseréljék ki őket egymás között. Ezt a javaslatot is többször úgy értelmezték a hazai szakirodalomban, mint megvalósult tényt, de II. József elutasította mondván, hogy nem valósítható meg az átszállítás magas költségei miatt. Nem is lett belőle általános gyakorlat, de a XIX. század eleji forrásokból néhány esetben arra lehet következtetni, hogy előfordult a cigány gyemekek szüleiktől való végleges elszakadása. Az uralkodó elegendőnek tartotta a cigány csoportok elválasztását (43. pont).

A cigány gyermekek szülőktől való elválasztásában is a korábbi alapelvek voltak irányadóak (vö. 1773. febr. 22., 1773. nov. 23., 1774. jan. 3.). Az érvényben levő rendelkezések értelmében a gyermekeket a szomszédos helységekben kellett nem-cigány családoknál elhelyezni, de rengeteg példa van arra, hogy helyi gazdák vették magukhoz őket (5. pont). Külön pontban definiálták, hogy mit kell érteni a cigány gyermekek elvételén (20. és 33. pont): „úgy a fiú, mint a leány gyermekeket negyedik évüktől fogva tíz éves betöltéséig a parasztok tartják az említett bér ellenében, azután pedig mint ostoros gyermekeket alkalmazzák, annyi évig szolgál, mint ahány évig tartották, minden bér nélkül ugyanazon parasztnál. Ha pedig valamelyiket alkalmasnak találnak iparosnak, tizedik éve betöltése után ennek gyakorlására alkalmazzák, a pásztorkodástól pedig egyenesen tartsák őket távol." A pásztorkodásra vonatkozó szándék csak részben valósult meg a hétköznapi életben. Korábban is gyakran előfordult, hogy cigányokat alkalmaztak a községek az állatok őrzésére, a XVIII. század végén pedig több helyen is felbukkannak cigányok a pásztorösszeírásokban.[925]

II. József módosította a gyermekek tartási költségeire vonatkozó rendelkezéseket. Az 55. pont elárulja, hogy mennyire sántító logikával értelmezték a rendeletalkotók a cigányok viselkedését: „Mivel félni lehet, hogy a gyermekeket mindig közpénzen tartják el, a szülők megszabadulva gyermekeik gondjától, henyén élnek és vérüktől űzve elfajzott gyermekeiket szaporítanák, avégből, hogy ez a nép minél nagyobb biztatást és ösztönzést kapjon a munkához és pénzkereséshez, ő szent királyi felsége jóságosan elrendelte, hogy amíg a gyermekek napi tartásdíját a házipénztárból kell fizetni, ezen tartásdíjnak felét vagy harmadát fizettessék meg a szülőkkel, amennyiben azt ezek módja megengedi."

A cigányság valamennyi tipikus megélhetési módjával külön pontokban esik szó a resolutioban. A kovácsmesterség gyakorlását néhány törvényhatóság szolgabírói

engedélyhez kötötte, de II. József jobban bízott a központilag megszabott normatívákban (vö. 1773. febr. 22.). A céhekbe való felvételt sem szabályozták újabb intézkedésekkel. A vármegyék azt javasolták, hogy ha valamely cigány mesterember be akar lépni mestersége céhébe, akkor minden akadály nélkül vegyék fel őket. II. József az 1761. december 10-i rendelet újbóli kihirdetését rendelte el (13. pont, l. még 1767. dec. 10., 1773. febr. 22.), de már fél év múlva belátta, hogy ez nem elegendő, s rendelkezést hoztak a felszabadítási taxáról.[926] A törvényhatóságok a zenélés kérdésében voltak a legmerevebbek, a már említett pontban II. Józsefnek kellett őket józanságra és körültekintésre inteni (vö. 1773. febr. 22.). A lótartás 1757 óta permanensen témája volt a vármegyei közgyűléseknek. A zenélést a kóborlás ürügyének, a lovakat pedig eszközének tartották. 1782/83-ban a helyhatósági szabályrendeletekben már rögzített véleményüket ismételték meg: a lótartást a cigányoknak semmi esetre se engedjék meg, szigorúan szorítsák őket ökörfogatok használatára és szarvasmarha tartására. II. József az addigi rendeletekhez utalta őket, mondván, hogy csak a lókereskedés tilos a számukra, a gazdasági munkák elvégzéséhez szülséges lovak tartása nem (2. pont, vö. 1761. dec. 10., 1767. dec. 10, 1769. júl. 19., 1773. febr. 22., 1774. jan. 3.). A koldulás kérdésében közelebb voltak az álláspontok: a cigányok számára a koldulás általában véve tilos (3. pont), azzal a kiegészítéssel, hogy a valódi koldusoknak szabad alamizsnát kérni a paplakok és a templomok bejáratánál (22. pont, vö. 1775. júl. 10.).

Amilyen nehezen alakult ki a magyarországi cigányok között a vajdai intézmény, olyan nehéz volt a megszüntetése. Az a szervezeti forma, amelyről korábban már beszéltem, nem tűnt el a rendeletek hatására, mert a magyarországi földesurak a számukra megfelelő módon akarták kezelni a cigányokat, a kormányszervek és a vármegyék akaratával nem mindig értettek egyet, a szervezeti kérdésekben sem. Az asszimilációt ellenző törvényhatóságok is igyekeztek fenntartani a részleges autonómát, amely a szokványos hétköznapi konfliktusok feloldásában hatékonyabbnak tűnt a községbírók alá rendeléssel, ami újfajta konfliktusokat váltott ki. Ennek ellenére II. József a cigányok szervezeti különállásának teljes felszámolása mellett foglalt állást (7. és 17. pont, vö. 1767. dec. 10., 1772. nov. 23.).

II. József minden fontos kérdésben az olyan intézkedések híve volt, amelyek szerinte a gyors megoldáshoz vezethettek. Azokat az alternatívákat, amelyek hosszabb idő alatt hatékonyabb eredményt hozhattak volna, többnyire elvetette. A már letelepítettek helyzetét meg akarta szilárdítani és olyan helyzetet teremteni, amelyben nem kell újra és újra az időközben érkezett vándorcigányok letelepítésével foglalkozni. Koncepciója érvényesítéséhez elengedhetetlen volt két feltétel következetes érvényesítése: egyrészt teljesen meg kellett volna akadályozni újabb cso-

portok Magyarországra jövetelét, másrészt meg kellett valahogy szabadulni a már itt levő vándorcigányoktól. Abban bízott, hogy az Erdély felőli bevándorlást tiltó rendelet a többi intézkedéssel együtt sikeres lesz (vö. 1783. jan. 28.). Elrendelte, hogy a hegyek közt meghúzódott cigányokat a törvényhatóságok próbálják számba venni, s tájékoztassák a helytartótanácsot számukról, korukról, nemükről, s arról is, hogy hánynak lehetne hasznosítani a munkaerejét. A hegyek között és az útmenti berkekben lappangó cigányokat minden eszközzel üldözzék és vegyenek igénybe katonai segítséget is (35-36. pont).

A rendeletek hatékony végrehajtását remélte a negyedévenkénti rendszeres jelentési kötelezettség megújításától (8. pont, vö. 1772. márc. 23., 1773. dec. 20., 1774. jan. 3.), de elrendelte, hogy ezentúl ne a túlterhelt szolgabíróknak, hanem a járási esküdteknek kelljen azt elvégezni. A szolgabírók új feladatot kaptak: az évenként esedékes úrbéri vizsgálatok során kellett ellenőrizniük, hogy az elért eredmények nem semmisülnek-e meg, s összefoglaló jelentést tenni (40. pont). Ha az esküdtek vagy a szolgabírók vizsgálatai során valamelyik cigányról bebizonyosodik, hogy kóborló, azonnal meg kell csapatni (9. pont). A rendeletek végrehajtását gátló földesurak nevét is a járási esküdteknek kellett összeírni (53. pont).

Bács vármegyének a resolutiohoz mellékelt 1782. december 2-án kelt, az 1782. október 21-i utasításra válaszoló jelentéséből[927] II. József arra a következtetésre jutott, hogyha a törvényhatóságok alaposabban tanulmányoznák a rendeleteket és következetesebbek lennének a végrehajtásban, akkor a cigányügy már régen meg lenne oldva, ezért felelősségre vonás terhe alatt fél évet adott az érvényben levő rendelkezések végrehajtására. Egyszersmind elrendelte, hogy azokat a cigányokat, akik ténylegesen paraszti életmódot folytatnak és jól viselik magukat, ki kell venni a cigányok sorából. Rájuk az 59 pont nem vonatkozik, sőt velük szemben még azt a megkülönböztetést is meg kell szüntetni, hogy újparasztnak *(neo-colonus)* nevezzék őket (59. pont). Hivatalosan megszűnnek cigánynak lenni. Kétségkívül itt van a gyökere annak a folyamatnak, amely a romungrók csoportjának kialakulásához vezetett, de a környezetük szemében cigányok maradtak. II. Józsefnek ez a teóriája továbbélt és módosult formában az 1794. március 21-én kiadott rendeletbe is bekerült, s halála után hét évvel gyakorlatban is megvalósult. 1797. január 17-én Osvárth Mihály Borsod vármegye szendrői járásának esküdtje a cigányösszeíráshoz mellékelt jelentésbe a következőket írta:[928] *Vámoson pedig Kis Ferncz, Kis József, Tenkei György, és Horváth Sámuel czigányok, tisztességes élet módját gyakorlóknak, állandó becsületes lakásúaknak találtatván, a czigányok száma közül, a felséges rendelés 47dik pontjának 5dik czikkelye szerint általam Osvárth Mihály által ki vétettek, és a haza több becsületes lakossainak száma közé tetetteknek lenni declaráltattak.*

II. József uralkodása alatt a cigányok letelepítésének ügye előrehaladt, a vármegyéknek a rendezés eredményeiről szóló jelentései nem voltak megalapozatlanok, s az a vélemény sem tartható, hogy a helytartótanács ellenőrzés nélkül, az uralkodó megnyugtatására puszta formalitásból továbbította a relatiókat.[929] A törvényhatóságok és a helytartótanács közötti levelezés nem erről tanúskodik. II. József türelmetlen volt, de amikor 1787-ben megszüntette a cigányügyi osztályt (eleve csak annyi időre tervezte a fennállását, amíg a lényeges rendezési elveket kidolgozzák) a kritikus kérdés már nem a központi szabályozás volt, hanem az együttélés helyi problémáinak kezelése, amit joggal tekintett a közigazgatási szervek feladatának. Azzal, hogy a letelepedett cigányok ügyeit a helytartótanás vármegyei osztályához utalta, deklarálta a cigányok egyenjogúsítását. Az, hogy a kor jogi és erkölcsi értékrendjében a vándorcigányok a mindenféle csavargókra érvényes büntető szankciók hatálya alá estek, megint csak a normatív moralizálás szemüvegén keresztül meglepő, a XVIII. században kézenfekvő volt.

Amíg a Magyar Királyságban a helytartótanács, addig Erdélyben a Gubernium, azaz a főkormányszék szerkesztette meg a cigányügyi rendeleteket és több-kevesebb sikerrel koordinálta a törvényhatósági javaslatokat. II. József uralkodása alatt több, mint tíz rendeletet hoztak. Erdélyben nemcsak rendeleti, hanem országgyűlési előzményekre is támaszkodhatott a kormányhatóság. Az ottani cigányok egy része kamarai fennhatóság alatt állt, az ő helyzetüket már az 1747: VIII. törvénycikkben rendezték.[930] Speciális helyzetben voltak, mert munkájuk eredményes végzéséhez engedélyezni kellett számukra a helyváltoztatást. Az aranyász cigányoknak 1747-ben megengedték, hogy addig tartózkodhassanak egy helyen, ameddig munkájuk miatt szükséges és ebben az adott hely birtokosai nem akadályozhatják meg. Ha a cigányok károkat okoznának, akkor a bányabírósághoz kellett fordulni. Az aranymosók évente meghatározott mennyiségű aranyércet tartoztak beszolgáltatni az e célból felállított beváltó hivatalhoz, és ugyanolyan jogok illették őket, mint más erdélyi aranymosókat. Azoknak a cigányoknak azonban, akik nem rendelkeztek a bányabíróságtól engedéllyel, az aranymosást szigorúan tiltották.

A szintén kamarai joghatóság alatt álló fiskális cigányok évente meghatározott összegű taxát fizettek, többségük rézműves volt, s a többiek is valamilyen fémmunkára specializálódtak (rostások, lakatosok, késesek).[931] Az 1740-es évek óta az aranyászokkal együtt rendszeresen összeírták őket. Csoportszerveződésük és az 1780-as években készült összeírásokból legfontosabb demográfiai adataik is alaposan feltártak.[932]

Az aranymosó cigányokról az 1780-as években négy speciális rendelkezést alakotott a gubernium az uralkodó utasítására, elsősorban fokozottabb ellenőrizhető-

ségüket próbálták elérni. Maga a főkormányszék a bányahatóságnak az 1781. évi összeíráshoz mellékelt jelentése alapján nem tartotta letelepíthetőnek az aranymosókat, de II. József nyomására szigorúbb feltételeket szabott számukra a korábbiaknál. Az 1747. évi törvényt érvényben hagyva a 187/1782 (jún. 10.), a 48/1784 (dec. 14.), a 8002/1785 (okt. 17.) és a 7751/1787 (júl. 30.) sz. rendeletekben előírták, hogy ezentúl az aranymosás befejeztével jelentkezzenek a biztosoknál és jelenteniük kellett, hogy hova mennek bükkfáért. Az aranymosók ugyanis téli időszakban különböző famunkákból éltek meg, aranyat csak nyáron lehetett keresni. A fakészítményekkel házalva jelentkezniük kellett a falusi bíróknál, ennek elmulasztása 12 bot büntetéssel járt. A földesurak és a községek évi, csekély összegű taxa ellenében engedték meg számukra, hogy sátraikat felverjék, s a nem tilalmas erdőkben fajzási jogot is engedélyezniük kellett számukra, sőt a sátrak felállításához és kunyhók építéséhez megfelelő fát is adniuk kellett. Ha valamely aranymosó mezei munkát (többnyire részes aratást) vállalva eltávozik, akkor már nem rendelkezik az aranymosókat csak testületileg megillető kiváltságokkal, úgy kell tekinteni, mint bármely zsellért. 1782-ben az aranymosóknak is három évet adtak, hogy szerezzenek maguknak állandó lakhelyet, az aranymosás után oda kellett visszatérniük. Gyakran előfordult, hogy cigányok aranymosónak adták ki magukat, ezért 1787-ben bevezették, hogy igazolóleveleket kell beszerezniük és azokat minden helyen bemutatniuk a jegyzőnek. Amikor valahonnan elmentek, akkor fel kellett jegyezni az igazolólevélre, hogy meddig tartózkodtak és mi az új úticéljuk. Az asszonyok és a gyermekek számára megtiltották, hogy a falvakban kolduljanak. Azokat, akik nem tartották be a rendelkezéseket, vissza kellett küldeni oda, ahol utoljára összeírták őket.[933]

A fiskális cigányok helyzetének rendezésére a 6525/1782 (szept. 12.), a 2454/1783 (ápr. 8.) és a 6902/1784 (aug. 18.) sz. rendeletekkel tettek kísérletet. A leglényegesebb intézkedések:[934]

- Ahol van arra alkalmas kincstári birtok, a fiskális cigányokat le kell telepíteni, segíteni őket a házépítésben, sőt a szükséges mezőgazdasági eszközök beszerzéséhez pénzt kell nekik kölcsönözni, amit munkával kellett törleszteniük
- A magyarországi rendelkezésekkel ellentétben a fiskális cigányok zsellérként másik cigányhoz is költözhettek, az állandó lakóhely kialakítása az adott helyzetben fontosabb szempont volt, mint a családok elválasztása. Ha ezt a megoldát választották, akkor három hónapon belül 15 forint lefizetésével a kamarai joghatóság alól mentesítő bizonyítványt kellett kérniük.
- Azokat a családokat, akiket nem lehetett kincstári birtokon letelepíteni, illetve nem tudtak maguknak lakóhelyet szerezni, földesurakhoz kellett adni, akik

kötelesek voltak elhelyezni őket. Ez az intézkedés elkerülhetetlenül konfliktusokat váltott ki a főkormányszék és az erdélyi nemesek között, akik csak annyi cigányt akartak befogadni, amennyit gazdaságosan elláthattak munkával.

- A letelepített fiskális cigányok három évi adómentességet nyertek és a földesúri szolgálatokban is enyhítést kaptak. A földesurak ennek sem örültek, s ez már a nem-cigány jobbágyokat is sértette, mert őket uraik fokozottabb szzolgálatra kötelezték.
- A cigányoknak lakóhelyükről tilos volt útlevél nélkül elmenni, 12 bot büntetés terhe alatt.

Az erdélyi rendeletek többsége a földesúri függésben élő vagy községi szolgálatban álló cigányokkal foglalkozott, s külön rendeletekben intézkedtek a kóbor cigányokról is. E rendeletek: 834/1780 (febr. 3.), 4382/1780 (júl. 26.), 6600/1780 (nov. 29.), 2753/1781 (márc. 28.), 6525/1782 (aug. 14.), 1742/1783 (aug. 27.), 7551/1787. Ugyanazokkal a problémákkal foglalkoztak, mint a helytartótanácsi rendeletek és a rendezés alapelvei sem különböztek.[935] Mások voltak viszont a végrehajtást befolyásoló körülmények. Erdélyben több volt a vándorcigány, kevesebb a művelhető terület, ennek következtében a cigányok letelepítése nehezebb volt, a gubernium 1791. évi felmérése szerint nem is sikerült. Erdély számára nem volt kedvező az a II. József uralkodása alatt többnyire célravezető rendelet, amely megtiltotta a cigányok Erdélyből Magyarországra történő vándorlását, mert elzáródott a népességfelesleg levezető csatornája, miközben a másik irányból, azaz Havasalföld és Moldva felől nem sikerült kellőképpen megfékezni az újabb csoportok beköltözését.

Amikor az erdélyi országgyűlés 1791-ben az örökös jobbágyság és röghözkötés eltörlését tárgyalta, a cigányok szabad költözési jogát kénytelenek voltak korlátozni. A törvény erre vonatkozó szövege:[936]

Miután eddigelé sem a közigazgatás szigorúságával, sem a földesurak iparkodásával nem volt kivehető, hogy a czigányok állandó lakhelyekre szorítkozzanak, sőt inkább a leggtöbben manapság is kóbor módra bolyonganak és lopást meg rablást űznek, határozzák: hogy a czigányokat, a kik eddigelé a földesurak engedelme nélkül költöztek vagy ezután költöznének, a vármegyék és székek tisztei állítsák vissza régi uraiknak, a kik kötelesek legyenek azok erkölcseit megjavítani és lassankint a mezei gazdaság és mesterségek űzésére szorítani és megtelepíteni, az általános szabadon bocsátást és szabad költözést, csakis a megtelepedett és mezei gazdaságot űző czigányokra terjesztvén ki.

A gubernium 1791-ben jelentést kért a törvényhatóságoktól a vándorcigányok állapotáról és a rendszeres bizottsági munkálatokhoz kapcsolódva új megoldásokat keresett. Ugyanekkor a magyar országgyűlésben is új tervezeteket dolgoztak ki, s a cigányügy ott is új irányba fordult.

Cigányok a törvényhatóságokban

A helyhatósági szabályozás

III. Károly 1724-es rendelete után a helyi jogalkotás és az együttélés feltételeit megteremtő spontán folyamatok valamelyest kényszerpályára terelődtek. Előrelépés történt I. Lipót korához képest, mert a cigányok lassan kikerültek a társadalmi vákuumból, de sok helyen az addig működőképes egyensúlyt teremtő mechanizmusok felborultak. A vármegyék és a földesurak nem az újabb és újabb cigány csoportok letelepítésével akartak bajlódni, hanem a számukra kedvező módon felhasználni a már ott élők munkaerejét. Az 1720-as években az újjáépítés még nem fejeződött be, az uradalom munkaerő-igénye sem töltődött fel, de cigányokra csak a már sokszor említett racionális határokon belül volt szükség. A vármegyék és a szabad királyi városok többsége arra törekedett, hogy meggátolja újabb cigány csoportok beköltözését. Tolna vármegye közgyűlése 1725. május 16-án pl. az alábbi levelet küldte a kalocsai érsek prefektusához:[937]

Perillustris ac Generose Domine, Nobis colendissime !

Salutem et paratissimam servitiorum commendationem. Mivel mind kegyelmes urunk ő fölsége kegyelmessen és egyszersmind erőssen is és keménnyen parancsollja, úgy az fölséges consilium Regium intimállja, hogy az csigányok, csavargók, koldusok és passus nélkül járókra szorgalmatos gondviselés legyen, legfőképpen az passusokon. Azért akarnánk kegyelmedet szomszédságossan meg találnunk, maga praefectusságában levő révészeknek sedulo [szorgalmatosan] meg parancsolni ne terheltessék kegyelmed, hogy a féle csavargókat, csigányokat, koldusokat és passus nélkül valókat a réveken semmiképpen által ne vigyék és nekik ne favorisalljanak, hogy így annál is inkább az szegénység(nek) bátorságosabb permansiojok lehessen. Caeterum praetitulatam dominationem vestram in vita sua feliciter valere desideramus. Datum in Oppido Szekszard ex continuata ibidem generali congregatione nostra, die 16. mensis May, anno 1725.

Praetitulatae dominationis vestrae.
Ad officia paratus
Comitatus Tolnensis

A törvényhatóságok 1724 után egyszerre igyekeztek elérni a központi akaratnak megfelelő letelepítést és a speciális helyi problémák elfogadható szabályozását. Egyik sem járt konfliktusok nélkül. Egyrészt a letelepítés részletkérdéseinek szabályozatlansága, másrészt az érdekek sérülékenysége miatt. Cigányokkal kapcsolatos problémához szinte nem lehetett úgy hozzányúlni, hogy valaki ne találja sérelmesnek, vagy ne veszélyeztesse nagyobb embercsoport megélhetési lehetőségét.[938]

Miskolcon pl. a cigányok a városi házak között építették fel kalyibáikat, s ezzel veszélynek tették ki a lakosságot, mivel a bennük levő tűzhelyek miatt könnyen tűz támadhatott. Vármegyei szabályrendeletet hoztak, hogy ezentúl a cigányok csak a városon kívül építhetik fel lakóhelyeiket. Aki ellenszegül a rendelkezésnek, az 40 botütéssel büntethető.[939] Kényszerű intézkedés racionális megfontolásból, amely hátráltatja a vármegye által is helyeselt általános célt, a cigányság végleges letelepítését.

1726-ban Borsod vármegye újabb intézkedésében a helytartótanács e tárgyban hozott rendeletére hivatkozva (az 1724-es rendeletről van szó) elrendelte, hogy Miskolcról és a megye egyéb helységeiből is a cigányokat telepítsék ki és a települések mellett jelöljenek ki nekik tartózkodási helyet. A végrehajtással a szolgabírókat bízták meg.[940] Ez a rendelkezés azokra vonatkozott, akik nem álltak szolgálatban és nem kerültek földesúri függésbe. Későbbi forrásokból ugyanis kiderül, hogy Borsodban a cigányok nagy része nem került földesúri függésbe (vö. Borsod 1758-as statútumával).

Ugyanebben az időben Nógrádban jómódú köznemesek birtokain telepítették le az 1724-es rendeletben előírt módon összeírt cigányokat.[941] Somogyban pedig ösztvér megoldáshoz folyamodtak, a cigányok többségére az új rendeletet alkalmazták, de a főispán birtokainak munkaerő-ellátására a régebbi szisztémát is működtették, a demográfiai és igazgatási korlátozottsággal. A XVIII. század elejének jellegzetes dilemmája: az ellenőrzött helyváltoztató életmód a földesúrnak és a cigányoknak is kedvezőbb, de már nem engedhető meg valamennyi cigánynak. 1725 május 1-jén az alábbi statútumot fundálták ki a somogyi nemesek közgyűlésén:[942]

„Cigányok a méltóságos főispán úr birtokain huszonöten fognak maradni, s számukra engedélyeztetik, hogy a vármegye területén járjanak-keljenek és gyakorolják a kovácsmesterséget; oly módon azonban, hogy igen szigorú fegyelem alatt tartassanak és ha közülük valaki a legkisebb vétséget is elköveti, példásan büntettessék meg. Az összes többi cigány irattassék össze a szolgabíró urak által és ha a földesurak valamelyike bárkit is be akarna fogadni közülük birtokaira, semmilyen módon se engedtessék meg nekik a szabad költözés és menetel: sőt inkább min-

denki vigyázza a saját területére befogadott cigányt; ha pedig valamelyiküket azon kapják, hogy földesurának területén kívül kóborol, azonnal szenvedje el a méltóságos Királyi Tanács kegyelmes rendelkezésében foglalt büntetést."

A somogyihoz hasonló megoldás Borsodban is felvetődött, de mivel a cigányokra nem a főrangú, hanem főleg a kisnemesek tartottak igényt, a megyehatóság gátat vetett a spontán folyamatoknak és a helytartótanácshoz fordult. Az ügy néhány részlete a helytartótanács 1728. február 28-án Borsod vármegyéhez írt leveléből rekonstruálható.[943] Az egytelkes borsodi nemesek (nem mondják meg, mely településeken) pártfogásukba vettek cigányokat és speciális feladatokra alkalmazták őket. A levél fogalmazási módja arra enged következtetni, hogy különféle konfliktusaikban is felhasználták a cigányokat, de az is lehet, hogy a jogtalanaságokra és gyújtogatás veszélyére történő utalás nem más, mint egy szokványos sztereotípia. A cigányok között voltak olyanok, akik a kisnemesek falvaiban laktak, olyanok, akik a településeken kívül éltek és olyanok is, akiket már befogadott valamelyik birtokos nemes. Vagyis az egytelkes nemesek a birtokos nemesek cigányait magukhoz csalogatták, akik panaszt tettek a vármegyénél. A megye vezetése a középnemesek kezében volt, a közgyűlés a birtokos nemesek érdekei mellé állt. A helytartótanácsi levél szerint az egytelkes nemesek azt a látszatot keltették, mintha az általuk pártfogolt cigányok helyzete az 1724-es rendeletnek megfelelően lenne rendezve, így megakadályozták, hogy a vármegye akár ellenük, akár a cigányok ellen eljárhasson. A helytartótanács nem foglalt el érdemi álláspontot, nem is avatkozott be, egyszerűen utasítást adott a központi rendelet érvényesítésére.

A hatalmaskodáson, a helyi érdekellentéteken túl ez a história példa arra a feszültségre, amely a XVIII. század folyamán a vármegyék többségében végig ott húzódott a vármegye és a földesurak, illetve a nemesek között. Borsodban az egytelkes nemesek voltak azok, akik a cigányok számára olyan megélhetési lehetőséget nyújtottak, amely jobban megfelelt ambícióiknak, mint a letelepítés, sőt képességeiket is jobban kihasználhatták. Máshol középbirtokosok vagy főrangúak kínálták ugyanezt a lehetőséget. A részleges életmódváltás spontán metódusai azonban ellenkeztek a központi kormányzat által szorgalmazott alternatívával. Az 1780-as évekig a törvényhatósági szabályozásra ez a konfliktus nyomta rá a bélyegét, s a megoldást jelentősen befolyásolta a helyi nemesség összetétele, ebből adódóan a birtokszerkezet, illetőleg a vármegyék politikai beállítottsága. A helytartótanács és a törvényhatóságok is arra törekedtek, hogy lehetőleg hosszú távra keresztülvigyenek valamilyen általános rendezést, de ez lehetetlen volt. A vármegyékben másmás területekről érkezett, a környezetben eltérő mértékben vagy semennyire sem alkalmazkodott cigányok tartózkodtak, folyton újabbak érkeztek és a járási hiva-

talnokok állandóan az érdemi munka feltételének megteremtésével voltak elfoglalva, a bajok okának megszüntetésére kevés energia és idő maradt.

A XVIII. századról szólva ugyanazzal a dilemmával kerülünk szembe, mint a XVI-XVII. századnál. A lokális modellek feltáratlansága miatt kerülnünk kell a túlzott általánosításokat, és nem nézhetünk annyira a helyhatósági szabályrendeletek mögé, mint szeretnénk. Megpróbálunk lehetőleg minél többféle rendelkezést ismertetve, a törvényhatósági munkálatok lépcsőiről képet alkotni. Az eddigieknél jóval nagyobb forrásbázis alapján tesszük ezt, lehetőségeink mégis korlátozottak, és kérdések sora marad megválaszolatlanul. Nem ismerjük például eléggé az 1773. február 22-én keletkezett vármegyei tervezeteket, az 1782. október 21-i utasításra adott válaszokat, s az 1783. október 9-i resolutio nyomán összeállított civilizációs programokat. Utóbbiakról azt is fel kellene tárni, hogy hol váltak statútummá és hol maradtak meg tervnek.

1730. Veszprém vármegye. A szolgabírákkal összegyűjtették minden járásban a cigányokra és egyéb kóborló csoportokra vonatkozó helytartótanácsi rendelkezéseket és leiratokat. A szolgabírókon keresztül a vármegye arról rendelkezik, hogy a földesurak ne vegyék ki annak a helynek a joghatósága alól a cigányokat, ahová tartoznak és ne tartsák vissza semmilyen ürüggyel. A cigányok ne merészeljenek kóborolni és a nyilvános vásárokat látogatni.[941] Sajátos ellentmondás: a földesurak elcsábítgatják egymástól a cigány munkaerőt, ugyanakkor a kóborlók ellen határozottan fellépnek. Az együttélés alternatíváinak fontos kérdése: a feudális társadalom kategóriáival nem leírható, nem letelepült, lényegében mindenféle joghatóságon kívüli cigányok munkaerejére a munkerőgondokkal küzdő földesurak azért nem tartanak igényt, mert a cigányok nem hajlandók függőséget vállalni, vagy azért nem, mert ezek a cigányok nem tudnak olyan szolgálatokat felkínálni, amire szükség lenne.

1730. Pest-Pilis-Solt vármegye. A szolgabírók hirdessék ki, hogy a csavargók és a cigányok semmi módon ne merészeljenek kóborolni, a megye területéről kiutasítják őket. Akik rendelkeznek állandó lakóhellyel, a helyi bírók ne engedjék kóborolni. A csavargókat befogadó vagy a csavargást megengedő bírók büntetése 100 botütés.[945]

1742. április 26-án Pesten általános rendelkezésben foglalkoztak minden olyan csoporttal, amely valamilyen módon változtatta a helyét: zsidókkal, koldusokkal, katonaszökevényekkel, pásztorokkal, az elhagyott helyekkel s a cigányokkal is. A cigányok közül csak azok járhatnak faluról falura, akik kovácsmunkákat végeznek. Közülük is csak azok, akiknek megfelelő útlevele (paasuales) van, amelyben fel van tüntetve a cigányok személyleírása, létszáma, a pontos úticél és az is, hogy

meddig fognak tartózkodni egy - egy helyen. Az oláh cigányoknak (valachici autem zingari !) ne kaphassanak másként igazolóleveleket (testimoniales), csak a törvényhatósági tisztviselőktől, a földesuraktól vagy azok tisztejeitől, vagy a helységek elöljáróságától megfelelően pecséttel megerősítve és ezekben az igazolólevelekben is legyenek részletes személyleírások.[946]

Az 1740-es években tehát Pest megyében még fennállt az a helyváltoztatásos szisztéma, amit a XVII. századból és a XVIII. század elejéről ismerünk már, s megpróbálták össszhangba hozni az újabb rendeletekkel.

1744. Zólyom vármegye. A cigányokat korábban már letelepedésre szorították, de ismét kóborolni kezdtek, ezért elhatározzák, hogy amelyik cigány elhagyja kijelölt lakóhelyét, azt fogják el és 100 bottal büntessék, s utasítsák ki a megyéből.[947]

1750. Szabolcs vármegye. A közbiztonság érdekében a megsokasodott tolvajok ellen intézkednek. Ha a falusi bírók bárhol megfelelő okmányokkal nem rendelkező lovat, vagy más állatot hajtó oláhokat vagy cigányokat[948] találnak, kötelesek helyben elfogni és a vármegyei börtönbe vitetni. Ha ezt elmulasztják, testi fenyítéssel büntethetők. A szabályrendelet szerint a cigányok és oláhok között a leggyakoribb a lopás.[949] Ebből a statútumból is úgy tűnik, hogy a cigányok ragaszkodtak a független munka lehetőségéhez.

1751. február 25. Sopron vármegye. A kóborló cigányok lopásai miatt elhatározzák, hogy a főszolgabírók értesítsék a földesurakat: akiket fennhatóságuk alatt, saját földesúri joghatóságuk territóriumán belül vissza akarnak tartani, tartsák vissza és nevezzék meg és az állandó lakóhely érdekében kijelölt helyeken folyamatosan tartózkodókat is. Azokat, akik a falvakban folyamatosan tartózkodnak, a szolgabírók alkalmazzák mesterségre *(pro fabris accommodent)*, valószínűleg kovácsolásra. Akiknek nincs védelmük, azaz nem fogadták be őket földesurak, vagy nem szegődtek el, ki kell űzni a megyéből az idegen cigányokkal együtt, akiknek büntetés terhe alatt megtiltják, hogy a vármegyébe jöjjenek vásárokra, vagy egyéb okból. A kiűzés határideje április 24., tehát két hónap alatt kell végrehajtani.[950]

1751. október 26. Somogy vármegye. Mivel a cigányok a törvény ellenére a lakosoknak súlyos károkat okozva a falvakban ide-oda kóborolnak és különféle tolvajlásokat, főként lólpásokat követnek el, szigorúan elrendelik, hogy az efféle cigányok az őket megtűrő földesurak birtokain szerezzenek maguknak állandó lakóhelyet (fixam stationem), és ezután ne merészeljenek ide-oda kóborolni. Ha a rendelkezésnek nem tesznek eleget, akkor hivatalos büntetőeljárást indítanak ellenük. A statútumot a szolgabíróknak kellett kihírdetni.[951]

1751: Borsod vármegye. Az adóztatás általános szabályozása során a cigányokról is rendelkeztek. Nehogy a cigányok kibújjanak a terhek alól, a szolgabírók hely-

ben írják össze a cigányokra kivetett adót. A többi adózó esetében az adózók nevét és az adóalapot íratták össze és úgy határozták meg az adó nagyságát, a cigányoknál rögtön megállapították a fizetendő adó mértékét. A cigányok közül az, akinek saját szekere van sátorral, 1 rénes forint 30 krajcárt fizet; akinek szekere van, de sátra nincs, az 1 rénes forinot fizet. Akinek a mondottnál nagyobb a vagyona, az arányosan többet fizessen. Az adókedvezményt a cigányoknál is ugyanúgy állapították meg, mint más adózóknál. Konvenciós szolgák, kerülők, minden olyan személy, aki egész éven át ténylegesen a kovencióból tartotta el magát, s három marhán vagy azzal egyenértékű javakon kívül nem volt egyebe, immunitást kapott.[952]

1752. november 20. Veszprém vármegye. Mivel a cigányok megyeszerte lopásokat követnek el, hogy a jó magaviseletre visszatérítsék őket, elhatározzák: a következő év pünkösdig minden cigány saját ura telkén építsen házat és ott állandóan meg is maradjon. A hivatalnokok a legszigorúbban figyeljenek rájuk, idegen cigányok büntetés terhe alatt nem lehet a megyébe jönni útlevél nélkül, még kevésbé itt tartózkodni.[953]

1752. december 11. Borsod vármegye átirata Szabolcs, Zemplén, Heves, Abaúj és Torna vármegyéhez. A cigányok *lopásra magában is hajlamos* népe földesuraiktól és uradalmi tisztektől nyert útlevelekkel vármegyéről vármegyére gyakori károkozásokkal vándorolnak. A cigányok *helybül helyben való szabados csavargásának engedelme* miatt kérik a szomszéd törvényhatóságok nemesi közgyűléseit, az uradalmi tiszteknek tiltsák meg, hogy a cigányoknak olyan útleveleket adjanak, amikkel más vármegyékbe is átmehetnek. Ha a jövőben Borsod megyében ilyen, vagy méginkább útlevéllel nem rendelkező más megyebeli cigányokat találnak, a helytartótanácsi intimátum értelmében tömlöcre hányatják őket. Eddigi kutatásaim során még nem tudtam megállapítani, hogy pontosan milyen helytartótanácsi rendelkezésre hivatkoztak a borsodi rendek, feltehetően az 1740-es években hozott, a csavargókkal és koldusokkal általánosan foglalkozó intézkedésről van szó.[954]

1753. július 16. Veszprém vármegye. A földesuraiktól elszökött cigányokról intézkednek. Elrendelik, hogyha az 1753/54-es katonai esztendő végéig azoknak a földesuraknak a telkére, akik őket földesúri jogon örökös jobbágyként bírják, saját maguktól nem mennek vissza és lakóhelyet nem készítenek, vagy maguk a földesurak vissza nem viszik őket, akkor ott, ahol találják a földesurak büntessék őket elzárással, a jövőben pedig ott legyenek jobbágyi szolgálatokkal lekötve. Ezek szerint itt is elszökdöstek, s a földesurak sem mindig vitették őket vissza. A cigányok munkaerejére már kevésbé tartottak igényt, mint néhány évtizeddel korábban. Ez mindenütt más-más időpontban következhetett be, az újjáépítés, a népesedés helyi ütemével összefüggésben.[955]

1753. augusztus 16. A XVIII. század tipikus problémáinak egyik példája fogalmazódik meg az akkor szerkesztett statútumban:[956] mivel a szomszédos vármegyékből a cigányokat el kellett űzni, itt megszaporodott a számuk (!) és napról napra tűrhetetlen törvénytelenségeket követnek el, csavarognak, garázdálkodnak, lopnak, rabolnak. „...az ilyesfajta, egyébként is csavargó és kártevő söpredéket ha nem is teljesen kiírtani *[extirpari]*, de legalább rendszabályok közé lehessen szorítani", elrendelik a korábbi határozatoknak megfeleően (pontosan nem mondják meg, hogy ezek melyek), hogy november elsejéig, tehát két és fél hónap alatt építsenek maguknak házakat *(domunculas)* azoknak a földesuraknak a birtokán, illetve falui nak telkein *(in locis mansionum)*, akik hajlandók megtűrni őket. A földesurak jegyezzék fel azoknak a cigányoknak a nevét, akiket maguknál akarnak tartani, s adják át a vármegyei hadnagynak. Eddigi kutatásaim során ilyen névjegyzéket még nem találtam.

1753. Bács-Bodrog vármegye. Az indok ugyanaz, mint három évvel korábban Szabolcsban. Szigorúan elrendelik, hogy idegen cigányok számára a megye területén való tartózkodást ne engedélyezzék. Ha valahol megjelennek, a helyi bírók 50 botot veressenek rájuk, majd eredeti helyükre kísértessék őket, a helytartótanácsi rendeleteknek megfeleleően.[957]

1756. július 5. Jászkun-kerület. Általános rendelkezés. A lakosok békéje érdekében a bírók a gyanús és rossz kinézetű idegeneket feltartóztathatják. Akiknél hamis útlevelet találnak, az ellen a helytartótanács 1753. május 4-én kibocsátott intimátuma szerint járjanak el, illetve az 1753. augusztus 21-én hozott statútum értelmében 12 forintra büntessék őket. A gyanús jövevényeket elhalllgató lakosokat elzárással büntessék. Megtörténhet az is, hogy koldulás álarca alatt kocsikkal kóborlók adományokat gyűjtenek, észrevétlenül bejutva a jász és kun kerületekbe, az ilyeneket ugyancsak 12 forint pénzbüntetéssel kell sújtani. A szóban forgó határozatokat illetően az 1753. augusztus 21-én és 1755. március 10-én tartott közgyűlésen előadottakat is pontosan meg kell tartani, kiterjesztve a nem kerületbeli cigányokra is.[958]

Az eddigi statútumokat olvasva azt hihetjük, hogy a törvényhatóságok mással sem voltak elfoglalva, mint a cigányok kiutasítgatásával, s a cigányok továbbra is légüres közegben mozogtak. A permanens migráció miatt részben így is volt, a statútumok azonban a cigányok történetének csak egyetlen szegmentumáról tájékoztatnak, a törvényhatóságok szándékait tükrözik, amelyek nem mindig valósultak meg. Az 1760-as évek előtti időkből meglehetősen kevés forrás van feltárva, de azért a cigányok életének néhány egyéb oldalát is szemügyre vehetjük.

Baranya megyében például az 1730-as évek óta tovább folyt a letelepítés. A siklósi uradalom után a bólyi uradalom is fogadott be cigányokat, egy 1744. évi ura-

dalmi összeírás szerint Bólyon és az uradalom többi falujában (Töttös, Kisbudmér, Nagybudmér, Belvárd, Kassa, Szőkéd, Vókány, Jakabfalva, Kövesd) 18 cigány családfő élt, a háztartás - és családszerkezet nem állapítható meg. A cigányok egytől-egyig 1 forint 50 dénár cenzust fizettek, ami azt jelenti, hogy a gazdák és nem a zsellérek sorába tartoztak. Miklosovics Iván vajda és Nikolics Iván bíró adómentességet élveztek. Jelenleg semmi egyebet nem tudunk róluk, csupán délszláv neveik (Zalics, Plavsa, Bosa, Sztánko, Jankics, Radak, Jurissa, Tutan, Koszrev, Bekics) engednek arra következtetni, hogy vagy déli irányból nem olyan régen érkezhettek, vagy Baranya megyében tartózkodtak hosszabb ideig délszláv környezetben. A nevek egy részének értelmezése bizonytalan, mert a keresztnevek előtt feltüntetetett helynevekről nem mindig egyértelmű, hogy csak a lakóhely megjelölésére szolgálnak, vagy már vezetéknévvé is váltak.[959]

Nógrád vármegyében az uradalmak az 1750-es évek elejétől kapcsolódtak be a cigányok telepítésébe. A gácsi, szécsényi, füleki uradalom fogadott be cigányokat, de a felnőtt férfiak számából ítélve feltehetően korlátozott számban.[960] A XVIII. század első feléből jelenleg rendelkezésre álló források kevés lehetőséget adnak annak vizsgálatára, hogy egy településen miként változik a cigány népesség. A siklósi uradalmi összeírások és a kecskeméti cigányösszeírások adatainak összevetése arra mutat, hogy a demográfiai sajátosságok különbözőek lehetnek, az adott hely munkaszervezetének befogadó képességétől függően. Siklóson bizonyos idő után a cigány népesség nem növekedett tovább, illetve a stagnálás csak akkor ment át ismét növekedésbe, amikor megváltozott a gazdaság szerkezete. Kecskeméten a cigány népesség száma 1704 és 1837 között folyamatosan nőtt.[961] Mindkét mezővárosban a XVIII. század első felében végbement a cigányok beilleszkedése és különösebb konfliktusok nélkül éltek együtt a nem-cigányokkal. Hasonlóan volt ez Miskolcon is, de az ottani családokról csak az 1760-as évektől vannak részletes adatok.[962] Komolyabb összeütközésekre a XVIII. szazzad második felében kerül majd sor ezeken a helyeken, egyrészt az úrbérrendezés, másrészt a céhek érdekérelme miatt.[963]

A korábban már elemzett más források, illetve a nagyobb területekről képet adó cigányösszeírások szerint a XVIII. század a cigányok folyamatos beáramlásának kora, melynek üteme változó volt. A migráció jellege a konfliktusok jellegével is összefügg. Azokon a helyeken, így az említett mezővárosokban is, ahol a cigányok letelepedettek voltak, az adott lehetőségek szerint a munkamegosztásban hasznos funkcióba kerültek, a hétköznapi értinkezés nem volt etnospecifikus. A jellegzetesnek mondható konfliktusok a vándorcigányoknak a környeztükétől eltérő életmódjából adódtak. A statútumuk folyton folyvást utalnak a sorozatos vagyon elleni

bűncselekményekre. Érdemes egy konkrét esettel is megismerkednünk, mégpedig egy somogyi szolgabírói vizsgálattal, amit 1749-ben göllei cigányok ügyében folytattak le.[964]

Az első kihallgatásra 1749. március 15-én került sor Szentgáloskéren:

Sequuntur Inquisitiones Magistratuales.

Anno Domini 1749-no die 15-ta Mensis Martij praesens Inquisitio Magistratualis in Possessione Sz: G: Kér Inclyti Comitatui Simigiensis existens ista per nos infrascriptos modo et ordine sub sequenti peracta est.

De? Eo? Utrum?

Primo Tudgya e vagy hallotta e a Tanu hogy az mult 1748-dik Esztendőben essendő áldozó Csütörtök napján Mernyei Plébánus Ur még Isteni szolgálaton Gesztiben lévén, azon idő alatt házát föl törvén circiter 500 forintyát, más egyébb Házi eszközeivel el lopták. Ha tudgya mi módon hallotta az történetet, vallya meg le tett Hűti után.

Secundo Nemde a midőn Plébánus Ur Házához vissza tért az Patens is jelen lévén az kájhában lévő hamuban megismérszett hogy Tolvaj mezétláb volt, mivel azon bujt be.

Tertio Tudgya e azt is vagy hallotta e a Tanu, hogy Gőllei vajda, mely nap Plébánus Ur Háza meg lopatott minden cselédivel Mernyén volt, és majd két vagy három hétig is, akkor ottan tartózkodott, egyébkor pedig egy két napnál említett Helységben tovább nem késett.

Qvarto azt is vallya meg a Tanu Hallotta e azon obsitos Katonától, az ki Plebanus uramnál akkorban tartozott, hogy Göllei vajda Cseledit majd két izbenn is verte ki az nap regveldent Plebanus Ur udvarábul, meg Gesztibűl vissza nem tért.

Primus Testis Providus Andreas Tódor Annorum Circiter 40. Judex primarius Possessionis Mernye V Custodiatus Albensis Colonus Juratus Examinatus fassus est. Ad 1-mum Hallotta az mult 1748-dik Esztendőben Mernyei Plebanus Ur a midőn Isteni szolgálatra Gesztiben lévén az idő alatt Házát föl vervén circiter 500 forintyát és ruhabéli portékáját el lopták azont is mivel Plébanus Ur maga üzent Dékánnya által hozzája, hogy annak vizsgálására menne onnand tudgya. Ad 2-dum nihil. Ad 3-um Tudgya valóságossan, hogy Göllei vajda mely nap Plebanus Ur Háza meg lopatott, azon nap Mernyén volt, sőtt kétszer is föl hajtatott az nap Plebanus Ur eleiben az kisbiró által, ad reliquum mivel nem vigyázott reá, hogy ha egyszer hosszabb ideog lakott e Mernyén mint máskor nem tudgya.

Ad 4-tum Mivel Plebanus Ur arra kérvén, hogy azon obsitos katonát, a Fatens maga is incse, hogy tudnillik mongya meg szépség szerént ha eő dolga e, bizonyos lehet benne senki sem fogja meg tudnyi mivel nem hogy az olylyatinok veszedelmit, hanem inkább szabadulását kivánná, melyre is emlitett Fatens, az obsitos szegény katonát, hogy csak kényszeritté, azt felelte hogy bizonyára semmit sem tud az dologban hanem hogy regveldent egy Czigány Leánt kergetett ki Plebanus Ur udvarábul mondotta.

Secundus Testis Providus Stephanus Kustos Annorum circiter 50. aeque V Custodiatus Albensis ex praescripta Possessione hinc I Comitatui adjacentibus Colonus. Ad 1-mum mivel reá nem vigyázott nem tudhattya mely nap történt Plebanus Ur szerencsétlensége, hanem hogy maga is Fiscalis Urammal az dolognak vizsgálására föl ment Plebanus Ur Házához vallya. Ad 2-dum nihil. Ad 3-um Hallotta ugyan Gőllei Vajda az nap Mernyén volt in reliquo nihil. Ad 4-tum aeque nihil.

Tertius Testis Providus Ivannes Varga in Possessione praescripta degens aeque V Custodiatus Albensis Colonus. Annorum Circiter 46. Juratus Examinatus fassus est. Ad 1-mum Jol tudgya Plebanus Ur kárvallását de mely nap esett nem tudgya. Ad 2-dum látta hogy az kályha bé volt dulva, mivel Plébanus Ur mutatta meg az Fatensnek. Ad 3-um nihil.

Qvartus Testis Providus Franciscus Borss actu Decanus Parochialis Ecclesiae Mernyensis Annorum circiter 45. Juratus Examinatus fassus est. Ad 1-mum Tudgya valóságossan, hogy az mult Esztendőben áldozó Csütörtök napján történt Plebanus ur kárvallása. Ad 2-um nihil. Ad 3-um Nem tudgya az nap ott volt e Gőllei Vajda, hanem hogy Plebanus ur érette küldvén az Fatenst, másnap vagy harmadnap jól tudgya, amire ki hijván de akkor föl ment az Fátensel hanem az után. Ad 4-tum Hallotta azt is valóságossan az emlitett obsitos Katonátul, hogy még Plebanus Ur Gesztiben volt két Czigány Asszónt vert ki az udvarbul, azt pedig a midőn fogtatták az obsitost akkor vallotta.

Super quibus prohabitis Testium Fassionibus; et attestationibus praesentibus I Magistratui extadedimus proprijs manibus subscriptas Sigillisque usualibus voberatus Testimoniales Litteras. Sz:Gálos Kér die 15-ta Mensis Marty 1749 Josephus Schot I Comitatui Simigiensis Judlium mp. (L.S) Joannes Somogyi ejusdem I Comitatus Jurassor mp. (L.S.)

Március 25-én Marcaliban újabb tanúkat hallgattak ki:

Primo Tudgya e vagy hallotta e a Tanu, hogy Néma Mihál, Kanász Laczkó, és Árvai Éva Gőllei vajda Cselédi, Mernyei Plebanus Ur pénzét mintegy 500 forintokat más egyébb házi eszközeivel edgyütt lopták volna el? Ha hallotta vallya meg le tett hiti után kitűl, és mikor hallotta.

Secundo Vallya meg azt is tudgya e vagy hallotta e, hogy Tolna Vármegyében tartózkodó Farkas Czimpa vajda névű Czigány, az mult 1748-dik Esztendőben Szabadiban bizonyos lopást vitt volna végben, és ha hallotta tudgya e mely nap vagyis mely tájban történt, Gőllében lakozó Bődő Mihál leánya ruhájának el lopása, és ki által.

Tertio Vallyon nem hallotta e azt is a Tanu az első Punctumban Specificált Czigányok, árultak e, vagy attak e itt vagy az szomszéd falukban, akarkinek valamely Házi, vagyis Asszony ruhát, és ha hallotta hol s kinek árultak, vagyis atták, és azon őreg fehér és arany pénzeket, mellyeket Fiscalis Ur minapiban említett Czigányoktul, el vett, kitül, és hol nyerték.

Primus Testis Providus Michael Bődő Annorum circiter 40. in Possessione Gölle degens I Comitatui Simigiensis existente. Subditus V Custodiatus Albensis. Ad 1-mum A midőn Dévés János az mult fársángban Szakcsrul vissza térvén azonnal beszéllette, hogy Szakcson lévén hallotta volna Czimpa Farkas vajdától, az korcsmán véle edgyütt borozván, hogy Nema Mihal Gőllei vajda huga lopta volna el Mernyei Plébanus Ur pénzét. Ad 2-dum Tudgya azt is, hogy az mult 1748-dik Esztendőben essendő Sz:Mihál nap tájban Czimpa vajda Cselédi Szabadiban férnél levő Fatens leányának fehér ruháját lopták el, mivel azon ruhákat Dombóvári Tisztartó Ur Czimpával vissza adatta, ezeket pedig mivel Göllei Czigányokra gyanakodván az Fatens leánya, kik is akkorban Szabadiban lévén, a mint maga is az Fatens sokat zaklatván Némá Mihált a végre, hogy vallaná meg ha eő dolga e, ki is sok mutatására Czimpa vajdára igazitván az Fátenst Ad 3-um Nem tud semmit is, hogy vagy itt vagy másik faluban affélét el adtak volna, hanem hogy Fiscalis Ur mintegy 50 forintokig Néma Mihalnál, hét forintos tallér, és arany pénzeket talált azt tudgya.

Secundus Testis Providus Ivannes Deves Annorum Circiter 67. V Custodiatus Albensis subditus in Possessione Gőlle hinc I Comitatui Simigiensis adjacentibus [---]degens Juratus Examinatus est. Ad 1-mum Vallya hogy az mult Fársángban Szakcson Nemes Tolna Vármegyében lévő Helségben által menvén, az korcsma előtt meg állapodván, egy ital bort kérvén, egy kevés idő mulván Czimpa vajda is

Heiczinger, 1978

Mi Zsigmond, isten kegyelméből római császár, Magyarország, Csehország, Dalmácia és Horvátország stb. királya, üdvözletünket küldjük minden híveinknek, nemeseknek, katonáknak, várnagyoknak, tisztartóknak, a szabad királyi és mezővárosokban lévő adófizetőknek és azok bíráinak a királyságban és a mi birtokainkon.

Hívünk László, a cigányok vajdája, más közülünkvalóknak tekintendőkkel itt Szepesen azon kérelmüket terjesztették elő, hogy méltóztassunk felőlük bőségesebb kegyelmünkkel gondoskodni. Honnan is, kérelmük elolvasása nélkül, elvégeztük számukra engedélyezni, hogy ha ez a László vajda és népe a mi uradalmunkba, tudniillik városainkba megérkeznék, arra az esetre az ott levő hűségteknek erősen meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy ezen László vajdát és az alája tartozó cigányokat kifogás és bármiféle zavar nélkül befogadjátok és megtartóztassátok, sőt mindenféle bántalmazástól megvédelmezzétek. Ha pedig közöttük támadna bármiféle civódás vagy zavar, abban nem ti, sem pedig közületek bárki, hanem egyedül László vajda tehet ítéletet vagy adhat felmentést. Megparancsoljuk, hogy ezen levelünket elolvasása után a felmutatójának mindig visszaadjátok.

Kelt Szepesen, 1422-ben, Szent György napja előtti vasárnapon. (IV. 19.)

Tomka, 1983

Mi, Zsigmond, Isten kegyelméből római király, a Birodalom mindenkori gyarapítója, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. királya kegyesen köszöntjük a Birodalomban élő vagy uralmunk alatt tartozó minden nemes, katona, parancsnok, hivatalnok, bíró, várbeli és városi hívünket.

Hű emberünk, László, a cigányok vajdája és hozzátartozói messzemenő kegyért fordultak hozzánk. Ezért, engedelmes kérésükbe beleegyezve megadjuk nekik ezt a szabadságot, így ha ez a László vajda és népe uralmunk alá tartozó településre vagy városba érkezik, a ti hűségetekre bízzuk őket, és elrendeljük, hogy László vajdát és cigány alattvalóit minden módon óvjátok, ne akadályozzátok, életüket ne nehezítsétek, hanem ellenkezőleg, minden alkalmatlanságtól és bosszúságtól védjétek.

Ha pedig megtévedt akadna közöttük vagy civakodásra kerülne sor, bárhonnan is eredne, nem a tiétek és nem közületek valóé a büntetés vagy kegyelem joga, hanem ezé a Lászlóé, a vajdáé.

Kiadtuk uralkodói székhelyünkön, az Úr 1423., magyar királyságunk 36., római császárságunk 12., cseh királyságunk 3. évében, Szent György vértanú ünnepén.

Fraser, 1996

Színünk elé jött hűséges Lászlónk, a waynoda Ciganorum *[a cigányok vajdája][401] hozzátartozói kíséretében, és átnyújtották nekünk alázatos kérelmüket, itt Szepesváralján, színünk előtt. Minek folytán meggyőzetvén kérelmükről, helyesnek ítéltük a következő kiváltságot megadni nekik: amikor a nevezett László vajda és a cigányok felségünk területére lépnek, legyen szó akár szabad városokról, akár megerősített településekről, szigorúan meghagyjuk nektek, mint hűbéreseinknek, hogy tartsátok becsben és segítsétek a nevezett László vajdát és a hozzá tartozó cigányokat; és minden eszközzel hárítsatok el előlük minden akadályt és kellemetlenséget. Ha bármilyen viszály vagy megosztottság vagy baj támadna közöttük, nem tiéktek, hanem csak a nevezett László vajdának legyen hatalma ítélkezni és felmentést adni.*

oda érkezvén, azt kérdi a Fatenstűl, hogy mint van mond az kegyelmetek Miska vajdája, arra felelvén az Fatens, hogy a mint látom jobban van bizony az kennél Koma, mert jobb mentéje van mint kennek, arra felelvén Czimpa vajda, jobban van bizony el hiszem az illyen atta teremtette, mert az Mernyei Pap pénzébűl dejkáskodik [!] ezeket halván az Fatens monda, hallod e meg tudod e bizonyittanyi amit mondál, arra felevén Czimpa, meg biz én, mert az Fiam is látta azon pénzt, és tudom hogy az bubos Lenny Göllei vajda Huga lopta el. Ad 2-dum Hallotta hogy Czimpa vajda az kérdésben vett lopást Szabadiban cselekedte, mivel Dombóvári Tisztartó ur az el lopott Fehér ruhát Czimpával Bődő Mihál leányának vissza adatta de mikor volt azt nem tudgya. Ad 3-um Nem hallotta hogy az Deutrumban Specifikált Czigányok valahol ollyas portékát adtak, vagy árultak volna, hanem hogy őreg fehér és arany pénzeket Fiscalis Ur magához vette jól tudgya, tapasztalván azt is hogy azon sokszor emlitett Czigány, Gőllei vajda egyszer váltott [---] kőcsétűl, hét aranyat, és hogy néha loó cseréllésen ugyancsak nyert is pénzt azt is jól tudgya mivel maga is adott egyszer néki Cserében 6 forintot.

Super quibus praesentibus I Comitatui Magistratuales extradedimus Syngraphis Sigillisque authenticatus Testimoniales Litteras. Marczali 25 Marty 1749. Josephus Schot I Comitatus Simigiensis V Judlium mp. (L.S.) Ivannes Somogyi ejusdem I Comitatus Jurassor mp. (L.S.)

1757-ben fordulat történt a vármegyék statútumalkotásában. Az előző évtizedekben különösebb visszhang nélkül hozták rendelkezéseiket, még a szomszédos vármegyéket sem mindig értesítették. Most azonban robbanásszerűen valóságos szabályzási láz tört ki, s a vármegyék között addig nem látott levelezés indult meg. A láncreakciót Nógrád vármegye 1757. augusztus 11-én alkotott statútuma indította el, melyben a cigányokról és a koldusokról rendelkeztek. Ennek a statútumnak a szövegét még nem találtam meg, a Gömörnek írt levélből lehet következtetni a tartalmára. A latin nyelvű levél a következőkről szól: A cigányok tűrhetetlen módon innen-oda, faluról falura, sőt vármegyéről vármegyére kóborolnak, és szokásba jött, hogy az egyre gyakrabban előforduló lólopásokkal és tolvajlásokkal a szerencsétlen adózó népet, sőt magukat a földesurakat is súlyosan megkárosítják. Hogy a gonosztettek időben megtoroltassanak a vesszőzéssel való megbélyegzés példájával és a kóborló cigányok felakasztásával, elrendeltetett: bármelyik törvényhatósághoz tartozzanak is, a cigányok a jövőben saját uraik birtokain belül maradjanak (ahová lekötötték magukat), továbbá törvényhatóságról törvényhatóságra ne mehessenek azonnali büntetés terhe alatt; azokról, akiket visszaadtak és a gyanús,

rossz hírű cigányok társaságát alkotják az a határozott rendelés, hogy vegyék elejét csalásaiknak és a lopás bűntettének a köznyugalom érdekében, vagy akadályozzák meg.[965]

A cigányokat ebben az időben letelepítő uradalmak és a köznemesek is arra törekedtek, hogy cigányaik munkaerejét nyugodtan igénybe vehessék és távol tartsák őket attól az életmódtól, amit a vándorcigányok képviseltek. A vagyon elleni bűncselekményeket megelégelve szigorú intézkedésekhez folyamodtak, s példájukat más vármegyék is követték: a lótolvaj cigányoknak kötelet, a máshonnan idejövőknek vesszőzést és kitoloncolást helyeztek kilátásba. Statutumukról értesítették a szomszédos vármegyéket, hogy azok hirdessék ki a cigányok között. Ez még mindig nem szokatlan, a rövid és nehézkes latinságú szövegből igazán nem gondolnánk, hogy ez a rendelkezés nagy hatást váltott ki a többi vármegyében. Miért? Azért, mert a cigányokkal szembeni ellenszenv lényegét ragadta meg: a törvényhatóságoknak elege lett abból, hogy a cigányok ellenszolgáltatás nélkül használják ki a környezetüket, s abból is, ahogyan ezt tették. Szimpatikus volt számukra a szigorúság és az eltökéltség, s hatékonynak ítélték a módszert is, a máshonnan jövők megbüntetését és kitoloncolását, a lótartás megtiltását.

Nógrád további öt vármegyének, Gömörnek, Zólyomnak, Hontnak, Pest-Pilis-Soltnak, valamint Heves és Külső-Szolnoknak küldte meg statútumát. A vármegyei levelezés továbbgyűrűzését Gömör és Heves vármegyén keresztül tudjuk nyomon követni.

1757. október 5-én Gömör vármegye Nógrád vármegye szabályrendeletét adaptálta, s azt saját rendelkezésének szövegével együtt másolatban megküldte a szomszédos vármegyéknek. Borsod vármegye közgyűlésén 1758. január 20-án olvasták fel, Tornában viszont már 1757. október 24-én.[966] Ennek statútumnak a szövegét sem találtam még meg, csak a levelet, amely így hangzik:

Amidön mai Köz Gyülésünkben illendö Tisztelettel el magyaráztuk Tekintetes Nemes Nógrád Vármegyének Balassa Gyarmaton Kis Asszony Havának tizenegyedik Napján tartatott gyülésbül hozzánk bocsátott Szomszécságos Atyafiságos Levelit önnön magok által akkori alkalmassággal tett Végzéseinek valóságos másával egyetemben (kit mi is hasonlóképen itt be rekesztünk) *az alá s fel botorkáló Czigányok úgy al fortélyokkal alamisna szinivel csapongó Koldúsok iránt: nem kelle vala nem azon nem tsak annak egész Czikkelyei helybe hagyásával meg pihennünk, hanem hasonlót annak értelmihez képest is el követnünk. Meg parancsoltuk annak okaert leg ottan Szolga Biráinknak hogy minden idö halasztás nélkül azon ö Nagyságok ö kegyelmek bölts Rendeléseit környül allókepen a mi Megyénkben is kiki az maga Járásaban tegye nyilvánságossá, hogy pedig ezen köz Jóra egyenesen nézen-*

dő helyes Találmány nem tsak benn Határunkban végye ereit hanem még külsö Nemes Vármegyékben is szélesebben el hasson, úgy foganatos kivánta jó végit fel tett Tárgyúnknak is el érhessük, annak okáért Nagysagtokat kegyelmeteket is szomszécságos atyafisággal kötelesen kérjük magok Megyéiben hasonlot el követettni méltóztassanak.

Heves és Külső-Szolnok is gyorsan reagált Nógrád statútumára, 1757. december 5-én megalkotta saját rendelkezését és küldte tovább szomszédaihoz.[967] Ebből a statútum részletei is kiderülnek:

Mely gyakorta panaszok, és Lélek botránkoztató gyanakodások, köznépünk által elöll adták légyen magokat, az Csappango, és koborló Czigányok rendetlen föl s alá való vándorlási véget, kik nem kevés tolvajságokban fesletségekben, több más illetin gonoszságokban jobban jobban ell merűlni naponként tapasztaltattnak, azoknak meg telepedések véget, ugy nem külömben az Koldusoknak sem ezen Heves, ugy más Külső Vármegyékbűl lévőknek egy Helységbül másikában járások ezután meg nem engedtetik. Mely kőzőnséges jóra Czilzó Dolgoknak rendszabásában már egynehány rendbéli Gyülekezetünkben munkalkodván, azt mái nappon nagyobb Számmal tartatott Gyülekezetünkben éppen végső tőkéletességre hoztuk, és az egész megyénkben közönséges hirré tettük. Nagyságtokkal Kegyelmetekkel azomban minden Szabott redelésinket Attyafiságossan Szomszédságossan kivántuk közölni, kötelessen kérvén Nagyságtokat Kegyelmeteket, magok megyéjekben hirül adni ne terheltessenek, hogy ha Nemes Pest Vármegyébül akár Czigányok akár koldusok Vármegyénkben tőrténet képpen fordulnának, minden Mencség nélkül tudhassák, micsoda Tőrvénnyel kölletik ezen rendü külső népeknek is Vármegyénkben élni, magokat mihez tartani. Elsőben is tehát.

Ezután az Czigányoknak Lovat tartani Szabad nem leszen, azokat Böit elő Havának második napjáig vagy pénzé forditani, a vagy marháért cserélni kötelessek lesznek, azontul Sz. György napig Szolga Biráink által fognak egyben iratatni ki hol maga lakó állandó helét, és jobbágyi kötelességét helyheztetni, s viselni kivánnya, nalok tanálandó Lovak ell adattatnak, es az árával meg elégettetnek. Az ell végzett Sz. György nap után az külső Nemes Vármegyékbül akár vásárokra, akár másképpen idejára Czigányoknál ha Ló tapasztaltatik, az tölök ell vetetik, ugy annak ára a közönséges Cassában adatik, ollyatin vakmeröséget ell követő Czigány pedig azonnal a Vármegye Tömlöczeben vitetik, a honnand sulyos büntetését fogja várnyi, s tapsztalni. Kik jobbágyi kötelesség alá magokat adni nem kivánnák ezen Vármegyében meg telepedések, egy átallán nem engedtetik. Sött azonnal ki tilalmaztatik.

Nem külömben az Templomokra kéregető gyalog koldusoknak járások nem engedtetik, egyébképpen, hanem ha az Méltosagos Diaecesanus Püspöknek Levelével magokat igazittyák, egyéb eránt az Fölseges Királyi Magyar Helytartó Tanács Intimátumának értelme szerént, akárminémü Levelekkel föl s alá való csappangások tilalmaztatik. Azoknak pedig Lovakkal (a mint már Gazda emberek is illy szin alatt egész cselédestül tapasztaltattak) *semmi képpen járni, kelni, és koldulni, ugyan Lovok ell vesztésének büntetése alatt nem engedtetik.*

Mint hogy pedig ezek eránt tett meg határozásinknak rendes folamottyát ell tökéllet ugyekezetünkel fogyatkozás nélkül végben akarjuk vinni, a mint is eddig ki terjedet végzésinket jeles haszonnal, és azoknak meg telepedésekkel egészlen bétellesitettük, ugy ezután is változhatattlanul meg tartani fogjuk Attyafiságos Szomszédságos kötelességel kérjük Nagyságtokat Kegyelmeteket, magok megyéjekben közönséges hiré tetettni ne terheltessenek. Ha teczésére lesznek mindazonáltal Nagyságtoknak ez eránt tett Törvényeink, és rendszabásink annyival inkább hathatosb érzékenséggel ügyekezetünknek folamottyát tapasztalni. In reliquo ad vota propria diu Salvas, et incolumes Praetitulatas Dominationes Vestras vivere cupientes perseveramus. Datum ex Generali Congregatione Nostra Die 5-ta Mensis Decembris Anno 1757. Agriae celebrata.

Pest-Pilis-Solt vármegye nem közvetlenül Nógrád, hanem Heves és Külső-Szolnok hatására 1758. február 23-án alkotta meg a maga statútumát. Szó szerint átvették Heves rendelkezését, egyetlen aprócska módosítással, amiről Tolnának (és valószínűleg többi szomszédaiknak is) rövid levelet küldtek:[968]

Nemes Heves Vármegye a' Czigányok, és Koldusok végett az egész maga megyéjében minemű redőléseket tett annak ezen ide rekesztett valoságos másábul Nadságtok Kegyelmetek meg értenj nem terheltetik: és mivel azon rendszabás (kőzőltetvén vélűnk) *igen helesnek, és alkalmatosnak lenni láczatik, mi is azért az magunk határában annak egyenlőképpen valo megtartását rendeltűk, egy külőnbséggel, hogy általunk az régi szabadságban Pűnkősd innepekig, és nem Szent György napjáig hagyattatnak. Kérvén kőtelessen Nadságtokat Kegyelmeteket magok Megyéjében esztet közőnséges hirűl adni, terhére ne légyen, hogy ezen rendőlésűnket tudhatván akiket illet, kővetkezhető kár vallást, és bűntetést el kerűllyék.*

Borsod vármegye majdnem egyszerre kapta meg Gömör és Heves levelét, melyeket a január 20-án kezdődött közgyűlésen olvastak fel és itt is megfogalmazták az önálló szabályrendeletet, amit március 1-jén megküldtek Abaújnak, Tornának, Szabolcsnak, Zemplénnek, Gömört és Hevest pedig levélben értesítették.[969] A levél szövege:

A' csavargó, ragadozással, all mesterséggel, külömbkülömbféle csalárdsággal Országunk 's Megyénk szegény Lakossait gyakran kárositto Czigány nemzetnek meg zabolázására 's Vándorló természetének meg gátolására ugy az külső Vármegyékbeli Koldusoknak is tartoztatására szentül szabott Nagyságtok kegyelmetek rendeléseit 's velünk Attyafiságosan közlött végezéseit vettük tartozó Attyafiságos kötelességgel, mellyet Szolga Biraink által ezentúl közönségessé is fogunk tétetni, hogy igy Vármegyénkben mostan tartózkodó Czigányok, és kóldusok ezen rendelést előttök viselvén, annak keménységétül magokat ojni elévé tudhassák.

Tapasztalván mi is gyakor kárunkal azon feslett természetü népnek zabolátlan erkölcseit, Tolvajos cselekedeteit, még múlt Januarius havának 20dik napján itt tartatott Köz Gyüllésünkben Nemes Gömör és Nográd Szomszéd Vármegyék dicsiretes végezéséhez képest minemü Rendelést tettünk légyen, akkoron jegyzésben vett akaratunknak, és már közönségessé tett Végezésünknek viszontagh ide zárt mássábul bőven meg látni, kitanulni Méltoztatik Nagyságtok kegyelmetek. Tettünk vala mi is éppen Nagyságtokhoz hasonlót, ha egynémely Földes Uri Rendek, kik néha más minden jobbágyi szolgálatokat véghez vivő cziganyokat birnak ollyatén Végezéseinknek ellene ne allyanak. Kiknek mindazáltal szabad vándorlások ugyis tilalom alá vetetett.

A statútum tartalma:[970] Akceptálva Gömör vármegye azon kérését, hogy a megye területén található, helységről helységre és törvényhatóságról törvényhatóságra vándorló cigányokat és koldusokat tartóztassák le és lopásaikat bizonyítsák rájuk, elhatározzák: A cigányok annak ellenére, hogy eddig is a lakosok közé számították őket, nem voltak földesúri függésben. Mostantól földesúri fennhatóság alá rendelik őket. A lovakat nem megengedett kereskedéssel szerzik, így az adózóknak sok kárt okoznak, sőt lovakon járnak rabolni is. A továbbiakban csak úgy tarthatják meg lovaikat, hogyha április 24-ig a csavargó életü cigányok a szolgabírókon vagy a földesurakon keresztül lovaikat elidegenítik. Vagyis lovakat csak a letelepedett cigányok tarthatnak a földesúr írásos engedélyével, de csak a földesúri birtokhoz tartozó területen. Ez azt jelenti, hogy lovat csak munkavégzésre használhatnak, nem kereskedhetnek és nem járhatnak lovakkal helységről helységre.

Pozsony vármegye szomszédjától, Komárom vármegyétől kapta meg Pest fentebb említett statútumát. Pest nem csak saját rendelkezését, hanem Hevesét is elküldte Komáromnak, amelyről még nem tudjuk, hogy pontosan mikor és milyen statútumot alkotott, a lótartást bizonyára megtiltotta, s talán egyebekkel is kiegészítette. Mindez akkorr jutott Pozsonyba, amikor már kiadták az első nagy Mária Terézia kori rendeletet, 1758. április 6-án. Április 20. táján foglalkozhattak a cigányüggyel, a június 24-re tett határidő erre enged következtetni. Pozsony rendelke-

zése szoros értelemben nem statútum, hanem Komárom, Heves és Pest vármegye szabályrendeleteinek összegzése, amit ezentúl, ebben a megyében is követtek. A cigányok elleni intézkedés Mária Terézia ez évi rendeletének hatására történt, alapelveit az 1724-es rendelet szerint határozták meg és kiegészítették az említett vármegyéktől átvett aktuális szabályzással. Valamennyi cigánynak megtiltották a lótartást, akik kötelesek voltak június 24-ig, gyakorlatilag tehát két hónapon belül, eladni lovaikat. Amelyik cigány ezt nem teszi meg, azt tömlöcbe vetik, lovát elveszik, eladják és árát a vármegyei pénztárba teszik. A vajdákat kötelezték, hogy a seregükbe tartozó cigányok nevét mondják be a magyar vajdának (!), akinek összeírási formában kellett azt a vármegyei közgyűlés elé terjeszteni. Azokat a cigányokat, akik nem lesznek fellelhetők az összeírásban, azt elfogják és börtönbe zárják. A szabályrendelet szerint nem mindegyik cigány csapatnak volt magyar vajdája, az ilyeneket kötelezik, hogy válasszanak maguknak magyar vajdát, ha nem, akkor nem maradhatnak a megyében. Minden cigánynak kell, hogy földesura legyen és a tőle kapott telken kell laknia. Ezután a cigányoknak nem szabad *egy helybűl másikában hordozóskodnyi se táborozni*, hanem házakat kell építeniük. Akinek nem lesz háza, azt börtönbüntetés terhe alatt a megyéből kiutasítják. Általános, nem csak cigányokra vonatkozó rendelkezés, hogy a koldusok csak abban a faluban koldulhatnak, ahol tartózkodnak, ha más helységekbe is elmennek, akkor fogják el őket és zárják be. A helyi elöljáróknak szigorúan ügyelni kell a rendelkezések betartására, különben őket magukat sújtják a fentebbi büntetésekkel.[971]

Pest megyétől dél felé is elterjedt Heves statútuma, és útja során itt is a helyi viszonyokhoz adaptálódott, némely helyen ki is egészült. Tolna vármegye 1758. július 24-én hozta meg szabályrendeletét: A cigányok a következő Szent Mihály napig gondoskodjanak a maguk számára állandó lakóhelyről és alattvalói kötelességüknél fogva vállaljanak földesúri szolgálatot. Aki ezt nem teljesíti, kiűzik a megyéből. A rendelkezés könnyebb végrehajtása érdekében azok a földesurak, akik be akarják fogadni a cigányokat, saját falvaik belsejében jelöljenek ki nekik tartózkodási helyet és az ily módon letelepítettek névsorát a legelső vármegyei közgyűlésre terjesszék be.[972]

1758. augusztus 23-án Győr vármegyében is napirendre került a cigányügy. Valószínűleg Komárom közvetítésével jutott ide Pest és Heves megye statútuma. Győr rendelkezése: A megyében a cigányok közül senkinek, aki itt telepszik meg, ne adjanak engedélyt lovak tartására, ha ez mégis megtörténik, akkor a járlatlevélben (in passu) fel kell tüntetni azokat a körülményeket, amelyek a cigányt feljogosítják a lótartásra, különösen hogyha állandó lakóhellyel rendelkezik és mesterséget űz. Az ilyeneknek ugyanis engedélyezik, hogy két lovat tartsanak. A hatóságok így

könnyebben meggyőződhettek arról, hogy az állat a cigány ember megélhetéshez szükséges jogos tulajdona, nem lopással vagy egyéb tilalmas módon került hozzá.[973]

Időközben Somogyba megérkezett Tolna vármegye levele, amit 1758. szeptember 13-án olvastak fel a rendek előtt. Ezt a levelet augusztus 28-án írták és csak részben egyezik meg a fentebb ismertetett statútummal, aminek a szövegét kiadták a Corpus Statutorumban. Tolnában valószínűleg rövid időn belül többször is foglalkoztak a cigányokkal és több változatban is készültek rendlkezések. A Somogyba küldött levél szerint megtiltották a vármegyébe való útlevél nélküli beutazást, valamint a vásárok lovakkal és szekerekkel történő felkeresését. Ugyanezen a közgyűlésen ismerték meg a somogyi nemesek Verőce és Bács vármegye statútumait is. Bács Pest vármegyétől kapta meg Heves statútumát, de ekkor már harmadik éve volt saját rendelkezése. Április 10-én ezt az 1755. június 3-án készült statútumot Heves vámegyéével együtt egy levél kíséretében elküldte Verőce vármegyének. Verőce a Bácstól kapott másolatokról újabbakat készíttetett és augusztus 22-én saját levelével átküldte Somogynak, ahol minden hozzájuk érkezett iratot és másolatot bejegyeztek az 1758. évi közgyűlési jegyzőkönyvbe, a most elmondott folyamat onnan rekonstruálható.[974]

Az 1758. évihez hasonló levelezési hullámról a későbbiekben nem tudunk, de a vármegyék közötti kapcsolatok élénkek maradtak és továbbra is a lótartás, valamint a kóbor cigányok kiutasítása maradt a rendelkezések elsődleges tárgya, vagy az újabb és újabb, 1761-től egymást sűrű időközökben követő rendeletekre reagáltak.

1760. március 17. Vas vármegye. A cigányoknak sem a vásárokon, sem más nyilvános összejövetelen *(alios concursus publicos)* elfogatás büntetése alatt megjelenni nem szabad.[975]

1760. április 28-án Abaúj vármegye szomszédaihoz az alábbi levelet írta.[976]

Böjt elő havának [február] *8-dik napján költ, és Czigányoknak Kóborlását ujjobban tiltó Kegyes Parancsolátyát a Felséges Királyi Helytartó Tanácsnak nem kétlyük a szerint vette Nagyságtok Kigyelmetek is: Mellyhez képpest, még 1758-dik Esztendőben Lett eő Felséghe Kegyes rendeléséhez szabván magunkat Cziganyainkot az falurul falura való járásbúl tellyességgel el tiltottuk. De kivált a vásárokat sok gonosságoknak el követéssére eő nékiek alkalmatossaknak látván, aztat tellyességgel determináltuk, hogy semmi féle Czigánynak, vagy maga Földös Urátúl, vagy pediglenVármegye Tisztitül viendő Passus nélkül, Vássárra hat forint büntetés alatt szabad ne legyék menni: Kérjük azért Nagyságtokat Kegyelmeteket szomszédságossan, ezen hasznos rendelésünket, Magok Czigányinak is, Kik netalán Megyékben be járnak értésére adatni ne terheltessenek, hogy igy közakaratbúl azon kóborló nép, mind ettűl, mind pedig a lopástúl el vonatassék.*

1760. június 7. Zemplén vármegye. Közlik Borsod vármegyével, hogy vették 1760. május 21-én kelt levelüket. Borsod ott közölt rendelkezésének minden pontjával egyetértenek, mostani közgyűlésükön ők is hasonló intézkedéseket hoztak és kihirdettették a szolgabírókkal.[977] Valószínűleg Abaúj hatására hoztak újabb rendelkezéseket az észak-kelet magyarországi vármegyék, de Borsod és Zemplén statútumát még nem találtam meg.

1761. Jászkun kerület. A következő Szent György naptól fogva a cigányoknak teljességgel tilos a koldulás. Két kezük munkájából kell megélniük, „és ez iránt minden cigány magárul a Tanács előtt reversalist adgyon". Aki nem akarja magát erre kötelezni, űzzék el. A koldulót annyiszor verjék meg, ahányszor kolduláson kapják. A cigányoknak is adózniuk kell, lovakat elkobzás terhe alatt nem tarthatnak. Nem lakhatnak sátrakban, s ösztönözni kell őket a templomba járásra.[978]

1762. január 12-én Torna vármegye az 1761. december 10-i helytartótanácsi rendelet kapcsán intézett átiratot szomszédaihoz:[979]

Amely Főlséges helytartó Consilium kegyes Intimátumát vettűk most leg kőzeleb az Czigány Nemzetnek Regulatioja véget reménlyűk, hogy az már Nagyságtokhoz kigyelmetekhez is ell érkezet. És noha ugyan a' kereszténség azt hozná magával, hogy őket kivált a hit dolgába az igaz Útra vezérelni igyekeznénk mindazonáltal, minthogy a kőzben jácó dolgok a' mellyeket a' felséges Consilium annak végbe vitelére méltóztatik fel tenni, nem csak Nemessi Szabadsagunkal ellenkezni, de szegény Magyar Nemzetűnknek ki mondhatatlan nagy gyalazattyara is laczatnak czelozni, mert hogy mi a mi csekély Javacskáinkat a mellyekkel nékűnk a Nemessi feő szabadsagúnk szerint tellyes teczéssünk szerint lehet élnűnk, valakinek akarattyaink ellen kintelenek legyűnk oda adni; ugy teczik, hogy a' Tripartitumnak első Részibe lévő Kilenczedik Titulussal sem egyezik meg; de, hogy meginten az a Nemzet, aki más kűlső felséges Aszszonyunk országiba is nem szenyvedtetik, hanem világ kezdetitűl fogvást mindenkor mintegy gyalazatosnak és megvetetnek tartatik, és mindenűt űldőztetik, a mi szegény nyomorgó és Portiot fizető embereinkel és még jövendőben talán magunkal is egyenlő tekintetbe hozodgyon, az már éppen szenyvedhetetlen, de másképpen is azt a heverő és henyélő népet, aki mindenkor az arnyekokat kedveli, kivált szántásra, és vetésre, de főképpen Aratásra fogni, és reá szoktatni, természet szerint csak nem lehetetlennek teczik; Azért mi azt tettük fel magunkba, hogy az iránt a' Főlséges Királyi Tanácsot Levelűnk által alázatossan meg tanallyuk, és egyszer s mind kérjűk, hogy azon eő főlsége szándékát tűlűnk méltoztassék ell forditani mellyet minek előtte ell kővetnénk, kivántuk azt szomszédságba Nagyságtokkal kigyelmetekkel is kőzleni, hogy ha hellyesnek fogják itélni, méltoztassanak abba magok is velűnk egyet érteni, és minket iránta tudositani.

Ez az első nyoma annak, hogy valamely törvényhatóság a cigányügyből, illetve annak egy fontos problémájából sérelmi politikát csinál. A Tripartitumnak a levélben hivatkozott helye a négy nemesi alapszabadságról szól. A tornai nemesek személyi és anyagi szabadságukat érezték sértve Mária Terézia asszimiláicós politikájától, amely az elkövetkezendő években bontakozott csak ki. A probléma közjogi és gazdasági lényegére éreztek rá, amikor felismerték, hogy a királynő Magyarországra akarja szorítani a cigányügyet az örökös tartományok védelmében és a rendezés anyagi terheit a magyarországi lakosokra akarja hárítani. A borsodi nemesek nem láttak ennyire a rendeletek mögé, sőt a „cigány" név eltürlését sem értették meg.

Borsod vármegye nem értett egyet Torna véleményével, már 1762. január 29-én válaszolt:[980]

Az Czigányok regulatiójára költ Felséges Helytartó Tanács Intimatuma Némely Czikkelyei iránt való elmilkedéseket Nagyságtoknak Kigyelmeteknek illendő tisztelettel értettük mely dologban mi, vagy illetlenséget, vagy törvénytelenséget nem látunk anyival is inkább: hogy ezen gyalázatos Czigány névnek el törlésével nem parancsoltatik hogy Magyaroknak neveztessék hanem hivatassék a mi értelmünk szerint mindenike az Apjárul reá szállott vezeték nevén. Nem külömben az Földes Urakat is az magok jószágaiban azoknak befogadásokra kénszeriteni a Felséges Consilium nem kíványa hanem eyedül az ollyatén Földes Urakat akik önkint be fogadgyák vagy már is szárnyok alatt tartyák inti arra, hogy ezen nemzetség között el hatalmazott és majdnem természeté változott tolvajsággal való élésnek az szabad járásnak kelésnek eltilalmaztatása által leg könyebben leendő el távoztatására eőket házaknak építésére földnek mivelésére, és tanúlt mesterségeknek folytatására kénszeritcsék segitsék és az árnyékos sátorban való heveréstűl el szoktatván élelmeket két kezi munkájok által való keresésére az országnak nagy hasznaival kintelenitsék ezt pedig tartozásképpen egy Földes Urnak sem imponáltatik arra ha önnön akaratya nem accedál nem is kötelezetik.

Abaúj vármegye 1762. február 3-án válaszolt Torna vármegyének. Borsoddal ellentétben ők egyetértettek Tornával.[981]

A Felséges Királyi Helytartó Tanácsnak leg közelebb múlt esztendőnek utolsó Havában circulariter kibocsátott, s a Czigány Nemzetnek regulatioját kivánó Kegyes Intimatuma iránt, velünk közlet szomszédságos reflexiojit Nagyságtoknak Kegyelmeteknek bővebben megértvén, mind azokat helyeseknek álityuk, s nem is látyuk jó módgyát, miképpen lehetne ezen dolognak tellyes folyamattya, a Contributionalis Quantumnak romlása nélkül, mert sok contribuenseink közül maga lakó

helyét is kész vólna oda adni, hogy sem ezen megvetett, és mindenüt üldeztető néppel köz terhet viselni: Azért magunk is hasonlóképpen mai napon minden ez iránt occuralható consideratiojinkat a Felséges Királyi Helytartó Tanács előtt kitettük, s a dolognak lehetetlensége iránt alázatossan bocsanatot kértünk.

1762. február 17. Kraszna vármegye. *A Tzigányoknak Lovakat tartani Szabados ne légyen, és a' kiknél most Lovak találtatnak, usque ad 1-m may. distrahalják,* [május 1-ig adjanak túl rajtuk] *külömben azután tőllük simpliciter* [egyszerűen] *elvétetik.*[982]

1766. május 6-án Abaúj vármegye átirata a szomszédos vármegyékhez az 1766. febráur 17-én kiadott rendelet miatt:[983]

Az Czigányságnak megzabolázása és bizonyos Lakó Helyekre leendő meghatározása most újonnan sürgettetvén a' Felséges Királyi Helytartótanáts által; úgy magunk is bövebben megfontolván Kóborlásokból származó sokféle roszaságoknak mivoltát; Mai Napon tartatott Generalis Gyülésünkben megegyezett akarattal olly rendelést tettünk hogy tudniilik Megyénkbeli minden sátorozás és Kóborlás keményen eltiltatván, bizonyos Helyeken, az is nem sátorban, hanem házakban lakni tartozzanak; A mellett Megyénkben ugyan Földes Uroknak passusival vásárokra is mehessenek de ki egy átallyába ne; Külsök pedig ha Megyénkben akárki Passusával találtatnak, azonnal mindenektöl megfosztván akármelly Birák által viszsza verettessenek.

Mellyeket Nagyságtoknak Kegyelmeteknek a' végre jó ideén atyafiságos kötelességgel tudtára adni kivántuk, hogy ne talám tám ennek tudatlanságából magok Czigányainak valamelly Kára következzen.

1766. május 30. Zemplén vármegye levele szomszédaihoz:[984]

Hogy az Naponkint tapasztalhato Lovak Lopasa annyival is inkáb el tavoztathassék, és az arra hajlandó Czigány Nemzetség ezen alaklmatosságtul, és Szokastul el vontatathassék, e mostan tartatott Gyűlésűnk alkalmatosságával ujra meg ujjitván azon Rendelésűnket és végezésűnket, hogy azoknak, Semmi ki gondolható szin, és mód alat Lovakat tartani azokkal Vásárokra járni, és kereskedni szabad ne légyen Lovaiknak azonnal valo el vétele és vesztése alatt.

Ami pedig Megyénken kivűl lako Cziganyokat illeti, kik ne talan Vásárainkra Lovakkal győnni tanálnának (hogy tudniillik ezen Végezésűnket meg tudhassák) *az ollyanoknak még három Honapi űdőtt engedvén Nagyságtokat Kegyelmeteket szomszédsághos kőtőlességgel meg talalni kivántuk, hogy ezen Végezésűnket Megyéjekben publicaltatni 's kőz hirévé tenni ne sajnallya Nagyságtok Kegyelmetek.*

1766. június 20. Borsod vármegye válasza Abaújnak.[985]

Minemö rendelést tettenek légyen Nagyságtok Kigyelmetek Megyéjekben Czigány lakossoknak meg zabolázássára és bizonyos lakóhelyekre leendő meg határozássa véget, aztat mult Majus hólnapnak 6dik napján hozzánk eresztени teczetett attyafiságos levelekbül megértettük, minthogy pedig mi is, hogy azon nemzetbeli lakossainkat az ide s tova való kóborlástúl s felebarattyoknak meg károséttassával eddig folytatott élettül elvonhassuk mai napon tartatott köz gyülekezetünkben, ollyatén végezést tettünk, hogy mivel az sokféle kártételre s más egyébb vétkes cselekedetekre az lovak tartássa szokott nékiek leginkább alakalmatosságot nyujtani, azok minnyájoktúl /:ide értvén Megyénkben jövő külsö Czigányokat is:/ úgy nem lülömben sátorjaik is el szedettessenek, hogy illy móddal az állandó lakásra s házaknak épéttéssére kenszerettetvén, az józan erkölcshez s más szegény lakossaink modgya szerént valo élelményeknek keresséssére szokjanak. Erre való nézve Nagyságtokat Kigyelmeteket viszont szomszédságossan kérjük ne terheltessenek ezen végezésünket magok lakossainak, netalántán ennek tudatlanságábul valamelly károk okoztassék tudtokra adni.

1766. június 20-án a borsodi rendek hasonló szövegű levelet küldtek Torna, Szabolcs, Gömör, Zemplén, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyéknek is.[986] (BAZML. IV. 501. b. XI. I. 112.).

Tíz esztendővel a nevezetessé vált statútum után 1767. július 29-én Nógrád vármegye új helyhatósági rendeletet hozott. Valószínűleg közben is születtek Nógrádban rendelkezések, ám ezek még feltáratlanok. Az intézkedések ismét Gömörben fennmaradt iratokból ismerhetők meg, de ezúttal sokkal részletesebben. A szomszédoknak szóló mostani levél szövege:[987]

Felséges Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak egynehány rendbéli Kegyes Parancsolattyára nézve is az csavargó, és maga hajlékát hátakon hordozó czigány népnek, házaknak épétésire, és állandó Helyeken meg maradására regulatiója által reménylettűk ugyan a sok iszonyú, kivált Ló lopassoknak végét is, de mivel azoknak semmi szűnetit, sőtt napról napra való gyakoroltatását szegény adozó népnek tetemes kárával most is tapaztallyuk, azért is leg tanácsossabbnak találtuk, hogy ha ezen merő ragadományokkal, s lopásokkal életét tápláló nemzetségnek minden tekéntet nélkűl a Lovak tartása kemény bűntetés alatt megtéltatik, a mint is megyénkben minyájátúl /: a usque terminum praeclusi magáét ell nem adta :/ effective mind el szedetették a Lovai, meg tiltottuk azon felelet a Parasztságnak kemény bűntetés alatt akár micsoda szin alatt czigányoktúl való ló vévést, vagy cserélést, és igy mi nálunk éppen semmi mogya nincsen a czingánynak az ell sikasztott lónak meg tartására, mert mihánt Lova vagyon, azonal az confiscatus(?) felűl,

kemény pálczára ittéltetik. Történt azonban mult napokban, ebbéli rendelésünk mellet is egynéhány Lónak ell vesztésse, mellyeknek nyomában az kár vallott szegény Ember akadván, kisült, hogy reszszerint innen való, reszszerint külső czigánynak itten lopott lovat szomszéd vármegyékbe ell adnák; hogy azért ezen úttyok is praecludaltassék, Kérjük bizodalmossan Nagyságtokat, Kegyelmeteket, méltóztassanak maga megyéjebéli Szegénységének hasznára tekéntve is mivelünk ebben egyértelembe, és szomszédságos egyességben lévén a magok czigányainak ló tartást meg tiltani.

Hasonlóképpen tapasztalván tudgyuk, hogy sok rossz ember kóldulásnak szinne alatt járván, sok rendbéli csalárdsága, gonoszsága, sőtt Faluknak gyujtogatássa által tetemes kárba ejteni szokta a szegény adozó népet, ennek tehát ell tavosztatassára nézve nem csak az kulső, és idegen, de vármegyénkbűl való igaz kóldúsoknak is egy helyrűl, más helyre való járását megtiltottuk olly moddal, hogy minden Helység maga koldussát tarcsa, és táplallya, a ki pediglen tapasztaltatik Falurul Falura való járásban, azonnal meg fogatatva Arestomba kuldetetik.

Ezen rendelésünket szomszédságossan kőzzleni kivántuk; jól tudván, hogy Nagyságtok Kegyelmetek megyéjében is vannak, kik kóldulásnak kedvéért bé szoktak ide fordulni, a kik ezentűl könnyen szabott bűntetést ell kaphatnak, vagyis más alkalmatlanságot szenvedhetnének.

1767. augusztus 19. Gömör vármegye ezúttal is hamar reagált Nógrád kezdeményezésére. 1767. augusztus 19-én ezt írta vissza:[988]

Szűgyi curiajokban ez most folyó 1767-dik esztendőben Szent = Jakab Havának 29-dik napján tartatott Kőz Gyűlésekbűl hozzánk eresztett Nagyságtok Kegyelmetek Attyafiságos Levelét illő tisztelettel mai Kőz Gyűlekezetünkben vévén, azonnal ell rendelttük, hogy megyénkbeli Szolgabiráink Nagyságtok Kegyelmetek velünk kőzlőtt végezésit nem csak a czigányoknak, és kóldúló Személyeknek de az adózó Szegény paraszt népünknek is tudtára, és tellyes értésére adni igyekezenek, ell se mulassák a véget, hogy az ollyatin ell tiltott csavargásoktól, vételektől, ell adásoktól, és cserélésektől az magok azokból Származható Károknak, ésbűntetéseknek ell tavosztatása s ell Kerűlésse Kedvéért is tartoztassák s ojják magokat, és Nagyságtok Kegyelmetek megyéjébe ki ne járjanak, se onnan ide ollyatin Koldúló, és főképpen az maga hajlékát hatokon hordozó, s ragadományokkal s lopásokkal, és ló ell adással, s cserélésével éltét taplaló Szemellyeknek bé jővetelét ne engedgyék se Szenvedgyék az Helység Bírái, hanem inkáb ollyanokat mihent sajdittyák, adgyák bé az Járásbéli Szolgabiráknak vagy Esküttteknek. Minthogy pediglen már alkalmasint az megyénkbéli Czigányainkat az ártalmas, és köz bátorságot, csendessé-

get haboritó kóborlástúl, s csavargástól, lakó Helyeknek változtatásától ell szoktattuk, és az lopásoktól úgy annyira ell fogttuk, hogy igen ritkán tapasztaltatnak az Czigányaink Lovak lopásában; következendő képpen nékünk nem lévén olly inditó tellyes okaink mint Nagyságtoknak Kegyelmeteknek az Czigány lovak Tartásának, cserélésének, s ell adássának, s vételének tellyes ell tiltására, az Czigányainkat eddig gyakoroltatott Lovak tartásában meg hagytuk. Az Kóldusok allapottyát penig olly rendbe tettük, hogy egyedül megyénkbélieknek Szabad lévén az Kóldulás, és azok se mérészellyenek alamisna Kérésére Szomszéd Faluba egyébképpen által menni, hanem ha a véget hiteles uti levelet vagyis Passust előre Ki veszik Nemes Vármegye Tisztitül, és az által meg bizonyithatyák, hogy valóságos, és alamisna szedésére méltó Kóldusok legyenek, de az Külső Szomszéd Nemes Vármegyékbe léendő Ki menetelektől egy atallyában ell titattak, és azért is az más vidéki Kóldusoknak ide alamisna Kérése Kedvéért bé jövetele tellyességgel úgy meg tiltatott, hogy azonnal az ollyatin vidéki béjövő Kóldusok viszsza utasitassanak s Kergetessenek Megyénk határiból. Ezeket a midőn Nagyságtoknak Kegyelmeteknek Szomszédságos válaszúl attyafiságossan jelentenénk, bizodalmassan reménylyük Nagyságtok Kegyelmetek ezen megirt Czigányok, s Kóldusok dolgában rendelt végezéseinket jó vallani fogja, s meg elégszik velek.

Szatmár vármegye, a cigány migráció legfontosabb átvezető területe volt. A magyarországi vármegyék közül talán itt élt a legheterogénebb cigány népesség, legalábbis a XIX. század első feléből származó személyleírásokból úgy tűnik. 1770. december 10-én drasztikus lépésre szánták magukat az itteni nemesek, melyről a szomszédaikhoz küldött átiratban számolnak be:[989] Szabolcs vármegyéhez, valószínűleg a többi szomszédjának is megküldte. (SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 184.) Szövege:

Tellyes reménségünk vala ugyan abban, hogy minekutánna a' Czigány Nemzet a múlt egy nehány esztendők forgási alatt csak gyalogjában, s minden Lovak tartása nélkül folytatta élelmét 's minekutánna a' Lovak tartására ujra fel szabadíttatik, jó Lakosaink példájához képest fogja magát a' Lovak tartásában szabni, s alkalmaztatni. Minthogy pedig ellenkezőt kellett tapasztalni, feles Lakossainknak akár a Czigányoktól lett cserélésben, akár pedig a tőllők lett Vásárlásban kárvallásikat tetemessen szemlélni; Ezen mostan tartott közönséges Gyülésünkben ollyan rendelést tettünk, hogy a Czigányok közzül senkinek is Lovat tartani nem engedünk; Melly redelésünknek, mivel határozattya függ az jövendői 1771dik esztendőnek első napjától, a' ki a' Czigányok közzül Megyénkbe Lovát addig el nem adgya, vagy a Ló tartástúl magát ki nem üresíti, Lova azontúl minden kérdezés nélkül meg

fog Lővőldőztetni, s azon Lopásra hajlandó Nemzet ezen bűntetéssel fog roszsz tselekedetének el hagyására szoríttatni. Melly végezésünknek midőn Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek is szomszédságossan tudtára adni kívántuk, s a' kőz jó rend tartás végett hasonló velünk meg egyezésre kérjük.

1771. január 16-án Bereg vármegye követte Szatmár példáját és hasonlóképpen a bevett szokás szerint tájékoztatta a szomszéd vármegyéket:[990]

Felsőbb esztendőkben Megyénkben lakozott Czigányságot, sokféle kár vallásait az Népünk tapasztalván, Lovak tartásától ell tiltottuk, de gondolván asztat hogy azután az Lótartás letelepedteteknek feő képpen meg engedődvén, más és többi szegény adó fizető népünk módja szerént fogja kővetni élelmének folyatatását, de ellenkezőt tapasztalván abban, hogy tovább tovább gonosz szándékjokat ne kővethessék igy az tolvajság és cserélés által szegény népünk ne károsétassék kőzőn akaratúl ezen gyülésünkben ell végesztük, hogy senki Megyénkben lakozó Czigányok kőzzül ezután Lovat ne tarcson, a' kinek pedig vagyon asztat usque 1m Marty 1771 ell adgya, más képpen azonnal el vétetődik, ingyen vagy meg lővőldőztetik, ugy hasonloúl, ha más szomszéd Nemes Vármegyébűl Megyénkben jőnne valamely Czigány Lovon, Azon Ló is azonnal confiscáltatik és maga visza igazittatik, de hogy ezen végezésünk annyival is hatahatóssabb erőtt vehessen, és állandóbb lehessen, Nagyságtoknak kegyelmeteknek is szomszédságossan jelenteni kívántuk, kérvén hogy Megyéjekben ezen rendelésünket kőzőnségessé tenni hogy azáltal is kára kinek kinek ell távoztathassék, és vélünk ezen kőz jó rend tartás véget hasonoúl meg edgyezni ne terheltessenek.

Bereg vármegye cigány népessége Szatmárhoz hasonlóan megnövekedett a migráció miatt. Már korábban is több statútumot hoztak a cigányokról, de azok még ismertelenek.[991]

A szabad királyi városok Mária Terézia kori szabályrendeletei nem kellően feltártak, sőt azt sem tudjuk pontosan, hogy a XVIII. század eleje óta mely városokba költöztek cigányok és melyekbe nem. Debrecenben az 1776. évi utcák szerinti cigányösszeírás szerint 71 cigány háztartás volt, ezzel szemben 1783-ban Pécsen csak 4. A debreceni cigányok majdnem mindnyájan iparosok voltak, a pécsiek kivétel nélkül muzsikusok.[992] Mindkét városban már erősen hasonultak a többi lakoshoz, teljesen letelepedettek voltak, a helyiekhez hasonlóan öltözködtek, többen is nem-cigányoknál laktak zsellérként. Debrecenben a céhek sem vonakodtak a cigány gyermekek felkarolásától, a pécsi összeírásban nincs erre vonatkozó adat. Székesfehérvárról nincsenek hasonló adataim, de feltételezhető, hogy a XVIII. század elejéhez képest megnövekedett az itt élő, méginkább az itt megforduló ci-

gányok száma.1771. augusztus 19-én ugyanis a város statútumot alakotott a cigányokról:

Mivel mind eddig az czigányok felséges helytartó-tanács parancsolattyának eleget nem tévén, a lovakkal való kereskedést, sőt a melylyel vásár alakalmatossággal az eddig megszokott tolvajságot gyakorolnák; a mely tehát mivel a publicumnak fölöttébb való kárára volna; végképpen determináltatott, hogy senki azok közül vásári alkalmatossággal be ne bocsájtassék, ha csak elegendő képpen nem civilizáltattak, és bévett szokás szerint uraságoktul, hogy valóságos parasztok legyenek, emánált passuális levelekkel [a földesurak által kiadott útlevelekkel] magukat nem legitimálhatnák.[993]

1772. november 16. Heves és Külső-Szolnok vármegye. Statútum a cigányokról, a szomszédos vármegyéknek küldték meg.[994] 1773. január 11-én megújították, s ekkor már nem csak a szomszédoknak küldték meg, hanem más vármegyéknek is, pl. Szabolcsnak[995] A kettő között nincs tartalmi különbség, az 1772-es statútum szövege:

Felséges Aszszonyunk sok izben kegyelmesen parantsolta, hogy országunkban Lizengő kobórlásnak, s tolvajságnak szokott Czigányságot régulázzuk, s józan életre már eccer kénszerítsük. Ugyan azért is Megyénkben ezen rendelést tettük irántuk, hogy ezután semmiféle Czigánnak Lovat tartani azzal kereskedni s Vásárra járni, sőt Megyénkben be is jönni Lovának el vesztése alatt szabad ne légyen. Annak okáért kivántuk Nagyságtokat kegyelmeteket Atyafiságosan kérni, hogy Megyéjekben Lakos Czigányoknak ezen rendelésünket tudtokra adni s keménnyen meg prantsolni méltoztassanak, hogy ezután semmiféle szin alatt Megyénkben bé jöni ne merészeljenek, mert külömben bátor Passusok Légyen is, mindaz által ha Lovat járni tapasztaltatnak, annak okvetetlenül következendő el vesztésével fognak bűtettetni.

1773. augusztus 24. Kraszna vármegye. Mivel a kóborló cigányokat illetően a kiadott rendelkezések hatástalanok, a lovak csereberélésével mindenfelé igen sok lopást követnek el, a gyakorlat igazodjék a szomszédos Bihar vármegye szerencsés következményekkel alkalmazott rendszabályához. A lovak tartását kivétel nélkül minden cigánynak megtiltják, mert ez hatékony a lopások visszaszorítására és az állandó helyben lakás megszilárdítására.996 Bihar lótartási rendelete még feltáratlan.

1775. október 23. Moson vármegye. A szolgabírók tegyék közzé, hogy a cigányoktól 30 bot büntetés terhe alatt a lakosoknak tilos lovat venni vagy velük cserélni.997(Corp.Stat.V/1. 682.)

1777. április 3. Torna vármegye. A szomszédos vármegyéknek küldött átirat a lótartásról és lókereskedésről:[998]

Megyénkben meg esni szokott Vásári sokadalmaknak alkalmatosságával tapasztaltatván, hogy egy némely vidéki Új-lakosok, vagy is eredendő régi nevezetek szerént Czigányok, a' Lovakkal meg tiltott kereskedést, és csereberét nem tsak alattomban, de hiteles passusok mellett is másoknak tapasztalására szabadon űzik, és gyakorolyák: mint hogy ez a Czigányok eránt ki adott rend tartással, és közönséges tilalommal világosan ellenkezik; de Megyénkbéli Czigányokban is, a Lovaknak tartására, s azokkal való kereskedésre vágyódó, már valamennyire meg tsillapodott természeti ösztönt újra láthatóképpen serkengeti, s következendőképpen iránt tett hasznos rendeléseinknek kiszolgáltatását, és végben menetelét, nem kevéssé nehezíti, és tartóztatya; Kérjük Nagyságtokat, kigyelmeteket szomszéd bizodalommal Megyéjekben lakózó Czigányoknak parantsolatban ki adatni ne terheltessenek, hogy Lóval való kereskedés, avagy tserebere kedvéért Megyénkben által jönni ne merészelyenek: külömben, a mi rajtok fog történni magoknak tulajdonitsák.

1777. szeptember 22. Fejér vármegye. A megye területén lovas cigányok kóborolnak, ezért a szolgabírók utasítsák a falusi bírókat, hogy az ilyen cigányokat a lovaiktól fosszák meg és a papírjaik szerinti lakóhelyükre küldjék őket vissza, nehogy a földesurak pártfogásával kibújjanak a rájuk vonatkozó rendelkezések alól.[999] (Corp.Stat. V/1. 687.)

1777. Sopron vármegye. A szolgabírók kötelességeit szabályozták. Meg kell akadályozniuk még annak lehetőségét is, hogy a cigánygyermekek szüleikhez visszatérjenek. Házasságkötésre és lótartásra adhatnak engedélyt, de esetről esetre informálniuk kell az alispánt, és az egyedi bizonyítványokat ilyen módon, a körülményeket tekintetbe véve adhatják ki.[1000]

1777-ben Bereg vármegye alispánja, Bessenyei György általános cigányügyi rendezési tervet dolgozott ki, amelyről az 1797. évi statútumból értesünk, de maga a forrás az év folyamán keletkezett egyéb javaslatokkal és jelentésekkel együtt, ismeretlen a kutatók előtt.

A lótartás és a lókereskedés a XVIII. században a cigányügy neuralgikus pontja, a cigányokat legalább olyan érzékenyen érintette, mint a gyermekek elvétele.[1001] A vármegyék felismerték, hogy a cigányok különleges fortélyokkal tudják a lovakat feljavítani, illetve azt a látszatot kelteni, mintha jók lennének és ennek köszönhetően az eladások és cserélgetések útján egy kevésbé értékes állaton is haszonhoz jutnak. Amikor statútumaikat alkotják, a kárpáti cigányok körében a lókereskedés visszaszorulóban van, amikor a cigányok saját szokása szerinti lócserélésről beszélnek, akkor oláh cigányokról van szó. Ebben a korban a lókereskedés nem fel-

tétlenül monoprofesszionális szerveződésű tevékenység, másképpen szólva, nem csak a lovári cigányokra, illetve azok elődeire jellemző. Látni fogjuk később, hogy kolompár cigányok is foglalkoztak lovakkal. A hazai szakirodalomban a „kolompárt" a valamelyik őstől származó oláh cigány nemzetségnevek közé szokták sorolni.[1002] Véleményem szerint a történeti adatok ellene szólnak ennek a besorolásnak. A kolompár/kompolár szó a német clampfer, klemper, kesselmacher, kuferschmid kifejezésekkel van kapcsolatban, melyeknek jelentése bádogos, üstkészítő, rézműves. A kolompár szó már a XVI. században előfordul a hazai forrásokban,[1003] a már tárgyalt 1642. évi marosvásárhelyi céhszabályzatban is használják a *kompolárkodnak* kifejezést. A kolompár tehát eredetileg a cigányoktól független foglalkozásnév, amit a XVI. században bizonyos fémműves kárpáti cigányokra is alkalmaztak a XVI. századtól. Amikor hasonló fémműves tevékenységet folytató oláh cigányok is megjelentek, őket is klompárnak nevezték. Amikor a XVIII. szózadi források kolompár cigányokról beszélnek, akkor azok lehetnek kárpátiak vagy oláhok, a körülményekből lehet eldönteni, hogy melyik.

Maradjunk a lovaknál, ezen belül annál az izgalmas kérdésnél, hogy miképpen is történt az a bizonyos saját szokás szerinti kereskedés és cserélés. Egy Rézműves Mátyás nevű cigányról feltárt iratokból rekonstruálható a folyamat.[1004] Rézműves 1778-ban egy bátyjától adósság fejében kapott lovat elcserélt egy fekete lóra és kapott mellé három máriást is. A fekete lovat továbbadta 13 máriásért egy Balogh Dávid nevű cigánynak. Balogh ezt a lovat másfél hónap tartás után a miskolci vásáron elcserélte egy negyedfű pej lóra, amit még ugyanazon a vásáron eladott 10 forintért és egy máriásért. Tóth Péter számítása szerint 5 forint hasznot szerzett. Egy másik, ugyancsak Rézművestől cserélt lovat szintén elcserélt ezen a vásáron, ezt még további öt csere követte. Az utolsó állatot 6 forintért adta el, de a haszonra itt nem történik utalás.

A lótartás helyhatósági szabályozásának kényes kérdése az volt, hogy minden cigánynak megtiltsák-e, vagy tegyenek különbséget. A letelepedés előrehaladtával egyre több törvényhatóság hajlott arra, hogy a letelepedetteknek engedélyezzék a lótartást, de a dilemma mindig feltámadt, amikor vándorcigányok jelentek meg, a XIX. század első felében is találkozunk majd vele.

A rendeleti politikában és a törvényhatósági intézkedésekben is kulcsfontosságú késdés volt a cigánygyermekek gondozása. Egyetlen aspektusát vizsgáljuk most ennek somogyi példák alapján. Somogyban a cigánygyermekekkel kapcsolatos feladatok intézésére inspectori hivatalokat hoztak létre, de nem elválasztva a járási tisztviselők tevékenységétől. Az inspectorok fizették ki a gyermekek után járó tartásdíjat, ők vezették a számadásokat. A parasztokhoz kiadott gyermekekről

összeírásokat[1005] készítettek, ezekből megállapítható, hogy a módos, valamely monokultúrára specializálódott gazdák előszeretettel vettek magukhoz cigány gyermekeket. A szuloki német dohánytermesztő német telepesek jártak az élen. Amikor a cigány gyermekek szüleiktől való elválasztását elrendelték, egy szuloki paraszt évi 12 forintért, nem sokkal később 13 forint 30 krajcárért váltotta meg esztendőbeli robotját.[1006] A cigánygyermekek után járó tartásdíjból az egészet kifizethette. II. József idején a robotváltság évi 27 forint volt, a gyermekek után pedig 18 forint 15 krajcárt fizettek a házi pénztárból, két gyermek befogadásával a robotmegváltás el volt intézve, s ehhez járult a gyermekek munkaerejéből származó haszon, ami jóval nagyobb volt a tartási költségeknél.

Somogy megyében 1784/5-ben 327 gyermeket adtak nevelőszülőkhöz, s 5770 foritot fizettek ki utánuk. A módos gazdákon kívül a mezővárosi iparosok, a városokban házat vásárló nemesek is fogadtak magukhoz cigány „szerecseneket". A somogyi csekély számú értelmiségnél mindenütt volt cigánygyermek. A jómódú középnemesek kúriáiban gyakran négy-öt gyerek is volt és belső szolgáltra használták őket. A gyermekek nem kerültek feltétlenül rossz körülmények közé, miként az Bács vármegye alább ismertetendő jelentéséből is kiderül. Nem is mindig vitték el őket más helyekre, sőt arra is találtam példát a somogyi gyermekekről készült kimutatásban és Baranya vármegye Széchényi Ferenc által végeztetett összeírásában, hogy cigány gyermekeket cigány nevelőszülőkhöz adtak.[1007]

II. József korából kevés törvényhatósági rendelkezést ismerünk. Ez nem pusztán csak a források feltáratlanságával magyarázható, hanem azzal is, hogy az 1782. október 21-i utasítás után elsősorban nem statútumokat, hanem sokkal részletesebb, a cigányügy több részletére kiterjedő tervezeteket dolgoztak ki. Az eljövendő kutatásnak rendkívüli feladata lesz az 1782 és 1783 októbere közötti vármegyei javaslatok, valamint az 1783 utáni tervezetek és rendelkezések összegyűjtése. Mindezidáig egyetlen vármegyében tudjuk nyomon követni a tervezetek kidolgozásának folyamatát.[1008] Borsod vármegye nemesi közgyűlésén 1782, december 10-én olvasták fel az október 21-i intimátumot. Létrehoztak egy bizottságot, amely kidolgozta a kért javaslatokat, amit 1783. április 8-án terjesztettek a közgyűlés elé[1009] és továbbították a helytartótanácshoz. 1783. november 27-én olvasták fel Borsodban az 59 pontos resolutiot, s újabb bizottságot állítottak fel a négy járás főszolgabíróiból, akik 1784 februárjában kidolgoztak egy újabb tervezetet[1010] A II. József által kezdeményezett nagy munkálat irataiból eddig Borsod vármegye munkálatának jelent meg a teljes magyar fordítása, az 1783-asnak pedig a kivonata.[1011] Jómagam a kassai levéltárban megtaláltam a Torna vármegyei bizottság 1784. február 26-án

kifejezett tervezetét, amely 51 pontban summázza a cigányokkal kapcsolatos feladatokat.[1012] Mivel a legfontosabb kérdésekben nem tér el lényegesen Borsodétól, részletes ismertetésétől eltekintettem.

Az 1783-as rendelkezés mellékleteként a helytartótanács megküldte a törvényhatóságoknak Bács vármegye 1782. december 2-án az 1782. október 21-i intimátumra adott jelentését. Mivel a munkálatok kezdete kevéssé ismert, s ezt egyfajta mintának tekintették, fontosnak tartom részletes bemutatását. Bács vármegye azokat az intézkedéseit sorolta itt fel, amelyeket szerinte a kiskorú cigányok jó magaviseletre szoktatása érdekében tettek, s javasolja ezek máshol történő végrahajtását is. A felnőtt férfiakat a nyugalom érdekében fogják el, és hogy lovakat ne lophassanak és ne cserélhessenek saját szokásaik szerint, lovaikat adják el. Az így befolyt összeget adják oda a volt cigány lótulajdonosoknak. A lótartáson kívül a zeneszerszámok használatától is megtiltották, büntetés terhe alatt. A vasműves mesterség gyakorlására azokat, akikre egyik vagy másik helységben nagyon szükség volt, odaküldték, ahol bejegyzett céhes mesterek találtattak, s hogy ezután lakóhelyükről ne távozzanak el önkényesen és ne kóboroljanak, valamint a „szabaduló munkájukat" megcsinálhassák, a helységek bíróit felhatalmazták, hogy csakis az előzőleg előttük törvényesen igazolt szükséges úticéllal és kifejezetten általuk kiadott útlevéllel mehetnek a cigányok más helységbe. A mendikációt nyíltan megtiltották, s ahányszor ezeket a rendelkezéseket megszegik, testi fenyítéssel büntetik őket. Egyes cigányok telkes jobbágyok legyenek, mások pedig napszámos állapotúak, ismét mások kezük munkájukból éljenek a helységekben, ahol laknak, attól függően, hogy melyiknek az útján indultak már el és melyikre van lehetőségük és hajlamuk. Azok pedig, akik a helységek bíráitól nyerhető útlevél nélkül kóborolnak, szétverve máshová távoztak. A máshonnan származó cigányokat illetően a helységek bíráinak szigorúan meghagyták, hogy a kóborlókat 12 botütéssel büntessék és eredeti helyükre küldjék vissza. A kóborlók gyerekeinek neveléséről külön fognak intézkedni. Az extraneus cigányok közül senki nem tartózkodhat a megyében és még kevésbé engedélyezik neki a betelepedést. A kiskorúakat illetően: Mivel ezeket a jobbágyok között elosztották a nevelés érdekében, hogy ezáltal saját munkájukban gyakorolják őket, nem kétséges, hogy egyszer majd a közösségnek hasznos tagjai lesznek. Például többen ezek közül a gyerekek közül már a kézműves inasok közé számítanak és a nemeseknél konyhai és szolgálói teendőket végeznek.

Feltehetően már az 59 pontos resolutiótól függetlenül készült 1784. november 8-án. Bereg vármegye szomszdaihoz szóló átirata:[1013]

A czigányoknak azon meg rögzött szokássokat, és meg gyükeredezett csalárdságokat, a melly szép szin alatt mások marháit bizonyos ideig hitelbe ki kérni, és az-

után, vagy a fizetésre elégtelenek lévén, vagy pedig más akadályokat fel keresvén, gyakorta azokat Jószágok örökös el vesztésével meg károsítani szokták, meg akadályoztatni akarván, mái napon tartatott Gyülekezetünkben egész Megyénkben a czigányoknak hitelbe való adást átallyába oly móddal meg tiltottuk, hogy ennek utánna panaszképpen béadandó minden jelentések félre tétettvén, szántszándékkal okozott bajoskodásokat magoknak tulajdonitsák lakossaink. Melly e béli rendelésünket a végre szomszédságosan kőzőllyűk Nagyságtokkal Kigyelmetekkel, hogy Lakossaikat az ide tartozó czigányoknak marhájok hitelbe hitelbe adása felől meg tiltani, és tökéllett szándékunkat tudtokra adattni ne terheltessenek.

1785. Ugocsa vármegye. A helységek bíráinak szigorúan előírják, hogy a zsidókra és cigányokra vonatkozó regulációs rendelkezéseket tartsák be. Ha a cigányok nem tartanak állandó lakóhelyet és gyermekeiket visszalopják, akkor a bírókat fogják megbüntetni.[1014]

„Az Istennek csak egy halállal tartoznék"

A történeti Magyarország területén levő levéltárakban több száz XVIII. századi cigányok elleni per maradt fenn, de csupán kettő ismert: az 1782-ben lezajlott kemencei bűnper és az 1760-as vizsgálat Tzigány András meggyilkolása ügyében.[1015] Sajnos egyiknek a közzététele sem tesz eleget még a minimális forráskiadási kívánalmaknak sem. Egy rablási ügyben lebonyolított soproni pernek megtörtént a mitaszerű kiadása, ám ezt a közlést alig ismerik a kutatók, talán azért, mert nem tudnak róla, vagy azért, mert a jegyzőkönyvek német szövegét a közreadó eredetiben közölte.[1016]

A honti emberevési per önmagában önálló tanulmányba, sőt kismonográfiába kívánkozó téma, az egyéb perek közreadásához pedig egy vaskos kötet sem lenne elegendő. Csupán ízelítőként sorolok fel néhány cigánypert a XVIII. századból. Torna vármegyeében 1735: cigány lótolvaj pere; 1751: Hriczo Pál, Hriczo Ferenc és Grasznyár János pénzhamasító cigányok pere; 1754: cigányok közötti verekedés Almáson; 1755: Gönczi Lackó értelmi fogyatékos cigány legény pere feslett élet miatt; 1756: Nanu György pere gonosztettek miatt; 1770: Pulkó János házasságtörési pere; 1781: Zsarnai György zsarnai cigány halálos megsebesítése egy cigányok közötti verekedésben. Somogy vármegyében 1715: Plucz György vajda pere bigámia, valamint cigányok összeadása és elválasztása miatt; 1736: Kukac cigány pere sodomia miatt;[1017] 1754: vásári tolvajok elleni per; 1775: Bocskor József bestialitási pere; 1787: Jónás Julianna tolvaj prostituált pere. Zemplén vármegyé-

ben 1728: lótolvaj cigányok pere; 1735: gyermekgyilkossággal vádolt cigány pere, 1757: megint lólopás; 1758: pinceverő cigányok elleni per; 1763: cigányt megtámadó szolgalegények elleni vizsgálat. Miskolc város levéltárában tucatjával maradtak fenn paráznaság, házasságtörés, civakodás és egymás gyalázása miatt indított perek. Heves vármegye 1747-ben egymással veszekedő-verekedő cigány testvérek és cigány tolvajok ügyében végeztetett vizsgálatot. Az egri püspökség úriszékén 1762-ben egy kolozsvári születésű cigány férfit, Fogarasi Zsigmondot paráznaság vádjában találtak bűnösnek. Debrecen város magistrátusa 1741-ben a varázslással vádolt Ádám vajda és Rostás Boldizsár ellen indított pert, akik pénzt csaltak ki másoktól. Két évvel később Cigány Mártonné, Rézmives Sárát boszorkánysággal vádolták: *takarodás vonáskor Siros Adámné kéményén be ereszkedett.*

Az emberevési vád sokszor emlegetett, de máig megoldatlan, többszörösen félreértelmezett történeti probléma. *Hajdu Lajos*, a kancelláriához küldött Hont megyei jelentés alapján rekonstruálta az 1782. évi eseményeket, s rámutatott az ellentmondásokra is:[1018] a Hont megyei ügyész csak vagyon elleni bűncselekményekre talált bizonyítékokat, a vádlottak a tárgyaláson teljesen váratlanul mégis magukra vállaltak egy gyilkosságot is; az újabb tárgyaláson a tisztviselők fenntartás nélkül elfogadták az emberevés tényét, pedig nem volt corpus delicti (a csontoknak elő kellett volna kerülni); a vármegyei jelentésben egyetlen áldozat pontos személyazonossága sincs feltüntetve, pedig ez szokás volt a korszakban; a megyehatóság nem dokumentálta azt az állítást, hogy a közhangulat a cigányok ellen fordult (ilyen esetekben általában jelentést kértek a szolgabíróktól); az egyik cigány csoport tagjai töredelmesen beismertek olyan vádat is, amivel eredetileg nem vádolták őket, egy másik csoport tagjai viszont következetesen tagadták az ellenük felhozott vádakat.

A perrel kapcsolatban felmerülő kérdésekre csak az iratok teljes kiadása és további kutatások után lehet majd válaszolni, s az eljárást össze kell hasonlítani más, cigányok elleni büntető intézkedésekkel.[1019] Aprólékosan fel kellene tárni a Hont vármegyében 1782 március és szeptember között történtek kronológiáját is. A vármegye helytartótanácshoz intézett, 1782. augusztus 10-én (vagyis a ítélet napján) kelt felterjesztését kiadták,[1020] a kancelláriához küldött, 1782. augusztus 21. (a halálos ítéletek végrehajtása) után készült jelentést pedig nem. Az események megítélése szempontjából pedig elengedhetetlen volna a kettő összevetése. Egyáltalán nem vehetjük biztosra, hogy a dolgok valóban úgy mentek végbe, ahogy a jelentésekben leírták. A háttérben húzódó, a per lefolyását esetlegesen befolyásoló tényezők megismeréséhez kutatni kellene a Hont megyei szolgabírói iratokat és a csalá-

di levéltárakat, ám ezek nagy része ma már nem áll rendelkezésünkre, tűzvész és iratpusztítás miatt.[1021]

A forráskritikai gondatlanság és a korszak sajátosságait figyelmen kívül hagyó normatív történetszemlélet itt is létrehozott két sztereotíp tévedést. Az egyik az, hogy a *Nyúzó-völgy* neve az igazságtalanul elítélt cigányok kivégzésének emlékét őrzi.[1022] Ezt a helyet nem a cigányok miatt hívják Nyúzó-völgynek, hanem mert IV. Béla ott végeztetett ki három nemest.[1023] A másik tévedés az, hogy a cigányok ellen „koncepciós" pert folytattak a hatóságok.[1024] E fogalom használata a XVIII. századra önmagában véve anakronizmus. Az iratokból egyáltalán nem igazolható, hogy a per előregyártott séma szerint ment volna végbe, vagy előre elhatározták volna az ítéletet. Formailag a kemenceihez hasonló lefolyású perek tucatjával fordultak elő a XVIII. században és nem csupán cigányokkal szemben. Ha ebben a kérdésben is a XX. századi jogi és erkölcsi elvek szerint ítélkezünk, teljesen félrevisszük a kutatást. Hogyha pedig koncepciós peren olyan eljárást értünk, ahol a hatóság munkáját előítélet, babona, tudatlanság befolyásolta, akkor koncepciós pernek kellene minősítenünk az összes XVIII. századi boszorkánypert, az infanticidium, blasphemia, sodomia és bestializmus vádjával indított pereket.

Mely szempontokból mondható a kemencei processus egyedülállónak? Nem ismerünk eddig olyan cigányok elleni bűnpert ebből a korszakból, amelyben felmerült volna emberevés vádja, ami egyébként nem csupán ekkor fordul elő a cigányok magyarországi történetében. Abaúj vármegyében az 1920-as évek közepétől 1940-ig zajlott az a monstre per, amelyben a szepesi cigányokat emberevéssel vádolták.[1025] A honti per különleges azért is, mert egyetlen más korabeli magyarországi pernek sem volt ekkora visszhangja,[1026] s egyikben sem volt ekkora szerepe az előítéleteknek. Ebben minden kutató egyetért, de vajon az előítéletek müködési mechanizmusa ugyanolyan volt-e kétszáz esztendővel ezelőtt, mint napjainkban? A XVIII. századi emberek észjárásában ugyanolyan logikával kapcsolódtak-e egymáshoz a valós és vélt tények, mint a XX. századi emberek gondolkodásában? Meggyőződésem, hogy nem, ám a kérdések feltevésénél egyelőre nem mehetünk tovább, mert hiányoznak a mentalitástörténeti esettanulmányok, amelyek közelebb vihetnének a problémák megoldásához.

Nem vállalkozhatom a kemencei per társadalomtörténeti, jogtörténeti és mentalitástörténeti hátterének elemzésére, de a kutatókat leginkább izgató kérdést érintenem kell. A kemencei bűnper egyik kardinális pontja, hogy miért vallottak a vádlottak önmaguk ellen. E probléma megoldatlansága még mindig találgatások kiindulópontja. Tévedés azt hinni, hogy a képtelen vád beismerése különleges a kor törvényszéki gyakorlatában. Gyakran előfordult cigány és nem cigány vádlottak

esetében egyaránt. Mivel a jelenleg rendelkezésre álló Hont megyei iratok nem segítenek a válaszok megtalálásában, ismerkedjünk meg egy olyan perrel, amely Magyarországnak más részén zajlott le, hét évvel a Hont vármegyei események előtt.[1027]

Az 1775. március 27-én Gyöngyösmelléken (Somogy megye) Sághy Dániel szigetvári járási[1028] főszolgabíró által lefolytatott benignum examen szerint Bocskor József kb. 18 éves bürüsi cigánylegény beismerte, hogy a március 24-ről 25-re virradó éjszaka Váradon öreg Jancsi Istók (az uraság borát árulta) istállójában baromkodott annak lovával. Arra a kérdésre: *Hogyan s mimódon vihetted végben?*, ezt válaszolta: *Én éczaka ki mentem az Istálóban sötétben, és 'a lonak két hátusó lábat 'a maga kötőfékjével meg kötőttem, és el dőntőttem, ugy baromkodtam véle.* Vallomásához azt is hozzátette a szolgabíró kérdésére, hogy nem ez volt az első eset, korábban Csertőn az apjának is volt egy csikója, azzal is vétkezett már. Egyébként soha nem követett el semmilyen bűncselekményt. A tanúkat május 6-án hallgatták ki, ugyancsak Gyöngyösmelléken, a kihallgatást ismét Sághy Dániel végezte, ezúttal Wrancsics István esküdt segítségével (a vádlott ekkor már a kaposvári megyei tömlöcben raboskodott). Összesen öt tanút hallgattak meg, akiknek a vallomásából a mai olvasó számára világosan kiderül, hogy Bocskor Józsefet lépre csalták. Leitatták, s azt a látszatot keltették, hogy közösködött a lóval, s amikor az uraság ispánja *ennyihányat ütet rajta*, beismerte a képtelen vádat (arra azonban nem kapunk választ, hogy miért vallotta magát visszaesőnek). Az is egyértelmű, hogy az állat beteg volt, azt már csak feltételezhetjük, hogy a gazdája talán kártérítéshez akart jutni a színjáték megszervezésével. Személyes konfliktusról nemigen lehetett szó, mert az ügy résztvevői korábban nem ismerték egymást. Ebben az esetben az etnikai előítéletet is teljességgel kizárhatjuk, mert az érintettek többségéről kétséget kizáróan bizonyítható, hogy cigány.

Bocskor József ügye május 15-én került a kaposvári törvényszék elé. Az ügyész a vádlott megégetését kérte, azzal érvelve, hogy visszaeső bűnös természet ellen való vétekben. A cigánylegény ekkor már tagadta az ellene felhozott vádakat, arra hivatkozva, hogy Váradon az ütlegelések késztették beismerésre. A törvényszék elfogadta a *magistratualis bizonyságokat*, s elrendelték a három lépcsős tortúrát (éppen egy esztendővel vagyunk a kínvallatás betiltása előtt). Az augusztus 28-án lezajlott újabb tárgyalás jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a kínvallatás megkezdése előtt Bocskor Józsefet ismét a törvényszék elé kísérték, felszólították, hogyha valóban bűnös, tegyen beismerő vallomást, s akkor elkerüli a kínzásokat. A vádlott erre ezt válaszolta: *minek elöttö Hohér Kinzására mennyen, inkáb magára válolla ezen gonosságnak el követését, mert az Istennek csak egy halállal tartoznék.* A törvényszék

ezt megátalkodottságnak tekintette, s újra felszólították *az igaz vallás tételre*. Bocskor József újra megerősítette beismerő vallomását. *Hogy pedig vallásának igaz volta felül ne kételkedhessék a Törvényszék, se pedig abbul, hogy a rab személ csak a csigázás félelmétül, s* életének netalántán unalmától viseltettvén [kiemelés: NP.] *a mit nem cselekedet is, magára valla; meg kérdeztetet, ha a bizonságok elöt szabad akarattyábul vallotta e ki Csertün el követett baromkodását, mivel arrul senki semmit tudot? arra azt felelte, hogy igenis maga szabad akarattyábul.*

A deliberatum: *másoknak példájára, magának pedig érdemes bűntetéssére Hohér pallossa alá ételtetik, és feje vétetvén a megh főrtőztetett barommal együtt megh égettetik.*

A törvényszék számára rutineljárás, a mai ember szemében rejtélyes borzalom. A XVIII. századi ember olyasmit is elhitt, s bizonyítottnak tekintett, aminek a lehetetlensége a XX. században magától értetődő. Bocskor József beismerő vallomásában a XVIII. századi bizonyítási eljárás metódusai mellett kétségkívül a tortúra fájdalmaitól való félelem játszotta a döntő szerepet. Más perekben is gyakori, hogy a cigány ember retteg a testi gyötrelmektől. A kínvallatással járó szenvedés a halállal egyenértékű számára. Korántsem gondolom, hogy a somogyi eset tanulságaival megmagyarázhatók a kemencei per ellentmondásai, de talán közelebb vittek a XVIII. századi mentalitás megértéséhez.

1782-ben látszólag kizárhatjuk a tortúrától való félelmet, de vajon tudtak-e a Hont vármegyei cigányok Mária Terézia 1776-os rendelkezéséről, s a törvényszéken betartották-e azt? A XVIII. századi bűnperekre általánosan érvényes a kérdés: a vádlottak többsége miért a töredelmes beismerést tartja célravezetőnek a törvényszék előtt? Valóban valamilyen félelem, babona, hiedelem készteti erre őket (mint Bocskor Józsefet), vagy egyszeűen ezt gondolják a legalkalmasabb taktikának? A kérdésekre a levéltárakban található peres iratok százainak mentalitástörténeti feltárása adhat majd választ.

A fennmaradt iratokból nem bizonyítható, hogy a honti cigányokat megcsigázták volna, de az emberevés bűnének elvállalásához elegendő lehetett a kínzástól való félelem.

A cigányügy 1790-1848 között

A II. József halálától az 1848/49. évi szabadságharcig eltelt, egy Kondratyev-ciklusnyi hat évtized „fehér folt" a magyarországi cigányok történetének kutatásában. A múlt század végén, az első „ciganológus triász"[1029] fénykorában a történeti

tárgyú dolgozatokat publikáló szerzők szívesebben foglalkoztak a korábbi évszázadokkal. A XIX. század első feléről csupán Herrmann Antal tett közzé két dolgozatot, valamint Kovács János érintette ezt az időszakot a szegedi cigányokról írt tanulmányában. A későbbi szerzők főként a zenészekről emlékeznek meg, szórványosan közölve néhány egyéb adatot is.

A közelmúlt szakirodalmi terméséből a Mezey-Tauber kettős, Szomszéd András és Soós István munkáit kell megemlítenem.[1030] Mindez azonban csepp a tengerben.

A XIX. század első fele különösen fontos a magyarországi cigányok életében. A társadalmi változások és az újabb csoportok beáramlása együttes hatásaként a cigányság differenciálódása felerősödött, s újfajta konfliktusok keletkeztek. Az oláh cigányok számának növekedésével és az első beás csoportok megjelenésével azokon a településeken is felborult az egyensúly, ahol cigányok és nem-cigányok már régóta kölcsönös előnyökkel járó szimbiózisban éltek egymással. A cigányok - ha mégoly csekély számban is - olyan társadalmi közegben, s olyan foglalkozási ágakban is megjelentek, ahol eddig ismeretlenek voltak. A nem-cigány társadalom meglepődve találkozott a cigány kultúra újabb árnyalataival, a közigazgatás pedig idegessé vált, amikor hiába próbálta újra és újra ellenőrzés alá vonni a meggyarapodott vándorcigány csoportokat, amelyeket sokszor nem is tudtak pontosan azonosítani. A korai beás csoportokról pl. többnyire azt gondolták, hogy oláh cigányok.

Ám nem csak a hivatalnokoknak kellett új kihívásokkal szembenézni, hanem a cigányoknak is. Az elsősorban Moldva, Havasalföld és Erdély felől érkező újabb csoportoknak egy olyan társadalomba kellett beilleszkedni, amelyben egyre kiélezettebben merült fel a polgárosodás és a modernizáció szükségessége. A XVIII. század nagy kérdése az volt, hogyan állítható helyre a rendi társadalmon belül a XVII-XVIII. század fordulóján végleg felborult egyensúly. A reformkorban fogalmazódott meg először az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a - korabeli szóhasználattal - *polgárisodás* peremére, s a *polgári társaság*, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak. Az 1820-as években elkezdődött, s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban[1031] azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigányság - ellentétben az egyenlőtlen fejlődés más élősdijeivel, pl. a zsidókkal és örményekkel - a folyamat árnyoldalára került.

A cigányság magyarországi társadalomban elfoglalt helyének megváltozása a forrásokban is tükröződik. A XIX. század első felében megnövekszik azoknak a forrástípusoknak a száma, amelyek lehetővé teszik a cigány közösségek belső életének, s a cigány emberek mentalitásának vizsgálatát. A középkori és koraújkori kútfőkhöz képest most jóval könnyebb az iratok értelmezése, ám a XIX. század

eleji források bizonyos típusainál is több olyan adattal kerülünk szembe, amiről nem lehet határozottan eldönteni, van-e köze a cigányokhoz. Azok a cigány emberek, akik a XVIII. század utolsó harmadában születtek, nevelőszülőkhöz kerültek, s többé nem jutottak vissza eredeti közösségükbe, most jelennek meg a forrásokban. Sokan közülük egész addigi életüket a cigányságból kiszakadva élték le, s a sehová sem tartozás társadalmi szindrómáit viselték magukon. Hovatartozásuk felől nem csak önmaguk teljesen bizonytalanok, hanem a törvényszéki és egyéb hivatalnokok is. A forrásokban gyakorta találkozunk olyan személyekkel, akiknek a nevéből és az életkörülményeiből cigány származásra vélünk következtetni, de a forrás nem mondja őket cigánynak. Néhány Somogy megyei példával megismerkedve kiderül, milyen nehézségekkel kell megküzdenie a kutatóknak e miatt.[1032]

A megyei törvényszékeken havonta, illetve negyedévente összeállított *Tabella Menstrualis Officii Fiscalatus Magistratuales Seriem Captivorum* és *Series causarum* című lajstromokban[1033] a Modrovics, Dóczi, Horváth, Farkas, stb. nevű személyek között feltehetően voltak cigányok is, de efelől csak akkor nyerhetünk bizonyosságot, hogyha megmaradtak a peres iratok is.

Hasonlóan értékes és problematikus források a szolgabírók iratai. 1843. május 19-én pl. Siklóssy Lajos szolgabíró és Berzsenyi Móric esküdt Bencsik Juli (cigány?) istenkáromlási ügyét tárgyalta a szolgabírói bíróságon. Az ujfalusi hamuháznál egy Árvai Kati (cigány?) nevű asszonyt éktelen káromkodások közepette minden ok nélkül [?!] megvert, s a várdai elöljáróság feladta a szolgabírónak. Büntetése 16 korbács, valamint a megvert asszony elhasogatott ruháinak megtérítése (1 váltóforint).[1034] Etnikai hovatartozásuk felől csupán vezetéknevükből vonhatunk le bizonytalan következtetést, de Bencsiknek vagy Árvainak hívhattak nem-cigányokat is. 1846. május 13-án Svastics Lajos főszolgabíró egy Patyi Juli (cigány?) nevű hajadont, akit útlevél nélkül fogtak el Kaposváron, születési helyére, Kilitibe kísértetett vissza.[1035] A név itt sem megbízható támpont, de az eset körülményei valószínűvé teszik, hogy egy cigány lányra gondoljunk. Mivel más forrásokban eddig még nem találtam adatot az említett hölgyekről, az ő etnikai azonosságuk is homályban maradt.

A XIX. század első felének különösen izgalmas forrásai a szökött katonákra vonatkozó iratok. A taglia-számadások[1036] pontosan regisztrálják, hogy mely elfogott szökevények után és kiknek jár fogbér. A 24 ezüstre rúgó tagliát akkor lehetett kifizetni, amikor a szökevény katonákat átadták a katonai karnak Pécsre. Az átadottakról külön listákat vezettek, s a foglyokat átvevő tisztek elismervényeket adtak a vármegye embereinek, melyeket a névjegyzékekkel együtt a főadószedő számadásaihoz csatoltak.[1037] Sem a számadásokban, sem az átadási lajstromokban, sem az elis-

mervényekben nem tüntették fel a szökevények nemzetiségét. A somogyi iratokban szereplő Puntzi, Sárközi, Babai, Lakatos, Bogdán, Horvát, Árvai, Kalányos, Ignácz nevű katonák között több cigány is volt, de ez többnyire csak akkor vehető biztosra, hogyha megmaradt a vallomásukról felvett jegyzőkönyv is, amit magyarul *szabad vallásnak*, latinul *benevolum examennek* neveztek ebben az időben.

A társadalomtörténeti tendenciákat később fogom összefoglalni, e fejezetben a továbbiakban azzal foglalkozom, hogy milyen rendelkezések, tervezetek születtek az országgyűléseken, a központi kormányzatban és a törvényhatóságokban a cigányügy rendezésére.

A cigányügy az országgyűléseken

Többször felbukkan a cigányokról szóló dolgozatokban, hogy II. József halála után a cigányügy szimpla rendőri kérdéssé vált,[1038] s a szabályozás lendülete csökkent,[1039] sőt „a korábbi erőteljes központi (közigazgatási) erőfeszítések" elakadtak.[1040] Nem sokra megyünk az ilyesfajta kijelentésekkel sem: *a szórványosan fellelhető és a reformkorban hozott intézkedések, cigányokkal kapcsolatos elképzelések közel sem voltak olyan horderejűek, mint a XVIII. század második felének rendelkezései.*[1041] Azt hiszem, pontosabban kellene fogalmazni, s a cigányokra vonatkozó intézkedéseket nem szakíthatjuk el a korszak általános viszonyaitól. A vármegyék nemesi közgyűléseinek és a városi tanácsoknak az irataiból könnyen kikereshetők a központi leiratok és a helyi rendelkezések, amelyek egyáltalán nem szórványosak. A felsőbb szervek rendeletei és a törvényhatósági szabályrendeletek jónéhány levéltárban különálló tematikus állagot alkotnak.

A Departamentum Zingarorum 1787. évi megszüntetése nem jelentette azt, hogy a központi kormányszervek ne lettek volna tisztában a cigányügy fontosságával, vagy ne akarták volna megoldani a problémákat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy II. József halála után - ha sokszor ellentmondásosan is, de folytatva az ő modernizálási törekvéseit -, komoly változások történtek a kormányzati szerveknél és a hivataloknál. A helytartótanács ügyosztályai tovább differenciálódtak és specializálódtak, s az országgyűlések újbóli rendszeres összehívása lehetővé tette, hogy a cigányügy általános rendezéséhez nélkülözhetetlen alapelvek kidolgozásának feladatai a végrehajtó hatalom szerveitől a törvényhozás szakbizottságaihoz kerüljenek.

Az adminisztratív változások mögött nem kell szükségképpen visszaesést feltételeznünk. Más szerzőkhöz hasonlóan magam is úgy gondolom, hogy globálisan Mária Terézia és II. József rendeleti politikája a cigánykérdésben sikertelen volt,[1042] de nem teljesen eredménytelen. A XVIII. század végén a történeti Magyarország területén az itt élő, illetve itt tartózkodó cigányok jelentős hányada normális vi-

szonyban élt környezetével. A cigánykérdés semmivel sem volt rendezetlenebb, mint a szegényügy, a közegészségügy, a tűzvédelem, a törvénykezési reform, s még sorolhatnám azokat a problémákat, melyek megoldásától az egész ország életének megváltozása függött. A XIX. századi „beszűkülés" mögött ott húzódtak a korábbi időszak eredményei is.

A felvilágosult abszolutizmus szociális érzékenysége és szemléletmódja is hatással volt az utódokra. Az 1790-es évek elején született tervezetek, majd ezekhez kapcsolódva a reformkori javaslatok, valamint a vármegyék megoldási kísérletei is abból a korábban kialakult alapgondolatból indultak ki, hogy a cigányok helyzete a többi perifériikus helyzetű csoportéval együtt rendezhető. Az új korszak gondolkodásának legfontosabb újdonsága az volt, hogy a szociális kérdésfeltevés elválaszthatatlanul összefonódott a polgárosodás szükségességének és alternatíváinak problematikájával.

Ma már tudjuk, hogy a cigányügy az 1790-es évek elején „a korabeli magyar állam és társadalom egyik legsúlyosabb kérdése"[1043] volt, mert ismerjük a történelmi folyamatok hosszú távú következményeit. A kortársak is felismerték a kérdés fontosságát, mert szembeszökően megemelkedett a cigányok száma és meggyarapodtak a jelentések a vándorcigányok és a hozzájuk csapódó rablók garázdálkodásairól, tolvajlásairól. A cigánykérdés nyomasztó súlya később sem enyhült, de a probléma hosszú távú végiggondolása nem történt meg. Úgy vélem, különösebben nem csodálkozhatunk ezen, még kevésbé van jogunk a kortársak felháborodott elmarasztalására. A nemzeti függetlenség és a modernizálódás egyre égetőbbé váló gondjai mögött a cigányügy szükségszerűen és természetes módon háttérbe szorult.

A rendszeres bizottsági munkálatok

Az 1791. évi 67. tc. értelmében a reformmunkálatok kidolgozására kiküldött bizottságok[1044] feladatai közé a cigányügy rendezése is bekerült. A politikai-közigazgatási bizottság *(deputatio publico-politica)*[1045] foglalkozott a kérdéssel, illetve azon belül valamiféle „cigányügyi albizottság". A bizottságoknak a következő országgyűlésre kellett beterjeszteniük javaslataikat.

1792-ben[1046] a bizottságok érdemi ülésezésének megkezdése előtt egy előzetes tervezetet terjesztettek a tagok elé. A cigányügyi bizottságban Fáy Pál, Torna vármegye alispánja és egyik országgyűlési követe készítette el a projectumot. A rendelkezésre álló forrásokból nem lehet megállapítani, hogy rajta kívül kik voltak még a cigányügyi bizottság tagjai.

Úgy gondolom, nem véletlen, hogy Fáy Pált bízták meg ezzel a munkával. Olyan vármegye tapasztalt politikusa volt, amely az 1770-es évek óta kezdemé-

nyező szerepet játszott a cigányügy rendezésében, s ahol magas volt a cigány népesség aránya. A vándorcigányok okozta problémák kezelésében is jártas volt, mert Torna vármegye a cigányok fontos átmenő területei közé tartozott. Ebben a térségben, a szomszédos Abaúj megyében volt Magyarország egyik legnépesebb cigány közössége is, a nagyidai.

Fáynak nem volt túl sok ideje a javaslat kidolgozására, több más bizottságban is fontos szerepet vállalt.[1047] Munkájához felhasználta a korábbi rendeleteket és Torna vármegye 1784. évi 51 pontos tervezetét is.[1048] Közvetlen kapcsolatban volt a megyei tisztségviselőkkel a projectum elkészítésének idején is, információkkal rendelkezett a cigánykérdés minden fontos aspektusáról. 1792. augusztus 11-én pl. a következő levelet kapta Faigel József főszolgabírótól:[1049]

Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Ordinarius Vice Ispány Ur,
Nékem Drága Nagy Jó Uram!

Méltosztatott velem parancsolni, hogy azon gyülevész Czigányokat, mellyek Nemes Gömör Vármegyébül ide szőkés képpen H(íd). V(ég). Ardóban Tekintetes Gedeonné Aszonyom Birtoka allá vették magokat visza utasitsam, eziránt tehát én Intő Levelem által eő Kegyelmét meg intettem, hogy azon gyülevész népet, amelly minden Bizonyság Levél nélkül, amelly káros és terhes az Lakosoknak minden maradandó hely nélkül egyik Földes Uraságtul teczése szerint el ugrik, és más Uraság alá veszi Lakását, előbeni Lakó helyére Utasitsa, külömben én Tiszti hivatalom szerint őket meg bűntetvén ki űzőm, és előbeni Lakó helyére Utasitom, Melly Levelemre mit felelt légyen Tittulált Aszonyság az ide rekesztett Valoságbul bővebben meg értheti Tekintetes Ur Vice Ispány Uram, eleget tévén tehát Tekintetes Ur parancsolatyának és Kőteleségemnek tovább nem mehettem. Az alattis magamat Uri Gratiaiban ajanlom 's vagyok. Zsarnon die 11ª Aug 792

Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Ordinarius Vice Ispany Urnak
alazatos Szolgája
Betlenfalusi Faigel Josef
Fő Sz(olga) Biró

Fáy Pállal egyidejűleg Zábráczky József egri püspök is kidolgozott egy előterjesztést a szegényügyről, melyben a koldulás és a csavargás kapcsán a zsidókról és a cigányokról is szót ejtett.[1050] Ő semmilyen új javaslatot nem tett, ezért nem érdemes vele külön foglalkozni. Közvetve a kereskedelmi bizottság (egyik tagja Sker-

lecz Miklós volt) is érintette a cigányügyet a lókereskedelem kapcsán. E bizottság projectuma is hatással volt némely vármegye lótartást és lókereskedést tiltó statútumára. E tekintetben is alapos kutatásokat kellene még folytatni. (Részlegesen érintem a témát Bács vármegye 1803. évi rendeleténél). Ismerkedjünk meg inkább Fáy Pál tervezetével,[1051] Soós István kitűnő tanulmányára[1052] támaszkodva.

Fáy a 10 pontból álló projectum bevezetőjében felhívja a figyelmet a vándorcigányok számának ugrásszerű megemelkedésére, és a helyesen alkalmazott erőszak koncepciójának megfelelően a felvilágosult abszolutizmus alapelveiből kiindulva fogalmazza meg az általános célkitűzést: a cigányokat rá kell kényszeríteni, hogy megváltoztassák életmódjukat, s akár erőszakkal is „hasznos állampolgárrá" kell őket tenni. Mindez nála is társadalomjavító ideológiával fonódik össze. A cigánykérdés (ebben az esetben ez a „csavargó" cigányok társadalomba történő beillesztését jelenti) asszimilatív megoldását elkerülhetetlennek tartotta „a közjó érdekében".

A cigányügyi rendezés eszközrendszerében is a korábbi rendeletekhez nyúl vissza, de a konkrét megoldások terén már szolgál némi újdonsággal. Úgy gondolja, hogy legelőször is ki kell utasítani az elsősorban Moldvából, Havasalföldről és Erdélyből érkező cigányokat (főként oláh cigányokról van szó, vö. az 1761. dec. 10-én kelt rendelettel és az 1783. okt. 9-én kelt 9817. sz. rendelkezés 14. pontjával).

A letelepített cigányokat ő is iparos és földműves munkára akarja kötelezni, s még földesuraiktól sem kaphatnának szabad költözködésre engedélyt. A korábbi rendelkezéssel ellentétben a szabad költözés jogának megadását a vármegyei magisztrátusok helyett a fő- és alispánoknak adná át (vö. 1783: 3. pont).

Ha egy cigány, illetve cigány család egyik földesúrtól a másikhoz költözik, az új földesúrnak kell biztosítani a kész házat, s a letelepült életmódhoz nélkülözhetetlen gazdasági eszközöket (nem sorolja fel konkrétan, valószínűleg a földre, a munkaeszközökre és a jószágokra gondol). Azok ellen a földesurak (!) ellen, akik nem tartják be ezt az előírást, kezdeményezzenek kamarai eljárást.

Az útlevélügyben is megfogalmaz néhány új alternatívát. A cigányoknak a megyei tiszviselők helyett a falusi elöljáróságok adhatnának útlevelet. Csak a családfő távozhat el három napra, a hosszabb munkák esetében nagyobb időtartamra is. Az asszonyoknak és a gyemekeknek tilos elhagyni lakhelyüket. Nem csupán az érvényes útlevéllel nem rendelkező cigányok, hanem az őket szabálytalanul elengedő falusi bírók megbüntetését is javasolja (vö. 1783: 16. és 47. pont).

A civilizált életmód elengedhetetlen feltételének tartja, hogy a cigányok házakban lakjanak. Nála is felvetődik a XVIII. század közepe óta folytonosan visszaköszönő dilemma: a cigányokat a települések szélén egy helyre, vagy a települések belsejébe elszórtan telepítsék-e le. Az utóbbi mellett foglal állást. Fáy hitt abban az

-elsősorban II. József korában népszerű - elképzelésben, hogy a pozitív minták nevelő hatása gyorsíthatja a cigányok éltmódváltását (vö. 1783: 31. pont).

A vallásgyakorlás és a gyermekek iskoláztatása változatlan formában szerepel Fáynál is (vö. 1783: 48. pont).

A cigányok belső életének azokban a kérdéseiben, amelyeknek a mássága nem jelenthet konkrét veszélyt a nem-cigány társadalomra, ám ellenkezik annak értékrendjével és beidegződéseivel, Fáy enyhébben viseltetik, mint a korábbi regulatív javaslatok és rendelkezések. Nem beszél a cigány népnév eltörléséről (vö. az 1761. dec. 10-én kelt rendelettel), a cigány nyelv betiltásáról (vö. az 1772. nov. 23-án kelt rendelettel), s eszébe sem jut a cigány gyermekeket elszakítani szüleiktől (vö. az 1773. febr. 22-én kelt rendelet 4. pontjával és 1783: 5. és 43. pont).

A 12 éven felüli fiúgyermekeknek mesterségek tanulására szorítását Fáy is szükségesnek tartja, „azzal a különbséggel, hogy egyrészt az ilyen korú fiúkat földműves szolgálatra is ki lehet adni, másrészt nem kényszeríti az iparos céheket a cigány fiúk felvételére"[1053] (vö. 1773: 6. és 1783: 33. pont).

Fáy nem ragaszkodott ahhoz a korábbi rendelkezéshez, hogy a céhek kötelezően felvegyék a cigányokat (vö. az 1761. dec. 10-én kelt rendelettel és 1783: 13. pont), ám biztosította volna számukra - első ízben - az általános iparűzési szabadságot, törvényessé téve azt az amúgy is létező szokást, hogy a céhes iparosoknál olcsóbban dolgozó cigány fémművesek apróbb munkákat végezzenek a falvak lakóinak. A korábbi intézkedésekkel összhangban ő is azt szorgalmazza, hogy a mesterségbeli tudást elsajátító cigányoknak kötelező legyen szolgálatot vállalni. „Ezzel a kényszerítő megoldással az állandó, folytonos munkára kívánta rászorítani a főleg kovács cigányokat, akik a cigányösszeírások tanúsága szerint egyúttal zenészek is voltak, és főleg télen különböző ünnepi alkalmak során csak a zenéléssel foglalkoztak."[1054] Ehhez kapcsolódóan veszi fel Fáy a projectumba a zenélés tilalmazásáról szóló korábbi rendelkezést (vö. 1783: 1. és 28. pont).

A korábbi évtizedek rendeleteihez viszonyítva Fáy Pál nem csupán a gyermekek nevelésében, hanem a cigányok egymás közötti házasodásában is mérsékeltebb álláspontot képvisel. Azt indítványozza, hogy a cigány férfiak földművesek leányaival és fiaival köthessenek házasságot, de az egymás közötti házasodást is engedélyezi, pontosan meghatározott feltételekhez kötve. Cigány férfi akkor vehet feleségül cigány nőt, hogyha legalább négy év óta földműves vagy iparos munkából él vagy ilyen szolgálatban áll.

A cigányok lótartásának engedélyezését a vármegyék fő- vagy alispánjainak engedélyéhez kötné, az 1767. dec. 10-én kelt rendelet óta alig módosult feltételeken és az 1783. évi rendelet 2. pontjában körülírt büntető szankciókon nem kíván változtani. A cigányok öltözködésével kapcsolatban ugyancsak a régebbi rendeletek

változtatás nélkül hagyását látja jónak (vö. az 1763. február 28-án kelt rendelettel). A ruházat esetében ennek nincs igazán jelentősége, a korszak azon forrásaiból, melyek a cigányok hétköznapi életéről és szokásairól tájékoztatnak az derül ki, hogy ez a kérdés egyrészt szabályozhatatlan volt, másrészt megoldódott spontán módon. A huzamosabb ideig nem-cigány környezetben élő cigányok körében végbement bizonyos természetes hasonulás, s az eltérő öltözködésből sem származott sohasem konfliktus. A XVIII. századi ember hozzá volt szokva az ilyenfajta mássághoz és természetadta módon elfogadta (a cigányok öltözködéséről a társadalomtörténeti fejezetben még szólni fogok). Feltétlenül szükség lett volna viszont a lótartás racionálisabb, a megélhetési lehetőségeket kellőképpen méltányoló szabályozására, annál is inkább, mert ez a kérdés nem csupán a cigányság gazdasági lehetőségeit befolyásolta, hanem érzelmeit, életérzését, hangulatát is.

A cigányügyi intézkedések végrehajtását Fáy a vármegyei tisztviselőkre (elsősorban a szolgabírók és esküdtek) bízná, akik felosztanák egymás között a helységeket és a hozzájuk tartozó cigányokról jegyzőkönyvet vezetnének, rendszeresen jelentéseket írnának, melyeket a vármegyei végrehajtó hatalom első emberének, az alispánnak, illetve a vármegyei közgyűlésnek mutatnának be. Ez az elképzelés is sokban a korábbi előírásokkal cseng össze (a féléves jelentéseket már az 1772. márc. 23-án kibocsátott rendelet kötelezővé tette), de mégsem csupán szimpla átvételről van szó. Fáy Pál sokéves közigazgatási tapasztalattal rendelkezett, végigjárta a megyei hivatali szamárlétrát és jól tudta, hogy a járásokra (processus), azon belül kerületekre (districtus) osztott vármegyékben a hivatalnokoknak milyen nehézségekkel kell szembenézniük. Nem csak a cigányokat érintő rendeletek végrehajtásának speciális kérdéséről kell itt beszélnünk. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformja, legfőképpen a hatalmi ágak szétválasztatlansága a korszak általános strukturális gondja volt. Fáy talán nem látta ezt ilyen tisztán, vagy nem akart neki hangot adni, az biztos, hogy a meglévő gyakorlatot hatékonyabbá akarta tenni. A helységek felosztása a XVI. század óta szokásban volt, de a XVIII. század végén már nem volt elegendő ahhoz, hogy a helyi közigazgatás jól működjön. A helyi tövénykezési, igazságszolgálatási és végrehajtási feladatokat egyaránt végző tisztviselők egyre nehezebben tudtak eleget tenni kötelezettségeiknek. Fáy nagyon jól tudta ezt, s ezért nem akarta folytatni a korábbi rendszeres öszeírások gyakorlatát.

Fáy előterjesztését a cigányügyi bizottság 1793. március 18-20-án vitatta meg részletesen, kidolgoztak egy törvényjavaslatot, s továbbították a kancelláriához. A kancellárián úgy vélték, hogy a korábbi cigányügyi rendelkezésekhez képest nincs jelentős eltérés,[1055] november 14-én megjegyzés nélkül továbbküldték a tervezetet az Államtanácshoz (Staatsraat). A projectumot az Államtanács részéről vélemé-

nyező Izdenczy Józsefnek ugyanaz volt a véleménye, mint a kancelláriának, s alapos tanulmányozás után ugyanerre jutott Sándor Lipót nádor is, akihez november 14-én küldték át a törvényjavaslatot. A nádor a cigányügyi javaslatot azonnal törvényerőre emelhetőnek tartotta, de mivel szerinte lényegében megegyezett az érvényben levő rendelkezésekkel, elhalaszthatónak gondolta.[1056] Amikor 1794. július 7-én a törvénytervezetet felküldte az uralkodónak, már kiadták az 1794. március 21-én kelt 4052. sz. rendeletet,[1057] melyben összeszerkesztették Zábráczky és Fáy némely elképzelését, de az előremutató javaslatokat nem vették figyelembe. Fáy tervezetéből sohasem lett országgyűlési törvény, de a későbbi rendeletekbe részlegesen több javaslata is bekerült.

Az 1792/93. évi országgyűlés után harminc esztendőt kellett várni, míg a *sistematicum operatumok* ismét az országgyűlésre kerültek.[1058] Az 1825/27. évi országgyűlésen kidolgozott újabb előterjesztést és törvényjavaslatot[1059] is alaposan elemezte már Soós István, összevetve azokat Fáy projectumával.[1060] Az újabb tervezetet is az ő [ti. Soós István] dolgozata alapján ismertetem.

A cigányügyi bizottság tevékenysége nem volt akkora horderejű, mint más bizottságoké, s nem hozott fordulatot a cigányok helyzetének rendezésében, de a tervezetek határozottan cáfolják azt a lépten nyomon fel - felbukkanó nézetet, hogy Magyarországon a cigánypolitika ad hoc jellegű lett volna, a törvény, - és rendeletalkotók nem voltak tisztában a tényleges viszonyokkal. Az 1825/27. évi országgyűlésen kidolgozott projectum bevezetőjében legelőször azt mondják ki, hogy a rendezés csak úgy oldható meg, hogyha előzetesen tájékozódnak a cigányok életkörülményeiről. A bevezető további része olyan megállapításokat sorol fel, amelyeknek egy része a XX. század végi ember számára a klasszikus sztereotíp előítéletek sorába tartozik, némelyik pedig pontos szociális látlelet, etnikai karakterológiával keveredve:

- a csavargó cigányok zaklatják a lakosságot
- a letelepültek nem tartják be a rendelkezéseket
- megvetendőnek tartják, hogy a cigányok nem végeznek termelő munkát, életüket spontánul, a természet gyermekeiként tartják fenn
- mindkét nembeliek dohányoznak, ez szintén elítélendő
- ellenszenves a projectum készítői számára az is, hogy a cigányok hiúságból (!) színes ruhákat viselnek
- különféle betegségek és ínség sújtják őket
- etnikai karakterük attribútumának tartják, hogy a cigányok a velük született természetes szabadságszeretetnél fogva a kötöttség és a szolgálat minden formáját elutasítják

- nem szeretik a lassú állatokat, annál inkább a lovakat, számukra a ló a természettől nyerhető legszebb ajándék, „örvendeznek és gyönyörködnek a lovak sokféleségében",[106] lókereskedésük miatt a lakosság károkat szenved
- pozitív karakterjegynek tekintik a kovácsolásban való jártasságot, s a zenei képességeket.

Hányszor elsoroltak már hasonló karekterológiákat azóta is a cigányokról író szerzők, s maguk a cigányok is, hol szélsőségesen elmarasztalva, hol pedig mitizálva és felmagasztalva egy-egy tulajdonságot. Lépten-nyomon találkozhatunk velük a hétköznapi beszélgetésekben is. Mindegyik közös vonása az abszolutizálás, a történetietlen és differenciálatlan szemlélet. A „cigány karakterológia" a XIX. század első felében ugyanúgy nem volt érvényes mindenütt és minden cigány emberre, mint ahogy nem érvényes ma sem.

A projectum szerkesztőinek elképzelései nagyrészt megegyeznek Fáy elgondolásaival. Másképpen foglalnak állást a kovács mesterség gyakorlásának kérdésében. Azt javasolják, hogy azokon a településeken, ahol nagy számban gyűlnek össze cigány kovácsok, korlátozni kell a létszámukat. Az ilyenfajta elképzeléseket hajlamosak vagyunk első látásra kirekesztésként, jogsértésként, a cigányok meg nem értéseként értelmezni. Úgy gondolom, hogy a projectum e pontjának törvénnyé emelése a cigányok javát szolgálta volna, s a XVIII. századi rendeletekhez képest fontos szemléleti változásról tanúskodik. A cigányüggyel foglalkozó reformkori politikusok felismerték, hogy a piaci túltelítettséggel a cigányok veszélyeztetik egymás megélhetését. A megoldást a gazdasági racionalitás központi biztosításában látták. Már Fáy is rájött, hogy az igazi problémát nem a céhekbe való felvétel jelenti, hanem a cigányoknak az ország munkaszervezetében való gazdaságtalan eloszlása. Az ő alternatívája az iparűzési szabadság megadása volt. Mindkét elképzelésnek az volt a gyenge pontja, hogy a megvalósítás lehetőségét saját maga akadályozta, amikor nem ismerte fel a gazdasági racionalitás és a röghözkötés közötti feloldhatatlan ellentmondást.

A foglalkozási ágak racionális arányát kívánták megvalósítani azzal a javaslattal is, amely azt mondja, hogyha a cigány családban több fiú is az apa mesterségét követi, akkor csak egyikőjük maradjon otthon tanoncként, a többieket 12 éves koruk után adják szolgálatba, vagy tanuljanak más mesterséget ugyanabban, vagy a szomszéd falukban. Szükségesnek tartják, hogy a gyermekek elvitele semmiképpen se történjen erőszakos eszközökkel, hanem (a korábbiaknál) szelídebben *(placidior)*, ám a konkrét módokat nem írják körül.

Gyökeresen szakítottak a reformkori bizottsági tagok a XVIII. századi felfogással a cigány muzsikusok megítélésében is. Láttuk, hogy uralkodói rendelet sohasem írta elő a hangszerek összetörését, hanem szigorú feltételeket szabtak, a vármegyék egy része viszont szűklátókörű volt e kérdésben, a zenélést a henyéléssel azonosította, vagy a rendszeres munkára kényszerítés akadályának tekintette. Fáy Pál is a muzsikálás tiltása mellett foglalt állást. Most, 1825/27-ben országgyűlési törvényben akarták kimondani: a cigányok más népekéhez nem hasonlítható (!) zenei tehetsége a természet ajándéka, melyet nem szabad elnyomni (vö. az 1773. febr. 22-én kelt rendelettel és 1783: 28. pont). E szemléletváltozás hátterében egy érdekes társadalmi folyamat állt. Miközben a cigányság egészének helyzete általában rosszabbá vált, a legtehetségesebb muzsikusok kiemelkedtek és híressé váltak. Bihari és mások sikerei a magyar rendek számára is vállalható értéket jelentett. Némi szolíd korlátozást azonban még ekkor is kívántak: felhívják a megyei tisztviselők figyelmét, ne engedjék, hogy a zenélés a kelleténél jobban elvonja a cigányokat a munkától, s csak engedéllyel mehetnek el muzsikálni.

A Fáy által nem érintett koldulást (1792/93-ban ez Zábráczky asztalára tartozott) ellenben a korábbi rendelkezésekhez hasonló szigorral kezelik: a törvényes engedéllyel rendelkezők ilymódon is eltarthatják magukat, de akinek nincs engedélye, azt 12 bottal büntetnék (vö. 1753. nov. 8-án, 1775. júl. 10-én kelt rendeletekkel és 1783: 3., 22. pont). E mögött is társadalmi változások húzódnak. A koldulás ebben az időszakban sem volt speciálisan „cigányprobléma". A magyarországi társadalomban megnövekedett azoknak a rétegeknek az aránya, melyek környezetük valamilyen kihasználásával próbálták eltartani magukat. A helytartótanács egyre másra hozta a rendeleteket a koldulásról is, akárcsak az útlevélügyről. A XVIII. század végétől mind több olyan nagycsaláddal találkozunk, akik megélhetési stratégiájukat a mendikáció valamilyen speciális - gyakorta a vásározással összekapcsolódó - formájára építették, melyeket a társadalomtörténeti fejezetben alaposabban körüljárunk majd.

A 20 pontból álló projectumhoz négy törvényjavaslatot csatoltak, s azokban foglalták össze a legfontosabbnak tartott előterjesztéseket, meglehetősen szűkebbre szabva az érintett kérdések körét. A törvényjavaslatok a munkára ösztönzés, a mesterségek vállalása, az állandó letelepültség és a lókereskedés problémáira szorítkoznak. További vitára az 1832/36. évi országgyűlésen került volna sor, ám ez nem történt meg. 1832-ben megkérték a törvényhatóságok állásfoglalását *az országos rendszeres munkákról*, de nem léptek tovább. A cigányügy az országos sérelmek közé került (V. pont), az 1825/27. évi négy javaslatot küldték meg a vármegyéknek és a városoknak.

Baranya vármegye pl. még azt sem tartotta fontosnak, hogy a törvényhatósági véleményeket az uralkodó bevárja. 1832. szeptember 15-én arra a leiratra, melyben I. Ferenc a rendszeres munkák véleményezésének megküldését szorgalmazta, a baranyai rendek azt válaszolták, hogy a király ne várjon a jelentésekre, hanem mielőbb hívja össze az országgyűlést.[1062] Hasonlóan vélekedett Temes vármegye is.[1063] Jellemző, hogy Temes vármegyének a többi törvényhatósághoz e tárgyban intézett levelét a baranyai nemesi közgyűlésen később olvasták fel, mint az országgyűlési meghívót. Amikor október 31-én Pécsett az újabb közgyűlésen megismerték az október 24-én kelt országgyűlési meghívót, még egy sort sem fogalmaztak meg a rendszeres munkákról. Gyorsan elhatározták, hogy az idő rövidségére való tekintettel a megyei választmány csak az általános elveket dolgozza ki.[1064] Néhány nap alatt elkészítették a véleményezést az úrbéri tárgyakról,[1065] majd december 4-én (12 nap volt hátra az országgyűlés megnyitásáig) a közgyűlés elé került a végleges elvi álláspont is, melyben a cigányügyi törvényjavaslatról szó sem esik.[1066]

A fejvesztett kapkodás történetéhez az is hozzátartozik, hogy 1832-ben hamar kemény tél köszöntött be, az utak már járhatatlanok voltak. Az országgyűlés decemberre történt összehívása nem volt szerencsés, a megyék kardoskodása visszájára sült el. Nem csak a rendszeres bizottsági munkálatok megvitatására nem jutott elegendő idejük, hanem a követi utasítások kidolgozására sem. Meg kell említenem azt is, hogy Baranya, Somogy és különösen Temes nemesei az országos jelentőségű ügyekben (vámügy, külkereskedelem, úrbériség, hivatalviselés, közteherviselés, törvény előtti egyenlőség, népnevelés stb.) többnyire haladó nézeteket vallottak, s a reformok minél gyorsabb bevezetése érdekében próbálták siettetni az eseményeket. Temes megyében pl. azt javasolták, hogy töröljék el a címeket és rangokat, mindenkire terjesszék ki a nemesi előjogokat.[1067] Ilyen horderejű problémák mellett a cigányügy jelentéktelen volt egy olyan korszakban, melyet sorsdöntő szabadságharc zárt le.

Körmére égett az ügyek intézése Somogy vármegyének is. Szeptemberre kidolgozták a közbiztonságról, az adózásról és az úrbéri tárgyakról szóló javaslatokat, el is küldték a többi törvényhatóságnak,[1068] de a munka egészével csak november elejére készültek el. Az ottani bizottság csupán egyetlen mondatot fűzött a cigányokról szóló törvénytervezethez:[1069] *A Czigányok rendjéről a' javalt Törvény elfogadtatván*, mármint az 1825/27. évi javaslatok. Más vármegyékben dinamikusabban mentek a dolgok. Győrben már május 17-én végére jutottak a vélemények kidolgozásának, Nógrádban pedig augusztus 29-én.[1070] Tudomásom szerint a vármegyék cigányügyről kialakított véleményét eddig egyetlen kutató sem dolgozta fel. Az általam ismertekből csupán egyetlen érdemlegeset tudok idézni, a borsodi rendekét, akiknek a megjegyzése jóval érdekesebb, mint a somogyiaké:[1071]

Mivel a sok századokon keresztül gyűjthetett, s mindenkor egyforma tapasztalás azt mutatta meg, hogy az emberi nemzetnek még eddig legalább salakos az a része, mellyet czigányoknak neveznek, benne valójában természetinek tekintődhető szokásaitól és hajlandóságaitól el nem vonatódhatva, jobb és míveltebb formában által nem öntődhetett; de megmutatta a hosszas tapasztalás azt is, hogy az országló székeknek és a több emberszerető fejedelmeknek minden, bár igen nemes és szíves iparkodásaik, és kivált az általok elől vett kénszerítő eszközök is a részben utóljára is csaknem minden siker nélkül maradtanak: mi valójában elegendőnek és czélirányosnak is azt látjuk, hogy ha a czigányok jobb rendben leendő hozódásokról csakugyan törvény fogna alkottatni, az a törvény egyedül abbul és annyiból álljon és menjen ki, hogy a czigányok előtt mindazok az utak és módok, hogy ők földmívelők vagy mester emberek lehessenek, teljes mértékben nyitva hagyattattassanak. Különben pedig attól, hogy olly heves vágyódásaiktól izgattatva, s kissebbnagyobb csoportokba öszve gombolyogva az országban fel, s alá barangoljanak - egyáltaljában elzárattassanak.

Az erdélyi országgyűlések

Erdélyben a törvényhozási procedúra ugyanúgy zajlott, mint Magyarországon. A cigányügyi szabályozás folyamata is hasonló volt, de valamennyire eredményesebb. A bizottsági munkálatokat több országgyűlésen is megvitatták. A törvényjavaslatokból Erdélyben sem lett szentesített törvény, de a bizottsági előterjesztések érdekes és átfogó képet nyújtanak az ottani cigányok életéről és a rendeknek a magyarországiakétól eltérő nézeteiről.

Erdélyben az 1791: 64. tc. alapján jöttek létre a rendszeres bizottságok. A cigányüggyel Kolozsvárott is a *deputatio publico-politica* foglalkozott, amely 1794-re dolgozta ki az országgyűlés elé terjesztendő operatumát.[1072] Az erdélyi rendek alaposabban körüljárták a cigányügyet, mint a magyarországiak, s rugalmasabbak is voltak. Egyrészt jobban ismerték a cigányokat (Erdélyben nagyobb volt a cigányok demográfiai aránya), másrészt nem csupán a korábbi központi rendeletekre és helyhatósági statútumokra építhettek, hanem törvényhozási előzményekre is. Radikálisabban láttak hozzá a rendezéshez, s felismerték azt is, hogy az addigi uralkodói és guberniumi rendelkezések sok tekintetben már elavultak. Konkrétan számba is vették, hogy a rendeletek mely területeken hatástalanok.

Az erdélyi bizottság elsősorban közigazgatási és jogi szempontok alapján három csoportba sorolta a cigányokat, ami részlegesen foglalkozási kategorizálást is jelentett:

- kincstári aranymosó cigányok
- kincstári fiskális cigányok
- a magánföldesurak és a községek joghatósága alá tartozó cigányok.

A bizottsági vélemény aranymosókról szóló része helyzetfelmérés, valamint a vonatkozó rendeletek számbavétele. Annyi újdonság van a korábbiakhoz képest, hogy a javaslatokba beépítették a bányahatóság 1781. évi, addig kellőképpen figyelemre nem méltatott észrevételeit a cigányok kóborlásairól. Az erdélyi tervezetek ebben a kérdésben sokkal jobban tekintettel vannak a cigányok konkrét élethelyzetére és megélhetési lehetőségeire, mint a magyarországiak. A csavargást nem tartják öncélú henyélésnek vagy a munka alóli kibúvás ürügyének.

Az aranymosók helyzetét más cigányokhoz képest Erdélyben már akkor differenciáltan szabályozták, amikor Magyarországon még a szisztematikus rendeleti politika is gyerekcipőben járt. Az országgyűlések rendszeres összehívása nagy előnyt jelentett az erdélyi fejedelemség számára a cigánypolitikában (vö. 1747: VI-II. tc. és 187/1782., 48/1784., 8002/1785., 7751/1787. sz. rendeletek).

A fiskális cigányok helyzete hasonlóképpen rendezett volt, velük kapcsolatban sem tettek a bizottság tagjai1073 új észrevételeket (vö. az 1747. évi törvénycikkekkel és a 6525/1782., 2454/1783., 6902/1784. sz. rendeletekkel).

A magánföldesurakhoz és a községekhez tartozó cigányok civilizálásának addigi alternatíváit pesszimistán ítélték meg az 1794. évi projectum szerkesztői. Úgy vélték, csaknem lehetetlen, hogy a korábbi úton haladva a cigányok hasznos állampolgárokká váljanak és alkalmazkodjanak azokhoz a társadalmi elvárásokhoz, amelyeket az addigi rendeletek velük szemben támasztottak. A lényegeseket 14 pontban össze is foglalták a véleményben:

- művelődjenek a hit dolgában és gyermekeiket is ebben a szellemben neveljék
- amennyire lehet, gyermekeik ne járjanak meztelenül
- lakhelyeiken a fiú és leány gyermekek ne aludjanak együtt
- járjanak templomba, s külsőségekben is feleljenek meg a keresztény hitvallásnak
- vessék alá magukat az elöljáróságoknak és engedelmeskedjenek nekik
- étkezésükben, ruházatukban és nyelvükben alkalmazkodjanak annak a helynek a lakosaihoz, ahol élnek; ne egyenek döghúst
- ne hordjanak köpönyeget
- lovat csak az aranyásással foglalkozó cigányok tarthatnak
- az aranymosóknak is tilos a városokban lovakat cserélni

- a falusi bírók nem tűrhetik el, hogy a cigányok henyéljenek, ha az uraságnál nincs munka, akkor rá kell őket kényszeríteni, hogy másoknál vállaljanak napszámot
- főként mezei munkára kell őket szorítani
- hogyha lehetséges, a földesurak adjanak nekik földet
- akik lomhán végzik a mezei munkát, azokat testi fenyítéssel büntessék
- kézműves mesterségeket csak akkor folytathatnak, hogyha a rossz időjárás miatt mezei munka nem lehetséges; ugyanez érvényes a zenélésre is.

A közigazgatási bizottság határozottan kijelentette, hogy ezeket az előírásokat nem sikerült gyakorlatban megvalósítani. A rendeletek eredménytelenek voltak, a kóborló cigányok ugyanúgy élnek, mint azelőtt. A gubernium 1791. évi felméréséből is ez derül ki.

Az erdélyi operátumok nemcsak szemléletükben, hanem a cigányügy rendezésének konkrét módozataiban is előremutatóbbak voltak, mint Fáy és Zábráczky elképzelései. Különösen figyelemre méltó, hogy az erdélyi rendek alaposabban átgondolták a cigányügytől elválaszthatatlan gazdasági problémákat, tekintettel voltak a helyi érdekek különbségeire, sőt arra is, hogy a gazdaságilag kevéssé fejlett és a városoktól távoleső települések nem-cigány népességének milyen szolgáltatásokra van szüksége.

Azt javasolták, ismét rendeljék el, hogy a kóbor cigányok egy éven belül térjenek vissza arra a helyre, ahol utoljára összeírták őket. Ha nem teljesítik a rendelkezést, veszítsék el az eddig nyert kedvezményeket (megtiltanák számukra a téli iparcikkgyártást és a házalást, végső esetben pedig kiűznék őket az országból). Újszerű az érvelés logikájában, hogy egy intézkedés megvalósíthatóságát nem csupán riasztó büntető szankciók kilátásba helyezésével akarják biztosítani. Egy megszerzett jogosítvány elvesztésétől való félelem pozitívabb viszonyulást válthatott volna ki a cigányokból, mint az erőszakos beavatkozás kizárólagos alternatívaként való felvetése.

A földesurakat és a községeket figyelmeztetni kell, hogy ne akadályozzák a letelepítést. A cigányoknak engedjék meg, hogy a falvakban a házak sorában építsenek maguknak házat (nem akarják a költségeket a földesurak és a falusi communitasok nyakába varrni). A hivatalnokokat sem akarják feleslegesen terhelni, s öncélú ellenőrzés eszközévé tenni. Ezentúl a főkormányszékhez küldendő rendszeres jelentések alapján a már lakóhellyel rendelkező cigányoknak három évi adómentességet adnának. Mennyivel vonzóbb megoldás, mint a kényszertelepítés.

Szembetűnő az erdélyi politikusok „liberalizmusa" a szabad költözés kérdésében is. Akik az örökös földhözkötöttséget megszűntető rendelet kihírdetése előtt megszöktek földesuruktól, az 1792: 26. tc. értelmében kötelesek visszatérni még akkor is, hogyha új lakóhelyükön letelepültté váltak és állandó lakosok lettek. Azokat az állandó lakással rendelkező szökött cigányokat, akik a földművelés mellett kézműves mesterséget is gyakorolnak, nem kell visszaküldeni (a bizottság véleménye szerint sokan voltak ilyenek). A központi rendeletekkel ellentétben a több lábon állás gazdasági startégiáját nem tekintették a letelepültség akadályának, a kóborlás kiváltójának.

A gazdasági racionalitás szemszögéből mérlegelték a kézművesség engedélyezésének kérdését is. Az 1825/27. évi magyarországi elképzelésekhez hasonlóan az erdélyi projectumban is a cigányok kiegyenlített, a helyi gazdasági igényekhez igazított területi eloszlásának szükségessége fogalmazódott meg. A gazdasági adottságok azonban eltérőek voltak. Erdélyben nyomasztóbb volt a termőterületek szűkössége, s a társadalomban a magyarországinál nagyobb hányadot kitevő cigányság helyzetének megoldásában nem lehetett preferált alternatíva a földművelésre kényszerítés. Az ipar és a helyi piacok fejletlensége, a falvak ipari termékekkel való ellátatlansága is azt a megoldást diktálta, hogy a cigányokat egyfajta kézműves pótosztályként próbálják hasznossá tenni. Az erdélyi bizottsági vélemény szerint a falvak jelentős részében nem érezték terhesnek a cigány kovácsok jelenlétét, mert olcsón megjavították a mezőgazdasági eszközöket, biztosítva a termelőmunka folyamatosságát. Szükségtelennek is tartották földműves munkára kényszerítésüket, mert a kovácsolásból is tisztességgel meg tudtak élni. Egyébként sem lenne rá lehetőség, mondja a projectum, még akkor sem, ha a cigányok maguk akarnának földet művelni, mert a szántó és a rét a többi lakosnak sem elég. Azt is megengednék a cigányoknak, hogy vándoriparosként dolgozzanak, feltételként szabva, hogy adót fizessenek és részt vállaljanak a közterhekben. Ezt az elképzelést is az inspirálta, hogy könnyebbé tegyék az ipari termékek eljutását a falvakba.

Az erdélyi projectumban is szó esik arról, hogy sok faluban túlzottan nagy számú cigány kovács vagy egyéb azonos foglalkozású iparos él együtt, míg más településeket hátrányosan érint a hiányuk. Azt javasolják, a földesuraknak legyen kötelességük a cigány iparűzők gazdaságos elosztása.

Cigányok és nem-cigányok értékrendjének hasonítását az erdélyi projectum kidolgozói is az általános rendezés alapfeltételének tekintették. Ők is úgy gondolták, hogy a cigányok jobb élethez juttatásában nem csupán a gazdasági feltételek megteremtése elengedhetetlen, hanem jobb erkölcsökhöz, vallásos élethez szoktatásuk, valamint a más népcsoportok körében megszokott társadalmi viselkedési formák

gadtatása is. A cigányok életmódjának megváltoztatását részben a 6225/1782. rendelet következetes betartatásától várták. Pl. az asszonyok és gyerekek mezítlábasságát annyira szeméremsértőnek tartották, hogy megszűntetése érdekében azt javasolták a hatóságoknak, ha kell, vegyék elő a korbácsot. Az egyéni és közösségi magatartás, valamint az azt meghatározó mentalitás és a szokások megváltoztatása érdekében a következő konkrét javaslatokat tették:

- a környezettől eltérő ruházat viselésétől és saját nyelvük használatától nem lehet őket egyszeri intézkedéssel, rendeletileg eltiltani; lassú átalakulásra lehet számítani, melyet a megtelepüléssel együttjáró nem-cigányokkal való folyamatos társadalmi érintkezés idézhet elő;
- a lopott holmik elrejtésére alkalmas köpönyegek hordását sem lehet megtiltani, mert általában ez az egyetlen ruhadarab, ami védi a cigányokat az időjárási viszontagságoktól; ezt a kérdést úgy kell szabályozni, hogy a köpenyviselés jogával ne lehessen visszaélni: meg kell tiltani, hogy a heti vásárokon ebben legyenek, egyébként szabadon viselhessék;
- a lótartás kérdésében abból indultak ki, hogy nem általában a lótartás tilalmazása a cél, hanem a lólopások megakadályozása, s ennek érdekében több új, a korábbi rendelkezéseknél körültekintőbb javaslatot tettek:

a./ a mesterségeket gyakorló, állandó lakos cigányokról közismert, hogy becsületesek(!), ők tarthassanak lovakat, a hivatalos okmányokat födesúri ajánlásra kaphassák meg a hatóságoktól, s ezek birtokában a vásárokon szabadon adhassák-vehessék és cserélgethessék a lovakat;

b./ ha egy cigány az előírt hivatalos okmányok nélkül lovat tart, el kell fogni, mint lólopással gyanúsítható személyt, lovát el kell venni és árát a cigány javát szolgáló házépítésre vagy mesterség gyakorlásához szükséges szerszámok vásárlására kell fordítani; a dokumentumokkal történő visszaélés megakadályozása érdekében az iratokban fel kell tüntetni a cigány nevén, lakóhelyén és földesura nevén kívül a személyleírását is;

c./ az aranymosók számára, akiknek a lótartás amúgy is megengedett, a hivatalos iratokat minden feltétel nélkül ki lehet állítani, ám ha lopáson érik őket, akkor az okmányokat vegyék el tőlük és tiltsák meg számukra a lótartást;

d./ a vásárokban arra kijelölt hivatalos személyek jegyzőkönyvet vezessenek a forgalomról és a lovat eladó vagy vevő cigányok számára csekély taksa ellenében igazolólevelet adjanak, melyben tüntessék fel a ló színét, formáját, korát, egyéb sajátos tulajdonságait, a tulajdonos nevét és lakhelyét; amelyik cigány nem tud ilyen hiteles igazolást felmutatni, az megbüntetendő, mint lótolvajlásban gyanús személy;

e./ az iparűzés mellett a muzsikálás engedélyezését sem szabad földműves munkához kötni, az országgyűlés szándéka elsősorban egyébként is a kézművesség és nem a földművelés inspirálása (1792: 26. tc.), ebből következően nincs értelme a zenélés általános megtiltásának, azoknak engedjék meg, akik állandó lakással rendelkeznek és hasznos mesterségük is van.

Külön foglalkozik a bizottsági vélemény a hitelvek és az erkölcstan oktatásával. Fáyhoz hasonlóan ők sem gondoltak a gyermekek elvételére, tisztán látták, hogy az erre vonatkozó rendelet olaj volt a tűzre. Azt javasolták, hogy a hatóságok (felekezettől függetlenül) a plébánosok és a tanítók közreműködésével vasárnapokon és ünnepnapokon gyűjtsék össze a gyermekeket szüleikkel együtt a templomba, s közösen oktassák őket a keresztény vallási tanokra és életelvekre.

A projectumot az ún. egyiptomi cigányokról szóló rész zárja le. Őket aljas söprédéknek nevezik, akik mezítelenül járnak, centóból[1074] készült csuklyát viselnek és gyermekeiket a hátukon hordják. Rabolnak, lopnak, gyújtogatnak, az emberi nem csúfságai. Semmiképpen sem szabad beengedni őket a településekre, erős őrizet mellett a határra kísérendők és az országból kiűzendők.

Az 1810/11. évi erdélyi országgyűlésen ismét elővették a bizottsági munkálatokat. Az 1794. évi cigányügyi projectumot gróf Bánffy Pállal véleményeztették. Ő újabb előterjesztést készített, s ennek alapján 40. sz. alatt törvénycikket is felterjesztettek az uralkodóhoz, mely a korábbiaknál megnyugtatóbban rendezte volna a cigányok helyzetét. Bánffy előterjesztésének és a törvényjavaslatnak a lényege megegyezik az 1794. évi munkálattal, ismertetésétől eltekintek. Annyi újdonságot hozott, hogy a cigányok Magyarország és Erdély közötti mozgását a megtelepítés egyik akadályának tartva, javaslatot tett e kérdés speciális útlevélrendelettel történő rendezésére (l. az 1842/43. évi bizottság javaslatainak 4. pontját).

A törvényjavaslatokra válaszoló leirat 1837-ben érkezett meg Kolozsvárra. A mellett volt, hogy a bizottsági munkálatokat felül kell vizsgálni és a javaslatokat a megváltozott körülményeknek megfelelően módosítani. A cigányügyben nem egyezett a véleménye a rendekével, úgy vélte, hogy közigazgatási módszerekkel kell megoldani, nem tartozik a törvényhozásra.[1075] Az 1837/38. évi diétán nem is került napirendre a cigánykérdés.

Annál inkább 1842/43-ban. A király most sem tartotta fontosnak a cigányügy törvényhozási útra térítését, ennek ellenére 1842. január 22-én a rendek új deputatiókat küldtek ki, s a közigazgatási bizottság[1076] újabb projectumot dolgozott ki a cigányok helyzetének rendezésére.[1077]

Vegyük sorra aprólékosan az ekkor megfogalmazott elképzeléseket, mert ez a rendezési terv a rendi társadalom korában születettek közül a legkörültekintőbb, s a leghumánusabb. Differenciált, a cigány csoportok eltérő élethelyzetét figyelembe vevő szemlelétmódja ma is érvényes. Érdemes idéznünk rögtön az első mondatot: *Az Erdélyi Czigányoknak állása, 's azon viszony mellyel az álladalom külömböző alkotó részeivel egybenvannak köttetve, igen külömböző és szétágazó.*[1078]

E megállapítás után az erdélyi cigányság - mai szóhasználattal élve - szociológiai jellemzőiről kapunk összefoglalást, melyben a cigányokat a nem-cigányokhoz való viszonyuk, jogi helyzetük és foglalkozási sajátosságaik (feltűnő, hogy muzsikus cigányokról nem esik szó !) alapján nyolc csoportba sorolták:

- Letelepedett, a falvakban és a városokban mesteremberként élő, „rendes életmódot" folytató cigányok.
- Csekély számban ugyancsak letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigány jobbágyok.
- Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciós cselédként „határozott életmódot" folytató cigányok.
- A kincstár védelme alatt álló aranyász (aranyásó) cigányok, akik a folyók partjain mosott aranynak *egy részit Taxa megváltás fejében, más részit határozott áron kötelesek a kincstárnak beadni.*[1079]
- Taxát fizető fiskális cigányok.
- Ideiglenesen megtelepedett cigányok (vö. alább a letelepedettség kritériumairól írottakkal). Sem úrbéres telkük, sem más földjük nincs, a földesurak által építtetett kunyhókban laknak. Földesuraikat „szabálytalanul" szolgálják és ezért különféle javadalmakat kapnak.
- Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt állnak az alkalmi és idényjellegű szolgálatokra (sáncásásnál, házépítéseknél, aratásnál) elszegődők, ám ők „lakukat szüntelen változtatják". Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal (a kunyhókat otthagyva, gyakran felégetve) továbbállnak.
- Sátoros cigányok, *kik a földmüveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak.* Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, *de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövendőmondások, hamis huszasok készitése s más hasonló nemü csalások által szokták fenntartani.*[1080]

Ez a rendszerezés a letelepedettség szintjeinek is számbavétele, s egyúttal a nem-cigányok szemszögéből felállított értékelési sorrend, amely kifejezi, hogy a cigány csoportok viselkedési formái és életmódja a befogadók számára mennyire

elfogadhatók vagy éppen elfogadhatatlanok. A helyzetelemzésből levont, a rendezési elveket summázó következtetések is arról győznek meg bennünket, hogy a közigazgatási bizottság tagjai igyekeztek a cigányügy valamennyi lényeges aspektusát mérlegelni. A tervezetnek ezt a részét (közvetlenül a csoportok számbavétele után következik) - a korabeli terminológiát sokszor félreértve vagy félremagyarázva - a későbbi szerzők eltérően szokták értelmezni, s gyakran csupán egy-egy kiragadott szövegrészből vonják le következtetéseiket. Idézzük a kérdéses részt szószerint:

A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól nemzetileg [kiemelés: NP.] *megkülömböztetni nem szükség, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmódot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülömböztetett törvényeket hozni, sőt rendszeres albizottmányunk véleménye szerént nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes életmódot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülömböztetés nélkül* [kiemelés: NP.] *ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak. De ellenben mulhatlan szükség hogy közüllök a kóborlók, kik vándor éltüktől önkéntesen megválni nem képesek, kik a munkától és rendes életmódtól a nyomornál és inségnél inkább irtózva jobb szivvel küszködnek a büntetéstőli folytanos rebegés közt az életnek mindennapi szükségivel, mintsem nyomorult de tunya és korlátlan éltükről lemondjanak; megtelepitessenek. Ezt kivánja a jó rend; mert mig egy dologtalan, kóbor nép mint a csalásnak, tunyaságnak, rondaságnak képviselői, szabadon járja össze hazánkat, addig a közigazgatást rendbehozni lehetetlen. Ezt kivánja az emberiség; mert bár milly alant is állyon Erdélyben a Föld népének miveltsége, kétséget nem szenved miszerént a Sátoros Czigányok a vastag miveletlenségnek és erkölcstelenségnek még süjjedtebb fokán állanak, elannyira hogy ezeknek a socialis élet legelső szükségeiről is alig van némi fogalmuk, mig a többi Földnépének erkölcsét falusi oskolák helyett legalább vallásos szertartások gyakorlása és a házas életnek viszonyai némileg szeliditik, azalatt a Sátoros Czigányoknak nagyobb része egyik valláshoz sem tartja magát, és vallásos szertartások nélkül kezdik, folytatják és végzik be éltöket. Ezt kivánja az Országnak anyagi érdeke is, mivel a Sátoros Czigányok a helyett, hogy nem eléggé népes honunkat munkás kezekkel gazdagitanák, sem adót nem fizetnek, sem utak készitésében s más közmunkatételekben részt nem vesznek, egyedül a katonáskodás terhéje az, mellytől őket a nyomornak immunitása sem képes felszabaditani.*[1081]

Ez az érvrendszer ma Európa bármely országában érzékeny reakciókat váltana ki a kisebbségi politikusokból, s a cigány értelmiségből. Egyrészt vitára adna okot, hogy a cigányságot nemzetiségnek tekintsük-e, másrészt felvetődne, hogy emberi

jogi szempontból helyes-e a vándorló csoportokkal szembeni megkülönböztetés. Különösen izgalmas kérdés, hogy egy népcsoporttól milyen mértékben várható el másságának feladása, sőt elvárható-e egyáltalán. Az a probléma pedig, hogy a cigányok szociális felemelkedésének előfeltétele-e értékrendjük, viselkedésük megváltozása, napjainkban a cigánykérdés egyik neuralgikus pontja.

Már többször szóltam arról, hogy a normatív történetszemlélet milyen zsákutcába vezethet. Most ismét hangsúlyozom ezt. A reformkori elképzelések sem értelmezhetők napjaink kisebbségvédelmi kívánalmai szerint. Az államnemzet - koncepciót valló korabeli politikusok számára a cigányügy nem volt nemzeti- nemzetiségi kérdés, sokkal inkább olyan szociális probléma, amelynek megoldatlansága gátja lehet a társadalom polgárosodásának. Törvényben biztosítanák, hogy a társadalmi elvárásoknak és a közösségi élet szabályainak megfelelő cigányokkal szemben nem hozhatók diszkriminatív intézkedések, ám egyszersmind - véleményem szerint máig ható érvénnyel - azt is kimondják, hogy a cigányügyi rendezés csak akkor lehet eredményes, ha a cigány csoportokon belül is változás történik. A mentalitás és a társadalmi magatartás megváltozását nem csupán a cigányoktól várják el, hanem a társadalom valamennyi tagjától olyan mértékben, amely a nemzet egészének haladása érdekében elengedhetetlen. Ez alól az általános követelmény alól a hátrányos szociális helyzet sem adhat kibúvót.

Az 1842/43. évi tervezet modernségéről akkor győződhetünk meg igazán, hogyha a gyakorlati javaslatokat összevetjük a korábbi intézkedésekkel. A projectum kidolgozói segítségünkre vannak ebben, mert számbaveszik az összes fontos rendeletet és rendelkezést. A rendeletekről alkotott általános véleményük így hangzott: *...a Czigányok megtelepítése ügyében számtalan Rendeletek hozattak a nélkül mindazonáltal, hogy ezek a megtelepítésnek bizonyos módját, bizonyos rendszeres és kimerítő uton végezték volna el. Ezen Rendeletek igen különböző irányuak és szellemüek.*[1082] Fél évszázad tapasztalatai alapján az 1794. évi munkálatoknál is kritikusabban viseltetnek a rendeleti politika iránt, s az akkorinál is gondosabban mérlegelik, hogy mely intézkedések voltak valóban „czélarányosak", s melyek „tellyesíthetetlenek".

Nem győzöm elégszer elmondani, hogy a rendi társadalom korában élt emberek gondolkodása és szóhasználata mennyire eltért a ma élő emberekétől. Jellegzetes példa a kor logikájára, s nyelvi kifejeződésére a tervezetnek az a mondata, amely a rendeletek értékelését vezeti be, s a cigány népnév megszüntetéséről (vö. az 1761. dec. 10-én, 1762. febr. 15-én és 1773. febr. 22-én kelt rendeletekkel) szól: *Még Mária Theresia a Czigányokat régi nevezetüktől mellyel* közönségesen megvető és lealacsonyító eszmék s gondolatok valának s vagynak egybeköttetve [ki-

emelés: NP.], *megkivánván szabaditani rendelést tett afelőll, hogy ezután Ujj parasztoknak (Neo Rustici) neveztessenek. És ezen Kegyelmes Rendelet melly a Czigányokat ez ujj nevezet által a parasztok osztályzatába kivánta felemelni, eléggé mutatja, milly határtalan megvetésben és elalyasodásban valának a Czigányok elsüjjedve.*[1083] Remélem az idézet azokat is meggyőzi, akik idáig a cigány népnév eltörlését (többnyire egyéb intézkedésekkel tévesen egy kalap alá véve) mindenáron a cigány nép eltörlésének szándékaként értelmezték.

Hasznos, a rendezést ténylegesen segítő intézkedéseknek a következőket tartották még a közigazgatási bizottság tagjai:

- az aranyász, a fiskális, valamint a községekhez és földesurakhoz tartozó cigányok egyaránt kötelesek maguknak állandó lakhelyet (állandó lakóhelyet és házat) szerezni;
- állandó lakóhelyükről csak a falusi elöljárók tudtával, útlevéllel távozhatnak el, útlevelüket mindenütt kötelesek felmutatni;
- a megtelepedett aranyásó cigányoknak a faluk és a földesurak engedjék meg a közlegelők és a nem tilalmas erdők használatát, s adjanak segítséget házaik felépítéséhez is;
- annak érdekében, hogy „a vallásos érzés bennök kimiveltethessék", a cigányok járjanak templomba, tartozzanak valamelyik bevett felekezethez;
- azokat az aranyász cigányokat, akik valamely falutól vagy földesurtól „földmivelés alatti külső földeket" kapnak, zselléreknek kell tekinteni;
- helyes annak a szokásnak az eltörlése, hogy a megtelepedett cigányok a hóhéroknak taksát fizessenek;
- azokat a taksás fiskális cigányokat, akiket a kincstár „számosságuk miatt" nem tud letelepíteni a sóbányák mellé, vagy más kincstári tulajdonban levő helyekre, abban az esetben ha állandó lakhelyet szereznek maguknak, 15 ft megváltás ellenében fel kell szabadítani;
- a megtelepedett cigányoknak az állami adók és a földesúri szolgáltatások alól adjanak három év mentességet;
- „amennyiben lehet kieszközlendő", hogy a földesurak juttassák földekhez a megtelepedett cigányokat.

A cigányügy rendezését inkább hátráltató, mintsem segítő, sőt a cigányokat némely esetben méginkább nyomorba taszító és lealacsonyító, teljesíthetetlen intézkedések csoportjába a következőket sorolták:

- a cigányok lakásaikat a nemeket elkülönítve osszák fel;
- ne beszéljenek saját nyelvükön;

- ne viseljenek köpönyeget;
- lovat csak az aranyásók tarthatnak;
- vásárokon nem csereberélhetnek;
- a falusi elöljárók ne engedjék, hogy a cigányok henyéljenek, szorítsák rá őket, hogyha más dolguk nincs, akkor napszámot vállaljanak;
- a födművelést tunyán végzőket testi fenyítéssel büntessék;
- ne egyenek dögöt;
- a cigány nőket és gyermekeket szigorú büntetés terhe alatt tiltsák el a kóborlástól;
- a gyermekeket ne tartsák „köntös nélkül";
- a hangászást (muzsikálást) és az iparos mesterségek űzését csak akkor engedjék meg a cigányoknak, hogyha az időjárás miatt nem lehet a mezőn dolgozni.

Az 1805. évi guberniumi felterjesztésre külön is kitértek a közigazgatási bizottság cigányüggyel foglalkozó tagjai. A szigorú megtorló szankciókat (a megtelepedési kötelezettségnek eleget nem tévők bebörtönzése, a gyermekek elszakítása) nem fogadták el, a hanyag elöljárók és tisztviselők leváltásának javaslatát azonban igen (l. az erdélyi rendeleteknél).

Egytértettek az 1805-ös felterjesztésnek azzal a pontjával is, amely határozottan kimondta, hogy a cigányügyben elodázhatatlanul szükség van az uralkodó által szentesített országgyűlési törvényre. Bécs ezzel kapcsolatos álláspontját már ismerjük.

A közigazgatási rendeletek után az addigi országgyűlési előzményeket is áttekintették a tervezetben. Az erre vonatkozó rész nem tartalmaz olyan adatokat, amelyeket az eddigiekben ne érintettem volna. Fontosabb számunkra, hogy az erdélyi rendek a szöveg hátralevő részében konstatálják a cigányügyi rendezés közigazgatási és törvényhozási útjának eredménytelenségét, de nem érik be ennyivel, félreérthetetlenül kimondják az áldatlan helyzetet előidéző okokat is:

Ezen anomáliának egyik általános oka a szemközt álló magány érdekeknek titkos erejében rejlik, mellyet Erdélyben eddigelé nem csak rendeletek, de sőt Országos Törvények is alig képesek legyőzni. Ugyan is habár a kóbor Czigányoknak rendetlen élet módja a közrend fenntartását és Közigazgatás follytatását több tekintetekben akadállyozza, mind a mellett nem csak a Birtokosok, de sőt még a Tisztviselők közül is sokan léteztek, és léteznek kik e rendetlenséget saját közvetlen hasznukra igen jól fel tudják használni - léteztek közöllük minden időben, kik néhány silány napszámokért vagy taksafizetésért a kóbor Czigányokat oltalmak alá vették, bizonyitja ezt a Fő Ispányi, Fő Birói, Vice Ispányi Czigányok nevezete, melly mái napig is ösmeretes. Továbbá az anomáliának másik általános oka az aranyász és

Taksát fizető Fiscalis Czigányoknak még hatalmasabb pártfogás alatti állása, melly hogy milly sok rendetlenségekre nyújtott okot, s mennyire adott alkalmat arra, hogy a többi Czigányok is magokat a megtelepedés alóll kivonják, az az emlitett opinio de Zingarorum Domiciliatione című munkálatból [az 1794. évi projectumról van szó] *valamint az 1810/11-beli Országgyűlés Jegyző Könyvének 94-dik lapjából*[1084] *kitettzik.*

Hogy az emlitett általános okok mellett a Czigányok ügyét politicai úton még kevésbé lehetne elrendelni igen természetes, s habár a tett Rendeletek a legczélszerűbbek is lettek volna, azok eredményre nem vezethetnének, mert a fellyebb emlitett magány éredekeket csak hatalmas fellépés és kemény büntetések által vala lehetséges legyőzni, illy büntető Törvények kiszabására pedig főleg midőn nemes Birtokosok és Tisztviselők fékezéséről van szó, nállunk a Végrehajtó hatalom felhatalmazva nincs valamint alkotmányos országban felhatamazva általában nem is lehet.

Egyedüli út tehát, melyen a Czigányok megtelepítését kieszközölni lehet, nem más, mint a Törvényhozásnak útja. Annál fájdalmasabb tehát hogy a Rendek a fellyebb emlitett legfelsőbb határozat által [az uralkodó 1837. évi válaszáról van szó] *az egyedüli úttól elzárattak. Azonban valamint egyfelől a Czigányok megtelepítésének ügyében a megkivántató rendszabályokat és szükséges büntetéseket kirekesztőleg a törvényhozó Testület hozhatja létre, ugy másfelől ezen Törvényeknek tellyesedésbe vétele a Végrehajtó hatalom cselekvendőségei közé tartozik, s lehet reményleni, hogy a Kormány is csak ily értelemben sorolya a Czigányok megtelepítésének ügyét a Végrehajtó hatalom körébe.*[1085]

Úgy gondolom, az idézett szövegrész végleg meggyőz bennünket arról, hogy azok a reformkori politikusok, akik az akkori cigánykérdés megoldhatóságát az ország strukturális átalakulása függvényének tekintették, reálpolitikusok voltak. Annak bizonyultak akkor is, amikor 14 pontban konkrét javaslataikat is papírra vetették:

1-ször) Fejeztessék ki Törvény által, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes élet módot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülömböztetés nélkül ugyan azon helyzetben és viszonyban állanak, - ellenben a Czigányokra nézve határoztassék meg

2-szor) hogy az illető Törvény Czikk köz hirrétételétől számitva egy év alatt kötelesek vagy megtelepedni, vagy Erdélyből végképpen kiköltözni.

3-szor) A Kóbor Czigányok ezen Törvény Czikk közhirrététele után a közigazgatásnak hírével és felügyelete alatt Erdélyből a szomszéd idegen Tartományokba akadálytalanul kiköltözhetnek.

4-szer) E törvény kihirdetése napjától kezdve Sátoros és Lepedős Czigányok sem a szomszéd idegen Tartományokból, sem a Testvér Magyarhonból Erdélybe semmi szin és ürügy alatt többé tellyességgel bénebocsáttassanak, egyszersmind kéressék meg Ő Felsége kegyeskednék Magyar honra nézve ólly Rendeléseket tétetni, miszerént valamint Erdélyben a Sátoros Czigányok a Magyar hónba leendő kiutazás végett úti levelet nem nyerendenek, ugy viszont Magyar hónban is az Erdélybe szándékozó kóbor Czigányoknak úti levél ne adassék.

5-ször) Az első évnek eltelése után azon Sátoros Czigányok kik magoknak állandó lakhelyet még nem szerezve Sátrak alatt tanyáznak, az illető Elöljárók által elfogatván kisértessenek a közigazgatás által kijelelt hellyekre, honnan a végre hajtó hatalom rendelkezése szerént vagy rögtön kikisértetnek a szomszéd idegen Tartományokba, vagy illő tartás és fizetés mellett közmunkák tételére használtatnak mind addig mig alkalmuk lesz megtelepedni vagy az Országból kiköltözni.

6-szor) A Sátoros Czigányok megtelepedésöktől számitva három évek lefollyta alatt minden adófizetéstől mentesek, a mint ez egy 1783 - ban költ legfelsőbb Rendeletben, valamint az emlitett 40-dik Törvényjavaslat 8-dik pontjában meg is állittatott.

7-szer) A Végrehajtó hatalom az illető Elöljárók által ügyeltessen arra, hogy valamint a megtelepedett, ugy a megtelepítendő Czigányok házassági egybenkötetésben éljenek, gyermekeiket kereszteltessék meg, s általában Vallásnak melyhez tartoznak szertartásait hűn kövessék.

8-szor) A melly Földes Ur vagy Közönség az első év bételése útán a kóbor Czigányoknak elfogatását és illő hellyre való kisértetését nyiltan vagy kéz alatt akadállyozná, mind annyiszor mennyiszer 24 pengő forinttal büntettessék, sőt ha e büntetés felvétetésének kirendelése után az ily kóbor Czigányokat meg nem szünne pártfogása alatt tartani, és azokat Tiszti felszólitás után sem bocsátaná el, mind addig mig őket magánál tartaná, kötelezttessék a 24 pengő forint büntetést naponként lefizetni.

9-szer) Ha az első év bételése után a Czigányok kóborlását valamely Tisztviselő venné oltalma alá, és az ily kóbor Czigányoknak elfogatását nyiltan vagy kéz alatt

akadállyozná, mind annyiszor mennyiszer 200 pengő forinttal büntettessék, sőt terhelő körülmények közt e mellett köz kereset alá vettetvén hivatalától is elmozdittassék.

10-szer) Ha az első év bételése után az illető hellységek Birái a határon tanyázó Sátoros Czigányokat el nem fogatják vagy elfogatván Tiszti kézbe nem adják, körülmények szerént kemény büntetés alá, sőt terhelő esetekben Fogságra is tétessenek.

11-szer) A mely Tisztviselő Falusbirák vagy mások által értesittetve, a Sátoros Czigányok elfogattatását az első év bételte után elhanyagolná, mind annyiszor mennyiszer 24 pp. frtal [pengő forinttal] büntettessék.

12-szer) A fellyebb elésorolt pénzbeli büntetések azon legrövidebb módon felveendők, mellyen a Constitutionalis büntetések vétetnek fel.

13-szor) Minden fellyebbi rendelkezések a Földes Uri oltalom alatt lévő, az Aranyász és a Taksát fizető Fiscalis Czigányokra egyaránt illenek. E mellett a Közigazgatás figyelmét fordítsa arra, miszerént az Aranyász Czigányok ha elkerülhetlen lenne Aranymosás végett egy határról más határra utazniok, mindég utilevelet tartsanak magoknál s azt illető Elöljáróknak kötelesek legyenek mindenütt bémutatni és velek aláiratni. A mely Aranyász Czigányok pedig Útilevél nélkül járnának utaznának ugy tekintessenek mint kóbor Czigányok, és mint illyenek az 5-dik pont értelmében kisértessenek a kijelelt helyekre.

14-szer) Hogy pedig az ideiglenesen megállandósitott Czigányok ujra kóborlásra magokat ne adhassák e tekintetben Rendszeres albizotmányunk szükségesnek véli elhatároztatni, miszerént azon sem kézmivességet nem folytató, sem Urbéres Telken nem lakó Családos Czigányok, kik kunyhókban lakva Földes Urat szolgálnak, lakhelyeket a szerént mint az Urbéri Bizottmány már elhatározta akadálytalanul változtathassák ugyan, de csak a Közigazgatásnak hirével, és nem elébb, mint miután az illető Tisztviselők előtt bébizonyitották hogy állandó lakhelyre költöznek át, magában értetik azonban hogy a Felügyelet nem a Földes Urakat hanem kirekesztőleg a Közigazgatást illeti, minélfogva egy Földes Urnak sem lesz hatalmában illy ürügy alatt Czigányainak elköltözését maga részéről akadállyozni.[1086]

Az országgyűlési törvényjavaslatokba ugyanezek a pontok kerültek, csupán a sorrendben történt némi változtatás, illetve néhány pontot összevontak.

A bizottsági javaslatok elenyészésének okai és körülményei még nincsenek pontosan feltárva. Az uralkodó iratainak, s főleg az erdélyi kormányhatósági és törvényhatósági levéltáraknak, valamint a politikusok levelezésének kutatása hozhat majd előrelépést e kérdésben. Külön kutatást igényelne annak tisztázása is, hogy ezek a javaslatok a helyi közigazgatásban - annak ellenére, hogy nem váltak szentesített törvénnyé - mennyire lettek ismertek, s előidéztek-e valamilyen változást a cigányokkal szembeni magatartásban. Néhány tézist azonban mindennek hiányában is megfogalmazhatunk.

A bécsi udvar hozzáállásának okai nyilvánvalónak tűnnek, Erdélyben is ugyanarról volt szó, mint Magyarországon. Annak ellenére, hogy az erdélyi bizottságok hatékonyabb javaslatokat fogalmaztak meg, mint a magyarországiak és az 1790-es évek óta bekövetkezett változásokat is jobban tekintetbe vették, az uralkodó velük szemben is ugyanolyan érdektelenül viseltetett. A birodalmi politikában az erdélyi cigányok ügye lényegtelen epizód volt, az örökös tartományok érdekében sem volt szükség olyan intézkedésekre, mint Magyarországon, sőt e tekintetben a Magyarország és Erdély közötti vándorlási lehetőség fenntartása kifejezetten előnyös volt Bécs szemszögéből. A kormányszervek itt is ellentmondásos helyzetben voltak, akárcsak a helytartónács, de teljesen más volt a kamara politikája. A kincstár nem méltányolta az erdélyi rendeknek azt a törekvését, hogy a cigányok jogi és szociális helyzetét megpróbálták kiegyensúlyozni, számára a saját fennhatósága alá tartozó cigányok voltak fontosak.

Úgy gondolom, - bár egyelőre ez csupán hipotézis - hogy a helyi közigazgatás és a földesurak sem örvendeztek a javaslatok elolvasása után, s nem csupán a kilátásba helyezett büntetések miatt. A tisztviselőkre újabb feladatokat rótt volna a rendezés egy év alatt történő végrehajtása. A szolgabírók (a helyi igazgatás kulcsemberei) nem szívesen hajtottak végre a nemesek (akár birtokosok, akár nem) érdekeivel ellenkező rendelkezéseket, mert az veszélyeztette politikai presztízsüket, sőt esetleges újraválasztásukat is. A földesurak érdekeit is jobban szolgálta a szokások megőrzése. Nem akarták elveszíteni az olcsó munkaerőt, s nem szívesen vállalták volna magukra a megtelepítéssel járó költségeket sem.

A cigányügyi tervezet megfogalmazói 1842-ben még reményt láttak arra, hogy a törvényhozási út mégiscsak járható lesz. Arra azonban nemigen gondoltak, hogy az általuk oly szemléletesen és diplomatikusan körülírt csapdába hamarosan maguk is beleesnek. Magyarországon a cigányügy jelentősége már előbb elhalványult, de ezen kevéssé csodálkozhatunk a már említett okok miatt. A cigányügy természetes háttérbe szorulása a korszak jelentősebb problémái mögött Erdélyben sem meglepő, az viszont igen, hogy a törvényhozási rendezést szorgalmazó korábbi lendület

egy-két év alatt csaknem teljesen lelohadt. 1844-ben csupán az úrbéri bizottmány foglalkozott a cigányokkal, megállapítva, hogy ők csupán az úrbéres viszonyban levő cigányokról nyilatkozhatnának érdemben, a konfliktusokat okozó vándorcigányokról a közigazgatási bizottságnak kellene állást foglalnia. Tudomásom szerint erre nem került sor, s ettől kezdve a cigánykérdés lekerült a napirendről.

A rendek talán már reménytelennek látták a cigányügyi törvény megszületését. A változásban azonban annak is szerepe lehetett, hogy fontos intézkedéseket éppen azoknak kellett volna meghozni és végrehajtani, akiknek „magány érdeke" nem kívánta a rendezés tényleges megvalósítását, ezért hagyták a kérdést elfelejtődni. A helyzeten csak a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítása segíthetett volna, amire már 1842/43-ban is burkolt utalás történt.

A központi kormányzat cigánypolitikája

Mária Terézia és II. József uralkodásának időszakához képest az újabb rendeletek a cigányügynek sokkal keskenyebb szegmentumát érintették, mint a korábbiak, de az intézkedések száma nem kevesebb, s nem lankadt a kibocsátás üteme sem. A Magyar Királyi Helytartótanács *(Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum)* cigánypolitikája hasonlóan az előző korszakhoz, 1790 és 1848 között is ellentmondásos volt. A bécsi udvar sorozatosan megakadályozta, hogy a rendszeres bizottsági munkálatok újra az országgyűlések napirendjére kerüljenek, s e törekvésében a kormányszervekre - köztük a helytartótanácsra - is számított. A cigányügy elsődleges aspektusa Bécs számára továbbra is az volt, hogy megőrizze az örökös tartományokban addig elért eredményeket, s egy fillért se kelljen fordítania a magyarországi cigányok helyzetének javítására, legyen az letelepítés, közmunka, vagy bármi más.

Az 1786. óta Budán székelő helytartótanács hivatalnokai felismerték a cigánykérdés szélesebb körű társadalmi összefüggéseit, de rendelkezéseikben az udvar elképzeléseihez kellett igazodniuk. A vándorcigányok számának folytonos növekedése és a vármegyéktől érkező feliratok mellett azonban nem mehettek el szó nélkül. A törvényhatóságok tervezeteit általában figyelembe vették a rendeletek kidolgozásakor. E tekintetben nem a szűklátókörűség, hanem a „bizonyos, czélerányos legfelsőbb határozás" elodázódása szabott gátat intézkedéseiknek. A Torna vármegyéhez intézett 20657/1837. sz. leiratban[1087] is ez fogalmazódik meg:

Méltóságos, Fő - Tisztelendő, Tekintetes,
Nagyságos, Nemzetes és Vitézlő
különös tekintetre méltó Urak!

A csoportozó Czigányok vándor életek megszűntetését, s azoknak a Polgárosodás uttyán czéleránvos nevelés által hasznossabb Polgárokká formálását tárgyazó, f(olyó). *e*(sztendő). *Majus 22-ik ide terjesztett felirások következésében Tisztelt Uraságtok ezennel oda utasittatnak: hogy mivel oly közhely, a hol a csapatonként vándorló Czigányok állandoul megtelepedhetnének, és életek feltartására szolgáló betsületes mod rendeltethetne, ideiglen ezen országba még ki nem jeleltethetik, az 794. esztendőben 4052. és f*(olyó). *e*(sztendő). *2-k 13521. sz*(ám). *a*(latt). *innen e tárgyban költ Intézmények értelmében addig is, még e tárgyban valami bizonyos, czéleránvos legfelsőbb határozás érkezend továbbá is csak arrol gondoskodjanak, hogy megyéjökben találkozó Czigányok csavargásai, valami bizonyos, és állandoan nékiek meghatározandó lakhelyek által meggátoltatván, azok oly munkakhoz szoktattassanak, mellyek által hasznos honni lakosokká váljanak.*

Költ Budán a Magyar Királyi Helytartó Tanács Ezer Nyoltzszáz, harmintz hetedik esztendei, Sz: jakab hava negyedik napján tartatott Tanács Üléséből.

Tisztelt Uraságtoknak
Jó akarója,
Minden készséggel valói
B(áró) *Eötvös Ignácz m*(anu) *p*(ropria).
Lovász András m(anu) *p*(ropria).
Ürményi László m(anu) *p*(ropria).

Az 1790 és 1848 között kiadott több, mint 30 rendelet és rendelkezés csaknem mindegyike az útlevélüggyel foglalkozik, néhány pedig a lótartással és kisebb jelentőségű tárgyakkal. Ez sem a szűklátókörűség következménye.

A magyarországi cigánykutatók nem fogalkoztak még a XVIII. század végi cigány migrációs hullám okaival és körülményeivel, a források is feltáratlanok. Nem végeztem még kifejezetten e kérdés tisztázására irányuló levéltári kutatást, de az eddig megismert források és a szakirodalomból közismertté vált történelmi események alapján úgy vélem, nem tévedek, hogyha közvetlen összefüggésbe hozom az újabb cigány csoportok magyarországi megjelenését az 1788/89. évi török háborúval. Néhány évtizeddel később pedig az orosz-török háborúk és a Balkánon bekövetkezett változások hatására mozdultak el újabb és újabb cigány csoportok addigi helyükről.

További kutatásoknak kell tisztáznia azt is, hogy a cigányokkal szembeni moldvai és havasalföldi kedvező intézkedéseknek[1088] volt-e migrációt serkentő hatása. A körözőlevelek és a személyleírások adatai azt mutatják, hogy igen. 1837-ben a korona tulajdonában levő *(tigani domnesti)* havasalföldi cigányokat szabadították fel, Moldvában 1842-ben került erre sor. 1844-ben a moldvai egyházi cigányok *(tigani manastiresti)* szabadultak fel, Havasalföldön ugyanez a csoport 1847-ben lett szabad.[1089] Amíg a román fejedelemségekben a cigányokat szolgasorban tartották, s minden eszközzel szigorúan helyhez kötötték, csak szórványosan indulhattak Erdély felé. Egy-egy nagyobb politikai és társadalmi megrázkódtatás idején azonban nem volt adminisztratív eszköz, amely megakadályozhatta volna a tömeges elvándorlást. A rabszolgaság, kegyetlen módon ugyan, de helyet biztosított a cigányok számára a fejedelemségek munkaszervezetében. A cigányok fokozatos felszabadulása gazdasági hátrányokkal is járt. A felszabadult cigányok (a XIX. század első felében még csak bizonyos mesterségek gyakorlói) a fejedelemségek nagyon lassan, de mégiscsak átalakuló társadalmában nem tudtak egzisztenciát teremteni. Túl sokan voltak ahhoz, hogy az általuk értett mesterségekből és hagyományos tevékenységi körökből megélhessenek. Moldva és Havasalföld alulfejlett gazdaságában arra sem volt lehetőségük, hogy foglalkozást váltsanak. Kénytelenek voltak másfelé vándorolni, s a peripatetikus közösségekre jellemző megélhetési stratégiákat kialakítani. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a piackövető és nem piackövető migráció párhuzamosan, egymást mintegy kiegészítve zajlott. A piackövető mozgás viszonylag lassú, egyenletes, permanens beszivárgást jelentett, a tömeges „hullámszerű" helyváltoztatások pedig ciklikusak voltak, a politikai változások és a belső társadalmi és gazdasági változások folytán bekövetkező népességátrendeződések részeként következtek be.[1090]

A Magyarországra érkező csoportok ellenőrzésének kézenfekvő módja az útlevélrendeletek kibocsátása és összeírások elrendelése volt. A kormányzat és a törvényhatóságok között gyakran támadtak viták a rendelkezések gyakorlati kivitelezéséről, de abban egyetértettek, hogy a cigányok helyzetének rendezéséhez vezető úton az első lépést az információszerzés jelenti. Az útlevelek kiadásának szigorú feltételekhez kötése nem a cigányokhoz kötődő speciális jelenség ebben a korszakban. A balkáni változások másokat is elköltözésre kényszerítettek. Évről évre hozták pl. a helytartótanácsi rendeleteket a szerb kalugyerek és a menekülő bosnyákok befogadásának szabályozására is. Utóbbiak beköltözését azzal a feltétellel engedélyezték, hogy tudjanak földet művelni.

A XX. század felől visszatekintve a XIX. század első felének rendeleteiről is az a benyomásunk, hogy a kor nem értette meg a cigány népet.[1091] Azt kell mondjam,

az lenne különös, hogyha nem így lett volna. Főleg kulturális antropológusok szeretik előszeretettel ismételgetni, hogy a cigányok kultúráját, szokásait, habitusát meg kell próbálnunk „belülről" megérteni. A történetkutatók számára ez sokkal nehezebb, hiszen lehetetlen részt vevő megfigyelést végezniök. Azt azonban meg kell tenniök, hogy a cigányok befogadóit is lehetőleg „belülről" értsék meg. Gondolkozzunk egy kicsit a kortársak fejével! Számukra a normális élet, a társadalmi hasznosság egyet jelentett a letelepültséggel, a termelő munkával, vagy legalább annak segítésével. E tekintetben alapállásuk megegyezett a XVIII. századéval.

A letelepedettség, mint a társadalomban való elfogadottság kritériuma nem csak a cigányokkal szemben érvényesült. Magyarországon azt tekintették letelepült belföldinek, aki már 10 éve az országban élt, biztos megélhetéssel és foglalkozással rendelkezett. A 10 esztendő lejárta előtt a letelepült idegenek *(extranei domiciliati)* rovatába vették fel őket a népösszeírásokban. A rövid ideje itt tartózkodó, biztos megélhetéssel nem rendelkező személyek ideiglenesen itt tartózkodó idegen lakosnak minősültek *(extranei commorantes)*. Utóbbiak 10 év letelte után sem számítottak letelepültnek, hogyha nem jutottak stabil megélhetéshez és foglalkozáshoz.

A rendeleti politika mérlegre helyezésénél fontosnak tartom még két másik aspektus bevonását is. A rendeletek „beszűkülése" mögött nagyon fontos szemléleti változás rejlik. A XVIII. századi rendelkezésekhez képest az újabbak nem avatkoznak bele közvetlenül a cigány közösség belső életébe, s az intim szférát is érintő módon a cigány emberek magánéletébe.

Vegyük figyelembe azt is, hogy a rendeletek főképpen a vándorcigányokra vonatkoznak, azaz nagyrészt oláh cigányokra, akiknek a nyelve, életvitele, szokásai, megélhetési stratégiái és egymással szembeni viselkedésük is nagyban eltérő volt a kárpáti cigányokétól. A nem-cigányokkal is könnyebben kerültek összeütközésbe, s az egymás közötti konfliktusok megoldására is gyakrabban választottak erőszakos eszközöket.

Helytartótanácsi rendeletek

A megjelent, történeti tárgyú, cigányokkal foglalkozó tanulmányokban eddig egyetlen, 1790. és 1848. között kiadott rendeletet sem tettek közzé, ezért jónak látom sorra venni az általam eddig feltártakat.[1092] Kutatásaim során 38 rendeletet ismertem meg, melyekből jelenleg 35-nek áll rendelkezésre az eredeti szövege, 3 rendeletre más rendeletek hivatkoznak.[1093]

1791. okt. 28. nro. 20227. A cigányokat, akik ritkán élnek állandó lakóhelyeken, le kell telepíteni, s el kell érni, hogy felhagyjanak a kóbor élettel. Ennek érdeké-

ben megtiltják, hogy a vármegyék és a városok a cigányoknak és más kóborlóknak útlevelet adjanak.[1094]

1792. nro. 6965. Előírják, hogy a cigányok kizárólag a települések belterületén lakhatnak.[1095]

1794. márc. 21. nro. 4052. Rendelet a csavargókról, betyárokról, lótolvajokról, pásztorokról, csárdákról, kunyhók, erdők, puszták lakóiról, az állatok megjelöléséről, útlevélügyről, tanyákról, szállásokról, tagliáról. Szó van benne zsidókról, örmény árendásokról és cigányokról is. A központi szabályozás korábban indult helyi kezdeményezéseket akart egységesíteni, főként a pásztorokkal kapcsolatban.1096 A cigányokkal a 32. és 47. pont foglalkozik. A 32. pont a *De Emptione, Veditione, et Cambatione Pecorum* c. részben, a 47. pont pedig a *De impediendis Praedociniis; et Latrociniis* c. részben van. A társadalom perifériájára szorult, nehezen ellenőrizhető csoportokat akarja regulázni, de már nem a felvilágosult abszolutizmus filantróp elvei, hanem a ferenci abszolutizmus konzervativizmusa jellemzi.

A 32. pont: Mivel a kóborló cigányok sok lopást követnek el, a kóborlástól vissza kell őket tartani, s az ország többi lakójához hasonló életre kell szorítani úgy, hogy amíg nincsenek állandó lakóhelyeik, addig a lovak tartásától és kereskedelmétől is el legyenek tiltva. Nemkülönben úgy a cigányoknak, mint az ország más lakosainak [ezen elsősorban a pásztorokat értik], - ha kitudódik, hogy lovat loptak -, a lovak tartása és a pásztorélet egyszeren megtiltatik, hogy ezáltal az efféléknek (cigányoknak és pásztoroknak) ne adassék új mód és alkalom a lopás elkövetésére.

A 47. pont: Szabályozás a jó (magaviselet, letelepedett) cigányok javainak biztonsága tárgyában; másrészt javaslat, hogy (a kóborlók) az ország letelepedett polgárai lehessenek.

a./ Kivéve az aranymosókat azon a területen, ahol az aranymosás folyik, az összes többinek tiltva legyen a kóborlás; ne legyen szabad egyetlen földesúrnak, vagy magistratusnak a cigányoktól útleveleket elfogadni semmilyen ürüggyel, a bemutatott úti okmányokat tekintsék érvénytelennek; tiltva legyen továbbá a cigányoknak útlevelet kiadni mesterségük *(artis)*, vagy a kézmvesség *(manualium operum)*[1097] gyakorlása okából is.

És mivel a cigányoknak nagy gyakorlata van abban, hogy mindezt ne vegyék figyelembe, azért, hogy saját költségükön házakat építsenek, elrendeltetik:

b./ Minden egyes község *(communitas)* azokat a cigányokat, akiket éppen akkor a községen belül *(in gremio communitatum)* talál, írja össze, ha közös költségen akar házakat felállítani, akkor a házatlan zsellérek között jelölje meg az állapotukat *(habitationem)*. Ha pedig házat építenének, hogy a jövőben szorgalmasan mmegőrizzék a lakókat, a helyi esküdtek közül egy viseljen erre gondot.

c./ Minden egyes törvényhatóság, megye, éppen úgy, mint minden járás nevezzen ki egy esküdtet, akinek kötelessége legyen a cigányokat évente január elején összeírni, és ez alkalommal megtudni, hogy az elmúlt év folyamán (a cigány családfő) családjával együtt folyamatosan otthon tartózkodott-e? Fel kell mérnie, hogy milyen munkából tartotta fenn magát, és a 12. sz. alatt mellékelt formula szerint jelentést tenni.[1098]

d./ A népes helységekben különösképpen válasszanak egy esküdtet, aki a cigányokra felügyel és őket munkára bíztatja, a faluzástól és koldulástól *(mendicatio)*[1099] pedig ha csak nem testi fogyatékossággal dolgoznak, a legszigorúbban tiltsák el őket.

e./ Azokat pedig, akik földet művelnek, vagy egyéb helyhez kötött és rendes életmódot folytatnak, állandó lakóhelyre letelepedtek, vagy készülnek letelepedni *(qui seu rei agrariae cultura, seu alio stabili honesto vitae genere assumpto, stabilem sedem jam fixerunt, aut fixuri sunt)*, az esküdtek az összeírás alkalmával a cigányok száma közül vegyék ki és nyilvánosan *(publice)* a többi lakosok előtt hírdessék ki *(declarandum erit)*, hogy ezek az ország tisztességes lakosainak osztályába tartoznak, s ezeknek meg van engedve mindaz, ami a többi lakosnak, a szabad költözés is a törvénynek megfelelően.[1100]

f./ Azokat pedig, akik nem ezt cselekszik, és továbbra is kóborolni merészelnek, fogják el, büntessék meg és előző lakóhelyükre vigyék vissza. Aki az ilyeneknek útlevelet ad az átutazás érdekében, fogják perbe.

A helytartótanács 1794. febr. 21-én is kiadott 4052. sz. alatt egy rendeletet, amely nem cigányokról szól, az 5126/1796. sz. rendelet is tévesen hivatkozik rá. A két különböző tárgyú, de azonos számú rendelet később több félreértést is okozott a helytartótanács és a vármegyék között.

1840. március 31-én a helytartótanács az előző évben, január 8-án 451. és 552. sz. alatt felterjesztett baranyai cigányösszeírás kapcsán 9687. sz. alatt leiratot intézett Baranya vármegyéhez, hogy a 4052/1794. sz. rendelet értelmében *gondoskodjanak, hogy a' Czigányok' Kis-Korú gyermekei, hasznos Hazai polgároká neveltessenek, nem Különben az idösbek tiszteséges élet-mód Követésére, minden alkalmatos módok által ösztönöztessenek, és Kicsapongássok, vagy Kisebb bünök miatt megbüntetettek, avagy gyanúsak, hasonló bünök Kerüléssére Hathatóssan intettessenek.* Április 21-én, amikor a leiratot a baranyai közgyülésben felolvasták, már senki nem emlékezett, hogy pontosan mely rendeletről van szó, meghagyták a levéltárnoknak, hogy keresse meg az archivumban.

A levéltárnok az 1794. február 21-én kelt 4052. sz. rendeletet találta meg, július 1-én be is adta a közgyülésnek azzal az észrevétellel, hogy a 9687. sz. leirat rosszul

hivatkozik, hiszen a 4052/1794. sz. rendelet nem is a cigányokról szól. Néhány nap múlva, július 6-án felírtak a helytartótanácshoz és kérték, küldjék meg annak a rendeletnek a számát, amely valóban a cigányokkal foglalkozik.

1840. aug. 11-én a helytartótanács azt írta vissza 25930. sz. alatti levelében, hogy a 9687. sz. leiratban az 1794. böjtmás, azaz március hava 21-én kelt rendelet 32. pontjáról van szó. Szeptember 5- én olvasták fel a baranyai rendeknek az újabb leiratot. Nem adtak ismételten utasítást a levéltárnoknak, hogy nézzen utána alaposabban a kérdéses rendeletnek, hanem november 5-én felküldték a helytartótanácshoz az 1794. február 21 - én kelt rendelet másolatát, egy diplomatikus, ám határozott levélben megírva, hogy a helytartótanács eltévesztette a 4052/1794. sz. rendelet dátumát, s annak nincs is 32. pontja, különben is egészen másról szól, ismételten kérik *az érdembeli tárgyról szólló legfelsőbb Rendeletet magába foglaló k.*(egyes) *Intézmény*" pontos számát.

A helytartótanács 1840. dec. 9-én 39002. sz. alatt kelt viszontválaszában megismételte a korábban írottakat, ezúttal azonban elküldték ama bizonyos 32. pont másolatát, amely megegyezik az 1794. március 21-én kiadott 4052. sz. nyomtatott rendelettel. Ekkorra már a felsőbb hivatalnokok is belezavarodtak a számokba, mert azt írták, hogy 1794. böjtelő, azaz február 21-én két rendbeli körlevelet bocsátottak ki. A számuk valóban egyezik, de keltezésük között egy hónap eltérés van. A hónapok nevével is meggyűlhetett a bajuk, mert a november 5-i megyei levélre hivatkozva annak dátumát Mindszent havába tették Szent András helyett.

Ez a hivataltörténeti kitérő csupán pillanatfelvétel azokról a huzavonákról, félreértésekről, figyelmetlenségekről és hanyagságokról, amelyek a cigányügy érdemleges rendezését hátráltatták. A cigányösszeírás felküldése óta kis híján két év telt el, ebből kilenc hónap a vármegye és a helytartótanács közötti levelezgetéssel, a gyakorlatban pedig nem történt semmi. Még nehézkesebbé tették a közigazgatási ügyintézést a vármegye és a járások, továbbá a járások és a helyi elöljáróságok között adódó hasonló zökkenők.

1795. júl. 3. nro. 13783. Egy 72 főből álló cigány sereget, amelyet egyszer már visszaküldtek korábbi helyére, újabban Pest vármegyében fogtak el; a cigány sereg a legfelső katonai prefektus, más katonai hatóságok, tisztviselők és falusi bírók útleveleivel rendelkezett. A családjaikkal, holmijakikkal való kóborlást meg akarják tartani, ezért a helytartótanács a mai napon levélben fordul a katonai hatóságokhoz, mivel a legújabb királyi rendeletek értelmében minden csavargás, kóborlás nem csak a cigányoknak, hanem midenkinek, akinek nincs állandó lakóhelye, tilos. A lótartás és a lovakkal való kereskedés is tiltott. Azokat az eseteket, amikor a cigányoknak a törvényhatóságok, vagy az ő engedelmükkel alsóbb hivatalok út-

levelet adtak, - és ennek következtében a cigányok családjaikkal és holmijaikkal mesterségük gyakorlása ürügye alatt kóborolni tudtak -, vizsgálják ki és tegyenek jelentést. E tárgyban tartsák be a kiadott rendelkezéseket, melyek a cigányoknak, miként az ország más nemzetiség lakosainak, a legszigorúbban tiltják a csavargást. Azokról a cigányokról, akiknek a törvényhatóságok saját területükön *(in gremio sui)* útleveleket adnak, megfelelő megkereső levelet küldve értesítsék a mondott katonai prefektusokat. Hogyha a cigányok családjukkal és holmijukkal együtt ismételten útlevelekkel kóborolnak, fogják el őket, büntessék meg és küldjék vissza eredeti helyükre. Mindazonáltal gondot viselve a cigányokra, ha saját kezük munkájából bizonytalan a megélhetésük, azon a helyen kívül is vándorolhassanak, ahol a telkük van, de csak az ország más nemzetiség lakosaihoz hasonlóan, kereskedelmi jövedelem megszerzéséért *(salva tamen etiam Neo - Colonis, vitae suae media opera manuum suarum etiam extra locum fixae mansionis, modo, non divagentur, ad instar alterius nationis Regni hujus accolarum quaerendi facultate).*

1796. márc. 8. nro. 5126. A határőrvidékek valamennyi hatóságát utasítják, hogy minden cigányt kivétel és késedelem nélkül küldjenek vissza származási helyükre. A törvényhatóságokat a 4052/1794 (márc. 21.)[1101] és 13783/1795. sz. rendeletek betartására szólítják fel a cigányok kóborló életmódjának megszntetése érdekében.

1798. okt. 2. nro. 23473. Mivel több cigány kézmves *(artifices)*, különösen a pecsétvésők *(sigillorum sculptores)* és a rézművesek *(ahaenarium cusores)* a törvényhatóságok által kiadott útlevelekkel visszaélnek mesterségük gyakorlásának örve alatt, s ezzel az ürüggyel nem csak lopnak, hanem folyamatosan egyik helyről a másikra vándorolnak vakmerően, ahogy az számos cigánynak is szokása. Minthogy az idő múlásával ezek a rosszakaratú cigány közösségek megszaporodtak és a közbiztonságot is veszélyeztetik, a törvényhatóságoknak szigorúan megparancsolják: Hogy az útlevelek használatában kellő óvatossággal éljenek és mindazoktól, akiktől félni lehet, hogy vissza akarnak élni az útlevelekkel, vonják azokat vissza. Egyszersmind a csavargókat és a gyanús embereket a királyi rendeletek szerint ellenőrizzék.[1102]

1800. jún.17. nro. 14333. Csehországban több cigány család jelent meg hamis útlevelekkel. A cigányok csalásainak elhárítása, továbbá a közbiztonság, valamint annak érdekében, hogy ez többé ne forduljon elő, a törvényhatóságok az útlevelek kiadásánál a legnagyobb óvatossággal járjanak el, tartsák be a királyi rendelkezéseket. Kiváltképpen arra ügyeljenek, hogy a kóborló cigányoknak, vagy más gyanús és ismeretlen embereknek ne adjanak útlevelet *(praesertim eo invigilent, ne Zingaris vagabundis, aliisque suspectis, ac ignotis hominibus Passuales expediantur).* Ezt az utóbbi mondatot ettől kezdve majdnem mindegyik rendeletben megismételték.

1801. jún. 30. nro. 13590. Csehországgal kapcsolatban majdnem szóról szóra megismétli az előző rendelet szövegét, melynek betartására int. A 14333/1800. sz. rendeletet azzal egészíti ki, hogy az állandó lakóhellyel rendelkező cigányokra az útlevélkiadási tilalom nem vonatkozik, s ezentúl nem csupán Csehországba, hanem Morvaországba is tilos bemenni a cigányoknak.

1801. szept. 29. nro. 20443. Cigányoknak egy teljes családból álló csoportja *(Turma Zingarorum ex integra Familia constans)*, amely már eredeti helyére volt visszaküldve, újabban a Bács megyei Sztanisics falu lakóival keveredett véres csetepatéba, s a vármegye elfogatta őket. Már csaknem 10 éve kóboroltak különféle útlevelekkel. A továbbiakban csaknem szóról szóra megismétli a 13783/1795. sz. rendelet szövegét.

1801. dec. 1. nro. 25897. A helytartótanács attól tartott, hogy ezentúl egyre gyakrabban fognak cigány családok Ausztriába is átmenni, veszélyeztetve a közbiztonságot. Ennek elejét kívánván venni, felszólítják a magyar hatóságokat, hogy vegyék tekintetbe a cigányok előreláthatólag növekvő számát. Minden egyes olyan személyről, akinek útlevelet adtak ki, de gyanúban maradt, tegyenek jelentést. Megerősítik a 14333/1800. és 13590/1801. sz. rendeleteket, s szigorúbb betartásukra figyelmeztetik a törvényhatóságokat, megismételve a fentebb idézett szokványossá vált szöveget.

1805. aug. 21. nro. 20386. Tekintettel arra, hogy az ország legtöbb törvényhatósága túlnyomórészt ellenzi, hogy az újból nyilvánosságra hozott szabályzat *(normalium)* szerint a cigányoknak imitt-amott *(passim)* útleveleket adjanak ki, abból a megfontolásból, hogy ezzel gyakran nagyobb számban és családjuk kíséretében az országon át a közbiztonság megsértésével kóborolnak. A helytartótanács 1800. június 17-i 14333. sz. és 1801. december 1-i 25897. sz. rendeletei előírják, hogy az útlevelek kiadásakor a tisztviselők szigorúan tartsák magukat a rendelkezésekhez, különösen arra ügyeljenek, nehogy a csavargóknak *(vagabundis)*, a gyanús egyéneknek *(suspectis)*, vagy ismeretlen embereknek *(ignotis hominibus)* valamilyen ürügy alatt útleveleket adjanak ki. A cigányokra vonatkozóan pedig arra a rendeletre ügyeljenek, amely szerint ha ezek valamely telekhez vannak kötve *(alioquin fundo jam affixis)*, a kóborlás nekik sem csapatosan, sem egyedül semmilyen ürüggyel nincs megengedve, hanem kényszerittessenek a lakóhelyükön való állandó tartózkodásra. Azokat a cigányokat illetően pedig, akiknek a mestersége kolompár fémművesség *(fabri aerarii kolompar)*, pecsétvésés *(sigillorum excusores)* és egyéb hasonlók, a szabad menetel joga *(jus commeationis domalis)* nekik engedtessék meg nem csupán abban a vármegyében ahol laknak, hanem máshol is törvényes útlevél által.

1807. jún. 23. nro. 12532. Az ország területén sok olyan személy van, aki útlevele érvényességi idejének lejárta után is kóborol, s okmányait a hatóságok nem látlamozták. Ezeknek a személyeknek az útleveleit a hatóságok ellenőrizzék, s ennek megtörténtéről tegyenek bejegyzést az útlevelekbe. Az érvénytelen útlevéllel való csavargás büntetendő, az ilyen személyeket vonják felelősségre. Gondosan ügyeljenek a törvényhatóságok területén arra is, hogy az útlevelekben minden adat pontosan legyen kitöltve. Különös figyelmet fordítsanak arra, hogy a kóborlók az útlevelükben feltüntetett útvonalról ne térjenek le. (Az eddigiek nem csupán cigányokra vonatkoznak). Az érvénytelen útlevéllel kóborló cigányokat, s azokat is, akik az úti okmányban megjelölt útvonaltól eltértek, kísérjék vissza származási helyükre.

1807. aug. 25. nro. 18102. Annak érdekében, hogy a megismételt rendeletek végrehajtásának semmi ne álljon útjába, a törvényhatóságoknak meghagyják: mivel a törvényhatóságokhoz, valamint az uradalmakhoz, illetve földesurakhoz tartozó cigányoknak *(magistratuales, ac dominia quoque terrestralia neo-colonis)* az igazoló leveleket *(testimoniales)*, különösen pedig az útleveleket megkülönböztetés nélkül szokták kiadni, megtörténik, hogy ezek (a cigányok) a közbiztonság veszélyeztetésével bolyonganak *(divagentur)* az országban; a helytartótanács ezért megtiltja a törvényhatóságoknak, hogy cigányok számára bizonyságleveleket adjanak, hogyha területükön ilyen bizonyságlevelek meglejennének, akkor számoljanak be a helytartótanácsnak, a bizonyságleveleket felmutató cigányokat pedig biztos őrizet alatt szállitsák vissza származási helyükre, illetve lakóhelyükre.

1808. máj. 17. nro. 10373. A 20386/1805. sz. rendelethez kapcsolódva, s az abban foglaltakat megtoldva előírják, hogy a személyreszóló útlevéllel nem rendelkező, állandó lakóhely nélküli kóborlókat (ez sem csak a cigányokra érvényes) fogják el, különösképpen az ilyen cigányokra ügyeljenek, s küldjék őket vissza utolsó tartózkodási helyükre.

1811. szept. 3. nro. 22231. Kevéssel ezelőtt Ausztriába ismét cigányok hatoltak be, a legtöbben közülük titokban lépték át a határt. Szétszéledve üveggel, porcelánnal, pántlika-kollekcióval kereskedtek. Néhányan családjuk kiséretében mutatkoztak. Mivel a kiadott felsőbb rendeletek szerint a közbiztonság érdekében a német örökös tartományokba *(Caesareo-Regias Haereditarias Provincias germanicas)* való belépés és a kóborlás a cigányoknak szigorúan tiltva van, az 1800. június 17-i 14333. sz., 1801. június 3-i 13590. sz. és 1801. decemer 1-i 25897. sz. rendeletek betartására utasitják a törvényhatóságokat, nehogy a kóborló cigányok és más gyanús elemek, vagy ismeretlen személyek számára útleveleket adjanak.

1812. szept. 9. nro. 22356. Felfigyeltek olyan cigányokra, akik többnyire olyan hatósági útlevelekkel rendelkeztek, amelyek a felsőbb rendelkezésekkel ellentétes

módon voltak kiállítva. Ezek a cigányok Magyarországon, az örökös tartományokban és Ausztriában kóborolnak. A törvényhatóságok azokat a bárhonnan származó embereket, akiknek a nép között való járása (peregrinationes) zavarja az országot, s a közbiztonságnak is ártalmára lehetnek, útleveleket vagy bizonyságleveleket közbülső útvonalakra ne merészeljenek kiadni. E rendelet latin nyelvű nyomtatott példányának utolsó mondatából kimaradt egy szó, s e miatt valódi értelmével ellentétes lett a szöveg. Az ugyanezt a rendeletet részben megismétlő 7303/1813. sz. rendelet alapján egyértelmű, hogy tilalmazásról van szó.[1103]

1813. márc. 9. nro. 5477. A 41454/1842. sz. rendelet hivatkozik rá, az útlevelek kiállításának módját szabályozta.

1813. márc. 23. nro. 7303. Legfelső helyen is felfigyeltek rá, hogy cigány családok óvatlanul kiadott útlevelek birtokában, az örökös tartományokban házaló kereskedés (quaestus circumforanei) céljából kóborolnak. A törvényhatóságokat utasítják, hogy ügyeljenek a 22356/1812. sz. rendelet szigorú betartására, s megismétlik annak utolsó mondatát, ezúttal helyesen.[1104]

1813. júl. 27. nro. 18666. A 19304/1846. sz. rendelet hivatkozik rá, arról intézkedett, hogy mely tisztviselők adhatnak ki útleveleket.

1814. dec. 27. nro. 33467. Néhány helyen megfigyelték, hogy több oláhnak mondott cigány *(dicti vallachici zinngari)* csapatostól egész családjával Magyarországra költözött át, s ezzel a közbiztonságot, különösen pedig az utazókat zavarják. Ennélfogva a törvényhatóságoknak meghagyják, hogy az 1812. szeptember 9-i 22356. sz. és 1813. március 23-i 7303. sz. rendeletek szerint útleveleket a gyanús cigányoknak ne adjanak ki, alaposabban ügyeljenek az intimátumok utasitásainak betartására, s egyéb dolgokban is tanúsitsanak kellő éberséget, időben tegyék meg a megfelelő intézkedéseket, nehogy cigányok efféle csapatosan kóborló családjai a közbiztonságban zavart okozzanak. Mindenesetre a kóborló cigány családok biztos őrizet alatt a legrövidebb időn belül eredeti helyükre vitessenek vissza.

1815. aug. 8. nro. 22606. A jelentések szerint cigányok részben a hatóságoktól nyert, részben hamisított útlevelek birtokában egyik vármegyéből a másikba kóborolnak lopásokat elkövetve. A törvényhatóságok ügyeljenek, hogy ne adjanak ki az érvényes rendelkezéseknek nem megfelelő útleveleket, különösen gonjuk legyen a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeletek legszorosabb betartására.

1816. jan. 16. nro. 1815. Az 5435/1817. sz. rendelet hivatkozik rá, pecsétmetsző cigányokról rendelkezett.

1817. febr. 25. nro. 5435. Minthogy hivatalos pecséteket vándorcigányok is szoktak csinálni és „körülvasalni" (confici, ac circumferri soleant), ezért elrendelik, hogy a hivatalos pecsétek vésését a cigányoknak a legszigorúbban tiltsák meg.

A pecsétek vésetésekor legyenek óvatosak, gondosan tartsák be az 1815/1816. sz. rendeletet.

1821. aug. 28. nro. 23038. Ismételten tekintettel arra, hogy több cigány család csapatostól Magyarországra jött, itt is tartózkodik, megélhetésük bizonytalan és ezáltal a közrendez megzavarják, különösen az utazás biztonságát. Ezért a törvényhatóságoknak meghagyják, hogy a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeleteknek megfelelően gyanús cigányoknak ne adjanak ki útleveleket, ezután a szükséges intézkedéseket időben tegyék meg, nehogy az történjék, hogy a cigányok efféle kóborlásai a közbiztonságot veszélyeztessék, vagy bármilyen módon zavart okozzanak. A cigányok csavargó családjait a legrövidebb úton szigorú őrizet alatt küldjék vissza eredeti lakóhelyükre. A már kiadott útleveleknek nézzenek utána a szokásosnál hatékonyabb eljárással, s mindenkor figyelmesen ügyeljenek a rendelkezések batartására.

1823. szept. 23. nro. 23965. A közbiztonságot veszélyezteti a cigányok casapatokban való veszedelmes „peregrinációja" *(Ad praepediendas securitati publicae periculosas Zingarorum in Catervis peregrinationes)*, ezért elrendelik, hogy az ilyen életmódot folytató cigányok útlevelei tekintetében a felső rendelkezéseknek megfelelően járjanak el, csak azoknak megfelelő módon adjanak ki útleveleket. Gyakorlatilag a korábbi rendelkezések következetes betartását szorgalmazza.

1832. aug. 28. nro. 22165. Az újabb hivatalos jelentések útján a helytartótanácsnak megint tudomására jutott, hogy a bizonytalan megélhetésü cigányokat útlevelekkel látták el, s azok csapatostól kóborolnak. A helytartótanács azzal a céllal, hogy a közbiztonságot megvédje, mivel a cigányok hasonló csavargásai könnyen zavart kelthetnek, ismételten utasitja a törvényhatóságokat a 4052/1794., a 22356/1812., a 7303/1813. és a 33467/1814. sz. rendeletek betartására.

1833. máj. 14. nro. 12652. Bizonytalan megélhetésü cigányok csapatostól és egyénileg továbbra is kóborolnak, úticéljukat elárulni nem hajlandók, illetve megmondani nem tudják. Néhány törvényhatóság mégis útleveleket adott számukra. Az előző rendelet újbóli kihirdetésére és az ott emlitett egyéb rendeletek körültekintőbb és szigorúbb betartására utasitják a törvényhatóságokat. Az útlevelek kiadásánál legyenek elővigyázatosak, s csak úticéljuk ismeretében adjanak a cigányoknak okmányokat.

1835. márc. 31. nro. 9125. Az ország egyes részeiben cigányok csapatosan utaznak több kocsival és ismételten lopásokat, rablásokat követnek el. A helytartótanács az utak biztonságának érdekében a törvényhatóságokat a korábban többször emlitett rendeletek következetes betartására figyelmezteti. A cigány csapatok semmilyen esetben ne kapjanak útlevelet, az egyedülállók is csak törvényes úticéljuk ismeretében és kellő körültekintéssel.

1836. júl. 19. nro. 20794. Az ország bizonyos törvényhatóságai ismételten kifogásokat emeltek lopásokat és rablásokat érintő esetekben, nem alaptalanul a csapatosan kóborló cigányok miatt, akik valóságos úticél nélkül az ország különböző, egymástól távoleső részeibe mennek át. A rendelkező részben szószerint megismétlik az előző rendelet szövegét.

1837. máj. 2. nro. 13521. Javarészt az útlevélrendeletek betartásával kapcsolatos figyelmeztetéseket ismétli meg. Különösen fontos, hogy a törvényhatóságok rábirják tisztviselőiket a körültekintőbb eljárásra. A közvetlenül ezt megelőző rendeletekhez képest az érvelésben új momentum a cigányoknak a más lakosokéhoz hasonló életmódra késztetése. A helytartótanács meg volt győződve saját rendeleteinek hasznosságáról, ezért szigorúan utasította a törvényhatóságokat, hogy semmiféle joghatóság vagy magisztrátus ne tegyen a felsőbb rendelkezésekkel ellentétes intézkedéseket.

1837. szept. 19. nro. 28510. Elrendelik, hogy írják össze a cigányokat valamennyi törvényhatóság területén. Mellékletben megküldik a *Család Lajstrom* című összeírási formanyomtatványt.

1838. jún. 26. nro. 20836. Mivel a cigányok az útlevelekkel visszaélnek, a lovak birtoklásáról pedig nem tudnak törvényesen számot adni, s a törvényhatóságok területén a közbiztonságot veszélyeztetve újra és újra kóborolnak, elrendelik, hogy tartsák be szigorúbban a 4052/1794 (márc. 21.) sz. rendeletet.

1841. okt. 26. nro. 36942. A korszak első magyar nyelvű rendelete. A korábbi rendelkezésekkel ellentétben a tisztviselők továbbra is adnak cigány csoportoknak útleveleket, ezért ismételten felszólítják a törvényhatóságokat, hogy a 9125/1835. és 13521/1837. sz. rendeletek[1105] értelmében érvénytelenné vált útleveleket vegyék el a cigányoktól és utasítsák őket vissza eredeti lakhelyükre, vagy korábbi tartózkodási helyükre. Az elvett útleveleket küldjék fel a helytartótanácshoz, azt a törvényhatóságot pedig, ahova a cigányokat visszaküldik, értesítsék. A visszatéréshez „korlátozott" érvényességű útleveleket (passuales reinviatoriae) adjanak a cigányoknak.

1842. aug. 9. nro. 29394. A törvényhatóságok ügyeljenek a 20794/1836., a 13521/1837. és a 36942/1841. sz. rendeletek szigorúbb betartására. Még mindig vannak olyan cigányok, akiknek útlevele nem meghatározott időre és nem egyénileg, vagy családjuk számára szólóan van kiállítva. Ezek a cigányok útközben csatlakoznak más cigány csoportokhoz. A vármegyék és a városok utasítsák a tisztviselőket, hogy a cigányokat „kemény fenyítés terhe alatt" tiltsák el az útközbeni „egybeszövetkezéstől".

1842. nov. 8. nro. 41454. A központi kormányzat társadalomszemléletéről, cigányokról alkotott képéről, érvelésének logikájáról és a politikai eszközrendszer mö-

gött húzódó ideológiáról ez a rendelet árul el legtöbbet, s ez a korszakban a legbőbeszédűbb. A rendelet szövegét fontosnak tartom teljes egészében közzétenni, mivel az 1794. évi rendelettel együtt ez volt korszakunkban a legfontosabb.

Miután legfelsőbb helyröli tudósitás szerént a' Morvaországba, és Austriai Sléziába tartózkodó czigányok, 1784 évtül kezdve, az illető hatóságok nem tsekély igyekezete, és fáradsága által valahára mégis a' nevezett tartományokbani állandó lakásra, és a' polgári társaság czéljaival megegyező rendes életre vezéreltettek, 's annál fogva gondos óvakodás szükséges lévén, nehogy más országok, és tartományokbani bizonyos, és álandó élet mód nélkül kóborló, és ott gyakran megjelenni tapasztalt czigányok által polgáriasodások zsengéjében elcsábítatván, előbbi vándorságukba ismét ne rohannyanak; ugyan azért az állandó 's becsületes élelem keresés nélkül kóborló czigányok, - az ezek osztályán kivüli ugyan, de útilevelet nyerhető képességgel nem biró egyedek eránti felsőbb rendeletek épségben tartása mellett, - a' fönnevezett tartományokba meneteltül tellyességgel tilalmazandók lennének, e' városi Tanácsnak legfelsőbb parancsolat következtében meghagyatik: hogy a czigányoknak adandó útilevelek ovatossága eránt, legközelébb f(olyó). é(v). Augustus 9-ről 29394 számu, 's az abban hivatkozott előbbi rendeletekhezi általános alkalmazása mellett, a' Morva és Austriai Sléziába útilevelet kérő czigányok eránt mindenkor szeme előtt szigoruan megtartsa; hogy a' több éveken át szelid, jámbor, és betsületes élet módot nem követő, annál fogva a' kóborlók tsapatjába sorolandó egyedeknek sem egyenként, annál kevésbé többed maguknak, vagy csoportoknak útilevél tellyességgel nem adatható.

Tapasztaltatván továbbá: némely tisztviselők által a' czigányoknak adott útilevelekbe majd az élet mód keresés neme, majd az útilevelet nyert egyed által beutazandó vidékek, és hatóságok kitéve nintsenek; részszerint az illető czigány család tagjai külön külön megnem neveztetnek, másszor ismét az útilevél érvényessége ideje hibázik, sőt nem tsak az utilevél kiadási képséggel biró tisztviselők néha hatás körökön túl, és igy az 1813-ik esztendőben Martius 9-rül 5477 számú intézvény ellenére; de a' falusi Jegyzők, vagy Birák által kiadott útilevelekkel az országba több czigányok kóborolnak, kik mint törvényes útilevél nélküliek, és tisztességes élet módot nem követők, gyakran lopásokra, sőt rablásokra vetemednek, elfogattatnak, 's születési vagy lakhelyükre visszautasitatnak; ezen okok, és több elő sorolt visszaélések különösen pedig annak elmellőzése tekéntetébűl is, nehogy az illyeneknek adott utilevelek kiadásánál elhanyaglott kellő szigorúság hijánya miatt némelly czigányok a' kóborlók tsapattyába soroltassanak, a' czigányok részére kiadandó útilevelek kiadásaira legszigorúbb őrködés ezennel meghagyatik.

Általjába tehát az ország kerületébeni utazásra utilevelet kérő czigányokra nézve szorossan megtartandó: hogy tsak az állandó és több évi fedhetetlen erköltsi viselete által magát megkülömbözött, 's tisztességes kézi munkája által élelmét kereső czigánynak adathatik útilevél; mellybe rovatonként az útilevelet nyert család attya, ennek neje, gyermekei, vagy attyafiai vezeték, és kereszt neve, életkora személyes leirással együtt; továbbá az utilevél érvényesség ideje, a' beutazandó vidékek 's hatóságok nevével pontossan beiktatandó - az illyen útilevelekkel ellátott czigányoknak engedett határidő alatt lakhelyükrei visszatérésekre, az illető előljárók felvigyázni tartozzanak, és a' nállok lévő elavult útileveleket, azokkal történhető visszaélések meggátlása tekintetébül elszedni kötelezztessenek. Költ Sz(ent). András hó 8-ik napján 1842 évben.

1843. ápr. 18. nro. 15221. Nyomatékosítja azt a korábbi rendeletet (pontos keltezést és számot nem adva meg), amely megtiltja, hogy Stájerországban a két országos vásáron (március és szeptember első két hetében) zsidók és törvényes megélhetési móddal nem rendelkező cigányok megjelenhessenek. Mivel a tiltás ellenére gyakran mennek oda magyarországi zsidók és kéregető cigányok, a helytartótanács meghagyja a vármegyéknek és a városoknak, hogy *a' nevezett tartományba zsidóknak 's czigányoknak adandó útilevelek kiadásánál eme rendelményt szigorúan megtartassa.*

1845. márc. 26. nro. 10886. Az útlevelekben minden esetben gondosan fel kell tüntetni a személyleírást, az utazás célját, a beutazandó vidéket, az útlevél érvényességi idejét, minden ettől eltérő útlevél érvénytelennek tekintendő. (E rendeletre a 19304/1846. sz. rendelet hivatkozik).

1846. aug. 4. nro. 19304. A helytartótanács a rendeletek végrehajtásának sikertelenségét és a cigányok továbbra is gyakori kóborlásának okát, *ez által polgárosodásukbani meggátlását* a tisztviselők hanyagságának tulajdonította. A 4052/1794. és a 41454/1842. sz. rendeletekre visszautalva, további szigorításokkal kiegészítve, megismétli a korábbi útlevélrendeletek valamennyi lényeges pontját:[1106]

- csak olyan cigányoknak adható útlevél, akik teljes bizonyossággal igazolni tudják „mesterség illetőleg kézmű általi becsületes kereset módukat";
- többen együtt, csoportosan nem utazhatnak, kivéve az aranymosó cigányokat „olly helyeken hol ez általuk üzettetik";
- a 10886/1845. sz. rendelet megismétlése;
- érvényes útlevelet csak az 5477/1813. és 18666/1813. sz. rendeletekben leírt módon, s csak az ott feljogosított tisztviselők adhatnak ki;

- az a cigány, aki érvényes útlevelének lejárta után lakhelyére nem tér vissza, kóborlónak tekintendő;
- az elfogott kóborló cigányok a 41553/1843. sz. rendeletnek megfelelően visszakísérendők lakhelyükre, meg kell őket fenyíteni és szigorú őrizet alatt tartani; azok ellen a hivatalnokok ellen, akik helytelenül látták el őket útlevéllel, eljárást kell indítani;
- az elfogott kóborló cigányok visszakísérését az elöljáróságoknak „kisértetési téritvénnyel" kell igazolniuk, a visszakísérés közben elillant cigányokért ők a felelősek, s ha nem tudják a visszakísérés megtörténtét igazoló térítvényt felmutatni, akkor a költségek is őket terhelik;
- a cigányok vagyona, melynek jogos birtoklását bizonyítani tudják, természetben náluk hagyandó, ellenkező esetben pénzre kell váltani, s az összeget az illetékes hatóságnak átküldeni;
- *A' melly községben a' lakossággal eggyütt összeiratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, 's hatósági felügyelet alatt tartandók, hogy kóbor vágyuk újra fel ne élesztessék;*
- a családlajstromot, a 28510/1837. sz. rendelet mellékletének megfelelő formanyomtatványon ezentúl minden évben fel kell terjeszteni a helytartótanácshoz.

Rendeletek Erdélyben

A rendszeres bizottságok létrehozása után az erdélyi rendek szisztematikusan a cigányügy országgyűlési rendezésére törekedtek, s ezt a főkormányszék is támogatta. A törvényhez vezető utat azonban eltérően látták. Az 1794. évi projectum elkészültével a rendek elérkezettnek látták az időt a közbenső rendeletek nélküli, törvényalkotás útján történő rendezésre. E politika sorsát már ismerjük.

A főkormányszék - egyfelől az uralkodó és az Erdélyi Udvari Kancellária, másfelől az erdélyi rendek nyomása alatt - olyan megoldást keresett, amely mindenki számára elfogadható, s ha átmenetileg is, de valami kézzelfogható eredményt is hoz. 1791-ben (9525. sz. nov. 11-én kelt rendelet) jelentést kértek a már letelepedett és a még kóbor cigányok állapotáról, s meggyőződtek róla, hogy a helyzet korántsem kielégítő, sürgős intézkedésekre van szükség.

A gubernium helyes utat követett, amikor arra törekedett, hogy legelőször pontos információkat szerezzen, s csak azután hozzon rendelkezéseket. 1796-ban - a cigányügy megoldásának sikertelenségét elsősorban az addigi rendeletek nem elég hatékony végrehajtásával magyarázva - véleményt kértek a törvényhatóságoktól a cigányok végleges megtelepítésének lehetőségeiről, amire Magyarországon már korábban sor került. Ezzel az újabb helyes lépéssel adva lett volna a lehetőség a

korábbiaknál hatékonyabb döntések meghozatalára. S ekkor követték el a hibát. A törvényhatósági elképzelések tudományos feldolgozása még várat magára, nem tudjuk pontosan, hogy a főkormányszéki javaslatok kidolgozásakor végül is mennyire vették tekintetbe azokat, az viszont biztos, hogy az 1794. évi rendszeres bizottsági munkálatokat figyelmen kívül hagyták. Az addig egymáshoz közelítő álláspontok a lényegi kérdésekben szétváltak, s többet már nem is találkoztak össze. Bizonytalanok vagyunk afelől is, hogy a törvényhatóságok és a rendszeres bizottság felvetései ellentmondtak-e egymásnak, vagy esetleg közelítettek. A magyarországi 1784. évi vármegyei tervezetek alapján gyanítom, hogy a vélemények eltértek egymástól, s ennek a későbbiekben a bizottsági munkálatok alapján kidolgozott törvénytervezetek elakadásában is szerepe volt.

A törvényhatóságok véleményei meglehetősen lassan érkeztek meg a főkormányszékhez, amely csak 1805-ben állt elő egy terjedelmes tervezettel, amit az uralkodóhoz is felterjesztettek 2501. sz. alatt. Szigorú intézkedéseket javasoltak, de hangsúlyozták, ezeket csak addig tartanák érvényben, ameddig meg nem alkotják a cigányügyben az országgyűlési törvényt. Javaslataik:

- azokat a cigányokat, akik az előírt határidőn belül nem telepednek meg, zárják a szamosújvári börtönbe;
- a cigány szülők csak annyi gyermeket tarthassanak maguknál, ahányat el tudnak tartani, a többi gyermeket adják földesúri szolgálatba vagy mesterségek tanulására;
- az egyiptomi, másként lepedős cigányokat alkalmatlannak tartják a megtelepedésre (a felterjesztés szóhasználatából nem derül ki egyértelműen, hogy ezen pontosan mit értenek), őket ki kell utasítani Erdélyből;
- a legüdvösebb rendelkezések sem vezetnek célra, hogyha a tisztviselők nem tartják be azokat; azokat az elöljárókat, hivatalnokokat, akik megszegik a rendszabályokat, mozdítsák el helyükről (ezzel a 1842-es bizottság tagjai is egyetértettek).

A gubernium felterjesztésére 1810-ben érkezett válasz a királytól, az 1972. sz. alatt kiadott rendelet formájában. A főkormányszék számára előírja, hogy az aranymosó és a fiskális cigányok ügyében értekezzen a kincstárral, egyébként némi módosítással jóvá hagyja a javaslatokat. A megtelepedési köelezettségnek eleget nem tevő cigányokról intézkedik a főkormányszék álláspontjával ellentétesen: nem kell őket börtönbe zárni, hanem katonának adni, aki alkalmatlan a katonáskodásra azt kötelezzék közmunkára. A közmunka ideje alatt a cigányok gyermekeiről az illetékes törvényhatóságoknak kell gondoskodni.

A főkormányszék még abban az évben megpóbálta felvenni a kapcsolatot a kincstárral, de választ nem kapott, s ezzel a rendeleti politika megfeneklett.[1107]

Új összeírások

II. József halála után nem végeztek olyan gyakori összeírásokat, mint a XVIII. században. Eddigi kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy a 4052/1794. (márc. 21.) és a 28510/1837. (szept. 19.) sz. rendeletek ellenére nem volt egységes összeírási gyakorlat.

Borsod vármegyéből fennmaradt egy 1797. évi conscriptio,[1108] s a szendrői járás esküdtje itt arra hivatkozik, hogy „felsőbb rendelések szerint" végezték az összeírást. Felsőbb rendelésen az 1794. évi helytartótanácsi rendelkezést érthetjük, amely nemcsak a cigányok, hanem a pásztorok összeírását is elrendelte. Szabolcs megyében ennek alapján össze is írták a pásztorokat 1796-ban és 1799-ben.[1109] További kutatásnak kell tisztáznia, hogy mely törvényhatóságokban készült még hasonló és Borsodon kívül összeírták-e máshol is a cigányokat ekkortájt. A pásztorösszeírások feltárása azért is fontos lenne, mert a társadalomnak ebben az ugyancsak szegény és mozgásban levő csoportjában cigányok is előfordultak. A pásztorok összeírási formuláján fel kellett tüntetni a származási helyet, s leírást kellett adni előéletükről és jelenlegi magaviseletükről. Az pásztorösszeírásokba felvett cigányok adatainak országos összegyjtésével rendkívüli társadalomtörténeti képhez juthatnánk a cigányság egy részének XVIII. század végi állapotáról.

A borsodi cigányösszeírás szerint 1797-ben ennek a megyének 30 helységében éltek cigány származású pásztorok, de a miskolci járás összeírása nem maradt fenn, így a jelentős állattartást folytató mezőségi települések adatait nem ismerjük. A szabolcsi pásztorösszeírásokból csupán 3 helységről lehet bizonyosan megállapítani, hogy cigány pásztorai voltak, ám a járási hivatalnokok többsége nem adta meg a származásra utaló adatokat, így feltételezhető, hogy máshol is éltek cigány pásztorok. Az összeírók sokszor maguk is bizonytalanok voltak a pásztorvilághoz mentalitásban, életmódban és öltözködésben is tökéletesen alkalmazkodott személyek származása felől, csupán a sötétebb bőrszín keltette fel a figyelmüket. Ilyenkor azt írták a név mellé, hogy *fekete czigány ábrázatu, czigány formáju.* Ha az ilymódon megkülönböztetett, bizonytalan identitású férfiak valóban cigányok voltak, akkor Szabolcsban 10-12 olyan település lehetett a XVIII. század végén, ahol cigány pásztorok éltek.

Az 1796. évi pásztorösszeíráshoz mellékelt egyik járási jelentés újabb adalékot nyújt a rendeletek végrehajtásának történetéhez. Winkler János, a megye által az 1794. évi rendeletnek megfelelően a pásztorok ellenőrzésére kinevezett „felvigyá-

zó" június 3-án kelt levelében arról számol be az alispánnak, hogy a 4052/1794. (márc. 21.) sz. helytartótanácsi rendeletet némelyik helységben fel sem olvasták, mert nincs jegyző. Némely helyen pedig van ugyan, *de igen kevesset vagy semmit sem ér*. Szerinte a rendeletek végrehajtását a jegyzők révén lehetne leginkább biztosítani, ezért javasolja, hogy az alispán tegye meg a szükséges intézkedéseket.

Az említett 1797. évi, helységenkénti cigányösszeírásokhoz az 1794-ben bevezetett nyomtatott formulát használták, rovatai a következők:

- a családfő neve
- családi állapota
- fiú gyermekei (15 éven aluliak és felüliek külön)
- leány gyermekei (15 éven aluliak és felüliek külön)
- van-e colonicalis (jobbágyi) háza, amelyben lakik (telkes jobbágy, házas zsellér, vagy házatlan zsellér)
- miből tartja el magát (kovácsmunka, földművelés, egyéb)
- dolgos-e vagy henyélő.

A II. József uralkodása alatt rendszeressé vált 37 pontos félévenkénti táblás kimutatásokhoz képest leegyszerűsödött a formula, a legtöbb vármegye mégis igyekezett elsinkófálni az összeírások végrehajtását. Akadtak persze kivételek is, pl. Győr vármegye, melynek összeírásairól egy 1809. március 7-én 4775. sz. alatt kiadott helytartótanácsi leirat is említést tesz.[1110]

Több törvényhatóságban is külön összeírták a cigányokat, az 1828. évi országos összeírás[1111] felvételei során. Annak ellenére, hogy már nem volt érvényben, több helyen is a II. József kori 37 pontos nyomtatott összeírási ívet használták, pl. Debrecenben.[1112]

Az is előfordult, hogy teljesen egyedi szempontokat alkalmaztak a vármegye utasítása, vagy a szolgabírók kedve és hivatali kötelességérzete szerint. Ugyanebben az időben (1827), de más okból készült Borsod vármegyében egy újabb felmérés. Egyidejűleg írták össze a pásztorokat és a cigányokat. Tulajdonképpen az 1794. évi rendelet 1. és 12. sz. mellékletét vonták össze, de nem az eredeti kérdőpontoknak megfeleően. A pásztoroknál elhagyták a magaviseletre vonatkozó esetleírásokat, a cigányoknál pedig néhány esetben csupán a családfők számát közölték. Érdekessége ennek az összeírásnak, amely csak egyetlen járásból áll rendelkezésünkre, hogy mindössze két helységben említ cigány pásztorokat. Különleges ez a conscriptio azért is, mert csaknem valamennyi összeírtról személyleírást tartalmaz, sajnos a cigányokról meglehetősen szkszavúan.[1113]

Arra is találunk példát, hogy egy törvényhatóság területén hosszú időn keresztül a többi lakossal együtt írják össze a cigányokat. Az 1802. évi 2. tc.[1114] után pl. Somogy vármegyében a népösszeírások *(conscriptio popularis ignobilium)* foglalták magukban a letelepedett cigány népesség számát. Somogy vármegye a 28510/1837. sz. rendeletben előírt, egyszeri felmérést sem akarta végrehajtani. Érdemes nyomon követnünk a helytartótanáccsal erről folytatott levelezést. Az 1837. szeptember 19-én kelt rendeletet november 2-án olvasták fel Kaposváron a generális congregatión. Ezt követően három évig nem történt semmi. 1840. december 29-én a helytartótanács megelégelve a késlekedést, 41277. sz. leiratában felszólította a tisztelt uraságokat, hogy haladéktalanul tegyenek jelentést, akkor is, hogyha egyetlen cigány sincs a megyében. Somogy megye közgyűlése 1841. február 1-jén foglalkozott az üggyel. Fogalmuk sem volt, hogy miről van szó, nem is emlékeztek az 1837-es rendeletre. Utasították Bezerédy Pál archiváriust, hogy keresse elő a levéltárból. Bezerédy 1841. május 1-én nyújtotta be a kikeresett rendeletet, azzal a megjegyzéssel, hogy szükséges lenne a formulát a kellő példányszámban kinyomtatni.

Nemes uraiméknak nem akarózott a házi pénztárba nyúlni, ezért felírtak a helytartótanácsnak: *kóborló czigányok kebelünkbe nem tanyázván, azon külömben csekély számu czigány családok kik állandó lakhelyekkel birnak, a' szokott népességi öszveírásba benne foglaltatva, időnként felterjesztetnek.* A tekintetes karok és rendek azonban lódítottak, hiszen a szolgabírói vizsgálatokból, a peres iratokból és a kérelemlevelekből kiderül, hogy folyamatosan érkeztek Somogyba is kóborló cigányok. Számuk valóban nem volt jelentős, de a gondok, melyeket okoztak, nem álltak egyenes arányban számarányukkal. 1841. folyamán a megyei közgyűlésben többször nógatták a szolgabírókat, június 8-án 19415. sz. alatt a helytartótanács is újabb, a korábbinál erélyesebb hangú leiratot intézett Somogyhoz. Végül november 2-án a szolgabírók benyújtották az összeírásokat, melyeket 1842. február 1-jén küldtek fel a helytartótanácshoz.[1115]

Most még nem tudom, hogy a somogyi közgyűlés viselkedése általánosnak tekinthető-e. Amikor e sorokat írom, mindössze hat törvényhatóságból áll rendelkezésemre az 1837-es összeírás, valamint egy mezővárosból. Veszprém vármegyében 1837 decemberében már az összesítést is elvégezték,[1116] a többiek (Pécs város, Tolna, Nógrád és Borsod vármegye és Kecskemét mezőváros)[1117] Szeged kivételével 1838-ra készültek el az újfajta családi lajstromokkal, melyek a következő rovatokat tartalmazzák:

- családbelieknek vezeték-, és keresztneve
- életkora

• letelepedések éve
• mesterségek vagy fogalalatosságok mivolta
• viseletek (viselkedésük) módja azon érintéssel, voltak-é valaha fenyítve.

Szeged 1838. április 23-án felterjesztett egy összeírást a helytartótanácshoz, de rövidesen vissza is küldték azt a városnak, mert a feleségek és a gyermekek életkoráról, valamint életmódjáról nem írták be az adatokat.[1118] A második, immár helyes conscriptio 1839-ben készült el.[1119]

Baranya megyében a siklósi járás összeírása már 1838. január 12-én készen volt, majd február-márciusban a többi járásé is követte. Sajnos a lajstromokat még nem sikerült megtalálnom, csupán a hozzájuk mellékelt szolgabírói leveleket.[1120] Nem kerültek elő eddig az 1839-ben felterjesztett baranyai összeírások[1121] sem, de ismerjük azt az 1840. március 31-én kelt, 9687. sz. helytartótanácsi leiratot,[1122] amely reagált rájuk.

Valószínűleg a törvényhatóságok együttműködési szándékának lanyhulásán[1123] kívül az 1830-as években egyre-másra születő vármegyei tervezetek is késztették a helytartótanácsot, hogy visszatérjen a rendszeres összeírási gyakorlathoz, s 1846-ban előírja a családlajstrom évenkénti felterjesztését. Az újabb rendelkezés nyomán készült összeírások jelenleg teljesen feltáratlanok. Annyit tudok biztosan, hogy Pécs város ennek a kötelezettségnek is gondosan eleget tett.[1124]

Az összeírásoknak kettős funkciója volt. Precíz végrehajtásuk esetén a cigány közösségek, illetve családok minden tagja ellenőrizhető volt (ennek érdekében az új formulát), s könnyebbé tették a helytartótanács és a törvényhatóságok számára is a döntések előkészítését, hiszen pontos adatok birtokába jutottak, vagy juthattak volna. A törvényhatóságok magatartása ellentmondásos volt az összeírások kérdésében. Nemcsak a cigányokra vonatkozó, hanem egyéb felmérések (pl. népösszeírások) esetében is gyakran óckodtak a végrehajtástól, mert az universitas önállóságának megsértésétől tartottak. A pontos adatokat igénylő döntések körül sokszor olyankor is politikai labdázás alakult ki, amikor a törvényhatóság egyébként tisztában volt az információszerzés fontosságával. Általában a szabad királyi városok gondosabbak voltak a vármegyéknél, de azt is hozzá kell tennünk, hogy könnyebb dolguk is volt. A fallal körülvett várost könnyebben ellenőrizhették a helyi hatóságok, mint egy mocsaras, erdős, járhatatlan utak miatt nehezen megközelíthető falvakkal teletűzdelt vármegyét. A cigányok a városokban egyébként is sokkal kevesebben voltak.

A cigányügy a vármegyékben

A törvényhatóságok cigányokkal kapcsolatos feladatai nagyrészt a XIX. század első felében is ugyanazok voltak, mint a XVIII. században, de most sokkal több gondjuk volt, mint korábban. Ebben az időszakban nem volt olyan vármegye, amelyik azt mondhatta volna, hogy területén a cigányügy megoldottnak tekinthető. A letelepültek nem okoztak megoldhatatlan problémát, de a megnövekedett számú vándorcigányokkal napról napra meggyűlt a baja minden vármegyének. A városok e téren is előnyösebb helyzetben voltak, mert könnyebben szabályozhatták a cigány népességük arányát, ily módon biztosabbá téve megélhetési lehetőségeiket is.

Magyarország területének 90%-nál is nagyobb része a vármegyék joghatósága alá tartozott.[1125] Varga János így jellemzi a vármegyék hatalmát: „A megye a nemesség önigazgatási és érdekvédelmi szevezetét, politikai fórumát és hatalmi dominiumát jelentette azon kívül, hogy betöltötte a középszintű adminisztrációs egység funkcióját is. Határain belül a nemesi kommunitás szinte korlátlan gazda volt: kezében tartotta a közigazgatást és az igazságszolgáltatást mind maga, mind az alávetett osztályok felett. Emellett idők folyamán olyan jogok birtokába jutott, amelyek túlléptek a nemesi önigazgatás keretein. Közülük kettő nyert különös fontosságot: a statútumalkotás és a felírás joga."[1126]

Helyhatósági szabályrendeletet, azaz statútumot a nemesi közgyűlés szabadon hozhatott, amennyiben országos törvénnyel nem ellenkezett. A rendelkezések a megyehatáron belül mindenkire kötelező érvényűek voltak, s vagy az országos törvényt egészítették ki bizonyos kérdések lokális szabályozásával, vagy éppenséggel a hiányzó törvényt helyettesítették. A felirati jog lehetővé tette, hogy véleményt alkossanak a kormányszervek rendeleteiről, s felterjesszék saját tervezeteiket. A felírás állandó ismétlésével a végtelenségig elodázhatták egy-egy központi rendelkezés végrehajtását. „Mind a statútumjoggal, mind a felírási rendszerrel lehetett a haladás érdekében élni és vele szemben visszaélni; mindkettő a nemesi alkotmányosság fontos garanciájává fejlődött, esetenként viszont a retrográd erők fegyverévé vált. Annál is inkább, mert maguktól a megyéktől függött, hogy mely kérdéseket visznek országos szabályozás végett a diéta elé, illetőleg melyekben döntenek önhatalmúlag."[1127]

Ha visszaemlékszünk az országgyűlési javaslatok sorsára, az elmondottakból logikusan következik, hogy a statútumok a cigányok történetének milyen fontos forrásai. A helytartótanácsi rendeletekre sokszor nem is emlékeztek a nemesi közgyűlésen, s ha a partikuláris érdekekkel ellenkezőnek vélték, akkor szándékosan figyelmen kívül hagyták. Mivel országos cigányügyi törvény nem született, a cigá-

nyokkal szembeni bánásmódot a szabályrendeletek határozták meg a törvényhatóságok területén. Az 1783. évi 9817. sz. rendeletnél láttuk, hogy a megyei elképzelések sok kérdésben szigorúbbak voltak a rendeleteknél.

Statútumok és hátterük

Az 1790 és 1848 közötti statútumok elsősorban a cigányok közbiztonságot sértő cselekedeteinek megakadályozására törekedtek. A XVIII. század végétől egyre jobban megszaporodtak a cigányok elleni panaszok, javarészt tolvajlások, csalások, hamisítások miatt. A vármegyék szabályrendeletei a rendezés általános feltételeivel és a konfliktusok társadalmi okaival nem foglalkoztak, nem is volt feladatuk. A sokszor áldatlanná vált állapot közvetlen okának a cigányok kóborlását tartották, következésképpen az ezzel összefüggő kérdéseket próbálták szabályozni. Leginkább a lótartással, a lókereskedéssel, a vásárok látogatásával, az útlevelek kiadásával, az érvényes okmányokkal nem rendelkező cigányok kiutasításával törődtek, s igyekeztek elejét venni a törvénytelenségeknek.

Verőce vármegye 1791. május 27-én tartott partikuláris kongregációján a lólopások megszaporodása miatt alkotott statútumot. A cigányok lókereskedésének megakadályozására elrendelték, hogy Verőce vármegye területén ne engedjék a cigányokat a vásárokban lovakkal kereskedni, sem a megyében lakókat, sem az idegeneket.[1128]

Néhány hónappal később, 1791. november 7-én foglalkozott a cigányokkal Vas vármegye is.[1129] Mivel a cigányoknak megmaradt az a korábbi szokása (antehac usus), hogy a vásárokban kicsapongásokat követnek el, megismétlik azt a rendelkezést, hogy a szolgabírók szorgalmazzák ügyes vásári őrség alkalmazását, s ha a cigányokat valamilyen vétekben találják, azonnal nyomozzák ki az ügyet, s az elillant tetteseket azonnal vegyék üldözőbe vagy köröztessék. Ez az intézkedés nyilvánvalóan elsősorban a vásári tolvajlások megakadályozására irányult, amely permanens probléma lehetett, hiszen már korábban is hoztak róla szabályrendeletet.[1130]

Bereg vármegye nemesi közgyűlése 1797. január 16-án átfogó rendelettel igyekezett szabályozni szinte valamennyi helyi problémát.[1131] A 33 részből álló statútumban szó van szolgák és szolgálók bérezéséről, az ún. gönci hordókról, az adóssági ügyek elintézéséről, a kocsmatartásról, a házak körül szabadon tartott disznók kártevéseiről, a halászatról, a kertekről és kaszálókról, a disznópásztorokról, a részegeskedő katonáknak való hitelezés tiltásáról, a sóházakról, az írtásföldekről, a kémények és tűzhelyek tisztításáról, a házhelyek elidegenítési tilalmáról, a parasztok fegyvereinek elvételéről, az árvákról, mások javainak erőszakos elfog-

lalásáról, az erdők pusztítóiról, a csavargás és a lopások megakadályozásáról, az elkóborolt állatokról, a Tiszán közlekedő csónakokról, a nyári tűzgyújtási tilalomról, a csordásokról, a kelleténél keskenyebb utcákról, az igás állatok elidegeníthetetlenségéről, a verekedések és a vérontás büntetéséről, a keresztény szolgákat tartó zsidó bérlőkről, az armalistákról, a vadásztilosokról, a pozsonyi mértékek betartásáról, a csavargó és házaló zsidókról, a szökött jobbágyokról, különféle taxákról.

A 4052/1794. sz. helytartótanácsi rendelethez hasonlóan külön foglalkoznak a cigányokkal is, a XVIII., *De Singaris* című részben. A korszakunkból eddig ismert helyhatósági szabályrendeletek közül ez a leghosszabb és legsokoldalúbb, ezért bő tartalmi kivonatát közlöm:

Ezen [Bereg] vármegye kebelén belül valamennyi cigány tartozik visszatérni állandó lakóhelyére *(fixa domicilia)*, a földalatti házacskáikat *(domuncula subterranea)* lerombolni és felégetni, a sátrakat lebontani és paraszti módon új házakat építeni *(modo item rusticano restructa)*, közönségesen a vajdáikat elismerni (vulgo Vajdones eorum sufferri), és a jövőben a falusi bíró fennhatósága alá *(sub baculo judicis pagensis)* tartozni[1132] hasonlóan a többi lakoshoz. A lovak tartásától tartózkodjanak, a kóborlók, különösen pedig az idegenek saját helyükre *(ad loca habitationum suarum)* a megye határairól rögtön forduljanak vissza. A már állandó lakhellyel bírókat buzdítsák és sürgessék mezei munkák *(ad rus colendum et labores)* végzésére. Végezetül elrendeltetik azoknak az összeírása, akik adó (portionale quantum) fizetésére kötelezettek.[1133]

Történjék mindez a szolgabírók által, a rendelkezések betartását ne mulasszák el a földesurak és a falusi bírók, mert ezeknek (a statútumban foglaltaknak) a pontos végrehajtása nem mindenütt történt meg néhány esetben, ezért minezen felül is eligazíttatik, hogy minden kiküldött a ponttosság szem előtt tartásával hajtsa végre a rendelkezéseket.

Az olyanok pedig, akik még nem laknak állandó lakóhelyen, 1797. június 1-ig szoríttassanak rá, különben mint engedetlenek vagy hanyagok *(renitentes aut negligentes)* a vármegyei börtönbe zárattassanak és ott 40 botütéssel büntettetnek.

Vannak olyanok is, akik házakban laknak, tavasszal és nyáridőben saját lakóhelyükről más falvakba járnak munkavégzés céljából feleségeikkel, gyermekeikkel és összes házi bútoraikkal *(domestica supellectile)* felpakolva. Ezek [a férfi családfők] a véghezvitt cselekedetük miatt 25 botütéssel legyenek büntetve, az asszonyok és gyermekek pedig a házi bútorokkal együtt az állandó lakóhelyükön lévő házba visszafordittassanak, minthogy ilyen módon faluról falura bolyongani nekik sem lehet.

Azoknak a cigányoknak pedig, akik már szilárdan megtelepedtek és saját kezük munkájából élnek, vagy mezei munkát végeznek, megengedtetik lovakat tartani a gazdálkodás folytatása érdekében (a járási főszolgabírók által korábban értesítés tétetett, amelyek alapján meghatározták, hogy a cigányok közül milyen körülmények között és milyen szükséglet szerint ki, hány lovat tarthat[1134]) a helytartótanács 1769. júl. 14-én kiadott és a Bereg megyei közgyülésen ugyanazon év aug. 7-én 9. sz. alatt publikált intimátuma szerint.

És mivel gyakran megtörténik, tanúsítja a nyilvános gyakorlat, hogy a nincstelen cigányok igen nyomorúságos sorban élnek, és ezek a szegény adózókat megcsalják begyakorlott szavakkal és csalárd kérésekkel *(circumveniunt verbis asvetis, circumstantiis fallacibus)*, hogy a meggyőzött ember pénzt és állatokat is kölcsönöz és bérbead ezeknek a cigányoknak, azután sem a pénzt, sem a marhák árát visszanyerni nem tudják, ily módon a szerencsétlen adózók rendkívüli mértékben károsodnak, amely dolog miatt már különböző intézkedéseket tettek, az egyetemleges tiltást körözvényben is közzétéve. Még sincsenek tekintettel rá, ezért, hogy ilyen módon kölcsönzésekkel és bérbeadásokkal ne károsodjanak és a közösségnek ne legyen oly sok alkalommal kellemetlensége és magukat a határozatokhoz tudják tartani, elrendeltetik még, hogy ha valaki az adózók közül egy ilyen csaló és nincstelen cigánynak pénzt kölcsönöz, vagy marhát ad bérbe fizetés ellenében, ezt az összeget ezzel a tettével veszítse el, a megtérítését ne merészeljék a vármegyén keresni, ami végre mindenkinek a tudomására jusson a vármegye körözvénye által.

A cigányokra vonatkozó egyéb regulációs kérdésekben a helytartótanács 1768-ban és azt követően kibocsátott intimátumai és a vármegye korábbi rendelkezései érvényesek, valamint Bessenyei György alispán 1777. márciusban kidolgozott munkálata, továbbá az ugyanabban az évben publikált jelentések és javaslatok.[1135]

A szabályozott kérdések hétköznapi hátterével itt nem ismerkedhetünk meg olyan részletesen, mint alább Baranya és Somogy vármegyénél, mert a munkácsi és a beregszászi levéltárban még nem végezhettem teljes körű kutatást. Arra, hogy miért volt szükség ismételten az átfogó szabályozásra, maga a statútum nyújt részleges választ: a korábbi rendelkezéseket nem tartották be következetesen. Arra azonban, hogy miért volt eltérés a jogi szabályozás és a hétköznapi élet között, s konkrétan milyen esetekre történik utalás, most még nem tudunk válaszolni. Egyelőre csak válasz nélkül maradó kérdéseket tehetünk fel a statútumban felbukkanó egyéb problémákról is: A beregi cigányok mekkora hányada lehetett házzal rendelkező adózó, s mekkora hányad volt időszakosan vándorló nincstelen? A vármegye tilalma ellenére miért adtak kölcsön pénzt és bérbe jószágot a falusiak, hiszen kár érte őket? A cigányok mire fordíthatták a kölcsönöket, és milyen célból volt szükségük a marhákra?

Bács vármegye az 1780-as évek óta aktív szerepet vállalt a magyarországi cigányügy rendezésében. A Hont megyei cigányok áttelepítése, majd az elsősorban Arad, Temes és Krassó vármegyék felől érkező újabb és újabb csoportok miatt az itteni romák száma is megnövekedett. A nemesi közgyűlés komolyan vette a cigányügyet, érdemben reagált a többi vármegye átirataira, a helytartótanácsi leiratokra.

1803. október 24-én Bács és Bodrog egyesített vármegyék közgyűlésén is a kóborló cigányok ügye, s az attól nem elválasztható lótartás és a lókereskedés került napirendre, statútumot is kidolgoztak. A rendelet indoklása szerint számtalan adózó fordult panasszal a vármegyéhez azok miatt a cigányok miatt, akik sem jobbágyi, sem zselléri állapotra nem adják magukat *(Zingari nec Colonicalem, vel Inquilinariam Conditionem assumere)*, sem egyéb biztos foglalkozással és megélhetéssel nem rendelkeznek. Ezek a cigányok a megye területén csavarognak, lopnak és lovakat cserélnek, majd a vásárokba viszik azokat eladni, tetemes károkat okozva az adózóknak.

Bács és Bodrog vármegye a kereskedelmi bizottság projectuma és Fáy Pál tervezete alapján alkotta meg statútumát a probléma rendezésére. A földművelésből élők kivételével valamennyi cigánynak tilos lovakat tartani, s méginkább tilos lovakkal kereskedni. Ha a cigányoknál lovat találnak, vegyék el tőlük *per magistratualem*, ugyanakkor próbálják kifaggatni őket, hogy honnan szerezték. A lovat azoktól is el kell venni, akik törvényesen vásárolták. Ilyen esetben az állatot el kell adni, s a pénzt kiutalni a cigánynak. Azokat a cigányokat, akik a legkisebb törvénysértést is elkövették a ló megszerzésekor, vonják felelősségre. Az elsősorban földművelésből élő cigányok, akiknek vannak lovaik, az illetékes hivatalnokok (szolgabírók) és az uradalmak írásbeli engedélyével kereskedhetnek lovakkal.[1136]

Nógrád vármegye a vándorló cigányok okozta probléma megoldására II. József kedvelt alternatívájához nyúlt vissza, a közmunkához. 1806-ban hozott határozata:

A mindenfelé passus nélkül járó emberek - kik között különösen Tzigányok legtöbb számmal találtattnak, az Helység Bírái által szorgalmatos vigyázással kérdeztessenek meg, s a leg közelebb lévő Nemes Vármegye Tisztihez utasíttassanak: a cigányok azon helyekről, melyen lakásokat tartják el menni éppen szabad legyen, hanem ha erre engedelmet mutatnának, hogy pediglen a henyéléstül is el vonattassanak amidőn valami közmunka elől adja magát, a helybéli Bírák őket a dologra rendszerint fordítani fogják.

Tíz esztendő múltával a vándorló oláh cigányokkal szemben intézkedtek a nógrádi rendek, határozottan külön kezelve őket a már valamennyire letelepedettektől. Ebben a kérdésben csak egyetlen döntés adódott számukra: az oláh cigányok befogadásának megtiltása. Vagyis ők sem tudtak mit kezdeni ezzel a csoporttal, miként más törvényhatóságok sem.[1137]

Baranya vármegye 1822-ben olyannyira megelégelte a gyakori lólopásokat, s a közigazgatási kínlódást, hogy április 23-án a területén élő valamennyi cigányra egységesen érvényes szigorú szabályokat hozott. A statútum eredeti példánya nem maradt fenn,[1138] de rendelkezésre áll a szomszédos Somogy vármegyéhez intézett átirat:[1139]

Nagy Méltóságú, Méltóságos, feő Tisztelendő, Nagyságos, Tekéntetes Nemes, Nemzetes és Vitézlő Karok, és Rendek, Kedves Barátink, Szomszédink, Atyánkfiai!

Minekutánna hoszas, és sok szegény adózókra nézve valóban igen Káros tapasztalás után által láttuk, hogy a' sokszor történni szokott Ló lopások, nagyobb részént, a' Czigányok által el követettnének, a' tulajdonság bátorságának meg szerzése végett [a magántulajdon biztonságának érdekében] meg határozni szükségesnek találtuk, hogy egy általjában minden Czigánynak, ha bár ház helyes volna is, nem csak a' Lovakkal való Kereskedés, hanem a' Ló tartás is, és a Vásárokra való járás meg tiltattasson. Kiknek azomban ezen Rendelés előtt már Lova vagyon, annak el adására három hónapi Üdő határ adattasson, és ha valamellyik ezen parancsolatott nem tellyesittené, attul a' Ló Járásbéli Tisztviselőnk által el vétettvén, áruba bocsájtasson. Azon Czigány pedig, ki ezen Rendszabásnak ellenére magát vásárokon mutattná, a' Helybéli Elöl Járók által zár alá tétessen, és csak a' Vásárnak végeztével ismét szabad lábra bocsájtasson.

Hogy tehát ezen Intézetünknek, mellyet a' köz haszonnak tekéntetébül tenni Kéntelenittettünk, annál bizonyossabb foganattya meg szereztessen, valamint azt három Vasárnap egymás után minden Helységeinkben ki hirdetettni rendeltük, ugy egyszersmind Nagyságtokat, Kegyelmeteket hivatalossan meg Kérni Kévántuk, hogy ebbéli Rendelésünket elfogadni, vagy legalább Megyéjekbéli Czigányokat tudósíttani, és magok ójjása végett el utasittani ne terheltettnének. Kik egyéb eránt Attyafiságokba, szives barátságokba, és becses szomszédságokba ajánlottak, szokott tisztelettel maradunk - Költ a' Mi 1822ik Esztendei Április hónap 23dik napján Pécsen folyvást tartatott Közönséges Gyűlésünkbűl.

Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek

Kész kötelességü szolgái szives baráti,
Szomszédi, 's Attyokfiai.
Baranya V[árme]gyének Közönsége.

Az 1822-es szabályrendelet kapcsán érdemes szemügyre venni a lótartás - lókereskedés gordiuszi csomója mögött meghúzódó hétköznapi szituációkat. A kérelemlevelek tanúsága szerint a lótartás kérdése régóta napairenden volt, s nem sikerült kielégítően rendezni. Siklós mezőváros már 1816-ban instanciával fordult a nemesi közgyűléshez:[1140]

Tekintetes Nemes Vármegye!
Kegyelmes Uraink!

Jól emlékezünk arra, hogy a' felső parancsolatok szerént ez előtt egynehány esztendőkkel az Ujj Polgárok /: vagy Czigányok:/ a' Lovakkal való kereskedéstől el tiltattak, és attol meg is szűntek: de valamely okbol itt Siklóson az Ujj Polgárok közzül Négyen bizonyos kötések alatt /: melly máig is kezeik között vagyon :/ a' Méltóságos Uraság Tisztsége [a siklósi uradalom tiszttartója] és Néhai Tekintetes Boda József Biró Ur [korábban a siklósi járás egyik szolgabírája] által dispensáltattak [felmentették őket] és a' kereskedés nékiek meg engedtetett.

Ezen engedelemmel vissza élvén Négyen, a' Többeket is Társaságokba vonták elsőbb szolga és kotsis nevezet alatt, és már most egész szabadsággal majd mind kereskedőkké lettek, kivált nyári időben. A' melly miátt is panaszolkodni az Tekéntetes Nemes Vármegye Szine előtt kéntelenítettünk következendő okokbol:

1szór Mivelhogy a' sok kereskedésbéli Lovakkal ki kelettől fogva Nyáron által az közönséges Legelő szörnyen pusztítatik; azon kivül Vetésekbe Rétekbe a' leg több kártételek általok okoztatnak.

2szor A' sokféle Lopott Lovak ősze Vásárlása miatt az Város közönségessen bétsteleníttetik. A' lopott Lovak ide nyomoztatnak, itt kerestetnek, sokak itt meg is találtattak.

3szor A' többféle Adásokba, Vevésekbe, Cserékbe, Hitelezésekbe az Adózó népnek mennyi meg károsodása az ő kereskedéseik által vagynak az Tekéntetes Nemes Vármegye Tiszt Urai előtt bőven tudva vagynak. Némellyek közülük sok Adosságokkal terheltetnek; némellyek rossz eemberek Társai is. Ugy annyira hogy majd minden Nemes Vármegyebéli Helységbe ellenek panaszolkodot, és meg károsíttatott Adózót találni lehetne.

A' tőbbféle panaszokat el halgatván esedezűnk a' Tekintetes Nemes Vármegye Kegyelmes Szine előtt a' végett hogy a' Loval valo kereskedéstől el tiltatni méltoztasson. Kik alázatos tísztelettel vagyunk. Síklóson die 17a Julii 1816.

A' Tekintetes Nemes Vármegyének
Kegyelmes Urainknak

térdet fejet hajtott szogái
Keresztes István V (áros) Birája
és tanáttsa N: N:
Ujváry Csech Benjamin m(anu) p(ropria)
Jegyző által

A siklósi cigányok lótartásának körülményeit s az uradalom szándékait még nem ismerem pontosan, az uradalmi levéltárból feltárt forrásokból nem volt pontosan rekonstruálható. A város kérelméből annyi mégis világosan látszik, hogy az egymásnak feszülő köz- és magánérdekek szövevénye itt is kezelhetetlen helyzetet váltott ki, s a más területekről származó források alapján mindezt a történeti Magyarország egészére érvényesnek tekinthetjük. A siklósi magistratus által nem részletezett panaszokra máshol is találunk példát. Somogy vármegye törvényszékének 1813-ban 264. sz. alatt Baranya vármegyéhez küldött átiratából egy újabb mozzanat tárul fel, amely alátámasztja a siklósiak álláspontját:[1141]

Nagy Méltóságu Méltóságos Fő Tisztelendő, Nagyságos, Tekintetes, Nemes Nemzetes, s Vitézlő Urak, kedves Barátink Atyánkfiai és Szomszédink!

Megyénkbéli adózók Csépány Samu, és Ferentz István Inkei Lakosok az A. alatt ide mellékelt Benedek Josefnek, Béres Istóknak és Tomka Pálnak Nemes Körös Vármegyében tett Szabad Vallásaikat azzal a' kéréssel nyujtották bé, hogy káraiknak meg téréttését foganatossan eszközölnénk. - Mivel pedig a' Tolvajoknak Szabad Vallásaikbul ugy jönne ki, hogy az ellopott Lovak közül Siklóson lakozó Istók nevezetű Czigánynak kettőt el tseréltek, a' harmadik lovat pedig ugyan azon Czigánynak adták el. - Arra való nézve, a' Szabad Vallásoknak baráttságos kőzlése mellett, Nagyságtokat kegyelmeteket Atyafiságos és barátságos bizodalommal meg kérjük, hogy Sikloson lakozó Istók nevű Czigányt ezen könyül állásoknak [körülményeknek] meg Vallására szoréttani, és az általunk meg küldött Tolvajoknak Szabad Vallásával egyetemben Siklósi Istók Czigányt személlyessen önnön Vallásával együtt Nemes Körös Vármegyének biztos örizet alatt a' végett meg küldeni ne ter-

helytetnének, hogy nevezett Istok Czigány a' Tolvajokkal szemben szállittatván, a' lopás környülállásai volta képpen ki nyomoztathassanak és meg károsodott Megyénkbeli adózók mentül előbb káraiknak meg téréttéséhez juthassanak.

Melly Atyafiságos és barátságos szivességért, mi is hasonló esetekben kész szolgálatunkat kötelezvén, Atyafiságos és barátságos hajlandóságiban ajánlottak, szokott tisztelettel maradunk. - Köt a' mi Ezer nyoltz száz tizen harmadik Esztenőben September Holnapnak huszon kettődik napján Kaposvárott tartatott Törvény Székünkből.

Nagyságtoknak Kegyelmeteknek

kész köteles Szolgái, szives baráti,
Szomszédi és Atyafiai
Somogy Várm(e)gy (e) Törvény Széke

A közgyűlésen részt vevő nemesek, s méginkább a járási tisztviselők bizony „terheltettek", sőt torkig voltak az ilyen és ehhez hasonló ügyekkel. A rengeteg helyi ügynek is éppen elég volt utánajárni, hát még egy ilyen bonyolult, több vármegyét érintőnek. A probléma fontossága korántsem állt egyenes arányban azzal az energiával, amit be kellett fektetni ahhoz, hogy tisztázhassák a „környülállásokat". A szóban forgó személyek már hetedhét határon túl járhattak, másnak adták ki magukat. Arról már nem is beszélve, hogy milyen nehézségeket okoz ez a késői kutatónak. A somogyi átiratban hivatkozott jegyzőkönyveket nem találtam sem a baranyai, sem a somogyi iratok között, Horvátországban pedig nem állt módomban kutatást folytatni. Ragyogó források állnak rendelkezésre a most tárgyalt korszakból, de a szálakat általában nem lehet elvarrni. A továbbiakban is több hasonlóval találkozunk még.

A somogyi perek között fellelhetők egy másik, ugyancsak 1816-ban, a siklósi kérelem után néhány hónappal zajlott lólopási ügynek az iratai, melyek lehetővé teszik számunkra, hogy egy újabb forrástípuson keresztül mutassuk be ugyanazt a történeti problémát, s közelebb jussunk a megyei intézkedések mögött rejlő tények megértéséhez.[1142] 1816. szeptember 5-én a Kaposvárott ülésező sedria a lólopással vádolt Vass Jancsi alias Szijártó Istók és Kalányos alias Devecseri János ügyét tárgyalta. Közülük csak utóbbi volt cigány, egész pontosan oláh cigány. E ténynek különös fontossága van, mert újabb ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Amikor a vármegye valamennyi cigányra egyöntetűen érvényes rendelkezést hoz, akkor a döntésben olyan motívumok is befolyásolják, amelyek sokszor csak részben, véletlenszerűen kötődnek cigányokhoz, bizonyos cigányoknak pedig egyáltalán

nincs is közük ahhoz, amit a vármegye tilalmaz, illetve ha van is, nem sértenek törvényt. Ezt a problémát sem lehet tehát manicheus módon csak feketének vagy fehérnek látni. Ha elolvassuk az említett pert, méginkább így fogjuk gondolni.

Az eljárás általában a következőképpen zajlott le: Amikor a pandúrok, esetleg valamely más, nem hivatalos személyek körözött bűnözőt, vagy gyanús embert elfogtak, az illetékes járási tisztviselő kihallgatta. Az erről készült jegyzőkönyvet nevezték latinul benevolum examennek, magyarul szabad vallásnak. A gyanúsítottat ezután a megyei börtönbe kísérték, ahol kivárta, amíg a megyei törvényszék (sedria) foglalkozott az ügyével. A letartóztatás és a tárgyalás között börtönben töltött időt a büntetés kiszabásánál figyelembe vették. A tanúkat általában a törvényszéki eljárás során hallgatták ki, ritkább esetben az elfogottakkal közel egyidejűleg, s a sedrián került sor a szembesítésekre is. A törvényszék ellenőrizte a beterjesztett iratok hitelességét, a jegyzőkönyvet újra felolvasták a vádlottnak, elvégezték az esetleges módosításokat, szükség esetén új tanúkat hallgattak meg, igazolásokat kértek be stb. Az ítélettel (deliberatum) nem mindig zárult le végleg a processus, a fellebbezhetőségtől függően a Királyi Tábláig is elkerülhettek az ügyek.

Kalányos Jánost 1816. július 10-én hallgatta ki Mikepusztán Szoboszlai Rácz Sámuel esküdt. A következő vallomást tette:

Kinek hivnak, hány esztendős, mitsoda hitű és sorsu 's hová való születés vagy? — *Kalányos János a' nevem, lehetek 30 esztendős Óhitű Teknyő faragó Olah Czigány vagyok R(inya) Sz(ent): Királyon szűlettem a' világra ezen T(ekintetes) N(emes) Somogy Vármegyébe, most pedig Sz[ent]: Mihályfán tartozkodom többekkel együtt.*

Hol kiáltal, miért és mikor fogadtattál meg? — *Aradi Pusztán Kis Josi Kadarkuti Kanász fogott meg harmad magával már egy hete, azért hogy a' Lovai Kadarkutról el veszvén valaki ugy utasitotta hogy az én kezemen látták, 's minekutánna engemet meg talált 's a' lovát hogy milyen volt meg mondotta, én megismértem, hogy voltak kezemen ollyan lovak de pénzen vettem 's ismét eladtam 's nem tudván, hogy merre vannak, egész tegnapig velem jártak felkeresni, 's én reá vezetvén őket, most ide késértek.*

Beszéld el könyül állásosan, hol vetted mikor, kitöl és mi áron 's kinek adtad el és mi áron 's most hol vannak azon lovak?

A' Ladi Csárdánál vettem Sziártó Istok nevű N(émet): Ladi Kanásztol Kereszt nap után valo szerdán nap nyugott tájba, 100 forintokon, de 50 forintnál többet, mivel pénzem nem volt érte ki nem fizettem, hanem kőteleztem magamat hogy a' másik 50 forintokat is meg fogom fizetni's azzal én a' Lovakat a' Vajszlói Vásárra elvittem és a' Harsányi Rátznak, de a' nevét nem tudom eladtam, a' pedig a' mint már most hallotta a' Markotzi Birotol a' Vajszloi Tisztartonak adta el, s ottan vannak. [ez a válasz tippeket adhat arra, miért engedélyezte a siklósi tiszttartó néhány cigány számára a lókereskedést]

Mitsodások voltak ezen lovak beszéld el a' formájukat?

Az egyik setét pej, a' másik Gesztenye szinü mind a' kettő herélt, és mintegy négy esztendős Csikók, magasságokra nézve valami 14 markossak.

Kik voltak jelen mikor te a' Ladi Kanásztól a' Lovat meg vetted, és mit mondott a' Kanász hogy hová való Lovak?

Senki más nem volt mint a' Csárdába lakik valami szolgálat nélkül való ember a' kinek nevét nem tudom; emgem a' Kanász ugy szollított meg, hogy én Ladra südőt venni szándékozván, azt mondotta gyere egy pár lovat adok azt vedd meg, 's mikor én azt feleltem nintsen annyi pénzem ő pedig azt mondotta hitelbe is oda adja 's így én osztán nem gondolván hogy lopott lovak meg vettem, mert azt mondotta hogy Szulokba vette őket.

Te Czigány mikor láttad hogy a' lovak olly fiatalok és Derék lovak, gondolhattad, hogy ha igaz jószága volna 100 forintért nem adná, bizonyosan magad is részes voltál a' lopásba?

Egy Istenem egy lelkem sem nem loptam, sem nem tudtam gondolni is, hogy lopottak légyenek.

Hól a' 400 forint mellyet a' Rátz néked fizetett holvan?

Nékem egy krajtzár sem jött kezemre mert a' Ladi Kanász el jövén maga is a' vásárra azon emberrel együtt a' ki a' Ladi Csárdába lakik, és a' lovakat velem együtt árulván a' 400 forintot magok vették fel a' Rátztól, és már most az én 50 forintom is nálok maradott.

Ha vélek egyet nem értettél volna, bizonyosan Te az 50 forintodat meg kerested volna, de senki előtt eranta panaszt mind eddig nem tettél, nyilvan való, hogy vélek egyet értettél?

Én egyet nem értettem vélek, sőt kértem is a' pénzemet, de öszveszidtak, hogy majd vissza adják, 's azzal a' Kortsmába mentek.

Látott é valaki mikor a' Lovakat vezetted vagy a' Vásárba?

Látott sok ember a' ki a' vásárba meg fordult, sőt az utann is mert én bujkálva nem mentem, sőt a' Dobszai Kanász a' kit Raditsnak neveznek Dohányt is adott.

Mitsoda Javaid vagynak és hol kinek a' gondviselése alatt?

Nékem semmim sints, hanem a' sogoromnak 700 forintja van Vajszloba de nem tudom megnevezni kinél, az ha kivántatik eleget is fog tenni; hivják ezen sogoromat Ignátz Petinek, Piskon Baranyába lakik. [eleget fog tenni = kifizeti az esetleges kártérítést]

Voltál é már fogságba, hol és mitsoda büntetést szenvedtél?

Soha sem voltam, sem semminemű büntetést nem szenvedtem.

Tudsz é valahol Csavargókat vagy szökött Katonákat?

Nem tudok sohol senkit is.

Szeptember 2 - án Kaposváron újabb kérdéseket tettek fel Kalányosnak:

Tégedet nem tsak Kalányos Jantsinak, hanem még másképpen is hivnak; mi tehát még másik neved valld meg?

Az Apámról Kalányos, a' Kereszt apámról pedig Devetseri Jantsinak hivnak.

Te vagy tehát az a' Devecseri Jantsi, a' ki Kis, vagy Vak Ferkóval Bogdásai Polgárnak 24 darab sertvesseit, el hajtottad? vald meg hová lettek ezen sertvéssek?

Én nem loptam vélek, hanem 21 darab válosztott malatzokat 45 forintokon vettem Vak Ferkótól, az Erdőbe a' Nagy Homokon jelen volt Bako nevű Dráva foki Kanász és a' Bogdásai, de nevét nem tudom. Én az árrokat ki fizettem, utobb pedig Sz(ent): Mihálfai Molnárnak eladtam, de a' Gazdájok reájjok találván vissza hajtotta őket, az én pénzem pedig máig is oda vagyon.

Ha te ugy vetted volna, a' kérdésbéli Disznókat bizonyossan pénzedet kerested volna, de azzal mindeddig mig Kis vagy Vak Ferkó reád nem vallott halgottál; azért vald meg igazán részes vagy é a' tolvajságba, és minemü tolvajságot követtél még el Kis Ferkóval?

Én keresni nem tudtam, hanem a' Bogdásai Kárvallottnak meg mondottam - részes a' tolvajságba nem vagyok, 's véle nem is társolkodtam soha is.

Vass Jancsit 12-én hallgatta ki ugyanaz a tisztviselő, mint Kalányost. Ezt a vallomást is Mikepusztán vették fel:

Kinek hivnak, hány esztendős, mitsoda Hitü és sorsu és hová való születés vagy?

Igaz névvel Vas Jánosnak másként Szijjártó Istóknak is hivattatom, lehetek 55 esztendős Római Catholicus, Németh Ladi Helység Számadó Kanássza vagyok, Surdon ezen T(ekintetes) N(emes) Somogy Vármegyébe születtem e világra.

Hol, ki által, mikor és miért fogadtattál meg?

Tegnap regvel a' magam Házánál Német Ladon a' Baboltsai Járásbéli Pandurok fogtak meg, de nem tudom bizonyossan miért, hanem tsak gondolom hogy a' Kadarkuti Matyi nevű Kanász Lovai miatt, holott én akkor oda Haza sem voltam, a' mikor azokat mondják hogy el vesztek.

Mikor vesztek tehát el a' nevezett Matyinak Lovai, és te hol voltál akkor beszéld el?

Ugy hallottam Matyinak a' napa beszélvén feleségemnek, hogy kereszt napra virradóra vesztek el, és pedig akkor Istvándi Vásárra voltam, és ottan a' Kortsmárosnak Katona fiával őszve veszvén, midőn az engem nyakon ütött én a' Csákányommal hozzá ütöttem és fejét meg vérezvén, le tartoztattak, és az Ispány négy napig fogva tartott, akkor pedig 128 forintot fizettetett velem, és eygszersmind meg is tsapatván el eresztett; ezen fogságba esésem Kereszt nap előtt harmad nappal történvén, 's négy napig fogva lévén Kereszt napján oda Haza sem lehettem, és igy a' kérdésbeli tolvajságot nem is tehettem.

Akár miképpen mesterkedtél a' napokat ki számlálni, hogy a' Ló lopás reád ne sűljön azzal semmire sem mehettz: mert Kalányos János nevű Sz(ent): Mihálfai oláh Czigány a' kinek kezére adtad a' Lovakat meg valja szemedbe hogy te loptad el és néki 100 forintokon adtad el 's 50 forintokat meg adott, őtvennel pedig adós maradott, utobb pedig el adván a' Czigány a' Lovakat Harsányi Rátznak a' Vajszlói Vásárba, 's te is ott másik

Én nem adatam sem azon Czigánt talán nem is esmérem ha tsak az a' Czigány nem lesz a' kit télen Endrétzen csavarogni láttam mert Jantsi neve volt, de a' téltől fogva soha sem láttam; annyival inkább nékem sem pénzt nem adott, sem vásárra vele nem voltam sőt még Vajszlót sem tudom hol van.

pajtásoddal jelen lévén az egész árokat 400 forintokat fel vetted, 's a' Czigany 50 forintja is nálad maradott.

Kinek hivják azt az embert, a' ki a' Ladi Csárdába szolgálat nélkül lakik, 's honnand ment oda? és te mioltatol fogva vagy véle esmerettségbe?

Egyéb nevét nem tudom minthogy Gyurinak hivják és hogy Hárságyról jött oda lakni még a' télen feleségével és gyermekével 's attol fogva, mivel a' sertvéseken[sic!] *arra szoktam hajtogatni a' Legelőre, látásból esmerem 's az idén nálam kukoritza kapálni is volt, de egyéb esmeretségem nintsen vele.*

Látod Janko most is nyilván hazudtsz, mert a Czigány azt is világossan meg mondotta, hogy te azon emberrel is esmerettségbe vagy sőt a' lovakat is vele együtt adtad kezére, és a' Vajszlói Vásárba is veled volt?

A' Czigány akár mit mondjon de én tovább is tsak azt valhatom, hogy semmibe bünös nem vagyok; és ha igazán nem beszéllek, az Isten akár melly tsudát tegyen velem.

Hát a' Német Ladi Mészáros Sidonak mitsoda Cseledjei vannak, [---][1143] és voltak a' jelen beszéld el?

A' Kérdésbeli Sido tsak a' tavasszal jövén Ladra, a' télen nem tudom minemü tselédjei voltak, hanem a' tavasszal, egy alatson vékony ritka Bajuszu kotsissa volt, de a' nevét nem tudom, valamint azt sem hogy hová lett el. Most pedig egy őreg korbéli őrőkős szabadtságos katona vagyon nála kotsisképpen, és egy Sido Mészáros legény, a' ki még a' tavasz elein is nála volt.

Mitsoda Javaid vagynak hol és ki gondviselése alatt?

Egyebem nints, mint két rossz lovam, és egy malatzom.

Tudsz valahol csavargókat vagy orgazdákat lappangani? — *Nem tudok sohol senkit.*

Voltál e már fogságba, hol miért és mitsoda büntetéssel szabadultál ki? — *Voltam. Kaposba ez előtt három esztendőkkel mint Desertor, és Regementhez késértetvén, ottan most esztendeje őrökös szabadságot kaptam, mert tsak szekeres voltam, de semmi büntetést nem kaptam mint a' Regementnél egy holnapig kereszt vasba voltam.*

A tanúkat szeptember 4-én Sárközy Lajos alszolgabíró hallgatta ki Kaposváron:

1816^{t} Esztendő September 4^{kén} Kaposvárott T(ekintetes) N(emes) Somogy Vár-(me)gyei Mező Városban alól irt által a következő Tiszti visgálás vitetett végben

Arról hogy?

Esmeri é s Tanú raboskodó Vass Jantsit vagy máskép Szijártó Istókot és Kalányos Jánost, esmervén valja meg minemű rosz tetteit tudja azoknak, mitsoda kárt okoztak.

Első bizonyság Sós, vagy Rere Istók, 32 esztendős Papista Kadarkuton Spisich Sándor Úr Kanász bujtárja, meghiteztetvén 's kérdeztetvén

Valja letett hite alatt hogy a' két Raboskodókat jól esméri, valja tovább hogy most Szentgyörgy nap tájban midőn a' Tanú Kaposi fogságból kiszabadulván haza ment volna Bárdonn Német Miska birkással őszve jövén, az a Tanunak több emberek hallatára vallotta, hogy Matyi Jósef gazdájjának Lovait Vass János itt raboskodó lopta légyen el, mellyet a' Tanú megtudván a' nevezett Vass Jantsit megszollitotta, az ugyan magára nem válalta a' Tolvajságot, hanem tsak azt igérte hogy ő a' Lovakat felkeresi és meghajtya, mely végre Mikében Fő Biró Úrhoz mentek és ott Levelet kért az 6 héti keresésre, de a' 6 hét elmultával is a Lovak tsak elől nem jőttek: utóbb a' Tanú megtudta azt is hogy a' Lovakat ezen itt raboskodó Szent Mihályfai Czigánynak adta által Vass Jantsi, és a' Ladi Csárdába lévő Gyuri nevű legény ki elszőkőtt, a' Czigányt hát a' Tanú minthogy az is elszőkőtt sok fáratságai után felkereste és megfogta, az is mindjárt megvallotta hogy ő vette által Matyi Józsi Lovait Vass Jantsitól és a' Gyuri nevű Legénytől ,a' Ladi Nyiresben, és magát ajánlotta is a' fizetésre, de azt ámbár a' Tanú egy egész hétig járt a' Czigánnyal a' pénz megszerzése végett, még se telyesitette. Utóbb azt vallotta hogy valamely Nagy Harsányi Horvathnak adta el, de hogy már a' Dunán túl vagynak; valja to-

vább a Tanú hogy ezen keresésben 5 forintokat kőltőtt 's egy heti fáradságát 10 forintokra teszi. Mely vallását kész hitével tovább is erősiteni.

Második Bizonyság Bakó János 40 esztendős Reformáta vallásu Kadarkuti Helység Csikóssa meghiteztetvén 's kérdeztetvén

Letett hite alatt valja, hogy Vass Jantsit jól esmeri a' Czigányt pedig nem; valja tovább, hogy Matyi Jósef Lovait a' Tanú őrizvén, Kereszt nap előtt való héten Vass Jantsit egy más esmeretlen társával látta a' Kadarkuti Nyiresben hol a' Lovakat őrizte tsavarogni, kűlőnőssen pedig Kereszt nap előtt való Szombaton, másnap pedig az az Vasárnap éjjel a' Lovak elvesztek; és így gondolja a' Tanú hogy nem más hanem Vass Jantsi volt ki azon tsavargó társáva Matyi Józsi Lovait ellopta. Melly vallását a' Tanú kész tovább is hitével erősiteni, hozzá tévén vallásához hogy igen szép két Csikók voltak, meg érhettek 800 forintokat.

Harmadik Bizonyság: Tóth Mihály 28 esztendős Reformáta vallású Kadarkuti Polgár meghiteztetvén 's kérdeztetvén

Letett hite alatt valja, hogy a' raboskodókat a' Tanú esméri; valja tovább hogy most a' tavasszal Kereszt napra virradóra a' Tanú kint a' mezőn hálván Matyi Józsi Lovaival, azok ellopattak, mellyeknek keresésében igen nagyon sokat fáradozott a' Tanú, minthogy azt mondották hogy a' Tanunak kell megfizetni őket ha elől nem jőnnek: utóbb mikor már Rere megtudta hogy Vass Jantsi lopta el a' Lovakat és a Sz(ent) Mihályfai Czigánynak adta által, a' Tanú és elment Vass Jantsihoz sok izben, ki mindig azt állitotta hogy a' Lovakat elől fogja állítani: de minthogy az meg nem történt a' Tanú azon Czigányt kereste sok ideig, a' leg nagyobb munka időben, úgy annyira hogy sok fáradtságait és költségeit 20 forintra teszi. Mely vallását hitével tovább is kész erősiteni.

Szeptember 5-én a vádat előterjesztő Csépán István megyei főügyész az előre megfontolt szándékból elkövetett lopást bizonyítottnak véve, a vádlottak példás megbüntetését kérte, s a károk megtéríttetését. A törvényszék azonban nem tudta kibogozni, hogy ki hazudik és ki mond igazat a vádlottak és a tanúk közül. Többszöri szembesítés után sem jutottak előbbre, s a pert még november 25-én sem zárták le. A végkifejletet nem ismerjük, mert az ítélet nem található a per iratai között, s ebből az évből törvényszéki jegyzőkönyv sem maradt ránk.

Térjünk vissza Baranya vármegye 1822-es statútumához. Korábban, 1817-ben már hoztak hasonló rendelkezéseket,[1144] de végrehajtásuk sikertelen maradt. A megyehatósági szabályrendelet nem volt indokolatlan, de a cigányok megélhetésére

gyakorolt hatását nem mérlegelték elég körültekintően a közgyűlésen résztvevők, amikor egyszer s mindenkorra rendet akartak tenni a lótolvajlások körül. A falusi és a mezővárosi társadalomba beilleszkedett cigányok szemszögéből egyáltalán nem volt olyan egyszerűen elintézhető a probléma, mint ahogy a baranyai nemesek gondolták. Több baranyai falu cigányai 1817-ben ezt az instanciát terjesztették a vármegye elé:[1145]

Tekintetes Nemes Vármegye
Nékünk Kegyelmes Kegyes Uraink!

Tőbb izben már mélytosztatott a Tekintetes Nemes Vármegye Kegyelmessen meg határozni, hogy ezen Tekintetes Nemes Vármegye Megyebéli Uj Polgároknak a Lovakkal való tserélés, és Kereskedés meg tiltatván meg ne engettessen; Mi azért a Tekintetes Nemes Vármegyének ezen Tárgybéli Kegyes, és Kegyelmes Parantsolatit leg főbb pontban megtartani kíványuk; holyott ha a Tekintetes Nemes Vármegye vélünk ugy parantsólni mélytosztatik; mi mind fejenként a Lakhelyeinkben lévő Közönységtűl ki nyerendő Tanu bizonyság Levél mellyet meg világosittani Készek vagyunk, hogy Valamint mi, ugy a mi el boldogult Eleink, akik az alul meg nevezett Helységekben nindenkoron 18 napi Robot Napp Számok alatt Házot birván laktanak, soha Semmi néműleg kiváltképpen pediglen a Lovakal való Kereskedés, és tserélésbűl származható tolvajságokban, és akár mely néven nevezendő, és felebarátainknak Veszedelmekre szolgáló ravasságokban; nem tapasztaltattunk; Ami pedig akár a Földes Uradalmi, akár pediglen a Publicumi Terheket illeti, mindenkoron azoknak Végben Vitelére ugy, valamint a tőbbi sessios Polgárok meg jelenni szoktunk.

Tekintetes Nemes Vármegye! mivel azért bőltsen által látni, s tudni méltosztatik hogy ha Valamelyőnknek az eő maga tehetsége, s' kíványsága ugy hozná is magával, mi sem Robotos Főldeket, és Réteket a mi Földes Uraságainktul nem kaphatnánk, sem pediglen az azokal való élést, és bánást, mint legfőbb Polgári munkát egy általyában nem értenénk és azoknak Miveléseikre szűkséges barmokat, és más eszközöket nem szerezhetnénk:

Mivel azért végtére nyilvánságos az is, hogy mi nékünk semmi némű kézi mesterségűnk nintsen, amely által a mi minden Napi élelműnket meg szerezhetnénk; - Azon tekintetbűl bátorkodunk mélységes alázatossággal a Tekintetes Nemes Vármegye Kegyes Szine eleiben járúlni, minémű képpen a Lovakal való Kereskedést, tserélést, Vásárokra való Járást szabad Utazó Levél mellyet Kegyelmessen a mi életünknek fent tartására nézvést meg engedni mélytosztatna, mely esetben a mi mindenkori ártottlanságunk, és jó viseletünkre nézvést akár az vételnél, akár az el

adásnál meg nyerendő, és kivetendő Tanu bizonyság Levél mellyet aztat előll mutatni magunkat kőtelezzűk, mely alázatos Kőnyőrgésűnk melyet élűnk, és halunk

Tekintetes Nemes Vármegyének

Mélytatlan adozó szolgái
Katsotai
Szent Dienesi
Nagy Vátyi
Varjasi helységekben Lakozo
Uj polgárok Közönségessen

Költ Sz(ent) Lörintzen 25 Mar(tius)
1817

Irta Szabo Joseff
m(anu) p(ropria) Jegyző

1817-ben Szava József, Gálits Pál, Juszó Józsi, Kapusi András, Szigethy Istók, Szava András, Lukáts Antal és Mártó András siklósi cigányok szintén kérelemmel fordultak Baranya vármegyéhez. Ez az irat sajnos hiányos, szövege nem közölhető, de tartalma rekonstruálható. Nem állapítható meg, hogy a kérelmet kivel iratták, de az érvelés következetes logikája és szóhasználata arra enged következtetni, hogy olyan személy volt, aki tiszában volt az ellentmondásos helyzettel, s jól ismerte a cigányok állapotát. A kérelemlevelet beadó nyolc cigány nevében így érvel:

A cigányok elleni gyanút a városnak némely, nem cigány származású lakosai gerjesztették, „minthogy kezeiken lopott [lovak] megfordultak". A lótartást és lókereskedést általánosan tilalmazó rendelet ne legyen érvényes minden cigányra, csak azokat büntessék, akik valóban törvénytelenségeket követnek el. Ők nyolcan [az instancia beadói] soha nem adtak alkalmat a gyanúra, lelkiismeretük tiszta, kérik, hogy mentesítsék őket a *tilalomnak sullya alol*. A részletes inddoklást hat potban fogalmazták meg.

1. Benyújtanak egy *engedelem levelet*, amely igazolja, hogy soha még hírbe sem keveredtek (a melléklet nincs az iratok között, feltehetően az uradalom állította ki).
2. Állandó lakosok, a városnak *örökös, meggyökeresedett* polgárai, a *Hazának szinte olly hasznos tagja[i] valamint más jobbágyok.*
3. A vármegye és földesuruk felé is teljesítik kötelességeiket, becsületesen adóznak.

4. Hosszú fuvar és forspont szolgáltatást is végezniük kell, *a mellyhez [lo]vaknak tartása elkerülhetetlenül meg kivántatik.*
5. A keresztény vallást ugyanolyan buzgón gykorolják, mint a többi hívő. A zsidók, akik *nem polgárok*, csupán a taxa tolerantia fejében tűrik meg őket, a *ló kereskedést szabadon űzik.*
6. *Némely siklósi lakósok* azért akarják őket is az általános *tilalom alá vetetni*, mert maguk is lókereskedéssel foglalkoznak. *Az ő kezeiken valamint másokén lopott lovak meg* [fordulnak]. Az irat alja leszakadt, a szöveg többi részéből innentől csak annyi olvasható ki, hogy *tsupa irigy[s]égből.*

Az uradalmaknak az volt az érdeke, hogy a cigány jobbágyok tarthassanak lovakat, így igás robotot is elvárhattak azoktól, akik rendelkeztek a megfelelő telki állománnyal. Láttuk, hogy engedélyt is adtak erre a szolgabíró tudtával. Történtek azonban visszaélések. Előfordult, hogy olyan cigányoknak is engedélyt adtak, akik orgazdasággal és lopással foglalkoztak. Voltak cigányok, akiknek egy része (eldönthetetlen, hogy a kisebb vagy a nagyobb része) nem okozott károkat a környezetének, de nem volt más megélhetési módja, mint a lókereskedés. Ezeknek az érdekeknek fölébe kerekedtek a károkat szenvedett települések érdekei 1817-ben és 1822-ben is. Mégis furcsa, hogy Baranya vármegye közgyűlése nem tett különbségeket az 1822-es statútum megalkotásakor. Ennek két oka lehetett. Az egyik mentalitástörténeti, a másik gazdasági.

A rengeteg kedvezőtlen tapasztalat, amely elsődlegesen a vándorcigányokhoz kötődött, kiváltotta az előítéletes bizalmatlansági reflexeket. A negatív benyomások differenciálatlanul rávetítődtek minden cigányra, s a cigány szóhoz automatikusan hozzátársult a megbízhatatlanság képzete. Az erővonalak a lótartás kérdésében sem tisztán cigányok és nem-cigányok között húzódtak, éles határvonal volt a más-más társadalmi helyzetű cigány csoportok között is. A legtöbb bajt a kóborlók okozták, akiket a hatóságok képtelenek voltak ellenőrizni. 1817-ben és 1822-ben odáig fajult a probléma, hogy már csak az általános tilalmazást látták célravezetőnek.

A másik ok sokkal egyszerűbb, s nem általánosítható. A kóborló cigány csapatok lefoglalt javainak elárverezésekor a vevők többnyire hivatalt viselő középnemesek voltak. Egy húsz esztendővel korábbi somogyi példával tudom ezt a legérzékletesebben bemutatni.

1802-ben egy Drávafokon sátorozó kolompár cigány kompánia kénytelen volt fejvesztve menekülni, s minden vagyonát hátrahagyta. A 14, különböző fajtájú és értékű lóból a kevésbé értékeseket zsidók, a legértékesebbeket jómódú középne-

mesek vásárolták meg. A 8 kocsit egytől egyig nemesek, a legértékesebbet a főrangú Inkey család egyik tagja. Ugyancsak középnemesek vették meg a lószerszámokat és a pokrócokat is.[1146] A vármegyének kétszeresen kifizetődő volt a kolompárok üldözése. A tisztviselő nemesek olcsón megvásárolták a javakat, a befolyt összeg pedig a vármegyei kasszába vándorolt. Ebben az esetben az árverésből befolyt összeg nagy része végül a károsultakhoz került, de gyakran előfordult, hogy egy-egy távolról érkezett cigány kompánia kótyavetyére került javaiból bejött összeg a vármegye házipénztárában maradt. A cigányok sátraikat sem tudták magukkal vinni, valószínűleg elhagyott, zsombékos, erdős helyeken húzták meg magukat az időjárás viszontagságainak kitéve (november volt).

A baranyai statútum végrehajtása esetén az itteni vármegyei tiszviselők is olcsón juthattak volna lovakhoz. A siklósi polgárok - főként szerb iókupecek - pedig megszerezhették volna a helybeli cigányok állatait, megyszabadulva egyúttal a konkurenciától is.

Baranya vármegye szóbanforgó statútumáról a helytartótanács is elmarasztalóan nyilatkozott. Az 1822. május 28-án 13406. sz. alatt kelt leiratban az 1794. évi 4052. sz. rendeletre hivatkozva azzal érveltek, hogy a letelepedett, jobbágytelekkel rendelkező cigányoknak engedjék meg a lótartást.[1147]

A törvényhatóságok közül Bács-Bodrog és Somogy vármegye nyilvánított érdemben véleményt. Előbbi még szakvéleményt is készíttetett Rudits Dániel megyei főügyésszel. Az 1822. július 15-én 1963. sz. alatt kelt átiratukban így érveltek a bácsi nemesek, a lényegi kérdésben egybehangzóan a helytartótanácsi állásponttal: *...Nagyságtoknak ezen külőnős meg határozása, a' Czigányok eránt hozott Ország Statutumával, melly a' Feő Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanátsnak 1794dik Esztendei Martius Hónap 21kén 4052 szám alatt kőltt Kegyes Intézete által, Ország Szerte kőzőnségessé tétetett, igen őszve ütkőzne, és igy azon Ország Statutuma által Nagyságtoknak Kegyelmeteknek, tett határozása egész erejét elvesztené....* Ennek alapján azt kérték, hogy a Baranyába érvényes útlevéllel érkező Bács megyei cigányokat mentesítsék a statútum hatálya alól.[1148]

Somogy megyében a baranyaihoz hasonló rendelkezés volt érvényben. 1822. aug. 12-én itt is három hónapot kaptak a cigányok lovaik eladására, de a jobbágytelket művelőknek mentességet adtak, ezt javasolták Baranyának is, *minthogy a' munkás ember kevesebbé ér reá a' rossz gondolatokra és tselekedetekre mint a' henye.* A rendelkezést azzal egészítették ki, hogy ezentúl „mindeneknek" (még nem tudtam megállapítani, hogy ez a kifejezés a cigányokra, vagy a megye valamennyi lakosára vonatkozik-e), aki a vásárokra lovat vagy marhát hajt, tulajdonát bizonyságlevéllel kell igazolnia, ellenkező esetben az állatot lopottnak tekintik. A bizony-

ságleveleket a helységek elöljáróságainak kellett kiállítani 1 petákért,[1149] s a megyei rendelet betartásáért őket is felelősség terhelte.[1150]

Baranya vármegye nemesi közgyűlése elfogadta az övétől eltérő véleményeket és módosította a statútumot. A jobbágytelket művelő cigányoknak engedélyt adtak a lótartásra, de a vásárokat továbbra sem látogathatták. A további félreértések elkerülése érdekében megahtározták, hogy *illyes kiváltottaknak pedig nem az egy vagy két hold födeket kibérlő[!], hanem valóságos Jobbágyi Sessiót mivelő Czigányok értetődjenek.* Azt is elrendelték, hogy a ténylegesen telkes jobbágynak minősülő cigányokat járásonként írják össze, ilyen összeírások azonban sem a vármegyei, sem az uradalmi leváltárból még nem kerültek elő. Somogytól pedig átvették azt a rendelkezést, hogy a vásárokra állatokat hajtók igazolják tuladonjogukat bizonyságlevéllel, amelyeket itt nem a falusi elöljáróságoknak, hanem a járási hivatalnokoknak kellett kiadni.

Amikor 1823-ban Baranya vármegye nemesi közgyűlésén felolvasták a helytartótanács 23965/1823. sz. rendeletét,[1151] a levéltárnokkal előkerestették az összes korábbi útlevélügyi rendeletet, majd 1824 elején azzal a javaslattal fordultak a helytartótanácshoz, hogy a bűcselekményeket elkövető cigányok és általában minden csavargó személy könnyebb kézrekerítése érdekében állítsanak a révekhez biztosokat, akiknek a javadalmát, évi 80 ezüstforintot Verőce és Baranya vármegye közösen fizetné.[1152] Somogy és Verőce vármegye véleményét is kikérték, felkérve őket a „közmunkálkodásra". Az eddig feltárt források alapján azonban úgy tűnik, hogy a baranyai kezdeményezésnek nem lett folytatása. A javaslatról szóló közgyűlési irat egy újabb érdekes anomáliára is rávilágít. A szolgabíróknak „kemény büntetés alatt" megtiltják, hogy a réveken csavargókat vigyenek át. A járási hivatalnokok tehát - valószínűleg, hogy minél előbb megszabaduljanak egy újabb nyűgtől, vagy anyagi juttatásért - maguk segítettek a cigányoknak, hogy továbbállhassanak. Olyan esettel, amikor járási tisztségviselőt lelepleztek volna, vagy eljárást indítottak volna ellene, még nem találkoztam a forrásokban.

1826-ban Somogyban is újra napirendre került a cigányügy, statútum is született, ezúttal a kolompár cigányokról. A cigányügy újabb korabeli neuralgikus pontja, amely az azonos tevékenységi kört választó cigányok számának megnövekedésével magyarázható. A „kolompár-kérdés" újkeletű társadalmi probléma volt Magyarországon. A lemezáruk készítésével, foltozásával foglalkozó oláh cigányok a XVIII. században megjelentek, de számuk csak a XVIII. század végén emelkedett olyan arányúvá, hogy elviselhetetlen gondot okozzanak a befogadóknak. A XIX. század elejére állandósultak a falvak velük kapcsolatos panaszai. Fémműves szolgáltatásaikra részben igényt tartottak, főként ott, ahol a helyi cigányok nem értet-

tek mesterségekhez (l. az 1817-es fentebb közölt kérelemlevelet), de nem tudtak csak a fémművességből megélni. A vándorló kolompárok a peripatetikus közösségekre jellemző, már többször emlegetett megélhetési stratégiákat alakítottak ki. Azokat a technikákat, amelyekkel a gádzsókat megkárosíthatták, nemzedékről nemzedékre örökítették[1153] (vö. az erdélyi rendszeres bizottság 1842/43. évi tervezetével), s lépten-nyomon konfliktusba kerültek a helyi társadalommal.

Somogy vármegye statútumának eredeti szövege nem található a vármegyei levéltárban, de tartalmát összefoglalták az 1826. november 25-én tartott kisgyűlés (particularis congregatio) jegyzőkönyvében.[1154] A rendelet indoklása szerint a folytonosan kóborló, *Varásló* kolompár cigányok a köznép között különféle csalásokat követnek el, ezért kitiltják őket Somogy területéről. A szolgabíráknak meghagyják, hogy járásaikban gyűjtsék össze a kolompár cigányokat. Akik ellen bűncselekmény bebizonyosodik, azokat állítsák a megyei törvényszék elé, akik ellen bűncselekmény nem bizonyítható, azokat biztos őrizet alatt kísérjék a megye határán túlra.

A lótartás/lókereskedés problémájához hasonlóan, eddig nem ismert források felhasználásával, járjuk körül, hogy mi állt a „kolompár-ügy" hátterében. A statútum ugyanis nem mondja meg pontosan, hogy milyen konfliktusokat is akart a megyei közgyűlés megoldani. Ismét kérelemlevelek és peres iratok segítségével ismerhetünk meg néhány körülményt.

Az 1802-ben Drávafokról elmenekült cigányok károkozásai miatt a környező falvak, Bogdása, Iványi és Révfalu[1155] lakosai panasszal fordultak Somogy vármegyéhez. Patak András bogdásai lakostól pl. 169 aranyat és 2667 ezüstforintot loptak el 1801-ben. Az nem derül ki, hogy pontosan hogyan; az összegnek csak egy részét lopták el cigányok. Nem tudom, hogy Patak András miből élt, az viszont biztos, hogy falusi viszonylatban rendkívüli vagyonról van szó, különösen az szembeötlő, hogy ilyen sok készpénze volt. A panaszolkodóknak azt ígérték, hogy az elárverezett javakból befolyt összegből kártalanítják őket. 1804. február 28-án újabb kérelemben sérelmezték, hogy *egygy krajcárt sem nyertűnk meg pénzűnkből.*[1156] 1804 szeptemberében végre hozzájutottak a pénzükhöz, de a tényleges kárösszegnek, az 1186 rhénes forintnak csak egy részét, 499 rhénes forintot kapták vissza. Nem nehéz elképzelni, hogy a károsultak ezek után milyen véleménnyel voltak a cigányokról és a vármegyéről.[1157]

Különlegesen nagy mennyiségű és értékes peres irat maradt fenn kolompár cigányokról Zala vármegye levéltárában. Kolompár nevű személyek ellen 1814 és 1848 között több, mint húsz pert folytattak le a törvényszéken. Ezekből egy olyat választottam ki, amely ugyanarra az évre esik, mint a somogyi statútum.[1158]

1826. május 5-én Zala vármegye büntető törvényszékén Szigethy Dániel megyei főügyész azzal vádolta Kolompár Marinka kb. 40 éves bakónaki lakost, Kolompár Antal feleségét, hogy április 13-án tizedmagával a Veszprém megyei Tüskevár mezővárosban Bodó Ferenctől 257, Kovács Józseftől pedig 70 váltóforintot ellopott. Az ügy korábban kezdődött a veszprém megyei törvényszéken, onnan adták át Zalának, mivel a vádlott zalai illetőségű volt, s Zala megye területén is fogták el. A kihallgatási jegyzőkönyvekből és a permellékletekből jól rekonstruálható az ügy és a cigányasszony sorsa, az ellentmondások azonban ugyanúgy zavarba hoznak bennünket, mint 1826-ban a zalai főügyészt.

1826. április 27-én Bodó Ferenc Veszprém vármegyéhez benyújtott kérelmében így írta le a történteket:

mintegy 10 kóborló Oláh Czigány Asszonyok házamra ütvén, magamnak távollétében, feleségemet egy néhányan közülök beszédjeikkel, kéregetéssel, 's gyermekeik sikatásával a figyelmes vigyázástól el vonván, az alatt mások közülök a Lakó Szobámba be lopództak és kilopták a ládájából a pénzét, speciális álkulcsok segítségével. Ugyanezen a napon egy hasonló szövegű iratot Kovács József is aláírt, bizonyságot téve, hogy valóban meglopták.

A tüskevári elöljáróság április 18-án kelt bizonyságleveléből a folytatást is megtudjuk, legalábbis a további események egy részét. A cigányasszonyok mindössze kb. két óra hosszat tartózkodtak Tüskeváron, a lopás elkövetése után rögvest Zala megye felé vették az irányt, de már nem maradtak együtt, s feltehetőleg nem is ugyanazon az útvonalon haladtak. A lopást felfedező Kovács József és Bodó Ferenc az üldözésükre indult, nem derül ki, hogy pontosan mikor. Szalapán elfogtak egy cigányasszonyt , az ő nevét a bizonyságlevél nem mondja meg, a többi iratból derül ki, hogy nem lehetett más, mint Kolompár Marinka, akivel *kis gyermek lévén.* Az ellopott pénz egy része a gyermek gallérjába volt belevarrva. Az asszonyt Tüskevárra vitték, ahol egy Szabó Mihályné nevű asszony felismerte, s erre az elöljáróság előtt meg is esküdött. Ekkor adta ki az elöljáróság Kun László főszolgabíró jelenlétében a bizonyságlevelet 18-án, melyben igazolta mindennek a valóságosságát.

A tüskeváriak bizonyságlevelében pontatlanul fogalmaztak. Bodó Ferenc és Kovács József ugyanis nem személyesen fogták el a cigányasszonyt, hanem a zalai pandúrok közreműködésével. Fekete József zalai pandúr hadnagynak 1826. április 16-án Börötzky Márton veszprémi pandúr hadnagyhoz írt levele szerint Bodó és Kovács 15-én keresték őt fel. A cigányasszonyt még aznap el is fogták Szalapán, másnap pedig Tüskevárra kísérték, hogy elvégezhessék a szembesítéseket. A gyermekről, az inggallérba varrt pénzről, a címletekről Fekete József leírása mindenben megegyezik a bizonyságlevélével. Fekete József azt is közölte veszprémi kol-

légájával, hogy a többi cigányasszonyt üldözőbe veszik, s abban a veszprémiek is vegyenek részt. Arra, hogy a főszolgabíró miért csak 23-án utasította Börötzky Márton pandúr hadnagyot a többi cigány asszony üldözésére, nem találtam magyarázatot. Ugyanekkor küldött hivatalos levelet Zala megyéhez is, hogy ott is keressék őket. A hatóságok működése nem mondható összehangoltnak, az adminisztratív intézkedések lassan kullogtak a tettek után.

Kolompár Marinkát a megyeszékhelyre kísérték és 27-én állították törvényszék elé. Vallomása, melyből néhány újabb mozzanat is kiderül, így hangzott:

Kinek hivnak, hová való, hány Esztendős, minémű Vallásu, és Sorsu személly vagy?

Kolompár Marinka a Nevem Kolompár Antal Bakonaki Tekintetes Nemes Zala Vármegyei Helységbéli Ujj Polgárnak felesége, mintegy 40 Esztendős Római Catholica Hiten való, és Bakonaki lakos voltam.

Holl, mikor, miért, és ki által fogattattál meg?

A mullt Napokban Szalapai Tekintetes Nemes Zala Vármegyei Helységben fogadtattam meg a Tekintetes Nemes Vármegye Pandurjai által gondolom azért mivel a Tüskeváriaktul több Czigány Aszonyok által ell raboltatott Pénzeknek ell Tolvajlása én reám is gyanittatik, mintha vélek lettem volna, holott én vélek nem voltam.

E folyó Esztendő Április Holnapnak 13dik Napján dél után Tized magaddal s gyermekeitekkel Tüskevárra meg érkezvén, 's Ti a Szegény Lakosoknak Házaikat Sorjában vévén, minekutánna Te és a Véled lévő Czigány Aszonyok Tüskevári Bodó Ferenczne és Kovács Ferencnek Házaikhoz azoknak feleségeikhez bé mente-

Én Tüskevárra azon Tolvaj Czigány Aszonyokkal nem voltam annyit tudok a Dologbul, hogy mi Bakonaki Czigány aszonyok férjeinkel és gyermekeinkel Három Kotsival Tekintetes Nemes Zala Vármegyei Szentpéteri nevezetű Csárdában Hetfőn mullt két hete meg szálltunk, 's a reá következett szerdán ezen

tek, és azokat tőbb hejjában való Varásló Szavakkal, és hazugságokkal férjeiknek távol létekben körül vettétek, némellyek közülletek a Szobákban bé lopodzottatok, és a bentt lévő Ládáikat a nálotok lévő fortélyos Kultsaitokkal fel nyitogattátok, nevezetessen Bodó Ferenctül egy darab ezüst Lazeás kétforintost, egy darab Lazeás egyforintost, egy kétmáriásost ugyan ezüst pénzt, egy száz darab darab ezüst Huszas pénzt, Banknotában 35 forintot, Váltó Czédulában Három darabban 60 forintokat, összveségessen pedigh az előre irtt Nemü Pénzeket Váltó Czédulában számlálván összveségessen 257 forintot, Kováts [Józseftől] [----][1159] *forintos és 9 darab Egyforintos Váltóczédulákat, még 4 rézpénzben 7 forintokat összveségessen pedig Váltó Czédulában számlálván a pénzeket 70 forintokat ell tolvajoltatok, Valyd meg azért miként osztottátok fel ezen Summa pénzeket, és mennyi jutott néked azokbul.*

Czigány Seregbül 10 Aszony Pajtásim egynehány gyermekeikkel ell indulván, azok mentek Tüskevárra, a kik a reá következett Pénteken ismitt a Szent Péteri Csárdában Gyömörei Czigányok Kotsijain visza jöttek ugyan a megnevezett Csárdában a hová vélek egy jó Szürke Lovat is hoztak, azt ugyan nékem is meg mondották, hogy Tüskevárra voltak, de hogy ott loptak e vagy sem, azt már nem hallottam, hanem hogy nékem is 12 garast adtak rész pénzt, ezt meg valhatom, de hogy minémü Pénz volt az, azt már nem tudom.

Nem tagadhatod Te azt, hogy a meg irtt 10 Czigány asszonyokkal nem lettél volna a Tüskevári Rablásban, hiszen ime Tüskevári Özvegy Szabó Mihályné és a Kárvallottaknak feleségeik a midőn most felkésértetedben elejbek állittattál, tüstént reád ismértek, hogy Te is vélek voltál a Rabló Czigány aszonyokkal, de még azon okbul sem tagadhatod vélek ell követett Tolvajságodat, mivel az ell tolvajlott Ezüst Huszas Pénzbül Négy darabot a gyermeked Ingében bé varr-

Akár mit mondanak a Tüskevári Aszonyok, de én azon rabló Czigány Aszonyokkal nem voltam, a négy husza pénzt sem a gyermekem ingében bé varrva találták a Pandurok, hanem azokat kezembül vették ki, mellyek is nem a Tüskevári Pénzbül, hanem az édes anyám halála után maradott Pénzbül valók voltak, az 1 forint Banko Czéduláért pedigh az Uram egy Réz fazekat készitett ell, a 7 krajcár Réz pénz a többi Pénzembül maradván meg, és igy azon Tolvaj Czigány

ván a pandurok mind azokat ki fejtegetve, mind pedigh 1 forint Váltó Czédulát meg találtak, azért tsak valyd meg, hogy még ezen Pénzeken kivül mennyibül részeültél?

Aszonyoknak Pénzekbül én nem részesültem.

Hejjában Tagadod, hogy azon Czigány Aszonyokkal nem utaztál Tüskevárra, mert majd a Sárosdi kortsmáros is, a kinél szerdán éjszaka háltotok, reád ismér, a ki azt vallotta a Kárvallottaknak, hogy Minek előtte Tüskevárra érkeztetek, eő nála száltatok, ott ettetek, ittatok, de nálotok Pénz nem lévén, azoknak árát ki nem tudtátok fizetni, azért azon Kortsmárosnál több Keszkenyőket zálogul hagyván, midőn más napon Tüskevárrul visza tértetek nem tsak a Keszkenyőket ki váltogatták, de még azon kivül ugyan akkor jó bussáson iván, 's evén, mindeneknek az árát ki fizettétek: a honnénd Gyömörőben a Zala Vármegyei faluban ell menvén, ott ismétt a Vendégfogadóban le telepedtetek, 's a' Vendég fogadóstul a Tüskevári lopott Pénzen egy jó Szürke Lovat is 47 forintokon Vásároltatok, 's azt Szent Péteri Kortsmában ell is vittétek véletek, az ott tanyázó Czigány sereghez, Valyd meg már most azért, hogy közületek mellyiknek jutott azon Ló, és annak árábul mennyi pénzt kaptál Társaidtul?

Tovább is tsak azt vallom hogy én Tüskevárra nem voltam a többi Czigány Aszonyokkal, és igy sem Sárosdon, sem Gyömörőben sem voltam, hanem a meg nevezett Szent Péteri Csárdánál a két kis beteg gyermekeimmel, és a férfi Czigányokkal lévén, tsak ugy láttam a többi Czigány Aszonyokat az általok Vásárolt Szürke Lóval együtt oda jönni, a melly Lovat azon Czigány Sereg Vajdájának adták, de annak árábul nékem semmit sem adtak.

Miként Vetemedtél Te Szalapára a Szentpéteri Csárdábul, bizonyossan ott is lopni akartál, vagy talán loptál is valyd meg?

Éppen Szombaton multt egy Hete, hogy Szentpéteri Csárdábul a Tanyánktul a férjemmel Kolonpár Antallal együtt mentünk Szalapára Serpenyőket foldoz-

ni, s mivel az Uram ott meg részegült tehát én boszuságomban ott hagytam s ell mentem a szomszéd kiss faluban Kiss Vásárhelyben, s ott háltam, de mivel azthan utánnam nem jött, tehát másnap regvel ismit Szalapára visza mentem a férjem után, de már azt ott nem találtam, mert ell ment onnénd, azomban a Zala Vármegyei Pandurok ott érvén engemet, vélek ell hajtottak Somlyó Vásárhelyre, holott én semmit nem loptam, s nem is tudok a Történet felül, mert én azon Tolvajokkal nem voltam rabolni.

Te még eddig mindenekben hazudtál, hanem már most valyd meg azt, hogy azon Zimborás Czigány Társaid hová mentek, és holl lappanganak most?

Én bizony sem azt, hogy férjem, sem azt hogy az egész Czigány Sereg merre ment, nem tudom, ugy azt is hogy holl lappanganak meg nem mondhatom.

Voltál e már valaha fogva és miként büntettettél?

Én soha sem fogva sem büntetve nem voltam.

Minémü Értékid vagynak?

Egy kiss Sátorunk, s a Kolompár Mesterséghez meg kivántató tsekély szerszámaink az Értékink.

Május 5-én Zalaegerszegen az újabb tárgyaláson a körültekintően eljáró zalai főügyész is zavarba jött az egymásnak ellentmondó verzióktól. A zalai pandúr hadnagy levele és a tüskevári elöljárók igazolása nem volt elegendő a bizonyításhoz, sőt még a gyömörői kocsmáros és más lakosok bizonyságlevele sem, amely április 14-én kelt. Nem tudta eldönteni, hogy Marinka hazudik-e zseniálisan, vagy esetleg neki van igaza. A vád előterjesztése után azt kérte a törvényszéktől, hogy Veszprém vármegyéből küldessék át Bodó Ferencné és Kovács Józsefné vallomását, ezek bizonyíthatták volna perdöntően, hogy Marinka valóban részes volt a lopásban. Az iratokból úgy tűnik, hogy őket mindezidáig nem hallgatták ki, illetve csak a tüskevári elöljáróság előtt szóban nyilatkoztak, bár az április 18-i bizonyságlevél csak Szabó Mihálynét említi. A veszprémi főügyész az április 27-én lefolytatott tárgyaláson bizonyosan állította, hogy Marinkát Bodóné és Kovácsné is

felismerték. Ebből az következne, hogy rendelkezésére állt az ő vallomásuk is, annál is inkább, mert a korabeli peres eljárás szerint őket is ki kellett hallgatni tanúként. Az is lehet, hogy így akarta Marinkát sarokba szorítani. A veszprémi törvényszéki jegyzőkönyvből tudjuk, hogy Bodóné április 27-én betesége miatt meg sem jelent a tárgyaláson. A veszprémiek valószínűleg nem tartották fontosnak Bodóné és Kovácsné kihallgatását, számukra egyértelmű volt az ügy. Május után sem került erre sor, végül a zalai törvényszék decmber 7-én lezárta az ügyet. Mivel *a rabszemély ellen a vád ki nem világosodván*, Marinkát felmentették a lopás vádja alól. A rendelkezésre álló adatok alapján vétkesnek találták csavargás büntettében, melyért beszámolták az addig tömlöcben töltött időt, ráadásnak adva még 20 kobácsütést. A verés után Marinka eltávozhatott.

A testi fenyítés kapcsán tegyünk egy újabb kitérőt. A reformkorban folyamatosan napirenden volt a törvénykezési reform is. A vármegyék álláspontja e téren sem volt egységes. Néhány megye következetesen tartotta magát az érvényben levő törvényekhez, mások viszont modern szellemben módosították a törvényszéki eljárást már akkor, amikor új országos törvény még nem született. Utóbbiak közé tartozott Zala is, ahol a testi fenyítést csak azokon a személyeken lehetett végrehajtani, akiket az orvosi vizsgálat alkalmasnak ítélt a büntetés elszenvedésére. A permellékletek tanúsága szerint nem történtek visszaélések, s a vizsgálatot komolyan vették cigányok és nem-cigányok esetében egyaránt.

Az egyre-másra hozott szabályrendeletek ellenére a helyzet nem változott. Az eddig bemutatott gondok az 1830-as és 40-es években is megmaradtak. A megyei statútumok jellege és végrehajtásuk feltételei sem változtak meg számottevően. Korszakunk második felének egyik legismertebb és más vármegyék által is követett statútuma Pozsony vármegyéé volt. Szövegét a többi vármegyéhez intézett kísérőlevéllel együtt közlöm:[1160]

1711/1033

Kedves Barátink 's Atyánkfiai!

Milly végzést hoztunk mai gyűlésünkön a' Csoportosan kóborló Czigányok Vándorlásának lehetőleges megszűntetése tárgyában, azt Kedves Barátink 's Atyánkfiai a' .I. alatt ide zárt Jegyző Könyvi Vonatékból megértendik; mellyet is azért sietünk közlenni - miszerint Czélunk elérését, t.i. ama szerentsétlen népfaj meg honositását és hasznos polgárokká leendő tételét hasonló végzés hozatala által elősegitenni sziveskedjenek.

Többiben Atyafiságokba szives barátságokba ajánlottak szokott tisztelettel maradunk. -

Kedves Barátink 's Atyánkfiainak -
Költt az 1845ik Évi September 9ik 's következett napjain Pozsonyban tartatott Köz gyülésünkből

Szives baráti 's Atyokfiai
Pozsony Vármegye Közönsége

Az 1845ik évi September 9ik 's következett napjain T.(ekintetes) *N.*(emes) *Pozsony Vármegyének Pozsonyban tartatott közgyülése Jegyző Könyvének Kivont Része*

1711.- Jelentés tétetvén, mikép a' megyei rendszabások, és ismételt szigorú végzések daczára- a' köz bátorság veszélyeztetésével kóborló Czigányok csoportossan egyik helység határából a' másikba barangolnak, 's a' helységek lakóit folytonos rettegésben tartják, - büntetni pedig azért nincs a' Szolga Bírák hatalmában- mert rendes úti levelekkel ellátvák. -

Melly Jelentés következtében Járásbeli Fő és Alszolgabíró Uraknak szorossan meghagyatik- miszerint a' kerületeikben megtelepedett, 's összveirtt Oláh Czigányoknak úti leveleket ki ne szolgáltassanak; - hogy igy ezen barangolásukat előmozditó, 's könnyitő eszköztől megfosztatván, letelepedett helyeiken maradni kényszerüljenek; - ekkép lehetvén csak reménylhető, hogy lassanként a' társas élethez simúlva, 's munkás élethez szokva, az Álladalomnak hasznos polgáraivá válhatnak;- hogy pedig e' rendszabály semmi szén alatt ki ne játszattathassék, 's a' szomszéd megyékből bevándorolni szokott Czigányoknak is kóborlásuk lehetőleg megakadályoztassék - Járásbeli Szolgabíró Uraknak kötelességökké tétetik: hogy mihelyest kerületeikben csportossan kóborló Czigányokat tapasztalandnak, azoknak kocsijokat 's lovaikat elszedvén, 's őket mint megyei végzések megszegőit megfenyitvén, eredeti helyeikre útasitsák - hogy e' szerint valahára a' köz bátorság ellenire űzött - a' lakosság félelemben tartásával, kárositásával, lopásokkal, és csalásokkal összvekötött veszedelmes kóborlásaiknak eleje vétessék. - Hogy pedig emez intézkedés annál sikeresebb legyen - jelen végzés a' többi megyékkel is - köz hirrététel végett közöltetni rendeltetett.

Jegyzette s kiadta Orosz László
2 [másod] Aljegyző

Pozsony megye statútumának hatására 1845. december 15-én Bács vármegye is újabb szabályrendeletet hozott. Az útevélkibocsátás tilalmazásával egyetértettek, mert úgy gondolták, hogy az utazás a cigányok számára többnyire csak ürügy a csavargásra. Azt viszont ellenezték, hogy a cigányokat *jogszerű vagyonoktól* megfosszák. A többi vármegyéhez 1638. sz. alatt intézett átiratukban világosan kimondták, hogy az útlevelek *amugy is legfelsőbb Rendeletek ellenére csak vissza élésből szoktak kiadatni*. Ők is úgy intézkedtek, hogy a megyéjükbe akár egyénileg, akár csoportosan érkező cigányokat biztos őrizet mellett kísérjék vissza *származásuk helyére*, még akkor is, hogyha van útlevelük. Hasonló rendelkezés meghozatalára kérték a többi vármegyét is.[116]

Tervezetek a cigányügy országos rendezésére

A feladatok végeláthatatlansága arra késztette a vármegyéket, hogy összehangolt intézkedéseket hozzanak. A statútumokkal, átiratokkal azonban nem érték el a kívánt eredményt. Nem lehettek sikeresek, mert a rendelkezések csak a tüneteket kezelték, a problémákat kiváltó társadalmi okokat nem szüntették meg. A központi kormányzat által hozott rendeletekkel ugyanez volt a helyzet, az országgyűlésen pedig nem jutottak odáig, hogy a cigánykérdésre is időt szakítsanak. A vármegyék az állandó egy helyben topogás állapotába kerültek, tegyük hozzá, hogy nem csupán a cigányügyben. A csapdából nem tudtak kikeveredni, mert nem teljesült a hatékony rendezés két alapfeltétele: nem született olyan központi rendelkezés, amely az általános kérdéseket végrehajthatóan szabályozta volna, s enélkül a helyi intézkedések sem voltak kellően differenciáltak, s általában nem vették eléggé figyelembe a speciális lokális adottságokat és lehetőségeket.

1837-ben mindezt felismerve Tolna vármegye nemesi közgyűlése tervezetet dolgozott ki a vándorcigányok ügyének országos rendezésére. A javasolt terápia, az országos közmunkára rendelés kivitelezhetőségében már a kortársak is kételkedtek, a szolídan kimondott, vagy éppen a sorok közül kiolvasható valóságos problémák felmérése azonban pontos volt:

- ugyanazoknak a helytartótanácsi és vármegyei rendeleteknek a sorozatos ismételgetése nem vezethet eredményre;
- a cigányügy megoldásának kulcskérdése, hogy a cigányok ne szoruljanak ki a polgárosodási folyamatból; minél inkább a társadalom peremére kerülnek, annál jobban növekszenek szociális hátrányaik;
- a cigányokat életszínvonaluk romlása viszi a bűnözés kényszerpályájára; magát a vándorló életmódot neveléssel megváltoztatható belső tulajdonságnak tartják;

- nem nyíltan, de kimondják, hogy a cigányügyi rendezést sem a központi kormányzat, sem a törvényhatóságok nem akarják finanszírozni, a „közönség", azaz a nem-cigány adózó társadalom pedig nem terhelhető tovább;
- a cigányok ide-oda toloncolása nem csökkenti, hanem tovább erősíti a vándorlást.

A cigányok munkára kényszerítése az 1760-as évek óta visszatérő problémája volt a rendeleteknek és a tervezeteknek. II. József uralkodása alatt a közmunka is szóba került, mint megoldási mód (vö. 1783: 41. és 58. pont). Tolna vármegye javaslata mégis újdonságnak számított az 1830-as években. Az 1780-as évek óta először merült fel újra komolyan ez az alternatíva, s az eddig ismert törvényhatósági tervezetek közül ez volt az első, amely a vándorcigányok egy helyre telepítését ennyire konkrétan és ilyen logikus érvrendszerrel alátámasztva vetette fel. Még meglepőbb és újszerűbb volt az elképzelés radikalizmusa és hangneme. A tolnai közgyűlésen megfogalmazott problémák évtizedekig újra és újra visszatérnek még a XIX. század folyamán, sőt egynéhány később is. A 672. sz. alatt kelt átirat, melyet a többi törvényhatósághoz küldtek eddig még nem jelent meg, ezért teljes egészében közlöm:[1162]

Nagy Méltóságú, Méltóságos, Fő Tisztelendő, Nagyságos,
Tekintetes, Nemes, Nemzetes, és Vitézlő Rendek,
Kedves Barátink, és Atyánkfiai!

Az országban levő Czigányok nagyobb részének szerte tapasztalható vándorélete mutatja, hogy eddig az ő állandó megtelepedésükre czélzott Intézeteknek nincsen általános, és tellyes sikerük.

Valamint pedig e fogyatkozás mellett egy felől azon Vándornép a' polgáriasodás jótéteményeitől megfosztva nyomorultan teng: úgy más felől csoportos kóborlásának ártalmait, és káros következéseit koldulás csalás órzás és rablásban a' közönség érzi.

E kettős tekintet tehát méltán oda ébresztheti a' közkormány figyelmét, és kiben kiben felkölti az óhajtást, hogy e' bajokon minél hathatósabban segittessék.

De e részben országgyülési intézkedés, az ez alatt forgó tömérdek egyébb tárgyak mellett, csak későn következhetnék, a' törvényhatósági csak részletes rendelések pedig köz=és összehatásuak 's igy sikeresek sem lehetnek.

Mert mind ezek mellett még is találnak módot számos Czigány Családok, a' mint naponként tapasztaljuk, csoportosan folytatni csavargásukat, és ez gyakran inkább

csak gyorsittatik, és általjánosabbá tétetik, sem gátoltatnék azzal, hogy Azok az illető Törvény=és helyhatóságok által, a' hová eljutnak, majd tüstént, majd csak rövid időre engedett megpihenés után odább, avagy eredetük helyeire, mellyek nem ritkán bizonytalanok, és szakadatlan vándorlásukra nézve mindég 's pontosan meg sem határoztathatók, szoktak utasittatni.

Illy körülmények közt tehát, a' mint a hallasztlanabb segitő Módnak leginkább a felsőbb közkormánytól kell, és lehet sikeressen erednie: úgy annak czéleránvos intézését Ettől várjuk is.

És illy bizodalomban mi hivatalos kéréssel fordultunk mai Gyülésünkből a' Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácshoz: hogy valamelly országos, és összepontosúlt közmunkát rendelni, és kijelelni méltóztassék, a' hová a' kóborló Czigány Csapatok az eddiginél már biztosabb következéssel utasittathassanak a' Törvényhatóságok által, és ott felvigyázat alatt foglalatoskodtatván, igy nem csak élelmüket önmagok a' Közönség minden további terhe nélkül munkával megszerezhessék, hanem dologhoz szoktattatván, de ott egyszersmind gyermekeikre is, és ezeknek oktatása, és nevelésére figyelem fordittatván, majd nálok is a' sátorozó vándorlás vad ingerét csak hamar az állandó telepedés és lakás szelidebb, nemesebb vágya nyomja el, és váltsa fel, az által pedig a' polgárisodás utján és segedelmével az eddigi henye, nyomorgott, és veszedelmes Kóborlókból munkás, tehetős és hasznos föld=és kézművesek válhassanak.

Mivel mindazáltal e' czélra irányuló egyes törvényhatósági kérésünk és inditványunk a' tisztelt királyi Helytartó Tanácsnál is csak úgy találhatna biztobban foganatra, ha az egyszersmind számosabb Megyei Törvnyhatóságok által egyesülten támogattatnék: ugyan azért nem kételkedünk Nagyságtok Kegyelmeteket, minden közállapotban hathatós összemunkálásra ismeretes készségük szerint ime hazafiúi bizodalommal megkeresni, hogy azt köztekintet és figyelmet érdemlő tárgyára nézve törvényhatósági részvétükkel pártolni, és az által elősegiteni méltóztassanak.

Töbnyire szives barátságukba, és atyafiságukba ajánlottak szokott tisztelettel maradván

Nagyságtok Kegyelmeteknek

Költ az 1837-ik esztendei April 7-én Szexárd Mezővárosban tartott Köz Gyülésünkből.

kész köteles szolgái, szives baráti, és attyokfiai
Tolna Vármegye Közönsége

Még nem tudom, hogyan reagált a tolnai elképzelésekre a helytartótanács. Válasza valószínűleg hasonló lehetett ahhoz, mint amit Torna vármegye 1837 májusában felterjesztett tervezetére küldött, s amelyet már ismerünk. Szomszéd András kutatásai szerint úgy tűnik, hogy a tolnai tervezetre küldött helytartótanácsi választ valamennyi törvényhatóságnak megküldték. Idézi is a Nógrádba érkezett leirat egyik részletét, de a szöveg nem teljesen azonos azzal, amit Torna vármegye kapott.[1163] Az egymást keresztező feliratok, leiratok és átiratok szövevényét gondos kutatásoknak kell még kibogozni.

A törvényhatóságok némelyikét a korábbinál hatásosabb cigányügyi politikára serkentette a tolnai átirat, s buzgalmukban maguk is tervezeteket dolgoztak ki. Torna vármegye az elsők között mozdult, de a helytartótanácshoz küldött feliratát még nem találtam meg. Somogy vármegye „az Ország Gyűlési tárgyakban rendszeresen munkálódó Választottságnak" adta ki Tolna átiratát. További kutatással kell feltárni, hogy született-e hatására követutasítás.

Baranya vármegye nemesi közgyűlése oly fontosnak tartotta a tolnaiak javaslatát, hogy 1837. júliusában Rihmer Félix pécsi székesegyházi kanonok elnökletével különbizottságot hozott létre, melynek tervezetet kellett kidolgozni a cigányügy általános rendezéséről.[1164] Az ötfős „kiküldöttség" komolyan vette a feladatot. Novemberben a „nagy tekintetet érdemlő javallat" minél alaposabb kidolgozása érdekében kikérették a közgyűléssel a vármegyei levéltárból a cigányokra vonatkozó helytartótanácsi rendeleteket.[1165] Jelentésüket egy év múlva, 1838. november 6-án nyújtották be a közgyűléshez, amely elhatározta, hogy a munkálatot ki kell majd adni a következő országgyűlés követi utasításait kidolgozó bizottságnak. Ez minden bizonnyal meg is történt, mert a tervezet helyén ma is csak egy cédulát találhatunk a vármegyei levéltárban.[1166] Az irat valószínűleg a követutasítást kidolgozó bizottság valamelyik tagjánál maradhatott, mert az országgyűlési iratok között sem található. Nem sikerült még kideritenem, hogy a helytartótanácshoz eljutottak-e a baranyaiak javaslatai, ezzel kapcsolatos leiratot nem leltem a közgyűlési iratok között.

A törvényhatóságok elképzeléseinek mérlegelése jelenleg megoldhatatlan problémákat okoz a kutatóknak. Nagyon felületesen tudjuk csak megítélni, hogy a törvénnyé és szabályrendeletté sohasem vált javaslatok mennyire voltak reálisak. Most még a terveket is csak részben ismerjük. A rendszeres munkálatok törvényhatósági véleményezésének és az országgyűlési követutasításoknak a feltárása után láthatunk majd tisztán. A véleményezésekhez hasonlóan a követutasításokból is csak egyet ismerünk ezidáig, Nógrádét.

1826-ban Nógrád vármegye követi utasítást kidolgozó bizottsága úgy vélte, hogy a cigányok leginkább úgy válhatnak a „Polgári Társaság" hasznos tagjaivá,

hogyha már gyermekkorukban olyan „foglalatosságra formáltatnának", amellyel megállják helyüket a polgári életben. *Ezen okon fogva a Követ Urak oda utasíttatnak, hogy midőn a nevelésről és a kisebb falusi oskolákról és tanítás módjáról lészen a tanácskozás, a Haza Rendjeit, az Emberek miként lehető civilizációja és már gyermekkorban erre leendő alkalmaztatásukra nézve figyelmesebbé tegyék.* A valóságban nem sok esély kínálkozott erre. A kortársak véleménye szerint némelyik iskola állapota olyannyira siralmas, hogy ólakhoz vagy kunyhókhoz hasonlítható.[1167] A roskadozó, nyomorult iskolákban a nem-cigány gyermekek sem számíthattak arra, hogy kiemelkednek abból a sorsból, melybe beleszülettek.

A nógrádi nemesek szeme előtt a felvilágosodás eszményei lebegtek, úgy gondolták, hogy a társadalmi felemelkedésre a polgárosuló társadalomban mindenkinek lehetőséget kell adni. A cigányügyi rendezés másik fontos ideológiai mozzanata az ő elképzelésükben a szabad pályaválasztás. A lótartás és a muzsikálás tilalmazását összeegyeztethetetlennek tartották a „természetes szabadsággal". Sokkal kevésbé az oláh cigányok életmódját. A csapatokban való kóborlást, főként pedig az élelem csalással és lopással történő megszerzését nem tartották tolerálhatónak. Az oláh cigányok munkaszervezetbe való beillesztésének módjában ismét kevéssé fontolgatták a lehetőségeket, újfajta, de továbbra is negatív alternatívával álltak elő. Azt javasolták, hogy az oláh cigányokat egyszerűen teljességgel tiltsák el a kóborlástól.[1168]

Jegyzetek

1. Schlötzer szavait idézi: Gyárfás, 1870-1885. 2. k. 47. p. Gyárfástól idézi Tóth, 1996. kézir. bevezetés. E kéziratos munka hagyományos számítógépes lemezen állt rendelkezésemre, ezért nem az oldalszámokra, hanem a fejezetszámokra hivakozom. Tóth Péter kézirata nyomtatásban nem jelent meg, de rákerült a 'Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába' c., Ligeti György szerkesztette CD-ROM-ra, amely könyvem elkészülte alatt került a könyvesboltokba. Ennél fogva a munkát publikusnak tekintem, de kéziratként hivakozom rá, mert azt használtam.
2. A történeti tény fogalmát E. H. Carr, 1993. definíciója szerint értem.
3. Schwicker, 1883.
4. A „romológusok", elsősorban Vekerdi József munkáinak tárgyalásától eltekintettem, l. erről Prónai, 1995. 99-103. p. A „romológia", „romológusképzés" fogalmának ellentmondásosságát elemzi Kovalcsik-Réger, 1995. 34. p.
5. Kovalcsik-Réger, 1995. 31-34. p.
6. Az utóbbi tíz esztendő cigánytörténeti munkáiból a legfontosabbak: Tóth, 1989.; Tóth, 1991.; Tóth, 1993.; Tóth, 1994 (Cigányok a...).; Tóth, 1994 (Kóborlás és...).; Soós, 1987.; Soós, 1994.; Zsupos, 1988.; Zsupos, 1993.; Szomszéd, 1987.; Karsai, 1992.; Pomogyi, 1995. A történeti adatokat is közlő terjedelmes néprajzi irodalom felsorolásától eltekintek. E helyen mondok köszönetet Szomszéd András levéltárosnak (Salgótarján), hogy megküldte számomra tanulmányának másolatát.
7. Külön bibliográfiát kellene összeállítani az áltörténelmi adatokat és elméleteket tartalmazó publikációkról, most elsősorban a Rostás-Farkas György-Karsai Ervin szerző páros következő munkáira utalok:
   Ősi cigány mesterségek és foglalkozások. Kiadja az Országos Mszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp., 1991.
   A cigányok története. Kiadja a Cigány Tudományos és Mvészeti Társaság. Bp., 1992.
   A cigányok hiedelemvilága. Kiadja Rostás-Farkas György, a Cigány Tudományos és Mvészeti Társaság elnöke. Bp., 1992.
8. SML. Instantiae XVIII-XIX. sz. nro. 70.
9. Erről a szökött cigány katonák vallomásai szólnak, melyek a levéltárak többségében a Militaria vagy az Inquisitiones cím irategyüttesekben találhatók.
10. Legújabban l. erről Fraser, 1996. 65. p.
11. L. erről Nagy, 1995.

12. Szuhay, 1995. 329. p.
13. Vö. Prónai, 1995. 102-103. p.
14. Vö. Prónai, 1995. 77. p.
15. Burckhardt (A szerencséről...) 272. p.
16. Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. Bp. 1986. Kossuth Könyvkiadó. (Továbbiakban MCD.)
17. Az MCD frappáns kritikáját adja Karsai-Soós, 1987.
18. BML. V. 2. a. Az 1742-1778. évi bejegyzéseket tartalmazó kötet 401. oldalán.
19. MCD. 124-134. p.
20. Tóth, 1996. kézir. bevezetés.
21. A szóbeliségről és az időképzetről l. Tóth István, 1994.
22. A tolvajnyelvről l. Szilágyi, 1993. 145-149. p. A nyelvi értintkezésről l. még Kakuk, 1993 (A magyar nyelv...) és Kakuk, 1994.!
23. Nem tekinthetem át a cigányok történetének valamennyi lehetséges forrását, elsősorban az eddig ismeretlen, vagy alig ismert, társadalomtörténeti szempontból ki nem aknázott forrásokat ismertetem. Nem szólok külön a rendeletekről, az országgyűlési iratokról, a rendszeres bizottsági munkálatok törvényhatósági véleményezéseiről, vármegyei statútumokról, a vármegyék közötti levelezésről, a különféle menlevelekről, igazolásokról és az útlevelekről. Néhány megjegyzést azoban elengedhetetlennek tartok itt a lábjegyzetben. A rendeletekről minden szerző beszél, de alig ismer néhányat, s nem veszi tekintetbe a cigányokat is érintő általános rendeleteket (pl. útlevélügy, csavargás, takonykóros lovak különleges kezelése stb.). Hátrányos a kutatásokra az is, hogy alig van olyan szerző, aki kutatásai során felhasználná az Országos Levéltárban található iratokat (főleg a helytartótanácsi levéltárra, a regnicolaris levéltárra és az erdélyi levéltárakra gondolok), l. Soós, 1994. (4., 6., 29. jegyzet)., valamint Zsupos id. tanulmányainak jegyzeteit. A vármegyei statútumok közül rendkívül fontos lenne a XVI-XVII. századiak feltárása, mert erről a korszakról tudunk a legkevesebbet. Eltekintettem a szabad királyi városi és mezővárosi levéltárak részletes bemutatásától is. Az általam ismert legkorábbi (1637) cigányok közötti per pl. Csepreg mezőváros iratai között található: SL. Csepreg bírósági jegyzőkönyve 1. köt., 1636-1646. 45-50. p. Szándékosan nem szóltam a török forrásokról, ezeket kiváló tanulmányokban dolgozta fel Mészáros, 1976 (Délszlávok és cigányok...); Mészáros, 1976 (A hódoltsági...).
24. SML. IV. 10. 3. doboz (1807-1811): Gyaláni Miska és társai elleni per; 4. doboz (1811-1816): Szijártó Istók és társai elleni per.
25. SzSzBML. IV. 1. b. fasc. 20. Nro. 10.

26. A levéltárakban nagyon gyakori, hogy ezek az iratok nincsenek felvéve a fondjegyzékbe, s a csomók vagy dobozok feliratából nem is állapítható meg, hogy cigányokra vonatkozó iratok vannak bennük. Így van pl. a Somogy Megyei Levéltárban is, ahol az említett eset forrásai az Officialia 1817-1847. cím fasciculusban vannak, Igmándy Károly szolgabíró iratai között. Az irat címe: Panaszos Protocollum az 1845ik Évre.
27. Szolgabírói jelentések lelőhelyei pl.: SzSzBML. IV. 1. b. fasc. 18. Nro. 292. (1772. márc. 23. kgy.). SML. IV. 1. a. 1774. szept. 4. kgy. szám nélkül. SOA (Kassa). Turnianska Zupa. Zborne Organy Zupy. 1. Zupné zhromazdenie. Spisy precitané na zupnich kongregáciach. 3. Manipulacny systém: chronologicko-numericky /číslovanie spisov a rámci kalendárneho roka z r. 1790-1848. 288. tétel, 76. doboz. (1815. márc. 6. kgy. Nro. 75.).
28. L. pl. SML. IV. 1. j. Militaria. Acta desertorum militum 1814-1824. Szökött katonák vallatása (1815-1835). Az iratok egy állagba tartoznak, de a csomók felirata más-más.
29. TML. IV. 1. b. Regestr. 1750. f. 3. 325.
30. SOA (Kassa). Salamon Pál gyjteménye.
31. Reynieers, 1986.; Cozannet, 1973. Havas, 1994.
32. MOL. E 156. fasc. 41. nro. 44., fasc. 60. nro. 5. Ezekért az adatokért Hajdú Imre sárospataki helytörténésznek tartozom köszönettel.
33. BML. XI. 606.
34. Leach, 1986. 24-25. p.; Bodrogi, 1962. 45. p.; Prónai, 1995. 59-60. p.
35. Pl. Kakuk, 1993. 186-195.
36. Pl. Gémes, 1996.
37. Móró, 1979. 205-301. A dolgozat tele van megtévesztő nyomdahibákkal, pl. a 250. oldalon összekeverték a siklósi és a pécsi járást; a szerző maga is félrevezető olvasati hibákat vétett, pl. szintén a 250. oldalon Epis. ejusdem helyett stb.
38. Szomszéd, 1987.; Bódi, 1992.; Mészáros, 1975. 133-168. p.
39. A megélhetési stratégiákra vonatkozó szociológiai és antropológiai elméletek kiváló összefoglalása Prónai, 1995. több helyen.
40. A mendikáció definiálását és kiváló leírását adja Tóth, 1996. kézir. 3. 4. 9. fej., továbbá Tóth, 1994 (Cigányok a ...) 54-56. p.
41. Az 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. köt. Bp., 1895.
42. A helytartótanács 1767. december 10-én rendelte el. A rendelet szövegét (tévesen 1769-re datálva!) l. Heiczinger János pontatlan fordításában MCD. 81-83. p. Az összeírás feldolgozása OTKA támogatással most folyik a miskolci egyetemen.

43. 1837. szeptember 19-én rendelte el a helytartótanács (28510. sz.). A rendelet lelőhelye: BML. IV. 1003. b. 2737/1837. SML. IV. 1. a. 3728/1837.
44. Ezzel az összeírással eddig megyei levéltárakban találkoztam, a KSH végezte. Az országos összesítés tudomásom szerint a KSH levéltárában található.
45. 1923-ban a tífuszjárvány miatt rendelte el a népjóléti miniszter. A mutatókban nem a cigány, hanem a tífusz címszónál keresendő. L. pl. SML. Alispáni iratok. 5540/1930.
46. Kolumbán, 1903.; Dömötör, 1929. 82-106. p.; Dömötör, 1932.; Dömötör, 1935.; Az újabb irodalomból Görög, 1993.; Küllős, 1993. További irodalmat l. az utóbbi két tanulmányban!
47. Zeldin, 1986.
48. L. erről Havas, 1984.; Havas, 1989.
49. Pl. Stewart, 1989.
50. Formoso, Liégois, Piasere, Reyniers, Williams, Salo, San Roman, Silverman, Sutherland. Az irodalmat l. részletesen Prónai, 1995. 74. p.
51. ZONABEND, Francoise: Előszó. Kult. antr. eszm. 6. p.
52. L. erről Daróczi, 1993.
53. Hajdú, 1958.; Kovalcsik, 1985.
54. Tóth, 1996. kézir.
55. Prónai, 1995.
56. L. erről Siftár, 1978. Berberski nézetét ő sem illeti kellő kritikával, szerinte jó példa arra, hogy mennyi még a nyitott kérdés.
57. Vekerdi, 1977. és Vekerdi, 1985. Elméletét fenntartásokkal, de tényleges kritika nélkül említi Fraser, 1996. 65-66. p.
58. Bárdosy, 1792. 98. p.
59. Enessei, 1798. 25. p. Kritika nélkül átveszi tőle ezt az adatot Heiczinger, 1978. 172. p., annak ellenére valószínűnek tartva a cigányok II. András-kori megjelenését, hogy ő maga is tisztában van a források hiányával.
60. Csontosi, 1877. 455. p. Valószínűleg tőle veszi át a II. András korára vonatkozó nézetet a forráshelyre nem hivazkozó Lehoczki, 1894. 827. p. is.
61. Szászky, 1748.
62. Bartalus, 1865. 291. p.
63. A MCD. Bevezetését író Mezey Barna sorra veszi az itt említett szerzőket, de a forráskritikai problémákat fel sem vetve dodonai megjegyzést tesz: „A föntebbi állításokat a tudomány mind ez idáig nem bizonyította." MCD. 6. p.
64. Colocci, 1889. 26. és 43. p.

65. Heiczinger, 1978. 172. p. kritika nélkül átveszi Coloccitól a téves olvasatot és Ottokár király levelét tartja a cigányok magyarországi jelenléte „első írásos emlékének".
66. Predari, 1841.
67. Fraser, 1996. 65. p. IV. Hadrián a XII. században élt, 1154-1159. között viselte a tiarát. L. Szentpétery, 1912. 34. p.
68. Fejér, 1829. 15. p.
69. Fraser, 1996. 66. p.
70. Tomka, 1983. 36-37. p.
71. Tóth, 1996. kézirat 2. 1. 1. fejezet. Tóth Péter az egyetlen szerző, aki felhívja a figyelmet Fejér György helyes olvasatára!
72. Colocci nézetét ismerteti Mezey Barna is, de itt sem végzi el a szükséges forráskritikát, önálló vélemény megfogalmazása nélkül csupán megjegyzi, hogy az olasz szerző vélekedése vitatott. MCD. 6. p.
73. Bartalus, 1865. 290. p.
74. Pott, 1844-45. I. k. 60-61. p. Idézi Bartalus, 1865. 290. p.
75. Fraser, 1996. 52.
76. Fraser, 1996. 54. p.
77. A szöveget Fejér, 1829. 17. p. alapján idézem.
78. Mózes II. 7. rész 3. vers, 9. rész 12., 34., 35. vers, 10. rész 27. vers.
79. Lehoczki, 1894. 827-828. p. Szalay, 1914. 89. p. Lehoczki véleményét egy az egyben átveszi a családnevek és a helynevek konkrét felsorolása nélkül Rozvány, 1895. 577-578. p.
80. Wertner, 1917.; Pais, 1936.; Fehértói, 1987.
81. Pais, 1936. 235. p. felhívja a figyelmet, hogy Lehoczki nem vette figyelembe a nevek olvasatánál a de szócskát.
82. A genealógiai és birtoktörténeti vonatkozásokat l. Karácsonyi, 1900. Fehértói, 1987.
83. Bánffy. okl. 132. p. LXIII. sz. 132. p.; Fehértói, 1987. 7. p.
84. Zichy. okm. III. k. 649. p.; Fehértói, 1987. 7. p.
85. Kiscigánd és Nagycigánd 1923-ban egyesült. Fehértói, 1987. 7. p.
86. Lex. loc. 69. p. alapján Fehértói, 1987. 7. p. 1773-at említ, de ennél van korábbi adat is. 1623: „Czigand", SRKL. Kgg. 1. 3. /a. Liber Reditum Eccl. Com. Zempleniensis.; 1687: „Czigánd". MOL. E 156. Urbaria et Conscriptiones, fasc. 60. nro. 5.
87. Fényes, 1851. 6. p.
88. Szirmay, 1803. 330. p. Szirmay adatát említi Hőgye, 1984. 39. p.

89. MOL. E 156. Urbaria et Conscriptiones, fasc. 60. Nro. 5. Vagyonelkülönítés a Fiscus és a Sennyeyek között.
90. ZeML. IV. A. 1008. d. Vagyonmegosztás Sennyey István és Sennyey Ferenc között. Ebben az iratban minden cigány családfőt vajdának neveznek.
91. A történeti névtani adatokat l. Hajdú, 1997. 2. fejezet. E munka számítógépes lemezen állt rendelkezésemre, ezért nem az oldalszámokra, hanem a fejezetszámokra hivatkozom.
92. OSZK. Fol. Hung. 1114/62. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének adatait közli Nagy Géza, 1994. 255. p. és Hajdú, 1997. 2. fejezet. Az oláh szó itt nem az ún. oláh cigányokat, hanem ún. vlach jogú pásztorokat jelent, akik etnikailag sokfélék lehetnek. Ilyenek valóban települtek be a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye több helységébe is, Cigánd esetében további kutatásnak kell tisztáznia, hogy ez valóban a középkorban történt-e meg. Az 1864. évi adat részben tehát helyes, de a cigányok és oláhok összekapcsolása téves, s a kronológia is zavaros.
93. Borovszky, én. 347. p.
94. Lehoczki 1894-es dolgozatának megírásakor még nem ismerte Csánkinak ugyanabban az évben megjelenő munkáját.
95. Szalay adatának kritika nélküli átvétele miatt a néprajzi irodalomban is újra és újra felbukkan az a nézet, hogy „a cigányok a 14. században már jól ismert vendégei voltak hazánknak". Az idézet Balázs, 1994. 157. p-ról.
96. Csánki, I. k. 345-346. és 512. p. A zempléni birtokos családok között Csánki nem említi a Czigányiakat.
97. MCD. 6-7. p.
98. MCD. 7. p. Az akadémikus történetírás és nyelvészet sohasem fogadta el a Mezey Barna által is osztott múlt századi és század eleji nézeteket sem Cigándról, sem a Czigányi családról. Szalay Antal jogász volt, kisebb megyei és kancelláriai hivatalok viselése után Zemplén megye főjegyzője lett, majd királyi táblai bíró, 1790/91-ben Zemplén megye országgyűlési követe, kedvtelésből foglalkozott történelemmel. Fényes Elekről közismert, hogy kiválóan felkészült statisztikus, de nem hivatásos történész. Lehoczki Tivadar főügyész volt a munkácsi és beregszentmiklósi hitbizományi uradalmakban, autodidakta történész és régész. Szalay Béla óvóintézeti felügyelő volt Nagyruszkán, s a Zemplén megyei közművelődési egyesület titkára. Valamennyien művelt és érdeklődő emberek, de történészként nem álltak a valódi kortárs történettudomány színvonalán.
99. Voigt, 1993.

100. Vekerdi, 1974. 9. p. L. még 2. sz. jegyzet. A család -, és helynevek az ún. „naiv tudomány" képviselőinek munkáiban is lépten nyomon felbukkannak. Ezeket tudományosnak nem tekinthető műfajba tartozónak tartom, s a továbbiakban sem foglalkozom velük. L. Kovalcsik-Réger, 1995.; Nagy, 1997.
101. Fehértói, 1987. Teljesség igénye nélkül sok okleveles helyet említ Wertner, 1917. és Pais, 1936. is.
102. A neveket akkor is az eredeti oklevélben szereplő alakban közlöm, ha az oklevéltárak regesztáiban a szerzők a mai helyesírás szerinti formát követik.
103. Bánffy. okl. 22. p. XX. sz. Itt az oklevél regesztája olvasható. Az eredeti, 1345-ben átírt latin szöveget l. Bánffy. okl. 127-128. p. CXI. sz. Lehetséges, hogy az eredeti 1289-es oklevélben Scygan névalak szerepelt, amit az átíráskor változtattak Zygan-ra.
104. Bánffy. okl. 117. p. CVII. sz. Nagymartoni Pál országbíró 1342. június 5-én kelt átírásában.
105. Anjou. okm. 2. k. 244. p. 225. sz.
106. Anjou. okl. XI. k. 37. p. 66. sz.; Bánffy. okl. 56-57. p. LVIII. sz.
107. Anjou. okl. XI. k. 90. p. 185. sz.; Bánffy okl. 57-58. p. LX. sz.
108. Anjou. okl. XI. k. 107. p. 223. sz.
109. Anjou. okl. XI. k. 137-138. p. 285. sz.
110. Anjou. okl. XI. k. 182-183. p. 388. sz.
111. Anjou. okl. XI. k. 191. p. 404. sz.
112. Anjou. okl. XI. k. 217. p. 459. sz.
113. Anjou. okl. XI. k. 234. p. 497. sz.
114. Zichy. okm. I. k. 327. p.
115. Bánffy okl. 111. p. CIII. sz. Itt az oklevél regesztája olvasható, az eredeti 1345-ben átírt latin szöveget l. Bánffy okl. 128. p. CXI. sz
116. Bánffy. okl. 120. p. CVII. sz. Nagymartoni Pál országbíró 1342. június 5-én kelt átírásában.
117. Bánffy. okl. 128-130. p. CXI. sz. Nagymartoni Pál országbíró 1345. szeptember 26-án kelt átírásában.
118. Bánffy. okl. 116. p. CVII. sz. Nagymartoni Pál országbíró 1342. június 5-én kelt átírásában.
119. Bánffy okl. 115-116. p. CVII. sz.
120. Bánffy okl. 123. p. CVIII. sz.
121. Bánffy okl. 127. p. CXI. sz. Nagymartoni Pál országbíró 1345. szeptember 26-án kelt átírásában.
122. Bánffy okl. 131-132. p. CXIII. sz.

123. Bánffy okl. 132 -133. p. CXIV. sz.
124. Bánffy okl. 133-134. p. CXV. sz.
125. Bánffy okl. 134-135. p. CXVI. sz.
126. Bánffy okl. 136-137. p. CXVII. sz.
127. Bánffy okl. 137-138. p. CXVIII. sz.
128. Bánffy okl. 171. p. CXLIV. sz.
129. Bánffy okl. 172. p. CXLV. sz.
130. Bánffy okl. 173. p. CXLVI. sz.
131. Bánffy. okl. 177. p. CL. sz.
132. Bánffy. okl. 253. p. CCIV. sz. Kont Miklós nádor 1365. november 4-én kelt átírásában.
133. Bánffy. okl. 254. p. CCIV. sz. Kont Miklós nádor 1365. november 4-én kelt átírásában.
134. Bánffy. okl. 254. p. CCIV. sz. Kont Miklós nádor 1365. november 4-én kelt átírásában.
135. Bánffy. okl. 252. p. CCIV. sz. Kont Miklós nádor 1365. november 4-én kelt átírásában. L. még Bánffy. okl. 296. p. CCXXIV. sz. László opuliai herceg, nádor 1370. május 16-án kelt átírásában (a dátum nyomdahiba következtében téves!). Bánffy. okl. 317. p. CCXXXII. sz. Laczkfi Imre nádor 1373. november 1-jén kelt átírásában.
136. Bánffy. okl. 256. p. CCIV. sz.
137. Bánffy. okl. 278. p. CCXIII. sz.
138. Bánffy. okl. 279. p. CCIV. sz.
139. Bánffy. okl. 280-281. p. CCXV. sz.
140. Bánffy. okl. 281-283. p. CCXVI. sz.
141. Bánffy. okl. 284-285. p. CCXVIII. sz.
142. Bánffy. okl. 316. p. CCXXXII. sz. Laczkfi Imre nádor 1373. november 1-jén kelt átírásában.
143. Bánffy. okl. 295. p. CCXXIV. sz.
144. Bánffy. okl. 321. p. CCXXXII. sz. Laczkfi Imre nádor 1373. november 1-jén kelt átírásában.
145. Bánffy. okl. 321. p. CCXXXII. sz. Laczkfi Imre nádor 1373. november 1-jén kelt átírásában.
146. Zichy. okm. III. k. 421. p. 308. sz.
147. Zichy. okm. III. k. 422. p. 309. sz.
148. Bánffy. okl. 313. p. CCXXIX. sz.
149. Bánffy. okl. 314. p. CCXXX. sz.

150. Bánffy. okl. 316., 322-323. p. CCXXXII. sz.
151. Bánffy. okl. 324-325. p. CCXXXIII. sz.
152. Zichy. okm. III. k. 649. p. 490. sz.
153. Zichy. okm. IV. k. 25-26. p. 28. sz.
154. Bánffy. okl. 346. p. CCL. sz.
155. Bánffy. okl. 363. p. CCLVIII. sz.
156. Bánffy. okl. 453-455. p. CCCXXIII. sz. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 3221. sz.
157. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 361. p. 3268. sz.
158. Bánffy. okl. 465. p. CCCXXXI. sz.
159. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 664-665. p. 5990. sz.
160. Zsigm. okl. (Borsa) IV. k. 256-257. p. 1079. sz.
161. Nem volt célom minden családtörténeti és birtoktörténeti adat feltárása. Azt akartam bizonyítani, hogy a Zygan-iaknak és Zygand/Cigánd falunak nem volt köze a cigányokhoz. További adatokat közöl Wertner, 1917.; Pais, 1936.; Fehértói, 1987.; és Kázmér, 1993.
162. Erre vonatkozó bővebb adatokat l. Fehértói, 1987.
163. A megkülönböztető nevek XIV. századi történetének kiváló összefoglalását l. Fehértói, 1969.
164. Fehértói, 1987. 9. p.
165. Kiss, 1988. 1. k. 288. p.; Pais, 1936. 235-236. p.; Wertner, 1917. 147. p.; Fehértói, 1987. 10. p.
166. Fehértói, 1987. 9. p.
167. Fehértói, 1987. 10-13. p.
168. Tel. okl. I. k. 166. p.
169. Petri, 1901-1904. III. k. 90. p. A többi XIV. századi névalak alapján gyanítom, hogy olvasati hibát vétett.
170. Zsim. okl. (Mályusz) I. k. 58. p. 599. sz.
171. Csánki, I. k. 566. p.
172. Zsigm. okl. (Mályusz) II/2. k. 272-273., 333. p.
173. Csánki, I. k. 566. p.
174. Zsigm. okl. (Borsa) IV. k. 345. p. 1422. sz.
175. Csánki, I. k. 566. p.
176. Fehértói, 1987. 10. p.; Kiss, 1988. 1. k. 288. p.
177. Zsigm. okl. (Mályusz) II/1. k. 537. p. 4773. sz., 635. p. 5037. sz.
178. Kázmér, 1970. 162. p.
179. Jakó, 1940. 223. p.; Mályusz, 1984. 240. p.

180. Kázmér, 1970. 69. p. 1588: Cziganfalwa, 1692: Cziganfalua. Román Cziganyest névalakjára Fehértói,1987. 11. p. szerint 1773-ból van adat először, Lex. loc. 69. p.
181. Bánffy. okl. II. 333., 335., p.
182. Kázmér, 1970. 192. p.
183. Bánffy. okl. II. 423., 487. p.
184. Vö. Fehértói, 1987. 11. p.
185. Tóth, 1996. kézirat 2. 1. 1. fejezet.
186. Uo.
187. Szalay, 1914. 90. p.; Tóth, 1996. 2. 1. 1. fejezet.
188. Az alább következő táblázat adatait Fehértói, 1987. 13-17. p. és okmánytárak alapján állítottam össze. A nyelvészeti összefüggéseknél is Fehértói Katalin eredményeire támaszkodtam.
189. Fehértói, 1987. 13. p. További horvátországi adatokat közöl Wiener, 1910. Az ő zágrábi adataival szembeni kritikai fenntartásokat l. Fraser, 1996. 65-66. p. Több horvátországi és szlovéniai adatot tett közé Siftár, 1978. is. Fraser róla nem tud, de észrevételei ugyanúgy érvényesek, mint Wienernél.
190. Bánffy. okl. II. 423., 487. p.
191. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 95. p. 940. sz. Az oklevélben előforduló többszáz név nyelvészeti feldolgozását l. Fehértói, 1968.
192. Csánki, III. k. 70. p.
193. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 106. p. 944. sz. Említi Tóth, 1996. 2. 1. 1. fejezet, valamint Siftár, 1978. a lelőhely feltüntetése nélkül. Az oklevélben előforduló többszáz név nyelvészeti feldolgozását l. Fehértói, 1968.
194. Csánki, III. k. 119. p.
195. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 597. p. 5426. sz. Említi Tóth, 1996. 2. 1. 1. fejezet.
196. Zsigm. okl. (Mályusz) I. k. 630. p. 5701. sz. A 128., 130. sz. jegyzetben és itt hivatkozott oklevelek gazdaságtörténeti feldolgozását l. Sinkovits, 1933.; Mályusz, 1953. és 1984. 185-186. p.; Székely, 1953.
197. Csánki, 1893. 31., 69., 73. p.
198. Zsigm. okl. (Mályusz) II. /1. k. 94. p. 801. sz.
199. A vizsgálatot elrendelő későbbi oklevélben Chygan helyett a nyelvészek számára is megmagyarázhatatlan Olchamon név van.
200. Zsigm. okl. (Mályusz) II. /1. k. 173. p. 1454. sz.
201. Zichy. okm. V. k. 280 -281. p. Ennek alapján említi Szamota-Zolnai, 1902-1906. 105. p.

202. Zsigm. okl. (Mályusz) II. /1. k. 250. p. 2085. sz. Az oklevél szerint Chygan Benedek személyesen készít magának rezidenciát, ami nem más, mint a 8 év múlva említett kúria. Későbbi források erre használják a „rezidencionális ház" kifejezést.
203. Zala. okl. II. k. 370. p. Ennek alapján említi Chygan János nevét Szamota-Zolnai, 1902-1906. 105. p.
204. Ez a kúria az 1402-es oklevélben (l. az előző jegyzetet) is említett Tompa-i János fia Péter nemes házának a helyén volt. Az azonosság valószínűsíthető. Feltehetőleg rokon volt a Tompán, illetve Erdőfaluban lakó Chygan Benedek, János és András is.
205. „fidelis noster Thomas filius Petri dicti Cygan de Beryuoyzenthyvan", Zsigm. okl. (Mályusz) II. /1. k. 571. p. 4651. sz.; Pór, 1907. 53. p.
206. Az 1393-as oklevélben Orbonai Miklós (az esztergomi érsek rokona!) leányáról van szó, aki később talán Cygan Tamás felesége lehetett.
207. Tel. okl. I. k. 326. p. Nincs a Körös megyei nemessel való azonosságára utaló adat.
208. Tarchanak mondott Benedek vajda és fia Chigan. Zichy. okm. V. k. 516. és 518. p.
209. Ebben az ügyben még 1411-12-ben is tartott a vizsgálat, akkor Tarcha fiát Egyednek nevezik: „Benedictum dictum Tarcha voivodam, Egidium filium eiusdem Benedicti". Zichy. okm. VI. k. 97., 100., 185. p.
210. 1418-ban a három Cigány nevű jobbágy ugyanabban az oklevélben fordul elő, s valamennyi a Hédervváriak jobbágya. A kemecseiekre vonatkozó mondat: „Andreas, alter Andreas Chigan, Jacobus filius Dominici, alter Jacobus similiter Chigan". Héd. okl. I. k. 152-153. p.
211. Csánki, II. k. 441. p.
212. L. Fraser, 1996. 62-64. p. További irodalmat is l. ott!
213. A későbbi időből is vannak adatok, de ezek számbavételétől eltekintettem, mert a cigányok megjelenésével kapcsolatos történeti koncepció szempontjából, ami e fejezetnek az egyik fő kérdése, nincsen jelentőségük. L. még Szamota-Zolnai, 1902-1906. 105. p.; Wertner, 1917. 148. p.
214. Nagy Iván, III. k. 196. p.
215. Mályusz, 1984. 136. p. A conditionalis szó sokféle jelentése megőrizte a társadalmi elmozdulás alternatíváinak emlékét. A cseléd, udvari szolga, udvarnok magában foglalja a latin kifejezés Anjou-, és Zsigmond kori eltérő értelmét. Azt is, amikor a kérdéses társadalmi réteg képviselői (illetve az elődeik) még várnagyok, tárnokok, asztalnokok, pohárnokok, stb. voltak, s azt is, amikor lesüllyedve lovászok, szekeresek, vadászok, pecérek, madarászok, halászok, kovácsok, stb. lettek

216. A korszak megkülönböztető neveinél gyakran előfordul. L. erről Fehértói, 1969. 9. p.
217. Wertner, 1917. 148. p.; Pais, 1936. 236. p.
218. Pais, 1936. 236. p. Kiemelés: PD.
219. Az idézett elképzelések bírálatát l. Wertner, 1917. 147. p.; Fehértói, 1987. 16.p.
220. 1401: Czigan.
221. Weber, 1889. 632. p. A Lőcsei Krónikából közöl adatokat
222. Fraser, 1996. 62-63. p.; Siftár, 1978.
223. Miklosich, 1874. 6. p.
224. Gyakori jelenség a korszak névadásában. L. Fehértói, 1987. 15. p.
225. Vekerdi, 1974. 18. p.; Fehértói, 1987. 15. p.
226. A cigány szó eredetének máig legjobb hazai összefoglalása Pais, 1936. L. még TESZ. 429. p. és Rozvány, 1895. 578-579. p.
227. Fejérpataky, 1885. 638. és 643. p.
228. Vö. Fejérpataky, 1885. és Sasinek, 1893.
229. Az 1490-es években írt „Sermones de Sanctis", „Sermones de Tempore" és „Sermones Quadragesimales" c. műveinek együttes címe: „Pomerium". A „Sermones Quadragesimales" három részből áll, az első a vezeklésről, a második a bűnökről, a harmadik a tízparancsolatról szól. A 43. beszéd a Temesvári Pelbárt műveiből készült 1931. és 1982. évi válogatásokban nem szerepel. Az idézett helyre vö. Szilády, 1880. 67. p. Temesvári Pelbárt életéről, munkásságáról és a rá hatást gyakorló skolasztikus filozófusokról Szilády munkáján kívül l. Brisits, 1931. 9-13. p. és V. Kovács, 1982. 411-442. p. A szóban forgó szöveget Szilády-ra hivatkozva tévesen idézi Dömötör, 1934. 162. p.
230. Vö. V. Kovács, 1982. 419. p. és Vida, 1976. 671-679. p.
231. L. Mózes I. 3, 1-24.
232. Vö. Szimeonisz a Chaym nevet használja, amit a szakirodalomban egyesek Káinnak, mások Kámnak olvasnak. Vö. Vaux de Foletier, 1970. 18-21. p.; Görög, 1993. 105. p.; Fraser, 1996. 55. p.
233. Ezt a szójegyzéket sokadkézből származó információk és kéziratos másolat alapján Melich, 1916. 147-148. p. adta ki és a XIV. század második felénél korábbinak tartotta, figyelembe véve Ziesemer Walter német tanár véleményét. A fotómásolat Magyarországra érkezése után még 1916-ban a Magyar Nyelv 6. számában Fejérpataky László, Nagy Gyula, Szentpétery Imre, Jakubovich Emil és Szinnyei József is véleményt mondott a szójegyzékről. Melich is újra felszólalt, s a felsorolt tudósokhoz hasonlóan másodszorra már ő is a XIV. sz. máso-

dik felére tette a szójegyzék keletkezését. A fotómásolat alapján új kiadást is közzétett (263-265. p.). L. még Szabó, 1959. 60. p. A königsbergi szójegyzéket jelenleg a kalinyingrádi egyeteni könyvtárban őrzik.

234. Kiadta: Finály, 1892. Finály Henrik a XV. század végére tette a szójegyzék keletkezését, de később megállapították, hogy jóval korábbi. L. Szabó, 1959. 60. p. Őrzési helye: MTA Könyvtára.

235. Kiadta: Szamota, 1894. Schlgl Felső-Ausztriában található, az ottani premontrei rendház könyvtárában fedezte fel 1890-ben Vielhaber Gottfried a 14 lapból álló szójegyzéket , ami hozzá volt kötve egy Hortularium c. kódexhez. A kódex is tartalmaz néhány magyar szót, ezeket Schlgli Glosszák néven ismeri a szakirodalom. L. Szabó, 1959. 59. és 60. p.

236. Kiadta: Házi, 1924. L. még Szabó, 1959. 61. p.

237. Kiadta: Melich, 1898. Ez a szótártöredék úgy keletkezett, hogy magyar bejegyzéseket tettek Johannes Balbus de Janua Catholicon-jának 1487-es kiadásához. L. még Szabó, 1959. 64. p. Őrzési helye: MTA Könyvtára.

238. Kiadta: Szamota, 1895. L. még Szabó, 1959. 62. p. Ezt a szójegyzéket egy tiroli ferences könyvtárban őrzik.

239. Kiadta: Melich, 1905. Ez a szótártöredék Johannes Balbus de Janua Catholicon-jának egy XV. századi példányában található.

240. Fáy, 1842. 254. p. Grellmann munkájának a címét sem tudta pontosan! Fáy téves adatát kritika nélkül átveszi MCD. 13. p.

241. Zsigm. okl. (Mályusz), I. k. 158. p. 1368. sz., 254. p. 2314. sz., 268. p. 2444. sz., 273. p. 2495. sz.

242. Fessler, Gesichte IV. Bd. 1003. Bl. Fessler Ignác Aurél (1756-1839) Moson megyében született kapucinus történetíró. Egy ideig a keleti nyelvek tanára volt a lembergi egyetemen. 1796-tól hosszabb időt töltött Berlinben, együtt dolgozott Fichtével. 1809-től Pétervárott a keleti nyelvek és a bölcselet tanára. Oroszországban halt meg.

243. Pray, Annales P. IV. (1767) 273. p.

244. Grellmann, 1787.

245. Schwartner, Statistik I. (1809) 49. p.

246. Colocci, 1889. 52. p. Eccard 1723-as kiadása alapján közli Cornerus szövegét. A Colocci által közölt latin szöveg pontatlan fordítását közzéteszi Heiczinger, 1978. 157. p. Fraser, 1996. 70. p.-án található fordítás közvetlenül az 1723-as kiadás alapján készült. Az eredeti krónika címe: Hermann Cornerus: Chronica novella usque ad annum 1435. In: J. G. Eccard: Corpus historicum medii aevi. Lipcse, 1723. 2. k. 1225. hasáb.

247. A cigányok európai megjelenéséről szóló, de Zsigmond menlevelét nem említő nyugat-európai források felsorolását l. Heiczinger, 1978. 157-158. p. és Fraser, 1996. 66-74. p. Heiczingerre támaszkodik Tóth, 1996. 2. 1. 2. fejezet. MCD. 7-8. p. is Heiczingertől veszi át a legtöbb adatot, megemlítve a 14. sz. jegyzetben Déry, 1908-at, valamint Tomka, 1983-at is. A cigányok európai megjelenéséről szóló irodalomból legfontosabb a Fraser által is említett Bataillard, 1888-1889.; Winstedt, 1932-1934. és Gelsenbach, 1985. A további irodalmat l. Fraser, 1996. 302-307. p. Az ide vonatkozó fontos kulturális antropológiai irodalomból legfontosabb a különös, de megfontolásra méltó elméletet megfogalmazó Okely, 1984. és Williams, 1987. A további irodalom felsorolását l. Prónai, 1995. több helyen.

248. Korponay, 1876. 9. p. Téves következtetését kritika nélkül átveszi Bodgál, 1965. 521. p.

249. Csontosi, 1877. 455. p.

250. Lehoczki, 1881. 152. p.

251. Róthkrepf, 1829. 58. p.; Holéczy, 1830. 90. p.; Posonyi Újság, 1811. Első Félesztendő. Nro. 20. 154. p.; Bartalus, 1865. 291. p.

252. A két fordítás közül a Fraser könyvében található a használhatóbb. Heiczinger több kapitális baklövést is elkövet: A német krónikás nem használhatta pl. a mezőváros kifejezést, s az is lehetetlen, hogy „Magukat cigányoknak nevezték". Közismert, hogy a valószínűleg görög eredetű cigány szó nem a cigány nép önmegnevezése, hanem környezetük nevezte így őket. L. még 101. sz. jegyzet!

253. Kiemelés: Frasernél. A secanus szót nem találtam a szótárakban és az irodalomban sem találtam rá magyarázatot.

254. Kiemelés és zárójel: Frasernél.

255. Kiemelés és zárójel: Frasernél.

256. Fraser, 1996. 69. p.

257. Münster eredeti latin szövegét l. Bartlett, 1952. Ettől eltérő német változata Gronemeyer, 1987.

258. Fraser, 1996. 70. p.

259. Pastore, 1989. alapján említi Fraser, 1996. 72. p.

260. L. minderről Mályusz, 1984. 76. és 79. p.

261. Heiczinger, 1978. 158. p. is. Az 1419. okt. 1-én Sisteron környékén felbukkant cigányokat is András herceg csapatával azonosítja. Fraser, 1996. 72-73. p. is említi ezeket az adatokat, de nem foglal állást az azonosság kérdésében.

262. Okley, 1994. 4-5. p.; Reyniers, 1986. 9. p. A témára vonatkozó bőséges irodalom felsorolását l. Prónai, 1995. 74. és 90. p.

263. Aparna Rao, 1985. 100. p.
264. Kogalniceanu, 1840. 8. p. alapján idézi Heiczinger, 1978. 158. p. Heiczinger helytelenül útlevélről beszél.
265. Idézi Heiczinger, 1978. 158. p., de Vaux, 1970. 46. p. alapján.
266. Pastore, 1989. 7. p.
267. L. Fraser, 1996. 67. p.
268. Kiváló észrevételeket tesz ezzel kapcsolatban Tomka, 1983. 41-42. p.
269. A hazai szakirodalomban több helyen tévesen útlevélnek nevezik ezt az iratfajtát. A salvus conductus menlevél, ami nem azonos az útlevéllel.
270. Fraser, 1996. 68. p.
271. Mályusz, 1984. 134. p.
272. L. Tomka, 1983. 39-40. p.
273. Contextus = tárgyalás, az oklevelek középső része; clausula = záradék.
274. Tóth, 1996. 2. 1. 2. fejezet.
275. Fraser, 1996. 75. p.
276. Fraser, 1996. 66. p. Fraser nem foglal állást a tekintetben, hogy honnan mehettek a tatárnak és heidennek nevezett cigányok (ha egyáltalán azok voltak) Hildesheimbe, illetve Baselba.
277. Pl. Holéczy, 1830.; Bartalus, 1865. több helyen.
278. Hivatkozás nélkül idézi Tomka, 1983. 38. p.; Fraser, 1996. 66. p. Bataillard, 1888-1889. és Winstedt, 1932-1934. adatai alapján Emaus 120 kísérőjéről beszél. L. még de Vaux, 1970. 43. p. és ennek alapján Heiczinger, 1978. 172. p.
279. Ismereteim szerint ma már nincsenek meg az 1416. évi brassói városi iratok. Az adójegyzékek a XV. század második felétől, jegyzőkönyvek és számadáskönyvek pedig a XVI. századtól maradtak fenn. Kosáry, 1970. I. k. 438-440. p.; Zimmermann, 1891. 82-84. p. L. még Vossen, 1983. 309. p.
280. Fraser, 1996. 66. p. Fraser az 1417. és 1418. évi adatokat nem ismeri!
281. Albert, 1993. 151. p. Albert Ernő szerint a lehetséges útvonalak:
    1. / Fogaras-Szeben-Déva-Arad-Temesvár
    2. / Segesvár-Marosvásárhely-Kolozsvár-Nagyvárad
    3. / Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda-Gyegyószentmiklós
282. Fraser, 1996. 67. p.
283. Hivatkozás nélkül idézi Tomka, 1983. 38. p. L. még de Vaux, 1970. 43. p. és ennek alapján Heiczinger, 1975. 172. p. Heiczinger félreértve de Vaux szövegét, tévesen úgy értelmezi ezt az adatot, mintha Horváth András az Egyiptomból visszatérő zarándokokat ajándékozta volna meg.
284. Tomka, 1983. 38. p.

285. Kosáry, 1970. I. k. 521. p.; Zimmermann, 1891. 162-164. p.
286. Fraser, 1996. 71. p.
287. Kiss, 1978. 714. p.
288. MOL. Dl. 12086. Vö. Márki, 1890. 443. p.
289. Györffy, 1963. 777. p.
290. Kiss, 1978. 287. p.
291. Tomka, 1983. 40. p.
292. Colocci, 1889.
293. Bartalus, 1865. 293. p.
294. Katona, Hist. crit. Tom. XII.
295. Tóth, 1996. 2. 1. 2. fejezet.
296. Az eredeti munka címe: Diarium sexennale. In: Oefelius, 1763. Tomus 1. 21. p. Ratisbon Regensburg latin neve.
297. Fejér, 1844. 532-533. p.
298. Heiczinger, 1978. 160. p. Ugyanezt közli MCD. 75-76. p. is.
299. Tomka, 1983. 40. p. Tomka esetében valószínűnek látszik az is, hogy a Grellmann munkájában megjelent változatot vette át, de igazából nincs jelentősége, mert Grellmann is Oefeliusra támaszkodott. Déry, 1908. 23. p. Grellmann, 1787. 343. p. alapján idézi a latin szöveget.
300. Fraser, 1996. 79. p.
301. Helyesen: Voivoda. Kiemelés és zárójel Frasernél.
302. A Fejér György-féle kiadást használtam. A szöveget korábban kiadta Grellmann, 1787. és Enessei, 1800. is. A latin szöveg rövid részletét közli jegyzetben Bartalus, 1865. 293. p.; Csontosi, 1877. 455-456. p. 4. sz. jegyzet; Dömötör, 1934. 159. p. 11. sz. jegyzet.
303. Zárójel Fejérnél.
304. Minderről l. Mályusz, 1984. 74-101. p.
305. Az augustus szó jelentése: szentelt, magasztos, fenséges, tiszteletre méltó.
306. Melich, 1898. XXVI. p.
307. Itt kell megjegyeznem, hogy Fraser könyve magyar vonatkozású jegyzeteinek összeállítója nem állt feladata magaslatán.
308. Mályusz, 1984. 76. p.
309. Fraser, 1996. 76. p.
310. Idézet Frasertől. Az itáliai események leírását l. Fraser, 1996. 75-76. p.
311. Vö. Fraser, 1996. 89-90. p.
312. Fraser, 1996. 78. p.

313. Johann Thurmaier, humanista nevén Aventinus, Lajos és Ernő bajor hercegek nevelője, Bajorország hivatali történetírója. Nagy munkája, az 1460-ig terjedő Annales Baiorum halála után jelent meg 1554-ben Ingolstadtban.
314. Szalay, 1914. 90. p.
315. MCD. 7. p.
316. Tóth, 1996. 2. 1. 1. fejezet.
317. P. Camerarius, 1664. I. 96. p.
318. Aventinus munkájával részletesen foglalkozik Fraser, 1996. 88-89. p. Az Annales szót tévesen fordították krónikának! Helyesen évkönyv.
319. Fraser, 1996. 88. oldalán tévesen fordították az angol szöveget. Aventinus azt írja, hogy „et quos ziganos apellamus", vagyis: „és akiket cigányoknak nevezünk". A latin többes accusativus singularis nominativusa ziganus.
320. Aventinus szóban forgó részét az 1554-es kiadás alapján idézi Fraser, 1996. 88. p.
321. Szendrő Brankovics György szerb despota székhelye volt. 1437-ben a török már megkísérelte elfoglalását, de akkor a magyar csapatok felmentették. Két év alatt a magyar-szerb viszonyban változás következett be, 1439-ben a király vezetésével a magyar sereg Bács vármegyében táborozott, de nem mentette fel Szendrőt. Zsigmond külpolitikájáról l. Mályusz, 1984. 74-101. p.
322. Fraser, 1996. 89. p.
323. A teneo és a valeo igének is többféle jelentése van. A teneo általános jelentése: tart, fog. Speciális jelentései a szövegkörnyezettől függően: feltartóztat, visszatart, megtart, bír, birtokában van, stb. A valeo jelentései: jól van, erős, jó erőben van, hatalmas, ereje és érvénye van.
324. Az oklevél lelőhelye: MOL. Dl. 244543. Mindkét oklevél szűkszavú regesztáját közli Magyari, 1907. 112. és 116. p.
325. Cigánykovácsok Budán a XIV. században. Magyar Vaskereskedő, 1904. nov. 27.; A vasas cigány. Magyar Vaskereskedő, 1928. okt. 25.; Mátyás király cigány kovácsai. Magyar Lakatosmesterek Lapja, 1907. dec. 1.
326. Bodgál, 1965. 521. p.
327. MCD. 9-10. p.; Heiczinger, 1978. 172. p. Heiczingernél a kronológia is teljesen összezavarodik: „I. Lajos királyunknak 1377-ben Murad szultán elleni hadjárata óta szinte állandósult a magyar hadak szereplése a Balkánon. Ezek kíséretében pedig a cigányok eljuthattak hazánkba is. Budán már a XIV. században [!] vannak cigány kovácsok, akik Mátyás [!] királytól szabadalomlevelet kaptak." Enessei, 1798. 28. p. -on a cigányok fémműves és útkarbantartó munkájáról közölt adatok a XVIII. század végére érvényesek, melyeket tévesen vetített vissza a középkorra.

328. L. erről Heckenast-Nováki-Vastagh-Zoltai, 1968. 131-171. p. A vonatkozó részt Heckenast Gusztáv írta.
329. Rechnungen, 252. p.
330. Legutóbb pl. a győri városi levéltár által rendezett konferencián 1997. áprilisban.
331. Bolyky, 1906. és Bolyky, 1909.
332. Szalay, 1914. 90. p.
333. MCD. 10. p.
334. Bolykynak a fegyvermesterekre és tüzérekre vonatkozó fantazmagóriája a néprajzi irodalomban is többször felbukkan, többnyire MCD. közvetítésével, legutóbb l. pl. Bódi, 1994. 107. p.
335. Vö. József főherceg, 1888. 285. p. Tomka, 1983. 43. p. is említi az 1476. évi adatot, de keveri az 1487. éviekkel, sőt az 1583. évi átírással is. Hunyadi Mátyás oklevele 1487-ből való, s nem szeptember 29-én kelt. Szeptember 29. az 1487. évi oklevél 1583. évi átírásának dátuma.
336. Heiczinger, 1978. 173. p. téved, amikor úgy véli, hogy a munkálatokra Hunyadi Mátyás rendelte a cigányokat. E kérdésben, illetve e kérdésben sem végzett eredeti kutatásokat, az 1487-es oklevél szövegét nem ismerte, s a forráskritikai szempontból nem megbízható Szántay, 1869. 674. p. tévedését vette át.
337. Fraser, 1996. 109. p.
338. Vö. Fraser, 1996. 109. p.
339. Az oklevél kiváló magyar fordítását az erdélyi királyi könyvekben található szöveg alapján közli Tóth, 1996. kézir. 2. 1. 3. fejezet. Az erdélyi királyi könyvekben Báthory Zsigmond 1583. évi oklevele található, amely az 1487. évi oklevél teljes szövegű keltezett átírását tartalmazza. Az erdélyi királyi könyvek lelőhelye: MOL. F1. Gyulafehérvári káptalan országos levéltára (1505-1868). Erdélyi fejedelmi kancellária. Libri regii 1581-1680. Az oklevél intitulatiójának fordítását elhagytam. Az 1487-es oklevélre először Tagányi, 1898. 178. p. hívta fel a figyelmet. Tagányi közleménye alapján adja az oklevél rövid ismertetését Déry, 1908. 24. p.
340. Rechnungen, 41. p.
341. Rechnungen, 39. p.
342. Rechnungen, 64. p.
343. L. erről Fráter, 1930. több helyen.
344. Rechnungen, 69. p.
345. Rechnungen, 70. p.
346. Rechnungen, 111. p.
347. Rechnungen, 126. p.

348. Rechnungen, 548., 550., 552., 557.,
349. Rechnungen, 551. p.
350. Rechnungen, 573. p.
351. Rechnungen, 573. p.
352. Rechnungen, 582. p.
353. Rechnungen, 562. p.
354. Az évszámnak nincs jelentősége a szebeni cigányok megjelenése szempontjából, az ilyen kezdőpontok attól függnek, hogy mikortól maradtak fenn az iratok, illetve melyeket adták ki.
355. A székely és szász székek elöljárói a XIV. századtól a királybírák voltak. A szászoknál a XV. században lettek a széki közösségek választott tisztviselői. 1464-től a szebeni szék királybírája, mint a szász egyetem ispánja (szász comes, vagy szász gróf) lett a közvetlen főhatóságuk. A szebeni szék királybírája helyett 1796-ig a nagyszebeni polgálmester látta el a szász comes (németül Hermannstdter Graf) feladatait. A tisztségek átfedése miatt a szász grófi számadásokat és a városi számadásokat hol külön, hol együtt vezették. Ennek a bonyolult igazgatástörténeti kérdésnek a bogozgatásától eltekintettem.
356. A számadáskönyvek részben latin nyelven, részben alsó-szász nyelvjárásban íródtak. A mai magyar nyelvben egyetlen szóval kifejezhető tárgyakat, eseményeket, stb. sokszor egész mondatnyi szöveggel írják körül. A kor mentalitásának, szóhasználatának és a történeti ismeretszerzés nehézségeinek illusztrálására a korabeli nyelvi fordulatokkal próbálom közölni az adatokat, néhol idézve az eredeti szöveget is.
357. Az erre vonatkozó bejegyzést a számadáskönyvben utólag áthúzták.
358. Vö. Kiss, 1990. 891. p.
359. Utólag ezt a bejegyzést is áthúzták.
360. Nagyszeben közelében levő település a Szeben patakon. A XV. századi templom a patak partján a település közepére esik.
361. Az elítéltek mindkét lábára egy-egy kötelet (laqueis) kötöttek, s úgy húzták őket karóba. A módszer szemléletes régi ábrázolását l. a Rubicon c. folyóirat 1996/6. számának hátoldalán.
362. Kamlot, vagy csemelet = Angora -, fésűsgyapjú -, vagy teveszőrből készült vászonkötésű szövet, sokszor vegyes anyagból is csinálták, egyik legismertebb európai változatának neve Orléans. Ebből az anyagból főként felső ruhákat készítettek. Kamuka, másképp damaszk = szövet, melyből felső ruhákat, bélést, valamint asztalneműeket és törölközőket készítettek.
363. Az ajándék pénzértékének helyét a számadáskönyvben üresen hagyták.

364. Vö. a társadalomtörténeti fejezetben a mezővárosokról szóló résszel!
365. Nagyszeben közelében fekvő falu.
366. Falu a szebeni székben.
367. A kerületek a német városokhoz hasonlóan a fraternitásokról, vagy Bruderschaftokról kapták a nevüket.
368. Fráter, 1930. 9-10. p.
369. A Quellen alapján néhány adatot már közétett Szalay, 1914. 92. p. Mivel az ő közleményében a latin szöveg nincs lefordítva, némileg kiegészítve magam is közlöm az adatokat, a Quellen eredeti oldalszámainak feltüntetésével. Az 1526 előtti számadások az I. kötetben találhatók. Bőséges adatokkal rendelkezünk a XVI. századból is, azokat a következő fejezetben tárgyalom. Néhány brassói adatot közöl Szalay alapján Tóth, 1996. kézir. 2. 1. 3. fejezet.
370. Quellen I. köt. 85. p.
371. Quellen I. köt. 124. p.
372. Quellen I. köt. 187. p.
373. Quellen I. köt. 262-263. p.
374. Quellen I. köt. 264. p.
375. Quellen I. köt. 453. p.
376. Kiss, 1990.
377. A kolozsvári városi közgyűlési jegyzőkönyvek, a hozzájuk kapcsolódó iktatott iratok, a törvénykezési jegyzőkönyvek, valamint a számadáskönyvek rendkívül értékes adatokat őriztek meg. Néhány esetben lehetőség nyílik ezek alapján, hogy visszakövetkeztessünk a XV. század végének és a XVI. század elejének állapotaira.
378. Jakab Elek tévesen teszi az oklevél keltét október 7-re.
379. MOL. Dl. 281013. Az 1554-es oklevelet és benne az 1502-es átírását közzétette Jakab, 1888. 18-19. p. Az eredeti latin szöveget használtam, összevetve Kiss, 1990. 888-889. p. -al.
380. Kiss, 1990. 889. p.
381. A deputo ige jelentései: valaminek vél, valaminek számít, valamibe vesz, valamire becsül; nyereségnek vesz, tekint; valamit valamire szán, rendel; odaad, fordít valamire.
382. Schwartner, Statistik I. (1809) 155. p.
383. Sárosi, 1978. 55. és köv. p. L. még Dömötör, 1934. 171. p.; de Vaux, 1970. 122. p.; Heiczinger, 1978. 173. p.; Fraser, 1996. 110. p.
384. L. erről Csánki, 1883. 569-573. p. és Gombosi, 1929. 27-39. p. A zenetörténeti irodalom felsorolását l. Sárosi Bálintnál.

385. Vö. Sárosi, 1971. 42. p.
386. Nyáry, 1874.
387. Dömötör, 1934. 171. p.
388. Fraser, 1996. 110. p.
389. Sárosi, 1971. 50. p.
390. Salmen, 1960. 111. p.
391. Az adatot az eredeti forrás ellenőrzése nélkül egymástól átvéve említik: Fógel, 1917. 87. p.; Major, 1925. 54. p.; Dömötör, 1934. 171. p.; de Vaux, 1970. 122. p.; Heiczinger, 1978. 173. p.; Fraser, 1996. 110. p.
392. Fraknói, 1877. 163. p.
393. Vö. Sárosi, 1971. 50-51. p.
394. Vö. Fraknói, 1877. több helyen.
395. Engel, Gesichte II. (1798) 49. p.
396. Schwartner, Statistik I. köt. (1809) 155. p.; Fessler, Gesichte, VIII. band. 487.p.
397. Róthkrepf, 1829. 58. p.
398. József főherceg-Wlislocki, 1894. 9. p.
399. L. Dömötör, 1934. 171. p.; Tomka, 1983. 44. p.; Fraser, 1996. 110. p.
400. Sárosi, 1971. 40., 44. p. Vö. még 6. p. és 51. p.
401. L. erről Iványi, 1910.; Potemkin, 1863.; Rhody, 1895.; Rhody, 1899. több helyen. Vö. még Szádeczky, 1882.; Dongó Gyárfás, 1900. és Harsányi, 1909.
402. A végrendeletet magyar fordításban először Csánki, 1890. közölte. Csánki alapján idéz belőle Heiczinger, 1978. 173. p. A Csánki által közzétett szöveget másodközlésben hozza MCD. 164. p.
403. Csánki Dezső zárójeles betoldása az eredeti latin szövegből.
404. Település Bártfa közelében.
405. Az adatot először Wertner, 1917. 149. p. közölte (jegyzetben). A levél akkor Bártfa város levéltárában volt 3172. sz. alatt.
406. A szakirodalomban a vajda neve Bolgár és Polgár alakban is szerepel. Ennek az a magyarázata, hogy későbbi litvániai forrásban Polgár néven tűnik fel. Az 1496-os oklevélben szereplő név Bolgár.
407. A szakirodalomban az irat fajtájának megjelölésében is zűrzavar van, hol menlevélről, hol útlevélről beszélnek a szerzők. A salvus conductus menlevelet jelent.
408. A menlevelet a XVIII. század óta, Pray György már hivatkozott munkájából ismerték a hazai történeti munkák szerzői: Annales, P. IV. (1767) 273. p. A cigánykutatók tanulmányaiba Enessei 1798-ban megjelent munkájából került át, l.

pl. Heiczinger, 1978. 172. p. A menlevél magyar fordítását közli MCD. 76-77. p. Az idézetek ebből a fordításból származnak. L. még Fraser, 1996. 109. p.

409. Tomka, 1983. 43-44. p.

410. Heiczinger, 1978. 172. p.

411. Vö. Fraser, 1996. 112. p.

412. Vö. Heckenast, 1991. 52. p.

413. Terény, 1934. 134-135. p.

414. Bodgál, 1965. 521. p., Heckenast, 1991. 15-16. p.

415. Terény, 1887-1889.

416. Wenzel, 1880.

417. Kachelmann, 1855-1867.

418. A buca, másnéven bocs (Erdélyben nevezték massa-nak, Gömörben pedig czangá-nak is), akkor keletkezik, amikor a nyersvasból kovácsolható vasat akarunk csinálni. A nyersvasat meg kell olvasztani, majd levegővel és oxidáló salakokkal érintkezésbe hozva megtisztítani a széntartalmától. Ennek következtében a „massa" megsűrűsödik, könnyen megmunkálható lesz. Ez a vastömeg a buca.

419. Vö. Heckenast, 1991. 64., 69-70., 185-188. p.

420. A vaskohászat a Szepességben Gölnicbányáról és Iglóról kiindulva már a XIV. században elterjedt, amikor Magyarországon egyáltalán nem voltak cigányok. A kohászat fejlődéséről, a fémipari központokról, a német hámorosokról, stb. l. Heckenast, 1991. 40-43. p. és még több helyen.

421. Mivel János király az eredeti iratokon következetesen a Joannes de Zapolya aláírást használta, az ennek megfelelő Zapolyai névformát követem.

422. Colocci, 1889. 99. p.; Heiczinger, 1978. 173. p.; Tomka, 1983. 44. p.; Fraser, 1996. 109-110. p.

423. Az 1962-es kiadást használtam. Ford. Juhász László, Bev. Székely György. Az idézett rész a 62. p. -on található. Istvánffy 1622-ben Kölnben kiadott munkájának teljes címe: Nicolai Isthvanfii: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae. Sumptibus Antonii Hierati. Anno MDCXXII.

424. Colocci és az őt kritikátlanul követő Heiczinger azt is tudni vélik, hogy Zapolyai János „valahol Bosznia határán" földet ígért a cigányoknak. Ez a teória dokumentumokkal egyáltalán nem igazolható.

425. A kép megtalálható Dömötör, 1934. 160. p. is.

426. Havasalföld kegyetlenkedéseiről hírhedtté vált uralkodója, melléknevének jelentése „karóbahúzó". Másik neve Drakul, a múlt század végén ő lett a mintája Drakula alakjának.

427. Vö. Kiss, 1990. 890. p.
428. Különösen a MOL. E 156. Urbaria et Consciptiones című fondjának teljes feltárása lenne fontos.
429. Vö. Prónai, 1995. 92. p.
430. Vö. Prónaii, 1995. 93. p.
431. L. Kázmér, 1993. 202. p.
432. Tomka, 1983. 44. p.
433. A birtokos családokkal kapcsolatos nézetek részleges bírálatát adja Tóth, 1996. 2. 1. 1. fejezet.
434. Kálmán, 1973. 201. p.
435. Liszt, 1859. és Liszt, 1861.
436. Liszt álláspontjáról és a „Liszt-vitáról" l. Kovalcsik, 1995. Kovalcsik egyéb tanulmányainak, valamint Liszt magyarországi cigánykutatásokra gyakorolt hatásának ismertetését l. Prónai, 1995. 99. és köv. p.
437. Sárosi, 1971. 40-41. p. Szabolcsi Bence, Bartók Béla, Kodály Zzoltán és mások munkáinak felsorolását l. Sárosi Bálint könyvének bibliográfiájában, 227-232. p.
438. L. erről Sárosi, 1971. 42-43. p., valamint Szabolcsi, 1928., 6. és Pais, 1953.
439. Fessler, Gesichte VIII. Bd. 249. bl. és Kazy:Hist. Hung. L. 2. p. 143.
440. Róthkrempf, 1829. 58. p.; Schönherr, 1835. 78. p.; stb. További irodalmat l. Sárosi, 1971. 227-232. p.
441. Sárosi, 1971. 6. p.
442. Márki, 1890. 444. p.
443. Liszt, 1861. 275. p.
444. Sárosi, 1971. 40-41. p.
445. Czeke, 1858. és Evva, 1875.
446. Knosp, 1922.
447. Sárosi, 1971. 52. p.
448. L. Starkie, 1957. 74. p. és Pongrácz, 1964. 8. p.
449. Ormányi Józsa leveleit l. Komáromy, 1907. 140-141., 143. és 157. p.
450. Lehoczky, 1881. 152. 4p.
451. Sárosi, 1971. 47. p.; Lehoczky, 1881. 153. p. és 1905. 147. p. pontatlan adatokat közöl. .
452. Lehoczky, 1881. 152-153. p. és 1905. 147. p.
453. Lehoczky, 1881. 152. p. és 1905. 146-147. p.
454. Lehoczky, 1905. 146. p.
455. L. Takáts, 1915. 429. p.
456. Vö. Sárosi, 1971. 47. p.

457. A Barna Mihályra vonatkozó hiteles adatokat l. Sárosi, 1971. 56-57. p.
458. A Czinka Pannáról fennmaradt hiteles adatokat l. Sárosi, 1971. 65. p.
459. Dömötör, 1934. 172. p.
460. Sárosi, 1971. 47. p., Haraszti, 1933. és Esze, 1955.
461. Evva, 1875. és Starkie, 1957.
462. Vö. Sárosi, 1971. 6-7. p.
463. Az adatokat közli Dömötör, 1934. 172-173. p.
464. Karácsonyi, 1897. 702. p.
465. MOL. E 159. Regesta decimarum. Szabolcs vármegye. Mikrofilmen: 9780. sz. Ezért az adatért Hajdú Imre sárospataki levéltárosnak tartozom köszönettel.
466. Mészáros, 1976. (A hódoltsági...) 484. p. és Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 2. fejezet.
467. Fekete, 1968. 9. és 73-74. p.
468. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) és 1976 (Délszlávok és cigányok...)
469. Siftár, 1978.; Kiss, 1990.; Szomszéd, 1987.; Hőgye, 1984., Tóth, 1996. kézir.
470. Az összeírást közli Iványi,, 1909. A vagyonfelmérést az 1542. évi beszterce-bányai országgyűlés törvényeinek 30. articulusa alapján hajtották végre, a török elleni hadjárat céljára beszedendő adó miatt. A városi lakosoknak az ingó és ingatlan vagyonuk pénzbeli értékének 1/60 részét kellett fizetni. Az ékszereket és a ruházati cikkeket nem számították bele a vagyonba.
471. Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 1. fejezet
472. Káldy-Nagy, 1970. 23. p.; Vass, 1972. 61. p.
473. Káldy-Nagy, 1970. 24. és 27. p.
474. Gyergyói, 1990. I. 55. p. Röviden bírálja Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 1. fej.
475. Vö. pl. Károlyi. Okl. IV. 290. p.; Bácskai, 1967. 450. p.
476. L. Szakály, 1970.
477. SL. Csepreg bírósági jegyzőkönyve 1. köt., 1636-1646. 45-50. p. Erre a perre Dominkovits Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
478. Szamota, 1891. 171. p.
479. Az éhséghullámok lefolyására l. Zimányi, 1994. 11-12. p. A kérdéskör általános európai aspektusaira Braudel, 1985. 69-73. p.
480. L. erről MCD. 7-9. p. és Mezey-Tauber, 1980. 212-213. p. Mezey Barna és Tauber István az egyedüliek a szakirodalomban, akik figyelemmel vannak az európai régiók közöti különbségekre.
481. L. erről Déry, 1908. 7-20. p.
482. L. erről Zimányi, 1994. 7-10. p.
483. E forrástípus emlékeinek a lelőhelyét l. a privilégiumokat és menleveleket tárgyaló alfejezet jegyzeteiben.

484. Szakály, 1970. 73. p.
485. A szorzószámok meghatározásának problémájáról l. Paulinyi, 1958. 364-368. p. és Szakály, 1970. 73-75. p.
486. Az itt említett források lelőhelyét l. a menlevelekről szóló részben!
487. Az összeírást közli József főherceg, 1895.
488. Szeged története 1., 1983. 448-450. p. A vonatkozó rész Kulcsár Péter munkája.
489. Az összeírást közli Vass, 1979 (A szegedi és csongrádi náhie...).
490. A kalocsai náhie összeírásait közli Vass, 1979 (A kalocsai náhie...) és Vass, 1980. 84-146. p.
491. Szeged története 1., 1983. 674-680. p.; a város lélekszámának 1522 és 1620 közötti számadatait l. Vass, 1979 (A szegedi és csongrádi náhie...) 19. p.
492. Uo.
493. Az összeírást l. Káldy-Nagy, 1977. 173-202. p.
494. Iványosi-Szabó, 1996. 42., 45., 52. p.
495. Mészáros, 1976. (A hódoltsági...) 484. p. A tolnai adatok nem alkalmasak népesedéstörténeti elemzésekhez, a foglalkozással és vagyonnal foglalkozó részben ismerkedünk majd meg velük.
496. A török uralom alá került területek kiterjedése többször változott, a hódoltság fogalma nem mindig ugyanazt jelenti. Az egyszerűség kedvéért hódoltság alatt mindig a XVII. században elért legnagyobb kiterjedést értem.
497. Fraser, 1996. 111. p. és Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 2. fejezet.
498. L. erről Káldy-Nagy, 1959.; Káldy-Nagy, 1970. 89-102. p. és Vass, 1980. 55-56. p.
499. Velics-Kammerer, 1890. 3-5. p.
500. Káldy-Nagy, 1960. 13-14. p.; Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. p. és Mészáros, 1976 (Délszlávok és cigányok...) 229. p.
501. Káldy-Nagy, 1960. 3. p.
502. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 484. p. (46. jegyz.), Káldy-Nagy, 1960. 22., 39., 43., 45., 48. oldalaira hivatkozvaazt állítja, hogy a szóbanforgó országrészben Cigány nevű adózók éltek. Sajnálattal kell megállapítanom, hogy Káldy-Nagy Gyula forráspulikácuójának ezeken az oldalain nem találhatók Cigány nevű adózók.
503. A felnőtt fiúk nőtlenek. Mellettük számba vették még a családfő nőtlen testvérét, esetenként a vejét, néha a szolgákat is. A felnőttség fogalma a török adóösszeírásokban jogilag értendő. A 15 éven felüli fiúk teljes jogú örökösnek számítottak és bekerültek az öszeírásba. Az összeírásba való bekerüléssel biztosít-

va volt a jogfolytonosság, a hatóságok pedig számon tarthatták, hogy kitől kell beszedni az örökösödési illetéket. L. erről részletesen Káldy-Nagy, 1970 (Magyarországi...) több helyen. Az újabb kutatás vitatja, hogy a felnőttség határa 15 év lett volna. Maga Káldy-Nagy Gyula is. L. Káldy-Nagy, 1985. 6. p.

504. Fekete, 1943. 33. p.; Mészáros, 1976. (A hódoltsági...) 485. p. és Mészáros, 1976 (Délszlávok és cigányok...) 229. p.

505. Fekete, 1943. 46-47., 49., 60., 82. p.

506. Káldy-Nagy, 1985. 5-6. p.

507. L. Káldy-Nagy, 1977. és Káldy-Nagy, 1985.

508. Káldy-Nagy, 1971. 89-95. p.; Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. p. és Mészáros, 1976 (Délszlávok és cigányok...) 229. p.

509. Vö. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. p. és Káldy-Nagy, 1977.

510. A török összeírók ezt a nevet következetesen félreértelmezték és Szen Petre Márton néven vették fel az össszeírásokba. Vö. Káldy-Nagy, 1977. 41. p. (7. jegyz.).

511. Káldy-Nagy, 1970. 109. p. és Káldy-Nagy, 1985. 35-40. p.

512. Káldy-Nagy, 1971. 10. p. és Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. p.

513. Káldy-Nagy, 1970. 109. p.

514. Káldy-Nagy, 1971. és Káldy-Nagy, 1977.

515. A forrást közli Káldy-Nagy, 1977. 38-39. p. Káldy-Nagy Gyula eljárását alkalmazva az 1546. évi összeírás szövegét álló betűkkel, az 1559-es betoldásokat pedig dőlt betűkkel írtam. Egyebekben annyiban tértem el Káldy-Nagy közlésmódjától, hogy a „meghalt" és „megismételt" szavak megismétlésétől eltekintettem.

516. A Lepotke kenéz csoportjában felsorolt személyek neve mellé 1559-ben az összeíró mindenhol beírta a „megszökött" szót, ennek többszöri ismételt leírásától eltekintettem.

517. A Haszán Juszuf csoportjában felsorolt nevekre 1559-ben az összeíró mindenhol ráírta, hogy „megismételt". Ennek többszöri megismétlésétől is eltekintettem.

518. A *-gal jelölt személyek nevére 1559-ben az összeíró rájegyezte a „megismételt" szót. A többszöri ismétlés elkerülése érdekében tettem *-ot a nevek mellé, eltérve Káldy-Nagy Gyula közlésmódjától.

519. Káldy-Nagy, 1970. 111. p. és Káldy-Nagy, 1985. 153. p.

520. Káldy-Nagy, 1985. 17. p.

521. A táblázatot Káldy-Nagy, 1985. 150-152. p. adatai alapján állítottam össze. Az 1546. évi adatokat l. még Káldy-Nagy, 1970. 110. p.

522. Káldy-Nagy, 1985. 153. p.
523. Vö. Káldy-Nagy, 1985. 153. p.
524. Fekete-Nagy, 1973. 338. p. és Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 487. p.
525. Károlyi-Wellmann, 1936. 148. p. és Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 488. p.
526. Tóth, 1986; Szamota, 1891. 287-289. p. is közöl egy részt Tollius útleírásából, de a cigányokra vonatkozó sorokat nem.
527. A levél szövegét l. Komáromy, 1907. 158. p.
528. Vö. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. és 487. p.
529. Vö. Komáromy, 1907. 144., 152., 155., 435-436. p.
530. Vö. Vass, 1972.
531. L. Vass, 1976., 1977., 1993.
532. Vass, 1993. 98. p.
533. Vass, 1976. 43. és 45. p.; Vass, 1977. 43. p.
534. Vass, 1976. 21-22. p.
535. Vö. Vass, 1977. 26. p.
536. Vass, 1976. 43. p.; Vass, 1977. 43. p.
537. Vass, 1976. 21. p.; Vass, 1993. 98. p.
538. Vass, 1976. 21. p.
539. Vö. Vass, 1976. 21-22. p.
540. Vass, 1993. 88. és 99. p.
541. Vass, 1993. 96. és 99. p. L. még Vass, 1976. 20. p.
542. Vö. Vass, 1977.
543. Defter I. 283. p.
544. Káldy-Nagy, 1982. 130. p. Moncsin nevének más olvasata is lehetséges, vö. Káldy megjegyzésével, 37. p.
545. Káldy-Nagy, 1982. 263-264. p. Jakal nevének más olvasata is lehetséges.
546. Káldy-Nagy, 1982. 150., 200., 308., 331. p.
547. Vö. Vass, 1977. 26. p.
548. L. Káldy-Nagy, 1982.
549. Káldy -Nagy, 1985. 6. p.
550. Káldy-Nagy, 1982. 41-45. p.
551. Káldy-Nagy, 1982. 74-75. és 367-376. p.
552. Bácskai, 1967.
553. Idézi Főkövi, 1898. 146. p.; Sárosi, 1971. 14. p. és Tóth, 1996. 2. 2. 2. fejezet.
554. Benda, 1971. Másodközlése MCD. 95. p.
555. Közli Szamota, 1891. 375-376. p. Másodközlése MCD. 57. p.

556. Vö. Fraser, 1996. 112. és köv. p.
557. MOL. E 156. Urbaria et conscriptiones. fasc. 25. nro. 43. Kiadta József főherceg, 1895.
558. Szomszéd, 1987. 160. p.
559. Az iratokat kiadta Makkai, 1954. Minden birtoktörténeti és gazgaságtörténeti kérdésben a kötet bevezető tanulmányára támaszkodtam, l. 3-73. p. A cigányokra vonatkozó adatok pontos helyét l. külön jegyzetekben. A Rákóczi birtokok XVII. század közepi kiterjedését bemutató térképet l. Hóman-Szekfű IV. k. (1935), a 64. és 65. p. között.
560. Makkai, 1954. 90. p.
561. Makkai, 1954. 185. p.
562. Makkai, 1954. 497. és 502. p.
563. Makkai, 1954. 517. p.
564. Makkai, 1954. 546. és 549. p.
565. Makkai, 1954. 554. p.
566. Makkai, 1954. 612. p.
567. Makkai, 1954. 630-633. p.
568. Makkai, 1954. 638. p.
569. Az itt felsorolt adatoknál a szökevények Szerencs kivételével mindenütt nemcigány jobbágyokat jelentenek.
570. MOL. E 156. Urbaria et conscriptiones. fasc. 13. nro. 13. Az inventárium bő tartalmi kivonatát l. Károlyi. Okl. IV. 282-346. p. Rövid kivonatát közli Makkai, 1954. 390-394. p., de a cigányokra vonatkozó adatok nélkül.
571. A lovak számát közlő rovatot elhagytam, erről a cigányok foglalkozását tárgyaló részben foglalkozom majd.
572. József főherceg, 1895. 122. p.
573. Téves összesítés, helyesen 35.
574. József főherceg, 1895. 123. p. A lajstrom eredeti címe: Nomina colonorum ciganorum ad confinium Onad pertinentium. A forrás eredeti formájától eltérően közlöm az adatokat.
575. Ezt az árvát József főherceg kérdőjeles kapcsolatba hozza az 1676-ban összeírt Dávid vajdával. Szerintem nincs közöttük rokonság, az 1676-ban szereplő Dávid nem vezeték, hanem keresztnév.
576. I. Rákóczi Ferenc 1676. évi oklevelából arra következtethetünk, hogy a cigányok már hosszabb ideje Ónodon tartózkodtak. E forrással a vajdai intézmény kapcsán külön is foglalkozunk majd.

577. József főherceg kérdőjeles kapcsolatot von az 1676-ban szereplő Szama Mihók és az 1681-ben szereplő, de már halott Szama Ferenc között. Szerintem a két szemly nem azonos. Szama Ferenc valószínűleg Szama Mihók fia volt, aki 1676 óta felnőtté vált, gyermeke is született, őmaga azonban 1679-ben a pestis áldozata lett.

578. Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 1. fejezet.

579. Ónod 1685-ben került katonai cselekmények középpontjába, amikor a császáriak ostrom alá vették és el is foglalták. Arról, hogy a cigányok ekkor még itt éltek-e, vagy a parasztokhoz hasonlóan ők is elmenekültek, nincsenek adataink.

580. Az adatokat közli Lehoczky, 1881, 1905.

581. Debreecen története, 1. k. 242. p. A vonatkozó rész Szendrey István tollából. L. még Csürös, 1910. 576-577. p.

582. Vö. Kemény, 1892. 380-381. p. és Kemény, 1909. 318. p.

583. A preindusztriális társadalmak népességnövekedést szabályozó mechanizmusairól l. Wrigley, 1973. 129-1302. p.

584. A vajda kinevezésekről külön szólunk majd.

585. Az oklevél latin szövegét kiadta Lukinich, 1905. 373-374. p. Fordítása Klima Gyulától MCD. 77. p. A fordítás sok helyen pontatlan és történetietlen, ezért a Lukinich által kiadott eredeti szöveget használtuk.

586. Eredetileg az oklevelek is Dés város levéltárában maradtak fenn.

587. Lukinich, 1905. 374. p.

588. Lukinich, 1905. 373. p.

589. Az 1554. és 1583. évi oklevél szövege az erdélyi királyi könyvekben található: MOL. F 1. Gyulafehérvári káptalan országos levéltára (1505-1868). Erdélyi fejedelmi kancellária. Libri regii 1581-1680. L. még Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 3. fejezet.

590. Az adománylevél kivonatát közli tk., 1894.

591. Ezek az oklevelek is az erdélyi királyi könyvekben találhatók. Innen idézi őket Tóth, 1996. kézir. 2. 2. . 3. fejezet.

592. Vö. Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 3. fejezet.

593. L. a statútumoknál!

594. Thurzó György menlevelének latin szövegét tudomásom szerint először Pary György adta ki, majd Grellmann, 1787. A latin szöveget közli Szirmay, 1803. 54-55. p. és Bartalus, 1865. 298. p. A Szirmay által közölt szöveg alapján a menlevél első magyar fordítását ismereteim szerint Matolay Etele adta közre, l. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez II. 198-199. p. Matolay fordítását közli Hőgye, 1984. 40. p. Újabb részleges magyar fordítás Fraser, 1996. 148. p.

595. Fordítása Kenéz Győzőtől MCD. 95. p. Ezt a forrást először Benda, 1971. ismertette.
596. Révay menlevele MCD-ből, Thurzó menlevele a Matolay-féle fordításban.
597. A magyar nyelvű iratot közli Hőgye, 1984. 40-41. Az irat eredeti lelőhelye: BAZMLT (Sáoraljaújhely), IV. 1001. b. Fasc. 238. Nro. 40.
598. A magyarnyelvű iratot közli Komáromy, 1911. 238-239. p.
599. A magyarnyelvű oklevelet közli Th. L., 1878.
600. Az irat Kolozsvár város levéltárában maradt fenn, szövegét közli Jakab, 1888. 448. p.
601. Az oklevelek magyarnyelvűek, szövegüket közli Thaly, 1884.
602. Thaly, 1884. 575. p.
603. MCD. 70-71. p.
604. MCD. 71-75. p. Az erdélyi rendelkezések egy részét az adóztatásról és a társadalmi szervezetről szóló részben ismertetem. Az erdélyi országgyűlés egyéb intézkedésit és az MCD-ben közölt szöveg első kiadását l. a MOE. megfelelő köteteiben. Az országgyűlés működéséről l. Trócsányi, 1976.
605. Vö. Prónai, 1995. 81. p.
606. Corp. Stat. II/1. 64-65., 94-95., 254-258. p. Ebben és a többi kötetben is tucatjával találhatók még hasonló rendelkezések, pl. Szepes megye már 1567-ben, Abaúj megye 1611-ben, Borsod megye 1616-ban, Ung megye 1637-ben és1648-ban, Gömör megye 1659-ben hozott szabákyrendeletet a gonosztevők ellen.
607. ZML. IV. 1. b. Statútumok gyűjteménye, 672. p. Fordítását közli Tóth, 1996 kézir. 2. 2. 1. fejezet.
608. A latin szöveg kiadva: Corp. Stat. II/1. 131-132. p. Magyar fordítása Klima Gyulától MCD. 101. p.
609. A latin szöveg kiadva: Corp. Stat. V/1. 122. p.
610. A német szöveg közölve: Corp. Stat. V/2. 249-250. p. A német szöveg kivonatos fordítással: Sopron monogr. 103-104. p.
611. Fordítása Klima Gyulától MCD. 101. p.
612. A magyarnyelvű parancslevelet közli: Illéssy, 1893. Másodközlése MCD. 97-98. p.
613. A latin szöveg közölve: Corp. Stat. V/1. 177. p.
614. A német szöveg kiadva: Corp. Stat. IV/2. 522. p. Fordítása Erdészi Lászlónétól MCD. 106-107. p.
615. A latin szöveg kiadva: Corp. Stat. IV/1. 420. p. A szöveget Oborni Teréz fordításában közli Szomszéd, 1987. 160. p.

616. Az eredeti latin szöveg Oborni Teréztől származó fordítását részlegesen közli Nógrád vármegye nemesi közgyűlésének irataiból Szomszéd, 1987. 160. p.
617. A latin szöveg közölve: Corp. Stat. V/1. 193. p.
618. A latin szöveg közölve: Corp. Stat. V/1. 274. p.
619. A német szöveg közölve: Corp. Stat. V/2. 321-322. p.
620. A cigányok fémműves tevékenységét szabályozó intézkedéseket l. a céhszabályzatoknál! A debreceni statútumokat közli MCD. 106-107. p.
621. Corp. Stat. II/2. 337. p.
622. Vö. Iványosi-Szabó, 1993. 17. p.
623. Corp. Stat. 227-228. p.
624. Pl. Zemplén megye 1575, Sáros megye 1606, Borsod megye 1613. Vö. Corp. Stat. 228. p. (jegyzetek).
625. Vö. Fraser, 1996. 56-57. p.
626. Erdős, 1959. passim.; Mezey-Tauber, 1980. 215-216. p.
627. Fraser, 1996. 110. p.
628. Fáy, 1842. 255. p. Fáy tévedésének forását nem tudtam kideríteni, s hivatkozás hiányában azt sem tudom, honnan került Fraser munkájába. Az egregius kapcsolatos félreértésre már Déry, 1908. 24. p. felhívta a figyelmet.
629. Mezey-Tauber, 1980. 215. p.
630. Az oklevél regesztáját közli B. S., 1891.
631. Makkai, 1954. 404-405. p.
632. Károlyi. Okl. 316. p.
633. Vass, 1972. 59. p.
634. Káldy-Nagy, 1977. 184. p.
635. A kolozsvári adatok Kiss, 1990. 890. p. alapján.
636. Vö. Erdős, 1959. 210. p.
637. Lukinich, 1905. 373. p.
638. Izabella okleveleinek fordítása Klima Gyulától MCD. 78-79. p.
639. MCD. 71. p.
640. A törvény szövege MCD. 72-73. p.
641. Az adózási adatokat l. Káldy-Nagy, 1960. 14. p.; Káldy-Nagy, 1977. 39. p.; Vass, 1977. 43. p.
642. A debreceni adatokat közli Csürös, 1910. 233., 571., 576-577. p. L. még Debrecen története 1. k. 242. p.
643. Hőgye, 1984. 40. p.
644. Borosy, 1985. 143. p. 2694. sz. (V. 418-419.).
645. Thaly, 1880. 607. p. Másodközlés MCD. 80-81. p.

646. Th. L., 1878. és MCD. 96-97. p.
647. József főherceg, 1895. 121. p. és MCD. 79-80. p.
648. A most közölt adatok az Esterházyak Thaly, 1884. által közzétett okleveleiből valók.
649. Az adatokat Debrecen város levéltárából közölte Zoltai, 1903.
650. MCD. 96. p.
651. Lehoczky, 1881. 152-153. p. és Lehoczky, 1905. 147. p.
652. A szöveget közzétette Kemény, 1892. Az irat végén kilenc cigány neve, mellette X. Ezt elhagytam.
653. A leveleket kiadta Mika, 1892/3. A cigányokra vonatkozó adatok helye: 1892: 705. p.; 1893: 322., 505., 507., 516-517. p.
654. Vö. Fraser, 1996. 162. p.
655. Makkai, 1954. 185. p. A forrás nem modja a kovácsokról és lakatosokról, hogy cigányok lennének.
656. Az oklevelet közli Th. L., 1878.
657. Vö. Szamota-Zolnai, 1902-1906. 511. p.
658. Magyar Országos Levéltár. E 156. Fasc. 60., Nro. 5.
659. BAZMLT. (Sátoraljaújhely). 1008. d. A Sennyey család polgári perei.
660. Dömötör, 1934. 160. p.
661. Bodgál, 1965. 523. p.
662. Thaly, 1889. 196. p.
663. Az adatok az erdélyi fejedelmi uradalmaknak személyzetének 1692. évi járandóságai között vannak felsorolva, kiadva: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 178-181., 183. p.
664. Az adatokat a miskolci számadáskönyvekből közli Bodgál, 1965. 523. p.
665. Corp. Stat. I. 206. p. L. még Kiss, 1990. 890-891. p.
666. Corp. Stat. I. 206. p.
667. Vö. Corp. Stat. 206. p. (5. sz. jegyzet)!
668. Kemény, 1892.
669. A céhszabályzatot közli Jakab, 1888. 248-254. p.
670. A kovácscéh cigányokra vonatkozó rendelkezéseit közli Komáromy, 1911. 240. p.
671. A rendelkezéseket l. Debrecen története 1. k. 447-448. p. A céhekről szóló fejezet Takács Béla munkája. Az 1670. évi rendelkezést l. még MCD. 106. p. és Bódi, 1994. 108. p.
672. Vö. Heckenast, 1991. 25. p.
673. Vö. Kiss, 1990.

674. Kemény, 1892. 380. p.
675. Kemény, 1909. 318. p.
676. L. erről Bakó, 1954. és Bakó, 1994.
677. Vö. Prónai, 1995. 12. p.
678. Vö. ZONABEND, Francoise: Előszó. Kult. antr. eszm. 6. p.
679. Tóth, 1996. kézir.
680. Fraser, 1996. 95. p.
681. A szöveget Tóth Péter fordította.
682. Szirmay, 1803. 55. p. A szöveget közli még Fáy, 1842. és Hőgye, 1984. 45. p.
683. Az esküformula eredeti lelőhelye BAZML. (Sátoraljaújhely). IV. 1001. b. Fasc. 238. Nro. 42. A szöveget közli Hőgye, 1984. 45. p.
684. Görög, 1993. 99. p.
685. Vö Görög, 1993. 105-106. p.
686. Vö. Görög, 1993. 108. p.
687. Vö. Prónai, 1995. 92. p. és Fraser, 1996. 124. p.
688. A Nagy Erzsébet által magyarra fordított szöveg kiadva MCD. 122. p.
689. Fábián, 1833.; Fábián, 1835.; Márki, 1890. Fábián Gábor 1835-ös munkájának részletét közli MCD. 123. p.
690. Európában a legrégebbi cigány szöveg 1547-ből származik, l. erről Fraser, 1996. 19. p.
691. Kájoni János (1630-1687) 1675-től ferences tartományfőnök Csíksomlyón, a kor neves énekgyűjtője és könyvnyomtatója. A kódex róla kapta a nevét, mert a benne található zenei darabok többségét ő jegyezte le. A kódex keletkezéséről további adatokat l. Káj. Kód. passim.
692. Seprődi, 1909.
693. Hajdú, 1955.
694. Káj. kód. 234. és 801. p. Nem lévén nyelvész, sem zeneértő, a szövegek értelmezésére nem vállalkozom. Csupán annyit jegyzek meg, hogy a Tiha vgordonoczka első sorában a fel labu szerintem nem cigány, hanem magyar jövevényszó, egész egyszerűen fél lábút kell rajta értenünk. Ebben az esetben az első sor jelentése olyasmi, hogy féllábú lopjál nekem kenyeret. Ezt a varációt egyelőre nem tudom mással bizonyítani, mint hogy a cigányoknál gyakoriak a hasonló ragadványnevek, a XVII. száazdból is ismerünk ilyet.
695. Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 3. fejezet.
696. A török neveket már felsoroltam korábban, s érinttem néhány vallási és foglalkozási vonatkozásukat, ennél többre nem vállalkozhatom.
697. MCD. 57. p.

698. Tóth, 1986. 120. p.
699. Vö. Prónai, 1995. 66-67. p.
700. Vö. Tóth, 1996. kézir. 2. 2. 1. fej.
701. Kiss, 1990. 890. p. Kiss András kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a huruba nem tipiusan cigány lakóhely.
702. A cigányokról fennmaradt képi ábrázolások áttekintésének önálló tanulmányt igénylő feladatára nem vállalkoztam. A művészetekben a cigányokról kialakult sztereotípiákról l. Fraser, 1996. 122-125. p.
703. L. erről Sugár, 1980. passim.
704. L. erről Sugár, 1980.; Vass, 1975. További irodalmat l. Sugárnál!
705. Vö. Fraser, 1996. 48. p.
706. Makkai, 1954. 554., 630. p.
707. A kolozsvári adatokat a törvénykezési jegyzőkönyvekből említi Szabó T., 1976. 1171-1176. p.
708. Vö. Bodgál, 1965. 522. p.
709. Fekete-Káldy-Nagy, 1962. 492. p. L. még Mészáros, 1976. (A hódoltsági...) 486. p.
710. Kiss, 1990. 894. p.
711. Makkai, 1954. 546., 549. p.
712. Szilády-Szilágyi, 1863. 54. p.; Csürös, 1910. 576. p.
713. Bódi, 1994. 107. p. A vitatott helyek: Szilády-Szilágyi, 1863. 27., 44., 61., 82., 89., 96. p.
714. Idézi Fraser, 1996. 58. p. L. még Szamota, 1891. 119. p. és Bódi, 1994. 107. p.
715. A képet l. Bodgál, 1965. 522. p. L. még Bakó, 1954. és Bakó, 1993.
716. MOL. Dl. 37006. Közölve: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899. 136-137. p. A közlemény névtelen, valószínűleg Tagányi Károlytól származik.
717. A limitációt először Borovszky, 1909. 143. p. közölte, onnan veszi át Bodgál, 1965. 523. p. A forrás eredeti lelőhelye: BAZML. (Miskolc). IV. 501. b. XVI. I. 64.
718. Vö. Heckenast, 1959. 38-39. p.
719. Kahler, 1971.
720. A levelet először Takáts, 1915. 432. p. közölte. L. még Sárosi, 1971. 51. p. és Fraser, 1996. 111. p. 6
721. Takáts, 1915. 422. p. L. még Dömötör, 1934. 171. p.; Sárosi, 1971. 35. és 51. p.; Fraser, 1996. 111. p.

722. Dömötör, 1934. 172. p.; Sárosi, 1971. 34. p. Egy 1595-ben Frankfurtban megjelent krónikában a cigányokról készült rajz is látható, l. Leonclav, 1595. 118. p.
723. A forrást először Takáts, 1915. 429. p. közölte. L. még Dömötör, 1934. 172. p. és Sárosi, 1971. 34. p.
724. Szamosközy István: Erdély története. Fordította Borzsák István. Bp. 1977. 260. p. L. még Bethlen, Hist. IV. k. 433. p. Vö. Róthlrempf, 1829. 58. p. és Sárosi, 1971. 51. p.
725. L. erről Főkövy, 1898.; Szabolcsi, 1959.
726. Takáts, 1928. II. 498. p.
727. Merényi, 1900. 36. p.
728. Sárosi, 1971. 46-47. p.
729. Idézi Sárosi, 1971. 53. p.
730. Uo. Forrásunk vagy keletkezési idejénél korábbi adatot közöl, vagy a cigányok nem Barcsay, hanem Apafi fejedelem kíséretében voltak. Barcsay ugyanis 1658-1660 között volt fejedelem.
731. Sárosi, 1971. 15. p.
732. Vö. Dömötör, 1934.
733. A statútum szövegét közli Sárosi, 1971. 54. p.
734. Uo. A statútum regesztáját közli Barsi-Tóth, 1989. 37. p.
735. A szöveget közli Sárosi, 1971. 54. p.
736. Sárosi, 1971. 45-46. p.
737. Idézi Legány, 1962. 455. p.
738. Egy Hormayr nevű korabeli német szerzőtől idézi Legány, 1962. 455. p.
739. Apor, Metamorphosis. Vö. Sárosi, 1971. 46. p.
740. Vö. Fraser, 1996. passim.
741. Vö. Stewart, 1989. 25. p.
742. Vö. Stewart, 1989. 24-26. p.
743. Iványosi-Szabó, 1996. 45., 52. p. L. még Iványosi-Szabó, 1993. 17. p.
744. Vö. Stewart, 1989. passim.
745. Stewart, 1989. 25. p.
746. Székely. Okl. III. 143-144.
747. Agilis: olyan jobbágy, aki nemes lányt vett feleségül, vagy paraszt apától és nemes anyától született.
748. Libertinus: szabados, olyan személy, aki a földesúrnak tett valamely szolgálat fejében, vagy a vele kötött megállapodásban kikötött pénzösszegért kedvezőbb jogi helyzetet és adózási feltételeket nyert.
749. Benczik-Dominkovits, 1993. 26. p.

750. A per lefolytatásának hónapját és napját nem ismerjük.
751. Borosy, 1987. 35. p. 4233. sz. (VII. 829.)
752. Iványosi-Szabó, 1993. 18. p.
753. Fekete-Káldy-Nagy, 1962. 27., 33., 41., 43., 54., 75., 97., 131. p.
754. Vö. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 486. p. (59. jegyz.). A házösszeírásról l. Fekete, 1942. 29-88. p.
755. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 486. p.
756. Defter II. 225. p.; Fekete-Káldy-Nagy, 1962. 395. p.; Káldy-Nagy, 1971. 94. p. Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 485. p.
757. Defter II. 137-140., 214-215. p.; Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) 484. p.
758. Vö. Fraser, 1996. 124. p.
759. Magyarországon Praxis Criminalis néven vált ismertté Alsó-Ausztria 1656-ban kiadott törvénykönyve. 1687-ben Nagyszombatban Kollonics esztergomi érsek kinyomatta és ezután kezdték bűnperek során használni. Az 1728/29-es országgyűlés nem fogadta el ezt a törvénykönyvet, ennek ellenére használata nem szűnt meg. L. Úriszék 20. p. és Sugár, 1987. 13. p. A Praxis Criminalis néhány részének fordítását köli Sugár, 1987. 245-252. p. Az eredeti szöveg legkönnyebben elérhető a Corpus Juris 1779. évi kiadásában.
760. Vö. Voigt, 1993. 69. p.
761. Sugár, 1987. 7. p.
762. Voigt, 1993. 69. p. Az egyéb hasonló, de gyakorlatban meg nem valósult kezdeményezések bővebb áttekintését e helyen nem tartottam szükségesnek.
763. A zágrábi pert l. Bayer, 1982. 572-575. p.
764. Farkas, 1887. 144-153. p. alapján közli Schram II. 9. p.
765. Schram III. 284. p.
766. Iványosi-Szabó, 1996. 129. p.
767. Schram I. 458.
768. Az életkorok általában hozzávetőlegesek.
769. Schram I. 45-46. p.
770. A nevek az eredeti iratnak megfelelő formában.
771. Schram I. 47. p.
772. A korabeli peres eljárásról l. Úriszék. Bevezetés.; Winkler, 1921-1927.; Bónis-Varga-Degré, 1961.
773. Fordítását közli Sugár, 1987. 38. p.
774. Iványosi-Szabó, 1996. 206. p.
775. A magyarnyelvű szöveget közli Sugár, 1987. 54. p.
776. Sugár, 1980. 202. p.

777. Sugár, 1987. 53. p.
778. A sulyom vízinövény, egyéb nevei: vízi dió, vízi mogyoró, vízi gesztenye, jezsuita dió. Nyersen és főzve is ehető. Vö. Sugár, 1987. 54. p.
779. Vass, 1976. 21. p.
780. Csürös, 1910. 233. p.
781. MCD. 106. p.
782. A kolozsvári adatokat Kiss, 1990. alapján foglalom össze.
783. A brassói számadáskönyvi adatok lelőhelye: Quellen II. 274., 429., 458., 460. p.; Quellen III. 56., 94., 98., 164., 287., 486., 512., 542., 556. p. Az adatok egy részét közli Szalay, 1914. 92-93. p. és Veress, 1912. passim.
784. Az ecetre valószínűleg azért volt szükség, mert abban áztatták a tüzes fogókat.
785. Vö. Prónai, 1995. 74., 90. p.
786. Magyar Országos Levéltár. E 156. Fasc. 41., Nro. 44. L. még Makkai, 1954. 90. p.
787. Lehoczky, 1881. 152-153. p.
788. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (Sátoraljaújhely). IV. 1008. d. A Sennyey család polgári perei.
789. L. Görög, 1993. és Küllős, 1993.
790. Acton, 1994. 92. p.
791. Acton, 1994. 93-95. p.
792. A rendkívül izgalmas népi elbeszélések részletes tárgyalásától eltekintettem, mert a XVI-XVII. századi magyarországi forrásokból csak a fáraó fiai hagyomány létezése bizonyítható, amivel az identitásról szóló fejezet elején már szóltam. Bizonyos, hogy a korabeli értelmiség ismerte a Káinnal és Kámmal kapcsolatos származtatást, de ezt még további kutatásnak kell tisztáznia. Olyan szöveget, amely azt bizonyítaná, hogy az eredetmítoszok ezen változata a magyar nép képzeletvilágában már a XVI-XVII. században élt volna, tudomásom szerint eddig nem került elő.
793. Ezt az álláspontot képviseli pl. Görög, 1993. passim.
794. Vö. Dömötör, 1934. 158. p.
795. TESZ, 1. k. 429. p.
796. Uo.
797. Tóth, 1996. kézir. 1. 3. fejezet.
798. TESZ, 1. k. 429. p.
799. Székely. Okl. III. 41. p.
800. Benczik-Dominkovits, 1993. 39. p. 110. sz. regeszta.

801. BML. IV. 1003/b. 1729. szept. 9. 472. p. Nro. 733.
802. Idézi Dömötör, 1934. 162. p.
803. RMKT. II. 206. p.
804. Idézi Sárosi, 1971. 11. p.
805. Vö. Dömötör, 1934. 162. p.
806. Idézi Sárosi, 1971. 14. p.
807. A megállapodás szövegét tartalmazó híres hitlevél szövegét l. Nagy, 1986. 155. p.
808. A Lippai Balázsra vonatkozó adatokat Benda, 1955.; Nagy, 1961. és Nagy, 1986. alapján foglaltam össze.
809. A vonatkozó rész fordítását közli MCD. 122. p. Adorján Álmosd térségében van, ott volt 1604. őszén Belgiojoso szállása. Istvánffy még nem tudta, hogy a csatára nem ott került sor.
810. Küllős, 1993.
811. Küllős, 1993. 137. p.
812. L. Dömötör, 1932. és Dömötör, 1935.
813. RMKT. XVII/3. 196/I. sz. 1, 3, 7 vsz. és Küllős, 1993. 133. p.
814. RMKT. XVII/3. 108. sz. 19-21. vsz. és Küllős, 1993. 133. p.
815. RMKT. XVII/11. 127. sz. és Küllős, 1993. 135. p.
816. Küllős, 1993. 134. p. A két közjáték címe: Cyrus kitétele (1698) és Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum (XVII. sz. vége).
817. Székely. Okl. I. 94. p. 41. sz. (195). Részletet közöl a szövegből Albert, 1993. 152. p. A = actor (felperes), I = incattus (alperes).
818. Székely. Okl. III. 79-82. p. Az eredeti törvénykezési jegyzőkönyv a per egyes részleteit nem az események tényleges lefolyása szerinti kronológában tartalmazza!
819. Iványosi-Szabó, 1996. 42. p.
820. Iványosi-Szabó, 1996. 52. p.
821. Szilády-Szilágyi, 1863. I. 91. p.
822. SOA. (Kassa) Salamon Pál gyűjteménye. Az iratot Abaúj vármegye közgyűlési iratai közül emelték ki, külzetén: 539 ex 640. Fasc. X No. 106. A levelet említi Tóth, 1994 (Cigányok a...) 54. p. . Ezt a forrást nem szöveg szerint, hanem a Benda Kálmán által kidolgozott átírási szabályzat szerint közlöm, l. Századok, 1974. 436-475. p.
823. Foltosodás miatt olvashatatlan szó.
824. Borosy, 1985. 67. p. 2303. sz. (VI. 103.).
825. Vö. Iványosi-Szabó, 1993. 33. p.

826. Közli Kiss, 1990. 893. p.
827. A városi levéltárról és a tűzvészről l. Demkó, 1880. 609-610. p.; Demkó, 1884. passim; Weber, 1889. 627. p.; Demkó, 1890. 82. p.; Kosáry, 1970. 503-504. p.

828. Sperfogel diariuma (1515-1537) kivonatosan kiadva Wagner, Analecta. II. a vonatkozó hely 174. p. A diarium eredeti német szövegének XVIII. századi másolata OSZKK. Fol. Lat. 3108. XVIII. századi latin nyelvű kivonata Dobai Székely Sámueltől uo. Fol. Lat. 430.
829. Colocci, 1889. 99. p.; Heiczinger, 1978. 173. p.
830. Vö. Bal, 1909. 61. p.
831. Elsősorban Moller György lőcsei plébános diariumára (1532-1584) gondolok, OSZKK. Fol. Lat. 2331.; továbbá Lányi András szenátor kéziratának másolatára, amely tudomásom szerint ma is a lőcsei evangelikus egyház levéltárában található.
832. A Lőcsére vonatkozó legfontosabb irodalom Bal, 1909.; Bruckner, 1913.; Demkó, 1914.
833. Fraser, 1996. 110. p.; Winstedt, 1941. passim.
834. A Lőcsei Krónikából közli Weber, 1889. 627. p.
835. A korabeli joggyakorlatról l. Hajnóci, 1911.
836. A büntetések nemeiről l. Demkó, 1890. 73. p. és Demkó, 1897. 428-429. p.
837. SL. Csepreg bírósági jegyzőkönyve 1. kötet, 1636-1664. 45-50. p. A perindítást, a felek nevét és az ítéletet említi Farkas, 1887. 141. p.
838. Erdős, 1959. 204. p.
839. Bizonytalan olvasatú szó.
840. Olvashatatlan szó.
841. A név elmosódott.
842. Vö. Acton, 1994. 92. p.
843. TML. IV. 1. b. Regestr. 421. f. 3. 110.
844. Thaly, 1884. 577-578. p.
845. SML. IV. 10. Processus criminales nro. 2.
846. T. Mérey, 1995. és Heckenast, 1994. passim.
847. A török birodalom cigányságáról l. Fraser, 1996. 161-165. p.
848. Heiczinger, 1978. 171. p.
849. Corp. Stat. I. 367. p.
850. Szomszéd, 1987. 162. p.
851. BML. IV. 6. b. 9. köt. 230-231. p. L. még IV. 1. a. 1721. 59. p. nro. 14.

852. Iványosi-Szabó, 1991. 37. p. és Iványosi-Szabó, 1993. 46. p.
853. Iványosi-Szabó, 1993. 33. p.
854. Iványosi-Szabó, 1993. 50-51. p.
855. A megadási szerződések áttekintését és a további szakirodalmat l. Sugár, 1980. 183-184. p. és a jegyzetek.
856. Sugár, 1980. 184-185. p. Az 1690-es években Egerben élt cigányokra vonatkozó adatok felsorolását l. Sugár, 1980. 190. és köv. p.
857. A székesfehérvári adatokat l. Heiczinger, 1978. 174-175. p. A további irodalmat is l. nála!
858. Siklóssy, 1922. 71. p.; Dömötör, 1934. 161. p.
859. Heiczinger, 1978. 174. p.; Szomszéd, 1987. 159. p.
860. Vö. Úriszék, 20. p. A jogtörténeti irodalmat is l. ott!
861. Corp. Stat. IV/2. 627. p.
862. Corp. Stat. IV/2. 403. p.
863. Vö. MCD. 101. ford. Klima Gyula. A latin szöveget l. Corp. Stat. II/1. 396. p.
864. A rendeletet ismerteti Heiczinger, 1978. 175. p.
865. A német területeken hozott korabeli rendelkezésekről l. Fraser, 1996. 144-145. p.
866. Corp. Stat. V/1. 328. p.
867. Az európai uralkodók rendeleti politikájáról l. Fraser, 1996. passim. A további szairodalmat is l. nála!
868. Vö. Fraser, 1996. 154. p.
869. A legfelső magyarországi kormányszék, a végrehajtó hatalom gyakorlója és a belső ügyek irányítója.
870. A rendeletek tartalmi ismertetését és levéltári lelőhelyét l. a függelékben! Minden eddig ismert központi rendeletet ott soroltam fel, kivéve az 1783. évi 9817. számú rendeletet, amely nagy terjedelme miatt a felvilágosult abszolutizmusról szóló fejezetben a tematikus tárgyalásnál kapott helyet.
871. L. erről Kosáry, 1990. 31-35. p.
872. Vö. Heiczinger, 1978. 175. p.
873. A korabeli európai intézkedéseket l. Fraser, 1996. passim.
874. TML. IV. 1. b. TML. Regestr. 3280. fasc. 3. nro. 625.
875. Dömötör, 1934. 162-163. p.
876. Szabó, 1961. 126-130. p.
877. Tomka, 1983. 46-49. p.
878. Bodó, 1987.

879. A felsorolt vélemények kitűnő bírálatát adja Tóth, 1996. kézir. 2. 3. 2. fejezet. Rendkívül szűklátókörű, differenciálatlan és tárgyi tévedésektől hemzsegő bírálatát adja a XVIII. századi rendeleteknek Fraser, 1996. 149-151. p. Koncepciójának részletes kritikájától e helyen eltekintettem, l. a bevezetést.
880. Mezey-Tauber, 1980. 211-233. p.
881. A rendeletek lelőhelyét l. a függelékben!
882. MCD. 15-16. p.
883. Vissi, 1973. passim.
884. Tóth, 1996. kézir. 2. 3. 2. fejezet.
885. L. erről Hajnal, 1936. 521. és köv. p.
886. Gyimesi, 1975. 142-167. p.
887. Vö. Fraser, 1996. 149. p.
888. Részletesen l. a függelékben!
889. Heiczinger, 1978. 176. p. L. még TML. IV. 1. b. Regestr. 5728. fasc. 12. nro. 40.; BAZML. IV. 501. b. XXVIII. I. 44.
890. Részletesen l. a függelékben!
891. A lengyelországi cigányokról szóló két legfontosabb munka Ficowski, 1985. és Ficowski, 1990.
892. L. a függeléket is!
893. A helytartótanácsi intimátum nyomtatásakor valószínűleg hibát vétettek és az utolsó névből egy betű kimaradt.
894. L. a függeléket!
895. SZML. IV. 1. b. 1768. D. Capsa VI. Fasc. 2. Nro. 15. Vö. az 1767. december 10-én kiadott rendelettel.
896. További adalékokat közöl Kakuk, 1993.
897. Az oláh cigányokról l. Fraser, 1996. 206-214. p.
898. SZSZBML. IV. 9. ee. fasc. 51. nro. 332.
899. L. az 1761. december 10-én kiadott rendeletet a függelékben! Vö. Tóth, 1994 (Cigányok a ...) 46. p.
900. SOA. 256. lt. 48. dob.
901. Soós, 1987. 227. p.
902. Vö. az országgyűlési tervezetekkel a következő fejezetben.
903. Vö. Soós, 1987. 227. p.
904. Az összeírási kérdőpontok felsorolását és magyarázatát l. Móró, 1979. 217-219. p.
905. A 37 pont felsorolását l. Heiczinger, 1978. 185. p. és Móró, 1979. 211-212. p. (4. sz. jegyz.).

906. A kunykókról l. „Az egyensúly lassú felbomlása" c. fejezetben az életmódról szóló résznél a Kolozsvárról írottakat.
907. SML. Inquisitiones 1710-1772. Nro. 13.
908. L. erről Paládi-Kovács, 1974. és Bódi, 1993.
909. Schwicker, 1883. 113-114. p.
910. Mészáros, 1975. 133. p.
911. Tóth, 1994. (Cigányok a ...) 56. p.
912. BML. IV. 1003. b. 1152/1791 és 29/1792.
913. Schramm, I. 103. p.
914. A szexuális magatartás és a házasság XVIII. századi megítéléséről és néhány cigány vonatkozásáról l. Tóth, 1991.
915. Néhány kunszentmártoni példát említ Kakuk, 1993. passim.
916. A II. József kori rendeleteket a korábbiakhoz hasonlóan l. a függelékben! Az itt hivatkozott rendelet különböző helyeken megjelent fordítása egyaránt Heiczinger Jánostól való, ezt vetettem össze az eredeti latin szöveggel. E kiadásokra nem hivatkozom külön, a pontok sorszámozása alapján az egyes intézkedések könnyen megtalálhatók.
917. Szabó, 1993. 18. p.
918. SML. Inquisitiones 1716-1726. Ez az irategyüttes jelenleg a IV. 10. bb. fondba tartozik, de a raktárakban több különálló részben, egymástól távol van elhelyezve. A most hivatkozott irat az „A" terem 27. sz. szekrényben található.
919. A baranyai adatokat l. Móró, 1979. passim; a jászkun kerületből néhány példát közöl Kakuk, 1993. 188. p. A somogyi összeírások a nemesi közgyűlési jegyzőkönyvekbe vannak bekötve, átlapozással könnyen megtalálhatók. A tolnai cigányösszeírások külön gyűjteményt alkotnak, az összeírások segédleteiből a katalóguszámok alapján azonosíthatók.
920. Vö. Heiczinger, 1978. 192. p.
921. Vö. MCD. 121. p.
922. Soós István szíves közlése a bécsi Staatsarchivban található források alapján.
923. ZML. IV. 9. 1783. évvégi főadószedői számadások (nro. 1023-1031.) mellékletei.
924. Vö. Wilhelm, 1993. 30-31. p.
925. L. erről a következő fejezetet!
926. L. a függelékben!
927. L. erről a vármegyékről szóló részt!
928. BAZML. IV. 501. e. 444/1797.
929. Vö. Heiczinger, 1978. 189-190. p.

930. A törvény részletét l. MCD. 75. p. L. még Déry, 1908. 33. p.
931. A fiskális cigányokról, a csoportok elnevezéséről l. Zsupos, 1993.
932. L. Zsupos, 1988. és Zsupos, 1993.
933. Az aranymosókról l. Déry, 1908. 33-34. p.
934. Déry, 1908. 34. p. alapján.
935. A rendeletek tartalmát ismerteti Déry, 1908. 35. p. Az erdélyi rendeletekkel részletesen foglalkozik az 1794. évi tervezet is, l. a következő fejezetben az erdélyi országgyűlésekről szóló részben!
936. MCD. 75. p.
937. TML. IV. 1. b. Regstr. 1750. fasc. 3. nro. 325.
938. Vö. Szomszéd, 1987. 162. p. Közli a losonci cigányok instanciáját, melyben kérik az Ipoly mentén való szabad mozgás engedélyezését, különben éhen halnak.
939. Barsi-Tóth, 1989. 70. p. L. még Tóth, 1993. 205. p.
940. Barsi-Tóth, 1989. 75. p.
941. Szomszéd, 1987. 162. p.
942. SML. IV. 1. b. 2. köt. 204. p. 1725. máj. 1. kgy. Ugyanez a Nagy Ljos levéltárnok által összeállított statútum-gyűjteményben is. A latin szöveg kiadva Corp. Stat. V/1. 432-433. p. Fordítása Tóth Pétertől: Kanyar, 1989. 139. p.
943. BAZML. IV. 501. f. XXVII. I. 5.
944. Corp. Stat. V/1. 464. p.
945. MCD. 102. Ford. Klima Gyula.
946. TML. IV. 1. b. fasc. 3. nro. 860.
947. MCD. 102. Ford. Klima Gyula.
948. Ennek astatútumnak még nem láttam az eredeti szövegét, így nem tudom, hogy a valachi és zingari szavak között milyen kötőszót használnak. Valószínűnek tartom, hogy itt oláh cigányokról van szó.
949. MCD. 102. Ford. Klima Gyula.
950. Corp. Stat. V/1. 581. p.
951. SML. IV. 1. b. 8. köt. 1411. p. 1751. okt. 26. kgy. Ugyanez a Nagy Lajos-féle statútum-gyűjteményben is. Fordítása Tóth Pétertől: Kanyar, 1989. 139-140. p.
952. Barsi-Tóth, 1989. 94. p. A rendelkezés pontos keltezését az MCD-hez hasonlóan nem adják meg.
953. Corp. Stat. V/1. 583-584. p.
954. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 96.
955. Corp. Stat. V/1. 594. p.

956. SML. IV. 1. b. 9. köt. 701. p. 1753. aug. 16. kgy. Ugyanez a Nagy Lajos-féle statútumgyűjteményben is. Fordítása Tóth Pétertől: Kanyar, 1989. 140. p.
957. MCD. 102-103. p. Ford. Klima Gyula.
958. Corp. Stat. II/2. 38. p. A hivatkozott korábbi rendelkezések még feltárandók.
959. BML. XI. 601. A bólyi uradalom főszámadásai 1744-1747. 36. doboz. Az összeírás címe: Conscriptio Arendae Inclyti Dominii Bolly et quidem pro Anno 1744.
960. Szomszéd, 1987. 162. p.
961. A siklósi összeírások: BML. XI. 606. A kecskeméti összeírásokat kiadta Iványosi-Szabó, 1993. passim. A kecskeméti cigányok demográfiai sajátosságait elemzi Iványosi-Szabó, 1993. 22-28. p.
962. A kecskeméti cigányok mezővárosi munkamegosztásban elfoglalt helyéről l. Iványosi-Szabó, 1993. 17-22. p.
963. Vö. Tóth, 1993. 206. p. és Iványosi-Szabó, 1993. 20. p.
964. SML. Officialia 1795-1848. Acta et Facta Judiciaria a die 12-ma Mensis Novembris Anni 1748-vi inchoando continuative vero Anno 1749-no per me infrascriptum usque ad diem 8-vam Mensis Januarii Anni 1750-ini peracta et ad Archivum I Cottus Simigiensis Sequenti ordine Sub decursu Generalis Congregationis ad id est praefixae resignata. No. 19. (Schót József szolgabíró iratai). Több deutrum van egy füzetbe kötve, az írás már csaknem teljesen elhalványodott, ezért a szöveg nem mindenütt olvasható.
965. BAZML. IV. 1. b. XI. I. 97.; SOA. Turnianska Zupa, 234. lt. tétel, 39. doboz. Azt a szöveget használtam, amit Gömör vármegye küldött Torna és Borsod vármegyének. Az irat nem az eredeti statútum szövegét tartalmazza, hanem a szomszédokhoz intézett levél, amelyben saját rendelkezéseihez hasonlók meghozatalára kérik a többieket.
966. Uo. Mivel a vármegyék levelezési gyakorlatában nincs jelentős különbség, mostantól a címzési, megszólítási, keltezési és záró tisztelgő formulákat elhagyom.
967. TML. IV. 1. b. Regestr. 7341. fasc. 3. Nro. 1346. és BAZML. IV. 501. b. XI. I. 98. Tolna Pest megyétől kapta meg másolatban Heves levelét.
968. TML. IV. 1. b. Regestr. 7341, fasc. 3. Nro. 1346.
969. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 99. Fogalmazvány.
970. Barsi-Tóth, 1989. 101. p.
971. MCD. 103. p.
972. Corp. Stat. V/1. 613. p.
973. Corp. Stat. V/1. 611. p.

974. SML. IV. 1. b. 1758. szept. 13. kgy. 684-693. p. nro. 27-28.
975. Corp. Stat. V/1. 618. p.
976. SOA. Salamon gyűjt. és BAZML. IV. 501. b. XI. I. 100.
977. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 102.
978. MCD. 104. p. A statútum dátumát nem adja meg, így nem állapítható meg, hogy 1761 vagy 1762 április 24-ről van-e szó.
979. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 105.
980. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 106. és SOA. Salamon gyűjt. A Miskolcon levő példány fogalmazvány, a Kassán levő tisztázat. Utóbbi alapján írtam át a szöveget.
981. SOA. Salamon gyűjt.
982. Corp. Stat. I. 470. p.
983. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 109.
984. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 110. Az itt hivatkozott korábbi rendelés feltehetően az 1760-as, de ezt még további kutatással kell tisztázni.
985. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 111. Fogalmazvány.
986. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 112.
987. Gömör vármegye 1767. évi közgyűlési jegyzőkönyvének 347-349. oldalán (1769. aug. 19. kgy.). Ezért a rimaszombati levéltárból származó forrásért Tóth Péterek tartozom köszönettel.
988. Uo. 359-352. p.
989. SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 184.
990. SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 198.
991. Vö. Corp. Stat. II/1. 32-33. p.
992. HBML. IV. 1011. t. 1. köt. és BML. IV. 1003. b. 216/1784.
993. Corp. Stat. V/2. 553. p.
994. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 122.
995. SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 23. nro. 121.
996. Corp. Stat. I. 489-490. p.
997. Corp. Stat. V/1. 682. p.
998. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 134.
999. Corp. Stat. V/1. 687. p.
1000. Corp. Stat. V/1. 686-687. p.
1001. A cigány gyermekek sorsáról l. Soós, 1997.
1002. Erdős, 1958. 153. p.
1003. TESZ. II. k. 530. p.
1004. Tóth, 1994 (Cigányok a ...) 48. p. alapján.
1005. SML. IV. 9. d.; FML. IV. 9. b.

1006. A szuloki adatokat l. Bognár, 1987. 223. p.
1007. A kecskeméti gyermekeket pl. helyi gazdák vették magukhoz, l. Iványosi-Szabó, 1993. 41-46. A somogyi öszeírás: SML. IV. 9. d. A baranyai összeírás mikrofilmen a BML-ban, eredeti jelzete: OSZK. Kézirattár. Fol. Lat. 289. Az összeírás címe: Descriptio Politico Topographica Comitatus Baranyensis. Az összeírás keletkezéséről l. Taba, 1975. újabban pedig T. Papp, 1997.
1008. Vö. Tóth, 1989. és Tóth, 1996. kézir. 2. 3. 3. fejezet.
1009. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 144.
1010. BAZML. IV. 501. b. XI. I. 145.
1011. L. Tóth, 1989. 64-66. p.
1012. SOA. Salamon gyűjt.
1013. SZSZBML. IV. 1. b. fasc. 18. nro. 240.
1014. MCD. 104.
1015. MCD. 124-134. p. és 99-100.
1016. Soós, 1987.
1017. Erről l. Tóth, 1991.
1018. Hajdu, 1985. 119-128. p. Ugyanez A honti emberevő per címmel, Rubicon 1996. 6. sz. 12-14. p.
1019. A Hont megyei peres iratok egy részét kiadta Vajna, 1907. 254-286. p. Ennek alapján részleges másodközlés MCD. 124-132. p. Vajna Károly szerint csak egy vádlott esetében kértek engedélyt kínvallatásra, de arra sem adtak engedélyt. Ezzel szemben Déry, 1908. 32. p. állápontja az, hogy a cigányok a tortúra hatására vallottak önmaguk ellen.
1020. MCD. 131-133. p. Sajnos a kihallgatási jegyzőkönyveket csak részlegesen és teljesen zavaros kronológiával közli.
1021. Soós István szíves szóbeli közlése.
1022. Osztojkán-Puskás, 1983.
1023. Ezért az adatért Soós Istvánnak tartozom köszönettel.
1024. Pl. MCD. 120. p.
1025. A perről megjelent korabeli cikkeket bemutatja Máté, 1994. Itt mondok köszönetet a szerzőknek, hogy elkészítették számomra ezt az összeállítást.
1026. A korabeli sajtóban megjelent tudósításokból bőségesen idéz Baratalus, 1865. L. még MCD. 133-134. p.
1027. Az ismertetendő per iratainak lelőhelye: SML. IV. 10. Nro. 1107.
1028. A szigetvári járáshoz tartozó településeket 1950-ben csatolták Somogytól Baranya megyéhez.

1029. Ezt a kifejezést Prónai Csabától kölcsönöztem. L. Prónai, 1995. több helyen.
1030. Tanulmányaik felsorolásától e helyen eltekintek, l. az e fejezethez fűzött további hivatkozásokban.
1031. A befejezetlen polgárosodásról l. Gerő, 1993. 9. p.
1032. Több magyarországi levéltárban is vannak olyan irategyüttesek e korszakból, amelyek nincsenek önálló fondként felvéve a fondjegyzékekbe, s a raktári jegyzékekből, illetve az iratcsomók címéből sem derül ki, hogy cigányokra vonatkozó forrásokat rejtenek.
1033. Pl. SML. A Normaliák 1786-1787. című csomóban.
1034. SML. Officialia 1813-1845. Bűnvádi és Rendőri Jegyzőkönyv 1843. I. nro. 1. (Siklóssy Lajos szolgabírói iratai között). L. még Prot. 1845. febr. 25. nro. 3738.
1035. SML. Officialia 1801-1848. Acta iudiciaria. Központi Járás-Bűntetető Jegyző Kőnyv 1846dik évre és 847. (Svastics Ljos főszolgabíró irataiban).
1036. Taglia = fogbér, a szökött katona elfogásáért járó jutalom.
1037. Az iratok lelőhelye: SML. IV. 1. j. A Taglia számadások 1810-1847. c. csomóban Taglia pénzekről vezetett számadás, valamint Consignatiója Azon Recepisseknek mellyeket T. N. Somogy Vármegyében összve fogdoztatott és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyerése végett a Pétsi Hadi Comissáriátusságnak által adattak. Az Acta desertorum militum 1814-1824. c. csomóban Consignatioja Azon Recepísséknek, mellyeket T: N: Somogy Vármegyébe őszve fogdoztatott, és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyerése végett a Pétsi Hadi Comissariatusnak által adattak.
1038. Heiczinger, 1977. 289. p.
1039. Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.
1040. Mezey-Tauber, 1980. 221. p.
1041. Szomszéd, 1987. 176.
1042. Soós, 1994. 237. p.; Mezey-Tauber, 1980. 221. p.
1043. Soós, 1994. 237. p.
1044. A bizottságok munkájáról l. Mályusz, 1923. 3-15. p. és Mályusz, 1926. 127-141. p.
1045. Tagjainak névsorát l. Mezey-Tauber, 1980. 222. p.
1046. Mezey-Tauber, 1980. 222. p. téved, amikor úgy véli, hogy az 1792/93. évi országgyűlésen nem foglalkoztak a rendszeres bizottsági munkálatokkal.
1047. Hóman-Szekfű, V. k. 84-87. p.; Soós, 1994. (3. jegyz.) 244. p.

1048. SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az iratot a nemesi közgyűlés iratai közül emelték ki, a megyei bizottság 1784. március 18-án terjesztette a generális congregatió elé.

1049. SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az irat eredeti jelzete nem volt megállapítható, valószínűleg a főszolgabírói iratok közül emelték ki. A levél utóirata: „Tornai Kapitány Urat meg kerestem az Tedeum Laudamus iránt, de tsak azt felelte, hogy már akkor Sepsiben lészen, más Commendansa ottan lészen, ha eleresztik el fog jönni."

1050. Planum episcopi Josephi Zabráczky de mendicorum ac vagabundorum regulatione. L. Mezey-Tauber, 1980. 222. p.

1051. MOL. N 102. 5. k. Projectum Pauli Fay I. Comitatus Tornensis Vice-Comitis de Regulatione Zingarorum. -Anno 1793. Die 18a Martii Sessio in Publico Politicis Suae Celsitudinis Regiae Domini Regni Palatini Celebrata est. Nro. 28., 324-327. p.

1052. Soós, 1994. 238 241. p.

1053. Soós, 1994. 239. p.

1054. Soós, 1994. 240. p.

1055. V. ö. Mályusz, 1926. 672. p.

1056. A szóbanforgó események történetére Soós István tanulmányán kívül l. még Mályusz, 1926. 669., 672., 688. p.

1057. V. ö. Mályusz, 1926. 672. p.

1058. A munkálatokat elhalasztó 1805: 8., 1808: 10. tc. -ről l. Mezey-Tauber, 1980. 222. p.

1059. Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis quoad objecta Articulo 67. anni 1791. renicolariter sibi delata elaboratum. Tomus II. Posonii, 1826. XIX. sz. melléklete: Projectum regulationis Zingarorum. Mezey-Tauber, 1980. (60. jegyz.) 222. p. téved, amikor ezt a mellékletet azonosnak tartja Fáy Projectumával. A tervezet megtalálható: MOL. N 117. Vegyes Könyvek, 220. k.

1060. Soós, 1994. 242-243. p.

1061. Soós, 1994. 242. p.

1062. BML. IV. 1/b. 1832. szept. 12. Nro. 2472-2473. A közgyűlési jegyzőkönyvek számozott kötetekből álló, paginált tisztázati példányait jelenleg restaurálják, ezért a füzetekből álló, sorszámozatlan és paginálás nélküli eredeti fogalmazványokat használtam, melyeket a BML. segédleteiben tévesen másolatoknak neveznek.

1063. BML. IV. 1/b. 2886/1832.

1064. BML. IV. 1/b. 2642/1832.

1065. BML. IV. 1. /b. 2782/1832. és 2784/1832.
1066. BML. IV. 1/b. 3267/1832.
1067. A megyék állásfoglalásainak összefolalását l. Barta, 1966. 151-173. p. és Gergely, 1974.
1068. Baranya megye közgyűlésén október 31-én olvasták fel. BML. IV. 1/b. 2763/1832.
1069. SML. IV. 1/b. 1832. nov. 5. Nro. 3221.
1070. A baranyai rendek előtt ezeknek a vármegyéknek a munkálatait is csak október 31-én olvasták fel. BML. IV. 1/b. 2761/1832. és 2763/1832.
1071. BAZML. IV. 501/e. 121. k. 1517-1518. p. E forrást idézi Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 2. fejezet.
1072. Opinio de domiciliatione et regulatione zingarorum. E munkát közzétette Herrmann, 1893. (Dokumente). Herrmann a következő megjegyzést toldotta az erdeti irat latin címéhez: [Elaborat aus dem Jahre 1794 seitens durch den LXI den LXIV G. A. c. J. 1791. entsendeten Administrativen Commission Druckschrift ohne Ort und Jahr. 17 S. Folio Landesarchiv in Bp. Nr. 201. 1975.]. Herrmann közleménye alapján ismerteti a munkálatokat Déry, 1908. 33-37. p. Herrmannra és Déryre támaszkodva érdemi ismertetés nélkül említi a bizottsági állásfoglalást Mezey-Tauber, 1980. 223. p.
1073. A közigazgatási bizottság tagjainak névsorát l. Mezey-Tauber, 1980. (66. jegyz.) 223. p.
1074. A cento olyan vastag posztó, melyet általában a teherhordó állatok nyerge alá helyeztek.
1075. L. erről Herrmann 1893. (A cigányok...) 102. p.; Déry, 1908. 440. p.; Mezey-Tauber, 1980. 223. p.
1076. Tagjainak névsorát l. Herrmann, 1893. (A cigányok...). 95. p.; Déry, 1908. 38. p.; Mezey-Tauber, 1980. (69. jegyz.) 223. p.
1077. A „Czigányok megtelepitése" c. tervezetet közzétette Herrmann, 1893. (A cigányok...). Herrmann alapján ismerteti a projectumot Déry, 1908. 38-42. p. és Mezey-Tauber, 1980. 223-224. p. A Herrmann Antal által közölt szöveget értelemzavaró kihagyásokkal és megfelelő magyarázatok nélkül újra közli MCD. 111-118. p. Herrmann forráspublikációját használtam, a szövegrészek idézésénél az általa követett szövegszerinti közlésmódon nem változtattam.
1078. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 95. p.
1079. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 95. p.
1080. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 96. p.
1081. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 96-97. p.

1082. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 98. p.
1083. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 97. p.
1084. Ezt a jegyzőkönyvet nyomtatásban is kiadták: Az erdélyi nagy fejedelemség MDCCCIXdik Esztendöröl MDCCCXdikre által nyujtatott, és Szent Jakab havának 9dik napjától fogva, Kolosvár városában folytatva tartatott országos gyűlésének jegyző könyve. Kolozsvár, 1811.
1085. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 102-103. p.
1086. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 103-105. p.
1087. SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az iratot a nemesi közgyűlés iratai közül emelték ki, eredeti jelzete: I 1837/5. A leiratot 1837. szeptember 5-én olvasták fel a nemesi közgyűlésben.
1088. L. Heiczinger, 1978. 170-171. p. (Kogalniceanu, 1840. alapján).
1089. Vö. Fraser, 1996. 204. p.
1090. Vö. Fraser, 1996. 212. p.
1091. Soós, 1994. 238. p.
1092. Felületesen érinti e korszak rendeleteit Szomszéd, 1987. 176. p. és valamelyest részletesebben Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.
1093. A rendeletek és rendelkezések lelőhelyének áttekinthetősége érdekében táblázatba foglaltam a levéltári jelzeteket. A táblázatot l. a függelékben.
1094. A rendeletet említi Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.
1095. A rendeletet említi Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.
1096. Vö. Balogh, 1959. 294. p.
1097. Forrásunk terminológiája sokszor nem egyértelmű és nehezen fordítható. A korabeli összeírások a különféle napszámos munkákra is hasonló gyűjtőnevet használnak, s a megélhetésre vonatkozó rovatban a manuale labore (= keze munkájából) kifejezést tüntetik fel. A rendelet manualium operum kifejezését az opus (= munka, mű, foglalatosság, dolog) szó használata miatt kézművességnek fordítottuk, de az is lehetséges, hogy tágabb körű jelentésben használták, s a kétkezi megélhetési módok összességét érthetjük alatta.
1098. A formula kérdőpontjainak ismertetését l. az „Új összeírások" c. alfejezetben, Borsod megye 1797. évi összeírásánál!
1099. A szöveg értelméből úgy tűnik, hogy itt a mendicatio szót főként koldulás jelentésben használják, de mivel más forrásokból egyértelmű, hogy társadalomtörténeti szempontból szélesebbkörű jelentése a fontosabb, mindkét értelmet figyelembe véve fordítottuk le.
1100. A szabad költözési jogot (licentiatio libera migratio) a középkor óta több törvény is szabályozta (1351, 1397, 1405, 1504, 1514, 1556). Itt az 1791: 35. tc. -

ről van szó. A jobbágy, hogyha kifizette adóit, rendezte tartozásait, költözési szándékát Szent Mihály napig (szept. 29.) bejelentette, s megkapta a földesúr és az alispán által aláírt levelet, évente egyszer, Szent Gergely napja (március 12.) körül eltávozhatott.

1101. A két 4052. sz. alatt kiadott rendelet még ekkor is tévesztéseket okozott. Ebben a rendeletben tévesen február 21-re teszik a keltét.

1102. A rendeletet említi Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.

1103. A kérdéses szöveg: „...Passuales, aut Attestata pro mediato Itinere extradare praesumat (sic!)". Az utolsó szó elől kimaradt: haud.

1104. „...Passuales, aut Attestata pro mediato itinere extradare haud praesummat."

1105. A hivatkozott rendeleteknél nyomdahibákat vétettek.

1106. A rendelet teljes szövegét idézi Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.

1107. Vö. Herrmann, 1893. (A cigányok...) 101. p.

1108. Az öszeírás három járásból maradt fenn. BAZML. IV. 501/e. 1797. Nro. 444. (szendrői j.), Nro. 445. (egri j.), Nro. 1399. (szentpéteri j.).

1109. A szabolcsi összeírásról l. Balogh, 1959. A pásztorok összeírásának formuláját az 1794. évi rendelet 1. sz. melléklete tartalmazza. Az összeírások lelőhelye: SzSzBML. IV. 1. b. 1796: Fasc. 12. No. 725. (Ö:460), 1799: Fasc. 15. No. 902. (Ö:463).

1110. A leirat lelőhelye: BML. IV. 1/b. 741/1809. Azt, hogy pontosan mely vármegyékből és mely évekből maradtak fenn félévenkénti összeírások, további lokális kutatásoknak kell tisztázni.

1111. Az 1828. évi összeirásról l. Bottló, 1957.

1112. HBML. IV. 1011/t. fasc. 10. (DVÖ. 43.). A debreceni összeírásokért itt mondok köszönetet Szilágyi Gáborné levéltárosnak.

1113. Az összeírás lelőhelye: BAZML. IV. 501/e. 1827. Nro. 1340. Ez az összeírás sajnos csak a miskolci járásból áll rendelkezésre. Nem tudom, hogy azért, mert csak ez maradt fenn, vagy azért, mert egyedül az itteni szolgabíró tartotta fontosnak hivatali kötelességének teljesítését. Az 1794. évi rendelet szerint a pásztorok összeírásának egy példányát a szolgabíróknak mindig kéznél kellett tartaniok.

1114. A népösszeirások történetéről l. Thirring, 1903. és Thirring, 1936.

1115. A Somogyra vonatkozó iratok lelőhelye: SML. IV. 1. a. 1837. nov. 2. Nro. 3728.; 1841. febr. 1. Nro. 655.; 1841. máj. 1. Nro. 1666.; 1841. nov. 2. 4067.; 1842. febr. 1. Nro. 404.

1116. VeML. IV. 1/b. 2594/1837. (dec. 11.). A Veszprém megyei öszeírásért Hudi József főlevéltárosnak tartozom köszönettel.

1117. BML. IV. 1003/b. 1837. Nro. 2788.; TML. Ö:253.; BAZML. IV. 501/e. 1838. Nro. 2900. (csak a miskolci járásból maradt fenn, néhány adatát közli Bodgál, 1965. 525-526. p.) A nógrádi összeírások adatait közli Szomszéd, 1987. 176-185. p. (az összeírások Nógrád megyében is a nemesi közgyűlés iratai között találhatók, a pontos jelzeteket l. Szomszédnál 65., 73-77. jegyz.). A somogyi összeírásról biztosan tudjuk, hogy megküldték a helytartótanácsnak, ám eddig sem a megyei levéltárban, sem az országos levéltárban nem sikerült fellelnem. Kecskemét összeírását kiadta Iványosi-Szabó, 1993. 44-46. p.

1118. Vö. Kovács, 1895. 288. p.

1119. Adatait közli Kovács, 1895. 388-389. p.

1120. BML. IV. 1/b. 827/1838 és 1018/1838. Az 1018. sz. irat is a 827. sz. alatt található. Előzmény: 2645/1837.

1121. A 451/1839. és 552/1839. sz. alatt adták be a járási tisztviselők a megyei közgyűléshez. L. ugyanezeket a számokat a megyei közgyűlési jegyzőkönyvben. Még nem tudom, hogy ez az 1839-es összeírás az 1837-ben elrendelt összeírás helytartótanács által előírt megismétlése volt-e, vagy újabb, az előzőtől független akció.

1122. BML. IV. 1/b. 1040/1840. Az irat a 328/1841. sz. alatt található.

1123. Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 1. fejezet.

1124. BML. IV. 1003/b. 1847. Nro. 13.

1125. A korabeli Magyarországot 52 vármegye (46 magyar, 3 szlavóniai, 3 horvátországi), 4 szabad kerület és 47 szabad királyi város alkotta. A határőrvidék közvetlenül a bécsi Kriegsrat alá tartozott.

1126. Varga, 1980. 178. p.

1127. Varga, 1980. 179. p.

1128. A statútumot ismertető átirat lelőhelye: BML. IV. 1/b. 706/1791.

1129. Corp. Stat. V/1. 695-696. p. Az eredeti statútum Vas vármegye nemesi közgyülésének 1791. évi jegyzőkönyvében található a 2168. oldalon.

1130. Az 1791 előtti statútum nem jelent meg nyomtatásban, az eredeti iratot pedig még nem sikerült megtalálnom.

1131. Corp. Stat. II/1. 498-499. p. A szöveghez Óvári Kelemen és Kolosváry Sándor által fűzött lábjegyzet szerint Bereg vármegye 1792. július 2-án és aug. 8-án, 1793. szept. 8-án és 1794. jan. 22-én is hozott szabályrendeleteket a cigányokról. Ezek közül még egynek sem adták ki a szövegét, a Bereg vármegyei nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek kutatására pedig még nem volt alkalmam (az eredeti szövegek azokban találhatók).

1132. Szószerint: a falusi bíró botja alá. Ez a szövegrész úgy értendő, hogy hétköznapi ügyekben a cigányok saját vajdáiknak engedelmeskedjenek, elismerve egyidejűleg a falusi biró közigazgatási és biráskodási joghatóságát is. Azt, hogy pontosan meddig terjed a vajda jogköre és mely ügyek azok, amelyek már a bíró elé tartoznak, nem tartották szükségesnek részletezni.

1133. Ez az összírás még feltáratlan, végrehajtásának körülményei tisztázatlanok.

1134. Sajnos még ezeket a jelentéseket sem ismerjük.

1135. Utalás a vármegye korábbi cigányügyi munkálataira, ezekről l. a XVIII. századdal foglalkozó fejezetet.

1136. Bács vármegye többi vármegyéhez intézett átiratának lelőhelye: BML. IV. 1/b. 1838/1803.

1137. A nógrádi statútumokat közli Szomszéd, 1987. 173-174. p.

1138. A statútum első példánya nincs a közgyűlési iratok között. A megalkotásáról szóló feljegyzést l. az 1822. évi megyei közgyűlési jegyzőkönyvben 1209. sz. alatt.

1139. SML. IV. 1/a. 1357/1822 (aug. 12.).

1140. BML. IV. 1/b. 2342/1816. A kérelemlevél aug. 27-én érkezett a közgyűléshez.

1141. BML. IV. 1/b. 2141/1813. Az átirat 1813. október 20-án érkezett meg a baranyai közgyáléshez, s november 4-én olvasták fel.

1142. SML. IV. 10/v. proc. crim. (1811-1816).

1143. Elmosódás miatt egy szó olvashatatlan.

1144. Az 1817-es statútum keletkezésének körülményeit még nem tudtam pontosan rekonstruálni, s nem találtam meg az eredeti szöveget sem. Megszületésében az 1816-os mezővárosi kérelemnek fontos szerepe lehetett. A szabályrendelet tartalmáról annyi állapítható meg, hogy általános lótartási és lókereskedési tilalmat rendelt el. Sikertelen végrehajtása miatt valószínűleg ugyanezt ismételték meg 1822-ben, akkor a cigányok nem reagáltak a rendeletre, de valószínű, hogy a helyzet nem sokat változott öt esztendő alatt.

1145. BML. IV. 1/b. 1973/1817.

1146. Az elárverezett javak jegyzékének lelőhelye SML. IV. 1/a. 1262/1802. (nov. 4.). Az irat címe: Dráva Fokrul el szökött Kolompár Czigányok el adatatott Joszaginak Consignatioja.

1147. A leiratot júl. 31-én kapták meg Baranyában és aug. 10-én olvasták fel (nro. 2055.). Az irat jelenlegi lelőhelye: BML. IV. 1/b. 2152/1822.

1148. BML. IV. 1/b. 2194/1822.

1149. 5 krajcárt érő rézpénz

1150. SML. IV. 1/a. 1357/1822.
1151. BML. IV. 1/b. 2877/1823.
1152. BML. IV. 1/b. 349/1824.
1153. Részletesen l. a társadalomtörténeti részben a mendikációnál!
1154. SML. IV. 1/a. 2904/1826. A jegyzőkönyv eredeti fogalmazványát használtam.
1155. Iványi (ma Drávaiványi) és Bogdása Baranya, Révfalu pedig Somogy megyéhez tartozott. Ma Révfalu is Baranya megyében van. Akkor Drávafok is Somogyhoz tartozott, ma Baranyában van.
1156. Ebből az instanciából arra lehet következtetni, hogy a cigányokat elfogták; az ellenük folytatott eljárás iratai nincsenek meg.
1157. A hosszan húzódó ügy valamennyi irata egy helyre került a vármegyei levéltárban: SML. IV. 1/c. Nro. 1097. (1804. máj. 22.).
1158. A per lelőhelye: ZML. IV. 14/n. fasc. 35. Nro. 74.
1159. A szövegnek ezen a részén mintegy három-négy szó elmosódott. A keresztnév kikövetkeztethető, a többi szó pedig az 54 váltóforint címleteinek leírása.
1160. BML. IV. 1/b. 3953/1845. és SML. IV. 1/a. 3977/1845.
1161. A megyei átirat megtalálható BML. IV. 1/b. 1715/1846.
1162. Tartalmi ismertetését adja Tóth, 1996. kézir. 2. 4. 3. fejezet. Rövid részletet idéz belőle Szomszéd, 1987. 175-176. p. Az átirat megtalálható: SML. IV. 1/a. 1543/1837., valamint SOA. (Kassa), Salamon Pál gyűjtése. Az iratot Salamon Torna vármegye közgyűlési irataiból emelte ki, eredeti jelzete I 5/ 1837. Somogyban az április 24 -i, Tornában a május 22-i nemesi közgyűlésen olvasták fel a tolnaiak átiratát.
1163. Szomszéd, 1987. 176. p.
1164. BML. IV. 1/a. 1865/1837. Az eredeti fogalmazványt használtam.
1165. BML. IV. 1/b. 3295/1837.
1166. BML. IV. 1/b. 2818/1838. A cédulára ezt írták: „a Relatio ide tartozando ki vétetett".
1167. A nógrádi iskolákról a Tudományos Gyűjteményben megjelent leírást közli Szomszéd, 1987. 175. p.
1168. A követutasítást közli Szomszéd, 1987. 175. p.

FÜGGELÉK

Királyi és helytartótanácsi rendeletek 1724-1787

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
1.	1724. dec. 4.		Azokat a cigányokat, akik nem követtek el bűncselekményt, a földesurak fogadják birtokaikra és gondoskodjanak arról, hogy tisztességes életmódot folytassanak és a közbiztonságot ne veszélyeztessék. Azokat, akik nincsenek földesuraknak alávetve, a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze. Ha valamely cigány az összeírásnak akár csak egy szál bottal is ellene szegül, eljárás nélkül kivégezhető. A már elítélteket ki kell végezni, a főbenjáró bűnben vétkesnek talált 16 éven felüli cigányok is kivégezhetők. A bűnt elkövetett asszonyokat R (relegata=száműzött) betűvel kell megbélyegezni, ismételt bűnelkövetés esetén pedig kivégezni. A három hónapos határidőn belül magukat meggondoló, életmódváltásra és letelepült, munkavégzésre hajlandó vándorcigányok személyesen jelentkezzenek a helyi magisztrátusoknál vagy a vármegyék alispánjainál. Őket külön össze kell írni, s személyleírást kell róluk készíteni. A kóborlók 16 éven felüli gyermekeit időről időre össze kell fogdosni, kikérdezni és azután a szomszédos tartományokba vagy vármegyékbe űzni őket.	BAZMLT. IV. 501. f. XI. I. no. 53. TML.IV.1.b. Regestr.1687. fasc.3.nro.306. FML.IV.1.c. fasc.IX.nro.2. Tartalma: Tóth P. kézir. Fordítása: Heiczinger, 1978. 230-231.p. MCD. 81-82.p.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
			Minden cigánynak személyesen kell megjelennie az összeírók előtt, s ezt útmenti hirdetésekkel és minden lehetséges egyéb módon a tudomásukra kell hozni. A falusi lakosoknak, főképpen a molnároknak, meg kell tiltani, hogy a cigányoknak fegyvereket adjanak, illetve más úton-módon segítsék őket. A lakosok kötelesek bejelenteni a helyi elöljáróságnak vagy a katonai hatóságoknak, hogyha cigány gonosztevőkről van tudomásuk, illetve be kell jelenteniük, hogy hol vannak a cigányok szállásai.	
2.	1725. ápr.18.		Többféléről szóló rendelkezés, köztük a gyújtogatókról, valamint a kóborlók és veszélyes emberek elűzéséről. Külön is szó esik a cigányok és koldusok kitiltásáról, illetve korlátozásáról, mely tárgyban az 1724. szeptember 16-án és 28-án hozott rendeletekre utalnak.	BAZMLT.IV. 501.f.III.I. nro.57. TML.IV.1.b. Regestr. 1749. fasc.3.nro.324.
3.	1725. okt.26.		A cigányokat bíró földesurak a saját birtokaikra kössék meg őket. A kóborlókat pedig az összes utakon és mindenféle módon igyekezzenek utolérni és elűzni abból a határból, ahol találják őket. Egyebekben az 1724-es rendelet az irányadó. Ugyanebben az intimátumban általános rendelkezések a koldusok és útlevéllel nem rendelkezők csavargásának megakadályozására.	TML.IV.501.b. Regestr.1749. fasc.3.nro.324.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
4.	1732. jan.26.		Visszaélések miatt általános rendelkezések az ötvösökről. Ezzel kapcsolatban utasítják a törvényhatóságokat, hogy a zsidó és cigány ötvösök tevékenységét is vizsgálják meg. Milyen minőségű és mennyiségű ezüstöt és aranyat használnak fel, hogyan dolgoznak, s az efféle mesterségekből biztosítani tudják-e megélhetésüket.	BAZMLT.IV. 501.f.XIV.I. nro.19. Említi: Tóth P. kézir.
5.	1732. júl.30.		L. 1732. január 26.!	BAZMLT.IV. 501.f.XIV.I. nro.23. Említi: Tóth P. kézir.
6.	1733. ápr.10.		L. 1732. január 26.!	BAZMLT.IV. 501.f.XIV.I. nro.26. TML.IV.1.b. Regestr. 2910. fasc.4. nro.158. Említi: Tóth P. kézir.
7.	1733. júl.7.		Többféle intézkedést tartalmazó vegyes rendelet. Az országban vándorló különféle görög és zsidó kereskedők mellett a borhamisítás és az istenkáromlás büntetése kapcsán általánosságban szól a cigányokról, akiknek szokása az átkozódással való káromkodás, sőt a lopás is, s csaknem mindenféle bűnöknek átadták magukat. Kóborlásuk megakadályozása érdekében az 1724-es rendelet betartására utasít.	BAZMLT.IV. 501.f.XIV I. nro.28. Említi: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte száma	tartalma	lelőhelyek
8.	1738. okt.24.	Utasítás a katonai hatóságok számára. Ne engedjenek be az erdélyi és bihari részekből, valamint a délvidékről cigányokat, zsidókat, örményeket, rácokat, koldusokat. A már területükön tartózkodóknak a Dunán való átkelését és az ország belseje való szivárgását akadályozzák meg.	BAZMLT.IV.5 01.f.XII.III. nro.228. Említi: Tóth P. kézir.
9.	1739. ápr.14.	Az előzőhöz hasonló rendelkezés az aradi és temesi részekről.	BAZMLT.IV.5 01.f.XII.III. nro.242. Említi: Tóth P. kézir.
10.	1739. ápr.17.	Trencsén, Túróc, Nyitra, Árva, Liptó és más felvidéki vármegyék lezárása a görögök, rácok, cigányok, zsidók, koldusok, valamint a sáfrányt áruló tótok előtt.	BAZMLT.IV.5 01.f.XII.III. nro.243. TML.IV.1.b. Regestr.4080. fasc.4.nro.242. Említi: Tóth P. kézir.
11.	1743. szept. 13.	A helytartótanácsnak gyakran jelentik, hogy az ország néhány megyéjében tolvajok és rablók kóborolnak, különösen a népek szégyenletes, a szomszédból *(e Vicinia)* már többször elűzött söpredéke, melyet közönségesen német cigányoknak neveznek *(vulgus zingaros germanicos appellat)*. Figyelmeztetik a törvényhatóságokat a veszélyre, s felhívják a figyelmüket, hogy az 1743. július 30-án kiadott rendelet értelmében a csavargókra és veszélyes emberekre szigorúan ügyeljenek. Ahol kézre kerülnek késlekedés nélkül ítélkezzenek felettük, akiről bebizonyosodik, hogy bűncselekményeket követett el, azt pallos, kerékbetörés, vagy kötél által végezzék ki.	TML. IV. 1. b. Regstr. 5029. fasc.3. nro.898.

sor-szám	a rendelet kelte száma	tartalma	lelőhelyek
12.	1758. ápr.6.	A földesurak birtokaikra fogadhatnak olyan cigányokat, akik nem követtek el törvénytelenségeket és nem volt közük gonosztevőkhöz. A földesurak kötelesek gondoskodni a cigányok állandó letelepedettségéről *(fixa domicilia)*, meg kell akadályozniuk a kóborlást és el kell űzniük a vándorló cigányokat.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.54. FML.IV.1.c. fasc.XXV. nro.75. Tartalma Tóth P. kézir. Fordítása: Heiczinger, 1978.175-176.
13.	1760. febr.8.	A katonaszökevények gyakorta a cigányoknál találnak menedéket, az ő településeken kívüli sátraikban *(tugurium)* rejtőznek el és nekik adják el ruháikat, felszerelésüket.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.55. TML.IV.1.b. Regestr.7631. fasc.3. nro.1393. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1978. 177. p.
14.	1760. nov.27.	A törvényhatóságok a területükön élő cigányokat szorítsák állandó lakóhelyre *(fixa domicilia)*, igyekezzenek kiemelni őket a tudatlanságból és elérni, hogy magukévá tegyék a keresztény erkölcsöket, s általában a keresztény normákat betartó közhasznú emberekké váljanak.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.56. TML.IV.1.b. Regestr.7726. fasc.3. nro.1421. FML.IV.1.c. fasc.XXII. nro.15. Tartalma Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger 1976, 232-233.p. Említi: Vissi, 1973. 85. p.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
15.	1761. dec.10.		Eltörlik a „cigány" népnevet, aki ezentúl ezt használja, azt megbüntetik. A cigányokat fel kell venni a céhekbe. A cigányok regulációjának alapelveként az állandó lakóhelyre *(fixa domicilia)* kényszerítést kell tekinteni. A cigányok semmilyen okból sem vándorolhatnak, a törvényhatóságok ne adjanak számukra útlevelet. Azok a földesurak, akik hajlandók cigányokat befogadni, adjanak nekik kétkezi munkát, házhelyet a maguk faluinak területén *(fixa mansionum loca in territorio possessionum suarum)*, továbbá segítsék őket a házépítésben. A mesterségekhez, főleg kovácsoláshoz értő cigányokat némi pénzzel is segítsék. A törvényhatóságok írják össze azokat a kóborló cigányokat, akik egyetlen földesúr pártfogása alatt sem állnak, kényszerítsék őket letelepedésre, igyekezzenek elérrni, hogy a helységek lakosaival azonos sorsban és közösségben élve arra kényszerüljenek, hogy családjukat becsületes munkával tartsák el. Semmi módon ne tegyék lehetővé, hogy kóborolhassanak, tiltsák meg számukra lovak tartását és ne adjanak nekik útlevelet. Igy elérhető, hogy ne kövessenek el lopásokat és rablásokat. Az oláh cigányok *(Valachi Zingari)* Erdélyből való beszivárgását akadályozzák meg, Magyarországra való vándorlásuknak már Erdély határainál elejét kell venni.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.58. FML.IV.1.c. fasc.XXIX. nro.4. Tartalma: Tóth P. kézir. Fordítása: Heiczinger, 1978. 178-179. p. Említi: Vissi, 1973. 86. p.

sor-szám	a rendelet kelte száma	tartalma	lelőhelyek
16.	1762. febr.15.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat a „cigány" népnév eltörlésére. Ugyanúgy kell bánni velük, mint az ország többi lakosaival. Ugyanúgy be kell őket sorozni katonának, hogyha alkalmasak a szolgálatra.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.60. TML.IV.1.b. Regestr.7923. fasc.3. nro.1478. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.
17.	1762. szept.27.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat, hogy az 1761. dec. 10-i rendeletet szigorúan tartsák, illetve tartassák be.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.61. TML.IV.1.b. Regestr.8013. fasc.3. nro.1495. FML.IV.1.c. fasc.XXX. nro.17. Idézi: Heiczinger, 1976.235.p.
18.	1763. febr.28.	A korábban cigánynak nevezett népség öltözetében is alkalmazkodjon a környezetéhez.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.62. TML.IV.1.b. Regestr.8094. fasc.3. nro.1520. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte száma	tartalma	lelőhelyek
19.	1764. febr.7.	A Lengyelországból Bars vármegyébe érkezett, a Duna felé tartó cigányokra hívják fel a törvényhatóságok figyelmét, akiknél ismeretlen eredetű új veretű pénzek vannak. Ha együttesen vagy kisebb csoportokban megjelennek valamely törvényhatóság területén, annak érdekében, nehogy a köznek ártsanak, esetleg csalásokat kövessenek el, tartóztassák fel őket. A vezetőiket kikérdezve alapos vizsgálatot végezzenek: győződjenek meg, hogy honnan van útlevelük, vagy a vándorlásra feljogosító megbízásuk, milyen útlevéllel és mikor, milyen határon léptek Magyarországra, nem külömben arról is, hogy hol és kitől kapták a pénzt, pontosan mennyit, eddig merre jártak és mit csináltak, megy vármegyékben és helységekben mennyi ideig tartózkodtak. Körülményesn vizsgálják meg a pénzeket és ha gyanúsakat vagy hamisakat találnak, egyet-kettőt küldjenek fel a helytartótanácsnak. Minderről és az esetleges újabb információkról sürgősen tegyenek jelentést.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.63. TML.IV.1.b. Regstr.8238. fasc.3. nro.1557. A rendelkező rész ismertetése nélkül, a cigányok Bars vármegyébe érkezését említi Tóth P. kézir. és Heiczinger, 1978. 181. p.
20.	1766. febr.17.	A cigányokat állandó lakóhelyre *(fixa domicilia)* kell kötelezni, mezei munkákra és iparra fogni. A földesurak és tisztjeik a cigányoknak nem adhatnak útlevelet, az eddig kiadott útlevelek érvényüket vesztik, azokat, akik ilyenekkel vannak úton, vissza kell kísértetni korábbi lakóhelyükre.	BAZMLT.IV. 501.f.III.IV. nro.15. FML.IV.1.c. fasc.XXXIII. nro.6. SOA.243.lt.44. dob. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger,1976.

sor-szám	a rendelet kelte száma	tartalma	lelőhelyek
21.	1767. dec.10.	Ahogy azt már az 1761. december 10-én kibocsátott rendeletben is meghagyták, a következő év február végéig az összes cigány családot a törvényhatóságok írják össze, az idegeneket és a távollevőket is. A következő év, vagyis 1768. júliuásig a cigányok álljanak úrbéri szolgálatba, s addigra legyenek jobbágyi vagy zselléri lakóhelyeik *(habitaculum)*. A következő összeírásban már fel lehessen tüntetni, hogy a cigány családok melyik földesúrhoz szegődtek, vagy melyiknek lettek a jobbágyai. Ha ezt követően is találhatók lesznek sátrak *(tentoria)* és földbe ásott kunyhók *(subterranea gasula)*, azokat a falusi bíróknak le kell romboltatni vagy fel kell gyújtatni. A cigányokkal jó előre tudatni kell, hogy azokat, akiknek az előírt határidőig nem lesz állandó lakóhelye *(fixa domicilia)*, mint közveszélyes embereket és csavargókat le kell őket tartóztatni és ameddig nem intézkednek róluk útépítésre, vagy más közmunkára kell kötelezni. A gyermekek nem járhatnak meztelenül, ha mégis, szüleiket testi fenyítéssel kell büntetni, a gyermekeket pedig meg kell vesszőzni. A felnőttek alkalmazkodjanak a falusiak ruházkodásához. A nők nem járhatnak ezentúl egy szál hosszú vászonban vagy kötényben *(ut foeminae semet longo hactenus usitato linteamine involvant)*. A törvényhatóságok járjanak közben a cégeknél, hogy a cigány gyermekeket oktassák mesterségekre. Eltörlik a vajdaság intézményét, s minden cigányt a falusi bírók alá rendelnek. Megtiltják a lótartást, kivéve ha valaki ténylegesen kereskedik lovakkal és az állatokról hiteles iratai vannak. Megtarthatják lovaikat azok is, akiknek a jobbágytelken való gazdálkodáshoz szükségük van rá.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.64. SZSZBML. IV.1.b.fasc.18. nro.8. TML.IV.1.b. Regstr.9174. fasc.3. nro.1776. BéML.IV.1.b. 15./1768. FML.IV.1.c. fasc.XXXV. nro.6. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1976.235-237. Fordítása: Heiczinger, 1978. 233-234.p. MCD. 84-85.p. (tévesen 1769-re keltezve).

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
22.	1769. jan.26.		A Morvaországból kiutasított szakolcai cigányok ügye kapcsán utasítja a törvényhatóságokat, hogy ismételten hirdessék ki azokat a rendeleteket, amelyekben a cigányoknak halálbüntetés terhe alatt megtiltják az örökös tartományokba való beutazást [1749. dec.1-i és 1754. aug. 15-i rendelet]. Amíg nem alkalmazkodtak a „cigány" nevet megszüntető és a más népek életmódjához való alaklmazkodást előíró rendletekhez, Cseh- és Morvaországba nem mehetnek be semmilyen ürüggyel. Sem a helységek elöljárói, sem maguk a törvényhatóságok, sem más személyek ne adjanak a cigányoknak Cseh- és Morvaországba szóló útleveleket, sőt tartsák vissza őket az oda történő utazástól. Mellékletben a szakolcai cigányok személyleírásai.	BAZMLT.IV.1. 501.f.XI.I. nro.65. SZSZBMl.IV. 1.b.fasc.18. nro.60 TML.IV.1.b. Regestr.9490. fasc.3. nro.1838. SOA. Salamon gyűjt. A rendelkező rész nélkül a szakolcai cigányok esetét ismerteti Heiczinger, 1978. 181. p.
23.	1769. febr.13.		Emlékeztetik a törvényhatóságokat az 1767. dec. 10-i rendelet előírásaira. Megismétlik a cigányok letelepedésére és lakóhelyére, az asszonyok és gyermekek öltözködésére, a gyermekek céhes oktatására, a vajdai intézmény eltörtlésére, valaminta lótartásra vonatkozó pontokat.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.1. nro.66. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.14. nro.7. TML.IV.1.b. Regestr.9490. fasc.3. nro.1838. VeML. IV. 1002.b. 40/1769. SOA. Salamon gyűjt.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
24.	1769. jún. 2.		Az 1780. június 19-én kiadott rendelkezés hivatkozik rá, még nem találtam meg.	
25.	1769. júl.14.	2106.	A törvényhatóságok ne tiltsák meg különbségtétel nélkül minden cigánynak a lótartást. A cigányoknak annyi ló tartását engedélyezzék, amennyire munkájuk végzéséhez és fuvarozáshoz szükségük van. A cigányok egyáltalán nem lakhatnak földkunyhókban, kötelezzék őket, hogy másokhoz hasonló, de a szomszédéval össze nem ragasztott házat építsenek.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.69. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.85. TML.IV.1.b. Regestr.9490. fasc.3. nro.1838. FML.IV.1.c. fasc.XXXVI. nro.132-133. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1976.237.p. Heiczinger, 1978. 180. p.
26.	1769. júl.24.	2542.	Csak a rendeleteknek megfeleően rendezett helyzetű cigányoknak lehet olyan útlevelet adni, amellyel más helységbe vagy más törvényhatóság területére mehetnek, de csoportoknak nem, kizárólag egyes személyeknek. Az útlevélben pontosan fel kell tüntetni az utazó vezeték- és keresztnevét, s a hivatalnokoknak meg kell győződni arról, hogy az utazás valóban szükséges. Az útlevél nélkül kóborló cigányokat őrizet mellett vissza kell kísérni az előző lakóhelyükre.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.70. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.93. TML.IV.1.b. Regestr.9490. fasc.3. nro.1838. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
27.	1772. márc.23.	1252.	A törvényhatóságok a cigányok 1768. júliusa utáni helyzetéről, vagyis az 1767. december 10-én kiadott rendelet végrehajtásának eredményéről kötelesek jelentést tenni.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.71. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.292. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.
28.	1773. febr.22.	877.	A régebbi rendeleteket megerősítő intézkedések: Ha valahol még a cigányok sátrakban *(tentorium)* és földalatti kuhyhókban *(subterranea gasula)* laknak, a helységek bírái romboltassák le, akkor is, ha a cigányok ellenállnak. Azokat a cigányokat, akik három hónapon belül nem gondoskodnak maguknak állandó lakóhelyről, mint kóborlókat el kell fogni. A cigányok ruházata legyen hasonló azon falu lakosainak ruházatához, ahol laknak. A gyermekek ne járjanak mezetelenül, az asszonyok se burkolják magukat egy szál kötényben *(linteum)*. Akik ezeknek az újból kihírdetendő rendelkezéseknek ellenszegülnek, azokat testi fenyítéssel büntessék. A vajdákat tegyék le, minden cigány a falusi bírók alá lett rendelve. Új intézkedések: A falusi bírók akadályozzák meg a cigányok döghúsevését, aki ilyet tesz azt egy hónapon át kenyéren és vizen kell böjtöltetni a vármegyei börtönben. Az egy hónap lejártával fizikai állapotának figyelembe vételével elviselhető mértékben korbácsolják vagy vesszőzzék meg.	BAZMLT.IV.501.f.XI.I. nro.73. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.38. nro.24. SML.IV.1.a.1773.nro.25. Prot. 2. 75-78. p. FML.IV.1.a./1. Tomus 15.124.p. Tartalma Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger,1976. 237-238.p. Linzbauer, 1852. 634. p. alapján. Fordítása: Heiczinger, 1978. 234-235. p.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
			A cigányok nem tarthatnak lovat, meglevő lovaikat el kell árverezni, az összeg kétharmadát oda kell adni a cigány lótulajdonosnak, egy harmad a bejelentőt illeti. Előfordul, hogy a cigányok muzsikálás és kovácsolás ürügyén kóborolnak és életük nagyobb részét elhenyélik. Azokat, akik a kovács mesterségben jártasak, rendelkeznek a szükséges szerszámokkal, házuk van a faluban, mesterségük folytatásában, mint hasznosakat meg kell tartani. Nem szabad lerombolni a házaikat, hanem rá kell őket kényszeríteni, hogy valóban mesterségükből éljenek meg. Hasonlóképpen munkára kell kényszeríteni azokat is, akik ezidáig csak a lakodalmakban zenéltek. A gyermekeket el kell választani szüleiktől és ki kell adni parasztokhoz, akik napi három krajcárt kapnak minden gyerek után, amíg azok nem képesek dolgozni. Ahol nagy számban vannak ilyen gyermekek, azokról a törvényhatóságok tegyenek jelentést a helytartótanácsnak, hogy ellátásukról egységesen intézkedni lehessen. A plébánosoknak kötelessége a cigányokat ingyenesen oktatni, a gyermekeket tanítani, akiket a céhek is kötelesek felvenni. A törvényhatóságok intézkedjenek, hogy a mesterségre alkalmas cigány gyermekeket lehetőleg inkább iparosokhoz adják. Ezentúl tilos a cigány nyelv használata, a cigányok beszéljék környezetük nyelvét.	

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
			A cigányokkal is az urbárium szerint kell bánni, s jobbágyi, házas zselléri, vagy házatlan zselléri állapotuk szerint kötelesek adót fizetni a házi pénztárba. Az összeírásokba neocolonus néven vegyék fel őket. A törvényhatóságok ne csak a cigányokkal szembeni tilalmak betartására és a büntetésre figyeljenek oda, hanem arra is, hogy a házzal rendelkező, jobbágyi szolgáltatásokat teljesítő, regulált cigányokat senki ne bánthassa, sőt igyekezzenek őket jutalmazni. Mellékletben a 12 pontos összeírási formanyomtatvány. Ennek felhasználásával kötelesek a szolgabírók a cigányokat félévente összeírni és jelentést is tenni. A vármegye által ellenőrzött összeírásokat és jelentéseket küldjék fel a helytartótanácsnak.	
29.	1774. jan.3.	90.	Az 1773. január 3-án kelt rendelet pontosítása. A 2 évesnél idősebb, 12 évesnél fiatalabb cigánygyermekeket lehet, illetve kell elvenni a szüleiktől és parasztokhoz adni. A 12 éven felülieket szolgálatra vagy mesterség tanulására kell adni. Lovat csak a jobbágytelekkel rendelkező cigányok tarthatnak, de csakis munkavégzés céljából, semmiféleképpen sem kereskedhetnek lovakkal. A szolgabírók negyedévente kötelesek ellenőrizni a kerületükbe tartozó cigányokat és jelentést tenni a vármegyének.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.75. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.39. nro.85. SML.IV.1.a. 1774.nro.4. Prot. 1. 109. p. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
30.	1774. jún.30.	2985.	A katolikus cigánygyermekeket katolikus parasztokhoz, a nem katolikusokat nem katolikusokhoz kell adni. Ha kevés a katolikus lakos, akkor a cigánygyermek nem katolikusoknál is elhelyezhető, ám a plébánosnak ügyelnie kell, hogy katolikus nevelést kapjon, s ezt a befogadó paraszt nem gátolhatja. Hogyha nem katolikus vagy vallásnélküli cigány szülők gyermeke árva lesz, akkor katolikus hitben kell nevelni és csak katolikus paraszthoz lehet adni.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.77. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.39. nro.98. SML.IV.1.a. 1774.nro.15. Prot. 2. 131-132. p. FML.IV.1.c. fasc.XLI. nro.98. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1976.239.p. Heiczinger, 1978. 183. p.
31.	1775. márc.2.	926.	Cigány ember csak akkor köthet házasságot, hogyha előzetesen igazolja, hogy jobbágy, szolgálatban áll, valamilyen mesterséget űz, esetleg valamely más törvényes feltétel lehetővé teszi, hogy feleséget és gyermekeket tudjon eltartani. A bizonyságleveleket a szolgabírók adhatják ki, egyéb igazolásokat a papok ne fogadjanak el, s erre a püspökök is utasítsák őket.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.79. SML.IV.1.a. 1775.nro.10. Prot.2.24.p. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.25. nro.2. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
32.	1775. máj.4.	2070.	A vármegyék ne adjanak útlevelet csavargóknak, főként azoknak, akiket ezidáig cigányoknak neveztek, különösen akkor ne, ha csapatokban kóborolnak.	BAZMLT.IV.1. 501.XIV.II. nro.143. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.22. FML. IV. 1. c. fasc. XLII. nro. 96. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1978. 183. p.
33.	1775. júl.10.	19.	A március 2-án hozott rendelkezés kiegészítése. A plébánosok a házasodni szándékozó cigányoktól csak az illetékes szolgabíró által kiállított igazoló leveleket fogadhatják el, melyben tanúsítja, hogy a cigány rendelkezik megfelelő megélhetési lehetőséggel. A cigányok közül csak a tényleg nyomorúságos állapotúak koldulhatnak, ők is csak a lakóhelyükön. Azokat, akik búcsúk és vásárok idején faluról - falura járnak és a valóban rászorultak alamizsnáját elorozzák, a megyei orvosok vizsgálják meg, s ha kiderül, hogy nem igazi koldusok, büntessék meg őket. Cigány ember másik cigánynál nem lehet házatlan zsellér.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.81. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.39. nro.4. SOA. Salamon gyűjt. Tartalma: Tóth P. kézir.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
34.	1779. dec.27.	6216.	Cigány katonákat nem lehet szabadságolni *(ablicenciare)*, a már szabadságon levőket hívják vissza alakulataikhoz.	BAZMLT.IV. 501.f.IV.VI. nro.107. Tartalma: Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1978. 184. p. a rendelet kiadását tévesen 1780. február 3-ra teszi, ezt az időpont, amikor a rendeletet Fejér vármegye nemesi közgyűlésén felolvasták.
35.	1780. jan.21.	492.	A cigányok adózásánál a nem-cigány adózók terheit vegyék alapul és ugyanúgy vessék ki a vármegyei és az állami adót. A rendszabályozáshoz olyan mértékben fogjanak hozzá a törvényhatóságok, amekkora haszon származhat abból a köz javára. Tűrhetetlen lenne, hogyha a cigány gyermekek nevelésébe fektetett, a házi pénztárat terhelő összegekből nem jutna a háziadó terheit viselő többi adózó javára. Melléklete a 37 pontos össszeírás formanyomtatványa. A féléves felmérésekhez ettől kezdve ezt kellett használni.	SZSZBML.IV. 1.b.fasc.15. nro.227. SML.IV.1.a. 1780.nro.10. Prot.1.528.p. FML.IV.1.c. fasc. LVII. nro.45. Idézi: Heiczinger, 1976. 240-241.p. Heiczinger, 1978. 185. p.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
36.	1780. jún.19.	19.	Az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt elrendeleik, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be az 1761. dec. 10-i, 1764. febr. 7-i és 1769. jún. 2-i rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. Ha ilyen csoportok érkeznek területükre, akkor tartóztassák fel őket és végezzenek olyan alapos vizsgálatot, amelyet az 1764. febr. 7-i rendeletben is előírtak. Vegyék el tőlük az útleveleiket és a szomszédos vármegyékkel együttműködve kísérjék vissza őket korábbi helyükre *(ad loca priorum mansionum)*.	BML.IV. 1003.b.1780. nro.194.
37.	1781.jún. 28.	4191.	A cigány katonákat csak akkor lehet szabadságolni, illetve elbocsátani *(ablicenciare)*, ha bizonyítani tudják, hogy van miből élniük.	BAZMLT.IV. 501.f.IV.VI. nro.145. Tartalma: Tóth P. kézir.
38.	1782. júl.1.	4482.	Figyelmeztetik a törvényhatóságokat az 1780. jan. 21-én bevezetett összeírási ívek félévenkenti rendszeres és pontos felterjesztésére, mivel őfelsége tájékozódni akar a cigányok állapotáról, hogy közhasznú életmódra vezethessék őket.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.89. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.94. BML.IV.1003. b.1782. nro.657. SOA. Salamon gyűjt.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
39.	1782. okt.21.	7510.	A cigányok nem gátolva a rendszabályozásukra hozott rendeletektől, szolgálatkeresés ürügyén az ország különböző részein kóborolnak és kihágásokat követnek el, sőt az erdőkben elbújdosva rabolnak is. A közbiztonság érdekében legalább a cigányok helyi megrendszabályozására tegyenek javaslatokat a törvényhatóságok és küldjék meg a helytartótanácsnak.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.90. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.18. nro.122. SOA. Salamon gyűjt. FML. IV. 1. c. fasc. XLIX. nro. 271. Említi Tóth P. kézir. Idézi: Heiczinger, 1978. 186. p. téves datálással.
40.	1783. jan.28.	740.	Közli a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tilalmazó rendeletet. Ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket és tegyenek jelentést.	BAZMLT.IV. 501.f.XXIV. III. nro.28. BML.IV.1003. b.1783.nro.303

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
41.	1783. okt. 9	9817.	Az 59 pontos resolutio. Melléklete Bács vármegye 1782.dec.2-án kelt helytartótanácshoz intézett levele. Somogy megyében a latin nyelvű rendelettel egy helyen egy kis alakú füzetben magyar nyelvű kivonatos változat is, amelyről még nem tudom, hogy a helytartótanácstól származik-e, vagy Somogy vármegye adatta ki. Az utóbbi látszik valószínűnek, mert máshonnan eddig nem került elő hasonló.	BAZMLT.IV. 501.f.XI.I. nro.92. SOA.Torna vm.lt.kgy. ir.I781/3. SML.IV.1.a. 1783.dec.2. kgy.no.3. Prot.2.939.p. BML.IV.1003. b.1783.nro.60. SOA. Salamon gyűjt. Említi Tóth P. kézir. Fordítása: Heiczinger, 1978. 235-241.p. MCD.85-89.p. Kivonata: Vissi, 1973. 87-89. p.
42.	1783. nov.6.	10787.	A cigány katonák elbocsátásával kapcsolatban a korábbi rendelkezés betartására utasítják a törvényhatóságokat. L. 1781. jún. 28.	BAZMLT.IV. 501.f.XXVI.I. nro.49. SML.IV.1.a. 1784.nro.4. Prot.1784.1.k. 13.p. BML.IV.1003. b.1784.nro.150 SOA. Salamon gyűjt.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
43.	1783. dec.1.	11687.	A cigány katonákat csak hat évi szolgálat után bocsáthatják el, de csak akkor, hogyha becsületesen viselték magukat és elbocsátásuk után megélhetésüket tisztességes földműves *(agricultura)*, iparos *(opificia)* vagy napszámos *(mercenaria)* munkávak tudják biztosítani, ellenkező esetben továbbra is alakulatuknál maradnak.	BAZMLT.IV. 501.f.IV.VI. nro.206. SML.IV.1.a. 1784.nro.12. Prot.1784.1.k. 57. p. SZSZBML.IV. 1.b.fasc.8. nro.97. BML.IV.1003. 1784.nro.157. FML. IV. 1. a. 18. köt. 514. p. Idézi: Heiczinger, 1978. 184. p.
44.	1784. febr.16.	3721.	Intézkedés az összeírásokról. A törvényhatóságok rendszeresen küldjék fel a félévente esedékes táblázatokat, a jövőben járások szerint összesítsék és aláírással hitelesítsék.	BAZMLT.IV. 501.f.XXI.II. nro.129. SOA.Torna vm.389.lt. 164.dob.
45.	1784. márc.29.	6972.	Annak érdekében, hogy a cigánygyermekek könnyebben tanulhassanak mesterséget, kötelezik a céheket, hogy fogadják be őket. A cigány inasoktól ne kérjék a legénnyé válásért járó felszabadítási taxát *(taxa elibertationis)*, hanem az iansévek alatt munkájukkal egyenlítsék azt ki.	BML.IV.1003. b.1784. nro.375.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	tartalma	lelőhelyek
46.	1785. szept.27.	23523	Az új ügyvitelről szóló rendelkezés 7. pontja: Miután korábban a „cigány" elnevezést teljesen eltörölték, a törvényhatóságok és a földesurak úgy bánjanak ezekkel az emberekkel, mint bárki mással. A kóborlókkal szemben az érvényben levő rendelkezések szerint kell eljárni.	BAZMLT.IV. 501.f.IV.II. nro.164. Tartalma: Tóth P. kézir.
47.	1787. febr.20.		A Departamentum Zingarorum megszüntetése. Fel kell hagyni azzal a gyakorlattal, hogy a cigánygyermekekről a házi pénztárból gondoskodjanak. Ezentúl az árvaügyi előírások szerint kell kezelni őket. Ha maradnának olyan gyermekek, akiknek nem lenne pártfogója, ne hagyják őket sorsukra, hanem a törvényesen megszabott időn túl is fizessék értük a tartásdíjat, amíg nem találnak az új rendelkezésnek megfeleő megoldást.	Idézi: Heiczinger, 1977.289.p. Fordítása: Heiczinger, 1978. 193. p.

A táblázat elkészítéséhez Heiczinger J., Tóth P. és Vissi Zs. tanulmányaira, valamint saját levéltári kutatásaimra támaszkodtam. Valamennyi rendeletnél az eredeti latin szöveget vettem figyelembe és a tartalmi ismertetést annak alapján végeztem el. Elsősorban a rendeletek érdemi, új előírásokat tartalmazó rendelkező részeit közlöm, a végrehajtás körülményeire és az előzményekre vonatkozó leírás csak akkor szerepel, hogyha a rendelet megértéséhez nélkülözhetetlen, egyébként a főszövegben foglalkozom vele. A reguláció általános elveit és egy-egy konkrét intézkedést is többször megismételnek, ezek újabb és újabb leírását nem tartottam szükségesnek.

A lista összeállításához segítséget nyújtott a Tolna Megyei Levéltárban, a cigányösszírások között (Ö:243.) található, közgyűlési iratokból kiemelt jegyzék, amely az 1758 és 1775 közötti cigányokra vonatkozó rendeleteket (mandata) sorolja fel, valószínűleg a vármegyei levéltárnok állíthatta össze a megyei közgyűlés kérésére.

Hasonló történt Baranya megyében 1777-ben, ám ott nem egyszerű lajsromot, hanem az 1761 és 1777 közötti rendeletek magyar nyelvű kompilációját szerkesztette meg a vármegyei levéltárnok, Hoitsy Mihály alispán utasítására. Ez az összeállítás 20 pontban foglalja össze a legfontosabb cigányügyi rendelkezéseket, de nem követi a rendeletek kibocsátásának időrendjét. Ennélfogva elsősorban nem arra alkalmas, hogy megállapíthassuk, egyáltalán milyen rendeletek születtek, hanem arra, hogy segítségével egyrészt bepillantást kapjunk a rendeletek végrehajtásának mechanizmusába, másrészt pontos képet nyerjünk arról, miképpen értelmezték egy törvényhatóságban a latinul írt rendeleteket. Szóban forgó forrásunk leginkább tehát a korabeli terminológia értelmezése miatt fontos. Hoitsy alispán 1777. októberében körörzvényként bocsátotta útjára a fordításgyűjteményt, éppen azzal a céllal, hogy az uradalmi tisztek, a városi és falusi elöljáróságok a vármegyei hivatalnokokkal egyformán értelmezzék és hajtsák végre a rendeletek előírásait.

A „körözvényt" a Baranya Megyei Levéltár visszahelyezetlen feudális kori iratai között találtam meg két példányban, az egyik fogalmazvány, a másik tisztázat. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének iratai közül emelték ki őket. A kettő együttes felhasználásával közli a szöveget Móró, 1979. 220-224. p. Ugyanő a 211. lapon (2. sz. jegyzet) megadja néhány rendelet vármegyei közgyűlési lelőhelyét, ami segítségemre volt a kronológia tisztázásában. A baranyai jegyzőkönyvi helyek felsorolásától a táblázatban eltekintettem. Több rendeletet bemásoltak a nemesi közgyűlés jegyzőkönyveibe Somogy megyében is, ilyenkor a közgyűlési iratok (IV. 1. a.) jelzetén ezt Prot. (SML. IV. 1. b.) jelzéssel a táblázatban is megadtam.

A táblázat a rendelet (mandatum) és a rendelkezés (resolutio) fogalmába sorolható, valamennyi törvényhatóságra, azaz vármegyére, szabad királyi városra és kiváltságos kerületre kötelező helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazza. A hivatalos értesítések, leiratok (intimátum) közül azok kerültek be, amelyek nem csupán tájékoztató jellegűek, hanem szabályozást is megfogalmaznak. Ilyen pl. a Morvaországból kiutasított szakolcai cigányokról szóló értesítés, amely szoros értelemben nem rendelet, de a konkrét ügy kapcsán minden törvényhatóság számára kötelező intézkedést is tartalmaz. A korabeli latin és magyar szóhasználatban az iratfajták elnevezései keverednek, gyakran használják az összefoglaló jellegű emanatum kifejezést, illetve a normatíva, parancsolat, rendelés szavakat.

A rendeletek és rendelkezések az Országos Levéltárban a Helytartótanácsi Levéltár *Benigna Mandata* és *Benigna Intimata* nevű fondjaiban, valamint a *Departamentum Zingarorum* anyagának *Normales circa Regulationem Zingarorum* című irategyüttesében találhatók, az utóbbiban kivonatok. A kutatás könnyebb volt a területi levéltárakban, főleg ott ahol a rendeletek külön gyűj-

teményt alkotnak, így a táblázatban az Országos Levéltári jelzetek nem szerepelnek részletesen.

A rendeletek minden törvényhatósági levéltárban a közgyűlési jegyzőkönyvekben, vagy a közgyűlési iratokban maradtak fenn. Utóbbiak nincsenek mindenhol egyformán rendezve, a fondok és állagok neve sem azonos, bár azonos iratfajtákat foglalnak magukban. A legfontosabb különbség, hogy a törvényhatósági levéltáron belül kialakítottak-e önálló gyűjteményes fondokat. Az alábbi felsorolás azoknak a fondoknak a jelzetét közli, amelyben a rendeletek az egyes levéltárakban fellelhetők. Borsod kivételével ez minden esetben az általában *Acta politica* vagy *Acta congregationum* címmel ellátott közgyűlési iratokat jelenti. Az is előfordul, hogy a tematikus rendezés ellenére a rendeletek több fondban vannak szétszórva. Pl. Baranya megyében is van a vármegyei levéltáron belül *Mandata et intimata* nevű gyűjteményes fond, a cigányügyi rendeletek több egyébbel együtt mégis az *Acta congregationumban* keresendők.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML): a *Mandata et Intimata et Politica* c. irategyüttesben (IV. 501. f.) találhatók a cigányügyi rendeletek, amely tkp. eredetileg a közgyűlési iratok része, de a tematikus rendezés következtében különáll a közgyűlési iratok törzsét alkotó *Acta Politica* c. irategyüttestől (IV. 501. b.), melyben egyéb cigány tárgyú iratok lelhetők fel.

Tolna Megyei Levéltár (TML): IV. 1. b.

Somogy Megyei Levéltár (SML): IV. 1. a. Itt a vármegyei levéltáron belül a közgyűlési iratok és a jegyzőkönyvek (IV. 1. b.) a szokásostól eltérő jelzetet kaptak.

Szabolcs-Szatmár.Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML): IV. 1. b.

Fejér Megyei Levéltár (FML): IV. 1. c.

Baranya Megyei Levéltár, benne Pécs város (BML): IV. 1. b. és IV. 1003. b.

Békés Megyei Levéltár(BéML): IV. 1. b.

Statní Oblastní Archív, Kassa (SOA): Salamon Pál gyűjtése, illetve Torna vármegye közgyűlési iratai, valamint szolgabírói iratai. Salamon e fondokból emelte ki az iratokat, de gyűjtése nem teljes. Torna vármegye levéltárában bőséggel találtam olyan iratokat, amelyekre ő nem bukkant rá. Ha az irat jelenleg az ő gyűjteményében található, akkor ezt adom jelzetként, hogyha magam tártam fel, akkor a leltári tétel (lt.) és a doboz (dob.) számát.

Szolgáljon ez a lista egyúttal a levéltári rövidítések magyarázatára is. A táblázatban nem szereplő levéltárak:

MOL. = Magyar Országos Levéltár
ZeML. = Zemplén Megyei Levéltár, mint a BAZML. fióklevéltára
SRKL. = A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének Levéltára
HBML. = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
SZML. = Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár
VeML. = Veszprém Megyei Levéltár
ZML. = Zala Megyei Levéltár
SL. = Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

Helytartótanácsi rendeletek 1791-1846

sor-szám	a rendelet kelte	száma	hivatkozott korábbi rendelet(ek)	lelőhelyek
1.	1791. okt.28.	20227.		BML.IV.1003.b. 1791.no.1701. BML.IV.1.b.1791. no.1165. BAZML.IV.501. e.1791. no.29631.
2.	1792.	6965		BZML.IV.501. e.1792.no.994.
3.	1794. márc.21.	4052.		BML.IV.1.b.no.370. SML.Normatívák 1770-1868. I. SzSzBML.IV.1.b. 1794.Fasc.10.no.725.
4.	1795. júl.3.	13783.		BML.IV.1.b.1795. no.752.
5.	1796. márc.8.	5126.	1794.no.4052. (márc. 21.) 1795.no.13783.	BML.IV.1003.b. 1796.no.505. BML.IV.1.b.1796. no.307.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	hivatkozott korábbi rendelet(ek)	lelőhelyek
6.	1798. okt.2.	23473.		BML.IV.1.b.1798. no.1304. BAZML.IV.501.e. 1798.no.2806.
7.	1800. jún.17.	14333.		BML.IV.1.b.1800. no.1014.
8.	1801. jún.30.	13590.	1800.no.14333.	BML.IV.1003.b. 1801.no.1434. BML.IV.1.b. 1801.no.1157.
9.	1801. szept.29.	20443.	1795.no.13783. 1796.no.5126.	BML.IV.1003.b. 1801.no.1975. BML.IV.1.b. 1801.no.1598.
10.	1801. dec.1.	25897.	1800.no.14333. 1801.no.13590.	BML.IV.1.b.1802. no.83. SOA. Salamon gyűjt.
11.	1805. aug.21.	20386.	1800.no.14333. 1801.no.13590. 1801.no.25897.	BML.IV.1003.b.1805. no.2062. BML.IV.1.b.1805. no.1075.
12.	1807. jún.23.	12532.		BML.IV.1003.b. 1807.no.1595.
13.	1807. aug.25.	18102.		BML.IV.1003.b. 1807.no.2044. BML.IV.1.b.1807. no.863.
14.	1808. máj.17.	10373.	1805.no.20386.	BML.IV.1003.b.1808. no.1409.
15.	1811. szept.3.	22231.	1800.no.14333. 1801.no.13590. 1801.no.25897.	BML.IV.1003.b.1811. no.2073. SOA.Torna vm.392. lt.165.dob. BML.IV.1.b.1811. no.2172.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	hivatkozott korábbi rendelet(ek)	lelőhelyek
16.	1812. szept.9.	22356.		BML.IV.1003.b. 1812.no.1808. SOA.Torna vm.392. lt.165.dob.
17.	1813. márc.9.	5477.		1842.no.41454.hiv.rá
18.	1813. márc.23.	7303.	1812.no.22356.	BML.IV.1003.b. 1813.no.776. SOA.Torna vm.392.lt.165.dob.
19.	1813. júl.27.	18666.		1846.no.19304.hiv.rá
20.	1814. dec.27.	33467.	1812.no.22356. 1813.no.7303.	BML.IV.1003.b. 1815.no.332.
21.	1815. aug.8.	22606.	1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467.	BML.IV.1003.b. 1815.no.2473.
22.	1816. jan.16.	1815.		1817.no.5435.hiv.rá
23.	1817. febr.25.	5435.	1816.no.1815.	BML.IV.1003.b. 1817.no.882. BML.IV.1.b.1817. no.813.
24.	1821. aug.28.	23038.	1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467.	BML.IV.1003.b. 1821.no.2201. SOA.Torna vm. 393.lt.165.dob.
25.	1823. szept.23.	23965.		BML.IV.1.b.1823. no.2877.
26.	1832. aug.28.	22165.	1794.no.4052. (márc.21.) 1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467.	BML.IV.1003.b. 1832.no.2564. BML.IV.1.b.1832. no.2652.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	hivatkozott korábbi rendelet(ek)	lelőhelyek
27.	1833. máj.14.	12652.	1794.no.4052.(márc.21.) 1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467. 1832.no.22165.	SML.IV.1.a.1833. no.1794. BML.IV.1003.b. 1833.no.1565.
28.	1835. márc.31.	9125.	1794.no.4052. (márc.21.) 1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467. 1832.no.22165. 1833.no.12652.	BML.IV.1003.b. 1835.no.1039. BML.IV.1.b.1835. no.929.
29.	1836. júl.19.	20794.	1794.no.4052. (márc.21.) 1812.no.22356. 1813.no.7303. 1814.no.33467. 1832.no.22165. 1833.no.12652. 1835.no.9125.	BML.IV.1.b.1836. no.2232.
30.	1837. máj.2.	13521.	1794.no.4052. (márc.21.) 1796.no.5126. 1805.no.20386. 1835.no.9125.	BML.IV.1003.b.1837. no.1541. BML.IV.1.b.1837. no.1448. SOA.Torna vm.kgy.ir. 1837.szept.5. Salamon gyüjt.
31.	1837. szept.19.	28510.		SML.IV.1.a.1837. no.3728. BML.IV.1003.b. 1837.no.2737. BML.IV.1.b.1837. no.2645.

sor-szám	a rendelet kelte	száma	hivatkozott korábbi rendelet(ek)	lelőhelyek
32.	1838. jún.26.	20836.	1794.no.4052. (márc.21.)	BML.IV.1003.b.1838. no.2154. SML.IV.1.a.1838. no.3959. BML.IV.1.b.1838. no.2778.
33.	1841. okt.26.	36942.	1835.no.9125. 1837.no.13521.	BML.IV.1.b.1841. no.3344.
34.	1842. aug.9.	29394.	1836.no.20794. 1837.no.13521. 1841.no.36942.	BML.IV.1003.b.1842. no.2905. BML.IV.1.b.1842. no.3811.
35.	1842. nov.8.	41454.	1813.no.5477. 1842.no.29394.	BML.IV.1003.b.1843. no.571. BML.IV.1.b.1843. no.382. SML.IV.1.a.1843. no.1913. SOA.Torna vm.395.lt. 165.dob.
36.	1843. ápr.18.	15221.		BML.IV.1003.b.1843. no.1626.
37.	1845. márc.26.	10886.		1846.no.19304.hiv.rá
38.	1846. aug.4.	19304.	1794.no.4052. (márc.21.) 1842.no.41454. 1845.no.10886.	SML.IV.1.a.1846. no.3952. SOA.Torna vm.kgy.ir. 1846.dec.9. I 843/4. Salamon gyüjt. (az eredeti nyomtatvány és egy kéziratos megyei másolat). BML.IV.1.b.1846. no.3931. BAZML.IV.501.e.184 6.no.3907.

Az 1833. előtti rendeletek feltárást jelentősen megkönnyítette az a lista, melyet Baranya megye levéltárának segédje készített a megyei közgyűlés utasítására. A levéltári segédet 1832. október 30-án, az 1832. no. 22165. sz. rendelet kézhezvételekor utasították, hogy keresse ki a korábbi rendeleteket és másolatban juttassa el a járási tisztviselőkhöz. 1832. április 15-ig még hozzá sem kezdett a feladathoz, ekkor megsürgették és két hónap múlva bemutatta a kikeresett rendeleteket a közgyűlésen. Újabb fél év elteltével, 1833 őszére a rendeletek másolatai is elkészültek egy lista kíséretében, amely 11 rendelet felsorolását tartalmazza. Az erre vonatkozó iratok és a lista lelőhelye: BML. IV. 1. b. 1833. no. 2379.

A XVIII. századiakhoz hasonlóan ezt a táblázatot is a területi levéltárakban található források alapján szerkesztettem meg.

Bibliográfia

Acton, 1994. = ACTON, Thomas A.: Egység a különbözőségben. In: Népr.2. 89-98. p.

Albert, 1993. = Albert Ernő: Adatok a háromszéki cigányokról és költészetükről. In: Népr.1. 151-173. p.

Anjou okl. = Anjou-kori oklevéltár XI. 1327. Szerk.: Almási Tibor. Budapest-Szeged, 1996.

Anjou okm. = Anjoukori okmánytár. I-VI. Szerk.: Nagy Imre. Bp. 1878-1891.

Aparna Rao, 1985. = APARNA, Rao: Les nomades méconnus. L' Homme 25 (3): 97-120.

Apor, Metamorphosis = Apor Péter: Matamorphosis Transylvaniae (1739). Br. Apor Péter verses művei és levelei. I. Szerk.: Szádeczky Lajos. Bp. 1903.

Bácskai, 1967. = Bácskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle IX. (1967).

Bakó, 1954. = A tiszaigari cigányok fémművessége. Néprajzi Értesítő XXXVI. (1954) 239-258. p.

Bakó, 1994. = Bakó Ferenc: Cigány kézművesek egy alföldi falu társadalmában. In: Népr. 1. 44-48. p.

Bal, 1909. = Bal Jeromos: A Szapolyaiak viszonya a Szepességhez. Szepes Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XII. évf. 1909. Szerk.: Kalmár Elek. 48-64. p.

Balázs, 1994. = Balázs Gusztáv: A kelet-magyarországi cigányok tánckultúrája. In: Népr. 2. 156-174. p.

Balogh, 1959. = Balogh István: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethnographia 70. (1959) 291-312. p.

Bánffy okl. = A Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története. Oklevéltár. Szerk.: Varjú Elemér. 1. k. 1214-1457. Bp. 1908.

Bárdosy, 1792. = Animadversiones historico-critico diplomaticae in ipus De Insurrectione nobilium auctore Josepho Keresztury, agente aulico Vindobonae 1790 vulgatum. Cum recensione Apocrisium De Banderiis Hungaricis, Viennae Anonymo Auctore 1785. editorum per Joannem Bárdosy. Budae, 1792.

Barsi-Tóth, 1989. = Barsi János-Tóth Péter: Borsod vármegye statutumai 1578-1785. Miskolc, 1989.

Barta, 1966. = A fiatal Kossuth. Bp. 1966.

Bartalus, 1865. = Bartalus István: A czigány és viszonya zenénkhez. Budapesti Szemle. Uj Folyam. III. k. 1865. 8. füzet. 107-119.p.; 9. füzet. 290-308. p.

Bartlett, 1952. = BARTLETT, D.M.M.: Münster' s Cosmographia universali'. Journal of the Gypsy Lore Society 3. sorozat, 31 (1952) 83-90. p.
Bataillard, 1888-1889. = BATAILLARD, P.: Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe in the fifteenth century. Journal of the Gypsy Lore Society 1. sorozat, (1888-1889) 185-212., 260-286., 324-345. p.; (1890-1891) 27-53. p.
Bayer, 1982. = BAYER, Vladimir: Ugorov z davlom. Procesi protiv arobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Zagreb (Tree neizmijenjene izdanje), 1982.
Benda, 1955. = Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. Bp. 1955.
Benda, 1971. = Benda Kálmán: Révay Péter ajánlólevele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból. Ethnographia LXXXII (1971) 3. 425-426. p.
Berzeviczy, 1899. = Berzeviczy Egyed: Végrendeletek és leltárak a XVI-XVII. századból. Harmadik és befejező közlemény. Történelmi Tár, 1899. 673-711. p.
Bethlen, Hist. = Bethlen Farkas: Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tom. I-VI. Nagy-Szeben, 1782-1793.
Bodgál, 1965. = Bodgál Ferenc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége. Ethnográfia, LXXVI. (1965) 521-546. p.
Bódi, 1992 = Bódi Zsuzsanna: Magyarországi cigányösszeírás a XVIII. században. Phralipe, 1992. 15-20. p.
Bódi, 1993. = Bódi Zsuzsanna: A vándor cigányok táplálkozási szokásai és a változások tendenciái. In: Népr. 1. 49-56. p.
Bódi, 1994. = Fémműves cigányok Magyarországon. In: Népr. 2. 107-115. p.
Bodó, 1987. = Cigányok a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. Krónika. Új folyam, Pécs, 1987. 169-170. p.
Bodrogi, 1962. = Bodrogi Tibor: Társadalmak születése. Bp. 1962.
Bognár, 1987. = Bognár Tibor: Fejezetek Szulok történetéből. In: Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1987.
Bolyky, 1906. = Bolyky Miklós: Egy régi vadorzási mód. Vadász-Lap. 1906. aug. 5. 288. old.
Bolyky, 1909. = Bolyky Miklós: Mátyás király vadászai. Vadász-Lap. 1909. jan. 5. 4-5.old.
Bónis-Varga-Degré, 1961. = Bónis György-Varga Endre-Degré Alajos: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961.
Borosy, 1985. = Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. III. 1681-1697. Bp. 1985.
Borosy, 1987. = Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. V. 1703-1710. Bp. 1987.

Borovszky, én. = Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Szerk. Borovszky Samu. Bp. én. Magyarország vármegyéi és városai.
Borovszky, 1909. = Borovszky Samu: Borsod vármegye története. Bp. 1909.
Bottló, 1957. = Bottló Béla: Az 1828. évi országos összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1957.
Braudel, 1985. = BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái:a lehetséges és a lehetetlen. Bp. 1985.
Brisits, 1931. = Temesvári Pelbárt müveiből. A szöveget gondozta Brisits Frigyes. Bp. 1931. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. VI. k. Cambridge, 1984.
B.S., 1891. = (Borbély Sándor): Czigány vajdák. Ethnographia, 2 (1891) 50. p.
Bruckner, 1913. = Bruckner Győző: A Szepesség zsarolói a XVI. század első felében. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából V. (1913.) 26-36. p.
Burckhardt (A szerencséről) = BURCKHARDT, Jacob: A szerencséről és szerencsétlenségről a világtörténelemben. Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai. Válogatta, az utószót és jegyzeteket írta Salyámosy Miklós. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1981. 267-287. p.
Camerarius, 1664. = CAMERARIUS, Philippus: Operae Horarum subcisivarum, sive meditationes historicae auctiores quam aute editae... Francofurti, 1664.
Carr, 1993. = CARR, E. H.: Mi a történelem? Századvég Kiadó. Bp. 1993.
Colocci, 1889. = COLOCCI, A.: Gli Zingari. Torino, 1889.
Corp. Stat. = Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye a XVI-XVIII. sz.-ból. Összegyüjték: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. I-II.1-2., III., IV.1-2., V. 1-2. köt. Bp. 1885-1904. Monumenta Hungariae juridico-historica.
Cozannet, 1973. = COZANNET, Francoise: Mythes et coutumes religieuses des tziganes. Paris. Payot. 1973.
Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. k. Bp. 1890-1913. (Reprint: 1986.)
Csánki, 1883. = Csánki Dezső: Mátyás király udvara. Századok, 1883. 515-581. p.
Csánki, 1890. = Csánki Dezső: A magyarországi cigányság történetéhez. Ethnographia I. (1890) 3. sz. 164. p.
Csánki, 1893. = Csánki Dezső: Körös megye a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. XV. k. 12. sz. 677-827. p. Bp. 1893.
Csontosi, 1877. = Csontosi János: Adalék a magyarországi czigányok történetéhez. Századok, 1877. 454-456. p.

Csürös, 1910. = Csürös Ferencz: A Debreczeni Diarium. Harmadik Közlemény. Történelmi Tár, 1910.
Daróczi, 1993. = Daróczi Ágnes: A cigány közösségek értékrendje. Népr.1. 13-17.p.
de Vaux, 1970. = VAUX DE FOLETIER: Mille ans d' histoire des Tsiganes. Paris, 1970.
Debrecen tört. = Debrecen története I-II. Szerk. Szendrey István-Rácz István. Debrecen, 1981-1982.
Defter = Magyarországi török kincstári defterek 1543-1639. Ford.: Velics Antal. Bev.: Kammerer Ernő. I-II. 1886-1890.
Demkó, 1880. = Demkó Kálmán: A lőcsei városi levéltár legrégebbi okmányai 1600-ig. Századok, 1880. 609-613. p.
Demkó, 1884. = Demkó Kálmán: Lőcse levéltárának regestruma. Századok, 1884. 179-181.p.
Demkó, 1890. = Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV-XVII. században. Bp. 1890.
Demkó, 1897. = Demkó Kálmán: Lőcse története I. Lőcse, 1897.
Demkó, 1914. = Demkó Kálmán: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1914. 210-233., 423-441., 573-638. p.
Déry, 1908. = Déry Gyula: A cigányok Európában. Monográfia három részben a cigányügy mai állásáról tekintettel múltjára és jövőjére. Bp. 1908.
Dongó Gyárfás, 1900. = Dongó Gyárfás Géza: Fenyegető levél a huszitáktól. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1900. 123-124. p.
Dömötör, 1929. = Dömötör Sándor: Cigányadomáink (Anyagösszefoglalás). Ethnographia, 1929. 82-106. p.
Dömötör, 1932. = Dömötör Sándor: A cigányok temploma. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1932. 3.
Dömötör, 1934. = Dömötör Sándor: Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok? Ethnographia, XLV-XLVI. (1934) 3-4. sz. 156-178. p.
Dömötör, 1935. = Dömötör Sándor: A felfalt templom. Ethnographia XLVII. (1935) 87- 89.p.
Enessei, 1798. = Enessei György: A' Tzigán Nemzetnek igazi eredete, nyelve, történetei, most legelőször hosszas feledékenységbül napvilágra hozattak és rendbe szedettek. Komáromban, Weinmüller Bálint betüivel, 1798.
Enessei, 1800. = Enessei György: A' tzigány nyelvrül toldalék. Győr, 1800.
Engel, Gesichte = ENGEL, J.Ch.: Gesichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlnder. II. Halle, 1798.

EOE. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta comitialia Regni Transylvaniae. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875-1898. 1-21. k. Momumenta Hungariae Historica. III/b.

Erdős, 1958. = Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. Néprajzi Közlemények, 1958. 1-2. sz. 152-173.

Erdős, 1959. = Erdős Kamill: Cigány-törvényszék /Romani-Kris/. Néprajzi Közlemények, 1959. 1-2. sz. 203-215. p.

Fábián, 1833. = Fábián Gábor: Simánd. Társalkodó 2 (1833) 46.

Fábián, 1835. = Fábián Gábor: Arad vármegye' leírása históriai, geographiai és statistikai tekintetben. I. rész. Históriai leírás. Budán, 1835.

Farkas, 1887. = Farkas Sándor: Csepreg mezőváros története. Bp. 1887.

Fáy, 1842. = Fáy István: A czigányokról. Századunk, 1842. 32. sz. 253-256. p..

Fehértói, 1968. = Fehértói Katalin: Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. Magyar Nyelv LXIV. (1968) 3. sz. 317-331. p.

Fehértói, 1969. = Fehértói Katalin: A XIV. szózadi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969. Nyelvtudományi Értekezések 68.

Fehértói, 1987. = Fehértói Katalin: A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás rövidített változata). Névtani Értesítő, 1987. 12. sz. 5-17. p.

Fejér, 1829. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Tomus quartus. Volumen III. Budae, 1829.

Fejér, 1844. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civili. Studio et opera Georgii Fejér. Tomus decimus. Volumen VI.

Fejérpataky, 1885. = Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.

Fekete, 1942. = Fekete Lajos: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942.

Fekete, 1943. = Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943.

Fekete, 1968. = Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi aadóösszeírása. Jászberény, 1968.

Fekete-Káldy-Nagy, 1962.: Budai török számadáskönyvek (1550-1580). Közzéteszi Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962.

Fekete-Nagy, 1973. = Fekete Lajos-Nagy Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest története II. k. Főszerk.: Gerevich László. Bp. 1973.

Fényes, 1851. = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik. 1-4. r. Pest, 1851. Kozma Vazul. (Reprint: 1985.)
Fessler, Gesichte = Fessler Ignác Aurél: Die Gesichte der Ungern und ihrer Landsassen. I-X. k. Leipzig, 1815-1825.
Ficowski, 1985. = FICOWSKI, J.: Cyganie na polskich drogach. 2. kiad. Krakkó, 1985.
Ficowski, 1990. = FICOWSKI, J.: The Gypsies in Poland. [Varsó, 1990.]
Finály, 1892. = Finály Henrik: A besztercei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből. XVI. k. 1. sz. Bp. 1892.
Fógel, 1917. = II. Lajos udvara. Bp. 1917.
Fökövi, 1898. = FÖKÖVI, Ludvig: Die Zigeuner-Musik in Ungarn. Monatshefte für Musik-Gesichte. Leipzig, 1898.
Fraknói, 1877. = Fraknói Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. Magyar Történelmi Tár. XXII. Bp. 1877.
Fraser, 1996. = FRASER, Sir Angus: A cigányok. Osiris Kiadó. Bp. 1996.
Fráter, 1930. = Fráter István: Brassó gazdasági helyzete a 15-16. század fordulóján. Bp. 1930.
Gelsenbach, 1985. = GELSENBACH, R.: 'Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert. Giessener Hefte für Tsiganologie (1985) 1/85. 8-16. p.; 2-3./85 3-11. p.
Gémes, 1996. = Gémes Balázs: Adatok az öcsényi beás cigányok néprajzához. A Cigány Néprajzi Napokon (Gödöllő, 1996. nov. 15-16.) elhangzott előadás.
Gergely, 1974. = Gergely András: A rendszeres bizottsági munkálatok szerepe a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásában. Tiszatáj, 1974. 6. sz.
Gerő, 1993. = Gerő András: Magyar polgárosodás. Atlantisz Könyvkiadó. Bp. 1993. East-European Non-Fiction.
Gombosi, 1929. = Gombosi Ottó: Zenei élet Mátyás király udvarában. Muzsika, 1929. IV. sz. 27-39. p.
Görög, 1993. = Görög Veronika: A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. (Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához). In: In: Népr.1. 98-116. p.
Grellmann, 1787. = GRELLMANN, H.M.G.: Die Zigeuner. Ein Historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung. Dessau-Leipzig, 1783. (2. kiadás Göttingen, 1787.).

Gronemeyer, 1987. = GRONEMEYER, R.: Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhhandlungen. Giessen, 1987.

Gyárfás, 1870-1885. = Gyárfás István: A jász-kúnok története. Szolnok, 1870-1885.

Gyimesi, 1975. = Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975. 142-167. p.

Gyöngyös város, 1984. = Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659-1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1984.

Györffy, 1963. = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.

Hajdu, 1985. = Hajdu Lajos: Bűntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp. 1985.

Hajdu, 1996. = Hajdu Lajos: A honti emberevő per. Rubicon, 1996. 6. sz. 12-14.p.

Hajdú, 1955. = Hajdú András: A Kájoni kódex egyik cigánynyelvű dala (1639). Ethnographia, 1955. 482-486. p.

Hajdú, 1958. = Hajdú András: Les Tsiganes de Hongrie et leur musique. Études Tsiganes 4. (1958) 1. sz. 4-28. p.

Hajdú, 1997. = Hajdú Imre: Cigánd története. Kézirat. Cigánd-Sárospatak, 1997. Megjelenés alatt.

Hajnal, 1936. = Az újkor története. Egyetemes történet III. Szerk.: Hóman Bálint-Szekfű Gyula-Kerényi Károly. Bp., 1936. 521. és köv. p.

Hajnóci, 1911. = Hajnóci Iván: Lőcse város büntető eljárása főbenjáró ügyekben. Közlemények Szepesvármegye Múltjából, III. (1911) 61-64. p.

Harsányi, 1909. = Buda, Pest, Kassa, Bártfa szabad királyi városok polgári jogai és régi szokásai. Történelmi Tár, 1909. 52-87., 481-509. p.

Havas, 1984. = Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2-3. sz. 209-226. p.

Havas, 1989. = Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusai. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 3-17. p.

Havas, 1994. = Havas Gábor: A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Kandidátusi értekezés. Bp. 1994.

Házi, 1924. = A Soproni magyar-latin szójegyzék. Magyar Nyelv XX. (1924) 149-168.p.

Heckenast, 1991. = Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó. Bp. 1991.

Heckeneast-Nováki-Vastagh-Zoltai, 1968. = Heckenast Gusztáv-Nováki Gyula-Vastagh Gábor-Zoltai Endre: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (a honfoglalástól a XIII. század közepéig). Akadémiai Kiadó. Bp. 1968.

Heckeneast, 1994. = Heckenast Gusztáv: Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században. Századok, 1994. 1. sz. 91-101. p.

Héd. okl. = A Héderváry-család oklevéltára I. Közlik Radvánszky Béla és Závodszky Levente. Bp. 1909; II. közli Závodszky Levente. Bp. 1922.

Heiczinger, 1976. = Heiczinger János: A cigányok letelepítésének kezdete Fejér megyében. A Dunántúl településtörténete 1. (1686-1768). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője II. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 231-242. p.

Heiczinger, 1977. = Heiczinger János: A cigány lakosság életviszonyai Fehér megyében a XVIII. században. A Dunántúl településtörténete II/1. 1767-1848. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője. Szerk.: T. Mérey Klára. Pécs, 1977. 273-290. p.

Heiczinger, 1978. = Heiczinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978.

Herrmann, 1893. (A cigányok...) = Herrmann Antal: A czigányok megtelepítéséről. Ethnographia IV. (1893) 94-107. p.

Herrmann, 1893. (Dokumente) = Herrmann Antal: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Band III. 1893.

Holéczy, 1830. = Holéczy János: Nyomozások a' Czigányokról. Tudományos Gyűjtemény, 1830. VI. k. 77-96. p.

Hóman-Szekfű IV. k. = Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet IV. k. Bp. 1935.

Hőgye, 1984. = Hőgye István: Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII-XVIII. századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 22. Miskolc, 1984. 39-47. p.

Illéssy, 1893. = Illéssy János: A czigányok történetéhez. Ethnographia, 4 (1893) 157. p.

Iványi, 1909. = Iványi Béla: Lőcse városának lakói és azoknak vagyonossága 1542-ben. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 1 (1909) 158-166., 224-236. p.

Iványi, 1910. = Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319-1526. I. Bp. 1910.

Iványosi-Szabó, 1991. = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskeméti szabályrendeletek (1659-1849). Kecskemét, 1991.

Iványosi-Szabó, 1993. = Iványosi-Szabó Tibor: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596-1850). In: Bács-Kiskun Megye Múltjából XII. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993.

Iványosi-Szabó, 1996. = Iványosi-Szabó Tibor: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591-1711). Kecskemét, 1996. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Forrásközlések I.

Jakab, 1888. = Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Bp. 1888.

Jakó, 1940. = Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. Település-és népiségtörténeti értekezések 5.

József főherceg, 1888. = József főherceg: Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe. Bp. 1888.

József főherceg-Wlislocki, 1894. = József főherceg-Wlislocki Henrik: A cigányokról. Bp. 1894.

József főherceg, 1895. = József főherceg: Az ónodi várhoz tartozó czigány jobbágyok összeírása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 121-123. p.

Kachelmann, 1855-1867. = KACHELMANN, Johann: Gesichte der ungarischen Bergstdte und ihrer umgebung. I-III. Schemnitz, 1855-1867.

Kahler, 1971. = Kahler Frigyes: Adalékok a XVI. századi pénzhamisítás kérdéséhez. Múzeumi Kurir, 1971. 5. sz. 35-40. p. L. még Bódi, 1994. 107. p.

Káj. kód. = Codex Caioni saeculi XVII. Edited by Saviana Diamondi and Ágnes Papp. Musicalia Danubiana 14/b. (1-2. k.) Bp. 1994.

Kakuk, 1993. = Kakuk Mátyás: A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból. Magyar Nyelv, LXXXXIX. (1993) 196-206. p.

Kakuk, 1993. = Kakuk Mátyás: Cigányok Kunszentmárton 18-19. századi anyakönyveiben. Népr. 1. 186-195. p.

Kakuk, 1994. = Kakuk Mátyás: A magyar nyelv cigány jövevényszavainak vizsgálatáról. In: Népr.2. 195-203. p.

Káldy-Nagy, 1959. = Káldy-Nagy Gyula: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. In: Történeti Statisztikai Közlemények, III. évf. 1-2. sz. Bp. 1959. I.

Káldy-Nagy, 1960. = Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960.

Káldy-Nagy, 1970. = Káldy-Nagy Gyula: Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970.
Káldy-Nagy, 1970. (Magyarországi...) = Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. Értekezések a történeti tudományok köréből 52.
Káldy-Nagy, 1971. = Gyula Káldy-Nagy: Kanuni devri Budin tahrir defteri. Ankara, 1971.
Káldy-Nagy, 1977. = Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977.
Káldy-Nagy, 1982. = Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.
Káldy-Nagy, 1985. = Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Bp. 1985. Pest megye múltjából 6.
Kanyar, 1989. = Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. 2. kiadás. Kapovár, 1989.
Karácsonyi, 1897. = Karácsonyi János: Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából. Harmadik közlemény. Történelmi Tár, 1897. 680-708. p.
Karácsonyi, 1900. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-III. MTA. Bp. 1900.
Károlyi. Okl. = A nagy-károlyi Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I-V. Bp. 1882-1897.
Károlyi-Wellmann, 1936. = Károlyi Árpád-Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.
Karsai-Soós, 1987. = Karsai László-Soós István: Cigányok, történelem, valóság. Élet és Irodalom, 1987. 19. sz. 10. p.
Karsai, 1992. = A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány holocausthoz. Bp. 1992.
Katona, Hist.crit. = Katona István: Historia critica regum Hungariae... 1-42. k. Buda, Vác, Kalocsa, 1778-1817.
Kázmér, 1970. = Kázmér Miklós: A „falu" a magyar helynevekben (XIII-XIX. század). Bp. 1970.
Kázmér, 1993. = Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század. Bp. 1993.
Kazy: Hist. Hung. = Kazy Ferenc: Historia Regni Hungariae ab a 1601. ad 1680. I-III. k. Nagy-Szombat, 1737-1749.
Kemény, 1892. = Kemény Lajos: Kassa város levéltárából. Történelmi Tár, 1892. 378-381. p.

Kemény, 1909. = Kemény Lajos: Kassa város jegyzőkönyveiből. Történelmi Tár, 1909. 313-319.
Kiss, 1978. = Kiss Lajos: földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978.
Kiss, 1988. = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1-2. k. Bp. 1988.
Kiss, 1990. = Kiss András: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. sz. 888-896. p.
Kogalniceanu, 1840. = KOGALNICEANU, M.C.: Skitze einer Gesichte der Zigeuner. Stuttgart, 1840.
Kolumbán, 1903. = Kolumbán Samu: A cigány a székely nép felfogásában. Ethnographia, 1903. 3. sz. 141-147. p., 8. sz. 383-392. p.
Komáromy, 1907. = Magyar levelek a XVI. századból. I-II. rész. Közli: Komáromy András. Történelmi Tár, 1907. 121-160., 388-436., 522-567. p.
Komáromy, 1911. = Komáromy András: Az erdélyországi királyi könyvekből. Történelmi Tár, 1911. 220-247. p.
Korponay, 1876. = Korponay János: Abaúj-Torna vármegye monographiája. Kassa, 1876.
Kosáry, 1970. = Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp. 1970.
Kosáry, 1990. = Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867. Bp. 1990. Magyyarok Európában III.
Kovács, 1895. = Kovács János: A cigányok Szegeden. Ethnographia VI. (1895) 187-198. p., 280-288. p., 388-393. p.
Kovalcsik, 1985. = Vlach Gipsy Folk Songs in Slovakia. Bp. 1985.
Kovalcsik, 1993. = Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Népr.1. 231-243. p.
Kovalcsik, 1995. = Kovalcsik Katalin: Liszt Ferenc a cigányokról. Amaro Drom, 1995. 5 (9): 20.
Kovalcsik-Réger, 1995. = Kovalcsik Katalin-Réger Zita: A tudomány mint naiv müvészet. Kritika, 1995. február. 31-34. p.
Kríza, 1993. = Kríza Ildikó: Narratív hagyomány a magyar cigányság körében. In: Népr.1.
Kult. antr. eszm. = DESCOLA-LENCLUD-SEVERI-TAYLOR: A kulturális antropológia eszméi. Bp., 1993.
Küllős, 1993. = Küllős Imola: A cigányok ábrázolása a 17-18. századi kéziratos közköltészetben. In: Népr.1. 132-150. p.
Leach, 1986. = LEACH, E. R.: Social antropologhy. Glasgow. Fontana Press. 1986.

Legány, 1962. = Legány Dezső: A magyar zene krónikája. Bp. 1962.
Lehoczky, 1881. = Lehoczky Tivadar: Adatok a magyar czigányok történetéhez. Századok, 1881. 152-154. p.
Lehoczky, 1894. = Lehoczky Tivadar: Uj adat czigányaink történetéhez. Századok, 1894. 826-828. p.
Lehoczky, 1894. (Gazdasági viszonyok...) = Lehoczky Tivadar: Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 146-163., 239-263. p.
Lehoczky, 1905. = Lehoczky Tivadar: A munkácsi czigányok. Ethnographia XVI (1905) 146-150.
Leonclav, 1595. = Leonclav: Neue chronica Türkischer Nation. Frankfurt, 1595.
Lex. loc. = Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyar Békeküldöttség Kiadása. Bp. 1920
Linzbauer, 1852. = LINZBAUER, Xaver Franciscus : Codex sanitario-medicinalis Hungariae ab incunabulis Regni usque ad nostra tempora, studio et opera...congestus. Tipis Regiae Scientiarum Universitas. Budae,1852. Tom.2.
Lukinich, 1905. = Lukinich Imre: Adatok hazai czigányaink történetéhez. Ethnographia XVI (1905) 372-374. p.
Magyari, 1907. = Magyari Károly: Regesták Alsófehér vármegye levéltárából. Történelmi Tár, 1907. 80-120. p.
Major, 1925. = Major Ervin: Fusz János és kora. A Zene. 1925.
Makkai, 1954. = Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.
Mályusz, 1923. = Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Bp. 1923. 3-15. p. (Klny. a Századok 1923. évi évfolyamából).
Mályusz, 1926. = Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp. 1926. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.
Mályusz, 1953. = Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Széékely György. Bp. 1953. 128-191.p.
Mályusz, 1984. = Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. Gondolat Kiadó. Bp. 1984.
Márki, 1890. = Márki Sándor: Aradmegye czigányainak történetéből. Ethnographia, 1890. 9-10. sz. 442-447. p.

Máté, 1994. = Máté Magdolna-Máté Mihály: Emberevésről és cigányokról a XX. századi sajtóban. Kézirat. Kaposvár, 1994.

MCD. = A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. A bevezetést írta, a dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1986.

Melich, 1898. = Melich János: A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. MTA. Bp. 1898.

Melich, 1905. = Melich János: A brassói latin-magyar szótár-töredék. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. k. 4. sz. Bp. 1905.

Melich, 1916. = A Königsbergi szójegyzék. Magyar Nyelv XII. (1916) 258-265. p.

Merényi, 1900. = Merényi Lajos: Eszterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624-1639. Első közlemény. Történelmi Tár 1900. 16-60. p.

Mészáros, 1975. = Mészáros László: Bács-Kiskun megye cigányainak történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatisztikai-demográfiai adatai. Bács-Kiskun Megye Múltjából I. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 133-168. p.

Mészáros, 1976 (A hódoltsági...) = Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi szórványadatok). Századok, 1976. 474-489. p.

Mészáros, 1976 (Délszlávok és cigányok...) = Mészáros László: Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. A Dunántúl településtörténete 1. (1686-1768). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője II. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 221-229. p.

Mezey-Tauber, 1980. = Mezey Barna-Tauber István: A magyarországi cigányság hekyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitas Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: Comissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam-és Jogtudományi Kar. Budapest, 1980. 211-233. p.

Mika, 1892/3. = Mika Sándor: I. Rákóczi György levelezése a brassai bíróval és tanáccsal. Történelmi Tár, 1892. 700-705. p. és 1893. 307-322., 505-521. p.

Miklosich, 1874. = MIKLOSICH, F.X.: Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Bécs, 1872-1881. 3. rész: Die Wanderungen der Zigeuner. 23. k. (1874).

Móró, 1979. = Móró Mária Anna: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775-1779. Baranyai Helytörténetírás 1978. Szerk.: Szita László. Pécs, 1979. 205-301. p.

Nagy Géza, 1994. = Nagy Géza: A magyarországi Bodrogköz földrajzi nevei. Pácin, 1994.
Nagy Iván = Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1-13. k. Bp. 1857-1868.
Nagy, 1961. = Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961.
Nagy, 1986. = Nagy László: Hajdúvitézek. Bp. 1986.
Nagy, 1995. = Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. Baranya. Történelmi Közlemények. VII-VIII. (1994-1995) 221-230. p.
Nagy, 1997. = Nagy Pál: A magyarországi cigányok történeti kutatásának aspektusai. Az MTA Történettudományi Intézet, valamint a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal által a Kisebbségkutató Műhelybeszélgetések című programsorozat keretében rendezett konferencián, 1997. január 28-án az MTA TTI-ben elhangzott előadás. Rövidített változata megjelent az Amaro Drom c. roma lapban. A rövidítést nem a szerző, hanem a lap szerkesztői végezték.
Népr.1. = Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közremködésével szerk.: Bódi Gábor. Salgótarján, 1993.
Népr. 2. = Cigány néprajzi tanulmányok 2. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Bp. 1994.
Nyáry, 1874. = Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek. Századok, 1874. 72-83. p.
Oefelius, 1763. = OEFELIUS, A.F.: Rerum boicarum scriptores. Augsburg, 1763.
Okely, 1994. = OKELY, Judith: An anthropological perspective on Irish Travellers. MCCAN, M.- S. Ó SIOCHAIN-J. RUANE (ed.): Irish Travellers culture and etnicity. The Institute of Irish Studies, The Queen' s University of Belfast. Belfast, 1994. 1-19. p.
Okley, 1984. = OKLEY, Judith: The Traveller Gypsies. Cambridge University Press.
Osztojkán-Puskás, 1989. = Osztojkán Béla-Puskás Péter: Nyúzó-völgy. Valóság, 1983. 1.sz.
Pais, 1936. = Pais Dezső: Cigány, Zigány. Magyar Nyelv XXXII. (1936) 7-8. sz. 233-236. p.
Paládi-Kovács, 1974. = Paládi-Kovács Attila: Szárított hús a pásztoroknál. Műveltség és Hagyomány (1974) XV-XVI. 175-187. p.
Pastore, 1989. = PASTORE, M.: Zingari nello Stato Sabaudo. Lacio Drom (1989) 3-4. sz. 6-19. p.
Paulinyi, 1958. = Paulinyi Oszkár: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle 1 (1958).

Petri, 1901-1904. = Petri Mór: Szilágy vármegye monograpjiája I-VI. Bp. 1901-1904.

Pomogyi, 1995. = Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Osiris-Századvég. Bp. 1995.

Pór, 1907. = Pór Antal: De-Surdis II. János esztergomi érsek. Bp. 1907.

Potemkin, 1863. = Potemkin Ödön: Sáros vármegye leírása. Statistikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben. Pest, 1863.

Pott, 1844-1845. = POTT, F.: Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle, 1844-1845.

Pray, Annales = Gorgius Pray: Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. deducti. Tom. I-V. Bécs, 1764-1770.

Predari, 1841. = PREDARI, F.: Origine e Vicende dei Zingari. Milánó, 1841.

Prónai, 1995. = Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Kiadja a az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a kaposvári Csokonai V. Mihály tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közmüvelődési Tanszéke. Budapest-Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmmányok 1.

Quellen = Quellen zur Gesichte der Stadt Kronstadt (Brassó) in Siebenbürgen. 1-7. Brassó, 1886-1918.

Rechnungen = Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der schsischen Nation. I. Band. 1380-1516. Quellen zur Gesichte Siebenbürgens aus schsischen Archiven. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1880.

Reyniers, 1986. = REYNIERS, A.: Le systeme tsigane et question du nomadisme. Études Tsiganes 32 (3): 7-11. p.

Reyniers, 1986. = REYNIERS, Alain: Le system tsigane et la question du nomadisme. Études Tsiganes 32 (3) 7-11. p.

Rhody, 1895. = Rhody Alajos: Néhány okmány Bártfa városa levéltárából 1274-1715. Bártfa, 1895.

Rhody, 1899. = Rhody Alajos: Régi érdekes okmányok Bártfa városa levéltárából. Bártfa, 1899.

Róthkrepf, 1829. = Róthrepf Gábor: A' Muzsikának közönséges Története. Második Rész (Folytatása) § 61./c./ Nemzeti muzsika. Tudományos Gyüjtemény, 1829. II. k.

Rozvány, 1895. = Rozvány György: Czigányaink történetéhez. Századok, 1895. 577-579. p.

Salmen, 1960. = SALMEN, W.: Der Fahrende Musiker im Europischen Mittelalter. Kassel, 1960.
Sárosi, 1971. = Sárosi Bálint: Cigányzene. Bp. 1971.
Sárosi, 1978. = Sárosi Bálint: Gypsy Music. Bp. 1978.
Sasinek, 1893. = SASINEK, V. Fr.: Zólyom város számadásaiból. Történelmi Tár. 1893. 361-368. p.
Schönherr, 1835. = Schönherr Ferenc: A fényűzésről. Tudományos Gyűjtemény, 1835. V. füz.
Schwartner, Statistik = Schwartner Márton: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798.; 2. kiadás Buda, 1809.
Schwicker, 1883. = SCHWICKER, J. H.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1883.
Seprődi, 1909. = Seprődi János: A Kájoni-codex irodalom-s zenetörténeti adalékai. Irodalomtörténeti Közlemények, 1909. 129-146., 282-301., 385-424. p.
Siftár, 1978. = SIFTÁR, Vanek: A cigányok letelepedése a Muravidéken. A Dunántúl településtörténete III. 1848-1867. PAB-VEAB értesítő. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978.
Siklóssy, 1922. = Siklóssy László: A régi Budapest erkölcse. III. k. Bp. 1922.
Sinkovits, 1933. = Sinkovits István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933.
Soós, 1987. = Soós István: Cigányper Sopronban (Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához). Soproni Szemle XLI. 1987. 225-237., 320-329. p.
Soós, 1994. = Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására (Az 1792/93. évi országgyülési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Budapest, 1994. 237-245. p.
Soós, 1997. = Soós István: Cigánygyerekek sorsa a 18. században. História, 1997. 5-6. sz. 25-27. p.
Sopron monogr. = Sopron sz. kir. város monographiája. Forrásanyag: Régi községi jegyzőkönyvek (1446-1507, 1523-1777). Kézirat gyanánt kiadva a monographiai városi bizottság számára. Sopron, 1890.
Stewart, 1989. = STEWART, Michael: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 21-40. p.
Sugár, 1980. = Sugár István: A mohamedán vallásról katolikusra tért volt török alattvalók Egerben. Egri Múzeum Évkönyve 1978-79. Eger, 1980.

Sugár, 1987. = Sugár István: Bűbájosok, ördöngősök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Bp. 1987.
Szabó, 1959. = Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Bp. 1959.
Szabó, 1961. = Szabó László: Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. Jászkunság, 1961. 126-130. p.
Szabó, 1993. = Szabó Judit: Cigányok egy magyar-román közösségben, a Maros menti Gernyeszegen. In: Népr. 1. 18-28. p.
Szabó T., 1976. = Szabó T. Attila: Erdélyi Szótörténeti Tár. I. A-C. Bukarest, 1976.
Szabolcsi, 1928. = Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai I. Bp. 1959.
Szádeczky, 1882. (A XV. századi...) = Szádeczky Lajos: A XV. századi cseh rablók két levele Bártfa városához. Történelmi Tár, 1882. 202-203. p.
Szádeczky, 1882. (Magyar levelek...) = Szádeczky Lajos: Magyar levelek a bártfai levéltárból 1535-1565. Történelmi Tár, 1882. 388-394. p.
Szádeczky, 1894. = Az erdélyi főkormányszék rendeletei a pestis, marhavész és éhínség meggátlására. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 188-192.p.
Szakály, 1970. = Szakály Ferenc: Sziget mezőváros /Somogy megye/ lakosságának „connumeratiója" 1551-ben. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1967-1968. Szerk.: Dányi Dezső. Bp. 1970. 61-131. p.
Szalay, 1914. = Cigánytörténeti adatok. Ethnographia, 1914. 89-93. p.
Szamota, 1891. = Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp.1891.
Szamota, 1894. = Szamota István: A schlgli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. MTA. Bp. 1894.
Szamota, 1895. = Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből. XVI. k. 7. sz. Bp. 1895.
Szamota-Zolnai, 1902-1906. = Szamota István-Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902-1906.
Szántay, 1869. = Szántay Aladár: A cigányok magyarországi történetéhez. Hazánk s a Külföld. 1869.
Szászky, 1748. = Joannes Tomka Szászky: Introductio in orbis hodierni geographiam adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione Praefatus est De fatis geographiae priscis ac recentioribus Mathias Belius. Posinii, 1748.
Szeged története 1. k. = Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983.

Székely, 1953. = Székely György: A parasztság differenciálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Bp. 1953. 400-411.p.

Székely. Okl. = Székely Oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Közzéteszi Demjén Lajos és Pataki József, a III. kötettől még Tüdős S. Kinga. I. k. 1569-1591., Bukarest, 1983. Kriterion; II. k. 1591-1597., Bukarest, 1985. Kriterion; III. k. 1598-1600., hn. 1991. Európa-Kriterion.

Szentiványi, Curiosiora... = Szentiványi Márton: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Tyrnaviae, 1689-1709.

Szentpétery, 1912. = Oklevéltani naptár. Bp. 1912.

Szilády-Szilágyi, 1863. = Szilády Áron-Szilágyi Sándor: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I-II. Pest, 1863. Török-magyarkori történelmi emlékek I-II.

Szilády, 1880. = Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Bp. 1880.

Szilágyi, 1993. = Szilágyi Ferenc: A magyar szókincs eredete. Debrecen, 1993.

Szirmay, 1803. = Szirmay Antal: Notitia Topographica, Politica Zempleniensis. Buda, 1803.

Szomszéd, 1987. = A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI-II. Salgótarján, 1987. 157-207. p.

Szuhay, 1995. = Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ. 1995. ősz. 329-341. p.

Taba, 1975. = Taba István: A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. In: Történeti statisztikai tanulmányok. Bp. 1975. I. füzet. 129-221. p.

Tagányi, 1898. = Tagányi Károly: Czigányok szabadalomlevele Mátyás királytól. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle V. (1898) 178. p.

tk, 1894. = (Tagányi Károly): Czigányok mint fejedelmi adomány tárgyai. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894.

Takáts, 1915. = Takáts Sándor: A török-magyar énekesek és muzsikások. Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 416-438. p.

Takáts, 1928. = Takáts Sándor: A török hódoltság korából. I-II. Bp. 1928.

T. Mérey, 1995. = T. Mérey Klára: A külföldi iparosok beköltözésének hatása a gazdasági életre Magyarország délnyugati részén a 18. században. Világtörténet, 1995. ősz-tél. 26-35.p.

Tel. okl. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I-II. Szerk.: Barabás Samu.

Terény, 1887-1889. = Terény János: A magyar vasipar vázlatos története a legrégibb időktől a nagyolvasztók korszakáig. Bányászati és Kohászati Lapok 20 (1887) 180-182., 185-187., 195-196. p.; 21 (1888) 3-5. p.

Terény, 1934. = Terény János: Bolgár Tamás vajda. Bányászati és Kohászati Lapok LXVII. (1934) 134-135. p.

TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1984.

Th.L., 1878. = (Thallóczy Lajos): A czigányok szervezete történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1878. 704-705. p.

Thaly, 1880. = Thaly Kálmán: Adalék a magyar czigányok történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1880. 607-608. p.

Thaly, 1884. = Thaly Kálmán: A cseszneki vár czigányai (Czigány-diplomák a gr. Esterházy-család levéltárából. Történelmi Tár, 1884. 568-578. p.

Thaly, 1889. = Thaly Kálmán: A huszti vár leltárai 1704 és 1706-ból. Történelmi Tár, 1889. 193-196. p.

Thirring, 1936. = Thirring Gusztáv: Az 1804. évi népösszeírás. Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 1. sz. 1-21. p.

Thirring, 1903. = Thirring Gusztáv: Népesedésünk kótforrásai a múlt század első felében. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 1903. 12. k. 10. sz. 1-114. (608-718.) p.

Tomka, 1983. = Tomka Miklós: A cigányok története. Cigányok honnét jöttek merre tartanak? Szerk.: Szegő László. Bp. 1983. 36-52. p.

Tóth, 1986. = Tóth Péter: Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 17. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1986.

Tóth, 1989. = Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. Miskolc, 1989. 63-67. p.

Tóth, 1991. = Tóth Péter: A szexuális deviancia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században. Rendi társadalom-Polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1991. 51-58. p.

Tóth, 1993. = Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI. Miskolc, 1993. 205-215. p.

Tóth, 1994 (Cigányok a ...) = Tóth Péter: Cigányok a Kápát-medencében a XVIII. században. Történeti és néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1994. 45-57. p.

Tóth, 1994 (Kóborlás és...) = Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve, VII. Miskolc, 1994. 7-29. p.

Tóth, 1996. kézir. = Tóth Péter: A cigányok története Magyarországon a feudalizmus korában. Miskolc, 1996. kézirat.

Tóth István, 1994. = Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés (A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17-18. században). Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században. Szerk.: Zimányi Vera. 115-132. p. Társadalom-és mvelődéstörténeti tanulmányok 9.

Trócsányi, 1976. = Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Bp. 1976. Értekezések a történeti tudmányok köréből. 76.

Úriszék = Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Bp. 1958.

V. Kovács, 1982. = V. Kovács Sándor: Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában. Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál.: V. Kovács Sándor. Európa Könyvkiadó. Bp. 1982. 413-442. p.

Vajna, 1907. = Vajna Károly: Hazai régi büntetések. Bp. 1907.

Varga, 1980. = Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840-1843). Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 11. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1980. 177-243. p.

Vass, 1971. = Türkische Beitrge zur Handelgesichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert. Von E. Vass. Acta Orientalia ASH. Tom. 24. Fasc. 1. Bp. 1971.

Vass, 1972. = Vass Előd: Török-koppány 1556. évi első török adóösszeírása. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1972.

Vass, 1975. = Vass Előd: Az Egerben maradt törökök 1687. évi névjegyzéke. Az Egri Vár Híradója, 1975. 11. sz.

Vass, 1976. = Vass Előd: Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. In: Baranyai Helytörténetírás 1976. Szerk.: Szita László. Pécs, 1976. 15-48. p.

Vass, 1977. = Vass Előd: A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. In: Baranyai Helytörténetírás 1977. Szerk.: Szita László. Pécs, 1979.

Vass, 1979 (A szegedi és csongrádi náhije...) = Vass Előd: A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szerk.: Farkas József. Szeged, 1979. 5-80. p.

Vass, 1979 (A kalocsai náhije...) = Vass Előd: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Cumania VI. 1979.

Vass, 1980. = Vass Előd: Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Kalocsa, 1980.

Vass, 1993. = Vass Előd: Mohács a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Mohács történetéből. Szerk.: Ódor Imre. Mohács, 1993. 75-108. p.

Vekerdi, 1974. = Vekerdi József: A cigány népmese. Akadémiai Kiadó. Bp. 1974. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 13.

Vekerdi, 1977. = Vekerdi József: Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary. Journal of the Gypsy Lore Society 4. sorozat, 1 (1977) 3. sz. 170-172. p.

Vekerdi, 1985. = Vekerdi József: La parola „Zingaro" nei nomi medievali. Lacio Drom (1985) 3. sz. 31. p.

Veress, 1912. = Veress Endre: Adatok Brassó város számadáskönyveiből. Erdélyi Történelmi Értesítő, 1912. 49.

Vida, 1976. = Vida Tivadar: Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával. Vigília. 1976. 671-679. p.

Vissi, 1973. = Vissi Zsuzsanna: A cigánykérdés-200 éve. Új Forrás, 1973. 1. sz. 85-92. p.

Voigt, 1993. = Voigt Vilmos: Legrégebbi adataink a magyarországi cigány folklórról-és ezek problémái. In: Cig.1. 60-72. p.

Vossen, 1983. = VOSSEN, Rüdiger (szerk.): Zigeuner. Frankfurt/M, Berlin, Wien, 1983.

Wagner, Analecta. = WAGNER, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani I-IV. Bécs-Pozsony-Kassa, 1773-1778.

Weber, 1889. = Weber Samu: Büntények és büntetések. Történelmi Tár, 1889. 627-633. p.

Wenzel, 1880. = Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880.

Wertner, 1917. = Wertner Mór: Cigány és Zigány. Magyar Nyelvőr XLVI. (1917) 146-149.p.

Wiener, 1910. = WIENER, L.: Ismaelites. Journal of the Gypsy Lore Society 2. sorozat, 4 (1910) 83-100. p.

Wilhelm, 1993. = Wilhelm Gábor: Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In: Népr. 1. 29-37. p.

Williams, 1987. = WILLIAMS, P.: „Alors, qu' il a dit, son frere?..."Études Tsiganes 33 (1): 18-24. p.
Winkler, 1921-1927. = Winkler János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás, 1526-1848. I-II. Pécs, 1921-1927.
Winstedt, 1932-1934. = Some records of the Gypsies in Germany 1407-1792. Journal of the Gypsy Lore Society 3. sorozat, 11 (1932) 97-111. p.; 12 (1933) 123-141., 189-196. p.; 13 (1934) 98-116. p.
Wrigley, 1973. = WRIGLEY, E. A.: Népesedés és történelem. Bp. 1973.
Zeldin, 1986. = ZELDIN, Theodore: Társadalomtörténet és totális történet. Világtörténet, 1986. 3-4. sz. 40-52. p.
Zichy okm. = A zichi és vásonkeői gróg Zichy-család idősb ágának okmánytára. Közli a Magyar Történelmi Társulat. I-VI. k. Pest (Budapest), 1871-1894.
Zimányi, 1994. = Zimányi Vera: Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században. Szerk.: Zimányi Vera. Bp. 1994. 7-18. p. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.
Zimmermann, 1891. = ZIMMERMANN, Franz: Ueber Archive in Ungarn. Hermannstadt, 1891.
Zoltai, 1903. (Debreczen város...) = Zoltai Lajos: Debreczen város felülvizsgált számadásai 1676-1684. évekből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, X (1903) 256-276., 353-372. p.
Zoltai, 1903. = Zoltai Lajos: Adatok a debreczeni régi polgárok háztartásához 1567-1638. Történelmi Tár, 1903. 266-279. p.
Zoltai, 1903. (Házt.) = Zoltai Lajos: Debreczen a török uralom végén. A város háztartása 1662-1692. I-II. Magyar Gazdasáftörténelmi Szemle, X. (1903) 289-341., 404-425. p.
Zsigm. okl. (Borsa) = Zsigmondkori oklevéltár IV. (1413-1414). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Akadémiai Kiadó. Bp. 1994.
Zsigm. okl. (Mályusz) = Zsigmondkori oklevéltár I. (1387-1399). Összeállította Mályusz Elemér. Akadémiai Kiadó. Bp. 1951.
Zsupos, 1988. = Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő. LXVII-LXX. (1988) 129-193. p.
Zsupos, 1993. = Zsupos Zoltán: Az erdélyi taxás fiskális cigányok csoportszerveződése a 18. században. Népr. 1. 38-43. p.
Zsupos, 1994. = Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században. In: Népr. 2. 186-189. p.

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás 5
Bevezetés 6
Az eddigi kutatások 6
A naiv tudomány és a történeti kutatás 7
Normatív történetszemlélet és moralizálás 10
A történeti kutatás feladatai 11
Az ismert források újraértékelése 11
Ismeretlen források. Új kutatási szempontok 12
Miért íródott ez a könyv? 20
Cigányok a középkori Magyarországon? 27
Elavult és igazolhatatlan teóriák 28
Személynevek, helynevek 31
Hamis menlevél (1417) 48
A legkorábbi hiteles adatok (1416-1418) 55
Egy másik hamis menlevél. „A bolognai mese" (1422-1423) 58
Cigányok a végeken (1439) 64
Az első letelepültek 66
Fiktív kovácsok és „bűvös vadászok" 67
Változások a középkor végén 68
A középkor mérlege 83
Az egyensúly lassú felbomlása 88
Forráskritikai problémák 89
A cigány népesség 96
A demográfia súlya 96
A XVI. század demográfiai rejtélye 97
A növekedés forrása: migráció 99
Létező és hiányzó számok 101
„Török" cigányok 103
Sok vagy kevés? Avagy az útleírások forrásértéke 117
Számadatok a XVII. századból 118
Relatív túlnépesedés 124
Az egyensúly fenntartásának technikái 125
Privilégiumok és menlevelek 125
Országgyűlési rendelkezések 134
Statutumok 135

Adóztatás és a társadalmi szervezet befolyásolása 144
Diplomácia 159
Munkaerő-gazdálkodás 160
Céhszabályzatok 163
Cigány identitás 165
Ki a cigány? 167
A cigány kultúra szórványemlékei 173
Életmód, anyagi kultúra, mentalitás 175
Kovácsolás, fémművesség 182
Zenélés 186
A cigány és a ló 191
Kereskedelem 196
Varázslás, jövendőmondás, gyógyítás, hiedelmek 198
„Hírhedt mesterségek" 205
Vándorlás, helyváltoztatás 208
Az előítéletek kialakulása, konfliktusok 209
Toposzok és tapasztalatok 212
„Minémő nagy kárban ejtettek ... az nagyidai cigányok" 218
„Lettenek tőrveniek ..." 226
A cigánykérdés történeti fogalma 229
Utak és akadályok 231
Az átrendeződés évei 231
A XVIII. századi rendeleti politika 238
Rendeletek III. Károly korában 238
A felvilágosult abszolutizmus cigánypolitikája 242
Fények és árnyak 242
A reguláció virágkora 247
A cigánypolitika új irányai 256
Cigányok a törvényhatóságokban 271
A helyhatósági szabályozás 271
„Az Istennek csak egy halállal tartoznék" 302
A cigányügy 1790-1848 között 306
A cigányügy az országgyűléseken 309
A rendszeres bizottsági munkálatok 310
Az erdélyi országgyűlések 319
A központi kormányzat cigánypolitikája 334
Helytartótanácsi rendeletek 337

Rendeletek Erdélyben 349
Új összeírások 351
A cigányügy a vármegyékben 355
Statutúmok és hátterük 356
Tervezetek a cigányügy országos rendezésére 385
Jegyzetek 390
Függelék 445
Királyi és helytartótanácsi rendeletek 1724-1787 445
Helytartótanácsi rendeletek 1791-1846 469
Bibliográfia 475